สารัตถทีปนี

มหาวรรควรรณนา

พระสารีบุตรเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๐ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๓

สารัตถทีปนี มหาวรรควรรณนา

แปลและอธิบาย **พระคันธสาราภิวงศ์**
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-974-235-950-8

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๙๐ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๓

จำนวนพิมพ์ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์**
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ซ.กำนันแม้น ๓๖ ถ.กำนันแม้น
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร
โทรศัพท์/โทรสาร ๐๒-๘๐๒-๐๓๔๔ มือถือ ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐
E-mail : doramon1914@yahoo.com

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น ใน**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบาก ต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวังนอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐ-กถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อยคือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศ โดยใช่เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรมใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตร-ปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษา

ค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลีเชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

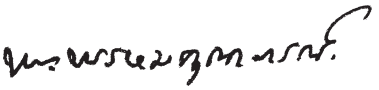

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๓

“ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์”

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทธพจน์ เมื่อใดที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวชทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่านักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบพระศาสนาที่ประเทศเมียนม่าร์เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจติยังคณะ อีกทั้งได้รับพระราชทานเสาเสมาธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ.๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภิวงศ์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนา ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา จัดเป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๐ ปีของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓ ในต้นปีนี้ทางวัดได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายสารัตถทีปนีไว้เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาพระวินัยปิฎกและอรรถกถาพระวินัย ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระวินัยปิฎก

อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ
น หิ วญฺฌา วิชานาติ ครุ์ ปสวเวทนํ.

“บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว
หญิงหมันย่อมไม่รู้ถึงความทุกข์อย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย”

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

ธันวาคม ๒๕๕๒

คำนำ

คำสอนของพระบรมศาสดาตลอด ๔๕ พรรษา จำแนกได้เป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยเฉพาะพระวินัยปิฎกเป็นคำสอนเกี่ยวกับข้อปฏิบัติของพระสงฆ์ผู้สืบทอดอายุพระพุทธศาสนา จึงจัดเป็นหัวใจของพระศาสนา ถ้าพระวินัยปิฎกเสื่อมสูญไป ศาสนทายาทผู้สืบทรงพระศาสนาก็จะหมดสิ้นไปด้วย เมื่อไม่มีศาสนทายาทผู้ทำหน้าที่เผยแพร่คำสอน พระศาสนาก็จะหมดสิ้นไปโดยปริยาย ดังข้อความที่เหล่าภิกษุนำเสนอพระมหากัสสปเถระในสมัยปฐมสังคายนา ซึ่งมีบันทึกไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

ภนฺเต มหากสฺสป วินโย นาม พุทฺธสาสนสฺส อายุ. วินเย จิเต สาสนํ จิรํ โหติ.

(วิ. อ. ๑.๑๓)

“ข้าแต่ท่านพระมหากัสสปะผู้เจริญ ขึ้นชื่อว่าพระวินัยเป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยดำรงอยู่ พระศาสนาก็ชื่อว่าดำรงอยู่”

อนึ่ง ในพระวินัยปิฎกและปิฎกอื่น มีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีเรียกว่า อรรถกถา คัมภีร์อรรถกถานั้นมีมาแต่สมัยพุทธกาล เรียกว่า คัมภีร์มหาอรรถกถา เป็นอรรถาธิบายดั้งเดิม ประกอบด้วยคำอธิบายของพระพุทธเจ้าและพระสาวกตามสมควร ซึ่งมีการประชุมชำระในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ

หลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ พระมหินทเถระได้ไปเผยแพร่พระศาสนาในลังกาทวีป โดยนำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวก ภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง ดังข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า

สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตยมารูฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.
สาริปุตฺตาทิคีตญฺ จ กถามคฺคญฺ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.
(มหาวํส. ๓๗.๓๓๘-๓๙)

"พระมหินทเถระผู้ทรงปัญญาได้ประพันธ์อรรถกถาสิงหลอันบริสุทธิ์ด้วยภาษาสิงหล โดยรวบรวมพระดำรัสที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงและพระสารีบุตรเป็นต้นกล่าวไว้ อรรถกถาสิงหลซึ่งได้รับสังคายนา ๓ ครั้งปรากฏอยู่ในลังกาทวีป"

เมื่อพระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ.๙๕๓-๙๗๕) ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ ก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาลังกามาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาของพระวินัยปิฎกชื่อว่า สมันตปาสาทิกา แปลว่า คัมภีร์ที่ยังใจให้เลื่อมใสโดยถ้วนทั่ว และคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายวินัยปิฎกและอรรถกถาก็มี ๓ ฉบับ คือ

๑. วชิรพุทธิ พระวชิรพุทธิประพันธ์ ไม่ปรากฏว่าแต่งในสมัยใด แต่คงแต่งก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เพราะแต่งก่อนคัมภีร์สารัตถทีปนีที่แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ยังแต่งไวยากรณ์บาลีที่อธิบายกัจจายนไวยากรณ์ ชื่อว่า คัมภีร์นยาสะ (ขุมทรัพย์) หรือมุขมัตตทีปนี (คัมภีร์อธิบายพอเป็นแนวทาง) อีกด้วย

๒. สารัตถทีปนี พระสารีบุตรประพันธ์ ท่านผู้แต่งเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ.๑๖๙๖-๑๗๒๙)

๓. วิมติวิโนทนี พระกัสสปะประพันธ์ ท่านผู้แต่งอยู่ทางอินเดียตอนใต้ แคว้นโจฬะ ไม่ปรากฏว่าแต่งในสมัยใด แต่แต่งหลังคัมภีร์สารัตถทีปนี ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ยังแต่งคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายบทตั้งหรือมาติกาของพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ชื่อว่า โมหวิจเฉทนี (คัมภีร์

ขจัดความหลง) อีกด้วย

พระสารีบุตรผู้แต่งคัมภีร์สารัตถทีปนี เป็นพระเถระผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและอักษรศาสตร์ มีเกียรติศักดิ์ขจรขจายทั่วประเทศว่าเป็นบัณฑิตผู้ทรงความรู้ ได้ประพันธ์คัมภีร์ที่เป็นภาษาบาลี สันสกฤต และคัมภีร์แปลภาษาสิงหลมากมายที่เกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ท่านเป็นทั้งพระอรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์วินยสังคหะ และเป็นทั้งพระฎีกาจารย์ผู้แต่งสารัตถทีปนีและฎีกาของอังคุตตรนิกายชื่อสารัตถมัญชูสา คัมภีร์ทั้งสามฉบับนั้นมีเนื้อหาเกี่ยวกับพระวินัย ส่วนคัมภีร์เกี่ยวกับพระสูตรซึ่งแต่งไว้เป็นภาษาสิงหล คือ วิสุทธิปถสังคหะ (ประมวลทางหมดจด), กรรมฐานสังคหะ (ประมวลทางกรรมฐาน) และมังคลสูตรฎีกา คัมภีร์เกี่ยวกับพระอภิธรรมซึ่งแต่งไว้เป็นภาษาสิงหล คือ อภิธัมมัตสังคห-สันนยะ (สันนยะ เป็นภาษาสิงหล หมายถึง ฉบับแปล) ซึ่งคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นที่อาศัยของคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีที่ศิษย์ของท่านชื่อพระสุมังคลสามิประพันธ์ไว้ในภายหลัง นอกจากนั้น ท่านยังแต่งคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตชื่อปัญจิกาลังการฎีกาที่อธิบายคัมภีร์ปัญจิกาของอาจารย์จันทรโคมินผู้แต่งจานทรไวยากรณ์อีกด้วย

ท่านเป็นครูของพระเถระหลายรูปผู้มีชื่อเสียงที่ประพันธ์คัมภีร์ต่างๆ สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน อาทิเช่น

๑. พระสังฆรักขิตมหาสามิ ผู้ประพันธ์คัมภีร์วุตโตทัยสุโพธาลังการ สัมพันธจินดา และโมคคัลลานปัญจิกาฎีกา เป็นต้น

๒. พระสุมังคลสามิ ผู้ประพันธ์คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนีและอภิธัมมัตถวิกาสินี

๓. พระธรรมกิตติ ผู้ประพันธ์คัมภีร์ทาฐาวังสะ

๔. พระพุทธนาคะ ผู้ประพันธ์คัมภีร์กังขาวิตรณีฎีกาใหม่

ในหนังสือมหาวิสุตารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๗๕) กล่าวว่า “มีคำเล่าขานกันว่า ท่านพระสารีบุตรเป็นชาวอินเดียตอนใต้โดยกำเนิด ต่อมาจึงเดินทางไปอยู่ที่ประเทศลังกา” ในคำเริ่มคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๑-๒) และฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๑-๒) ท่านกล่าวถึงครูของตน คือ พระกัสสปะผู้เป็นประธานคณะสงฆ์ ทรงธุดงค์ ๑๓ และเป็นประดุจบิดาของคณะสงฆ์ลังกาในสมัยนั้น (ในตำราสิงหลกล่าวว่าพระกัสสปะรูปนี้

พำนักอยู่ในป่าทิมพุลาคละ ใกล้เมืองโปโลนนรุวะ) ท่านยังกล่าวถึงครูอีกรูปหนึ่ง คือ พระสุเมธะผู้เป็นพหูสูตรและเป็นครูสอนหมู่คณะที่เรียกว่า คณวาจกะ

ท่านพระสารีบุตรเป็นพระสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระเจ้าปรากรม-พาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) แห่งเมืองโปโรนนรุวะ (บาลีใช้เป็นเมืองปุลัตถิ) โดยพำนักอยู่ในวัดเชตวันที่ในหลวงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถวาย ท่านกล่าวไว้ในคำลงท้ายคัมภีร์วินย-สังคหะ (หน้า ๕๓๔) และสารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๕๙๐) ว่าได้รับอาราธนาจากในหลวงให้แต่งคัมภีร์เหล่านั้น ส่วนในคำเริ่มคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓) ระบุว่าในหลวงอาราธนาท่านในท่ามกลางสงฆ์เพื่อให้รจนาคัมภีร์ดังกล่าว

ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้ได้ปรารถเหตุในการแต่งคัมภีร์ว่า คัมภีร์วชิรพุทธิที่อธิบายพระวินัยปิฎกและอรรถกถาเขียนไว้โดยย่อ ไม่อาจยังข้อความที่เกี่ยวกับอรรถและพยัญชนะให้สำเร็จแก่เหล่าภิกษุในเรื่องวินัยทั้งหมด ส่วนคัมภีร์คัณฐิบทที่แต่งไว้ด้วยภาษาสิงหล ๓ ฉบับ คือ มหาคัณฐิบท มัชฌิมคัณฐิบท และจูฬคัณฐิบท ก็ไม่สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ที่ไม่รู้ภาษาสิงหล นอกจากนั้น ยังมีคัมภีร์วินยคัณฐิบทที่แต่งไว้ด้วยภาษาบาลี แต่มีภาษาสิงหลแทรกอยู่บ้าง คัมภีร์คัณฐิบททั้งสี่ฉบับดังกล่าวนั้นมีข้อผิดพลาดและความสับสนจำนวนมาก พระสารีบุตรจึงประพันธ์คัมภีร์นี้เพื่อให้เหล่าภิกษุเรียนรู้ข้อวินิจฉัยอย่างบริบูรณ์ในวินัย-ปิฎกและอรรถกถา

คำชี้แจงของผู้แปลในเรื่องนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ผู้อ่านควรอ่านพระวินัยปิฎกก่อน แล้วอ่านคัมภีร์อรรถกถา ต่อจากนั้นจึงอ่านคัมภีร์ฎีกาเป็นลำดับสุดท้าย จะทำให้เข้าใจความหมายได้ชัดเจน เพราะคัมภีร์ฎีกาเป็นตำราที่อธิบายอรรถกถาโดยตรง แต่ก็อธิบายพระบาลีที่เข้าใจยากไว้ในบางแห่งด้วย

๒. ฉบับแปลใหม่นี้จะแปลบทตั้ง (บทที่ท่านจะอธิบาย) จากพระบาลีและอรรถกถาไว้ทั้งหมด เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่าพระฎีกาจารย์ประสงค์จะอธิบายศัพท์หรือความหมายที่จริงแล้วคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาฉบับแปลไทยโดยทั่วไปมักไม่แปลบทตั้ง บางฉบับแปลบทตั้งอย่างเดียวโดยไม่มีคำบาลีประกอบร่วมทำให้ผู้อ่านไม่เข้าใจว่าคันถรจนาจารย์ประสงค์จะอธิบายศัพท์หรือความหมาย แต่ในฉบับแปลใหม่นี้มีทั้งบทตั้งและคำแปลอย่างสมบูรณ์ ส่งผลให้ผู้อ่านเข้าใจความได้สะดวก

๓. บทตั้งที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก ใช้เป็น ปาฐะ หรือพระดำรัส เช่น ปาฐะว่า...พระดำรัสว่า...ส่วนบทตั้งที่มาจากคัมภีร์อรรถกถา ใช้เป็น คำ เช่น คำว่า...เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่าพระฎีกาจารย์กำลังอธิบายพระบาลีหรืออรรถกถา

๔. การกล่าวถึงมติอื่นจากที่ท่านกล่าวไว้ แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

- เกจิ, เกนจิ แปลว่า บางคน (หมายถึง พระวชิรพุทธิผู้แต่งคัมภีร์วชิรพุทธิ ใช้เพื่อคัดค้านมติดังกล่าว)

- วทนฺติ แปลว่า อาจารย์ทั้งหลาย (ใช้เพื่อแสดงมติอื่นโดยคัดค้านบ้างไม่คัดค้านบ้าง)

- เอเก แปลว่า อาจารย์บางท่าน (ใช้เพื่อแสดงมติอื่นโดยคัดค้านบ้างไม่คัดค้านบ้าง)

- อปเร แปลว่า อาจารย์เหล่าอื่น (ใช้เพื่อแสดงมติอื่นโดยคัดค้านบ้างไม่คัดค้านบ้าง)

- อญฺเญ แปลว่า อาจารย์ท่านอื่น (ใช้เพื่อแสดงมติอื่นโดยคัดค้านบ้างไม่คัดค้านบ้าง)

เนื่องในโอกาสงานฉลองอายุวัฒนมงคลของหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ที่เวียนมาถึงในเดือนมกราคมของทุกปี คณะศิษยานุศิษย์มักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา โดยในปี ๒๕๕๓ นี้ ทางวัดได้เสนอจัดพิมพ์คัมภีร์แปลของฎีกาพระวินัยชื่อว่าสารัตถทีปนี คำอธิบายมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค ในวาระสำคัญที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปี

เมื่อครั้งที่ผู้แปลเดินทางกลับมาจากประเทศเมียนม่าร์ใน พ.ศ.๒๕๓๙ แล้วต่อมาใน พ.ศ.๒๕๔๐ พระอาจารย์บุญเลิศ เจ้าอาวาสวัดหนองปลิง จังหวัดฉะเชิงเทรา ท่านสอนคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา ได้พบข้อความที่ผู้เรียนเข้าใจยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรคในพระบาลีและอรรถกถา มีความซับซ้อนในการตีความ จึงอาราธนาให้ผู้แปลแปลคัมภีร์สารัตถทีปนีทั้งสามตอนนี้ โดยท่านได้สนับสนุนการแปลด้วยการถวายเครื่องคอมพิวเตอร์และอื่นๆ จนการแปลสำเร็จเป็นร่างต้นฉบับใน พ.ศ.๒๕๔๑ แต่ยังมิได้ขัดเกลาสำนวน เพราะมุ่งหมายให้เป็นคู่มือในการเรียนการสอนพระวินัยเท่านั้น

ต่อมาใน พ.ศ.๒๕๔๒ จึงได้ทราบว่ามีหนังสือฉบับแปลของคัมภีร์สารัตถทีปนีซึ่งจัดพิมพ์ครบทั้งหมด คือ อุภโตวิภังค์ มหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค (ต้นฉบับบาลี ฉบับมหามกุฏฯ มี ๔ เล่ม ส่วนฉบับมหาจุฬาฯ มี ๓ เล่มตามฉบับฉัฏฐสังคีติ) โดยอาจารย์สิริ เพชรไชย (ป.ธ.๙) ได้แปลไว้ใน พ.ศ.๒๕๒๗-๓๐ และทางมูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัยได้ดำเนินการจัดพิมพ์ใน พ.ศ.๒๕๔๑ ดังนั้น ผู้แปลจึงมิได้ดำเนินการจัดทำต่อไป

ใน พ.ศ.๒๕๕๐ คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ทราบว่าผู้แปลได้เคยแปลคัมภีร์นี้ไว้แต่ยังไม่สมบูรณ์และไม่เคยจัดพิมพ์มาก่อน จึงอาราธนาให้ผู้แปลดำเนินการต่อเพื่อขัดเกลาสำนวนแปลทั้งหมดให้สมบูรณ์ และเพิ่มเติมคำอธิบายที่เกี่ยวกับพระวินัยและหลักไวยากรณ์บาลี-สันสกฤตอย่างละเอียด เพื่อให้สำนวนแปลใหม่ครั้งนี้เกื้อกูลประโยชน์แก่สาธารณชนได้มากขึ้น

เพื่อความสะดวกในการศึกษาและพกพา จึงได้แบ่งจัดพิมพ์เป็นสองเล่ม โดย คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ อุปถัมภ์การดำเนินการเล่มแรก คือ มหาวรรค ในนามของ คุณแม่สมใจ ธงชัย เพื่อเป็นอนุสรณ์บูชาพระคุณแม่ ส่วนเล่มที่ ๒ คือ จูฬวรรค และปริวาร-วรรค คุณแม่สมใจ ธงชัย เป็นผู้อุปถัมภ์ ทั้งนี้มี ศ.อรุณ - ศ.คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี เป็นผู้อุปถัมภ์การพิมพ์ทั้งหมด เพื่อเผยแพร่คำสอนของพระบรมศาสดาให้กว้างไกลด้วยดวงจิตที่มีศรัทธามั่นคงในพระพุทธศาสนา ณ โอกาสนี้ คัมภีร์สารัตถทีปนี ฉบับแปลและอธิบาย มหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค จึงเสร็จสมบูรณ์ทุกประการ

การได้ร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก เพราะหนังสือธรรมะเป็นสื่อแทนองค์พระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศนาและสั่งสอนเวไนยชนได้ จึงเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ได้ช่วยกันจัดสร้างและเผยแพร่นี้จะมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่าย

ขออนุโมทนาบุญกับเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปลและการจัดพิมพ์หนังสือสองเล่มนี้ เพื่อสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดี และเจริญไพบูลย์ในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ขอขอบคุณ คุณอุดมพร สิรสุทธิ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปล พิสูจน์อักษร และจัดทำดรรชนี คุณสุพรรณา ธรรมศรี ผู้ช่วยพิสูจน์อักษร พร้อมทั้งคุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ในฐานะผู้อ่านที่ให้ความเห็นที่มีประโยชน์ยิ่งและช่วยตรวจทานความเรียบร้อยให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยและบุญกุศลอันเกิดจากการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์นี้ ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืนยาว เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของศิษย์ตราบนานเท่านาน

พระคันธสาราภิวงศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรโม รสานำ

ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก

ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมำ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๘

"พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด"

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎก ซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะสละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม จะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษามีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ.๗)
- พระเทพพนม สุทฺธิมโน (มหาอาภิธรรมิกะเอก)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินค้า (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๒

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง

- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า

๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า

๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า

๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทา-มรรค มี ๔๐๒ หน้า

๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า

๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า

๗-๙. มูลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

ผู้แปลได้ริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ไว้ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๔๘ ในระหว่าง ๕ ปีมานี้ ได้ดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์ ๗ เล่มจนเสร็จสมบูรณ์ คือ

๑. อภิธัมมาวตาร พ.ศ.๒๕๔๙

๒. เนตติปกรณ์ พ.ศ.๒๕๕๐

๓. เนตติอรรถกถา พ.ศ.๒๕๕๑

๔. เนตติฎีกา พ.ศ.๒๕๕๑

๕. ชินาลังการ พ.ศ.๒๕๕๒ (ใช้แทนกังขาวิตรณีฎีกา)

๖. สารัตถทีปนี (คำอธิบายมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค) พ.ศ.๒๕๕๒ (ใช้แทนกังขาวิตรณี)

๗. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๒ สมาสกัณฑ์) พ.ศ.๒๕๕๒ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๑)

ในปีต่อไปจะจัดพิมพ์คัมภีร์ที่กำลังอยู่ในระหว่างการแปลและอธิบายเหล่านี้ คือ

๘. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓ ตัทธิตกัณฑ์) พ.ศ.๒๕๕๓ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๒)

๙. อัฏฐสาลินี พ.ศ.๒๕๕๓ (ใช้แทนมูลฎีกา เล่ม ๓)

๑๐. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๔ อาขยาตกัณฑ์และกิตก์กัณฑ์) พ.ศ.๒๕๕๔ (ใช้แทนปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี)

ในคัมภีร์ที่กล่าวมาทั้ง ๑๐ เล่มนี้ บางเล่มอาจแตกต่างจากรายชื่อคัมภีร์ที่ระบุไว้ในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพราะผู้แปลมุ่งแปลคัมภีร์ที่มีความจำเป็นต่อสำนักเรียนที่จะใช้ในการศึกษาค้นคว้าโดยต่อเนื่องและเร่งด่วน โดยเฉพาะคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรีเป็นตำราแปลและอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ซึ่งเป็นตำราเรียนบาลีใหญ่โดยตรงของวัดท่ามะโอและสำนักสาขาทั่วไป จึงต้องรีบจัดทำต้นฉบับให้แล้วเสร็จโดยเร็ว ทั้งนี้เป็นความประสงค์ของหลวงพ่อที่ต้องการให้ผู้แปลเน้นการจัดทำคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีใหญ่เป็นหลักก่อน เพื่อให้เป็นคู่มือในการเรียนการสอนบาลีใหญ่ต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์

www.wattamaoh.com
tamaoh24@gmail.com

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฎก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฎก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ.อ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตรณีฎีกา
กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สี. ฎี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฎีกา
ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฎี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฎีกา
วิสุทฺธิ. ฎี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

สารบัญ

อนุโมทนา .... [๑]
คำอนุโมทนา .... [๕]
คำนำ .... [๗]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ .... [๑๕]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์ .... [๑๙]
สารบัญ .... [๒๑]
คันถารัมภกถา ๑

สารัตถทีปนี

มหาวรรควรรณนา

๑. มหาขันธกะ

คำอธิบายเรื่องต้นโพธิ์ ๑
คำอธิบายเรื่องต้นอชปาลนิโครธ ๓๒
ตารางเทียบเสียงสัตว์ในภาษาต่างๆ ๔๒
คำอธิบายเรื่องต้นมุจลินท์ ๔๔
คำอธิบายเรื่องต้นราชายตนะ ๔๗
คำอธิบายเรื่องพรหมทูลขอให้แสดงธรรม..... ..... ๔๙
คำอธิบายเรื่องปัญจวัคคีย์ ๗๐
คำอธิบายเรื่องอนัตตลักขณสูตร ๑๒๒
คำอธิบายเรื่องการออกบวชของยสกุลบุตร ๑๓๗
คำอธิบายเรื่องการออกบวชของสหายคฤหัสถ์ ๔ ท่าน ๑๕๐
คำอธิบายเรื่องการออกบวชของสหายพระยสะ ๕๐ คน ๑๕๑

คำอธิบายเรื่องมาร ๑๕๑
คำอธิบายเรื่องการบรรพชาและอุปสมบท ๑๕๕
คำอธิบายเรื่องมารที่ ๒ .... ๑๖๑
คำอธิบายเรื่องพระภัททวัคคีย์ ๑๖๒
คำอธิบายเรื่องปาฏิหาริย์ที่แสดงแก่อุรุเวลกัสสปะ ๑๖๒
คำอธิบายเรื่องอาทิตตปริยายสูตร ๑๗๐
คำอธิบายเรื่องการพบกับพระเจ้าพิมพิสาร ๑๗๗
คำอธิบายเรื่องการออกบวชของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ๑๙๖
คำอธิบายเรื่องอุปัชฌายวัตร ๒๐๗
คำอธิบายเรื่องการไม่ประพฤติชอบเป็นต้น ๒๑๔
คำอธิบายเรื่องราธพราหมณ์ ๒๑๕
คำอธิบายเรื่องอาจริยวัตร ๒๑๘
คำอธิบายเรื่องการขับไล่และการขอขมา..... ..... ๒๒๒
คำอธิบายเรื่องการระงับนิสสัย ๒๒๔
คำอธิบายเรื่ององค์ ๕ ของภิกษุผู้พึงให้อุปสมบท ๒๒๕
คำอธิบายเรื่องอัญญเดียรถีย์ ๒๒๙
คำอธิบายเรื่องโรค ๕ อย่าง ๒๓๐
คำอธิบายเรื่องราชภัฏเป็นต้น ๒๓๒
คำอธิบายเรื่องการถือนิสสัยและการพ้น ๒๓๓
คำอธิบายเรื่องสามเณรราหุล ๒๓๔
คำอธิบายเรื่องสิกขาบทและทัณฑกรรม..... ..... ๒๔๖
คำอธิบายเรื่องการกักกันสามเณรต้องขออนุญาตก่อนเป็นต้น ๒๕๗
คำอธิบายเรื่องบัณเฑาะก์ ๒๕๙
คำอธิบายเรื่องเถยยสังวาสก์ ๒๖๐
คำอธิบายเรื่องคนเข้ารีตเดียรถีย์ ๒๖๓

คำอธิบายเรื่องคนฆ่ามารดาเป็นต้น ๒๖๔
คำอธิบายเรื่องอุภโตพยัญชนก ๒๖๗
คำอธิบายเรื่องการให้อุปสมบทกุลบุตรผู้ไม่มีอุปัชฌาย์เป็นต้น ๒๗๐
คำอธิบายเรื่องการให้อุปสมบทกุลบุตรผู้ไม่มีบาตรเป็นต้น ๒๗๑
คำอธิบายเรื่องคนมือด้วนเป็นต้น ๒๗๒
คำอธิบายเรื่องการให้นิสสัยแก่พระภิกษุอลัชชี..... ..... ๒๗๓
คำอธิบายเรื่องการสวดระบุโคตร ๒๗๔
คำอธิบายเรื่องอุปสัมปทาเปกขะสองคนเป็นต้น..... ..... ๒๗๗
คำอธิบายเรื่องวิธีอุปสมบท ๒๘๑
คำอธิบายเรื่องนิสสัย ๔ เป็นต้น ๒๘๒

๒. อุโปสถขันธกะ

คำอธิบายเรื่องการอนุญาตให้สงฆ์ประชุมกันเป็นต้น ๒๘๕
คำอธิบายเรื่องการอนุญาตสีมา ๒๘๗
คำอธิบายเรื่องโรงอุโบสถเป็นต้น ๒๙๒
คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตอวิปวาสสีมา ๒๙๓
คำอธิบายเรื่องอพัทธสีมามีคามสีมาเป็นต้น ๒๙๕
คำอธิบายเรื่องประเภทของอุโบสถเป็นต้น ๒๙๙
คำอธิบายเรื่องการสวดปาติโมกข์ ๒๙๙
คำอธิบายเรื่องการเชิญภิกษุผู้สวดปาติโมกข์เป็นต้น..... ..... ๓๐๒
คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตให้เรียนการนับปักษ์เป็นต้น ๓๐๓
คำอธิบายเรื่องภิกษุผู้จะออกเดินทางเป็นต้น ๓๐๓
คำอธิบายเรื่องการให้ปาริสุทธิ ๓๐๔
คำอธิบายเรื่องการให้ฉันทะ ๓๐๕
คำอธิบายเรื่องสังฆอุโบสถเป็นต้น ๓๐๕

คำอธิบายเรื่องวิธีปลงอาบัติ ๓๐๙
คำอธิบายเรื่องการดูลักษณะเป็นต้น ๓๑๑
คำอธิบายเรื่องวาระที่ไม่ควรไปและควรไป ๓๑๑
คำอธิบายเรื่องการแสดงบุคคลที่ควรเว้น ๓๑๒

๓. วัสสูปนายิกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องการอนุญาตให้จำพรรษา ๓๑๓
คำอธิบายเรื่องการทรงห้ามการจาริกไปในพรรษาเป็นต้น ๓๑๔
คำอธิบายเรื่องการอนุญาตสัตตาหกรณียะ ๓๑๔
คำอธิบายเรื่องเมื่อส่งทูตมาทรงอนุญาตสัตตาหกรณียะ ๓๑๔
คำอธิบายเรื่องเมื่อมีอันตรายไม่ต้องอาบัติแต่พรรษาขาด ๓๑๖
คำอธิบายเรื่องการจำพรรษาในหมู่โคต่างเป็นต้น ๓๑๗
คำอธิบายเรื่องสถานที่ไม่ควรจำพรรษา ๓๑๗
คำอธิบายเรื่องการตั้งกติกาไม่เป็นธรรม ๓๑๙
คำอธิบายเรื่องปรับอาบัติทุกกฏเพราะรับคำ ๓๑๙

๔. ปวารณาขันธกะ

คำอธิบายเรื่องอยู่จำพรรษาไม่ผาสุก ๓๒๓
คำอธิบายเรื่องประเภทแห่งปวารณา ๓๒๕
คำอธิบายเรื่องว่าด้วยการให้มอบปวารณา..... ..... ๓๒๗
คำอธิบายการไม่ต้องอาบัติ ๑๕ ข้อของภิกษุผู้ปวารณาแล้ว ๓๒๗
คำอธิบายเรื่องการงดปวารณา ๓๒๙
คำอธิบายเรื่องภิกษุผู้ก่อความบาดหมาง ๓๒๙
คำอธิบายเรื่องการเลื่อนปวารณา ๓๒๙

๕. จัมมขันธกะ

คำอธิบายเรื่องพระโสณโกฬิวิสะ ๓๓๑
คำอธิบายเรื่องการบรรพชาของพระโสณโกฬิวิสะ..... ..... ๓๓๑
คำอธิบายเรื่องการห้ามรองเท้าสีเขียวล้วนเป็นต้น ๓๔๐
คำอธิบายเรื่องการห้ามรองเท้าภายในวัด ๓๔๐
คำอธิบายเรื่องการห้ามเขียงเท้าไม้เป็นต้น ๓๔๐
คำอธิบายเรื่องการห้ามยานเป็นต้น ๓๔๑
คำอธิบายเรื่องการห้ามที่นั่งที่นอนสูงใหญ่ ๓๔๑
คำอธิบายการอนุญาตของใช้พิเศษของคฤหัสถ์เป็นต้น ๓๔๕
คำอธิบายเรื่องการบรรพชาของพระโสณกุฏิกัณณะ ๓๔๕

๖. เภสัชชขันธกะ

คำอธิบายเรื่องเภสัช ๕ เป็นต้น ๓๖๑
คำอธิบายเรื่องพระพุทธานุญาตงบน้ำอ้อย ๓๖๒
คำอธิบายเรื่องพราหมณ์ถวายยาคู และขนมปรุงด้วยของหวานเป็นต้น ๓๖๓
คำอธิบายเรื่องปาฏลิคาม ๓๖๖
คำอธิบายเรื่องพราหมณ์สุนิธะและวัสสการะ ๓๘๓
คำอธิบายเรื่องการตรัสอริยสัจในโกฏิคาม ๓๘๘
คำอธิบายเรื่องนางอัมพปาลี ๓๙๐
คำอธิบายเรื่องเจ้าลิจฉวี ๓๙๑
คำอธิบายเรื่องสีหเสนาบดี ๓๙๓
คำอธิบายเรื่องทรงพุทธานุญาตกัปปิยภูมิ ๔๐๗
คำอธิบายเรื่องเกณิยชฏิล ๔๐๘
คำอธิบายเรื่องโรชะมัลลกษัตริย์ ๔๑๔
คำอธิบายเรื่องพระขรัวตา ๔๑๕

คำอธิบายเรื่องมหาปเทส ๔ .... ๔๑๗

๗. กถินขันธกะ

คำอธิบายเรื่องพุทธานุญาตกฐิน ๔๑๙
คำอธิบายเรื่องการถือเอาผ้ากฐินจีวรแล้วหลีกไป ๗ ข้อเป็นต้น ๔๒๑

๘. จีวรขันธกะ

คำอธิบายเรื่องหมอชีวก ๔๒๖
คำอธิบายเรื่องพระเจ้าปัชโชตเป็นต้น ๔๒๖
คำอธิบายเรื่องขอพร ๔๒๗
คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตผ้ากัมพลเป็นต้น ๔๒๘
คำอธิบายเรื่องการสมมุติภิกษุผู้รับจีวรเป็นต้น ๔๒๘
คำอธิบายเรื่องการย้อมจีวร ๔๓๐
คำอธิบายเรื่องการอนุญาตไตรจีวร ๔๓๐
คำอธิบายเรื่องอติเรกจีวรเป็นต้น ๔๓๐
คำอธิบายเรื่องนางวิสาขา ๔๓๑
คำอธิบายเรื่องผ้านิสีทนะเป็นต้น ๔๓๒
คำอธิบายเรื่องจีวรที่ควรทำวิกัปปนาในภายหลัง ๔๓๒
คำอธิบายเรื่องจีวรของสงฆ์เกิดขึ้น ๔๓๒
คำอธิบายเรื่องพระอุปนันทะศากยบุตร ๔๓๕
คำอธิบายเรื่องภิกษุอาพาธ ๔๓๖
คำอธิบายเรื่องสิ่งของของภิกษุผู้มรณภาพ ๔๓๗
คำอธิบายเรื่องจีวรเกิดขึ้นเมื่อสงฆ์แตกกัน ๔๓๗
คำอธิบายเรื่องมาติกาแห่งจีวร ๘ .... ๔๓๘

๙. จัมเปยยขันธกะ

คำอธิบายเรื่องภิกษุกัสสปโคตร ๔๔๒
คำอธิบายเรื่องกรรมมีญัตติวิบัติเป็นต้น ๔๔๓
คำอธิบายเรื่องกรรมที่สงฆ์จตุวรรคพึงทำเป็นต้น ๔๔๓
คำอธิบายเรื่องนิสสารณา ๒ อย่างเป็นต้น ๔๔๓

๑๐. โกสัมพกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องการทะเลาะกันของภิกษุชาวโกสัมพี ๔๔๕
คำอธิบายเรื่องทีฆาวุกุมาร ๔๔๗
คำอธิบายเรื่องการเสด็จพาลกโลณการ ๔๕๕
คำอธิบายเรื่องการเสด็จป่าปาจีนวังสะ ๔๕๖
คำอธิบายเรื่องการเสด็จไปหมู่บ้านปาลิไลยก์ ๔๖๖
คำอธิบายเรื่องวัตถุ ๑๘ .... ๔๗๐
คำอธิบายเรื่องพระอุบาลีทูลถามสามัคคีของสงฆ์ ๔๗๑

เชิงอรรถสารัตถทีปนี มหาวรรค ๔๗๕
บรรณานุกรม ๔๘๑
ดัชนีค้นคำ ๔๘๓

สารัตถทีปนี

มหาวรรควรรณนา

คำอธิบายมหาวรรค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

---

๑. มหาขันธกะ

คำอธิบายเรื่องต้นโพธิ์

บัดนี้ พระอรรถกถาจารย์จะอธิบายความแห่งคัมภีร์ขันธกะที่รวมไว้ด้วยคัมภีร์มหาวรรคและจูฬวรรคซึ่งได้รับสังคายนาต่อจากคัมภีร์อุภโตวิภังค์ จึงกล่าวว่า อุภินฺนำ ปาติโมกฺขานำ (ปาติโมกข์ทั้ง ๒) เป็นต้น

ในคาถาเหล่านั้น บาทคาถาว่า อุภินฺนำ ปาติโมกฺขานำ (ปาติโมกข์ทั้ง ๒) คือ วิภังค์แห่งปาติโมกข์ทั้ง ๒ โดยแท้จริงแล้ว ปาติโมกฺข ศัพท์ในที่นี้ หมายเอาวิภังค์แห่งปาติโมกข์เหล่านั้นโดยความไม่ต่างกัน

[ข้อความว่า “โดยความไม่ต่างกัน” หมายความว่า คำว่า ปาติโมกฺข หมายถึง ปาติโมกข์โดยตรง ไม่ใช่การจำแนกปาติโมกข์ แต่ในที่นี้เป็นความหมายหลัง การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ หรืออเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน ในบางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน บางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน ในที่นี้เป็นการกล่าวถึง

สิ่งที่ต่างกันคือปาติโมกข์และการจำแนกปาติโมกข์ให้เหมือนกันโดยใช้เป็นคำเดียวกัน ดังอุทาหรณ์ว่า

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า ปาติโมกฺขวิภงฺค ให้ลบ วิภงฺค ศัพท์ จัดเป็นอุตตรโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทหลัง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปาติโมกฺขานำ วิภงฺโค ปาติโมกฺขวิภงฺโค (ปาติโมกขวิภังค์ คือ วิภังค์แห่งปาติโมกข์) ดังคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวว่า

ปาติโมกฺขคฺคหเณน เหตฺถ เตสำ วิภงฺโค คหิโต อเภเทน วา อุตฺตรปทโลปวเสน วา.[๑]

"โดยแท้จริงแล้ว ปาติโมกฺข ศัพท์ในที่นี้ หมายเอาวิภังค์แห่งปาติโมกข์เหล่านั้นโดยความไม่ต่างกัน หรือด้วยการลบบทหลัง"]

พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า พระสังคีติกาจารย์ได้สังคายนาขันธกะ [คือ หมู่พระบัญญัติ หรือคัมภีร์แสดงพระบัญญัติ]ใดแล้ว [บัดนี้ ลำดับการอธิบายแห่งขันธกะนั้นมาถึงแล้ว]

คำว่า **ขันธกะ** คือ หมู่พระบัญญัติ [คือ วินัยกรรมและสิกขาบท]

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ขันธกะ** เพราะเป็นคัมภีร์แสดงพระบัญญัติ

อนึ่ง พระบัญญัติที่เรียกว่าวินัยกรรมมีการบรรพชาอุปสมบทเป็นต้น พร้อมทั้งพระบัญญัติที่เรียกว่าจาริตตสิกขาบท (สิกขาบทที่ว่าด้วยความประพฤติ และวาริตตสิกขาบท (สิกขาบทที่ว่าด้วยการห้ามปราม) ทรงประสงค์เอาว่าเป็นขันธ์ (พระบัญญัติ) ในเรื่องนี้ เพราะการบรรพชาเป็นต้นได้ชื่อว่า พระบัญญัติ เนื่องจากพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้

ขนฺธ ศัพท์ปรากฏในความหมายว่า บัญญัติ ดังคำว่า ทารุกฺขนฺโธ (กองฟืน) อคฺคิ-ขนฺโธ (กองไฟ) เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง แม้ความเป็นศัพท์มีความหมายว่า ส่วน และหมู่[ของ ขนฺธ ศัพท์] ก็ควรอยู่ เพราะพระบัญญัติเหล่านั้นจำแนกไว้เป็นส่วนและหมู่

[คำว่า ขนฺธก มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- หมู่พระบัญญัติ = ขนฺธานำ สมูโห ขนฺธโก (ขนฺธ ศัพท์ + กณฺ ปัจจัยในสมูหตัทธิต)
- คัมภีร์แสดงพระบัญญัติ = ขนฺเธ กาสติ ปกาเสตีติ ขนฺธโก.
  (ขนฺธ บทหน้า + กาส ธาตุ = แสดง + กฺวิ ปัจจัย)

- ส่วน[พระบัญญัติ] = ขนฺโธ เอว ขนฺธโก (ขนฺธ ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)
- หมู่[พระบัญญัติ] = ขนฺโธ เอว ขนฺธโก (ขนฺธ ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

คำว่า ขนฺธโกวิทา (ผู้รู้พระบัญญัติ) หมายความว่า ผู้รู้เนื้อความคือขันธ์ โดยจำแนกเป็นเนื้อความคือ พระบัญญัติ ส่วน และหมู่

[คำว่า ขนฺธ มีความหมาย ๓ ประการ คือ พระบัญญัติ ส่วน และหมู่ ตามนัยนี้คำว่า ขนฺธ-โกวิทา มีรูปวิเคราะห์ว่า ขนฺเธ โกวิทา ขนฺธโกวิทา มีความหมายตามศัพท์ ๓ ประการ คือ

๑. ผู้รู้พระบัญญัติ
๒. ผู้รู้ส่วนคือพระบัญญัติ
๓. ผู้รู้หมู่คือพระบัญญัติ]

พึงประกอบบทว่า ข้าพเจ้า[พระอรรถกถาจารย์]ได้แสดงเนื้อความของบทใดไว้ในปทภาชนีย์ด้วยอรรถกถานัยเหล่าใด [ถ้าข้าพเจ้าพึงกล่าวซ้ำอรรถกถานัยเหล่านั้นของบทนั้น เมื่อไรจักจบ]

บาทคาถาว่า เต เจ ปุน วเทยฺยาม แปลว่า ถ้าข้าพเจ้าพึงกล่าวซ้ำอรรถกถานัยเหล่านั้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงประกอบบทว่า ข้าพเจ้าได้แสดงเนื้อความเหล่าใดของบทเหล่าใดไว้ในปทภาชนีย์ ถ้าข้าพเจ้าพึงกล่าวซ้ำเนื้อความเหล่านั้นของบทเหล่านั้นไว้ [เมื่อไรจักจบ]

[ปทภาชนีเย อตฺถา เยหิ เยสํ ปกาสิตา
เต เจ ปุน วเทยฺยาม ปริโยสานํ กทา ภเว.

คาถาที่ ๒ ในคัมภีร์อรรถกถานี้ มีคำแปล ๒ นัย ดังนี้

"๑. ข้าพเจ้าได้แสดงเนื้อความของบทใดไว้ในปทภาชนีย์ด้วยอรรถกถานัยเหล่าใด ถ้าข้าพเจ้าจะต้องกล่าวซ้ำอรรถกถานัยเหล่านั้นของบทนั้นเมื่อไรจักจบ

๒. ข้าพเจ้าได้แสดงเนื้อความเหล่าใดของบทเหล่าใดไว้ในปทภาชนีย์ ถ้าข้าพเจ้าจะต้องกล่าวซ้ำเนื้อความเหล่านั้นของบทเหล่านั้นไว้ เมื่อไรจักจบ"

คำอธิบายนัยที่ ๑ คำว่า เยหิ คือ อฏฺจกถานเยหิ คำว่า เต คือ อฏฺจกถานเย)

คำอธิบายนัยที่ ๒ คำว่า เย คือ อตฺถา แยกเป็น ๒ คำว่า เย หิ คำว่า เต คือ อตฺเถ)]

พึงทราบ หิ ศัพท์ในฝ่ายนี้ [คือทุติยนัย] ในความหมายว่า ปทปูรณะ (ทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวย ไม่มีความหมายเพิ่มเติม)

คำว่า ปริโยสานำ (ที่สุด) คือ ที่สุดแห่งการอธิบายความ

บาทคาถาว่า อุตฺตานา เจว เย อตฺถา (เนื้อความเหล่าใดชัดเจนแล้ว) มีความหมายว่า เนื้อความเหล่าใด แม้จะมิได้อธิบายไว้ก่อน ก็ชัดเจนไม่ลึกซึ้ง

๑. คำว่า วิเสสการณำ นตฺถิ (ไม่มีเหตุพิเศษ) หมายความว่า เหตุพิเศษไม่มีในมหาวรรคนี้ เหมือนเหตุที่กล่าว[ในอุภโตวิภังค์]เป็นต้นว่า ในสมัยที่พระสารีบุตรเกิดความดำริอันเป็นสมุฏฐานในการทูลอาราธนาเพื่อการบัญญัติสิกขาบท

คำว่า อยมภิลาโป (คำนี้) คือ คำว่า เตน สมเยน นี้ [คำว่า อภิลาป เป็นคำไวพจน์ของ วจน (คำ)]

ประโยคว่า กึ ปเนตสฺส วจเน ปโยชนำ (อะไรเป็นประโยชน์ในการกล่าวคำนั้นเล่า) หมายความว่า ถ้าไม่มีเหตุพิเศษ การกล่าวคำนั้นจะมีประโยชน์อะไรเล่า

พึงประกอบบท[ที่ห่างกัน]ว่า การแสดงคำนำเป็นประโยชน์[ในการกล่าวว่า เตน สมเยน ฯเปฯ]

พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า ยา หิ ภควตา (โดยแท้จริงแล้ว พึงทราบประโยชน์ในการกล่าวคำนั้น ก็คือการแสดงเหตุตั้งแต่แรกแห่งวินัยกรรมอันมีการบรรพชาเป็นต้น) เพื่ออธิบายการแสดงคำนำที่เป็นประโยชน์นั้น

สถานที่คล้ายกับฝั่งน้ำใหญ่ เรียกว่า มหาเวลา หมายความว่า เปรียบดังฝั่งน้ำใหญ่เพราะ[สถานที่นั้น]มีกองทรายใหญ่ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า มหนฺเต วาลิกราสิมฺหีติ อตฺโถ (มีความหมายว่า ในกองทรายใหญ่)

ศัพท์เหล่านี้ คือ อุรุ มรุ สิกตา วาลุกา วณฺณุ และ วาลิกา มีความหมายเหมือนกัน แต่ศัพท์ต่างกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อุรูติ วาลิกา วุจฺจติ (ทรายเรียกว่า อุรุ)

อนึ่ง จำเดิมแต่บทนี้ไป

ยสฺมา สุตฺตนฺตปาฬีนำ อตฺโถ สงฺเขปวณฺณิโต
ตสฺมา มยำ กริสฺสาม ตาสำ อตฺถสฺส ทีปนำ.

"ข้าพเจ้าจักอธิบายความพระบาลีที่เกี่ยวกับพระสูตร เพราะพระอรรถกถาจารย์อธิบายความพระบาลีเหล่านั้นไว้แล้วโดยสังเขป"

ปาฐะว่า นชฺชา (แห่งแม่น้ำ) มีความหมายว่า **นที** คือ แม่น้ำที่ไหลไป [ใกล้ฝั่ง] แห่งแม่น้ำนั้น หมายความว่า [ใกล้ฝั่ง]แห่งแม่น้ำที่ไหลไปสู่ที่ลุ่ม

เมื่อควรกล่าวว่า เนลญฺชลาย แต่กล่าวว่า เนรญฺชราย เพราะแปลง ล เป็น ร อักษร มีความหมายว่า มีน้ำที่ปราศจากโทษอันมีโคลน สาหร่าย และแหน เป็นต้น

บางคนกล่าวว่า "เมื่อควรกล่าวว่า นีลำชลาย (แม่น้ำที่มีน้ำเขียว) แต่กล่าวว่า เนรญฺชราย [โดยแปลง อี เป็น เอ, ล เป็น ร]"

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าชื่อนี้เป็นเพียงชื่อของแม่น้ำนั้น [คือ ไม่พึงแสวงหาความหมายของชื่อ]

[คำว่า เนรญฺชรา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- แม่น้ำมีน้ำที่ปราศจากโทษ = เนลำ ชลำ อสฺสาติ เนรญฺชรา (เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า เนลชลา ให้แปลง ล สองตัวใน เนล และ ชล เป็น ล แล้วลงนิคคหิตอาคม แล้วจึงแปลงนิคคหิตเป็น ญ)
- แม่น้ำที่มีน้ำเขียว = นีลำ ชลำ อสฺสาติ เนรญฺชรา (เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า นีลชลา ให้แปลงสระ อี ใน นี เป็น เอ, แปลง ล สองตัวเป็น ร แล้วลงนิคคหิตเป็นอาคม แล้วจึงแปลงนิคคหิตใน ลำ เป็น ญ)
- แม่น้ำเนรัญชรา ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า โพธิรุกฺขมูเล (ใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์) เพื่อแสดงสถานที่อันพระผู้มีพระภาคประทับใกล้ฝั่งแม่น้ำนั้น

คำว่า โพธิ หมายถึง ข้อความเหล่านี้ คือ

๑. มรรคญาณ เช่น โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ [๒] (ญาณในมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า โพธิ)

๒. สัพพัญญุตญาณ เช่น ปปฺโปติ โพธึ วรภูริเมธโส[๓] (ผู้มีปัญญาอันประเสริฐ ย่อมบรรลุสัพพัญญุตญาณ)

๓. ต้นไม้ เพราะเป็นที่บรรลุมรรคญาณและสัพพัญญุตญาณทั้งสองนั้นของพระผู้มีพระภาค หรือเพราะอันพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ได้รับนามว่า โพธิ เนื่องจากทรงตรัสรู้โพชฌงค์ ๗ ได้ประทับอาศัยแล้ว

[คำว่า โพธิรุกฺข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ต้นไม้อันเป็นที่ตรัสรู้[มรรคญาณและสัพพัญญุตญาณ] = พุชฺฌติ เอตฺถาติ โพธิ, โพธิ จ โส รุกฺโข จาติ โพธิรุกฺโข (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส, โพธิ ศัพท์เป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า ที่ตรัสรู้)

- ต้นไม้อันพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ได้ประทับอาศัยแล้ว = สตฺต โพชฺฌงฺเค พุชฺฌตีติ โพธิ, โพธินา สนฺนิสฺสิโต รุกฺโข โพธิรุกฺโข (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส, โพธิ ศัพท์เป็นนามศัพท์ แปลว่า ผู้ตรัสรู้ คือ พระผู้มีพระภาค)]

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ (ญาณในมรรคทั้ง ๔ ได้ชื่อว่า โพธิ) เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถาเพื่อแสดงเนื้อความเพียงบางส่วน

ปาฐะว่า มูเล แปลว่า ในที่ใกล้

ท่านกล่าวว่า ปจฺมํ อภิสมฺพุทฺโธ (ตรัสรู้ก่อนแล้ว) เพื่อแสดงว่าปาฐะว่า ปจฺมา-ภิสมฺพุทฺโธ นี้แสดงไว้ด้วยการลบนิคคหิต

อนึ่ง คำว่า ปจฺมํ แสดงไว้โดยความเป็นกริยาวิเศษณ์ ดังนั้น จึงควรทราบสัมพันธ์ในบทนี้อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสรู้แล้วประทับอยู่ใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์ก่อนสถานที่ทั้งปวง

ในพระดำรัสว่า อถ โข ภควา (ในสมัยนั้นพระผู้มีพระภาค) นี้ พึงหมายเอา

เนื้อความอย่างนี้ว่า นิบาตว่า อถ มีความหมายว่า “ในสมัยนั้น” เพราะนิบาตมีความหมายมากเป็นเอนก ความหมายก็คือ ในสมัยที่ตรัสรู้แล้วประทับอยู่ใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์นั้น ดังพระสังคีติกาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์อุทานว่า

เตน โข ปน สมเยน ภควา สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสินฺโน โหติ วิมุตฺติสุข-ปฏิสํเวที [๔]

“ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับนั่งด้วยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขตลอด ๗ วัน”

อีกอย่างหนึ่ง นิบาตว่า อถ มีความหมายนี้ว่า “ภายหลัง” ดังนั้น จึงควรหมายเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า “ภายหลังจากการตรัสรู้”

นิบาตว่า โข มีความหมายว่า ปทปูรณะ (ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ)

เจ็ดวัน เรียกว่า สัตตาหะ

อนึ่ง บทนี้ลงทุติยาวิภัตติในความหมายว่า อัจจันตสังโยค พระสังคีติกาจารย์กล่าวบทที่ลงทุติยาวิภัตติโดยความเป็นอัจจันตสังโยคว่า สตฺตาหํ (ตลอดเจ็ดวัน) เพราะพระผู้มีพระภาคได้ประทับอยู่ด้วยสุขอันเกิดจากผลสมาบัติอย่างยิ่งโดยต่อเนื่องตลอด ๗ วันนั้น

[อัจจันตสังโยค คือ การประกอบอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง แปลว่า “ตลอด” จำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. กาลอัจจันตสังโยคะ การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยกาล เช่น ตโย มาเส อภิธมฺมํ เทเสสิ (ทรงแสดงพระอภิธรรมตลอดไตรมาส)

๒. อัทธาอัจจันตสังโยคะ การประกอบอย่างต่อเนื่องโดยระยะทาง เช่น โยชนํ ทีโฆ ปพฺพโต (เทือกเขายาวตลอดโยชน์หนึ่ง)]

ปาฐะว่า เอกปลฺลงฺเกน (ด้วยบัลลังก์เดียว) หมายความว่า เมื่อพระอาทิตย์ยังไม่อัสดงในวันเพ็ญเดือน ๖ [พระผู้มีพระภาคประทับนั่งแล้ว]ด้วยบัลลังก์เดียวตามที่คู้ไว้ไม่

เสด็จลุกขึ้นแม้ครั้งเดียว จำเดิมแต่กาลประทับนั่ง ณ วชิรอาสน์ (อาสนะที่มั่นคงดั่งเพชร) เพราะเป็นบัลลังก์ที่ไม่พ่ายแพ้[แก่ปัจจามิตร]

ในปาฐะว่า วิมุตฺติสุขปฏิสำเวที (เสวยวิมุตติสุข) นี้ ประสงค์เอาผลวิมุตติที่เรียกว่าปฏิปัสสัทธิวิมุตติของพระผู้มีพระภาคในวิมุตติ ๕ ประเภท คือ

๑. ตทังควิมุตติ (พ้นชั่วขณะ)
๒. วิกขัมภนวิมุตติ (พ้นโดยข่มไว้)
๓. สมุจเฉทวิมุตติ (พ้นด้วยการตัดขาด)
๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (พ้นด้วยความสงบ)
๕. นิสสรณวิมุตติ (พ้นด้วยการออกไป)

ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วิมุตฺติสุขำ ผลสมาปตฺติสุขำ ปฏิสำเวทยมาโน (เสวยวิมุตติสุข คือสุขที่เกิดจากผลสมาบัติ)

[วิมุตติ คือ ความหลุดพ้น จำแนกออกเป็น ๕ ประการ คือ

๑. ตทังควิมุตติ พ้นจากกิเลสด้วยเหตุนั้นๆ ที่เป็นคู่ปรับกัน คือ ทาน ศีล และวิปัสสนา
๒. วิกขัมภนวิมุตติ พ้นโดยข่มนิวรณ์ไว้ด้วยกำลังของอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ
๓. สมุจเฉทวิมุตติ พ้นโดยเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค
๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ พ้นโดยสงบระงับด้วยโลกุตตรผล
๕. นิสสรณวิมุตติ พ้นโดยสลัดออกจากสังขาร หมายถึง พระนิพพาน]

อนึ่ง ภาวะที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ได้ชื่อว่า วิมุตติ หรือจิตนั่นแหละที่หลุดพ้นแล้ว[คืออรหัตตผลจิต]อย่างนั้น พึงทราบว่าเป็นวิมุตติ

[คำว่า วิมุตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความหลุดพ้น = วิมุจฺจนำ วิมุตฺติ (ภาวสาธนะ)
- จิตที่หลุดพ้นแล้ว = วิมุจฺจีติ วิมุตฺติ (กัตตุสาธนะ)]

สุขที่เกิดจากความหลุดพ้น หรือสุขที่ประกอบกับจิตที่หลุดพ้นแล้วนั้น ได้ชื่อว่า วิมุตติสุข

[คำว่า วิมุตฺติสุข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สุขที่เกิดจากความหลุดพ้น = วิมุตฺติยา ชาตํ สุขํ วิมุตฺติสุขํ.
  (มัชเฌโลปีปัญจมีตัปปุริสสมาส ลบ ชาต ศัพท์กลางสมาส)
- สุขที่ประกอบกับจิตที่หลุดพ้นแล้ว = วิมุตฺติยา สมฺปยุตฺตํ สุขํ วิมุตฺติสุขํ.
  (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส ลบ สมฺปยุตฺต ศัพท์กลางสมาส)]

อนึ่ง พึงทราบแม้อุเบกขาว่าเป็นสุขได้ในเรื่องนี้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ยายํ ภนฺเต อุเปกฺขา สนฺเต สุเข วุตฺตา ภควตา.[๕]

“ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสอุเบกขาใดในสุขอันสงบ”

โดยแท้จริงแล้ว ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีกล่าวว่า

อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา สุขมิจฺเจว ภาสิตา.[๖]

“พระผู้มีพระภาคตรัสอุเบกขาว่าเป็นสุข เพราะมีสภาพสงบ”

ดังจะเห็นได้ว่าพระผู้มีพระภาคทรงเข้าอรหัตตผลสมาบัติที่ประกอบด้วยจตุตถฌาน มิได้ทรงเข้าสมาบัติอื่น

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบปฏิปัสสัทธิวิมุตติที่บุคคลบรรลุในอรหัตตผลคือสุขในที่นี้ โดยแท้ เพราะสงบจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง ดังที่ตรัสความสงบแห่งสังขารทุกข์ว่าเป็นสุขในพระบาลีว่า

เตสํ วูปสโม สุโข.[๗]

“ความสงบแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข”

[ตามนัยนี้ คำว่า วิมุตฺติสุข มีรูปวิเคราะห์เป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า วิมุตฺติ เอว สุขํ วิมุตฺติสุขํ (สุขคือความหลุดพ้น)]

นิบาตว่า อถ มีความหมายว่า อธิการะ (เหตุการณ์) [แปลว่า หลังจากนั้น]

นิบาตว่า โข มีความหมายว่า ปทปูรณะ

ในเรื่องนั้น อถ ศัพท์ที่มีความหมายว่า อธิการะ นี้ แสดงเรื่องอื่นจากการเสวยวิมุตติสุข

ถามว่า : เรื่องนั้นคืออะไรเล่า

ตอบว่า : คือการพิจารณาปฏิจจสมุปบาท

ปาฐะว่า รตฺติยา (แห่งราตรี) ลงฉัฏฐีวิภัตติในความหมายว่า อวยวสัมพันธ์ (เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นส่วนหนึ่ง)

[ในปาฐะว่า รตฺติยา ปฐมํ ยามํ (ตลอดปฐมยามแห่งราตรี) คำว่า รตฺติยา ตามหลักภาษาสัมพันธ์เป็น อวยวสัมพันธ์ คือ เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นส่วนหนึ่ง เพราะราตรีหนึ่งมี ๓ ยาม ดังคำว่า รุกฺขสฺส สาขา (กิ่งแห่งต้นไม้)]

ปาฐะว่า ปฐมํ (ตลอดปฐมยาม) ลงทุติยาวิภัตติในความหมายว่า อัจจันตสังโยค โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงประกอบด้วยมนสิการนั้นตลอดปฐมยามทั้งสิ้นของราตรีนั้น

ปาฐะว่า ปจฺจยาการํ (ปัจจยาการ) คือ สภาวธรรมที่เป็นปัจจัยอันมีอวิชชาเป็นต้น

คำว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) หมายความว่า เป็นไปเฉพาะหน้า หมายความว่า ไม่ปราศจากความพร้อมเพรียงของเหตุ ก็ความเป็นเฉพาะหน้าของเหตุย่อมทำให้เกิดผล เพราะความพร้อมมูลของเหตุเป็นองค์ประกอบ

อนึ่ง คำว่า อปฺปฏิกฺขิปิตฺวา (ไม่ปราศจาก) หมายความว่า เมื่อเว้นความพร้อมเพรียงของเหตุนั้น ก็ไม่เข้าถึงความเป็นเหตุแล้วไม่อาจยังผลให้เกิดขึ้นได้

คำว่า ปฏิจฺจ นั้นแสดงว่าปัจจยาการมีเหตุมาก โดยแท้จริงแล้ว ท่านแสดงกลุ่มเหตุด้วยเหตุหลักหนึ่งๆ อันมีอวิชชาเป็นต้น

คำว่า สหิเต แปลว่า สืบเนื่องกัน คือ ไม่แยกจากกัน ความจริงสภาวธรรมที่เป็นปัจจัยอันมีอวิชชาเป็นต้น ย่อมยังสภาวธรรมที่เป็นไปพร้อมกันอันสืบเนื่องกันนั่นเทียวให้

เกิดขึ้น ท่านแสดงความมีผลธรรมเป็นอันมากด้วยบทนี้

บททั้ง ๒ [คือ ปฏิจฺจ สหิเต] แสดงนัยว่า เอกํ น เอกโต (ในโลกนี้ผลอย่างเดียวย่อมไม่เกิดเพราะเหตุเดียว) เป็นต้น กล่าวคือ ผลอย่างใดอย่างหนึ่งชนิดเดียวจะไม่เกิดมีในโลกนี้เพราะเหตุเดียว ผลอันมากมายก็เกิดเพราะมีเหตุเดียวไม่ได้ ผลอย่างเดียวก็เกิดไม่ได้เพราะเหตุมากมาย แต่ผลอันมากย่อมเกิดเพราะเหตุมากมาย โดยแท้จริงแล้ว ผลเป็นอันมากมีหน่อเป็นต้นที่ประกอบด้วยรูป กลิ่น และรส เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้นเพราะฤดูกาล ดิน เมล็ดพืช และน้ำเป็นเหตุ

อนึ่ง คำแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างที่ทรงกระทำไว้ว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงเกิดขึ้น) สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ (เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงเกิดขึ้น) ประโยชน์ในคำนั้นหามีไม่ กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเหตุหรือผลอย่างเดียวเท่านั้น เพราะ[เหตุหรือผล]เป็นประธานบ้าง ปรากฏชัดบ้าง ไม่เกี่ยวกับเหตุอื่นบ้าง โดยคล้อยตามความไพเราะแห่งเทศนาและเวไนยสัตว์

กล่าวโดยพิสดารว่า พระพุทธเจ้าตรัสเหตุและผลเพียงอย่างเดียวว่า ผสฺสปจฺจยา เวทนา (เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงเกิดขึ้น) เพราะผัสสะเป็นเหตุหลักของเวทนา เนื่องจากกำหนดเวทนาตามสมควรแก่ผัสสะ และเวทนาก็เป็นผลหลักของผัสสะ เพราะกำหนดผัสสะตามสมควรแก่เวทนา

พระพุทธเจ้าตรัสเหตุชนิดเดียวเพราะปรากฏชัดตามพระพุทธดำรัสว่า

เสมฺหสมุฏฺฐานา อาพาธา.[๙]

“อาพาธทั้งหลายมีเสลดเป็นสมุฏฐาน”

โดยแท้จริงแล้ว เสลดเป็นเหตุปรากฏชัดในที่นี้ มิใช่เหตุอันมีกรรมเป็นต้น

พระพุทธเจ้าตรัสเหตุชนิดเดียวเพราะไม่เกี่ยวกับเหตุอื่นว่า

เย เกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการมูลกา.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ อกุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีการไม่พิจารณาโดยแยบคายเป็นเหตุ”

[ข้อความจากพระบาลีข้างต้นไม่พบในพระไตรปิฎกทุกฉบับในปัจจุบัน พระฎีกาจารย์นำข้อความนี้มาจากคัมภีร์อรรถกถาของพระอภิธรรมชื่อสัมโมหวิโนทนี (หน้า ๑๕๙) และคัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ หน้า ๑๙๖)]

ความจริงการไม่พิจารณาโดยแยบคายเป็นเหตุเฉพาะของอกุศลธรรม ส่วนเหตุอันมีวัตถุ[ที่เกิดแห่งจิตและเจตสิก]และอารมณ์เป็นต้นเป็นเหตุทั่วไป

ด้วยเหตุนั้น แม้เมื่อมีเหตุของสังขารอื่นมีวัตถุ อารมณ์ และสหชาตธรรมเป็นต้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงว่าอวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขารเพราะเป็นเหตุหลัก เนื่องจากเป็นเหตุแห่งสังขารที่เป็นเหตุให้เกิดผลมีตัณหาเป็นต้นอื่น ดังพระพุทธวจนะว่า

อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒติ.[๙]

"ตัณหาย่อมเจริญแก่ผู้เห็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา"

อวิชฺชาสมุทยา อาสวสมุทโย.[๑๐]

"การเกิดแห่งอาสวะย่อมมีเพราะความเกิดแห่งอวิชชา"

และเพราะเป็นเหตุที่ปรากฏชัดกับเป็นเหตุเฉพาะไม่เกี่ยวกับเหตุอื่น ดังพระพุทธวจนะว่า

อวิทฺวา ภิกฺขเว อวิชฺชาคโต ปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ.

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนเขลาที่ถูกอวิชชาครอบงำย่อมสั่งสมปุญญาภิสังขาร (กุศลกรรม)"

[ประโยคข้างต้นไม่พบในพระบาลี คาดว่าเป็นคำสรุปความของท่านผู้แต่ง ในสังยุตตนิกายมีข้อความที่คล้ายคลึงกันว่า

อวิชฺชาคโต ยํ ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล ปุญฺญํ เจ สงฺขารํ อภิสงฺขโรติ, ปุญฺญูปคํ โหติ วิญฺญาณํ.[๑๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุรุษผู้ถูกอวิชชาครอบงำกระทำปุญญาภิสังขาร วิญญาณย่อมเข้าถึงบุญ"]

พึงประกอบนัยในการแสดงเหตุและผลหนึ่งๆ ตามสมควรในฐานะทั้งหมดอย่างนี้ ดังโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า

เอกํ น เอกโต อิธ นาเนกมเนกโตปิ โน เอกํ
ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน เอก- เหตุผลทีปเน อตฺโถ.[๑๒]

"ในโลกนี้ ผลอย่างเดียวย่อมไม่เกิดเพราะเหตุเดียว ผลจำนวนมากก็เกิดขึ้นเพราะเหตุเดียวไม่ได้ ผลอย่างเดียวก็เกิดไม่ได้เพราะเหตุมากมาย การแสดงเหตุและผลหนึ่งๆ จึงมีประโยชน์โดยแท้"

[นัย คือ วิธีที่ทำให้นำเนื้อความให้ดำเนินไปได้อย่างถูกต้อง คำว่า นย ประกอบรูปศัพท์มาจาก นี ธาตุ (นเย = นำไป) + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า นียติ อตฺโถ เอเตนาติ นโย (เหตุนำเนื้อความไป)]

คำว่า ปฏิจจะ คือ ปัจจัยที่บุคคลควรรู้ชัด ที่จริงแล้วบุคคลใดรู้ชัดปัจจัยนั้น ปัจจัยนั้นย่อมเป็นไปเพื่อความดับทุกข์ของบุคคลนั้นโดยแท้ทีเดียว

คำว่า สมุปบาท คือ ปัจจัยที่ยังผลให้เกิดขึ้นโดยชอบและพร้อมเพรียงกัน

กล่าวโดยพิสดารว่า สภาวธรรมที่เป็นปัจจัยเมื่อจะยังผลของตนให้เกิดย่อมให้เกิดขึ้นอย่างบริบูรณ์ ไม่บกพร่อง และยังผลธรรมที่ให้เกิดขึ้นทั้งหมดนั้นให้เกิดขึ้นอย่างพร้อมเพรียงกันทีเดียว มิใช่ให้เกิดขึ้นทีละอย่าง ด้วยเหตุนั้นจึงควรทราบเนื้อความในที่นี้อย่างนี้ว่า คำว่า ปฏิจจสมุปบาท คือ สภาวธรรมที่ควรรู้แจ้งและยังผลให้เกิดขึ้นโดยชอบและพร้อมเพรียงกัน

คำว่า วิตฺถาโร (ความพิสดาร) หมายความว่า ความพิสดารในการอธิบายบทว่า ปฏิจจสมุปบาท แม้ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]จักไม่อธิบายบทนั้นในคัมภีร์นี้เพราะกลัวว่าจะพิสดารยิ่งนัก ทั้งจักไม่แสดงความพิสดาร[ของเรื่องนี้]ที่แม้ท่านจะกล่าวต่อไปอีกเช่นกัน

ปาฐะว่า อนุโลมปฏิโลมํ (ตามลำดับและทวนลำดับ) แสดงไว้โดยความเป็นกริยาวิเศษณ์ ดังคำว่า วิสมํ จนฺทิมสูริยา ปริวตฺตนฺติ [๑๓] (พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมโคจรไปไม่เสมอกัน)

คำว่า เสฺวว คือ ปัจจยาการนั้นแหละ

คำว่า ปุริมนเยน วา วุตฺโต (อีกอย่างหนึ่ง ปัจจยาการที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ตามนัยก่อน) คือ ปัจจยาการที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยนัยเป็นต้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงเกิดขึ้น

คำว่า ปวตฺติยา (ความหมุนเวียน) คือ ความหมุนเวียนของสังสารวัฏ

คำว่า มนสิ อกาสิ (ทรงพิจารณา) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงกระทำไว้ในพระทัยด้วยการพิจารณาสภาวธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหมดของผลธรรมทั้งหมดโดยความเป็นปัจจัยอันมีเหตุปัจจัยเป็นต้นทั้งมวลอย่างถูกต้องไม่บกพร่องโดยประการทั้งปวง

พึงทราบรูปวิเคราะห์ในพระดำรัสว่า อวิชฺชาปจฺจยา เป็นต้น ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้รับ

อีกอย่างหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้รับ

อีกอย่างหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะทำให้สภาพที่แท้จริงของธรรมไม่ปรากฏ

อีกอย่างหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะยังเหล่าสัตว์ให้ท่องเที่ยวไปในภพเป็นต้นในสังสารวัฏอันหาที่สุดมิได้

อีกอย่างหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะแล่นไปในบัญญัติที่ไม่มีจริง

อีกอย่างหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะไม่แล่นไปสภาวธรรมที่มีจริง

อีกอย่างหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะตรงกันข้ามกับวิชชา (ความรู้)

[คำว่า อวิชฺชา มีความหมาย ๗ ประการ คือ

- สภาวะได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้รับ = อวินฺทิยํ กายทุจฺจริตาทึ วินฺทตีติ อวิชฺชา (อวินฺทิย บทหน้า + วิท ธาตุ = ได้รับ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวินฺทิย-วินฺทา ให้ถือเอา อวิ ในบทหน้า และ ท ในบทหน้า, ลบอักษรที่เหลือ, ลง ย อักษรเป็นอาคม, แปลง ทฺย เป็น ช แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺช

- สภาวะไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้รับ = วินฺทิยํ กายสุจริตาทึ น วินฺทตีติ อวิชฺชา (วินฺทิย บทหน้า + น บทหน้า + วิท ธาตุ = ได้รับ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า วินฺทิยนวินฺทา ให้แปลง น เป็น อ แล้วประกอบรูปศัพท์คล้ายกับข้อแรก

- สภาวะทำให้สภาพที่แท้จริงของธรรมไม่ปรากฏ = ธมฺมานํ อวิปรีตสภาวํ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชา (อวิทิต บทหน้า + กร ธาตุ = ทำ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวิทิต-กรา ให้ลบสระ อิ ใน ทิ และ ตกรา แล้วลง ย อักษรเป็นอาคม, แปลง ทฺย เป็น ช แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺช

- สภาวะยังเหล่าสัตว์ให้ท่องเที่ยวไปในภพเป็นต้นในสังสารวัฏอันหาที่สุดมิได้ = อนฺต-วิรหิเต สสาเร ภวาทีสุ สตฺเต ชวาเปตีติ อวิชฺชา (อนฺตวิรหิต บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อนฺตวิรหิตชวา ให้ลบ นฺต ใน อนฺต และ รหิต ใน วิรหิต, ลบ ว ใน ชว และซ้อน ชฺ เป็น ชฺช)

- สภาวะแล่นไปในบัญญัติที่ไม่มีจริง = อวิชฺชมาเนสุ ชวตีติ อวิชฺชา (อวิชฺชมาน บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวิชฺชมานชวา ให้ลบ มาน-ชว ศัพท์

- สภาวะไม่แล่นไปในสภาวธรรมที่มีจริง = วิชฺชมาเนสุ น ชวตีติ อวิชฺชา (วิชฺชมาน บทหน้า + น บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า วิชฺชมาน-นชวา ให้สลับ น อักษรใน ชวา มาอยู่หน้า วิชฺชมาน แล้วแปลง น เป็น อ และลบ มานชว ศัพท์

- สภาวะตรงกันข้ามกับวิชชา = น วิชฺชา อวิชฺชา (น ศัพท์ + วิชฺชา ศัพท์) น ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า ตรงกันข้าม ดังคำว่า อกุสล (สภาวธรรมที่ไม่ใช่กุศล, ตรงกันข้ามกับกุศล), มิตฺโต (ผู้มิใช่มิตร, ผู้ตรงกันข้ามกับมิตร, ศัตรู)

การประกอบรูปศัพท์ของ อวิชฺชา พบในสัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา (หน้า ๔๑๘) และมณิ-สารมัญชูสา (เล่ม ๒ หน้า ๒๘๙)]

พึงทราบอวิชชานั้นมี ๔ ประเภทด้วยพระพุทธวจนะเป็นต้นว่า ทุกฺเข อญฺญาณํ [๑๔] (ความไม่รู้ในทุกข์[ชื่อว่า อวิชชา])

[อวิชชามี ๔ ประเภท

๑. ความไม่รู้ในทุกข์ (ทุกฺเข อญฺญาณํ)

๒. ความไม่รู้ในเหตุเกิดของทุกข์ (ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณํ)

๓. ความไม่รู้ในความดับทุกข์ (ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ)

๔. ความไม่รู้ในทางสู่ความดับทุกข์ (ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ)]

ผลอาศัยคือไม่เว้นเหตุนั้น ย่อมเกิดขึ้นและเป็นไปอย่างต่อเนื่อง เหตุนั้นจึงได้ชื่อว่า **ปัจจัย**

อีกอย่างหนึ่ง **ปัจจัย** มีความหมายว่า สภาวะอุปถัมภ์[ให้เกิดผล]

[คำว่า ปจฺจย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเป็นที่อาศัยเกิดขึ้น[ของผล] = ปฏิจฺจ นํ ผลํ อุปฺปชฺชตีติ ปจฺจโย.

(ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ = ไป + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สภาวะอุปถัมภ์[ให้เกิดผล] ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

คำว่า อวิชชาปัจจยะ คือ อวิชชาเป็นปัจจัย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย[สังขารจึงเกิดขึ้น]

สังขาร คือ สภาวะปรุงแต่ง[ผลแห่งการกระทำของบุคคล] หมายถึง โลกิยเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล

พึงทราบสังขารเหล่านั้นมี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งปุญญาภิสังขาร [เจตนาในกุศลจิตที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร] อปุญญาภิสังขาร [เจตนาในอกุศลจิต ๑๒] และอาเนญชาภิสังขาร [เจตนาในอรูปาวจรกุศลจิต]

วิญญาณ คือ สภาวะรู้[อารมณ์] วิญญาณนั้นมี ๓๒ อย่างโดยประเภทแห่งโลกิยวิปากจิต

นาม คือ สภาวะน้อมไป[สู่อารมณ์] หมายถึง [เจตสิก]ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น

รูป คือ สภาวะแปรปรวน หมายถึง มหาภูตรูปและอุปาทายรูป มีจักขุประสาทเป็นต้น

อายตนะ คือ สภาวะเป็นที่พยายาม[ของนามธรรมคือจิตและเจตสิก]

อีกอย่างหนึ่ง **อายตนะ** คือ สภาวะนำทุกข์ในสังสารวัฏอันยาวนาน

[คำว่า อายตน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเป็นที่พยายาม[ของนามธรรมคือจิตและเจตสิก] = อายตนฺติ เอตฺถาติ อายตนํ (อา บทหน้า + ยต ธาตุ = พยายาม + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- สภาวะนำทุกข์ในสังสารวัฏอันยาวนาน = อายตํ สํสารทุกฺขํ นยตีติ อายตนํ (อายต บทหน้า + นี ธาตุ = นำไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ผัสสะ คือ สภาวะกระทบ[อารมณ์]

เวทนา คือ สภาวะเสวย[อารมณ์] ผัสสะกับเวทนาทั้ง ๒ นี้ มี ๖ อย่างโดยประเภทของทวาร[มีจักขุสัมผัสสะและจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น] มี ๓๒ อย่างเมื่อนับโดยประเภทของวิบาก[มีจักขุวิญญาณเป็นต้น]

ตัณหา คือ สภาวะเร่าร้อน ตัณหานั้นมี ๓ อย่างโดยสังเขปโดยประเภทแห่งกาม-ตัณหาเป็นต้น มี ๑๐๘ อย่างโดยพิสดาร

[ตัณหา ๑๐๘ คือ กามตัณหามี ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น x ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภว-ตัณหา และวิภวตัณหา = ตัณหาในรูปภายใน ๑๘ x ตัณหาในรูปภายนอก ๑๘ = ตัณหา ๓๖ x กาล ๓ = ตัณหา ๑๐๘]

อุปาทาน คือ สภาวะยึดมั่น อุปาทานนั้นมี ๔ อย่างโดยประเภทแห่งกามุปาทานเป็นต้น

ภพ คือ สภาวะเกิดขึ้นและยังสัตว์ให้เกิดขึ้น ภพนั้นมี ๒ อย่างโดยประเภทแห่งกรรมภพและอุปปัตติภพ

[คำว่า ภว มี ๒ ประการ คือ

- สภาวะเกิดขึ้น หมายถึง อุปปัตติภพ = ภวตีติ ภโว.

  (ภู ธาตุ = มี + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะยังสัตว์ให้เกิดขึ้น หมายถึง กรรมภพ = ภาวยตีติ ภโว.

  (ภู ธาตุ = มี + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

ชาติ คือ ความเกิด

ชรา คือ ความแก่

มรณะ คือ สภาวะทำให้ดับขันธ์

โสกะ คือ ความเศร้าโศก [เป็นสภาวะของโทมนัสเวทนา]

ปริเทวะ คือ ความคร่ำครวญ [คือ เสียงคร่ำครวญ]

ทุกข์ คือ สภาวะยังสัตว์ให้ลำบาก [ทุกข์กาย เป็นสภาวะของทุกขเวทนา]

อีกอย่างหนึ่ง **ทุกข์** คือ สภาวะทำลาย[ขันธ์ห้า]ด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ ความเกิดขึ้น และความตั้งอยู่

[คำว่า ทุกฺข มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะยังสัตว์ให้ลำบาก = ทุกฺขยตีติ ทุกฺขํ.

  (ทุกฺข ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำลาย[ขันธ์ห้า] = เทฺวธา ขนตีติ ทุกฺขํ.

  (ทฺวิ บทหน้า + ขนุ ธาตุ = ทำลาย + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

โทมนัส คือ ความเสียใจ [ทุกข์ใจ เป็นสภาวะของโทมนัสเวทนา]

อุปายาส คือ ความคับแค้นใจยิ่ง [ทุกข์ใจ เป็นสภาวะของโทสะ]

พระดำรัสว่า สมฺภวนฺติ แปลว่า ย่อมเกิด

ไม่พึงกระทำการประกอบบทว่า สมฺภวนฺติ เข้ากับ โสก ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น แต่พึงกระทำการประกอบเข้ากับบททั้งหมด[เป็นรูปว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺติ] เมื่อ

เป็นดังนี้ก็แสดงการกำหนดเหตุและผลว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงเกิดขึ้น” ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺตีติ อิมินา นเยน สพฺพปเทสุ อตฺโถ เวทิตพฺโพ (พึงทราบข้อความในบททั้งหมดด้วยนัย[ที่เพิ่มกริยาในทุกๆ บท]นี้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงเกิดขึ้น)

อนึ่ง ที่กล่าวมานี้เป็นข้อความในพระดำรัสว่า เอวเมตสฺส ฯเปฯ สมุทโย โหติ (กองทุกข์ทั้งปวงนี้ย่อมเกิดด้วยประการฉะนี้)

พระดำรัสว่า เอวํ (ด้วยประการฉะนี้) เป็นเครื่องแสดงนัยที่ได้ชี้แจงไว้แล้ว คำนี้แสดงว่า ผลเกิดขึ้นเพราะเหตุอันมีอวิชชาเป็นต้น มิใช่เกิดขึ้นเพราะเหตุอื่นมีการเนรมิตของพระเจ้า เป็นต้น

พระดำรัสว่า เอตสฺส คือ ดังที่กล่าวมาแล้ว

พระดำรัสว่า เกวลสฺส แปลว่า ล้วนๆ หรือทั้งสิ้น

พระดำรัสว่า ทุกฺขกฺขนฺธสฺส แปลว่า กองทุกข์ คือ มิใช่สัตว์ หรือสิ่งที่ดีงาม เป็นสุข เป็นต้น

พระดำรัสว่า สมุทโย โหติ แปลว่า การเกิดย่อมมี

คำว่า วิราคะ คือ ธรรมที่เป็นเครื่องคลายกำหนัดจากสังขารโดยแท้ หมายถึงมรรคญาณอันประเสริฐ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วิราคสงฺขาเตน มคฺเคน (ด้วยมรรคคือวิราคะ)

คำว่า อเสสนิโรธะ คือ การดับโดยสิ้นเชิง หมายความว่า เพราะการดับคือขจัดกล่าวคือ เพิกถอนอวิชชาได้โดยแท้ด้วยอรหัตตมรรค โดยเนื่องด้วยการกำจัดอนุสัยกิเลสอย่างสิ้นเชิงคือไม่มีเหลือ

แม้อวิชชาที่ถูกกำจัดด้วยมรรค [๓ ประการ]แรก จะถูกกำจัดโดยเด็ดขาด แต่ก็ยังไม่ถูกกำจัดไปโดยสิ้นเชิง เพราะอวิชชาที่ยังเหล่าสัตว์ให้เข้าถึงอบายได้ถูกกำจัดด้วยมรรคที่ ๑ อวิชชาที่เป็นปัจจัยให้เกิดในมนุษยโลกนี้ [คือสามารถให้เกิดในมนุษยโลกได้อีกคราวเดียว] ถูกกำจัดด้วยมรรคที่ ๒ อวิชชาที่เป็นปัจจัยให้เกิดอีกครั้งในภูมิทั้งปวงที่มิใช่ฐานะของพระอริยะ [คือกามภูมิ ๑๑] ถูกกำจัดด้วยมรรคที่ ๓ อวิชชาอื่นจากนี้ยังถูกกำจัดไม่ได้ แต่อวิชชาย่อมถูกกำจัดได้โดยสิ้นเชิงด้วยอรหัตตมรรคเท่านั้น

มีเหตุนั้นๆ มิใช่ตรัสเพื่อแสดงการดับแห่งกองทุกข์อันนับเนื่องในกาล ๓ เหมือน[ที่แสดง]ในอนุโลมนัย แท้จริงแล้วพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์การดับแห่งกองทุกข์ที่ควรจะเกิดขึ้นเมื่อมิได้อบรมอริยมรรคด้วยการอบรมอริยมรรค

นิบาตว่า หเว ในพระดำรัสว่า ยทา หเว นี้ มีความหมายว่า “อย่างแจ่มชัด”

บางคนแสดงความหมายว่า “นิบาตว่า หเว แปลว่า ในเวลาสู้รบ” แท้จริงแล้วความมุ่งหมายของท่านมีดังนี้ว่า ในเวลาสู้รบกับกิเลสมาร ดังพระพุทธวจนะว่า โยเธถ มารำ ปญฺญาวุเธน[๑๕] (จงสู้รบกับมารด้วยปัญญาวุธ)

คำว่า อารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขเณน แปลว่า [ด้วยฌาน]อันมีสภาพเพ่งอารมณ์

แม้คำว่า ลกฺขณูปนิชฺฌานลกฺขเณน (อันมีสภาพเพ่งไตรลักษณ์) ก็มีนัยเดียวกัน

ในข้อนั้น **อารัมมณูปนิชฌาน** (ฌานที่เพ่งอารมณ์) คือ สมาบัติ ๘ เพราะเพ่งกสิณอารมณ์

ลักขณูปนิชฌาน (ฌานที่เพ่งไตรลักษณ์) คือ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ และผลญาณ เพราะวิปัสสนาเพ่งไตรลักษณ์ [คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน] มรรคยังกิจที่เกิดจากวิปัสสนาให้สำเร็จ และผลก็เพ่งนิโรธสัจที่มีลักษณะไม่แปรปรวน

พระดำรัสว่า โน กลฺโล ปญฺโห แปลว่า คำถามไม่สมควรแก้ หมายความว่า คำถามนี้ไม่ดี

อาทิ ศัพท์[ที่แปลว่า เป็นต้น] หมายเอาพระบาลีที่เหลือมีอาทิอย่างนี้ว่า

ผุสตีติ อหำ น วทามิ. ผุสตีติ จาหำ วเทยฺยำ, ตตฺรสฺส กลฺโล ปญฺโห “โก นุ โข ภนฺเต ผุสตี”ติ. เอวญฺจาหำ น วทามิ, เอวำ มำ อวทนฺตำ โย เอวำ ปุจฺเฉยฺย “กึปจฺจยา นุ โข ภนฺเต ผสฺโส”ติ, เอส กลฺโล ปญฺโห, ตตฺร กลฺลำ เวยฺยากรณำ “สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา”ติ. “โก นุ โข ภนฺเต เวทยตี”ติ. “โน กลฺโล ปญฺโห”ติ ภควา อโวจ, เวทยตีติ อหำ น วทามิ, เวทยตีติ จาหำ วเทยฺยำ, ตตฺรสฺส กลฺโล ปญฺโห “โก นุ โข ภนฺเต เวทยตี”ติ. เอวญฺจาหำ น วทามิ, เอวำ มำ อวทนฺตำ โย เอวำ ปุจฺเฉยฺย “กึปจฺจยา นุ โข ภนฺเต เวทนา”ติ. เอส กลฺโล ปญฺโห, ตตฺร กลฺลำ เวยฺยากรณำ “ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา”ติ.[๑๖]

คำว่า อนุปฺปาทนิโรโธ โหติ (การดับสนิทย่อมมี) หมายความว่า การดับสนิทไม่เหลือแห่งสังขารทั้งปวงย่อมมี โดยแท้จริงแล้ว สังขารบางอย่างดับไปด้วยมรรค ๓ ประเภทแรก บางอย่างไม่ดับเพราะยังกำจัดอวิชชาทั้งหมดไม่ได้ [เช่น การเกิดเป็นพรหมในชั้นสุทธาวาสของพระอนาคามี] แต่สังขารทั้งหมดย่อมดับไปเพราะดับไม่เหลืออวิชชานั้นได้ด้วยอรหัตตมรรค

คำว่า เอวํ นิรุทฺธานำ (ธรรมที่ดับแล้วอย่างนี้) หมายความว่า ธรรมที่ดับแล้วโดยดับสนิทไม่เกิดอีกอย่างนี้

ศัพท์ว่า เกวล แสดงความหมายว่า “ทั้งปวง” ดังคำว่า เกวลา องฺคมคธา (แคว้นอังคะและแคว้นมคธะทั้งปวง) และแสดงความหมายว่า “ล้วนๆ” ดังคำว่า เกวลา สาลโย (ข้าวสาลีล้วนๆ) ฉะนั้น จึงกล่าวความหมายเป็น ๒ อย่างว่า สกลสฺส สุทฺธสฺส วา (ทั้งปวงหรือล้วนๆ)

ในพากย์นั้น คำว่า สกลสฺส (ทั้งปวง) คือ [ทุกข์]ทั้งปวงอันเกิดขึ้นในภพทุกแห่งเป็นต้น

คำว่า สตฺตวิรหิตสฺส (ปราศจากสัตว์) หมายความว่า ปราศจากอัตตาที่ลัทธิศาสนาอื่นดำริขึ้น

อนึ่ง ในที่นี้พึงทราบข้อความพิเศษนี้ว่า แม้พระพุทธองค์จะตรัสการดับสนิทของกองทุกข์ทั้งปวงด้วยพระดำรัสมีประมาณเพียงนี้ว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณำ (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงเกิดขึ้น เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงเกิดขึ้น) ถึงอย่างนั้น ก็ตรัสไว้ในปฏิโลมนัยนี้ว่า อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ, สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ, วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ ฯเปฯ ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ (สังขารดับเพราะอวิชชาดับ วิญญาณดับเพราะสังขารดับ รูปนามดับเพราะวิญญาณดับ...กองทุกข์ทั้งปวงนั้นย่อมดับด้วยประการฉะนี้) เพื่อแสดงว่าผลธรรมนั้นๆ ย่อมดับคือไม่เกิดขึ้นเมื่อไม่มีเหตุนั้นๆ โดยตรงกันข้ามกับอนุโลมนัยนั้นที่ตรัสว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ฯเปฯ สมุทโย โหติ (เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงเกิดขึ้น...กองทุกข์ทั้งปวงนั้นย่อมเกิดด้วยประการฉะนี้) เพื่อแสดงข้อความนี้ว่าผลธรรมทุกอย่างย่อมไม่ดับคือเกิดขึ้นได้เพราะยัง

“ตถาคตมิได้กล่าวว่าย่อมกระทบอารมณ์ ถ้าเรากล่าวว่า ย่อมกระทบอารมณ์ ก็ควรถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใครหนอย่อมกระทบอารมณ์ แต่เรามิได้กล่าวอย่างนั้น ผู้ใดถามเราผู้มิได้กล่าวอย่างนั้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงเกิดขึ้น คำถามนี้จึงสมควร ควรตอบคำถามนั้นว่า เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงเกิดขึ้น เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิดขึ้น”

[พระโมฬิยผัคคุนะทูลถามว่า] “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใครหนอย่อมเสวยอารมณ์”

[พระผู้มีพระภาคตรัสว่า] “ตถาคตกล่าวว่า คำถามนี้ไม่สมควรแก้ เรามิได้กล่าวว่าย่อมเสวยอารมณ์ ถ้าเรากล่าวว่า ย่อมเสวยอารมณ์ ก็ควรถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใครหนอย่อมเสวยอารมณ์ แต่เรามิได้กล่าวอย่างนั้น ผู้ใดถามเราผู้มิได้กล่าวอย่างนั้นว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะอะไรเป็นปัจจัยเวทนาจึงเกิดขึ้น คำถามนี้จึงสมควร ควรตอบคำถามนั้นว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงเกิดขึ้น เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิดขึ้น”

อาทิ ศัพท์[ที่แปลว่า เป็นต้น]ในคำว่า อาทินา จ นเยน (โดยนัยเป็นต้น) นี้ รวบรวมข้อความเป็นต้นว่า

“กตมา นุ โข ภนฺเต ชาติ. กสฺส จ ปนายํ ชาตี”ติ. “โน กลฺโล ปญฺโห”ติ ภควา อโวจ.[๑๗]

“[ภิกษุรูปหนึ่งทูลถามว่า] ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชาติเป็นไฉน ชาตินี้ย่อมเกิดขึ้นแก่ใครเล่า

[พระผู้มีพระภาคตรัสว่า] คำถามนี้ไม่สมควรแก้”

ถามว่า : อนึ่ง ในเรื่องนี้ข้อความว่า กตมํ นุ โข ภนฺเต ชรามรณํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความแก่และความตายเป็นไฉน) นี้ เป็นคำถามที่ควรถามมิใช่หรือ

ตอบว่า : แม้เป็นคำถามที่ควรถาม แต่คำถามทั้งหมดนี้นับเป็นคำถามที่ไม่สมควรแก้ เพราะเป็นบทที่แสดงวาทะในการยึดมั่นความเป็นสัตว์ว่า กสฺส จ ปนิทं ชรามรณํ (ความแก่และความตายนี้เกิดขึ้นแก่ใคร) อุปมาเหมือนเมื่อวางก้อนคูถเท่ามะขามป้อมไว้บน

อาหารอร่อยที่ตักไว้ในถาดทองควรค่าแสนหนึ่ง อาหารนั้นก็กลายเป็นโภชนะปฏิกูล

คำว่า โสฬส กงฺขา (ความสงสัย ๑๖ อย่าง) หมายความว่า ความสงสัย ๑๖ อย่าง อันมีฐานะที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ที่ปรากฏในพระบาลีอย่างนี้ว่า

อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ, น นุ โข อโหสึ, กึ นุ โข อโหสึ, กถํ นุ โข อโหสึ, กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ, ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธานํ, น นุ โข ภวิสฺสามิ, กึ นุ โข ภวิสฺสามิ, กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ, กึ หุตฺวา กึ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคต-มทฺธานํ, อหํ นุ โขสฺมิ, โน นุ โขสฺมิ, กึ นุ โขสฺมิ, กถํ นุ โขสฺมิ, อยํ นุ โข สตฺโต กุโต อาคโต, โส กุหึ คามี ภวิสฺสติ.[๑๙]

“๑. เราเคยเกิดในอดีตหรือ

๒. เราไม่เคยเกิดหรือ

๓. เราเคยเป็นอะไร [คือ เป็นชนชั้นไหนในอดีต]

๔. เราเป็นอย่างไร [คือ มีรูปร่างสัณฐานอย่างไรในอดีต]

๕. เราเคยเป็นอะไรแล้วได้เป็นอะไรในอดีต

๖. เราจักเกิดในอนาคตหรือ

๗. เราจักไม่เกิดหรือ

๘. เราจักเป็นอะไร [คือ เป็นชนชั้นไหนในอนาคต]

๙. เราจักเป็นอย่างไร [คือ มีรูปร่างสัณฐานอย่างไรในอนาคต]

๑๐. เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรในอนาคต

๑๑. เรามีอยู่หรือ

๑๒. เราไม่มีอยู่หรือ

๑๓. เราเป็นอะไรอยู่ [คือ เป็นชาติอะไร]

๑๔. เราเป็นอย่างไร

๑๕. สัตว์นี้มาจากภพไหน

๑๖. สัตว์นั้นจักไปสู่ภพไหน”

[โบราณาจารย์ชาวพม่าประพันธ์คาถาที่กล่าวถึงความสงสัย ๑๖ อย่างว่า

อโหสึ นุ โข อทฺธาน- มตีตํ น นุ กินฺนุ โข
กถํ นุ โข กึ หุตฺวาน กิมโหสินฺติ ปญฺจธา.
ภวิสฺสํ นุ โข อทฺธานํ- นาคตํ น นุ กินฺนุ โข
กถํ นุ โข กึ หุตฺวาน กึ ภวิสฺสนฺติ ปญฺจธา.
อหนฺนุ โขสฺมิ โน นุ โข กินฺนุ โขมฺหิ กถนฺนุ โข
อยํ นุ โข กุโต อาโค กุหึ คามีติ ฉพฺพิธา.[๑๙]

"ความสงสัยในอดีตมี ๕ อย่าง คือ เราเคยเกิดในอดีตหรือ เราไม่เคยเกิดหรือ เราเคยเป็นอะไร เราเป็นอย่างไร เราเคยเป็นอะไรแล้วได้เป็นอะไร

ความสงสัยในอนาคตมี ๕ อย่าง คือ เราจักเกิดในอนาคตหรือ เราจักไม่เกิดหรือ เราจักเป็นอะไร เราจักเป็นอย่างไร เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไร

ความสงสัยในปัจจุบันมี ๖ อย่าง คือ เรามีอยู่หรือ เราไม่มีอยู่หรือ เราเป็นอะไรอยู่ เราเป็นอย่างไร สัตว์นี้มาจากภพไหน สัตว์นั้นจักไปสู่ภพไหน"]

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า อโหสึ นุ โข, น นุ โข (เราเคยเกิดในอดีตหรือ เราไม่เคยเกิดหรือ) หมายความว่า [เขา]สงสัยว่าอัตตามีจริงหรือไม่มีจริงในอดีต โดยอาศัยลักษณะเที่ยงและลักษณะเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัย

ใครๆ ไม่ควรกล่าวว่าอะไรเป็นสาเหตุ[ของความสงสัยนั้น] เพราะปุถุชนคนเขลาไม่มีเหตุผลเหมือนคนเสียสติ อีกอย่างหนึ่ง สมุฏฐานในเรื่องนี้ คือ การไม่พิจารณาโดยแยบคาย

ถามว่า : อะไรเป็นเหตุของการไม่พิจารณาโดยแยบคายอย่างนี้เล่า

ตอบว่า : ความเป็นปุถุชนนั้นหรือการไม่พบเห็นพระอริยะเป็นต้น เป็นเหตุของการไม่พิจารณาโดยแยบคาย

ถามว่า : แม้ปุถุชนก็อาจพิจารณาโดยแยบคายได้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ใครกล่าวว่าเขาจะพิจารณาไม่ได้ ความเป็นปุถุชนมิใช่เหตุ[อย่างเดียว]

ในเรื่องนั้น การสดับฟังพระสัทธรรมและกัลยาณมิตรเป็นต้นก็เป็นเหตุในเรื่องนั้นด้วย โดยแท้จริงแล้ว เนื้อปลาเป็นต้นไม่มีกลิ่นหอมตามธรรมชาติ แต่มีกลิ่นหอมได้เพราะมีการปรุงเป็นเหตุ

พระดำรัสว่า กึ นุ โข อโหสึ (เราเคยเป็นอะไร) หมายความว่า ย่อมสงสัยโดยอาศัยชาติ เพศ และปฏิสนธิว่า เราเคยเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดา หรือมนุษย์

พระดำรัสว่า กถ นุ โข (เราเคยเป็นอย่างไร) หมายความว่า สงสัยโดยอาศัยสัณฐานว่า เราเคยเป็นคนสูง เตี้ย ผิวขาว ผิวดำ สมส่วน หรือไม่สมส่วน เป็นต้น บางคนกล่าวว่า [เขา]สงสัยโดยความเป็นเหตุอาศัยการเนรมิตของพระเจ้าว่า เราเกิดขึ้นเพราะเหตุอะไร เป็นต้น

พระดำรัสว่า กึ หุตฺวา กึ อโหสึ (เราเคยเป็นอะไรแล้วได้เป็นอะไร) หมายความว่า [เขา]สงสัยเรื่องต่อๆ ไปของตนโดยอาศัยชาติว่า เราเกิดเป็นกษัตริย์แล้วได้เกิดเป็นพราหมณ์หรือ ฯลฯ เราเกิดเป็นเทวดาแล้วได้เกิดเป็นมนุษย์หรือ เป็นต้น

พระดำรัสว่า อทฺธานำ ในทุกประโยคเป็นคำไวพจน์ของกาลเวลา พึงทราบบทนั้นลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี

พระดำรัสว่า ภวิสฺสามิ นุ โข, น นุ โข (เราจักเกิดในอนาคตหรือ เราจักไม่เกิดหรือ) หมายความว่า เขาสงสัยว่าอัตตามีจริงหรือไม่มีจริงในอนาคตโดยอาศัยลักษณะเที่ยงและลักษณะขาดสูญ

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

พระดำรัสว่า อหำ นุ โขสฺมิ (เรามีอยู่หรือ) หมายความว่า สงสัยความมีอยู่ของอัตตา

ถามว่า : ความสงสัยนี้เหมาะสมหรือไม่

ตอบว่า : การดำริว่าคำถามนี้เหมาะสมหรือไม่ มีประโยชน์อะไร อนึ่ง ในเรื่องนี้โบราณาจารย์ได้นำเรื่องราวนี้มาแสดงว่า ได้ยินว่าบุตรของภรรยาน้อยมีศีรษะโล้น ส่วนบุตร

ของภรรยาหลวงศีรษะไม่โล้น พวกผู้ใหญ่ได้โกนหัวบุตรชายของภรรยาหลวงที่หลับสนิทอยู่ เมื่อเขาตื่นขึ้นก็ดำริว่า เราเป็นบุตรของภรรยาน้อยหรือ ความสงสัยว่าเรามีอยู่หรือ ก็เหมือนเรื่องนี้

พระดำรัสว่า โน นุ โขสฺมิ (เราไม่มีอยู่หรือ) หมายความว่า ย่อมสงสัยความไม่มีของอัตตา มีเรื่องนี้ในความสงสัยนั้นว่า บุรุษคนหนึ่งกำลังจับปลาอยู่ สำคัญขาอ่อนของตนที่เย็นเพราะอยู่ในน้ำนานว่าเป็นปลาจึงได้ทุบลงไป[ที่ขาอ่อนนั้น]อีกคนหนึ่งเฝ้านาอยู่ข้างสุสานกลัวผีนอนขดตัวอยู่ เมื่อเขาตื่นขึ้นสำคัญว่าเข่าของเขาเป็นยักษ์ ๒ ตน จึงได้ทุบลง[ที่เข่าทั้งสองนั้น] บางคนสงสัยว่าเราไม่มีอยู่หรือ ก็เหมือนเรื่องนี้

พระดำรัสว่า กึ นุ โขสฺมิ (เราเป็นอะไรอยู่) หมายความว่า เมื่อเป็นกษัตริย์อยู่ ก็ยังสงสัยความเป็นกษัตริย์ของตน เหมือนพระเจ้ากัณณะที่สำคัญว่าพระองค์เป็นบุตรของสารถี บทที่เหลือก็เหมือนกัน ส่วนเทวดาที่ไม่รู้ว่าตนเป็นเทวดาไม่มี แต่อาจสงสัยด้วยนัยว่า เรามีรูปหรือไม่มีรูป เป็นต้น

[ในคำว่า กณฺโณ วิย สูตปุตฺตสญฺญี (เหมือนพระเจ้ากัณณะที่สำคัญว่าพระองค์เป็นบุตรของสารถี) ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า สุตฺตปุตฺตสญฺญี บ้าง สุปูตปุตฺตสญฺญี บ้าง แต่คำว่า สูตปุตฺตสญฺญี เป็นคำบาลีที่ถูกต้อง เพราะ สูต ศัพท์แปลว่า สารถี ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุ ธาตุ (เปรเณ = ส่งไป) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๗๖) ว่า สวติ เปรยตีติ สูโต (ผู้ส่งไป)

อีกอย่างหนึ่ง ในคัมภีร์ฎีกาของนิทานวรรคอธิบายว่า สูต แปลว่า สุริยเทพบุตร ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สูตปุตฺตสญฺญีติ สูริยเทวปุตฺตสฺส ปุตฺตสญฺญี.[๒๐]

“คำว่า สูตปุตฺตสญฺญี แปลว่า มีความสำคัญว่าเป็นบุตรของสุริยเทพบุตร”

ดังนั้น คำว่า สูตปุตฺตสญฺญี จึงมีความหมายสองอย่างตามที่กล่าวไว้แล้ว]

ถามว่า : เหตุใดบุคคลอันมีกษัตริย์เป็นต้นจึงไม่ทราบ

ตอบว่า : ความที่กษัตริย์เป็นต้นเหล่านั้นอุบัติเกิดในสกุลนั้นๆ ไม่ประจักษ์ชัด

แม้คฤหัสถ์อันมีชาวปาตลิกะเป็นต้นก็สำคัญว่าตนเป็นบรรพชิต แม้บรรพชิตก็มีความสำคัญตนว่าเป็นคฤหัสถ์ตามนัยว่า สังฆกรรมของเราวิบัติหรือ เป็นต้น อนึ่ง แม้มนุษย์บางคนก็สำคัญว่าตนเป็นเทวดาเหมือนกษัตริย์บางพระองค์[ที่สำคัญเช่นนั้น]

พระดำรัสว่า กถ นุ โขสฺมิ (เราเป็นอย่างไรหรือ) มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ผู้ที่เชื่อว่ามีอัตตาแอบแฝงอยู่ภายในกายย่อมสงสัยโดยอาศัยสัณฐานของอัตตานั้นว่า เรา[คืออัตตา]สูง หรือเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในอัตตาที่เตี้ย เป็นรูป ๔ เหลี่ยม ๖ เหลี่ยม ๘ เหลี่ยม หรือ ๑๖ เหลี่ยม เป็นต้น พึงทราบเขาย่อมสงสัยว่าเราเป็นอย่างไรหรือ ก็ชื่อว่าผู้ไม่รู้สัณฐานของร่างกายปัจจุบันย่อมไม่มี

บางคนสงสัยที่มาและที่ไปของอัตตาว่า สัตว์นี้มาจากไหน สัตว์นั้นจักไปสู่ที่ไหน

คำว่า วปยนฺติ ตัดบทเป็น วิ + อปยนฺติ บทนี้แสดงไว้โดยลบ อิ อักษร[ใน วิ] หมายความว่า ย่อมปราศจาก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วปยนฺติ อปคจฺฉนฺติ (ย่อมปราศจาก)

อนึ่ง การปราศจากเกิดขึ้นได้ด้วยการดับไม่เกิดอีก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า นิรุชฺฌนฺติ (ย่อมดับ)

๓. ถามว่า : โพธิปักขิยธรรมหรือสัจธรรม ๔ เกิดขึ้น[หรือ]แจ่มแจ้งแก่พระผู้มีพระภาคนั้นในกาลไหน

ตอบว่า : ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น[หรือ]แจ่มแจ้งเมื่อเกิดวิปัสสนาและมรรคญาณ

เมื่อวิปัสสนาญาณเป็นไปอยู่ วิปัสสนาญาณกับสภาวธรรมอันมีสติเป็นต้นที่ประกอบด้วยวิปัสสนาญาณกำจัดสัญญาวิปัลลาสอันมีสุภสัญญา[คือความสำคัญว่าสวยงาม]เป็นต้นได้ชั่วขณะในอารมณ์ของตนๆ ตามสมควร ย่อมเกิดขึ้นทีละญาณโดยประเภทแห่งกายานุปัสสนา (การกำหนดรู้กองรูป) เป็นต้น

เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านั้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ กำจัดปฏิปักษ์ธรรมได้สิ้นเชิง เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวโดยให้สำเร็จการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔

พึงทราบการเกิดด้วยความหมายว่า การเกิดขึ้นของโพธิปักขิยธรรมในวิปัสสนาและมรรคญาณเหล่านี้อย่างนี้ก่อน

พึงทราบการเกิดด้วยความหมายว่า ความแจ่มแจ้งของสภาวธรรมเหล่านั้น เพราะความปรากฏชัด ในขณะเกิดวิปัสสนาญาณ วิปัสสนาจะรับรู้โลกิยอริยสัจเป็นอารมณ์ ส่วนในขณะเกิดมรรค มรรคจิตจะรับรู้นิโรธสัจเป็นอารมณ์ โลกุตตรอริยสัจก็น้อมไปในมรรคนั้น และอริยสัจทั้งหมดก็ปรากฏโดยรู้แจ้งกิจ[ของตน]

แม้เมื่อธรรมทั้งปวงปรากฏชัดแก่ญาณของพระองค์โดยลักษณะทุกอย่าง พระผู้มีพระภาคก็ทรงพิจารณาปัจจยาการนั้นเพราะเป็นธรรมอันละเอียดสุขุมเห็นได้ยากยิ่ง เนื่องจากกระทำการพิจารณาวิปัสสนาโดยมีปฏิจจสมุปบาทเป็นประธาน จึงเกิดความโสมนัสยิ่ง ได้เปล่งอุทานอันแสดงอานุภาพของการรู้แจ้งปัจจยาการนั้นของพระองค์ พร้อมกับแสดงการกำจัดกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ด้วยประการฉะนี้

คำว่า กามา เต ปฐมา เสนาติอาทินา นเยน วุตฺตปฺปการํ มารเสนํ (มารและเสนาที่มีประการดังกล่าวแล้วตามนัยว่า กามทั้งหลายเป็นเสนาที่ ๑ ของเธอ เป็นต้น) หมายความว่า มารและเสนาที่มีประการดังกล่าวแล้วตามนัยนี้ว่า

กามา เต ปฐมา เสนา ทุติยา อรติ วุจฺจติ
ตติยา ขุปฺปิปาสา เต จตุตฺถี ตณฺหา ปวุจฺจติ.
ปญฺจมี ถินมิทฺธํ เต ฉฏฺฐา ภีรู ปวุจฺจติ
สตฺตมี วิจิกิจฺฉา เต มกฺโข ถมฺโภ จ อฏฺฐมา.
ลาโภ สิโลโก สกฺกาโร มิจฺฉาลทฺโธ จ โย ยโส
โย จตฺตานํ สมุกฺกเส ปเร จ อวชานติ.
เอสา นมุจิ เต เสนา กณฺหสฺสาภิปฺปหารินี
น นํ อสูโร ชินาติ เชตฺวา จ ลภเต สุขํ.[๒๑]

“ตถาคตกล่าวว่ากามตัณหาเป็นเสนาที่ ๑ ของเธอ
ความไม่ยินดี[ในพรหมจรรย์]เป็นเสนาที่ ๒
ความหิวกระหายเป็นเสนาที่ ๓
ความทะยานอยากเป็นเสนาที่ ๔

ถีนมิทธะเป็นเสนาที่ ๕

ความขลาดกลัวเป็นเสนาที่ ๖

ความสงสัยเป็นเสนาที่ ๗

ความลบหลู่ดื้อรั้นเป็นเสนาที่ ๘

ลาภ สรรเสริญ สักการะ และชื่อเสียงที่ได้มาโดยไม่ชอบธรรม เป็นเสนาที่ ๙

การยกตนข่มท่าน เป็นเสนาที่ ๑๐

แน่ะมาร เสนาของเธอผู้มีธรรมอันดำ มักเบียดเบียนสมณะพราหมณ์ ผู้ไม่อาจหาญจะเอาชนะเสนานั้นไม่ได้ ส่วนผู้อาจหาญเอาชนะแล้วจะได้รับสุข”

[เสนามาร ๑๐ ข้างต้น มีข้อความโดยย่อว่า

กามารติ ขุปฺปิปาสา ตณฺหา จ ถินมิทฺธกำ
ตนฺที วิจิกิจฺฉา มาโน ลาภาทฺยุกฺกำสนา ทส.[๒๒]

“เสนามาร ๑๐ คือ กามตัณหา ความไม่ยินดี[ในพรหมจรรย์] ความหิว-กระหาย ความทะยานอยาก ถีนมิทธะ ความขลาดกลัว ความสงสัย ความถือตัว ลาภเป็นต้น และการยกตนข่มท่าน”]

พึงทราบคำอธิบายในพระบาลีนั้นว่า กิเลสกามย่อมทำให้เหล่าสัตว์ผู้ครองเรือนลุ่มหลงในวัตถุกามก่อน เมื่อบุคคลครอบงำกิเลสกามนั้นแล้วเข้าถึงความเป็นบรรพชิต ความไม่รื่นรมย์ในเสนาสนะอันสงัดหรือในกุศลอันยิ่งอย่างใดอย่างหนึ่งอาจเกิดขึ้น สมจริงดังคำกล่าวว่า

ปพฺพชิเตน โข อาวุโส อภิรติ ทุกฺกรา.[๒๓]

“แน่ะผู้มีอายุ บรรพชิตกระทำความรื่นรมย์[ในพรหมจรรย์]ได้ยาก”

ด้วยเหตุนั้น ความหิวกระหายย่อมบีบคั้นพวกท่านเพราะต้องดำรงชีพเนื่องด้วย

ผู้อื่น ความอยากในการแสวงหาย่อมยังจิตของภิกษุผู้ถูกความหิวกระหายนั้นบีบคั้นให้ย่อท้อลำดับนั้นเมื่อเธอมีจิตย่อท้อความโงกง่วงก็จะครอบงำ หลังจากนั้นเมื่อเธออยู่ในเสนาสนะป่าหรือป่าชัฏที่เปลี่ยว ไม่อาจบรรลุคุณวิเศษได้ ความกลัวที่มีชื่อว่าความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้นครั้นเมื่อเธอเกิดความสงสัยลังเล ไม่เพลิดเพลินรสแห่งความวิเวกตลอดราตรีอันยาวนาน ความสงสัยในการปฏิบัติย่อมเกิดขึ้นว่า นี้คงจะมิใช่แนวทางหนอ ภิกษุผู้กำจัดความสงสัยนั้นอยู่ย่อมเกิดความเย่อหยิ่ง, ความจองหอง และความกระด้าง เพราะบรรลุคุณวิเศษเพียงเล็กน้อย ลาภ, สักการะ และชื่อเสียงย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้กำจัดอกุศลเหล่านั้นอยู่เพราะบรรลุคุณวิเศษยิ่งกว่านั้น ภิกษุผู้ลุ่มหลงในลาภเป็นต้น แสดงสัทธรรมปฏิรูปอยู่ ได้รับชื่อเสียงที่ไม่เหมาะสมแล้วติดอยู่ในชื่อเสียงนั้น ย่อมยกตนข่มท่านด้วยชาติเป็นต้น ด้วยเหตุนั้นจึงควรทราบภาวะที่กิเลสอันมีกามตัณหาเป็นต้นเป็นเสนาแรกเป็นอาทิ

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงเสนามาร ๑๐ ประการนั้นอย่างนี้แล้ว ทรงประสงค์จะแสดงว่า เสนามารนั้นเป็นเสนาของเธอ[คือพญามาร] จึงตรัสว่า เอสา นมุจิ เต เสนา กณฺหสฺสาภิปฺปหารินี (แน่ะมาร เสนาของเธอผู้มีธรรมอันดำ มักเบียดเบียนสมณพราหมณ์) เพราะเสนามารย่อมจะช่วยเหลือมารผู้มีนามว่ากัณหะ เนื่องจากประกอบด้วยธรรมอันดำ

ในคาถาเหล่านั้น พระดำรัสว่า อภิปฺปหารินี แปลว่า ผู้เบียดเบียน คือ ผู้ทำลาย กล่าวคือ ผู้ทำอันตรายสมณพราหมณ์

บาทคาถาว่า น ตํ อสูโร ชินาติ เชตฺวา จ ลภเต สุขํ (ผู้ไม่อาจหาญจะเอาชนะเสนานั้นไม่ได้ ส่วนผู้อาจหาญเอาชนะแล้วจะได้รับสุข) หมายความว่า บุคคลผู้ไม่อาจหาญ คือ มีความห่วงใยร่างกายและชีวิตย่อมเอาชนะเสนาของเธอไม่ได้อย่างนี้ แต่ผู้อาจหาญจะเอาชนะได้ ก็ครั้นชนะแล้วจะบรรลุสุขในมรรคและสุขในผล

คำว่า โสปิ พฺราหฺมโณ (แม้บุคคลผู้ลอยบาปนั้น) หมายความว่า แม้บุคคลผู้ลอยบาปคือพระขีณาสพนั้น

บัดนี้ ท่านปรารภว่า อุทาเน ปน เป็นต้น (ในคัมภีร์อุทานกล่าวว่า[ทรงพิจารณา] ปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมตลอดยามต้นแห่งราตรี โดยปฏิโลมตลอดยามที่ ๒ โดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดยามที่ ๓) เพื่อแสดงความสอดคล้องแห่งคัมภีร์ขันธกะนี้กับคัมภีร์อุทานที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า

เตน โข ปน สมเยน ภควา สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสินฺโน โหติ วิมุตฺติสุข-ปฏิสํเวที. อถ โข ภควา ตสฺส สตฺตาหสฺส อจฺจเยน ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺหิตฺวา รตฺติยา ปฐมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมํ สาธุกํ มนสากาสิ. รตฺติยา มชฺฌิมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปฏิโลมํ สาธุกํ มนสากาสิ. รตฺติยา ปจฺฉิมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมปฏิโลมํ สาธุกํ มนสากาสิ.[๒๔]

“ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคได้ประทับโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขตลอด ๗ วัน ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้นโดยกาลล่วงไปแห่งสัตตาหะนั้น ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมนัยตลอดปฐมยามแห่งราตรี โดยปฏิโลมนัยตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี โดยอนุโลมนัยและปฏิโลมนัยตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี”

ในพากย์นี้ คำว่า ตสฺส วเสน แปลว่า โดยเนื่องด้วยการรู้แจ้งปัจจยาการและบรรลุความสิ้นไปแห่งปัจจัยนั้น

คำว่า เอเกกเมว โกฏฺฐาสํ (ส่วนอันหนึ่งๆ) คือ ส่วนอันหนึ่งๆ ในอนุโลมและปฏิโลม

คำว่า ปาฏิปทรตฺติยา เอวํ มนสากาสิ (ทรงพิจารณาอย่างนี้ในราตรีวันปาฏิบท) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมนัยและปฏิโลมนัยแม้ในยามทั้ง ๓ ของราตรี

กล่าวโดยพิสดารว่า พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาธรรมในระหว่างๆ ในสัตตาหะทั้ง ๖ อื่นเว้นรตนฆรสัตตาหะแล้ว ประทับเสวยวิมุตติสุขโดยมาก ส่วนในรตนฆรสัตตาหะพระองค์ได้ประทับอยู่ด้วยการใคร่ครวญพระอภิธรรมเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวไว้อย่างนี้ในคัมภีร์ขันธกะนี้โดยหมายเอาการพิจารณาที่พระองค์ให้เกิดขึ้นในราตรีแห่งวันปาฏิบท ในบรรดาการพิจารณาที่พระองค์ให้เกิดขึ้นด้วยการพิจารณาธรรมในระหว่างๆ

[วันปาฏิบท คือ วันขึ้นหนึ่งค่ำ หรือวันแรมหนึ่งค่ำ แต่มักหมายถึงอย่างหลัง คือแรมหนึ่งค่ำ]

จบ คำอธิบายเรื่องต้นโพธิ์

คำอธิบายเรื่องต้นอชปาลนิโครธ

๔. คำว่า ตสฺส สตฺตาหสฺส อจฺจเยน (โดยกาลล่วงไปแห่งสัตตาหะนั้น) หมายความว่า โดยกาลสิ้นสุดแห่งสัตตาหะ คือ การประทับนั่งโดยบัลลังก์

คำว่า ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐหิตฺวา (ทรงออกจากสมาธินั้น) คือ ทรงออกจากสมาธิในอรหัตตผลสมาบัตินั้นตามที่กำหนดเวลาไว้

คำว่า อญฺเญปิ พุทฺธตฺตกรา (แม้ธรรมเหล่าอื่นที่ทำความเป็นพระพุทธเจ้า) หมายความว่า แม้ธรรมเหล่าอื่นที่ให้สำเร็จความเป็นพระพุทธเจ้านอกจากพุทธคุณที่เป็นเหตุของการดำรงมั่นเป็นนิตย์อย่างนี้ตลอดทิวาราตรี จำเดิมแต่วันเพ็ญเดือน ๖

พึงกระทำการประกอบเนื้อความว่า [เทวดาบางพวกเกิดความแคลงใจว่า] ธรรมที่แสดงความเป็นพระพุทธเจ้าแก่ชนเหล่าอื่นว่าบุคคลนี้เป็นพระพุทธเจ้า จะมีอีกหรือไม่หนอ

คำว่า เอกจฺจานำ เทวตานำ (เทวดาบางพวก) คือ เทวดาเหล่าอื่นจากเทวดาที่บรรลุมรรคกระทำให้แจ้งพระนิพพานแล้วผู้รู้คุณธรรมของพระพุทธเจ้าบางส่วน

คำว่า อนิมิเสหิ (ด้วยพระเนตรมิได้กระพริบ) หมายความว่า [ด้วยพระเนตร] ที่ปราศจากการกระพริบ เพราะความมีเปลือกพระเนตรไม่เคลื่อนไหวที่ความผ่องใสกระทำให้เกิดขึ้น ด้วยการแผ่ซ่านของธรรมปีติ

คำว่า รตนจงฺกเม (ในรัตนจงกรม) คือ ในที่จงกรมซึ่งสำเร็จด้วยรัตนะอันเหล่าเทวดาเนรมิตไว้

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “สถานที่นั้นมีชื่อว่า รัตนฆรเจดีย์ เพราะทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ ปกรณ์อันเป็นดั่งรัตนะและธรรมรัตนะคือโลกุตตรธรรมในที่นั้น” ดังคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวว่า

รตนฆรำ นาม น รตนมยำ เคหำ, สตฺตนฺนำ ปน ปกรณานำ สมฺมสิตฏฺฐานำ รตนฆรนฺติ เวทิตพฺพำ.[๒๕]

“รัตนฆระมิใช่เรือนที่สำเร็จด้วยรัตนะ แต่สถานที่พิจารณาพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์พึงทราบว่าเป็นรัตนฆระ”

ท่านกล่าวว่า ตสฺส กิร (ได้ยินว่าคนเลี้ยงแพะไปนั่งที่ร่มเงาแห่งต้นนิโครธนั้น ดังนั้น ต้นนิโครธจึงมีชื่อว่า อชปาลนิโครธ) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า เหตุใดต้นไม้นี้จึงได้ชื่อว่า อชปาลนิโครธ (ต้นไทรของคนเลี้ยงแพะ)

บางคนกล่าวว่า “ต้นไม้นั้นมีชื่อว่า อชปาลนิโครธ (ต้นไทรอันเป็นที่ปลูกเรือนของพวกพราหมณ์ชราที่สาธยายพระเวทไม่ได้) เพราะพวกพราหมณ์ชราทุกคนที่สาธยายพระเวทไม่ได้พากันปลูกเรือนมีกำแพงล้อมรอบใกล้ต้นไม้นั้น”

พึงทราบรูปวิเคราะห์นี้ใน อชปาล ศัพท์นั้นดังนี้

คำว่า อชปะ คือ ผู้สาธยายไม่ได้ หมายถึง พราหมณ์ผู้สาธยายพระเวทไม่ได้

คำว่า อชปาละ คือ สถานที่พำนักของพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวทไม่ได้

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “ต้นไม้นั้นย่อมรักษาแพะที่เข้ามาภายใต้ต้นไม้ในเวลาเที่ยงวันด้วยร่มเงาของตน จึงปรากฏชื่อว่า อชปาละ (ต้นไม้รักษาแพะ)”

คำนี้เป็นชื่อของต้นไม้นั้นแม้โดยประการทั้งปวง

[คำว่า อชปาล มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- คนเลี้ยงแพะ = อเช ปาเลนฺตีติ อชปาลา.

(อช บทหน้า + ปาล ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ต้นไม้อันเป็นที่พำนักของพราหมณ์ผู้สาธยายพระเวทไม่ได้ = ชปนฺตีติ ชปา, น ชปา อชปา, อชปา ลนฺติ อาทิยนฺติ นิวาสํ เอตฺถาติ อชปาโล.

(อชป บทหน้า + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- ต้นไม้รักษาแพะ = อเช ปาเลตีติ อชปาโล.

(อช บทหน้า + ปาล ธาตุ = รักษา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ปาฐะว่า วิมุตฺติสุขํ ปฏิสํเวเทนฺโต (เสวยวิมุตติสุขอยู่) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงพิจารณาธรรมอยู่ได้เสวยวิมุตติสุขในระหว่างๆ

อีกอย่างหนึ่ง พึงถือเอาปาฐะในที่นี้อย่างนี้ว่า ธมฺมํ วิจินนฺโต วิมุตฺติสุขญฺจ ปฏิ-

สำเวเทนฺโต (ทรงพิจารณาธรรมและเสวยวิมุตติสุขอยู่) ความจริงแล้วแม้ในคัมภีร์อุทาน-อรรถกถา[๒๖] ก็มีคำบาลีนี้เหมือนกัน

อนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาธรรมอยู่ใกล้ต้นอชปาลนิโครธนี้ ทรงพิจารณามรรคาแห่งนัยในพระอภิธรรมอย่างนี้ คือ พระองค์ทรงพิจารณาพระอภิธรรมนามว่าธรรมสังคณีปกรณ์ก่อน ต่อจากนั้นทรงพิจารณาวิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ และยมก หลังจากนั้นจึงทรงพิจารณาคัมภีร์นามว่ามหาปัฏฐาน เมื่อจิตของพระองค์หยั่งลงในฐานะที่ละเอียดสุขุมในคัมภีร์มหาปัฏฐานนั้น ความปีติปราโมทย์ได้เกิดขึ้น เมื่อปีติเกิดขึ้น พระโลหิตก็ผ่องใส เมื่อพระโลหิตผ่องใส พระฉวีวรรณก็ผ่องใส เมื่อพระฉวีวรรณผ่องใส รัศมีได้พุ่งขึ้นสูงเท่าเรือนยอดเป็นอาทิจากพระวรกายเบื้องหน้าออกไปสู่จักรวาลอันหาที่สุดมิได้ทางทิศตะวันออก เหมือนดั่งฝูงช้างฉัททันต์โลดแล่นขึ้นไปในนภากาศฉะนั้น

รัศมีพุ่งจากพระวรกายเบื้องหลังไปสู่จักรวาลอันหาที่สุดมิได้ทางทิศตะวันตก รัศมีพุ่งจากพระอังสาเบื้องขวาไปสู่จักรวาลอันหาที่สุดมิได้ทางทิศใต้ รัศมีพุ่งจากพระอังสาเบื้องซ้ายไปสู่จักรวาลอันหาที่สุดมิได้ทางทิศเหนือ รัศมีอันมีสีประดุจหน่อแก้วประพาฬพุ่งออกจากฝ่าพระบาททั้งสองข้าง ชำแรกมหาปฐพีแยกน้ำแล้วทะลวงกองลมพุ่งไปสู่อัชฎากาศ เกลียวแห่งรัศมีสีเขียวจากพระเศียรประดุจพวงแก้วมณี พุ่งขึ้นสู่เทวโลก ๖ ชั้น ผ่านพรหมโลก ๙ ชั้น (สุทธาวาส ๕ อรูปพรหมทั้ง ๔) แล้วพุ่งไปสู่อัชฎากาศ ในวันนั้นเหล่าสัตว์หาประมาณมิได้ในจักรวาลที่ไม่มีขอบเขตมีผิวพรรณดั่งทอง

ดังได้สดับมาว่ารัศมีเหล่านั้นที่พุ่งออกจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาคในวันนั้นได้ดำเนินไปสู่โลกธาตุอันหาที่สุดมิได้แม้ตราบเท่าทุกวันนี้ รัศมีจากพระวรกายของพระองค์ที่ทรงพิจารณาธรรมมิได้แล่นไปในสัตตาหะนี้เท่านั้น แต่เมื่อพระองค์ทรงพิจารณาคัมภีร์ปัฏฐานอยู่แม้ในรัตนฆรสัตตาหะ รัศมีก็แล่นออกโดยแท้ สมจริงดังคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวว่า

อิเมสุ จ เอกวีสติยา ทิวเสสุ เอกทิวเสปิ สตฺถุ สรีรโต รสฺมิโย น นิกฺขนฺตา. จตุตฺเถ ปน สตฺตาเห ปจฺฉิมุตฺตราย ทิสาย รตนฆเร นิสีทิ. ตตฺถ ธมฺมสงฺคณึ สมฺมสนฺตสฺสปิ สรีรโต รสฺมิโย น นิกฺขนฺตา. วิภงฺคปฺปกรณํ, ธาตุกถํ, ปุคฺคลปญฺญตฺตึ, กถาวตฺถุปฺปกรณํ, ยมกปฺปกรณํ สมฺมสนฺตสฺสปิ รสฺมิโย น นิกฺขนฺตา. ยทา ปน มหาปกรณํ โอรุยฺห เหตุปจฺจโย

อารมฺมณปจฺจโย ฯเปฯ อวิคตปจฺจโย”ติ สมฺมสนำ อารภิ, อถสฺส จตุวีสติสมนฺตปฏฺฐานำ สมฺมสนฺตสฺส เอกนฺตโต สพฺพญฺญุตญฺญาณำ มหาปกรเณ โอกาสำ ลภิ. ยถา หิ ติมิรปิงฺคลมหามจฺโฉ จตุราสีติโยชนสหสฺสคมฺภีเร มหาสมุทฺเทเยว โอกาสำ ลภติ, เอวเมว สพฺพญฺญุตญฺญาณำ เอกนฺตโต มหาปกรเณเยว โอกาสำ ลภิ.

สตฺถุ เอวำ ลทฺโธกาเสน สพฺพญฺญุตญฺญาเณน ยถาสุขำ สณฺหสุขุมธมฺมำ สมฺมสนฺตสฺส สรีรโต นีลปีตโลหิโตทาตมญฺชิฏฺฐปภสฺสรวเสน ฉพฺพณฺณรสฺมิโย นิกฺขมึสุ. เกสมสฺสูหิ เจว อกฺขีนญฺจ นีลฏฺฐาเนหิ นีลรสฺมิโย นิกฺขมึสุ, ยาสำ วเสน คคนตลำ อญฺชนจุณฺณสโมกิณฺณำ วิย อุมาปุปฺผนีลุปฺปลทลสญฺฉนฺนำ วิย วีติปตนฺตมณิตาลวณฺฏำ วิย สมฺปสาริตเมจกปฏฺฏำ วิย จ อโหสิ. ฉวิโต เจว อกฺขีนญฺจ ปีตฏฺฐาเนหิ ปีตรสฺมิโย นิกฺขมึสุ, ยาสำ วเสน ทิสาภาคา สุวณฺณรสนิสิญฺจมานา วิย สุวณฺณปฏฺฏปสาริตา วิย กุงฺกุมจุณฺณกณิการปุปฺผสมฺปริกิณฺณา วิย จ วิโรจึสุ. มำสโลหิเตหิ เจว อกฺขีนญฺจ รตฺตฏฺฐาเนหิ โลหิตรสฺมิโย นิกฺขมึสุ, ยาสำ วเสน ทิสาภาคา จีนปิฏฺฐจุณฺณรญฺชิตา วิย สุปกฺกลาขารสนิสิญฺจมานา วิย รตฺตกมฺพลปริกฺขิตฺตา วิย ชยสุมนปาริพทฺธกพนฺธุชีวกกุสุมสมฺปริกิณฺณา วิย จ วิโรจึสุ. อฏฺฐีหิ เจว ทนฺเตหิ จ อกฺขีนญฺจ เสตฏฺฐาเนหิ โอทาตรสฺมิโย นิกฺขมึสุ, ยาสำ วเสน ทิสาภาคา รชตกุเฏหิ อาสิญฺจมานขีรธาราสมฺปริกิณฺณา วิย ปสาริตรชตปฏฺฏวิตานา วิย วีติปตนฺตรชตตาลวณฺฏา วิย กุนฺทกุมุทสินฺธุวารสุมนมลฺลิกาทิกุสุมสญฺฉนฺนา วิย จ วิโรจึสุ. มญฺชิฏฺฐปภสฺสรา ปน ตมฺหา ตมฺหา สรีรปฺปเทสา นิกฺขมึสุ. อิติ ตา ฉพฺพณฺณรสฺมิโย นิกฺขมิตฺวา ฆนมหาปถวึ คณฺหึสุ.

จตุนหุตาธิกทฺวิโยชนสตสหสฺสพหลา มหาปถวี นิทฺธนฺตสุวณฺณปิณฺฑิ วิย อโหสิ. ปถวึ ภินฺทิตฺวา เหฏฺฐา อุทกำ คณฺหึสุ. ปถวีสนฺธารกำ อฏฺฐนหุตาธิกจตุโยชนสตสหสฺสพหลำ อุทกำ สุวณฺณกลเสหิ อาสิญฺจมานวิลีนสุวณฺณำ วิย อโหสิ. อุทกำ วินิวิชฺฌิตฺวา วาตำ อคฺคเหสุำ. ฉนฺนวุตาธิกนวโยชนสตสหสฺสพหโล วาโต สมุสฺสิตสุวณฺณกฺขนฺโธ วิย อโหสิ. วาตำ วินิวิชฺฌิตฺวา เหฏฺฐา อชฏากาสำ ปกฺขนฺทึสุ. อุปริภาเคน อุคฺคนฺตฺวาปิ จตุมหาราชิเก คณฺหึสุ. เต วินิวิชฺฌิตฺวา ตาวตึเส, ตโต ยาเม, ตโต ตุสิเต, ตโต นิมฺมานรตี, ตโต ปรนิมฺมิตวสวตฺตี, ตโต นว พฺรหฺมโลเก, ตโต เวหปฺผเล, ตโต ปญฺจ สุทฺธาวาเส วินิวิชฺฌิตฺวา จตฺตาโร อารุปฺเป คณฺหึสุ. จตฺตาโร จ อารุปฺเป วินิวิชฺฌิตฺวา อชฏากาสำ ปกฺขนฺทึสุ.

ติริยภาเคหิ อนนฺตา โลกธาตุโย ปกฺขนฺทึสุ, เอตฺตเก ฐาเน จนฺทมฺหิ จนฺทปฺปภา นตฺถิ, สูริเย สูริยปฺปภา นตฺถิ, ตารกรูเปสุ ตารกรูปปฺปภา นตฺถิ, เทวตานํ อุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺเขสุ สรีเร อาภรเณสูติ สพฺพตฺถ ปภา นตฺถิ. ติสหสฺสิมหาสหสฺสิโลกธาตุยา อาโลกผรณสมตฺโถ มหาพฺรหฺมาปิ สูริยุคฺคมเน ขชฺโชปนโก วิย อโหสิ, จนฺทสูริยตารกรูปเทวตุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺขานํ ปริจฺเฉทมตฺตกเมว ปญฺญายิตฺถ. เอตฺตกํ ฐานํ พุทฺธรสฺมีหิเยว อชฺโฌตฺถฏฺ อโหสิ. อยญฺจ เนว พุทฺธานํ อธิฏฺฐานิทฺธิ, น ภาวนามยิทฺธิ. สณฺหสุขุมธมฺมํ ปน สมฺมสโต โลกนาถสฺส โลหิตํ ปสีทิ, วตฺถุรูปํ ปสีทิ, ฉวิวณฺโณ ปสีทิ. จิตฺตสมุฏฺฐานา วณฺณธาตุ สมนฺตา อสีติหตฺถมตฺเต ปเทเส นิจฺจลา อฏฺฐาสิ.[๒๗]

“อนึ่ง รัศมีมิได้ซ่านออกจากพระวรกายของพระศาสดาแม้วันหนึ่งภายใน ๒๑ วัน แต่ในสัปดาห์ที่ ๔ เมื่อประทับนั่งในเรือนแก้วในทิศพายัพ ได้พิจารณาพระอภิธรรมเหล่านี้ คือ ธรรมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ และยมก รัศมีมิได้ซ่านออกจากพระวรกาย แต่เมื่อเริ่มพิจารณาหยั่งลงสู่คัมภีร์มหาปัฏฐานว่า เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย ฯเปฯ อวิคตปจฺจโย (เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย ฯลฯ อวิคตปัจจัย) พระสัพพัญญุตญาณได้โอกาส[เกิดขึ้นโดยพิสดาร]ในคัมภีร์มหาปัฏฐานโดยแท้ เปรียบดั่งมหามัจฉานามว่าติมิรปิงคละได้โอกาส[แหวกว่าย]ในมหาสมุทรลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ทีเดียว

เมื่อพระศาสดาทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมโดยสะดวกด้วยพระสัพพัญญุตญาณที่ได้โอกาสแล้วอย่างนี้ พระฉัพพรรณรังสีที่แบ่งออกเป็นสีเขียว[เหมือนดอกอัญชัน] สีเหลือง[เหมือนหรดาลทอง] สีแดง[เหมือนตะวันอ่อน] สีขาว[เหมือนแผ่นเงิน] สีหงสบาท[เหมือนดอกเส้งหรือหงอนไก่] และสีประภัสสร[สีเลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก] ได้ซ่านออกจากพระสรีระ ท้องฟ้าเหมือนหนึ่งเต็มไปด้วยผงดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป ประดุจดารดาษด้วยดอกสามหาวหรือกลีบอุบลเขียว คล้ายกับขั้วตาลประดับด้วยแก้วมณีที่กวัดแกว่งไปมา และเหมือนผ้าสีเขียวเข้มที่ขึงออก ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเขียวที่ซ่านจากพระเกศา พระมัสสุ และจากสถานที่สีเขียวแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ่งโรจน์ดั่งราดรดด้วยน้ำทองคำ อุปมาเหมือนแผ่นทองคำ ราวกับย้อมด้วยผงหญ้าฝรั่น และเหมือนเรียงรายด้วยดอกกรรณิการ์ ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเหลืองที่ซ่านออกจากพระฉวีวรรณ และจากสถานที่สีเหลืองแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ่งโรจน์เหมือนย้อมด้วยผงชาด ดั่งราดรดด้วยน้ำครั่งที่สุกดี เหมือนหนึ่งคลุมด้วยผ้ากัมพลแดง เปรียบดังเรียงรายด้วยดอกชัยพฤกษ์ ดอกทองกวาว และดอกชบา ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีแดงที่ซ่านออกจากพระมังสะ พระโลหิต และสถานที่สีแดงแห่งพระเนตร

ทศทิศรุ่งโรจน์เหมือนเกลื่อนกล่นด้วยธารน้ำนมที่เทออกจากหม้อเงิน คล้ายผ้าเพดานแผ่นเงินที่ขึงไว้ ราวกับขั้วตาลเงินที่กวัดแกว่งไปมา ดั่งดารดาษด้วยดอกคล้า ดอกกุมุท ดอกย่านทราย ดอกมะลิวัลย์ และดอกมะลิซ้อน เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีขาวที่ซ่านออกจากพระอัฐิ พระทนต์ และจากสถานที่สีขาวแห่งพระเนตร อนึ่ง พระรัศมีหงสบาทและประภัสสร ซ่านออกจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ พระฉัพพรรณรังสีเหล่านั้นซ่านออกจรดมหาปฐพีอันหนาทึบด้วยประการฉะนี้

มหาปฐพีอันหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นประดุจก้อนทองคำที่ขจัดมลทินแล้ว พระรัศมีเหล่านั้นทะลุแผ่นดินลงไปภายใต้พื้นน้ำ น้ำรองแผ่นดินที่หนา ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นเหมือนทองคำที่ไหลออกจากเบ้าทอง พระรัศมีเหล่านั้นทะลุพื้นน้ำลงไปถึงลมที่หนา ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นเหมือนหนึ่งแท่งทองคำที่ยกขึ้นไว้ พระรัศมีเหล่านั้นทะลุลมแล้วไปสู่อัชฎากาศเบื้องล่าง

ในเบื้องบนพระรัศมีพุ่งขึ้นไปถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ผ่านไปยังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวดี หลังจากนั้นได้พุ่งไปยังพรหมโลก ๙ ชั้น เวหัปผลาภูมิ และสุทธาวาส ๕ ชั้น ผ่านไปยังอรูปภูมิ ๔ ชั้นสู่อัชฎากาศ

อนึ่ง ในเบื้องขวางพระรัศมีแล่นไปสู่โลกธาตุอันหาที่สุดมิได้ ในสถานที่มีประมาณเพียงนี้ ไม่มีแสงจันทร์ในพระจันทร์ ไม่มีแสงอาทิตย์ในพระอาทิตย์ ไม่มีแสงดาวในดวงดาว ไม่มีรัศมีของเหล่าเทวดาในสถานที่ทั้งปวง คือ อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ สรีระ และอาภรณ์ แม้มหาพรหมผู้สามารถกระจายแสงสว่างไปสู่โลกธาตุสามหมื่นหรือหลายหมื่นแห่งได้ ก็เป็นเหมือนดั่งหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์อุทัย พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยาน วิมาน และต้นกัลปพฤกษ์ ก็ปรากฏเพียงเล็กน้อย พระพุทธรัศมีได้ครอบคลุมสถานที่มีประมาณเพียงนี้

อนึ่ง พระฤทธิ์นี้มิใช่เกิดจากการอธิษฐานหรือการภาวนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่เมื่อพระโลกนาถทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุม พระโลหิต วัตถุรูปและพระฉวีวรรณได้ผ่องใสแล้ว วัณณธาตุ [คือสี] ที่มีจิตเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่มั่นคงในสถานที่รอบข้างราว ๘๐ ศอก"

[โบราณาจารย์ชาวพม่าได้ประพันธ์คาถาสรรเสริญพระพุทธคุณเกี่ยวกับฉัพพรรณรังสีว่า

นีลาโย นีลฏฺฐาเนหิ ปีโตทาตา จ โลหิตา
ตมฺหา ตมฺหา ตุ มญฺชิฏฺฐา นิกฺขมึสุ ปภสฺสรา.
เอวํ ฉพฺพณฺณรํสิโย เอตา ยาวชฺชวาสรา
สพฺพา ทิสา วิธาวนฺติ ปภา นสฺสนฺติ ตตฺถิกา.
อิติ ฉพฺพณฺณรํสิตฺตา องฺคีรโสติ นามโต
โลเก ปตฺถฏคุณ ตำ วนฺเท พุทฺธำ นมสฺสิยำ.[๒๘]

"รัศมีสีเขียวแผ่ซ่านออกจากที่มีสีเขียว รัศมีสีเหลือง สีขาว สีแดง สีหงสบาท และสีประภัสสร ได้แผ่ซ่านออกจากที่นั้นๆ

ฉัพพรรณรังสีเหล่านั้นย่อมแล่นไปสู่ทิศทั้งหมดอย่างนี้จวบจนถึงปัจจุบันกาล รัศมีของทวยเทพย่อมริบหรี่ดับสูญไป

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้มีพระคุณแผ่ไปในโลกพระองค์นั้นโดยพระนามว่า อังคีรส (ผู้มีรัศมีซ่านออกจากพระวรกาย) เพราะทรงฉัพพรรณรังสีอย่างนี้ ผู้ที่ชาวโลกควรนมัสการ"

นีลา นีลา นิจฺฉรนฺติ ปีตา ปีตา จ รำสิโย
โลหิตา โลหิตา จาภา โอทาโตทาตรำสิโย
ตมฺหา ตมฺหา จ มญฺชิฏฺฐา ปภาสนฺติ ปภสฺสรา.
เอวำ ฉพฺพณฺณรำสี โส ธาตุ เม ภควา สิเร.[๒๙]

"รัศมีสีเขียวแผ่ซ่านออกจากที่มีสีเขียว รัศมีสีเหลืองแผ่ซ่านออกจากที่มีสีเหลือง รัศมีสีแดงแผ่ซ่านออกจากที่มีสีแดง รัศมีสีขาวแผ่ซ่านออกจากที่มีสีขาว

รัศมีสีหงสบาทและสีประภัสสรแผ่ซ่านออกจากที่นั้นๆ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงฉัพพรรณรังสีอย่างนี้โปรดเสด็จมาสถิตบนกระหม่อมของข้าพเจ้าเถิด”

อฺชนาจฺุณกิณฺณ์ว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลำ
นีลา เกสาทินิกฺขนฺตา นีลวนฺต นมตฺถุ เต.

เหโมทกสิฺจนฺตำว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลำ
ปีตา จมฺมาทินิกฺขนฺตา ปีตวนฺต นมตฺถุ เต.

ลาขารสสิฺจนฺตำว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลำ
รตฺตา มำสาทินิกฺขนฺตา รตฺตวนฺต นมตฺถุ เต.

สชฺฌุทกสิฺจนฺตำว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลำ
โอทาตาฏฺจฺยาทินิกฺขนฺตา โอทาตวา นมตฺถุ เต.

มณฺชิฏฺจา เตน สมานำ นิมฺมินนฺติ ทิสาตลำ
ตมฺหา ตมฺหาว นิกฺขนฺตา มณฺชิฏฺจวา นมตฺถุ เต.

ปภสฺสรา มนาปำว นิมฺมินนฺติ ทิสาตลำ
ตมฺหา ตมฺหาว นิกฺขนฺตา ปภสฺสร นมตฺถุ เต.

ปจวาทึ วิมานญฺจ นิปฺปภมฺปิ ปภำ กรำ
ขชฺโชตำว รำสิมนฺเต รสฺมิ เต วีร ปชฺชลิ.[๓๐]

“รัศมีสีเขียวที่ซ่านจากพระเกศาเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศดั่งเต็มไปด้วยผงดอกอัญชัน ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีเขียว ขอนอบน้อมแด่พระองค์

รัศมีสีเหลืองที่ซ่านจากพระฉวีวรรณเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศดั่งราดรดด้วยน้ำทองคำ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีเหลือง ขอนอบน้อมแด่พระองค์

รัศมีสีแดงที่ซ่านจากพระมังสะเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศดั่งราดรดด้วยน้ำครั่ง ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีแดง ขอนอบน้อมแด่พระองค์

รัศมีสีขาวที่ซ่านจากพระอัฐิเป็นต้นย่อมเนรมิตทศทิศดั่งราดรดด้วยน้ำที่เทจากหม้อเงิน ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีขาว ขอนอบน้อมแด่พระองค์

รัศมีสีหงสบาทที่ซ่านจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ ย่อมเนรมิตทศทิศให้เสมอเหมือนสีดังกล่าว ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีหงสบาท ขอนอบน้อมแด่พระองค์

รัศมีสีประภัสสรที่ซ่านจากส่วนแห่งพระวรกายนั้นๆ ย่อมเนรมิตทศทิศให้น่าพึงใจเหมือนสีดังกล่าว ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงรัศมีสีประภัสสร ขอนอบน้อมแด่พระองค์”

ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ รัศมีของพระองค์ทำให้ปฐพีเป็นต้นและวิมานที่มีแสงสว่างและไม่มีแสงสว่างให้สว่างไสว อีกทั้งทำให้ท้าวมหาพรหมผู้ทรงรัศมีเป็นเหมือนดั่งหิ่งห้อย รุ่งโรจน์สว่างไสวแล้ว”]

ปาฐะว่า เอวํ นิสินฺเน (เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับนั่งแล้วอย่างนี้) หมายความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธิประทับนั่งแล้ว

ปาฐะว่า เอโก พฺราหฺมโณ (พราหมณ์คนหนึ่ง) คือ พราหมณ์คนหนึ่งผู้ไม่ปรากฏด้วยชื่อและโคตร

ปาฐะว่า หุ หุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ (เที่ยวพูดว่า เฮ้ยๆ) หมายความว่า เขาพบทุกคนที่มีชาติต่ำแล้ว รังเกียจอยู่เที่ยวพูดว่า เฮ้ยๆ

[คำว่า อโจกฺขชาติกํ ที่พบในคัมภีร์นี้แปลว่า “คนที่มีชาติไม่บริสุทธิ์, คนที่มีชาติต่ำ” เพราะโจกฺข ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก จุส ธาตุ = ดื่ม + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น กฺข และลบ สฺ โดยสันสกฤตมีรูปว่า โจกฺษ (บริสุทธิ์, น่ารัก) เป็นบทปุงลิงค์ พบในคัมภีร์วาจัสปัตยะ (เล่ม ๔ หน้า ๒๙๖๘) แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๐) ก็อธิบาย โจกฺขภาวํ ศัพท์ว่า วิสุทฺธิภาวํ (ความบริสุทธิ์)

คำว่า หุหุงฺกชาติก (ผู้มีปกติคือความเป็นผู้ส่งเสียงว่าเฮ้ยๆ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หุหุ อิติ กโรตีติ หุหุงฺโก (หุหุ บทหน้า + กร ธาตุ + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- หุหุงฺกสฺส ภาโว หุหุงฺโก (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ลบ ภาว ศัพท์)
- หุหุงฺโก ชาติ ยสฺสาติ หุหุงฺกชาติโก (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า หุหุ ตามหลักภาษาเรียกว่า อนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง ชาวมคธออกเสียงว่า หุงหุง ซึ่งตรงกับภาษาไทยว่า เฮ้ยๆ ในพระบาลีมีอนุกรณศัพท์ในลักษณะนี้ เช่น

- เสียงร้องโหยหวนของยักษ์อชกปาลกะว่า อักกุโล ปักกุโล
- เสียงสุนัขกัดกินอาหารว่า ปัฏปัฏ (ไทยออกเสียงว่า กร๊อบกร๊อบ)

- เสียงสิ่งของที่โยนทิ้งลงในน้ำว่า จิฏจิฏ (ไทยออกเสียงว่า ซี่ซี่)

มีหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาว่า

อถ โข อชกลาปโก ยกฺโข ภควโต ภยํ ฉมฺภิตตฺตํ โลมหํสํ อุปฺปาเทตุกาโม เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต อวิทูเร ติกฺขตฺตุํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกํ อกาสิ เอโส เต สมณ ปิสาโจติ.[๓๑]

“ครั้งนั้น อชกลาปกยักษ์ประสงค์จะให้พระผู้มีพระภาคเกิดความกลัว หวาดหวั่น ขนพองสยองเกล้า จึงเข้าไปหาถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้ง ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า อักกุโล ปักกุโล แล้วพูดว่า สมณะ นั่นปีศาจปรากฏแก่ท่าน”

ติกฺขตฺตุํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกํ อกาสีติ ตโย วาเร อกฺกุโล ปกฺกุโลติ ภึสาเปตุกามตาย เอวรูปํ สทฺทํ อกาสิ. อนุกรณสทฺโท หิ อยํ.[๓๒]

“ปาฐะว่า ติกฺขตฺตุํ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกํ อกาสิ (ได้ส่งเสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล) หมายความว่า ได้ส่งเสียงเช่นนั้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล โดยต้องการจะให้หวาดกลัว โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อักกุโล ปักกุโล นี้เป็นศัพท์ที่ใช้แทนเสียง”

โส ฌตฺวา กตฺถ นุ โข คจฺฉตีติ ปิฏฺจิโต ปิฏฺจิโต คนฺตฺวา อวิทูเร จิโต กณฺณมุณฺฑกทหโต นิกฺขมิตฺวา ตํ ปฏปฏนฺติ ขาทมานํ เอกํ สุนขํ ทิสฺวา อสินา ทฺวิธา ฉินฺทิ.[๓๓]

“พระราชานั้นทรงทราบแล้วจึงติดตามไปข้างหลังโดยดำริว่าหญิงนั้นไปที่ไหนหรือ ประทับยืนในที่ไม่ไกล ทรงเห็นสุนัขตัวหนึ่งที่ออกจากสระกัณณมุณฑกะแล้วกัดกินหล่อนอยู่โดยส่งเสียงว่าปัฏปัฏ จึงใช้ดาบตัดเป็นสองท่อน”

ปฏปฏนฺตีติ ปฏปฏา กตฺวา. อนุรวทสฺสนฌเหตุ.[๓๔]

“คำว่า ปฏปฏนฺติ (โดยส่งเสียงว่าปัฏปัฏ) หมายความว่า กระทำให้เป็นเสียงปัฏปัฏ โดยคำว่า ปัฏปัฏ นี้แสดงศัพท์ที่คล้ายกับเสียง”

อถ โข โส หพฺยเสโส อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺปธูปายติ เสยฺยถาปิ นาม ผาโล ทิวสนฺตตฺโต อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺปธูปายติ, เอวเมว โส หพฺยเสโส อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺปธูปายติ.[๓๕]

“ครั้งนั้น ข้าวปายาสที่เหลือจากการบูชานั้นอันสุนทริกภารทวาชพราหมณ์เทลงแล้วในน้ำย่อมมีเสียงดังซี่ซี่ และเดือดเป็นควันคลุ้ง เหมือนผาลที่ร้อนตลอดทั้งวัน ถูกจุ่มลงในน้ำย่อมมีเสียงดังซี่ซี่ และเดือดเป็นควันคลุ้ง ฉะนั้น”

จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายตีติ เอวรูปํ สทฺทํ กโรติ.[๓๖]

“คำว่า จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ หมายความว่า ย่อมส่งเสียงเช่นนั้น”

ตามหลักภาษาศาสตร์ ชนชาติในแต่ละท้องถิ่นได้ยินเสียงสัตว์ต่างกัน การสร้างคำโดยการเลียนเสียงธรรมชาติ (Onomatopoeia) จึงแตกต่างกันไปตามภาษาของชนชาตินั้นๆ เช่น

- สุนัขของไทยเห่า โฮ่ง โฮ่ง
- สุนัขของจีนและญี่ปุ่นเห่า วั่ง วั่ง
- สุนัขพันธุ์เล็กของฝรั่งจะเห่าเสียงสูง Yap Yap หรือ Arf Arf
- สุนัขพันธุ์กลางเห่า Woof Woof Ruff Ruff
- สุนัขพันธุ์ใหญ่จะเห่าเสียงต่ำ Bow Bow
- สุนัขฟินแลนด์พันธุ์เล็กจะเห่าเสียง Hau Hau (ซึ่งถ้าดูตามตัวสะกดแล้วคล้ายกับ เห่า เห่า)
- สุนัขฟินแลนด์พันธุ์กลางจะเห่าเสียง Vuff Vuff
- สุนัขฟินแลนด์พันธุ์ใหญ่จะเห่าเสียง Rouf
- ถ้าสุนัขไทยเจ็บจะร้อง เอ๋ง ส่วนสุนัขฝรั่งร้อง Ouch

ตารางเทียบเสียงสัตว์ในภาษาต่างๆ

	แมว	**หนู**	**วัว**	**เป็ด**	**ม้า**
ไทย	เมี้ยวๆ,	จี๊ดๆ	มอๆ	ก้าบๆ	ฮี้ๆ
อังกฤษ	Meow	Eek	Moo	Quack Quack	Wehee
ฝรั่งเศส	Miaou	-	Meuh	Coin Coin	Hiiii
เยอรมัน	Miau	Piep Piep	Mmuuh	Quack Quack	Wihiie
รัสเซีย	Myau	Pi Pi Pi	Muu	Krya Krya	-
สวีเดน	Mjan Mjan	Pip	Muu	Kvack	-
จีนกลาง	Miao Miao	Zi Zi	Mu Mu	Gua Gua	-
ญี่ปุ่น	Nyaa Nyaa Chu Chu	Chuu Chuu	Moo	GaaGaa	HiHiiiiiiin
เวียตนาม	Meo Meo	Chit Chit	-	Quck Quck	-
ฮินดี	Mya:u Mya:u	Chu:-Chu:	Mo:-Mo	-	-
เบงกอล	Meu Meu	Chuu-Chuu	Hamba	Gack Gack	-]

ปาฐะว่า เอตทโวจ (ได้ตรัสพระดำรัสนี้) หมายความว่า ได้ตรัสพระดำรัสว่า กิฺตาวตา นุ โข (ท่านพระโคดม บุคคลชื่อว่าเป็นพราหมณ์ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ) เป็นต้น ที่พระองค์จะพึงตรัสในกาลนี้

ในพระบาลีนั้น ปาฐะว่า กิฺตาวตา แปลว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร

นิบาตว่า นุ มีความหมายว่า “สงสัย”

นิบาตว่า โข มีความหมายว่า “ปทปูรณะ”

ปาฐะว่า โภ (ท่านผู้เจริญ) เป็นคำร้องเรียกของพราหมณ์ที่สืบช่วงมาจากชาติ [พราหมณ์] สมจริงดังพุทธดำรัสว่า โภวาทิ นาม โส โหติ, สเจ โหติ สกิญฺจโน.[๓๗] (หากเขายังมีกิเลสอยู่ ก็เป็นพราหมณ์แต่ชื่อ)

พราหมณ์ได้เรียกพระผู้มีพระภาคโดยโคตรว่า โคตมะ (ท่านพระโคดม)

ถามว่า : พราหมณ์นี้เพิ่งมาพบ จะทราบโคตรของพระผู้มีพระภาคได้อย่างไร

ตอบว่า : พราหมณ์นี้มิใช่เพิ่งมาพบ แต่ได้พบและสนทนากันเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จไปพร้อมกับปัญจวัคคีย์ผู้อุปัฏฐากในขณะบำเพ็ญเพียรตลอด ๖ ปี แม้จะทรงสละพรตนั้นในภายหลังแล้วเสด็จออกบิณฑบาตเพียงลำพังที่อุรุเวลาเสนานิคม ดังนั้น เขาระลึกถึงโคตรของพระผู้มีพระภาคที่ปัญจวัคคีย์เรียกขาน จึงเรียกพระผู้มีพระภาคโดยโคตรว่า ท่านพระโคดม

อีกอย่างหนึ่ง จำเดิมแต่กาลที่พระผู้มีพระภาคทรงออกมหาภิเนษกรมณ์บรรพชาใกล้อโนมานที ทรงปรากฏเลื่องลือดั่งพระจันทร์และพระอาทิตย์ว่าเป็นพระสมณโคดม อนึ่ง บัณฑิตไม่พึงแสวงหาเหตุที่พราหมณ์นั้นทราบโคตรของพระองค์ [เพราะไม่ใช่เรื่องสำคัญ]

ปาฐะว่า พฺราหฺมณกรณา แปลว่า ทำให้เป็นพราหมณ์ ความหมายก็คือ ทำความเป็นพราหมณ์

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พราหมณ์นั้นไต่ถามปริมาณของธรรมที่ทำให้เป็นพราหมณ์ด้วยคำว่า กิฺตาวตา (บุคคลชื่อว่าเป็นพราหมณ์ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ) เป็นต้น และถามตัวอย่างของธรรมเหล่านั้นด้วยคำว่า กตเม (ธรรมไหนทำบุคคลให้เป็นพราหมณ์) เป็นต้น

ปาฐะว่า อุทานำ อุทาเนสิ (ทรงเปล่งอุทานแล้ว) หมายความว่า ทรงเปล่งอุทานว่า โย พฺราหฺมโณ (พราหมณ์ใด) เป็นต้น แต่มิได้แสดงธรรมแก่พราหมณ์นั้น

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ทรงแสดงธรรม

ตอบว่า : เพราะเขาไม่ใช่ที่รองรับพระธรรมเทศนา กล่าวคือ เมื่อพราหมณ์นั้นสดับพระคาถานี้แล้วก็รู้แจ้งอริยสัจไม่ได้ อุปมาเหมือนอุปกาชีวกที่สดับคาถาแสดงพระพุทธคุณแล้วรู้แจ้งอริยสัจไม่ได้ โดยแท้จริงแล้ว ก่อนที่พระพุทธองค์จะทรงแสดงธรรมจักร พระพุทธดำรัสจะเป็นเพียงส่วนแห่งการสั่งสม[บารมี]แม้แก่ผู้ฟังเท่านั้นเหมือนการประทานสรณคมน์แก่ตปุสสะและภัลลิกะ มิได้ให้บรรลุเป็นอเสกขบุคคลหรือรู้แจ้งแทงตลอดได้ ข้อนี้เป็นปกติ[ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย]

ในคำว่า เวเทหิ วา อนฺตำ (บรรลุที่สุดด้วยมรรคญาณ) พระนิพพานอันเป็นสภาพสิ้นสุดแห่งสังขารทั้งปวง ชื่อว่า อันตะ (ที่สุด)

คำว่า อิเม อุสฺสทา นตฺถิ (กิเลสเครื่องฟูเหล่านี้ย่อมไม่มี) หมายความว่า กิเลสเหล่านี้ [คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ] ย่อมไม่มีเพราะถูกกำจัดได้แล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องอชปาลนิโครธ

คำอธิบายเรื่องต้นมุจลินท์

๕. ปาฐะว่า มุจลินฺทมูเล (ใกล้ต้นมุจลินท์) นี้ หมายความว่า ต้นกระทุ่ม ชื่อว่า มุจลินท์ และยังมีชื่อว่า นิจุละ หมายความว่า ในที่ใกล้แห่งต้นกระทุ่มนั้น

บางคนกล่าวว่า “คำว่า มุจละ เป็นชื่อของต้นไม้นั้น แต่เรียกกันว่า มุจลินทะ (ต้นกระทุ่มใหญ่) เพราะเป็นต้นไม้ใหญ่ที่สุดในป่า”

ปาฐะว่า อุทปาทิ (เกิดขึ้นแล้ว) หมายความว่า ฝนตกพรำอันมากมายเกิดขึ้นแล้วท่วมท้องจักรวาลทั้งหมด ดังได้สดับมาว่า ฝนเช่นนี้ตกสองครั้งเท่านั้นเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิหรือพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ฝนใหญ่ในเรื่องนี้เกิดขึ้นในเวลาพระพุทธเจ้าทรงอุบัติ

คำว่า โปกฺขรณิยา นิพฺพตฺโต (เกิดที่สระโบกขรณี) หมายความว่า เกิดในนาคพิภพภายใต้สระโบกขรณี

ปาฐะว่า สกภวนา (จากภพของตน) คือ จากนาคพิภพของตน

คำว่า เอวํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา (วงรอบด้วยขนดอย่างนี้) หมายความว่า วงรอบพระวรกายของพระผู้มีพระภาคด้วยขนดจากสรีระของตน ๗ รอบ

ปาฐะว่า อุปริมุทฺธนิ มหนฺตํ ผณํ วิหจฺจ (แผ่พังพานใหญ่เหนือพระเศียร) หมายความว่า แผ่พังพานใหญ่ของตนเหนือพระเศียรของพระผู้มีพระภาค

ปาฐะอื่นว่า ผณํ กริตฺวา ก็มีบ้าง เป็นข้อความนั้นแหละ

[พระวินัยปิฎก ฉบับฉัฏฐสังคีติ และฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ผณํ กริตฺวา แทนรูปว่า ผณํ วิหจฺจ]

ดังได้สดับมา ความดำรินี้ได้เกิดขึ้นแก่พญานาคราชว่า พระผู้มีพระภาคประทับนั่งใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์ไม่ไกลจากที่อยู่ของเรา ฝนก็ตกพรำตลอด ๗ วัน พระองค์ควรจะได้รับสถานที่ประทับ แม้พญานาคนั้นจะสามารถเนรมิตปราสาทอันสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ได้ ก็ดำริว่า เมื่อกระทำอย่างนี้เราจักไม่ได้รับแก่นสารจากสรีระ เราจักทำการเกื้อกูลพระทศพลด้วยสรีระ แล้วเนรมิตอัตภาพที่ใหญ่ วงรอบพระศาสดาด้วยขนด ๗ ชั้น แผ่พังพานเหนือพระเศียร

ในคัมภีร์อรรถกถานี้กล่าวว่า “ภายในขนดของพญานาคนั้นเทียบเท่าห้องเรือนคลังในโลหปราสาท”

ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกายกล่าวว่า

ปริกฺเขปสฺส อนฺโต โอกาโส เหฏฺจา โลหปาสาทปฺปมาโณ อโหสิ. “อิจฺฉิติจฺฉิเตน อิริยาปเถน สตฺถา วิหริสฺสตี”ติ นาคราชสฺส อชฺฌาสโย อโหสิ. ตสฺมา เอวํ มหนฺตํ โอกาสํ ปริกฺขิปิ. มชฺเฌ รตนปลฺลงฺโก ปญฺญตฺโต โหติ. อุปริ สุวณฺณตารกวิจิตฺตํ สโมสริตคนฺธ-ทามกุสุมเจลวิตานํ อโหสิ. จตูสุ โกเณสุ คนฺธเตเลน ทีปา ชลิตา. จตูสุ ทิสาสุ วิวริตฺวา จนฺทนกรณฺฑกา ฐปิตา.[๓๘]

“สถานที่ภายในขนดเทียบเท่าโลหปราสาทชั้นล่าง ความประสงค์ได้เกิดขึ้นแก่พญานาคว่า ‘พระศาสดาจักประทับด้วยอิริยาบถที่ทรงปรารถนา’ ดังนั้น จึงวงรอบสถานที่ใหญ่อย่างนี้ พญานาคนั้นได้ตั้งบัลลังก์ที่สำเร็จด้วยรัตนะไว้ท่ามกลาง เบื้องบนมีเพดานผ้าที่ดารดาษด้วยของหอม พวงมาลัย และดอกไม้ วิจิตรด้วยดาวสีทอง จุดประทีปสว่างไสวด้วยน้ำมันหอมทั้ง ๔ มุม เปิดตั้งผอบไม้จันทน์ไว้ในทิศทั้ง ๔”

ความประสงค์ว่า “พระศาสดาจักประทับด้วยอิริยาบถที่ทรงปรารถนา” นี้ เป็นอัธยาศัยของพญานาคเอง แต่พระผู้มีพระภาคได้ประทับนั่งอย่างเดียวยังกาลให้ล่วงไปตลอด ๗ วัน

ในคำว่า กิญฺจาปิ ฯเปฯ จินฺเตตุ์ ยุตฺตํ (อันที่จริง เมื่อมีฝนตกพรำตลอด ๗ วัน ในที่นั้นไม่มีความร้อนเลย ถึงอย่างนั้น ก็สมควรที่พญานาคนั้นจะคิดอย่างนี้ว่า ถ้าเมฆจะหายไปในระหว่างนั้น ความร้อนคงจะมี แม้ความร้อนนั้นอย่าได้เบียดเบียนพระองค์เลย) นี้ บางคนกล่าวว่า “อุณฺห ศัพท์ แสดงเหตุในการเนรมิตวงขนดให้ใหญ่ เพราะเมื่อขนดเล็กไออุ่นที่เกิดจากสรีระของพญานาคจะรบกวนพระผู้มีพระภาค แต่ไออุ่นเช่นนั้นมิได้รบกวนพระองค์เพราะเนรมิตขนดให้ใหญ่”

ท่านกล่าวว่า วิทฺธนฺติ อุพฺพิทฺธํ (ปาฐะว่า วิทฺธํ แปลว่า [อากาศ]ปลอดโปร่งแล้ว) เพื่อแสดงความว่า[บัณฑิต]ย่อมรู้เนื้อความของบทที่มีอุปสรรคได้แม้จะปราศจากอุปสรรคก็ตาม

[คำว่า วิทฺธํ แปลว่า ปลอดโปร่งแล้ว ดังคำว่า อุพฺพิทฺธํ (อุ + วิทฺธ์) ที่มี อุ อุปสรรคอยู่หน้า วิทฺธ์]

อนึ่ง การปลอดโปร่งของอากาศนั้นเป็นการปรากฏโดยความห่างไกลที่ไม่มีเมฆรบกวน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เมฆวิคเมน ทูรีภูตํ (คือเป็นสภาพไกลเพราะหมดเมฆ)

คำว่า เทวะ คือ ที่รุ่งโรจน์ดั่งแก้วอินทนิล หมายถึง ท้องฟ้า

ปาฐะว่า วิทิตฺวา (รู้แล้ว) หมายความว่า พญานาครู้ว่าบัดนี้ท้องฟ้าปราศจากเมฆอุปสรรคอันมีความเย็นเป็นต้นไม่มีแด่พระผู้มีพระภาค

ปาฐะว่า วินิเวเจตฺวา แปลว่า คลายแล้ว

ปาฐะว่า อตฺตโน รูปํ (รูปของตน) คือ รูปพญานาคของตน

ปาฐะว่า ปฏิสังหริตฺวา แปลว่า ทำให้อันตรธานแล้ว

ปาฐะว่า มาณวกวณฺณํ (เพศมาณพ) หมายความว่า รูปหนุ่มน้อย

ปาฐะว่า เอตมตฺถํ วิทิตฺวา (ทรงทราบความนี้แล้ว) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบความนี้โดยลักษณะทั้งปวงว่า ผู้เสวยนิพพานสุขย่อมประสบความสุขในสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง

ปาฐะว่า อิมํ อุทานํ (อุทานนี้) คือ ทรงเปล่งอุทานที่แสดงอานุภาพของนิพพานสุขนี้

พระดำรัสว่า สุตธมฺมสฺส แปลว่า ผู้มีธรรมปรากฏแล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปกาสิตธมฺมสฺส (ผู้มีธรรมอันปรากฏแล้ว)

คำว่า อกุปฺปนภาโว แปลว่า การไม่ทำร้ายกัน

จบ คำอธิบายเรื่องต้นมุจลินท์

คำอธิบายเรื่องต้นราชายตนะ

๖. คำว่า โอสธหรีตกํ อุปเนสิ (น้อมถวายผลสมอเป็นพระโอสถ) หมายความว่า [ท้าวสักกเทวราช]ไม่เพียงน้อมถวายผลสมอเป็นพระโอสถ ยังน้อมนำไม้ชำระพระทนต์มาถวายอีกด้วย

ในปาฐะว่า ปจฺจคฺเฆ นี้ บางคนไม่ปรารถนานัยแรก[ที่แสดงในคัมภีร์อรรถกถา] ดังพระธรรมบาลเถระกล่าวว่า

ปจฺจคฺเฆติ อภินเว. ปจฺเจกํ มหคฺฆตาย ปจฺจคฺเฆติ เกจิ, ตํ น สุนฺทรํ. น หิ พุทฺธา ภควนฺโต มหคฺฆํ ปฏิคฺคณฺหนฺติ ปริภุญฺชนฺติ วา.[๓๙]

“ปาฐะว่า ปจฺจคฺเฆ แปลว่า ใหม่ บางคนกล่าวว่า บาตรที่มีค่ามากเพราะบาตร

ทุกใบมีค่าสูงมาก ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะพระพุทธเจ้าผู้ทรงจำแนกธรรมไม่ทรงรับหรือใช้สอยสิ่งที่มีค่า”

[คัมภีร์อรรถกถาแสดงความหมายของ ปจฺจคฺฆ ๒ อย่าง คือ มีค่ามาก และใหม่ พระธรรมบาลเถระเห็นว่าความหมายหลังสมควรกว่าความหมายแรก

ในคัมภีร์อรรถกถาของเถรคาถา (เล่ม ๑ หน้า ๗๐) กล่าวถึงสองพี่น้องที่เป็นอุบาสกแรกสุดในพระศาสนาว่า ตปุสสะ (ตผุสสะ) และภัลลิกะ (ภัลลิยะ) เป็นชาวเมืองโปกขรวดี ภายหลังจากได้รับพระเกสาธาตุแล้ว ทั้งสองท่านมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ในขณะประทับที่กรุงราชคฤห์ พี่ชายได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน ส่วนน้องชายออกบวชบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงอภิญญา ๖

โบราณาจารย์ชาวพม่าประพันธ์คาถานมัสการฐานะทั้ง ๗ ว่า

ปฐมํ โพธิปลฺลงฺกํ ทุติยญฺจ อนิมฺมิสํ
ตติยํ จงฺกมํ เสฏฺฐํ จตุตฺถํ รตนาฆรํ.
ปญฺจมํ อชปาลญฺจ ฉฏฺฐญฺจ มุจลินฺทกํ
สตฺตมํ ราชายตนํ สตฺตฏฺฐานมหํ นเม.[๔๐]

“ข้าพเจ้าขอนมัสการฐานะทั้ง ๗ อันได้แก่ ฐานะที่ ๑ คือ โพธิบัลลังก์ ฐานะที่ ๒ คือ อนิมิสเจดีย์ (สถานที่ไม่กระพริบพระเนตร) ฐานะที่ ๓ คือ รัตนจงกรม ฐานะที่ ๔ คือ รัตนฆรเจดีย์ ฐานะที่ ๕ คือ ต้นอชปาลนิโครธ ฐานะที่ ๖ คือ ต้นมุจลินท์ และฐานะที่ ๗ คือ ต้นราชายตนะ”

ปลฺลงฺกํ โพธิโต ปุพฺเพ ตโต’สนฺเน อนิมฺมิสํ
จงฺกมํ โพธิตุตฺตเร ปจฺฉิเม รตนาฆรํ.
ปุรตฺถิเม อชปาลํ อคฺคิมฺหิ มุจลินฺทกํ
ทกฺขิเณ ราชายตนํ สตฺตฏฺฐานมหํ นเม.[๔๑]

“ข้าพเจ้าขอนมัสการโพธิบัลลังก์เบื้องหน้าต้นโพธิ์ อนิมิสเจดีย์ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือใกล้ต้นโพธิ์ รัตนจงกรมทางทิศเหนือของต้นโพธิ์ รัตนฆรเจดีย์ทางทิศตะวันตก ต้นอชปาลนิโครธทางทิศตะวันออก ต้นมุจลินท์ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ และต้นราชายตนะทางทิศใต้”]

จบ คำอธิบายเรื่องต้นราชายตนะ

คำอธิบายเรื่องพรหมทูลขอให้แสดงธรรม

๗. คำว่า อาจิณฺณสมาจิณฺโณ (ประพฤติกันมาเป็นอาจิณ) หมายความว่า ประพฤติกันมาและเมื่อประพฤติกันมาก็ได้ประพฤติโดยชอบ คำนั้นแสดงว่าความรำพึงนี้ย่อมเกิดแก่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทีเดียวในปฐมสมโพธิกาล ดังนั้น ข้อนี้จึงเป็นธรรมดาในเรื่องนี้

ท่านจะแสดงว่าแม้ธรรมจะสุขุมก็ปรากฏชัดเพราะกำจัดปฏิปักษ์[คือนิวรณ์]ได้ และการกำจัดปฏิปักษ์ย่อมเนื่องด้วยสัมมาปฏิบัติ สัมมาปฏิบัติเกี่ยวเนื่องกับการสดับพระสัทธรรม การสดับพระสัทธรรมเนื่องด้วยความเลื่อมใสในพระศาสดาและพระธรรม ความเลื่อมใสนั้นก็มีเหตุคือการวิงวอนของพรหมผู้ควรเคารพยกย่องในโลกโดยพิเศษ ฉะนั้น การวิงวอนของพรหมจึงเป็นเหตุแห่งการปฏิบัติธรรมของเหล่าสัตว์สืบต่อไป จึงกล่าวว่า พฺรหฺมุนา ยาจิเต เทเสตุกามตาย (เพราะเป็นผู้ประสงค์จะแสดงตามคำที่พรหมทูลวิงวอน) เป็นต้น

พระดำรัสว่า อธิคโต (บรรลุแล้ว) หมายความว่า แทงตลอดแล้ว คือ รู้แจ้งตามความเป็นจริงด้วยสยัมภูญาณตามนัยว่า ธรรมที่มีในภูมิ ๓ นี้เป็นทุกข์ เป็นต้น

พระดำรัสว่า ธมฺโม (ธรรม) คือ สัจธรรม ๔ เพราะไม่มีธรรมที่พึงแทงตลอดนอกเหนือจากอริยสัจ ๔ นั้น

พระดำรัสว่า คมฺภีโร (ลึกซึ้ง) หมายความว่า ไม่ได้ที่อาศัยด้วยญาณของบุคคลอื่นเว้นจากผู้ที่สั่งสมปัญญาบารมีแก่กล้าแล้ว เปรียบดั่งมหาสมุทรซึ่งไม่ได้ที่อาศัยด้วยจะงอยปากยุง

ธรรมที่เห็นได้ยาก (ทุทฺทโส) คือ เห็นได้โดยยาก กล่าวคือ ไม่สามารถเห็นโดยง่าย เพราะลึกซึ้งนั่นแหละ โดยแท้จริงแล้ว ผู้ที่ไม่ได้ที่ตั้งย่อมไม่สามารถเห็นได้ง่ายโดยองค์ธรรมและลักษณะพิเศษเพราะหยั่งลงไม่ได้ แต่บางคนเท่านั้นพึงเห็นได้ยากเป็นบางครั้ง

ธรรมที่รู้ตามได้ยาก (ทุรนุโพโธ) คือ รู้ตามโดยลำบาก กล่าวคือ ไม่อาจตามรู้ได้โดยง่าย เพราะเห็นได้ยากนั่นแหละ โดยแท้จริงแล้ว ธรรมใดเห็นได้ยาก ป่วยการกล่าวไปไยในการรู้ตามธรรมนั้นเพราะการรู้ตามยากกว่า

พึงอ้างอิงพระสูตรในที่นี้ว่า

ตं กึ มญฺญถ ภิกฺขเว. กตมं นุ โข ทุกฺกรตรं วา ทุรภิสมฺภวตรं วา.[๔๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญข้อนั้นอย่างไร สิ่งไหนกระทำได้ยากกว่าหรือเข้าถึงได้ยากกว่า”

พระดำรัสว่า สนฺโต (สงบ) หมายความว่า ดับสนิทเพราะระงับความเร่าร้อนทั้งปวงได้ เนื่องจากปราศจากกิเลสและสังขารอันมีสภาพไม่สงบ

อีกอย่างหนึ่ง สงบเพราะเป็นอารมณ์อันสงบ (สันตารมณ์) อนึ่ง นิโรธสัจเป็นอารมณ์อันสงบ จึงได้ชื่อว่าสันตารมณ์ในที่นี้ มรรคสัจชื่อว่าสันตารมณ์ เพราะมีสภาวะสงบและเป็นอารมณ์อันสงบ

ภาวะที่นำไปสู่ความเป็นหลัก ชื่อว่า ปณีตะ (ประณีต)

อีกอย่างหนึ่ง ภาวะที่ไม่อิ่มใจที่เหมือนหนึ่งอาหารอันมีรสอร่อย ชื่อว่า ปณีตะ (ประณีต) เพราะเป็นสภาพที่ไม่กระทำให้อิ่มใจได้

[คำว่า ปณีต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภาวะที่นำไปสู่ความเป็นหลัก = ปธานภาวं นียิตฺถาติ ปณีโต.
  (ป บทหน้า + นี ธาตุ = นำไป + ต ปัจจัย)
- ภาวะที่ไม่อิ่มใจ ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

อนึ่ง ความไม่เป็นที่อิ่มใจพึงทราบได้ เพราะความไม่มีกิเลสรั่วรด เนื่องจากเป็นธรรมอันสงบประณีต โดยแท้จริงแล้ว บททั้ง ๒ นี้ [คือ สนฺโต, ปณีโต] พระพุทธองค์ตรัสหมายเอาโลกุตตรธรรมนั่นแหละ

พระดำรัสว่า อตกฺกาวจโร (ไม่พึงหยั่งลงด้วยตรรกะ) หมายความว่า ธรรมเป็นสภาวะที่ไม่พึงหยั่งลงด้วยตรรกะเพราะเป็นอารมณ์ของญาณอันสูงสุด แต่พึงหยั่งลงด้วยญาณเท่านั้น ดังนั้น ธรรมจึงได้ชื่อว่า นิปุณะ (ละเอียด) เพราะเป็นอารมณ์ของญาณอันละเอียดและมีสภาวะละเอียดสุขุม

พระดำรัสว่า ปณฺฑิตเวทนีโย (บัณฑิตพึงรู้แจ้ง) หมายความว่า บัณฑิตผู้ปฏิบัติโดยชอบเท่านั้นพึงรู้แจ้ง เพราะมิใช่วิสัยแห่งคนเขลา

คำว่า อาลัย คือ สิ่งที่บุคคลซ่องเสพโดยความน่าเพลิดเพลิน หมายถึง กามคุณ ๕ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สตฺตา ปญฺจกามคุเณ อลฺลียนฺติ, ตสฺมา เต อาลยาติ วุจฺจนฺติ (สัตว์ทั้งหลายย่อมเสพกามคุณ ๕ เหตุนั้น กามคุณ ๕ ดังกล่าวจึงเรียกว่า อาลัย)

ในพากย์นั้น คำว่า ปญฺจกามคุเณ อลฺลียนฺติ แปลว่า ย่อมเสพกามคุณ ๕

คำว่า เต คือ กามคุณ ๕

คำว่า รมนฺติ (รื่นรมย์) หมายความว่า ได้รับความเพลิดเพลิน คือ สนุกสนานรื่นเริง

พึงทราบข้อความในพระดำรัสว่า อาลยรามา (ผู้รื่นรมย์ในตัณหา) นี้ ดังนี้

คำว่า อาลัย หมายถึง ข่ายตัณหา ๑๐๘ เพราะเป็นสภาวะที่ซ่องเสพด้วยความเพลิดเพลิน

คำว่า อาลยรามะ คือ เหล่าสัตว์ผู้รื่นรมย์ด้วยตัณหาเหล่านั้น

ความโดยพิสดารว่า สัตว์เหล่านี้ย่อมเพลิดเพลินยินดีราคะเหมือนที่ยินดีกามคุณ เปรียบดั่งพระราชาผู้เสด็จไปสู่อุทยานอันเกลื่อนกล่นด้วยต้นไม้เป็นต้นที่ดารดาษด้วยดอกและผลมีการตกแต่งไว้ดี ย่อมรื่นรมย์ด้วยสมบัตินั้นๆ ลุ่มหลงปลาบปลื้มยินดีไม่เบื่อหน่าย ไม่ทรงปรารถนาจะเสด็จกลับแม้ในเวลาเย็น ฉันใด เหล่าสัตว์ก็เพลิดเพลินด้วยกามคุณและตัณหาเหล่านี้ ลุ่มหลงไม่เบื่อหน่ายอยู่ในสังสารวัฏ ฉันนั้นเช่นกัน ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงประสงค์จะแสดงกามคุณและตัณหาเหล่านั้นที่น่ารื่นรมย์ว่าเหมือนดั่งอุทยาน จึงตรัสว่า อาลยรามา (ผู้รื่นรมย์ในกามคุณ, ผู้รื่นรมย์ในตัณหา) เป็นต้น

คำว่า รตา แปลว่า ยินดีแล้ว

คำว่า สุฏฺฐุ มุทิตา (เพลิดเพลินยิ่งนัก) หมายความว่า เพลิดเพลินยิ่งนักเพราะไม่เบื่อหน่าย

คำว่า ฐานํ สนฺธาย แปลว่า หมายเอาศัพท์ว่าฐานะ

อนึ่ง คำว่า ฐานะ หมายเฉพาะปฏิจจสมุปบาทโดยสภาวะ

อวิชชาเป็นต้นอันเป็นปัจจัยแก่สังขารเป็นต้นชื่อว่า ฐานะ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งผลโดยความเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับผลนั้น

คำว่า ฐานะ คือ ที่ตั้งแห่งผลโดยความเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับผลนั้น หมายถึง อวิชชาเป็นต้นที่เป็นปัจจัยแก่สังขารเป็นต้น

คำว่า **อิทัปปัจจยะ** คือ ปัจจัยแก่ผลธรรมอันมีสังขารเป็นต้นเหล่านี้ หมายถึง อวิชชาเป็นต้น

คำว่า **อิทัปปัจจยตา** คือ ปัจจัยแก่ผลธรรมอันมีสังขารเป็นต้นเหล่านี้นั้นแหละ [โดยลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์] ดังคำว่า เทโว เอว เทวตา (เทพนั่นแหละชื่อว่า เทวดา)

อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นปัจจัยโดยอาศัยผลของตน คือ ความสามารถในการก่อให้เกิดผลของอวิชชาเป็นต้นที่เป็นปัจจัยแก่ผลธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อิทัปปัจจยตา**

[คำว่า อิทปฺปจฺจยตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ปัจจัยแก่ผลธรรมเหล่านี้ = อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา.
  (อิทปฺปจฺจย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)
- ความเป็นปัจจัยแก่ผลธรรมเหล่านี้ = อิทปฺปจฺจยานำ ภาโว อิทปฺปจฺจยตา.
  (อิทปฺปจฺจย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

บทดังกล่าวแสดงปฏิจจสมุปบาทอันมีลักษณะที่สามารถเป็นเหตุ

คำว่า **ปฏิจจสมุปบาท** คือ เหตุอันเป็นที่อาศัยเกิดของผล

แม้บททั้ง ๒ [คือ อิทัปปัจจยตา, ปฏิจจสมุปบาท] ก็แสดงความหมายคือปัจจัยแก่ธรรม[ที่เป็นผล] เพราะคำว่า อิทัปปัจจยตา, ปฏิจจสมุปบาท นี้เป็นชื่อของปัจจัยอันมีอวิชชาเป็นต้นที่เป็นปัจจัยแก่ผลอันมีสังขารเป็นต้น

บททั้งหมดว่า สพฺพสงฺขารสมโถ (เป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง) เป็นต้น คือ นิพพาน โดยสภาวะ

กล่าวโดยพิสดารว่า ความดิ้นรนแห่งสังขารทั้งปวงย่อมสงบโดยอาศัยนิพพานนั้น เพราะนิพพานเป็นอารัมมณปัจจัยแก่มรรคญาณอันประเสริฐ ดังนั้นนิพพานจึงได้ชื่อว่า สัพพ-สังขารสมถะ

อนึ่ง ความเป็นคำไวพจน์แห่งความสงบของสังขารในนิพพานที่ไม่ประกอบด้วยสังขารทั้งปวง ก็เป็นสิ่งที่เข้าใจได้โดยนัย [คือ พยติเรกนัย = นัยที่ตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว]

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ในบทนี้มีดังนี้ คำว่า สัพพสังขารสมถะ คือ สภาวะเป็นที่สงบของสังขารทั้งปวง

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกนิพพานว่า

- สัพพูปธิปฏินิสสัคคะ (ที่สละอุปธิทั้งปวง) เพราะเป็นที่อาศัยสละปล่อยวางอุปธิทั้งปวงโดยการตัดขาด

- ตัณหากขยะ (ที่สิ้นตัณหา) เพราะเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา ๑๐๘ ประเภทแม้ทั้งปวง

- วิราคะ (ที่สิ้นกำหนัด) เพราะเป็นที่สิ้นกิเลสกำหนัดทั้งมวล

- นิโรธะ (ที่ดับทุกข์) เพราะเป็นที่ดับทุกข์ในวัฏฏะทั้งหมดอันมีประเภทคือความแก่และความตายเป็นต้น

- นิพพานะ (ที่สลัดออกจากตัณหา) เพราะสลัดออกจากตัณหาที่ได้ชื่อว่า วานะ (สภาวะที่สืบต่อภพ) เนื่องจากสืบต่อภพอื่นกับภพนั้นๆ โดยความเพลิดเพลินในภพ หรือสืบต่อกรรมกับผลกรรม

พระดำรัสว่า กิลมโถ (ความเหน็ดเหนื่อย) คือ ความเหน็ดเหนื่อยแห่งพระกาย แม้ความลำบาก[ของพระองค์]ก็เป็นความลำบากแห่งพระกาย แม้ความเหน็ดเหนื่อยและความลำบากทั้งสองอย่างนั้นไม่มีในพระทัยของพระพุทธเจ้า เพราะถูกกำจัดได้ในที่ใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ความเหน็ดเหนื่อยและความลำบากพระกาย พึงทราบโดยประเภท

แห่งการปวดพระปฤษฎางค์, ความแห้งแห่งพระตาลุและพระศอ เป็นต้น เพราะประทับนั่งและเทศนาเป็นเวลานาน

อนึ่ง ภาวะนั้นเกิดขึ้นเพราะมีผู้ไม่เข้าใจเนื้อความของเทศนาและไม่ปฏิบัติตาม แต่เมื่อมีผู้เข้าใจและปฏิบัติตาม แม้ความลำบากแห่งพระกายก็มิใช่ความลำบากของพระศาสดาเลย ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ความเหน็ดเหนื่อยไม่เบียดเบียนตถาคตเพราะ[การแสดง]ธรรม” ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ยา อชานนฺตานำ เทสนา นาม, โส มม กิลมโถ อสฺส (ขึ้นชื่อว่าเทศนาแก่เหล่าชนผู้ไม่รู้พึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยของเรา)

นิบาตว่า อปิสฺสุ มีความหมายว่า รวบรวม นิบาตนั้นแสดงข้อความว่าความดำรินั้นมิได้เกิดขึ้นแด่พระผู้มีพระภาคเพียงอย่างเดียว แม้คาถาเหล่านี้ก็ปรากฏ[ในญาณของพระผู้มีพระภาค]

ปาฐะว่า ภควนฺตำ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถฉัฏฐี เพราะประกอบด้วย ปฏิ ศัพท์[ในปาฐะว่า ปฏิภำสุ (ปรากฏแล้ว)] ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ภควโต (ของพระผู้มีพระภาค)

[ปฏิ ศัพท์มาจากคำอุปสรรค (Prefix) ที่อยู่หน้าบทนามหรือกริยา คือ ปติ ใช้ในความหมายว่า กัมมัปปวจนียะ คือ อุปสรรคและนิบาตที่อยู่โดดๆ ไม่เชื่อมสมาสกับบทนามหรืออาขยาต มี ๔ ศัพท์ คือ ปติ ปริ อภิ และ อนุ โดยทำหน้าที่กิริยาคือการแผ่ไป เป็นต้น บทนามที่ประกอบกับกัมมัปปวจนียะเหล่านี้ต้องลงทุติยาวิภัตติในอรรถฉัฏฐีด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๙) ว่า กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต (เมื่อประกอบนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่า กัมมัปปวจนียะ ให้ลงทุติยาวิภัตติ) ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี สูตร ๒๘๘]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อนัจฉริยา คือ คาถาที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก โดยแท้จริงแล้ว อ ศัพท์[ที่แปลงมาจาก น ใน น + อจฺฉริยา แปลง น เป็น อน] มีความหมายว่า เจริญที่สุดแล้ว (วุทฺธิ) ดังคำว่า อเสกฺขา ธมฺมา (เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว)

[คำว่า อนจฺฉริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คาถาที่น่าอัศจรรย์เสมอ = อนุ ปุนปฺปุนำ อจฺฉริยา อนจฺฉริยา.
(อนุ ศัพท์ + อจฺฉริยา ศัพท์) <ตามนัยคัมภีร์อรรถกถา>

- คาถาที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนัก = น อจฺฉริยา อนจฺฉริยา.

(น ศัพท์ + อจฺฉริยา ศัพท์ อ ศัพท์มีอรรถว่าเจริญที่สุด) <ตามนัยคัมภีร์ฎีกา>]

พึงทราบความน่าอัศจรรย์เสมอ[ตามนัยคัมภีร์อรรถกถา] และความน่าอัศจรรย์ยิ่งนัก[ตามนัยคัมภีร์ฎีกา]แห่งข้อความในพระคาถา เพราะแสดงการบรรลุความท้อถอยในการเทศนานั้นของพระธรรมราชาผู้ตรัสรู้ในกาลนี้ ทั้งที่ได้บำเพ็ญบารมีตลอด ๔ อสงไขยแสนมหากัปเพื่อกระทำการจำแนกธรรมแก่โลกและเทวดา โดยแท้จริงแล้ว ความน่าอัศจรรย์เสมอของคาถาย่อมมีโดยมุ่งแสดงข้อความเป็นเหตุ

คำว่า โคจรา อเหสุ (เป็นอารมณ์แล้ว) คือ [คาถา]ปรากฏแล้ว อนึ่ง การปรากฏก็คือ ความรำพึง ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปริวิตกฺกยิตพฺพภาวํ ปาปุณึสุ (บรรลุถึงความเป็นคาถาอันพระองค์พึงรำพึงแล้ว)

พระดำรัสว่า กิจฺเฉน (โดยยาก) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคมิใช่ทรงบรรลุด้วยทุกขปฏิปทา โดยแท้จริงแล้ว แม้มรรคทั้ง ๔ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นสุขปฏิปทาโดยแท้ พระดำรัสนี้ตรัสไว้โดยหมายถึงปฏิปทาที่ได้ประพฤติมาของพระองค์ทั้งที่ยังมีความโลภ โกรธ หลง ทรงตัดพระเศียรที่ประดับตบแต่งแล้ว นำพระโลหิตออกจากพระศอ ควักพระเนตรที่หยอดน้ำยาดีแล้ว บริจาคบุคคลผู้เป็นที่รักมีอาทิอย่างนี้ว่า บุตรที่เป็นประทีปแห่งวงศ์และภรรยาผู้ปรนนิบัติดีแก่บุคคลผู้มาขอแล้ว ทรงประสบการเชือดเฉือนเป็นต้นอื่นในอัตภาพมากมายเหมือนฤาษีขันติวาที

อีกอย่างหนึ่ง นิบาตว่า ห มีความหมายว่า “ชัดเจน”

บางคนกล่าวว่า ห นิบาตมีความหมายว่า “แน่นอน”

พึงกระทำการประกอบ[บทที่ห่างกัน]ว่า ไม่มีประโยชน์อย่างชัดเจนหรือโดยแท้เพื่อจะประกาศธรรมที่เราบรรลุโดยยากอย่างนี้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า หลํ มีความหมายเหมือนคำว่า อลํ นี้ ดังตัวอย่างว่า หลนฺติ วทามิ (เรากล่าวว่าไม่มีประโยชน์)

[ภิกษุบางรูป]สาธยายว่า ปกาสิตๆ บ้าง มีความหมายว่า การแสดง กล่าวคือ การประกาศธรรมที่เราบรรลุโดยยากอย่างนี้ไม่มีประโยชน์ ประโยชน์อะไรด้วยการประกาศธรรม

พระดำรัสว่า ราคโทสปเรเตหิ แปลว่า ผู้อันราคะและโทสะกระทบแล้ว หมายความว่า ผู้อันราคะและโทสะกระทบแล้ว คือ ครอบงำแล้ว เหมือนคนถูกงูพิษชื่อว่าผุฏฐวิสะกระทบเข้า

[งูชนิดหนึ่งมีพิษที่ตัวเรียกว่า ผุฏฐวิสะ (มีพิษซ่านไปด้วยการกระทบ) ถ้าใครสัมผัสถูกตัวงูก็จะต้องพิษทันที ในประเด็นนี้ราคะและโทสะที่กระทบจิตก็เหมือนงูพิษชนิดนี้]

อีกอย่างหนึ่ง พระดำรัสว่า ราคโทสปเรเตหิ แปลว่า ผู้อันราคะและโทสะรัดรึงแล้ว หมายความว่า ผู้คล้อยตามราคะและโทสะ

[คำว่า ราคโทสปเรต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้อันราคะและโทสะกระทบแล้ว = ราคโทเสหิ ปเรโต ราคโทสปเรโต.
  (ปเรต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “กระทบแล้ว” ปร บทหน้า + อิ ธาตุ + ต ปัจจัย)
- ผู้อันราคะและโทสะรัดรึงแล้ว = ราคโทเสหิ ปเรโต ราคโทสปเรโต.
  (ปเรต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “รัดรึงแล้ว” ปร บทหน้า + อิ ธาตุ + ต ปัจจัย)]

พระดำรัสว่า ปฏิโสตคามึ (เป็นไปทวนกระแส) คือ สัจธรรม ๔ ที่เป็นไปทวนกระแสแห่งความเห็นว่าเที่ยงเป็นต้นอย่างนี้ว่า [ธรรมทั้งปวง]ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่สวยงาม

พระดำรัสว่า ราครตฺตา (สัตว์ผู้กำหนัดแล้ว) คือ ผู้กำหนัดด้วยกามราคะ ภวราคะและทิฏฐิราคะ

พระดำรัสว่า น ทกฺขนฺติ (จักไม่เห็น) หมายความว่า จักไม่เห็นโดยสภาวะนี้ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่สวยงาม ความหมายก็คือ ใครจักสามารถยังสัตว์เหล่านั้นผู้ไม่เห็นอยู่ให้รู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริงโดยสภาวะอันมีความไม่เที่ยงเป็นต้น

แม้การที่สัตว์เหล่านั้นถูกราคะและโทสะครอบงำก็เกิดขึ้นด้วยความหลง ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตโมขนฺเธน อาวุฏา แปลว่า ถูกกองอวิชชาห่อหุ้มแล้ว

ในปาฐะว่า อปฺโปสฺสุกฺกตาย จิตฺตํ นมติ (พระทัยก็น้อมไปเพื่อความไม่ขวนขวาย)

ถามว่า : เหตุใดพระทัยของพระองค์จึงน้อมไปอย่างนี้ พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีแล้วบรรลุความเป็นพระสัพพัญญูมิใช่หรือ ดังได้ทรงตั้งความปรารถนาว่า

มุตฺโตหํ โมเจสฺสามิ, ติณฺโณหํ ตาเรสฺสามิ.

“เราพ้นแล้วจักให้ผู้อื่นพ้นด้วย เราข้ามแล้วจักให้ผู้อื่นข้ามด้วย”

กึ เม อญฺญาตเวเสน ธมฺมํ สจฺฉิกเตนิธ.
สพฺพญฺญุตฺ ปาปุณิตฺวา ตารยิสฺสํ สเทวกํ.[๔๓]

“การที่เราเห็นแจ้งสัจธรรมในโลกนี้โดยไม่มีใครรู้จัก จะมีประโยชน์อะไร เราจักบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ช่วยเทวดาและมนุษย์ให้ข้ามพ้นได้ด้วย”

[ประโยคว่า มุตฺโตหํ โมเจสฺสามิ, ติณฺโณหํ ตาเรสฺสามิ (เราพ้นแล้วจักให้ผู้อื่นพ้นด้วย เราข้ามแล้วจักให้ผู้อื่นข้ามด้วย) ไม่ปรากฏในพระบาลีและอรรถกถา ในอรรถกถาของคัมภีร์พุทธวงศ์ (หน้า ๑๕) พบข้อความว่า พุทฺโธ โพเธยฺยํ, ติณฺโณ ตาเรยฺยํ, มุตฺโต โมเจยฺยํ (เราตรัสรู้แล้วพึงให้ผู้อื่นตรัสรู้ด้วย เราพ้นแล้วพึงให้ผู้อื่นพ้นด้วย เราข้ามแล้วพึงให้ผู้อื่นข้ามด้วย)]

ตอบว่า : คำนั้นก็ถูกต้องทีเดียว แต่พระทัยนั้นของพระองค์น้อมไปอย่างนี้ด้วยอานุภาพของการพิจารณา กล่าวคือ เมื่อพระองค์ทรงบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ทรงพิจารณาความรกชัฏแห่งกิเลสของเหล่าสัตว์และความสุขุมแห่งธรรม ความรกชัฏแห่งกิเลสของเหล่าสัตว์และความสุขุมแห่งธรรมได้ปรากฏชัดโดยลักษณะทั้งปวง ลำดับนั้น เมื่อพระองค์ทรงดำริอยู่ว่า “สัตว์เหล่านี้เต็มเปี่ยมด้วยกิเลส เศร้าหมองยิ่งนัก กำหนัดด้วยราคะ ประทุษร้ายด้วยโทสะ งมงายด้วยโมหะ อุปมาเหมือนน้ำเต้าที่เต็มด้วยน้ำส้ม เหมือนโอ่งที่เต็มด้วยเปรียง คล้ายท่อนผ้าที่ชุ่มด้วยมันเหลว ราวกับมือที่เปื้อนน้ำยาหยอดตา พวกเขาจะรู้แจ้งธรรมนั้นอย่างไร” พระทัยจึงน้อมไปอย่างนี้แม้ด้วยอานุภาพของการพิจารณาความรกชัฏแห่งกิเลส

พึงทราบพระทัยได้น้อมไปอย่างนี้แม้ด้วยอานุภาพของการพิจารณาความสุขุมแห่งธรรมว่าธรรมนี้ :-

- สุขุมลึกซึ้ง ดั่งธารน้ำที่รองรับพื้นปฐพี
- ยากที่จะเห็น เหมือนเมล็ดผักกาดที่มีภูเขาบดบังไว้
- ละเอียดยิ่ง คล้ายปลายแห่งหางจามรีที่แยกออกร้อยส่วน

โดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าทานที่เราผู้พากเพียรเพื่อรู้แจ้งธรรมนี้ไม่เคยให้มาก่อนหามีไม่ ขึ้นชื่อว่าศีลที่ไม่เคยรักษาก็ไม่มี ขึ้นชื่อว่าบารมีอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่เคยบำเพ็ญก็หามีไม่ เมื่อเรากำจัดมารและไพร่พลเหมือนกำจัดโดยง่ายอยู่นั้นมหาปฐพีมิได้หวั่นไหว แม้เมื่อเราระลึกปุพเพนิวาสญาณอยู่ในปฐมยาม มหาปฐพีมิได้หวั่นไหว แม้เมื่อเราชำระทิพยจักษุญาณในมัชฌิมยาม มหาปฐพีก็มิได้หวั่นไหว แต่เมื่อเรารู้แจ้งแทงตลอดปฏิจจ-สมุปบาทในปัจฉิมยามอยู่นั่นเทียว หมื่นโลกธาตุหวั่นไหวแล้ว บุคคลเช่นเราผู้มีปัญญาเฉียบแหลมรู้แจ้งธรรมนี้ได้โดยยากอย่างนี้ มหาชนผู้อยู่ในโลกจักรู้แจ้งธรรมนั้นอย่างไรได้

อีกอย่างหนึ่ง จิตของพระองค์น้อมไปอย่างนี้ แม้เพราะทรงประสงค์จะแสดงธรรมครั้นเมื่อท้าวมหาพรหมมาทูลวิงวอน โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า เมื่อจิตของเราน้อมไปเพื่อความไม่ขวนขวายอยู่ ท้าวมหาพรหมจักมาทูลวิงวอนการแสดงธรรม

อนึ่ง สัตว์เหล่านี้เป็นผู้เคารพในพรหม พวกเขาจักเงี่ยโสตลงฟังธรรมสำคัญว่าดังได้สดับมา พระศาสดาไม่ทรงประสงค์จะแสดงธรรม ลำดับนั้นท้าวมหาพรหมมาทูลวิงวอนให้ทรงแสดง ชาวเราผู้เจริญ ธรรมเป็นสภาวะที่สงบประณีตหนอ พระทัยของพระองค์ได้น้อมไปเพื่อความไม่ขวนขวาย ไม่น้อมไปเพื่อแสดงธรรมเพราะอาศัยแม้เหตุนี้

๘. ปาฐะว่า สหมฺปติสฺส (ท้าวสหัมบดีพรหม) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่าพรหมนั้นเคยเกิดเป็นพระเถระชื่อสหกะในพระศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า บรรลุปฐมฌานแล้ว ได้เกิดเป็นพรหมที่มีอายุกัปหนึ่งในปฐมฌานภูมิ มหาชนรู้จักท่านในพรหมโลกนั้นว่าเป็นท้าวสหัมบดีพรหม ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า พฺรหฺมุโน สหมฺปติสฺส (ท้าวสหัมบดีพรหม) โดยหมายเอาท้าวมหาพรหมนั้น

ปาฐะว่า นสฺสติ วต (จักฉิบหายหนอ) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า ท้าวมหา-พรหมนั้นเปล่งเสียงนี้ให้พรหมทั้งหมดในหมื่นโลกธาตุได้ยินแล้วมาประชุมกัน

ปาฐะว่า อปฺปรชกฺขชาติกา (ผู้มีธุลีในจักษุน้อย) หมายความว่า ธุลีคือราคะ โทสะ โมหะมีอยู่น้อยในปัญญาจักษุแห่งสัตว์เหล่านั้น เหตุนั้นสัตว์เหล่านั้นผู้มีสภาวะอย่างนี้ เรียกว่า อัปปรชักขชาติกะ

พึงทราบเนื้อความในปาฐะนี้อย่างนี้ว่า ธุลีอันมีราคะเป็นต้นแห่งสัตว์เหล่าใดมีน้อยโดยปกติ เหตุนั้นสัตว์เหล่านั้นเรียกว่า อัปปรชักขชาติกะ

ปาฐะว่า อสฺสวนตา ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ดังคำว่า สยํ อภิญฺญา (รู้ยิ่งเองแล้ว) มีคำแปลว่า เพราะไม่ได้ฟังธรรม

ปาฐะว่า ภวิสฺสนฺติ ([ผู้รู้ทั่วถึงธรรม]จักมี) แสดงว่า บุคคลผู้สั่งสมบารมีแล้วโดยประเภทแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ในพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนทั้งหลาย ปรารถนาพระธรรมเทศนาอยู่ อุปมาดั่งปทุมชาติที่ถึงความสุกงอมต้องการสัมผัสกับแสงสุรีย์ ควรหยั่งลงสู่อริย-ภูมิในที่สุดแห่งพระคาถา ๔ บาท มิใช่มีเพียงคนหนึ่งหรือสองคน แต่ชนนับแสนเป็นอันมาก ผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมี

ปาฐะว่า ปาตุรโหสิ แปลว่า มาปรากฏแล้ว

ปาฐะว่า สมเลหิ จินฺติโต (อันคนมีมลทินคิดแล้ว) หมายความว่า อันศาสดา ๖ คนผู้มีมลทินอันมีปูรณกัสสปะเป็นต้นคิดแล้ว

อนึ่ง ศาสดาเหล่านั้นอุบัติขึ้นก่อนได้แสดงมิจฉาทิฏฐิธรรมที่มีมลทินคล้ายกับโปรยหนามและสาดยาพิษไปในชมพูทวีปทั้งสิ้น ดังได้สดับมาว่า พวกเขาเกิดความแตกตื่นเพราะสดับพุทธโกลาหล (ความแตกตื่นว่าจะมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้) จึงหลอกลวงชาวโลกดำรงอยู่ในความเป็นผู้คดโกง ปฏิญาณความเป็นพระสัพพัญญู ได้แสดงอธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเทียวว่าเป็นธรรม

ปาฐะว่า อปาปุเรตํ แปลว่า ขอพระองค์ได้โปรดเปิดประตูแห่งอมตธรรมนี้

[คำว่า อปาปุเรตํ ตัดบทเป็น อปาปุร + เอตํ คำว่า อปาปุร สำเร็จรูปมาจาก อว บทหน้า + อา บทหน้า + ปุร ธาตุ (อคฺคโตคมเน = ไปข้างหน้า) + หิ วิภัตติ แปลง ว ใน อว เป็น ป ดังคำว่า ปิปาสติ = ปิวาสติ ในบางที่ก็มีรูปที่ไม่แปลงง ป เป็น ว ว่า อวาปุร]

ปาฐะว่า อมตสฺส ทฺวารํ (ประตูแห่งอมตธรรม) คือ อริยมรรคอันเปรียบเสมือนประตูทางเข้าอมตธรรมคือพระนิพพาน ความหมายก็คือ ขอพระองค์ได้โปรดเปิดประตูใหญ่คืออริยมรรคแห่งนิพพานนครนี้ที่ได้ปิดลงจำเดิมแต่การอันตรธานแห่งศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยพระหัตถ์คือการเทศนาพระสัทธรรม

บาทคาถาว่า สุณนฺตุ ธมฺมํ วิมเลนานุพุทฺธํ (ขอสัตว์ทั้งหลายจงฟังธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หมดมลทินตรัสรู้แล้วตามลำดับ) หมายความว่า ท้าวมหาพรหมทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอสัตว์เหล่านี้จงสดับสัจธรรม ๔ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้หมดมลทินเพราะปราศจากมลทินอันมีราคะเป็นต้น ตรัสรู้แล้วตามลำดับก่อน

[พระพุทธเจ้าของเรามีชื่อจริง (First name) ว่า สิทธัตถะ และชื่อสกุล (Surname) ว่า โคตมะ พวกพราหมณ์มักเรียกชื่อพระองค์โดยโคตรว่า สมโณ โคตโม (พระสมณโคดม) เหมือนที่ชาวตะวันตกเรียกชื่อสกุลนั่นเอง แต่เหล่าสาวกมักเรียกพระองค์ด้วยความเคารพว่า ภควา (พระผู้มีพระภาค), สุคโต (พระสุคต) และประกอบบทกิริยาคุมพากย์เป็นปฐมบุรุษ ไม่นิยมประกอบเป็นมัธยมบุรุษที่ใช้คู่กับ ตุมฺห ศัพท์ที่แปลว่า ท่าน

คำว่า ภควา (พระผู้มีพระภาค) คือ พระผู้มีภคธรรมหรือบุญญาภินิหาร ๖ อย่าง พบในคัมภีร์อรรถกถา[๔๔] ดังนี้

๑. อิสสริยะ คือ ความเป็นใหญ่ในจิตโดยสามารถเข้าผลสมาบัติได้อย่างชำชอง หรือการเนรมิตร่างกายให้เล็กเป็นอณูหรือทำให้เหาะไปในอากาศได้ เป็นต้น

๒. ธัมมะ คือ โลกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน

๓. ยสะ คือ เกียรติยศที่บรรลุด้วยคุณธรรมที่มีจริง

๔. สิริ คือ สิริมงคลทางพระวรกายที่เพียบพร้อมด้วยพระวรลักษณ์ ๓๒ และพระอนุพยัญชนะ (ลักษณะย่อย) ๘๐

๕. กามะ คือ ความสำเร็จสมปรารถนาในการทำประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น

๖. ปยัตตะ คือ ความอุตสาหะอันเป็นเหตุให้บรรลุความเป็นบรมครูของไตรโลก

โบราณาจารย์ชาวพม่าได้ประพันธ์คาถาที่เกี่ยวกับบุญญาภินิหาร ๖ ปรากฏในบทสวดมนต์วัดติปิฏกะ (หน้า ๙-๑๔) ว่า

ปรมญฺจ สเก จิตฺเต อตฺถิสฺสริยมตฺถกํ
โลกิยา อณิมาทีปิ อภิสฺสร นมตฺถุ เต.

“ความเป็นใหญ่อันยิ่งยวดที่ยอดเยี่ยมในจิตของตนมีอยู่แก่พระองค์ แม้การเนรมิตร่างกายให้เล็กเป็นอณูเป็นต้นที่ปรากฏในโลกก็มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระองค์”

สวาสนสํกิเลสป-ปหายี ธีร อตฺถิ เต
นวโลกุตฺตโร ธมฺโม ธมฺมวนฺต นมตฺถุ เต.

“ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ โลกุตตรธรรม ๙ ที่ขจัดกิเลสพร้อมทั้งความเคยชินมีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงธรรม ขอนอบน้อมพระองค์”

ยถาภุจฺจคโต ธีร ยโส ติโลกพฺยาปโก
อติสุทฺโธปิ เต อตฺถิ ยสวนฺต นมตฺถุ เต.

“ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ เกียรติยศที่แผ่ขจรขจายทั่วไตรโลกอันบริสุทธิ์ยิ่งซึ่งเกิดจากคุณธรรมที่มีจริงมีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเกียรติยศ ขอนอบน้อมพระองค์”

ทสฺสนารมฺภชนานํ นยนาภิปฺปสาทิกา
สพฺพงฺคงฺคสิรี อตฺถิ สิรีมนฺต นมตฺถุ เต.

“สิริมงคลแห่งอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าเลื่อมใสดึงดูดนัยน์เนตรของชนผู้เพียรชมดู มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงศรี ขอนอบน้อมพระองค์”

อตฺตตฺถํ ปรตฺถํ วาปิ ธีร เต ยํ ยมิจฺฉิตํ
อตฺถิ นิปฺผตฺติกาโมปิ กามวนฺต นมตฺถุ เต.

“ข้าแต่พระองค์ผู้องอาจ พระองค์ทรงปรารถนาประโยชน์เพื่อตนหรือผู้อื่นใดๆ ความปรารถนาในการให้สำเร็จประโยชน์มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงความปรารถนา ขอนอบน้อมพระองค์”

ปยตฺโต สพฺพโลกสฺส คารวาปตฺติเหตุโก
วายาโม โสปิ เต อตฺถิ ปยตฺตวา นมตฺถุ เต.

“แม้ความเพียรที่เรียกว่า ปยัตตะ อันเป็นเหตุให้ถึงความเป็นบรมครูของชาวโลกทั้งหมดก็มีอยู่แก่พระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงความเพียร ขอนอบน้อมพระองค์”

ทยำกร ภคฺยวนฺต ราหุคฺคโหว สูริโย
อติสมฺพาธปฺปตฺโตสฺมิ ทุกฺขา มำ ทานิ มุญฺจถ.

“ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงกรุณา เพียบพร้อมด้วยบุญญาภินิหาร ข้าพเจ้าถึงความลำบากยิ่ง เปรียบดั่งดวงอาทิตย์ถูกราหูจับไว้ ขอพระองค์โปรดปลดปล่อยข้าพเจ้าจากทุกข์ในบัดนี้”

อนึ่ง ในหนังสือประมวลธรรมและพระพุทธคุณ (หน้า ๑๐๔-๙) ปรากฏคาถาเหล่านี้ว่า

สจิตฺติสฺสริยำ จสฺส อณิมาทิกมตฺถิ ตำ
อิสฺสริยคุโณเปตำ วนฺเท อปฺปฏิปุคฺคลำ.

“ความเป็นใหญ่ในจิตของตน และการเนรมิตร่างกายให้เล็กเป็นอณูเป็นต้นมีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ข้าพเจ้าขอนมัสการพระองค์ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณคือความเป็นใหญ่ ไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน”

ลทฺโธ โลกุตฺตโร ธมฺโม โพธิมูเล ชิเนน โน
ตทฺธมฺมคุโณปปนฺนำ วนฺเท ตทฺธมฺมมามโก.

“พระชินเจ้าของเราทั้งหลายทรงบรรลุโลกุตตรธรรม ณ ควงไม้โพธิ์ ข้าพเจ้าผู้เคารพธรรมนั้นขอนมัสการพระชินเจ้าผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณคือธรรมดังกล่าว”

ยถาภุจฺจคุเณหิสฺส ลทฺโธ ยโสภิปตฺถโฏ
โลเก ยโสปปนฺนสฺส ตสฺส สตฺถุ นมตฺถุ เม.

“เกียรติยศของพระองค์แผ่ขจรขจายด้วยคุณธรรมที่มีจริง ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระศาสดาผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยเกียรติยศในโลก”

พาตฺตึสลกฺขโณเปต- ตถาสีตานุพฺยญฺชน
สมฺปนฺนองฺคปจฺจงฺค สิริคุณ นมตฺถุ เต.

“ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงคุณคือสิริ เพียบพร้อมด้วยพระวรลักษณ์ ๓๒ ทรงพระอนุพยัญชนะ ๘๐ และมีอวัยวะน้อยใหญ่งามพร้อม ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระองค์”

นิปฺผาเทติ ยถา ยํ ย- มตฺตญฺญหิตมิจฺฉิ ตํ
นาโถ กาโมติ คุเณน สมฺปนฺนสฺสสฺส เม นโม.

"พระนาถะทรงปรารถนาประโยชน์ตนและผู้อื่นใดๆ ย่อมสำเร็จสิ่งนั้น สมปรารถนา ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระองค์ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณคือความปรารถนา"

อตฺถิ เต ชิน วายาโม เยน โลกครู ภเว
ปยตฺตคุณสมฺปนฺน วนฺทนํ เม ปฏิคฺคห.

"ข้าแต่พระชินเจ้า พระองค์ทรงมีความเพียรที่ทำให้เป็นบรมครูของไตรโลก ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงถึงพร้อมด้วยคุณคือความเพียร ขอพระองค์โปรดรับการนมัสการของข้าพเจ้า"

มีคำพังเพยบทหนึ่งในภาษาพม่าว่า "หนึ่งหมู่บ้าน มีคาถาหนึ่งบทต่างกัน" คำพังเพยนี้หมายความถึงการประพันธ์คาถาที่แตกต่างกันออกไปโดยท่านผู้เชี่ยวชาญภาษาบาลี ในที่นี้นำมากล่าวรวมไว้เพื่อประเทืองปัญญาในการแต่งคาถาของท่านผู้สนใจจะเป็นจอมกวีแห่งบาลี]

ภูเขาศิลาทั้งสูงใหญ่และมั่นคง [แต่]ภูเขาที่ระคนด้วยฝุ่น หรือภูเขาที่มีศิลาและฝุ่นผสมกัน ไม่สูงใหญ่และมั่นคง ฉะนั้น ท้าวมหาพรหมจึงทูลว่า เสเล ยถา ปพฺพตมุทฺธนิฏฺฐิโต (เหมือนยืนอยู่บนยอดภูเขาศิลา) บาทคาถานั้นมีข้อความว่า เหมือนบุรุษผู้ยืนบนยอดภูเขาศิลาแท่งทึบ โดยแท้จริงแล้ว บุรุษผู้ยืนบนยอดภูเขานั้นแล้วไม่มีกิจที่พึงกระทำมีการยืดเหยียดคอเป็นต้นเพื่อแลดู[เบื้องล่าง]

ปาฐะว่า ตถูปมํ แปลว่า เหมือนภูเขาศิลานั้น คือ มีภูเขาศิลานั้นเป็นเครื่องเปรียบ

ท้าวสหัมบดีพรหมกล่าวโลกุตตรธรรมด้วยคำว่า ธมฺมมยํ ปาสาทํ (ปราสาทอันสำเร็จด้วยธรรม) โดยแท้จริงแล้ว โลกุตตรธรรมนั้นนำความเลื่อมใสโดยประการทั้งปวง และเหมือนปราสาทเพราะความเป็นสิ่งที่สูงส่งล่วงธรรมทั้งหมด

อีกอย่างหนึ่ง ธมฺม ศัพท์ ในปาฐะว่า ธมฺมมยํ นี้ เป็นคำไวพจน์ของปัญญา โดยแท้จริงแล้ว ในพระอภิธรรมพระผู้มีพระภาคทรงแสดงปัญญาว่าเหมือนปราสาทเพราะความ

เป็นสิ่งที่สูงส่ง ดังพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเหมือนอย่างนั้นว่า

ปญฺญาปาสาทมารุยฺห อโสโก โสกินึ ปชํ.
ปพฺพตฏฺโฐว ภูมฏฺเฐ ธีโร พาเล อเวกฺขติ.[๔๕]

"ผู้ไม่เศร้าโศกขึ้นสู่ปัญญาปราสาทแล้ว ย่อมแลดูชนผู้เศร้าโศก บัณฑิตย่อมแลดูคนเขลาเหมือนคนอยู่บนภูเขาแลดูคนอยู่บนพื้นดิน"

[คำว่า ธมฺมมย มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- อันสำเร็จด้วยธรรม = ธมฺเมน นิพฺพตฺตํ ธมฺมมยํ.
(ธมฺม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ธรรมอันได้แก่ โลกุตตรธรรม)
- อันสำเร็จด้วยปัญญา = ธมฺเมน นิพฺพตฺตํ ธมฺมมยํ.
(ธมฺม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ปัญญา)]

อนึ่ง ในคาถานี้มีข้อความสังเขปอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้มีปัญญาดี คือ ผู้มีพระปัญญาจักษุรอบคอบ ผู้จำแนกธรรม ขอพระองค์โปรดขึ้นสู่ปราสาทอันสำเร็จด้วยธรรม [หรือ]ปราสาทคือปัญญา เป็นผู้ปราศจากความโศกเอง ทรงเหลียวดู คือพิจารณาใคร่ครวญชุมชนผู้มีความโศกท่วมทับ ถูกชาติและชราครอบงำแล้ว เหมือนบุรุษผู้มีจักษุยืนอยู่บนยอดภูเขาศิลาแล้วเทียว พึงเห็นชุมชนได้โดยรอบฉะนั้น

อนึ่ง จุดมุ่งหมายในคาถานี้มีดังนี้คือ ชุมชนพึงทำนาอันกว้างขวางใกล้เชิงเขา สร้างกระท่อมน้อยที่คันนาในนาเหล่านั้นแล้วจุดไฟในยามราตรี อนึ่ง ความมืดอันประกอบด้วยองค์ ๔ [กาฬปักษ์ ๑๕ ค่ำ เวลาเที่ยงคืน ป่าชัฏ และเมฆทึบ] พึงมี ลำดับนั้นเมื่อบุรุษผู้มีจักษุยืนบนยอดเขานั้นแล้วมองดูแผ่นดินอยู่ นา คันนา กระท่อม และคนที่นอนอยู่ในกระท่อมเหล่านั้นย่อมไม่ปรากฏเพราะไม่สว่าง แต่กองไฟที่กระท่อมน้อยเท่านั้นพึงปรากฏเพราะสว่าง ฉันใด พระตถาคตก็มีอุปมาฉันนั้น เมื่อพระองค์ทรงขึ้นสู่ปราสาทอันสำเร็จด้วยธรรมแล้วตรวจดูหมู่สัตว์ สัตว์ทั้งหลายที่มิได้บำเพ็ญความดีแม้นั่งอยู่ข้างพระชานุเบื้องขวาในวิหารเดียวกัน ก็ไม่ถึงคลองแห่งพุทธจักษุ เพราะไม่สว่างด้วยไฟคือปัญญาและไม่ใช่ผู้ประเสริฐ พวกเขาเหมือนลูกธนูที่ยิงออกไปในยามราตรี ส่วนเวไนยบุคคลผู้บำเพ็ญความดี

แล้ว แม้ดำรงอยู่ในที่ไกลก็ถึงคลองแห่งพุทธจักษุนั้น เพราะสว่างด้วยไฟคือปัญญาอันแก่กล้า และความเป็นผู้มีกระแสจิตอันประเสริฐ เขาอุปมาเหมือนไฟและภูเขาหิมพานต์ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต
อสนฺเตตฺถ น ทิสฺสนฺติ รตฺตึ ขิตฺตา ยถา สรา.[๔๖]

"คนดีย่อมปรากฏเหมือนภูเขาหิมพานต์ คนไม่ดี ถึงอยู่ใกล้ก็ไม่ปรากฏ เหมือนลูกศรที่ถูกยิงไปในราตรี"

ท้าวมหาพรหมประสงค์จะวิงวอนการเสด็จจาริกเพื่อแสดงธรรมกับพระผู้มีพระภาค จึงกราบทูลว่า อุฏฺเจหิ (ขอพระองค์จงอุตสาหะ)

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า อุฏฺเจหิ หมายความว่า ขอโปรดสลัดออกจากความเบื่อหน่าย เพราะถึงความเป็นผู้ระอาใจคือความไม่ขวนขวายเพื่อแสดงธรรม

พึงทราบข้อความในปาฐะว่า วีร เป็นต้น ดังนี้

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า

- วีระ (ผู้มีความเพียร) เพราะทรงมีความเพียรอย่างยิ่ง คือ สัมมัปปธาน ๔

- วิชิตสังคามะ (ผู้ชนะสงคราม) เพราะทรงชนะเทวบุตรมาร มัจจุมาร กิเลสมาร และอภิสังขารมาร

- สัตถวาหะ (ผู้นำหมู่) เพราะทรงสามารถนำให้บรรลุแดนเกษมที่เรียกว่าพระนิพพาน โดยสามารถนำพากองเกวียนคือเวไนยสัตว์ออกจากทางกันดารอันมีชาติเป็นต้น

- อณณะ (ผู้หาหนี้มิได้) เพราะไม่มีหนี้คือความรักใคร่พอใจ กล่าวคือ บุคคลใดติดหนี้ของผู้อื่นแล้วใช้สอยหมดสิ้นไป บุคคลนั้นแม้จะถูกเจ้าหนี้เหล่านั้นข่มขู่ว่าท่านจงคืนหนี้เถิด แม้ถูกด่าว่า ดูหมิ่น หรือทำร้าย ก็ไม่อาจตอบโต้อะไรได้ เขาย่อมจะอดทนได้ทุกอย่างเพราะหนี้นั้นเป็นเหตุให้เขาอดทน ผู้ที่กำหนัดยินดีด้วยความรักใคร่พอใจก็มีอุปไมยฉันนั้น เขาย่อมยึดติดสิ่งนั้นด้วยตัณหายึดมั่น แม้จะถูกด่าว่าดูหมิ่นหรือทำร้ายก็ไม่อาจตอบโต้อะไรได้ เขาย่อมจะอดทนได้ทุกอย่าง เพราะความรักใคร่พอใจนั้นเป็นเหตุให้เขา

อดทน เหมือนความอดทนของสตรีที่สามีในเรือนเบียดเบียน เพราะความรักใคร่พอใจเปรียบเสมือนหนี้

๙. ปาฐะว่า อชฺเฌสนำ (การทูลอาราธนา) หมายความว่า การเข้าไปหาผู้ที่ดำรงอยู่ในฐานะที่ควรเคารพแล้วปรารถนายิ่งโดยปรารภประโยชน์อันใหญ่หลวง ชื่อว่าการทูลอาราธนา แม้การทูลอาราธนานั้นก็คือการวิงวอนโดยสภาวะ

ปาฐะว่า พุทฺธจกฺขุนา (พุทธจักษุ) คือ อินทริยปโรปริยัตตญาณ (ปัญญาที่รู้ความยิ่งหย่อนแห่งอินทรีย์) และอาสยานุสยญาณ (ปัญญาที่รู้อัธยาศัยและอนุสัย) โดยแท้จริงแล้วคำว่า พุทธจักษุเป็นชื่อของญาณทั้งสองเหล่านี้

คำว่า สมันตจักษุ เป็นชื่อของสัพพัญญุตญาณ

คำว่า ธรรมจักษุ เป็นชื่อของมรรคญาณขั้นต่ำ ๓ ประเภท

พึงทราบรูปวิเคราะห์ในปาฐะว่า อปฺปรชกฺเข เป็นต้น ดังนี้

คำว่า อัปปรชักขะ (ผู้มีธุลีคือกิเลสในจักษุน้อย) คือ ผู้มีราคะธุลีเป็นต้นน้อยในปัญญาจักษุตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า มหารชักขะ (ผู้มีธุลีคือกิเลสในจักษุมาก) คือ ผู้มีราคะธุลีเป็นต้นมากในปัญญาจักษุ

คำว่า ติกขินทริยะ (ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า) คือ ผู้มีอินทรีย์อันมีศรัทธาเป็นต้นแก่กล้า

คำว่า มุทินทริยะ (ผู้มีอินทรีย์อ่อน) คือ ผู้มีอินทรีย์อ่อน

คำว่า สวาการะ (ผู้มีอาการดี) คือ ผู้มีอาการอันมีศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้นอันดี

คำว่า สุวิญญาปยะ (ผู้ที่สอนให้รู้โดยง่าย) คือ ผู้กำหนดรู้เรื่องที่กล่าวได้ สามารถให้เข้าใจโดยง่าย

คำว่า ปรโลกวัชชภยทัสสาวี (ผู้มีปกติเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นภัย) คือ ผู้เห็นปรโลกและโทษว่าเป็นภัย

คำว่า อุปปลินี คือ มีกออุบล หมายถึง พุ่มไม้และสระน้ำ แต่ในฐานะนี้หมายเอาสระน้ำ ด้วยเหตุนั้นจึงหมายเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า คำว่า อุปฺปลินียำ คือ ในกออุบล

ปาฐะว่า อุปฺปลินิยํ แปลว่า ในกออุบล

แม้ปาฐะอื่น [คือ ปทุมินิยํ (ในกอปทุม) ปุณฺฑรีกินิยํ (ในกอบุณฑริก)] ก็มีนัยเดียวกัน

ปาฐะว่า อนฺโตนิมุคฺคโปสีนิ (จมในน้ำ) หมายความว่า บัวเหล่าใดจมลงภายในน้ำแล้วจะเจริญงอกงาม ดอกบัวเหล่านั้นเป็นบัวที่จมในน้ำ

ปาฐะว่า อุทกํ อจฺจุคฺคมฺม ติฏฺฐนฺติ แปลว่า ตั้งอยู่พ้นน้ำ

ในเรื่องนั้น ดอกบัวเหล่าใดตั้งอยู่เหนือน้ำ รอการสัมผัสกับแสงอาทิตย์ ดอกบัวเหล่านั้นเป็นบัวที่จะบานในวันนี้ ดอกบัวเหล่าใดตั้งอยู่เสมอน้ำ ดอกบัวเหล่านั้นจะบานในวันพรุ่ง ดอกบัวเหล่าใดยังไม่พ้นน้ำจมลงในน้ำแล้วจะเจริญงอกงาม ดอกบัวเหล่านั้นจะบานในวันที่ ๓ ส่วนดอกอุบลเป็นต้นอื่นที่มีโรคยังไม่พ้นน้ำมีอยู่ จักไม่บานและเป็นภักษาของปลาและเต่า ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงว่าดอกบัวเหล่านั้นมิได้นำขึ้นสู่พระบาลี แต่พึงนำมาแสดง ดอกบัวเหล่านั้นมี ๔ ประเภท ฉันใด บุคคลก็มี ๔ จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู เนยยะ และปทปรมะ ฉันนั้น

อุคฆฏิตัญญู คือ บุคคลที่บรรลุธรรมในเวลาแสดงธรรม สามารถส่งญาณคล้อยตามเทศนาแล้วบรรลุอรหัตตผลได้เมื่อพระพุทธองค์ทรงตั้งมาติกาไว้โดยสังเขปด้วยนัยว่า “สติปัฏฐาน ๔” เป็นต้น

วิปจิตัญญู คือ บุคคลที่บรรลุธรรมได้เมื่อพระพุทธองค์ทรงจำแนกข้อความที่ตรัสโดยสังเขปให้พิสดาร

เนยยะ คือ ผู้ที่บรรลุธรรมตามลำดับโดยการศึกษา ไต่ถาม พิจารณาด้วยปัญญา คบหาเข้าใกล้กัลยาณมิตร

ปทปรมะ คือ บุคคลที่บรรลุธรรมไม่ได้ในชาตินั้น แม้เมื่อจะสดับตรับฟัง สาธยาย ทรงจำ และสอนธรรมเป็นอันมาก คือ ไม่สามารถบรรลุมรรค ผล ฌาน หรือวิปัสสนาญาณได้เป็นอย่างต่ำในอัตภาพนั้น

ในบุคคลเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงตรวจดูหมื่นโลกธาตุที่เหมือนกออุบล

เป็นต้น ได้ทอดพระเนตรเห็นอุคฆฏิตัญญูชนเหมือนบัวที่จะบานในวันนี้ เห็นวิปจิตัญญูชนเหมือนบัวที่จะบานในวันพรุ่ง เห็นเนยยชนเหมือนบัวที่จะบานในวันที่ ๓ และเห็นปทปรมชนเหมือนบัวที่จะเป็นภักษาของปลาและเต่า อนึ่ง เมื่อทอดพระเนตรเห็นอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นโดยลักษณะทั้งปวงนั่นเทียวอย่างนี้ว่า สัตว์เท่านี้มีกิเลสธุลีในจักษุน้อย สัตว์เท่านี้มีกิเลสธุลีในจักษุมาก แม้ในสัตว์เหล่านั้น สัตว์เท่านี้เป็นอุคฆฏิตัญญูชน เป็นต้น

ในข้อนั้น การแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่บุคคลทั้ง ๓ จำพวกในอัตภาพนี้เอง และเป็นการสั่งสมบารมีเพื่อประโยชน์ในอนาคตแก่ปทปรมบุคคล

ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคทรงทราบพระธรรมเทศนาที่จะนำประโยชน์มาสู่บุคคลทั้ง ๔ จำพวกเหล่านี้ จึงทรงยังความประสงค์เพื่อจะแสดงธรรมให้เกิดขึ้นแล้ว ทรงจำแนกสัตว์แม้ทั้งสิ้นในภพ ๓ ออกเป็นสองส่วนโดยประเภทแห่งภัพพบุคคลกับอภัพพบุคคลอีก ดังพระพุทธวจนะที่ตรัสหมายถึงบุคคลนั้นว่า

เย เต สตฺตา กมฺมาวรเณน สมนฺนาคตา วิปากาวรเณน สมนฺนาคตา กิเลสาวรเณน สมนฺนาคตา อสฺสทฺธา อจฺฉนฺทิกา ทุปฺปญฺญา อภพฺพา นิยามํ โอกฺกมิตุ์ กุสเลสุ ธมฺเมสุ สมฺมตฺตํ, อิเม เต สตฺตา อภพฺพา. กตเม เต สตฺตา ภพฺพา. เย เต สตฺตา น กมฺมาวรเณน ฯเปฯ อิเม เต สตฺตา ภพฺพา.[๔๗]

“สัตว์เหล่าใดถึงพร้อมด้วยเครื่องกั้นคือกรรม วิบาก และกิเลส ไม่มีศรัทธา ปราศจากฉันทะ มีปัญญาทราม ไม่ควรเพื่อบรรลุธรรม ไม่ควรเพื่อหยั่งลงสู่ความดีในกุศลธรรมทั้งหลาย สัตว์เหล่านี้ได้ชื่อว่า อภัพพบุคคล

สัตว์เหล่านั้นที่เป็นภัพพบุคคลคืออะไร สัตว์เหล่าใดไม่ถึงพร้อมด้วยเครื่องกั้นคือกรรม วิบาก และกิเลส ฯลฯ สัตว์เหล่านี้ได้ชื่อว่า ภัพพบุคคล”

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์ทรงละอภัพพบุคคลทั้งหมด ทรงรวบรวมภัพพบุคคลเท่านั้นด้วยพระญาณ ได้แบ่งออกเป็น ๖ ส่วน คือ สัตว์เท่านี้เป็นราคจริต สัตว์เท่านี้เป็นโทสจริต โมหจริต วิตกจริต ศรัทธาจริต หรือพุทธิจริต เมื่อพระองค์ทรงแบ่งออกอย่างนี้แล้วทรงดำริว่า ตถาคตจักแสดงพระธรรมเทศนา อนึ่ง ในเรื่องนี้ เมื่อพระผู้มีพระภาคทรง

พิจารณาเหล่าสัตว์โดยประเภทแห่งผู้มีกิเลสธุลีในจักษุน้อยเป็นต้น หรือภัพพบุคคลเป็นต้น สัตว์เหล่านั้นปรากฏเป็นกลุ่มๆ ทีเดียว มิใช่ปรากฏทีละคน

ปาฐะว่า ปจฺจภาสิ ตัดบทเป็น ปติ + อภาสิ (ตรัสตอบแล้ว)

พระดำรัสว่า อปารุตา แปลว่า เปิดแล้ว

พระดำรัสว่า อมตสฺส ทฺวารา (ประตูอมตะ) คือ อริยมรรค โดยแท้จริงแล้ว อริยมรรคนั้นเป็นประตูแห่งพระนิพพานที่ได้ชื่อว่า อมตะ

บทนี้แสดงว่าตถาคตได้เปิดอริยมรรคนั้นไว้แล้ว เพราะได้บรรลุอริยมรรคด้วยสยัมภูญาณอันมีพระมหากรุณาเป็นปัจจัย

บางคนสาธยายว่า อปารุตํ เตสํ อมตสฺส ทฺวารํ (เราเปิดประตูอมตะแก่สัตว์เหล่านั้นแล้ว)

พระดำรัสว่า ปมุญฺจนฺตุ สทฺธํ (จงปล่อยศรัทธามาเถิด) หมายความว่า ชนทั้งปวงจงปล่อย คือ สละ กล่าวคือ ให้รู้ศรัทธาของตน หมายความว่า จงยังความเลื่อมใสของตนให้เกิดขึ้นในธรรมที่เราแสดงและในตถาคต

เนื้อความในสองบาทคาถาหลังมีดังนี้ว่า โดยแท้จริงแล้ว ตถาคตสำคัญว่าจะลำบากกายและวาจา จึงดำริว่าจักไม่แสดงธรรมนี้อันประเสริฐ คล่องแคล่ว คือ แม้ให้เกิดขึ้นด้วยดี แต่บัดนี้ชนทั้งปวงจงนำภาชนะคือศรัทธามาเถิด ตถาคตจะยังความดำริของพวกเขาให้เต็มเปี่ยม

ปาฐะว่า อนฺตรธายิ (อันตรธานไป) หมายความว่า ท้าวสหัมบดีพรหมบูชาพระศาสดาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้นแล้ว อันตรธานไป คือ กลับไปสู่สถานที่อยู่ของตนโดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าการที่เทวดาและพรหมซึ่งเข้ามาสู่สำนักของพระศาสดาอันตรธานไปในเบื้องหน้าพระพักตร์ ก็คือการกลับไปสู่สถานที่อยู่ของตนโดยแท้

จบ คำอธิบายเรื่องพรหมทูลขอให้แสดงธรรม

คำอธิบายเรื่องปัญจวัคคีย์

๑๐. ปาฐะว่า เอตทโหสิ ตัดบทเป็น เอตๆ + อโหสิ หมายความว่า เกิดความดำริที่เกี่ยวกับการแสดงพระธรรมนี้ว่า ตถาคตจะแสดงพระธรรมแก่ใครก่อน

คำว่า อาฬาระ เป็นชื่อของดาบสนั้น กล่าวกันว่าท่านมีรูปร่างสูงและดวงตาสีน้ำตาลอ่อน เพราะมีร่างกายสูงกว่าผู้อื่นและมีดวงตาเป็นสีน้ำตาลอ่อน จึงมีนามว่าอาฬารดาบส คำว่า กาลาม เป็นชื่อโคตรของท่าน

พระดำรัสว่า ปณฺฑิโต (ฉลาด) หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยความฉลาด คือมีปัญญาพหูสูตในธรรมที่ตนบรรลุ อันสำเร็จจากการเข้าสมาบัติ

พระดำรัสว่า พฺยตฺโต (เฉียบแหลม) หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยความเป็นผู้เฉียบแหลม คือ ปัญญาที่ดำรงรักษาอันเป็นเหตุของการบรรลุสมาบัติ

พระดำรัสว่า เมธาวี (มีปัญญา) หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาอันเกิดขึ้นตามฐานะ [คือ มีไหวพริบทันเหตุการณ์เฉพาะหน้า]

อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาคือติเหตุกปฏิสนธิปัญญา [ปัญญาที่มีเหตุ ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ซึ่งเกิดในขณะปฏิสนธิ] และปัญญาที่รู้สิ่งที่ควรทำนั้นๆ

พระดำรัสว่า อปฺปรชกฺขชาติโก (มีธุลีคือกิเลสในจักษุน้อยเป็นปกติมานาน) คือบุคคลผู้บริสุทธิ์ ไม่มีกิเลส เพราะข่มกิเลสได้ด้วยสมาบัติ

พระดำรัสว่า อาชานิสฺสติ แปลว่า จักรู้เห็น คือ จักเห็นแจ้ง

ปาฐะว่า ภควโตปิ โข ญาณํ อุทปาทิ (แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงทราบ) หมายความว่า แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงเกิดพระสัพพัญญุตญาณ ดังได้สดับมาว่า พระองค์ไม่ทรงเชื่อตามที่เทวดาทูลอย่างเดียว ทรงตรวจดูเองด้วยพระสัพพัญญุตญาณแล้วทรงเห็นว่าอาฬารดาบสถึงแก่กรรมแล้ว ในวันที่ ๗ ซึ่งล่วงมานี้ ได้ปฏิสนธิในอากิญจัญญายตนพรหม พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวคำนี้ไว้โดยระบุถึงความนั้น

พระดำรัสว่า มหาชานิโย (เป็นผู้มีความเสื่อมใหญ่) หมายความว่า [อาฬารดาบส]

มีความเสื่อมอันใหญ่หลวง เพราะเขาประกอบด้วยความเสื่อมอันใหญ่หลวง เนื่องจากเสื่อมจากมรรคและผลที่ตนควรบรรลุในระหว่าง ๗ วัน บทนี้แสดงว่าอาฬารดาบสไม่มีเท้าที่จะมาสู่สถานที่แสดงพระธรรมในมนุษยโลกนี้ เพราะเกิดในอรูปพรหมอันไม่มีโอกาสมา ถ้าตถาคตพึงไปสู่อรูปพรหมนั้น เขาก็ไม่มีโสตประสาทที่จะสดับพระธรรมที่ตถาคตแสดง จึงเป็นผู้มีความเสื่อมอันใหญ่หลวงอย่างนี้

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคไม่อาจยังดาบสนั้นให้หยั่งรู้ธรรมได้ ด้วยพุทธานุภาพของพระองค์หรือ

ตอบว่า : พระองค์ไม่อาจทำให้หยั่งรู้ธรรมได้ เพราะเหล่าสาวกไม่สามารถหยั่งรู้ธรรมได้ ถ้าไม่สดับตรับฟังพระธรรมจากผู้อื่น มิฉะนั้นแล้วผู้ไม่มีโยนิโสมนสิการอันเป็นปัจจัยในการบรรลุธรรม [คือ การกำหนดรู้กายกับจิตภายในร่างกายที่ยาววาหนาคืบ] ก็พึงบรรลุธรรมได้ และการบรรลุธรรมเช่นนั้นก็ไม่มี สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เทฺวเม ภิกฺขเว ปจฺจยา สมฺมาทิฏฺฐิยา อุปฺปาทาย ปรโต จ โฆโส อชฺฌตฺตญฺจ โยนิโสมนสิกาโร.[๙๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยสองอย่างนี้ย่อมมีเพื่อการเกิดขึ้นของสัมมาทิฏฐิ คือ เสียงแสดงธรรมของผู้อื่น และการพิจารณาด้วยปัญญาภายในตน”

คำว่า อุทกะ เป็นชื่อของดาบสนั้น ดาบสนั้นเรียกว่า รามบุตร เพราะเป็นบุตรของพราหมณ์รามะ

ปาฐะว่า อภิโทสกาลกโต แปลว่า ถึงแก่กรรมในเวลาเที่ยงคืน

ดังได้สดับมาว่า พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า ภควโตปิ โข ญาณํ อุทปาทิ (แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงทราบ) เพราะพระผู้มีพระภาคไม่ทรงเชื่อตามที่เทวดาทูลอย่างเดียว ทรงตรวจดูเองด้วยพระสัพพัญญุตญาณแล้วทรงทราบว่า อุทกดาบสถึงแก่กรรม ในเวลาเที่ยงคืนเมื่อวาน ได้ปฏิสนธิในเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม

บทที่เหลือก็เหมือนบทก่อน

พระดำรัสว่า พหูปการา (มีอุปการะมาก) ตัดบทเป็น พหุ + อุปการา

พระดำรัสว่า ปธานปหิตตฺตำ อุปฏฺฐหึสุ (ได้บำรุงเราผู้ตั้งหน้าบำเพ็ญเพียรอยู่) หมายความว่า ได้ปรนนิบัติเราผู้ตั้งหน้าบำเพ็ญเพียรอยู่ ด้วยการปัดกวาดบริเวณที่อยู่ ถือบาตรและจีวรแล้วติดตาม และถวายน้ำล้างหน้ากับไม้ชำระฟัน

ถามว่า : ปัญจวัคคีย์เหล่านั้น คือใครเล่า

ตอบว่า : คือพราหมณ์ ๘ คนที่ทำนายพระสุบินและพระลักษณะ ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ประสูติ ได้แก่

> ราโม ธโช ลกฺขโณ จาปิ มนฺตี
> โกณฺฑญฺโญ จ โภโช สุยาโม สุทตฺโต
> เอเต ตทา อฏฺฐ อเหสุ๋ พฺราหฺมณา
> ฉพฺงฺควา มนฺตำ วิยากรึสุ.[๔๙]

"พราหมณ์ ๘ คนเหล่านี้ คือ รามะ ธชะ ลักขณะ มันตี โกณฑัญญะ โภชะ สุยามะ และสุทัตตะ เชี่ยวชาญเวทางค์ สาธยายพระเวท ได้มีแล้วในกาลนั้น"

[เวทางค์ คือ คัมภีร์ที่ใช้ประกอบการศึกษาพระเวท ประกอบด้วย ๖ ส่วน คือ

๑. ศึกษา	ตำราว่าด้วยการออกเสียงให้ถูกต้อง
๒. ไวยากรณ์	ตำราว่าด้วยแบบแผนของภาษา
๓. ฉันท์	ตำราฉันทลักษณ์
๔. โชยติส	ตำราดาราศาสตร์
๕. นิรุกติ	ตำราการวิเคราะห์รากคำและการประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับ
๖. กัลปะ	ตำราว่าด้วยการประกอบทำพิธีกรรม]

พราหมณ์ ๓ คน[แรก]พยากรณ์เป็นสองนัยว่า "ผู้เพียบพร้อมด้วยลักษณะเหล่านี้ ถ้าอยู่ครองเรือนจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกบวชจะเป็นพระพุทธเจ้า ส่วนพราหมณ์ ๕

คนพยากรณ์เป็นนัยเดียวว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยลักษณะเหล่านี้ จะไม่อยู่ครองเรือน แต่จะเป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน

ในบรรดาพราหมณ์เหล่านั้น พราหมณ์ ๓ คนแรกกล่าวตามพระเวท เพราะเชื่อคำในพระเวทที่ว่าด้วยมนต์ทำนายลักษณะ จึงไม่อาจตัดสินเป็นนัยเดียวได้ และยอมรับคำที่กล่าวในพระเวทนั้นว่า ผู้เพียบพร้อมด้วยลักษณะดังกล่าว จะมีคติเป็น ๒ [คือ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิหรือเป็นพระพุทธเจ้า] หามีคติอื่นไม่ พวกเขาไม่เชื่อว่าพระมหาบุรุษบรรลุความเป็นพระพุทธเจ้า ส่วนพราหมณ์ ๕ คนมีโกณฑัญญะเป็นต้นนี้ได้ทำนายล่วงพระเวท เพราะตัดสินว่าจะได้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน พวกเขาสละรางวัลที่ได้รับพระราชทานแก่ญาติ เชื่อมั่นว่าพระมหาบุรุษนี้จะไม่อยู่ครองเรือนจะเป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน จึงออกบวชอุทิศพระโพธิสัตว์

บางคนกล่าวว่า “บุตรของพราหมณ์เหล่านั้น[ออกบวช]”

พระอรรถกถาจารย์ได้ปฏิเสธความเห็นนั้นในคัมภีร์อรรถกถา

[คัมภีร์อรรถกถาของมูลปัณณาสก์ (เล่ม ๒ หน้า ๙๕) กล่าวว่า พราหมณ์ ๓ ท่านพยากรณ์พระโพธิสัตว์เป็น ๒ นัยว่า พระองค์จะครองเรือนเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หรือออกบวชแล้วตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ส่วนพราหมณ์ ๕ ท่านพยากรณ์ว่าจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน ต่อมาพราหมณ์ทั้ง ๕ ท่านได้สละเรือนออกบวช ส่วนคัมภีร์อรรถกถาของพุทธวงศ์ (หน้า ๓๙๘-๙๙) กล่าวว่า พราหมณ์ ๗ ท่านพยากรณ์เป็น ๒ นัย ส่วนท่านโกณฑัญญะที่มีอายุน้อยที่สุดได้พยากรณ์ว่าพระโพธิสัตว์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน และพราหมณ์ ๔ ท่านนอกจากท่านโกณฑัญญะก็เป็นบุตรของพราหมณ์ ๔ ท่านที่พยากรณ์พระโพธิสัตว์]

ดังได้สดับมาว่า พวกเขาเชี่ยวชาญพระเวทมากตั้งแต่ยังหนุ่ม พวกพราหมณ์จึงแต่งตั้งอาจารย์ พวกเขาคิดว่า พวกเราจะไม่อาจตัดความผูกพันคือบุตรภรรยา แล้วออกบวชในภายหลังได้ จึงออกบวชตั้งแต่ยังหนุ่ม พำนักอยู่ในเสนาสนะที่น่ารื่นรมย์ ท่องเที่ยวไปในสถานที่ต่างๆ ทั้งยังสอบถามในบางครั้งบางคราวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระมหาบุรุษออกผนวชแล้วหรือ มหาชนตอบว่า พวกท่านจะเห็นพระมหาบุรุษได้ที่ไหนเล่า พระองค์ประทับ

อยู่ท่ามกลางสตรีนักฟ้อนมากมาย ในปราสาทสามหลัง เสวยสมบัติดุจเทพบุตร เมื่อพวกเขาได้ยินก็คิดว่า ญาณของพระมหาบุรุษยังไม่แก่กล้า จึงปราศจากความขวนขวายอยู่

ถามว่า : เหตุใดในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ปัญจวัคคีย์มีอุปการะมากแก่ตถาคต พระองค์จะทรงแสดงธรรมโปรดผู้มีอุปการะเท่านั้นหรือ จะไม่โปรดผู้ไม่มีอุปการะหรือ

ตอบว่า : จะทรงแสดงธรรมโปรดโดยแท้ ก็พระองค์ทรงตรวจดูอาฬารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบส รามบุตร เพราะความคุ้นเคย อนึ่ง นอกจากพระอัญญาโกณฑัญญะ จะไม่มีผู้บรรลุธรรมก่อนในพุทธเขตนี้

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : เพราะท่านบำเพ็ญบารมีมาอย่างนี้

ดังได้สดับมาว่า ในกาลที่เคยบำเพ็ญบุญร่วมกัน ได้มีพี่น้องสองคน พวกเขาทำนาร่วมกัน พี่ชายคิดว่า เราควรถวายทานข้าวกล้าส่วนเลิศ ๙ ครั้ง ในหน้าข้าวคราวหนึ่งๆ เขาถวายทานอันเลิศในเมล็ดพืชเมื่อถึงหน้าปลูกข้าว แล้วปรึกษากับน้องชายในเวลาข้าวออกรวงว่า จะถวายข้าวกล้าโดยฉีกรวงข้าวในเวลานั้น น้องชายถามว่า พี่ต้องการจะทำลายข้าวกล้าอ่อนหรือ พี่ทราบว่าน้องชายไม่คล้อยตาม จึงแบ่งนากันแล้ว ฉีกรวงข้าวจากส่วนของตนคั้นเป็นนมถวาย [แด่พระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระสงฆ์] โดยผสมเนยใสและน้ำอ้อย ถึงหน้าข้าวเม่า ได้ถวายทานอันเลิศด้วยข้าวเม่า เมื่อถึงหน้าเกี่ยว ได้ถวายทานอันเลิศในการเกี่ยว คราวทำขะเน็ด ได้ถวายส่วนเลิศในการขะเน็ด คราวมัดเป็นกำ ได้ถวายส่วนเลิศในการมัดเป็นกำ คราวมัดเป็นฟ่อนโดยมัดให้คนหาบไป ได้ถวายส่วนเลิศในการมัดเป็นฟ่อน ในวันไว้ฟ่อนข้าวในลาน ได้ถวายส่วนเลิศในลาน ในวันกองข้าวเปลือกนวดข้าว ได้ถวายส่วนเลิศในลอม ในวันบรรจุข้าวกล้าในฉาง ได้ถวายส่วนเลิศในฉาง เขาถวายทานส่วนเลิศ ๙ ครั้ง ในหน้าข้าวครั้งหนึ่งๆ ส่วนน้องชายได้ถวายในวันที่นำข้าวเปลือกออกจากฉาง ต่อมาพี่ชายเกิดเป็นพระอัญญาโกณฑัญญะ น้องชายเกิดเป็นสุภัททปริพาชก ด้วยเหตุนั้น จึงไม่มีผู้ที่จะบรรลุธรรมก่อนพระอัญญาโกณฑัญญะ เพราะท่านได้ถวายทานอันเลิศ ๙ ครั้งในหน้าข้าวคราวหนึ่งๆ

อนึ่ง ข้อความว่า “เพราะถวายทานอันเลิศ ๙ ครั้ง” นี้ กล่าวไว้เพราะเป็นข้อประพฤติสุดท้ายของสาวกบารมีที่สั่งสมตามสมควรแก่การอธิษฐาน เพื่อให้เป็นผู้เลิศในรัตตัญญูบุคคล เพราะกุศลหรืออกุศลที่บำเพ็ญแก่พระโพธิสัตว์ทั้ง ๓ พระองค์ (สัทธาธิก-โพธิสัตว์ วิริยาธิกโพธิสัตว์ และปัญญาธิกโพธิสัตว์) ในเวลาที่พระองค์ถึงที่สุดแห่งบารมีนั้นๆ (คือเกิดในชาติสุดท้าย) มีผลมากทีเดียว และความเป็นผู้เลิศในรัตตัญญูบุคคลจะสำเร็จได้อย่างไรเล่า ถ้าไม่บรรลุธรรมก่อนผู้อื่น ด้วยเหตุนั้น ข้อความว่า “ปัญจวัคคีย์มีอุปการะมากแก่ตถาคต” นี้ จึงเป็นการตรัสโดยระลึกถึงอุปการะ

ปาฐะว่า อิสิปตเน มิคทาเย (ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า เมื่อพระพุทธองค์ยังไม่ทรงอุบัติขึ้น พระปัจเจกพุทธเจ้าเข้านิโรธสมาบัติตลอด ๗ วัน ณ ภูเขาคันธมาทน์แล้ว ออกจากนิโรธสมาบัติ เคี้ยวไม้ชำระฟันเถาชะเอม ล้างหน้าที่สระอโนดาด ห่มจีวรและถือบาตรแล้วเหาะลงในสถานที่นั้น [คือป่าอิสิปตนมฤคทายวัน] พระปัจเจกพุทธเจ้าห่มจีวรในที่นั้นแล้วเที่ยวบิณฑบาตในพระนคร เมื่อฉันภัตตาหารแล้วได้เหาะขึ้นจากสถานที่นั้นแม้ในเวลากลับ สถานที่นั้นจึงได้รับขนานนามว่า อิสิปตนะ เพราะเป็นสถานที่ที่พระปัจเจกพุทธเจ้าเหาะลงและเหาะขึ้น และยังมีชื่อว่า มิคทายะ เพราะเป็นสถานที่ให้อภัยเนื้อ ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อิสิปตเน มิคทาเย (ณ ป่าอิสิ-ปตนมฤคทายวัน)

เมื่อพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นจะเสด็จไปแสดงธรรมเป็นครั้งแรก ได้ทรงเหาะไปลงในป่านั้น ส่วนพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ทอดพระเนตรเห็นว่าอุปกาชีวกจะได้บรรลุธรรม ทรงทราบว่า อุปกาชีวกจะดำเนินมาทางนี้ เขาเห็นตถาคตแล้วจะเจรจาด้วย แล้วจะเดินทางต่อไป จากนั้น เมื่อเบื่อหน่ายอีกแล้วจะมาหาตถาคต และบรรลุอรหัตตผล จึงเสด็จไปตลอดหนทาง ๑๘ โยชน์ ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า เยน พาราณสี, เตน จาริกำ ปกฺกามิ (ได้เสด็จจาริกไปทางทิศของเมืองพาราณสี)

๑๑. ปาฐะว่า อนฺตรา จ คยำ อนฺตรา จ โพธึ (ระหว่างแม่น้ำคยาและไม้โพธิพฤกษ์) หมายความว่า ระหว่างแม่น้ำคยาและต้นโพธิ์ คือสถานที่ระหว่าง ๓ คาวุต เพราะแม่น้ำคยาอยู่ห่างจากต้นโพธิ์ ๓ คาวุต ส่วนเมืองพาราณสีอยู่ห่างจากนั้น ๑๘ โยชน์ อุปกาชีวก

ได้พบเห็นพระผู้มีพระภาคในหนทางระหว่างต้นโพธิ์และแม่น้ำคยา

ลงทุติยาวิภัตติ[ในคำว่า คยำ, โพธึ] เพราะสัมพันธ์กับ อนฺตรา ศัพท์ นักไวยากรณ์มักประกอบใช้ อนฺตรา ศัพท์เพียงศัพท์เดียวในฐานะอย่างนี้ ดังตัวอย่างว่า อนฺตรา คามญฺจ นทิญฺจ ยาติ (ไปในระหว่างหมู่บ้านและแม่น้ำ)

อนึ่ง พึงสัมพันธ์ศัพท์นั้นแม้ในบทที่ ๒ [คือ นทึ] เพราะถ้าไม่สัมพันธ์กับศัพท์นั้นก็ลงทุติยาวิภัตติไม่ได้ เนื่องจากต้องลงทุติยาวิภัตติโดยสัมพันธ์กับ อนฺตรา ศัพท์ในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ ส่วนในพระบาลีนี้ประกอบใช้ อนฺตรา ศัพท์สองศัพท์นั่นเทียว

[คัมภีร์ไวยากรณ์อนุญาตให้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถฉัฏฐีวิภัตติในที่ประกอบด้วย อนฺตรา (ระหว่าง), อภิโต (ภายใน), ปริโต (โดยรอบ), ปติ (ใกล้) และ ปติ บทหน้า ภา ธาตุ (ปรากฏ) ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๖) ว่า กฺวจิ ทุติยา ฉฏฺฐีนมตฺเถ (ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐี-วิภัตติ ในบางแห่ง) เช่น

- อนฺตรา จ ราชคหำ อนฺตรา จ นาลนฺทำ อทฺธานมคฺคปฏิปนฺโน (เสด็จดำเนินสู่หนทางไกลระหว่างเมืองราชคฤห์กับเมืองนาลันทา)
- อภิโต คามำ วสติ (ย่อมอยู่ภายในแห่งหมู่บ้าน)
- ปริโต คามำ วสติ (ย่อมอยู่โดยรอบแห่งหมู่บ้าน)
- นทึ เนรญฺชรำ ปติ (ในที่ใกล้แม่น้ำเนรัญชรา)
- ปฏิภนฺตุ ตำ จุนฺท โพชฺฌงฺคา (ดูกรจุนทะ โพชฌงค์จงปรากฏ[แก่ญาณ]ของเธอ)
- อุปมา มำ ปฏิภาติ (การเปรียบเทียบย่อมปรากฏ[แก่ญาณ]ของข้าพเจ้า)]

ปาฐะว่า อทฺธานมคฺคำ แปลว่า ทางที่เป็นหนทางไกล ความหมายก็คือ ทางไกล

แม้หนทางกึ่งโยชน์ก็เป็นทางไกล ดังพระพุทธดำรัสในคำอธิบายอัทธานคมนสมัย (เวลาเดินทางไกล) ว่า อทฺธโยชนำ คจฺฉิสฺสามีติ ภุญฺชิตพฺพำ [๕๐] (ภิกษุคิดว่าเราจะเดินทางกึ่งโยชน์ ควรบริโภคก่อน)

อนึ่ง แม่น้ำคยาห่างจากต้นโพธิ์ ๓ คาวุต [จึงเป็นหนทางไกล]

[ระยะทาง ๓ คาวุตเทียบได้กับ ๑๒ กิโลเมตร โดย ๑ คาวุตเทียบเท่ากับ ๘๐ อุสภะ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

รตนำ ตานิ สตฺเตว ยฏฺฐิ ตา วีสตูสภำ
คาวุต'มฺสภาสีติ โยชนำ จตุคาวุตำ.[๕๑]

"๗ ศอกเหล่านั้น เป็น ๑ ยัฏฐิ
๒๐ ยัฏฐิเหล่านั้น เป็น ๑ อุสภะ
๘๐ อุสภะ เป็น ๑ คาวุต
๔ คาวุต เป็น ๑ โยชน์"]

ปาฐะว่า วิปฺปสนฺนานิ แปลว่า ผ่องใสยิ่งนัก

ปาฐะว่า อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์) คือ อินทรีย์อันมีใจเป็นที่ ๖ [มนินทรีย์]

ปาฐะว่า ปริสุทฺโธ (บริสุทธิ์) คือ ปราศจากโทษ

ปาฐะว่า ปริโยทาโต (ผุดผ่อง) เป็นคำไวพจน์ของปาฐะว่า ปริสุทฺโธ เพราะอุปกาชีวกกล่าว[ยกย่อง]พระผู้มีพระภาคว่าเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใสเพราะไม่มีกิเลสเครื่องเศร้าหมอง มิใช่เพราะผิวขาว เมื่ออุปกาชีวกรู้ว่าพระองค์เป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใส ก็รู้ว่าอินทรีย์ผ่องใสด้วย นัยว่าความรู้เช่นนี้ของเขา เป็นความรู้ที่คาดคะเนตามความเหมาะสม

พระดำรัสว่า สพฺพาภิภู (ครอบงำธรรมทั้งปวง) หมายความว่า ดำรงอยู่โดยครอบงำธรรมทั้งหมดที่เกิดในโลก ๓

พระดำรัสว่า สพฺพวิทู (รู้ธรรมทั้งปวง) หมายความว่า หยั่งรู้ธรรมทั้งหมดอันเกิดในภูมิ ๔ แล้ว เพราะขจัดธรรมที่เป็นเครื่องกีดขวางเญยยธรรมโดยประการทั้งปวง

บาทคาถาว่า สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อนูปลิตฺโต (ไม่แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง) หมายความว่า ไม่เปื้อนเครื่องแปดเปื้อน คือ กิเลสมีความโลภ ความโกรธ และความหลง เป็นต้นในธรรมทั้งหมดอันเกิดในภูมิ ๓

พระดำรัสว่า สพฺพญฺชโห (ละธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ได้หมด) หมายความว่า ดำรงอยู่โดยขจัดธรรมทั้งหมดที่เกิดในภูมิ ๓ เพราะกุศลธรรมและอัพยากตธรรมแม้ไม่ถูกขจัดก็นับว่าถูกขจัดไปเพราะไม่เกิดอีก เนื่องจากถูกขจัดเสียโดยขจัดกิเลสอันเนื่องด้วยธรรมเหล่านั้น

พระดำรัสว่า ตณฺหกฺขเย วิมุตฺโต (พ้นแล้วในพระนิพพานที่สิ้นตัณหา) หมายความว่า หลุดพ้นในพระนิพพานที่สิ้นตัณหา โดยรับพระนิพพานเป็นอารมณ์

พระดำรัสว่า สยं อภิญฺญาย (ตรัสรู้ยิ่งเองแล้ว) หมายความว่า หยั่งรู้ธรรมทั้งหมดอันเกิดในภูมิ ๔ เอง

พระดำรัสว่า กมุทฺทิเสยฺยं (จะพึงอ้างใครเล่า) หมายความว่า ตถาคตจะพึงอ้างใครอื่นว่า บุคคลนี้เป็นอาจารย์ของเรา

บาทคาถาว่า น เม อาจริโย อตฺถิ (อาจารย์ของเราไม่มี) หมายความว่า อาจารย์ผู้สอนโลกุตตรธรรมแก่เราไม่มี แม้การรู้โลกิยธรรมของพระองค์จะไม่มีผู้เสมอเหมือน ก็ได้รับคำชี้แนะจากผู้อื่น แต่การหยั่งรู้โลกุตตรธรรมไม่ได้รับคำชี้แนะจากผู้อื่นเลย

บาทคาถาว่า นตฺถิ เม ปฏิปุคฺคโล (คนเช่นเราก็ไม่มี) หมายความว่า ไม่มีผู้เสมอเหมือนเราด้วยคุณธรรมมีศีลคุณเป็นต้น

พระดำรัสว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ (เป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยตนเอง) หมายความว่า เป็นผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เอง โดยเหตุ คือโดยนัย[ที่เหมาะสมแก่อริยสัจ ๔]

พระดำรัสว่า สีติภูโต (เป็นผู้เย็นใจ) คือ เป็นผู้สงบ เพราะยังไฟกิเลสทั้งปวงให้ดับลงได้

ชื่อว่า นิพพุตะ (ผู้ดับกิเลส) เพราะทรงดับกิเลสได้

พระดำรัสว่า กาสินำ ปุรं แปลว่า เมืองในรัฐกาสี

พระดำรัสว่า อาหญฺฉ แปลว่า จักลั่น

พระดำรัสว่า อมตทุนฺทุภึ (กลองอมตะ) หมายความว่า การแสดงธรรมของพระศาสดาโดยการป่าวประกาศเป็นต้นเพื่อให้เวไนยสัตว์บรรลุพระนิพพาน เรียกว่า กลองอมตะ ความหมายก็คือ ตถาคตจะเสด็จไปโดยดำริว่า จักลั่นกลองอมตะนั้นเพื่อให้เหล่าสัตว์ได้รับธรรมจักร

ปาฐะว่า อรหสิ อนนฺตชิโน แปลว่า พระองค์ก็ควรเป็นผู้มีพระญาณอันไร้ขอบเขตและชนะกิเลสได้ ชื่อว่า อนันตชิน เพราะมีพระญาณอันไร้ขอบเขตและชนะกิเลสได้แล้ว

ปาฐะว่า หุเวยฺยาปาวุโส แปลว่า คงจะเป็นเช่นนั้น ความหมายก็คือ อาจจะมีพระญาณเช่นนี้ในพระวรกายที่งดงามเพียงนี้

อนึ่ง การกล่าวคำนี้เป็นปัจจัยให้เขาออกบวช[ในภายหลัง]เพราะได้สั่งสมบารมีไว้ พระผู้มีพระภาคจึงเสด็จไปหนทางนั้นเพื่อที่จะพบเขา

ปาฐะว่า ปกฺกามิ (เดินหลีกไป) หมายความว่า [อุปกาชีวก]เดินไปสู่ชนบทวังกหาร เขาไปพำนักอยู่ที่หมู่บ้านนายพรานเนื้อ ณ ชนบทนั้น หัวหน้านายพรานเนื้อรับอุปถัมภ์เขา อนึ่ง ในชนบทนั้นแมลงวันดุร้ายมาก จึงให้เขาอยู่ในกระท่อมน้อยแห่งหนึ่ง เมื่อนายพรานเนื้อไปล่าเนื้อในที่ไกล ได้สั่งธิดาชื่อจาปาว่า เธอจงปรนนิบัติพระอรหันต์ของพวกเราให้ดี แล้วออกไปล่าเนื้อพร้อมกับบุตรและพี่ชาย ธิดาของหัวหน้านายพรานเนื้อเป็นหญิงงาม มีรูปร่างดี เมื่ออุปกะมาสู่เรือนในวันที่ ๒ เห็นนางจาปาที่แต่งกายสวยงามเดินเข้ามาปรนนิบัติ จึงถูกราคะครอบงำจนไม่อาจบริโภค เอาภาชนะใส่อาหารไปถึงที่อยู่แล้ว วางอาหารลงในด้านข้าง นอนลงโดยไม่ยอมบริโภคอาหาร คิดว่าถ้าเราได้นางจาปาเป็นภรรยา เราจะมีชีวิตอยู่ต่อไป แต่ถ้าไม่ได้นางเราจะตาย เมื่อหัวหน้านายพรานเนื้อกลับมาในวันที่ ๗ ก็ถามเรื่องราวของอุปกะกับธิดา นางกล่าวว่าเขามาเพียงวันเดียว แล้วไม่เคยมาอีกเลย

หัวหน้านายพรานเนื้อคิดว่าจะไปถาม[ให้ทราบเรื่องราว] ได้ไปหาเขาทันที ทั้งที่ยังไม่ได้เปลี่ยนเสื้อผ้าแล้ว นวดเท้าถามว่า ท่านผู้เจริญ ท่านไม่สบายหรือ อุปกาชีวกนอนครวญครางเกลือกกลิ้งอยู่

หัวหน้านายพรานเนื้อถามว่า ท่านผู้เจริญ บอกมาเถิด ข้าพเจ้าจะทำสิ่งที่ทำได้ทุกอย่าง

อุปกาชีวกตอบว่า ถ้าเราได้นางจาปาเป็นภรรยา เราจะมีชีวิตอยู่ แต่ถ้าไม่ได้นางเราจะยอมตายดีกว่า

หัวหน้านายพรานเนื้อถามว่า ท่านรู้ศิลปศาสตร์อย่างใดอย่างหนึ่งหรือ

อุปกาชีวกตอบว่า เราไม่รู้เลย

หัวหน้านายพรานเนื้อกล่าวว่า คนที่ไม่รู้ศิลปศาสตร์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะไม่อาจอยู่ครองเรือนได้

อุปกาชีวกกล่าวว่า แม้เราจะไม่รู้ศิลปศาสตร์อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่จะเป็นคนหาบเนื้อขายให้ท่าน

หัวหน้านายพรานเนื้อกล่าวว่า พวกเรากำลังต้องการคนเช่นนี้ ว่าแล้วจึงให้ผ้าโสร่งแล้วพากลับมาบ้าน หลังจากนั้นได้มอบธิดาให้เป็นภรรยา นางจาปาคลอดบุตรชายคนหนึ่ง เพราะการสังวาสของพวกเขา ญาติพี่น้องตั้งชื่อว่าสุภัททะ นางจาปามักพูดจาเสียดสีอุปกะโดยร้องเพลงกล่อมบุตรในตอนที่บุตรร้องไห้ว่า เจ้าลูกคนหาบเนื้อ เจ้าลูกนายพรานเนื้ออย่าร้องไห้เลย อุปกะกล่าวว่า เจ้าคิดว่าเราไม่มีที่พึ่งหรือ เรามีสหายชื่อว่าอนันตชิน เราจะไปหาสหายของเรา นางจาปาทราบว่า อุปกะจะรู้สึกอึดอัด ถ้ากล่าวเสียดสีอย่างนี้ จึงกล่าวซ้ำบ่อยๆ ในวันหนึ่งอุปกาชีวกจึงไม่บอกลาใครๆ หลีกออกจากบ้านตรงไปสู่มัชฌิมประเทศ

ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร ใกล้เมืองสาวัตถี พระองค์ทรงรับสั่งกะภิกษุก่อนว่า พวกเธอจงนำผู้ที่ถามหาพระอนันตชิน ให้มาหาเราเถิด แม้อุปกะถามว่า พระอนันตชินประทับอยู่ที่ไหน ได้มาถึงพระนครสาวัตถีตามลำดับ เขายืนท่ามกลางวิหารถามพระภิกษุว่า พระอนันตชินอยู่ที่ไหน ภิกษุได้พาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค

เมื่อเขาเห็นพระองค์ก็ทูลถามว่า พระองค์ทรงจำหม่อมฉันได้หรือไม่

พระพุทธองค์ตรัสว่า ดูกรอุปกะ เราจำได้ เธอไปอยู่ที่ไหนมาหรือ

อุปกะทูลตอบว่า ข้าพระองค์อยู่ในชนบทวังกหาร

พระบรมศาสดาตรัสว่า ดูกรอุปกะ เธอชราแล้ว จะบวชได้หรือไม่

อุปกะทูลตอบว่า พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์จะบวช

เมื่อพระบรมศาสดาบวชเขาแล้วได้ประทานกรรมฐาน เขาเจริญกรรมฐานได้บรรลุอนาคามิผล หลังจากมรณภาพแล้วได้ไปเกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา แล้วบรรลุอรหัตตผลในขณะที่อุบัติเกิด ที่จริงแล้วมีพระอนาคามี ๗ ท่านที่บรรลุอรหัตตผล ในขณะเกิดที่พรหมชั้นอวิหา อุปกะก็เป็นหนึ่งในจำนวนนั้น ดังฆฏิการพรหมทูลพระบรมศาสดาว่า

อวิหๆ อุปปนฺนาเส วิมุตฺตา สตฺต ภิกฺขโว
ราคโทสปริกฺขีณา ติณฺณา โลเก วิสตฺติกๆ.
อุปโก ปลคณฺโฑ จ ปุกฺกุสาติ จ เต ตโย
ภทฺทิโย ขณฺฑเทโว จ พาหุรคฺคิ จ สงฺคิโย
เต หิตฺวา มานุสๆ เทหๆ ทิพฺพโยคๆ อุปจฺจคุๆ.[๕๒]

"ภิกษุ ๗ รูปที่เกิดในพรหมชั้นอวิหา บรรลุอรหัตตผล ขจัดความโลภและความโกรธได้ ข้ามพ้นตัณหาในโลก ภิกษุเหล่านั้น คือ อุปกะ ปรคัณฑะ ปุกกุสาติ ภัททิยะ ขัณฑเทวะ พาหุรัคคิ และสังคิยะ [ท่านเหล่านั้น]สละกายมนุษย์แล้วเข้าถึงพรหมโลก"

๑๒. ปาฐะว่า สณฺหเปสุๆ (นัดหมายกัน) หมายความว่า กระทำการนัดหมายกันและกันเป็นอาทิว่า พวกเราไม่ควรอภิวาทพระสมณโคดม

ปาฐะว่า พาหุลฺลิโก (เป็นผู้มักมาก) คือ เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสั่งสมวัตถุสิ่งของมีจีวรเป็นต้น

ปาฐะว่า ปธานวิพฺภนฺโต (คลายความเพียร) หมายความว่า คลายแล้ว คือ เสื่อมแล้วจากความเพียร คือ จากทุกรกิริยาที่ได้บำเพ็ญ

ปาฐะว่า อาวตฺโต พาหุลฺลาย (เวียนมาเพื่อความเป็นคนมักมาก) คือ เวียนมาเพื่อเป็นผู้มักมากในวัตถุสิ่งของมีจีวรเป็นต้น

ปาฐะว่า อปิ จ โข อาสนๆ ปญฺญเปตพฺพๆ (แต่พึงตั้งอาสนะไว้) หมายความว่า ปัญจวัคคีย์กล่าวกันว่า พวกเราควรจัดตั้งอาสนะแก่พระสมณโคดมผู้เกิดในสกุลสูง

ปาฐะว่า อสณฺหนฺตา (ไม่อาจดำรงอยู่) หมายความว่า [ปัญจวัคคีย์]อันเดชานุภาพของพระพุทธเจ้าครอบงำแล้ว ไม่อาจดำรงอยู่ในกติกาของตนได้

ปาฐะว่า นาเมน จ อาวุโสวาเทน จ สมุทาจรนฺติ (เรียกโดยระบุพระนามและใช้คำว่า อาวุโส) หมายความว่า ย่อมเรียกว่า ข้าแต่พระสมณโคดม, แน่ะผู้มีอายุ คือกล่าวคำอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระสมณโคดมผู้มีอายุ พวกเราได้ถือบาตรและจีวรของพระองค์ เมื่อตอน

ปฏิบัติธรรม ณ อุรุเวลาเสนานิคม ได้ถวายน้ำล้างหน้าและไม้ชำระฟัน ได้กวาดบริเวณที่อยู่ ใครปรนนิบัติพระองค์ในภายหลัง เมื่อพวกเราหลีกไปสถานที่อื่น พระองค์ไม่ทรงท้อแท้พระทัยหรือ

[ภาษาบาลีเป็นภาษาเก่าที่มีไวยากรณ์กำกับ และมีแบบแผนตามกฎไวยากรณ์เหมือนสันสกฤต คำบาลีโดยทั่วไปจึงมีความหมายและวิธีใช้คำ (usage) คงเดิมเป็นส่วนใหญ่ แต่มีข้อยกเว้นในบางที่ เช่นคำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ, สหาย) เป็นคำทักทายทั่วไปของผู้ที่แก่กว่าและอ่อนกว่าใช้ทักทายกันและกันเพื่อแสดงความเป็นกันเองในเวลาก่อนสมัยพุทธกาล แต่เมื่อถึงสมัยพุทธกาลแล้ว พระพุทธองค์ได้ตรัสห้ามปัญจวัคคีย์ไม่ให้ทักทายพระองค์อย่างผู้เสมอกันด้วยคำนี้ ต่อมาก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ทรงบัญญัติห้ามภิกษุผู้อ่อนกว่าทักทายภิกษุผู้แก่กว่าด้วยคำนี้ภายหลังพุทธกาลเป็นต้นมา คำนี้จึงเปลี่ยนเป็นคำทักทายของภิกษุผู้แก่กว่าใช้ทักทายภิกษุผู้อ่อนกว่า ดังข้อความในมหาปรินิพพานสูตรว่า

ยถา โข ปนานนฺท เอตรหิ ภิกฺขู อญฺญมญฺญํ อาวุโสวาเทน สมุทาจรนฺติ, น โข มมจฺจเยน เอวํ สมุทาจริตพฺพํ. เถรตเรน อานนฺท ภิกฺขุนา นวกตโร ภิกฺขุ นาเมน วา โคตฺเตน วา อาวุโสวาเทน วา สมุทาจริตพฺโพ. นวกตเรน ภิกฺขุนา เถรตโร ภิกฺขุ ภนฺเตติ วา อายสฺมาติ วา สมุทาจริตพฺโพ.[๕๓]

“ดูกรอานนท์ เมื่อเราล่วงไปแล้ว พวกภิกษุไม่ควรเรียกกันเหมือนที่ยังเรียกกันและกันด้วยคำว่า อาวุโส ในบัดนี้ ดูกรอานนท์ ภิกษุผู้แก่กว่า พึงเรียกภิกษุผู้อ่อนกว่าโดยชื่อหรือโคตร หรือโดยคำว่า อาวุโส แต่ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่า ภันเต (ท่านผู้เจริญ) หรืออายัสฺมา (ผู้มีอายุ)”]

พระดำรัสว่า นจิรสฺเสว แปลว่า โดยกาลไม่นานนั่นแหละ

พระดำรัสว่า กุลปุตฺตา (กุลบุตร) หมายความว่า กุลบุตรมี ๒ ประเภท คือ กุลบุตรโดยชาติสกุล และกุลบุตรโดยความประพฤติ ปัญจวัคคีย์เหล่านั้นเป็นกุลบุตรโดยประเภททั้ง ๒

พระดำรัสว่า อคารสฺมา แปลว่า จากเรือน

คำว่า อคาริยะ คือ การงานอันเกื้อกูลแก่เรือน หมายถึง การงานที่สั่งสมทรัพย์สินมีกสิกรรมและการเลี้ยงโคเป็นต้น

คำว่า อนคาริยะ คือ ภาวะที่ไม่มีการงานอันเกื้อกูลแก่เรือน คำนี้เป็นชื่อของการออกบวช

พระดำรัสว่า ปพฺพชนฺติ แปลว่า ย่อมเข้าถึง

พระดำรัสว่า ตทนุตฺตรํ ตัดบทเป็น ตํ + อนุตฺตรํ

พระดำรัสว่า พฺรหฺมจริยปริโยสานํ (ที่สุดแห่งพรหมจรรย์) คือ ที่สุดแห่งมรรค-พรหมจรรย์ ความหมายก็คือ อรหัตตผล เพราะกุลบุตรออกบวชเพื่อ[บรรลุ]อรหัตตผลนั้น

พระดำรัสว่า ทิฏฺเเว ธมฺเม (ในปัจจุบัน) คือ ในอัตภาพนั้น

พระดำรัสว่า สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา แปลว่า ทำให้ประจักษ์ด้วยปัญญาของตน คือ ไม่เชื่อผู้อื่น

พระดำรัสว่า อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสถ แปลว่า บรรลุแล้ว คือ ให้สำเร็จแล้ว จักอยู่

พระดำรัสว่า อิริยาย (จริยา) คือ ความประพฤติที่ทำได้ยาก

พระดำรัสว่า ปฏิปทาย (ปฏิปทา) คือ ข้อปฏิบัติที่ทำได้ยาก

พระดำรัสว่า ทุกฺกรการิกาย (ทุกรกิริยา) คือ ทุกรกิริยามีการบริโภคเยื่อเม็ดถั่วเขียววันละอุ้งมือหนึ่ง เป็นต้น

พระดำรัสว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา แปลว่า ยิ่งกว่ามนุษยธรรม

คำว่า อลมริยะ คือ สามารถทำให้เป็นพระอริยะ ความหมายก็คือ สามารถเพื่อความเป็นพระอริยะ

คำว่า ญาณทัศนวิเศษ คือ ปัญญาที่รู้เห็นนั่นแหละ

คำว่า อลมริยญาณทัศนวิเศษ คือ ปัญญาพิเศษที่รู้เห็นอันสามารถทำให้เป็นพระอริยะ

ทิพยจักษุ วิปัสสนาญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ และสัพพัญ-ญุตญาณ ได้ชื่อว่า ญาณทัสสนะ กล่าวคือ ญาณทัสสนะ ได้แก่

๑. ทิพยจักษุ เช่น อปฺปมตฺโต สมาโน ญาณทสฺสนํ อาราเธติ [๕๔] (ภิกษุเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ย่อมยังญาณทัสสนะ [ทิพยจักษุ] ให้สำเร็จได้)

๒. วิปัสสนาญาณ เช่น ญาณทสฺสนาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ [๕๕] (ย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ [วิปัสสนาญาณ])

๓. มรรคญาณ เช่น อภพฺพา เต ญาณทสฺสนาย อนุตฺตราย สมฺโพธาย[๕๖] (พวกเขาไม่สมควรบรรลุญาณทัสสนะ [มรรค] ซึ่งเป็นการรู้ยิ่งอันยอดเยี่ยม)

๔. ผลญาณ เช่น อยมญฺโญ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อลมริยญาณทสฺสนวิเสโส อธิคโต ผาสุวิหาโร[๕๗] (เขาได้บรรลุญาณทัสสนะ [ผล] นี้อื่นจากอุตริมนุษยธรรม[ที่ได้บรรลุมาก่อน] เป็นปัญญาที่รู้เห็นพิเศษทำให้เป็นพระอริยะ เป็นเครื่องอยู่อย่างผาสุก)

๕. ปัจจเวกขณญาณ เช่น ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ “อกุปฺปา เม เจโตวิมุตฺติ, อยมนฺติมา ชาติ, นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว”ติ [๕๘] (ญาณทัสสนะ [ปัจจเวกขณญาณ] ได้บังเกิดแก่เราว่า ความหลุดพ้นทางใจของเราไม่วิบัติ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ไม่มีภพใหม่ในกาลนี้)

๖. สัพพัญญุตญาณ เช่น ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ “สตฺตาหกาลกโต อาฬาโร กาลาโม”ติ [๕๙] (ญาณทัสสนะ [สัพพัญญุตญาณ] ได้บังเกิดแก่เราว่า อาฬารดาบสกาลามโคตร ถึงแก่กรรมแล้ว ๗ วัน)

ญาณทัสสนะในที่นี้ หมายถึง มรรคญาณอันประเสริฐอันเป็นเหตุใกล้พระสัพพัญญุตญาณ หรือหมายถึงพระสัพพัญญุตญาณ

ปาฐะว่า อภิชานาถ เม โน แปลว่า พวกเธอยังจำได้หรือไม่

[พระดำรัสว่า อภิชานาถ เม โน ตัดบทเป็น อภิชานาถ + เม + นุ ลบสระ อุ ใน นุ และลง โอ อักษรเป็นอาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โลปญฺจ ตตฺรากาโร (สระทั้งหลายย่อมถึงซึ่งการลบ [ในเพราะพยัญชนะในบางที่] และลง อ อักษร ในที่ลบนั้น) ดังหลักฐานในคัมภีร์พาลาวตารว่า

จกาเรน โอการุการาปิ. ส ภิกฺขุ, กจฺจิ โน ตฺวํ, ชาเนมุ ตं.[๖๐]

“แม้ โอ อักษร และ อุ อักษร ย่อมลงด้วย จ ศัพท์ เช่น

- ส ภิกฺขุ (ภิกษุนั้น) [โส ภิกฺขุ]
- กจฺจิ โน ตฺวํ (ท่าน[เป็น]อย่างไรหรือ) [กจฺจิ นุ ตฺวํ]
- ชาเนมุ ตं (เราทั้งหลายจะรู้จักท่าน) [ชานาม ตं]”]

พระดำรัสว่า เอวรูปๆ ปภาวิตเมตๆ แปลว่า คำที่เปล่งออกเช่นนี้ หมายความว่า เราเคยมาในเวลากลางคืนหรือกลางวัน แล้วเปล่งคำพูดอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อสงเคราะห์หรือปลอบโยน ในขณะบำเพ็ญเพียร ณ อุรุเวลาเสนานิคมว่า “พวกท่านอย่าคิดว่าพวกเราจะหลีกไปสถานที่อื่น เราเกิดแสงสว่างหรืออารมณ์กรรมฐานแล้ว” พวกปัญจวัคคีย์ได้สติเห็นตามด้วยพระดำรัสประโยคเดียวเท่านั้น จึงเกิดความเคารพนับถือเชื่อว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน ได้กราบทูลว่า โน เหตๆ ภนฺเต (ข้อความนั้นหามิได้)

ปาฐะว่า อสกฺขิ โข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู สญฺญาเปตุๆ (พระผู้มีพระภาคทรงสามารถยังพระปัญจวัคคีย์ให้ยินยอมได้แล้ว) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงสามารถยังให้ปัญจวัคคีย์รู้ว่า เราเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว

ปาฐะว่า อญฺญา จิตฺตๆ อุปฏฺฐาเปสุๆ (ตั้งจิตเพื่ออรหัตตผล) หมายความว่า ตั้งจิตไว้ คือ น้อมจิตไป เพื่อบรรลุอรหัตตผล

๑๓. พระดำรัสว่า เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บรรพชิตไม่ควรเสพส่วน[ที่สุดโต่ง]สองส่วนเหล่านี้ เพราะศัพท์ว่า อนฺต ในที่นี้มีความหมายว่า ส่วน ดังตัวอย่างว่า ปุพฺพนฺเต ญาณๆ อปรนฺเต ญาณๆ [๖๑] (ความรู้ในส่วนก่อน ความรู้ในส่วนหลัง)

พระสุรเสียงที่เป็นไปพร้อมกับที่ตรัสพระดำรัสนี้ได้แผ่ไปสู่หมื่นโลกธาตุด้วยอานุภาพของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่นรกอเวจีในเบื้องล่าง จนถึงภวัคคพรหมในเบื้องบน พรหม ๑๘ โกฏิที่เคยบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุสัจธรรม มีบุญกุศลแก่กล้า ได้มาประชุมกันในขณะนั้น เมื่อพระอาทิตย์อัสดงคตทางทิศตะวันตก พระจันทร์เพ็ญที่ประกอบด้วยอาสาฬหนักษัตรขึ้นทางทิศตะวันออก พระผู้มีพระภาคทรงปราภธัมมจักกัปวัตนสูตร ตรัสพระธรรมเทศนาว่า เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ปพฺพชิเตน (บรรพชิต) คือ ผู้ขจัดเครื่องผูกของคฤหัสถ์แล้วออกบวช

พระดำรัสว่า น เสวิตพฺพา แปลว่า ไม่พึงเสพ คือไม่พึงพยายาม[ประพฤติ]

พระดำรัสว่า โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค แปลว่า การเสพกามสุขในอารมณ์ที่ยั่วยวน ความหมายก็คือ การเสวยความสุขที่ประกอบด้วยกิเลสกาม

พระดำรัสว่า หีโน แปลว่า ต่ำทราม

พระดำรัสว่า คมฺโม แปลว่า เป็นของชาวบ้าน เพราะพวกเขาพึงซ่องเสพ

พระดำรัสว่า โปถุชฺชนิโก แปลว่า เป็นข้อประพฤติของปุถุชน คือ ชนผู้โง่เขลา

พระดำรัสว่า อนริโย แปลว่า ไม่ประเสริฐ คือ ไม่บริสุทธิ์ กล่าวคือ ไม่สูงส่ง หรือมิใช่ของพระอริยะ

พระดำรัสว่า อนตฺถสญฺหิโต แปลว่า ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ คือ ไม่อาศัยเหตุอันนำประโยชน์สุขมาให้

พระดำรัสว่า อตฺตกิลมถานุโยโค แปลว่า การประกอบในการเบียดเบียนตน ความหมายก็คือ การทำให้เป็นทุกข์ คือ ยังความทุกข์ให้เกิดขึ้น

พระดำรัสว่า ทุกฺโข (เป็นทุกข์) หมายความว่า นำความทุกข์มาให้ด้วยข้อประพฤติที่เบียดเบียนตนมีการนอนบนที่นอนมีหนาม เป็นต้น

พระบรมศาสดาตรัสพระดำรัสว่า มชฺฌิมา ปฏิปทา (ทางสายกลาง) โดยหมายถึงอริยมรรค เพราะอริยมรรคไม่เข้าใกล้ส่วน[ที่สุดโต่ง]ทั้งสองส่วนเหล่านี้ คือ กามสุขัลลิกา-นุโยคอันเป็นส่วนหนึ่ง และอัตตกิลมถานุโยคอันเป็นส่วนหนึ่ง เป็นธรรมที่หลุดพ้นจากส่วนเหล่านั้น จึงเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา

ชื่อว่า มัชฌิมา เพราะเป็นกลางในส่วนทั้งสองนั้น และชื่อว่า ปฏิปทา เพราะเป็นสิ่งที่กุลบุตรผู้ปรารถนาจะหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ควรปฏิบัติ

พึงอธิบายตามนัยก่อนเหมือนอย่างนั้นว่า ความโลภเป็นส่วนหนึ่ง ความโกรธเป็นส่วนหนึ่ง สัสสตทิฏฐิเป็นส่วนหนึ่ง อุจเฉททิฏฐิเป็นส่วนหนึ่ง เป็นต้น

พระบรมศาสดาทรงสรรเสริญทางสายกลางนั้นด้วยพระดำรัสว่า จกฺขุกรณี (ก่อให้เกิดจักษุ) เป็นต้น

คำว่า จักขุกรณี คือ ทำให้เกิดปัญญาจักษุ เพราะทางสายกลางนั้นก่อให้เกิด

ปัญญาจักษุ เนื่องจากเป็นไปเพื่อการหยั่งรู้อริยสัจ ๔ เนื่องจากทำให้เกิดการรู้เห็น มีการกำหนดรู้และการแทงตลอด เป็นต้น

อนึ่ง คำว่า จักขุกรณี นั้นตรัสไว้โดยอ้อม เพราะข้อความที่ปรากฏโดยบางส่วนก็จัดว่าเป็นสิ่งที่หมู่ได้กระทำไว้ แม้ว่าปัญญาจักษุจะไม่แตกต่างจากทางสายกลางก็ตาม

[ทางสายกลางเป็นองค์รวมของอริยมรรคมีองค์ ๘ ส่วนปัญญาจักษุที่จัดเป็นสัมมาทิฏฐิเป็นองค์ประกอบหนึ่งของอริยมรรค ดังนั้นการกล่าวว่าทางสายกลางทำให้เกิดปัญญาจักษุจึงเป็นสำนวนที่ตรัสไว้โดยอ้อม เพราะส่วนประกอบก็นับเข้าในองค์รวมนั่นเอง การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภทูปจาระ หรืออเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (บางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน บางแห่งก็กล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน) ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน]

พระดำรัสที่ ๒ [คือ ญาณกรณี] เป็นคำไวพจน์ของพระดำรัสว่า จกฺขุกรณี นั้น

พระดำรัสว่า อุปสมาย แปลว่า เพื่อระงับกิเลส

พระดำรัสว่า อภิญฺญาย แปลว่า เพื่อหยั่งรู้อริยสัจ ๔

พระดำรัสว่า สมฺโพธาย แปลว่า เพื่อรู้อริยสัจ ๔ เหล่านั้นโดยชอบ

พระดำรัสว่า นิพฺพานาย แปลว่า เพื่อรู้แจ้งพระนิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง พระดำรัสว่า นิพฺพานาย แปลว่า เพื่ออนุปาทิเสสนิพพาน (การดับสนิทที่ไม่มีขันธ์เหลือ) เพราะพระดำรัสว่า อุปสมาย หมายเอาสอุปาทิเสสนิพพาน (การดับสนิทที่ยังมีขันธ์เหลือ)

บัดนี้ เมื่อทรงประสงค์จะแสดงตัวอย่างมัชฌิมาปฏิปทานั้น จึงตรัสถามว่า กตมา จ สา (ทางสายกลางที่ตถาคตได้ตรัสรู้ ก่อให้เกิดดวงตาเห็นธรรม ก่อให้เกิดปัญญา ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบกิเลส เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้แจ้ง และเพื่อดับทุกข์นั้น เป็นไฉน) เป็นต้นแล้ว ทรงตอบตามนัยว่า อยเมว (ทางสายกลาง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้นั่นเอง) เป็นต้น

ในพระดำรัสนั้น เอว ศัพท์ที่มีอรรถห้ามในพระดำรัสว่า อยเมว มีประโยชน์เพื่อห้ามทางปฏิบัติอื่นที่ยังสัตว์ให้บรรลุพระนิพพาน เพราะการห้ามในที่นี้เป็นการห้ามความมีอยู่[ของทางปฏิบัติอื่น] เนื่องจากไม่มีหนทางปฏิบัติอื่นที่คิดหาได้

พึงทราบความในพระดำรัสว่า อริโย ว่า ชื่อว่า อริยะ เพราะเหตุดังนี้ว่า

- ผู้ห่างไกลจากกิเลส โดยนิรุตตินัย (นัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป)

- ผู้เป็นไปเพื่อขจัดศัตรู โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้ทำให้ศัตรูคือกรรมชั่วอันตรธานไป

- สภาวะของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระอริยะ เพราะเป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระอริยะตรัสแสดง

- สภาวะเป็นไปเพื่อบรรลุความเป็นพระอริยะ[คือผลธรรมอันประเสริฐ]

ส่วนในคำว่า อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค นี้ พึงทราบความสำเร็จแห่ง อริย ศัพท์ โดยลบบทหลังในรูปวิเคราะห์ว่า สภาวะที่ทำให้เป็นพระอริยะ ชื่อว่า อริยะ

[คำว่า อริย มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- ผู้ห่างไกลจากกิเลส มาจาก อารกา ศัพท์ แปลง อารกา เป็น อริย ด้วยนิรุตตินัย

- ผู้ทำให้ศัตรู[คือกรรมชั่ว]อันตรธานไป = อรโย ปาปธมฺมา ยนฺติ อปคจฺฉนฺติ เอเตนาติ อริโย (อริ บทหน้า + ยา ธาตุ = อันตรธานไป + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สภาวะเป็นของพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระอริยะ = อริยสฺส อยํ อริโย.
(อริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต)

- สภาวะเป็นไปเพื่อบรรลุความเป็นพระอริยะ = อริยภาวปฺปฏิลาภาย สංวตฺตตีติ อริโย.
(อริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สංวตฺตติ ตัทธิต)

- สภาวะที่ทำให้เป็นพระอริยะ = อริยํ กโรตีติ อริโย.
(อริย บทหน้า + กร ธาตุ + อ ปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า อริยกร ให้ลบ กร ศัพท์หลัง)]

ชื่อว่า **อัฏฐังคิกะ** (มีองค์ ๘) เพราะประกอบด้วยองค์ ๘ เนื่องจากหมู่องค์มรรค ๘ ได้ชื่อว่า มรรค และหมู่ก็จัดว่าประกอบด้วยส่วน

คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อัฏฐังคิกะ เพราะมีองค์ ๘ อันเป็นส่วนของตน องค์ต่างๆ นั่นแหละ ชื่อว่า มรรคโดยปรมัตถ์ เหมือนเครื่องดนตรีที่มีองค์ประกอบ ๕ เป็นต้น และไม่เหมือนกับพระเวทที่ประกอบด้วยองค์ ๖ แต่ไม่นับเข้าในองค์ ๖

[เครื่องดนตรีที่มีองค์ประกอบ ๕ คือ

๑. กลองขึ้นหนังหน้าเดียว (อาตตะ)

๒. กลองขึ้นหนังทั้ง ๒ หน้า (วิตตะ)

๓. กลองขึ้นหนังทั้งหมด (อาตตวิตตะ)

๔. เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น (ฆนะ)

๕. เครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น (สุสิระ)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

อาตตं เจว วิตต- มาตตวิตตं ฆนं

สุสิรं เจติ ตูริยं ปญฺจงฺคิกมุทีริตं.[๖๒]

"เครื่องดนตรีกล่าวว่ามีองค์ ๕ คือ กลองหุ้มหนังด้านเดียว กลองหุ้มหนังทั้งสองด้าน กลองหุ้มหนังทั้งหมด เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น และเครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น"]

มรรค คือ สภาวะกำจัดกิเลสไปได้ โดยนิรุตตินัย (มาเรนฺตค = มคฺค)

อีกอย่างหนึ่ง **มรรค** คือ สภาวะแสวงหานิพพาน เนื่องจากอริยมรรคที่รับเอานิพพานเป็นอารมณ์ก็เหมือนกับแสวงหานิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง **มรรค** คือ สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานแสวงหา เนื่องจากปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานนั้นตั้งแต่ที่ได้บำเพ็ญบุญอันเป็นเหตุบรรลุนิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง **มรรค** คือ สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานพึงปฏิบัติ มีวิธีสำเร็จรูปศัพท์โดยสลับอักษรหน้าและอักษรหลังในความหมายนี้ (คมฺม = มคฺค)

[คำว่า มคฺค มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะกำจัดกิเลสไปได้ = กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโค (มีรูปศัพท์เดิมว่า

มาเรนฺตคมน รัสสะ อา ใน มา เป็น อ, ลบ เรนฺตมน คงเหลือ ค อักษร และซ้อน คฺ อักษรด้วย นิรุตตินัย)

- สภาวะแสวงหานิพพาน = นิพฺพานํ มคฺเคตีติ มคฺโค.
  (มคฺค ธาตุ = แสวงหา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานแสวงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียตีติ มคฺโค.
  (มคฺค ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานพึงปฏิบัติ = นิพฺพานตฺถิเกหิ คมฺมติ ปฏิปชฺชียตีติ มคฺโค.
  (คมุ ธาตุ = ไป + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

พระดำรัสว่า เสยฺยถิทํ เป็นนิบาต มีความหมายว่า อริยมรรคอันมีองค์ ๘ นั้น คืออะไร หรือองค์ ๘ เหล่านั้นคืออะไร นิบาตนี้มีลิงค์ วิภัตติ และพจน์ทั้งหมดเหมือนกัน

แม้องค์หนึ่งๆ ก็ชื่อว่า มรรคนั่นแหละ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺโค เจว เหตุ จ.[๖๓] (สัมมาทิฏฐิ เป็นมรรคและเหตุ[ของมรรค])

แม้โบราณาจารย์ก็กล่าวว่า “สัมมาทิฏฐิ เป็นหนทางแห่งการหยั่งรู้ สัมมาสังกัปปะ เป็นหนทางแห่งการน้อมจิตสู่อารมณ์กรรมฐาน...สัมมาสมาธิเป็นหนทางแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน”

ถามว่า : องค์ต่างๆ ที่รวมกันขึ้น นับเป็นมรรคมิใช่หรือ เพราะไม่มีอริยมรรคที่หย่อนกว่าองค์ ๗ เป็นอย่างต่ำ [องค์มรรค ๗ ในทุติยฌานเป็นต้นไป]

ตอบว่า : องค์ต่างๆ ที่รวมกันขึ้น นับเป็นมรรคในขณะหยั่งรู้อริยสัจ แต่องค์เหล่านั้นทีละองค์ก็นับเป็นมรรคได้ เพราะทำกิจเฉพาะตน โดยความเป็นมรรคปัจจัย ถ้าองค์ทีละองค์ไม่นับเป็นมรรค องค์ที่รวมกันขึ้นก็ไม่อาจทำมรรคกิจได้

พึงทราบรูปวิเคราะห์ในพระดำรัสว่า สมฺมาทิฏฺจิ เป็นต้น ดังนี้

คำว่า สัมมาทิฏฐิ คือ สภาวะรู้เห็นโดยชอบ

คำว่า สัมมาสังกัปปะ คือ สภาวะดำริชอบ กล่าวคือ น้อมสัมปยุตตธรรมสู่อารมณ์คือพระนิพพาน

คำว่า สัมมาวาจา คือ สภาวะทำให้กล่าวชอบ

คำว่า สัมมากัมมะ คือ สภาวะทำให้กระทำชอบ สภาวะทำให้กระทำชอบนั้นแหละ ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ [โดยประกอบใช้ อนฺต ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า ตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ตนประกอบร่วม ไม่มีอรรถพิเศษ]

คำว่า สัมมาอาชีวะ คือ สภาวะทำให้เลี้ยงชีพชอบ

คำว่า สัมมาวายามะ คือ สภาวะพากเพียรชอบ

คำว่า สัมมาสติ คือ สภาวะระลึกชอบ

คำว่า สัมมาสมาธิ คือ สภาวะทำให้จิตตั้งมั่นชอบ

บัดนี้ เมื่อพระพุทธองค์ทรงประสงค์จะแสดงนิคมของปฏิปทานั้น จึงตรัสว่า อยํ โข สา ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ เป็นทางสายกลางนั้นที่ตถาคตได้ตรัสรู้) เป็นต้น พระดำรัสนั้นหมายความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย มรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ ที่เรากล่าวรวมโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ นี้ ทำให้เกิดปัญญาจักษุ ฯลฯ เป็นไปเพื่อบรรลุพระนิพพาน

๑๔. หลังจากพระพุทธองค์ทรงแสดงตัวอย่างมัชฌิมาปฏิปทาดังนี้แล้ว บัดนี้ ตรัสพระดำรัสว่า อิทํ โข ปน ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกข์) เป็นต้น เพื่อแสดงอริยสัจ ๔

ในพากย์นั้น ศัพท์ว่า ทุ ในคำว่า ทุกฺขํ มีความหมายว่า น่ารังเกียจ เพราะชาวโลกเรียกบุตรที่น่ารังเกียจว่า ทุปุตฺโต (บุตรชั่ว)

ขํ ศัพท์ มีความหมายว่า ว่างเปล่า เพราะชาวโลกเรียกท้องฟ้าที่ว่างเปล่าว่า ขํ (ท้องฟ้า) [ดังคำว่า ขปุปฺผํ (ดอกฟ้า)]

อริยสัจแรกนี้เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ เพราะเป็นบ่อเกิดอุปัทวันตรายต่างๆ และเป็นสิ่งที่ว่างเปล่า เพราะไม่มีความเที่ยง ความสวยงาม ความสุข และตัวตน ที่พวกคนเขลาดำริขึ้น ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นสิ่งที่น่าเกลียดและว่างเปล่า

[คำว่า ทุกฺข มาจาก ทุ ศัพท์ + ข ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า กุจฺฉิตํ ขํ ทุกฺขํ (ทุกข์ คือ สภาพว่างเปล่าอันน่ารังเกียจ) ตามนัยนี้เป็นปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส โดย ทุ ศัพท์มีความหมายว่า

กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ) และ ข ศัพท์มีความหมายว่า ตุจฺฉ (ว่างเปล่า, ไร้แก่นสาร) หมายถึง อุปาทาน-ขันธ์เป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสารและน่ารังเกียจ]

อนึ่ง เหล่าพระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมแทงตลอดสัจจะนั้น ดังนั้นจึงชื่อว่า อริยสัจ เพราะสัจจะที่พระอริยะพึงแทงตลอดชื่อว่า อริยสัจ โดยลบบทหลัง [คือ ปฏิวิชฺฌิ-ตพฺพ ศัพท์]

อีกอย่างหนึ่ง **อริยสัจ** คือ สัจจะของพระตถาคตผู้เป็นพระอริยะ เพราะอริยสัจนั้นเป็นสัจจะของพระตถาคต เนื่องจากเป็นสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้เอง ทรงสั่งสอน และบุคคลอื่นพึงรู้ได้จากการสั่งสอนนั้น

อีกอย่างหนึ่ง **อริยสัจ** คือ สัจจะที่ทำให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ เพราะสำเร็จเป็นพระอริยะได้เนื่องจากหยั่งเห็นอริยสัจนั้นแล้ว โดยลบบทหลังเหมือนนัยก่อน [คือ ลบ สาธก ศัพท์]

อีกอย่างหนึ่ง **อริยสัจ** คือ สัจจะที่ควรหยั่งรู้ เพราะเป็นสภาวะที่ควรหยั่งรู้โดยไม่แปรปรวน

ข้าพเจ้าจะแสดงความหมายที่ไม่แปรปรวนของอริยสัจ ๔ พร้อมกันต่อไป

[คำว่า อริยสจฺจ มีความหมาย ๔ ประการ คือ
- สัจจะที่พระอริยะพึงแทงตลอด = อริยปฏิวิชฺฌิตพฺพำ สจฺจำ อริยสจฺจ.
  (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ ปฏิวิชฺฌิตพฺพ ศัพท์กลางสมาส)
- สัจจะของพระตถาคตผู้เป็นพระอริยะ = อริยสฺส สจฺจำ อริยสจฺจ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- สัจจะที่ทำให้สำเร็จความเป็นพระอริยะ = อริยสาธกำ สจฺจำ อริยสจฺจ.
  (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ สาธก ศัพท์กลางสมาส)
- สัจจะที่ควรหยั่งรู้ = อริยำ สจฺจำ อริยสจฺจ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสพระดำรัสว่า ชาติปิ ทุกฺขา (การเกิดเป็นทุกข์) เป็นต้น เพื่อแสดงทุกขสัจ

ในพระดำรัสนั้น ศัพท์ว่า ชาติ มีความหมายจำนวนมาก กล่าวคือ คำนี้มีความหมายดังนี้

๑. ภพ เช่น เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย[๖๔] ([ระลึกได้]หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง)

๒. หมู่ เช่น อตฺถิ วิสาเข นิคณฺฐา นาม สมณชาติ [๖๕] (ดูกรวิสาขา สมณชาติ [หมู่สมณะ] ชื่อว่านิครนถ์ มีอยู่)

๓. ลักษณะที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เช่น ชาติ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตา[๖๖] (ชาตินับเข้าด้วยขันธ์ ๒)

๔. ปฏิสนธิ เช่น ยํ มาตุกุจฺฉิสฺมึ ปฐมํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ ปฐมํ วิญฺญาณํ ปาตุภูตํ, ตทุปาทาย สาวสฺส ชาติ [๖๗] (บุคคลมีจิตวิญญาณเกิดปรากฏขึ้นเป็นเบื้องแรกในครรภ์มารดา การเกิดนั้นชื่อว่าชาติของเขา ตั้งแต่ขณะนั้น)

๕. ผู้คลอดแล้ว เช่น สมฺปติชาโต อานนฺท โพธิสตฺโต[๖๘] (ดูกรอานนท์ พระโพธิสัตว์ผู้ประสูติแล้วในปัจจุบัน)

๖. ชาติตระกูล เช่น อกฺขิตฺโต อนุปกุฏฺโฐ ชาติวาเทน[๖๙] (ไม่ถูกคัดค้านว่าร้ายโดยกล่าวถึงชาติ)

ศัพท์ว่า ชาติ ในที่นี้ หมายถึง ขันธ์ของผู้ที่อยู่ในครรภ์มารดา (คัพภเสยยกะ) ตั้งแต่เกิดปฏิสนธิจนคลอดจากครรภ์มารดา ทั้งยังหมายถึงขณะเกิดปฏิสนธิจิตเท่านั้นของสัตว์เหล่าอื่น [อัณฑชะ สังเสทชะ และโอปปาติกะ]

อนึ่ง คำนี้เป็นเพียงคำปริยายเท่านั้น ความปรากฏเป็นเบื้องแรกแห่งขันธ์ของเหล่าสัตว์ที่เกิดในภพนั้นๆ ชื่อว่า ชาติ โดยตรง

ถามว่า : เหตุใดการเกิดจึงนำทุกข์มาให้

ตอบว่า : เพราะเป็นบ่อเกิดความทุกข์ต่างๆ เนื่องจากทุกข์มีมากมายนานัปการ

ถามว่า : ทุกข์เหล่านี้คืออะไร

ตอบว่า : ทุกข์เหล่านี้ คือ

๑. ทุกขทุกข์ (ทุกข์ที่ทนได้ยาก) คือ ทุกขเวทนาทางกายและใจ เพราะเป็นทุกข์โดยสภาวะและชื่อ [กายิกทุกขเวทนา และเจตสิกทุกขเวทนา]

๒. วิปริณามทุกข์ (ทุกข์แปรปรวน) คือ สุขเวทนา เพราะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ที่แปรปรวนไป [กายิกสุขเวทนา และเจตสิกสุขเวทนา]

๓. สังขารทุกข์ (ทุกข์ของสังขาร) คือ อุเบกขาเวทนาและสังขารที่เหลือซึ่งมีในภูมิ ๓ เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ [จิต เจตสิก รูป ที่เว้นจากทุกขทุกข์และวิปริณามทุกข์]

๔. ปฏิจฉันนทุกข์ (ทุกข์ที่ถูกปกปิด) คือ โรคทางกายเป็นต้นว่าโรคปวดหูและโรคปวดฟัน และโรคทางใจมีความเร่าร้อนอันเกิดจากราคะหรือโทสะเป็นต้น เพราะต้องถามจึงรู้ และเพราะการกระทำไม่ปรากฏ

๕. อปฏิจฉันนทุกข์ (ทุกข์ที่ไม่ถูกปกปิด) คือ ความเจ็บป่วยอันมีการทรมาน ๓๒ อย่างเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเพราะการกระทำปรากฏ

๖. ปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยอ้อม) คือ ทุกข์ที่เหลือทั้งหมดมีการเกิดเป็นต้นนอกจากทุกขทุกข์ ซึ่งพบในสัจจวิภังค์ [๗๐] เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์นั้นๆ

๗. นิปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยตรง) คือ ทุกขทุกข์

ในเรื่องนั้น ความเกิดชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งความทุกข์มีการเกิดในอบาย เป็นต้น ดังพระผู้มีพระภาคตรัสแสดงอุปมาไว้ในพาลปัณฑิตสูตร[๗๑] เป็นต้น และทุกข์อันมีเหตุคือการเกิดในครรภ์มารดาเป็นต้นในมนุษยโลกที่แม้จะเป็นสุคติภูมิ ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้[ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๗๒]] ว่า

ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สตฺโต
ตตฺถคฺคิทาหาทิกมปฺปสยฺหํ
ลเภถ ทุกฺขํ น กุหึ ปติฏฺจ
อิจฺจาห ทุกฺขาติ มุนีธ ชาตึ.

“ถ้าสัตว์ไม่เกิดในนรก ก็ไม่พึงประสบความทุกข์มีการถูกเผาในนรกที่ทรมาน ไม่มีที่พึ่งในที่ไหนๆ เป็นต้น พระมุนีจึงตรัสว่าความเกิดในโลกนี้เป็นทุกข์”

ทุกฺขํ ติรจฺเฉสุ กสาปโตท-
ทณฺฑาภิฆาตาทิภวํ อเนกํ
ยํ ตํ กถํ ตตฺถ ภเวยฺย ชาตึ
วินา ตหึ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขา.

“ทุกข์ของสัตว์ดิรัจฉานมีมากมาย เช่น การถูกกระหน่ำด้วยแส้ ปฏัก และท่อนไม้ เป็นต้น สัตว์เหล่านั้นจะมีทุกข์ได้อย่างไร ถ้าไม่มีความเกิด ความเกิดจึงเป็นทุกข์แก่สัตว์เหล่านั้น”

เปเตสุ ทุกฺขํ ปน ขุปฺปิปาสา-
วาตาตปาทิปฺปภวํ วิจิตฺตํ
ยสฺมา อชาตสฺส น ตตฺถ อตฺถิ
ตสฺมาปิ ทุกฺขํ มุนิ ชาติมาห.

“ทุกข์ที่เกิดจากความหิวกระหายในเปรตที่อยู่ในสถานที่มีลมแรงและแดดกล้า ย่อมไม่มีแก่สัตว์อื่น พระมุนีจึงตรัสว่าความเกิดเป็นทุกข์”

ติพฺพนฺธกาเร จ อสยฺห สีเต
โลกนฺตเร ยํ อสุเรสุ ทุกฺขํ
น ตํ ภเว ตตฺถ น จสฺส ชาติ
ยโต อยํ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขา.

“ทุกข์ของอสุรกายที่เกิดในนรกโลกันตร์อันเย็นจัด จะไม่มีแก่พวกเขา เพราะไม่มีความเกิด ความเกิดจึงเป็นทุกข์”

ยญฺจาปิ คูถนรเก วิย มาตุ คพฺเภ
สตฺโต วสํ จิรมโต พหิ นิกฺขมญฺจ
ปปฺโปติ ทุกฺขมติโฆรมิทมฺปิ นตฺถิ
ชาตึ วินา อิติปิ ชาติ อยญฺหิ ทุกฺขา.

“เด็กที่เกิดในครรภ์มารดาที่เหมือนคูถนรก อยู่ในครรภ์เป็นเวลานานหรือคลอดออก ย่อมประสบทุกข์ที่รุนแรง ทุกข์นี้ย่อมไม่มีถ้าไม่มีความเกิด ความเกิดจึงเป็นทุกข์”

กึ ภาสิเตน พหุนา นนุ ยํ กุหิญฺจิ
อตฺถีธ กิญฺจิทปิ ทุกฺขมิทํ กทาจิ

เนวตฺถิ ชาติวิรเหน ยโต มเหสิ
ทุกฺขาติ สพฺพปฐมํ อิมมาห ชาตึ.

"การพรรณนาอย่างมากมาย จะมีประโยชน์อะไร ทุกข์ในโลกนี้ ซึ่งมีในสถานที่ต่างๆ จะไม่มีในกาลไหนๆ ถ้าไม่มีความเกิดมิใช่หรือ พระพุทธเจ้าจึงตรัสความเกิดนี้ว่าเป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง"

ในพระดำรัสว่า ชราปิ ทุกฺขา (ความแก่เป็นทุกข์) นี้ ชรามี ๒ ประเภท คือ

๑. ชราที่มีลักษณะปัจจัยปรุงแต่ง

๒. ชราแห่งขันธ์อันนับเนื่องในภพหนึ่งในสันตติบัญญัติ ซึ่งชาวโลกสมมุติว่าเป็นลักษณะต่างๆ เช่น ฟันหัก เป็นต้น

พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาชราประเภทที่ ๒ ในที่นี้

ชรานั้นชื่อว่า ทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์และเป็นบ่อเกิดแห่งความทุกข์ เนื่องจากชราเป็นเหตุแห่งความทุกข์กายทุกข์ใจอันมีเหตุมากมาย เช่น การที่องคาพยพแก่ลง อินทรีย์แปรปรวน รูปร่างไม่งดงาม เสื่อมวัย ย่อหย่อนความเพียร หลงลืมสติปัญญา และถูกคนอื่นข่มเหง เป็นต้น ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้[ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๗๓]] ว่า

องฺคานํ สิถิลีภาวา อินฺทฺริยานํ วิการโต
โยพฺพนสฺส วินาเสน พลสฺส อุปฆาตโต.
วิปฺปวาสา สตาทีนํ ปุตฺตทาเรหิ อตฺตโน
อปฺปสาทนียโต เจว ภิยฺโย พาลตฺตปตฺติยา.
ปปฺโปติ ทุกฺขํ ยํ มจฺโจ กายิกํ มานสํ ตถา
สพฺพเมตํ ชราเหตุ ยสฺมา ตสฺมา ชรา ทุขา.

"มวลมนุษย์ย่อมประสบความทุกข์กายทุกข์ใจ เพราะการที่องคาพยพแก่ลง อินทรีย์แปรปรวน เสื่อมวัย หมดกำลัง หลงลืมสติ เป็นต้น ถูกบุตรภรรยาของตนดูหมิ่น เป็นคนโง่เขลายิ่ง ความทุกข์ทั้งหมดนั้นมีชราเป็นเหตุ พระบรมศาสดาจึงตรัสชราว่าเป็นทุกข์"

พระดำรัสว่า พฺยาธิปิ ทุกฺโข (ความเจ็บเป็นทุกข์) นี้ ไม่ปรากฏในคำอธิบายทุกขสัจนิเทศ ท่านจึงไม่แสดงพระดำรัสนั้นในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ทุกขสัจนิเทศ แต่พระดำรัสนั้นพบในธัมมจักกัปปวัตนสูตร จึงควรแสวงหาเหตุที่ตรัสพระดำรัสนี้ในพระสูตรนั้น และเหตุที่ไม่ตรัสไว้ในพระสูตรอื่น

ในพระดำรัสว่า มรณมฺปิ ทุกฺขํ (ความตายเป็นทุกข์) นี้ ความตายมี ๒ ประเภท คือ

๑. ความตายที่มีลักษณะปัจจัยปรุงแต่ง ดังพระพุทธดำรัสว่า ชรามรณํ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตํ [๗๔] (ความแก่และความตายนับเข้าด้วยขันธ์ ๒)

๒. ความตายที่เป็นการขาดสูญแห่งลำดับชีวิตินทรีย์ที่นับเนื่องในภพหนึ่ง ดังพระพุทธดำรัสว่า นิจฺจํ มรณโต *ภยํ* [๗๕] (*ภัย*จากความตายเป็นของเที่ยง)

พระพุทธองค์ประสงค์เอาความตายประเภทที่ ๒ ในที่นี้ ความตายยังมีอีกหลายชื่อ คือ

- ชาติปัจจยมรณะ (ความตายอันมีชาติเป็นปัจจัย)

- อุปักกมมรณะ (ความตายเพราะความเพียร) [คือ การกำหนดอายุก็ยังไม่สิ้นกรรมก็ยังไม่สิ้น แต่ถึงความตายโดยอาศัยความพยายามของตนหรือผู้อื่นด้วยอำนาจอุปัจเฉทกกรรม]

- สรสมรณะ (ความตายที่ประกอบด้วยกิจ) [คือ ความตายที่ถึงกำหนดอายุและกรรม]

- อายุกขยมรณะ (ความตายเพราะหมดอายุ)

- ปุญญักขยมรณะ (ความตายเพราะหมดบุญ)

ความตายนั้นเป็นทุกข์ เพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์ ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้[ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๗๖]] ว่า

ปาปสฺส ปาปกมฺมาทิ- นิมิตฺตมนุปสฺสโต
ภทฺทสฺสาปสหนฺตสฺส วิโยคํ ปิยวตฺถุกํ
มียมานสฺส ยํ ทุกฺขํ มานสํ อวิเสสโต.

สพฺเพสญฺจาปิ ยํ สนฺธิ- พนฺธนจฺเฉทนาทิกํ
วิตุชฺชมานมมฺมานํ โหติ ทุกฺขํ สรีรชํ.
อสยฺหมปฺปฏิการํ ทุกฺขสฺเสตสฺสิทํ ยโต
มรณํ วตฺถุ เตเนตํ ทุกฺขมิจฺเจว ภาสิตํ.

"ความทุกข์ใจทั่วไปที่เกิดแก่คนชั่วซึ่งกำลังจะตาย เห็นนิมิตมีบาปกรรม[ที่ตนเคยทำไว้] เป็นต้น หรือแม้เป็นคนดีแต่ไม่อาจพลัดพรากจากสิ่งที่รักได้ ความทุกข์กายมีการแทง การตัดอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งเป็นต้น ย่อมเกิดแก่สรรพสัตว์ที่รักตัวกลัวตาย ความตายนี้เป็นเหตุแห่งความทุกข์ ไม่มีใครต้านทานหรือช่วยเหลือได้ พระบรมศาสดาจึงตรัสความตายว่าเป็นทุกข์"

ในที่นี้ พระดำรัสว่า โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา (ความเศร้าโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นทุกข์) ปรากฏในคำอธิบายทุกขสัจนิเทศ[๗๗] แต่ไม่พบในธัมมจักกัปปวัตนสูตรนี้ บัณฑิตจึงควรแสวงหาเหตุแม้ในเรื่องนั้น

[ต่อจากพระดำรัสว่า มรณมฺปิ ทุกฺขํ (ความตายเป็นทุกข์) บางฉบับมีข้อความว่า พฺยาธิปิ ทุกฺโข (ความเจ็บเป็นทุกข์) คัมภีร์นี้จึงกล่าวว่า "ข้อความว่า พฺยาธิปิ ทุกฺโข พบในธัมมจักกัปปวัตนสูตร แต่ไม่พบในคำอธิบายทุกขสัจนิเทศของคัมภีร์วิสุทธิมรรค และข้อความว่า โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา (ความเศร้าโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นทุกข์) ก็พบในคำอธิบายทุกขสัจนิเทศ[๗๘] แต่ไม่พบในธัมมจักกัปปวัตนสูตร" และได้ฝากให้ค้นคว้าเพิ่มเติมว่าบัณฑิตควรแสวงหาเหตุผลเกี่ยวกับเรื่องนี้

ในที่นี้ขอชี้แจงว่า นิเทศของทุกขสัจพบในธัมมจักกัปปวัตนสูตรของพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก[๗๙] (มหาสติปัฏฐานสูตร[๘๐] และคัมภีร์สัจจวิภังค์ของพระอภิธรรมปิฎก[๘๑] แต่มีข้อความต่างกันเล็กน้อย คือ ในธัมมจักกัปปวัตนสูตรของพระวินัยปิฎกมีปาฐะว่า พฺยาธิปิ ทุกฺโข แต่ในที่อื่นไม่มีปาฐะนี้ และปาฐะว่า โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา ก็ไม่มีในที่นี้ แต่มีในที่อื่น คัมภีร์สารัตถทีปนีจึงกล่าวว่า บัณฑิตจึงควรแสวงหาเหตุผลเกี่ยวกับเรื่องนี้

โดยทั่วไปธรรมะของพระพุทธเจ้าต้องเป็นอย่างเดียวกันไม่ลักลั่น จึงควรมีข้อความตรงกันในคัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรและพระวินัยที่ประพันธ์โดยพระพุทธโฆสาจารย์ที่เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พุทธศักราช ๙๕๓-๙๗๕) และในคัมภีร์ฎีกาของพระสูตรที่ประพันธ์โดยพระธรรมบาลเถระผู้มีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าเสนะที่ ๔ (พุทธศักราช ๑๔๙๖-๑๔๙๙) มิได้กล่าวถึงความแตกต่างกันในเรื่องนี้ จึงสันนิษฐานว่าในสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๕ คงไม่มีความแตกต่างกัน แต่ภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เป็นต้นมาจนถึงสมัยของพระสารีบุตรผู้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พุทธศักราช ๑๖๙๖-๑๗๒๙) พระภิกษุผู้ทรงพระวินัยปิฎกคงจะทรงจำกันมาผิดพลาด จะเห็นได้ว่าพระไตรปิฎกฉบับต่างๆ มีข้อความแตกต่างกันบ้างตามการทรงจำและการคัดลอกต่อๆ กันมา

นอกจากนี้ พระดำรัสว่า โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา (ความเศร้าโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นทุกข์) ได้รวมโรคไว้ในความทุกข์กายแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องตรัสว่า พฺยาธิปิ ทุกฺโข (แม้โรคก็เป็นทุกข์) อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของพระสูตรและพระอภิธรรมไม่ปรากฏคำอธิบายของพระดำรัสว่า พฺยาธิปิ ทุกฺโข มีแต่คำอธิบายของพระดำรัสว่า โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ควรมีปาฐะว่า พฺยาธิปิ ทุกฺโข และควรมีพระดำรัสว่า โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา]

พระดำรัสว่า อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข (การพบกับอารมณ์ที่ไม่ชอบเป็นทุกข์) นี้ หมายความว่า การพบกับสิ่งที่ไม่ชอบ เป็นการประสบกับบุคคลสิ่งของที่ไม่พึงพอใจ การประสบกับสิ่งที่ไม่ชอบนั้น ก็เป็นทุกข์ เพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์ ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้ [ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๒]] ว่า

ทิสฺวาว อปฺปิเย ทุกฺขํ ปจฺฉา โหติ เจตสิ
ตทุปกฺกมสมฺภูต- มถ กาเย ยโต อิธ.
ตโต ทุกฺขทฺวยสฺสาปิ วตฺถุโต โส มเหสินา
ทุกฺโข วุตฺโตติ วิญฺเญยฺโย อปฺปิเยหิ สมาคโม.

"เมื่อประสบกับบุคคลสิ่งของที่ไม่ชอบ จะเกิดความทุกข์ใจก่อน แล้วจึงเกิดความทุกข์กายต่อมา เพราะความพยายามของผู้ที่ตนไม่ชอบนั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า การประสบกับบุคคลสิ่งของที่ตนไม่ชอบเป็นทุกข์ เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งสองประเภท"

พระดำรัสว่า ปิเยหิ วิปฺปโยโค ทุกฺโข (การพลัดพรากจากอารมณ์ที่ชอบเป็นทุกข์) นี้ หมายความว่า การพลัดพรากจากของรัก เป็นการพลัดพรากจากบุคคลสิ่งของอันเป็นที่รัก การพลัดพรากนั้นก็เป็นทุกข์ เพราะเป็นเหตุของความเศร้าโศก ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้ [ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๓]] ว่า

ญาติธนาทิวิโยคา
โสกสรสมปฺปิตา วิตุชฺชนฺติ
พาลา ยโต ตโตยํ
ทุกฺโขติ มโต ปิยวิปฺปโยโค.

"คนเขลาย่อมถูกความเศร้าโศกดุจลูกศรเสียดแทง เพราะพลัดพราก จากญาติและทรัพย์สมบัติเป็นต้น การพลัดพรากจากของรัก จึงเป็นทุกข์"

ในพระดำรัสเป็นต้นว่า ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ (การไม่ได้รับอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นทุกข์) นี้ ความปรารถนาในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้เป็นต้นว่า เราไม่พึงเวียนเกิดอยู่เสมอ ก็เรียกว่าการไม่ได้รับสิ่งที่ปรารถนาเป็นทุกข์ การไม่ได้รับสิ่งปรารถนานั้นเป็นทุกข์ เพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์ ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้[ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๔]] ว่า

ตํ ตํ ปตฺถยมานานํ ตสฺส ตสฺส อลาภโต
ยํ วิฆาตมยํ ทุกฺขํ สตฺตานํ อิธ ชายติ.
อลพฺภเนยฺยวตฺถูนํ ปตฺถนา ตสฺส การณํ
ยสฺมา ตสฺมา ชิโน ทุกฺขํ อิจฺฉิตาลาภมพฺรวิ.

"สรรพสัตว์ในโลกนี้ผู้ปรารถนาสิ่งนั้นๆ ย่อมเกิดความทุกข์ใจ เพราะไม่ได้สิ่งที่ตนปรารถนา การปรารถนาสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เป็นเหตุแห่งทุกข์ พระชินเจ้าจึงตรัสว่า การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาเป็นทุกข์"

ในพระดำรัสว่า สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา (โดยสังเขปอุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์) นี้ พึงทราบคำวินิจฉัยว่า ทุกข์อันมีความเกิดเป็นต้นมักเบียดเบียนอุปาทาน-ขันธ์โดยประการต่างๆ ประดุจไฟเบียดเบียนเชื้อเพลิง อาวุธเบียดเบียนเป้า เหลือบและยุง

เป็นต้นเบียดเบียนโคกระบือ ชาวนาผู้เก็บเกี่ยวเบียดเบียนไร่นา โจรปล้นสะดมเบียดเบียนหมู่บ้าน ชาติเป็นต้นเหล่านั้นเกิดในอุปาทานขันธ์ ๕ ประดุจหญ้าและเถาวัลย์เป็นต้นเกิดบนพื้นดิน ดอกไม้ ผลไม้ และยอดอ่อนเกิดบนต้นไม้

ชาติเป็นทุกข์แรกสุดของอุปาทานขันธ์ ชราเป็นทุกข์ในท่ามกลาง ความตายเป็นทุกข์สุดท้าย การไม่สมปรารถนาก็เป็นความทุกข์ใจของผู้ที่ผิดหวัง เมื่อใคร่ครวญโดยประการต่างๆ อย่างนี้[ก็ทราบว่า]อุปาทานขันธ์เป็นทุกข์ ไม่มีใครแสดง[จำนวน]อุปาทานขันธ์ทีละอย่างให้หมดสิ้นได้ แม้จะเป็นเวลานานตลอดหลายกัป ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สංขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา เพื่อรวบรวมทุกข์ทั้งหมดเข้าในอุปาทานขันธ์ ๕ เปรียบเหมือนแสดงรสของน้ำในมหาสมุทรทั้งหมดด้วยน้ำเพียงหยดเดียว ดังโบราณาจารย์กล่าวไว้[ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๕]] ว่า

ชาติปฺปภุติกं ทุกฺขं ยं วุตฺตมิธ ตาทินา
อวุตฺตं ยญฺจ ตं สพฺพं วินา เอเต น วิชฺชติ.
ยสฺมา ตสฺมา อุปาทานกฺ- ขนฺธา สงฺเขปโต อิเม
ทุกฺขาติ วุตฺตา ทุกฺขนฺต- เทสเกน มเหสินา.

“ทุกข์อันมีความเกิดเป็นต้นที่พระพุทธองค์ตรัสแสดงโดยตรง และทุกข์อื่นที่มิได้ตรัสไว้ ย่อมไม่เกิดขึ้นถ้าไม่มีอุปาทานขันธ์ พระพุทธองค์ผู้ทรงชี้แนะพระนิพพานจึงตรัสอุปาทานขันธ์เหล่านี้โดยสังเขปว่าเป็นทุกข์”

หลังจากพระพุทธองค์ทรงแสดงตัวอย่างทุกขสัจดังนี้แล้ว บัดนี้ ตรัสว่า อิทं โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขสมุทยं (ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกขสมุทัย) เป็นต้น เพื่อแสดงสมุทยสัจ

ในพระดำรัสนั้น ศัพท์ว่า สं มีความหมายว่า ประจวบกัน ดังตัวอย่างว่า สมาคโม (การประชุมกัน) สเมตं (การประกอบกัน) ศัพท์ว่า อุ มีความหมายว่า เกิดขึ้น ดังตัวอย่างว่า อุปฺปนฺนं (เกิดขึ้นแล้ว), อุทิตं (ขึ้นไปแล้ว)

ศัพท์ว่า อย มีความหมายว่า เหตุ

อริยสัจที่ ๒ นี้ก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เมื่อมีการประจวบกับเหตุปัจจัยอื่น จึงได้ชื่อว่า ทุกขสมุทัย (เหตุแห่งทุกข์) เพราะเป็นเหตุให้เกิดทุกข์เมื่อมีเหตุปัจจัย

พระดำรัสว่า ยายं ตณฺหา ตัดบทเป็น ยา + อยं ตณฺหา

พระดำรัสว่า โปโนภวิกา (ก่อให้เกิดภพใหม่) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า ปุนัพภวะ คือ การก่อให้เกิดภพใหม่ โดยลบบทหลัง[คือบทว่า กรณ์]

คำว่า โปโนภวิกา คือ ตัณหาที่มีปกติก่อให้เกิดภพใหม่

[พระไตรปิฎกฉบับไทยมีรูปว่า โปโนพฺภวิกา แต่ฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า โปโนภวิกา เมื่อเทียบเคียงกับภาษาสันสกฤตก็ได้ข้อสรุปว่า ศัพท์ว่า ปุนรฺ ในสันสกฤต เป็น ร การันต์ ส่วนบาลีเป็น ปุน เมื่อ ปุน เข้าสมาสกับ ภว ก็มีรูปที่ซ้อนพยัญชนะสังโยคว่า ปุนพฺภว เพราะสันสกฤตมีรูปสังโยคว่า ปุนรฺ แต่เมื่อแปลง อรฺ ใน ปุนรฺ เป็น โอ ได้รูปว่า ปุโน, โปโน ก็ไม่ควรมีรูปสังโยคเป็น โปโนพฺภว, โปโนพฺภวิกา ในที่นี้จึงใช้เป็น โปโนภวิกา ตามฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคีติ]

คำว่า นันทีราคสหคตา คือ ประกอบด้วยความยินดีพอใจ ความหมายก็คือ ประกอบด้วยความยินดีพอใจเพราะดำเนินไปไม่สละความยินดีพอใจในระยะกาลทั้งหมด เนื่องจากยังมีความยินดีและพอใจอยู่

พระดำรัสว่า ตตฺรตตฺราภินนฺทินี (เพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ) หมายความว่า เพลิดเพลินในภพนั้นๆ ที่เกิดอัตภาพขึ้น

พระดำรัสว่า เสยฺยถิทं เป็นนิบาต ความหมายก็คือ ตัณหานั้นคืออะไร คือ ตัณหาที่มี ๖ ประเภทอันมีรูปตัณหาเป็นต้น พระพุทธองค์ตรัสว่ามี ๓ ประเภทมีกามตัณหาเป็นต้นโดยความต่างกันแห่งลักษณะปรากฏ

กามตัณหา คือ รูปตัณหาที่ยินดีพอใจรูปารมณ์ซึ่งมาปรากฏทางจักขุทวารด้วยอำนาจความยินดีในกาม

ภวตัณหา คือ รูปตัณหาที่เกิดร่วมกับสัสสตทิฏฐิที่ดำเนินไปว่า อารมณ์ที่พบนั้นเที่ยง ยั่งยืน เพราะราคะที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิชื่อว่า ภวตัณหา

วิภวตัณหา คือ รูปตัณหาที่เกิดร่วมกับอุจเฉททิฏฐิที่ดำเนินไปว่า อารมณ์ที่พบนั้นขาดสูญ พินาศไป เพราะราคะที่ประกอบด้วยอุจเฉททิฏฐิชื่อว่า วิภวตัณหา

แม้ตัณหาอื่นมีสัททตัณหา (ความกำหนัดในเสียง) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

[องค์ธรรมของภวตัณหาและวิภวตัณหา คือ โลภเจตสิกในทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ เป็นราคะที่ประกอบกับทิฏฐิ ส่วนองค์ธรรมของภวราคะและวิภวราคะ คือ โลภเจตสิกในทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ เป็นราคะที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิ]

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงตรัสตัณหาในอริยสัจ ๔ นี้ว่าเป็นสมุทยสัจ

ตอบว่า : เพราะเป็นเหตุพิเศษ เนื่องจากตัณหาปกปิดโทษในภพ ทั้งเพิ่มพูนทิฏฐุปาทานเป็นต้นและตัณหาอันยึดติดอารมณ์นั้นๆ แม้โทสะเป็นต้นจะเป็นเหตุแห่งกรรม แต่ตัณหาก็เป็นสภาพที่ปรารถนาความวิจิตรแห่งภพ ชาติ คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส สัตตนิกาย สกุล โภคทรัพย์ และความยิ่งใหญ่เป็นต้น ได้เป็นเหตุและสหายของกรรมอันวิจิตรย่อมกำหนดความวิจิตรแห่งภพเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสตัณหานั่นเองว่าเป็นสมุทยสัจ แม้จะมีเหตุแห่งทุกข์มีอวิชชา อุปาทาน กรรม เป็นต้น ที่ตรัสในพระสูตร และเหตุอื่นมีอกุศลมูลกิเลสเป็นต้น ที่ตรัสในพระอภิธรรม

[วิญญาณฐิติ คือ ภูมิเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณ มี ๗ คือ

๑. นานัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกันและมีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ มนุษย์ เทวดาชั้นกามาวจร วินิปาติกาสูรบางหมู่ เช่น นางยักษ์ชื่อว่าอุตตรมาตา ปุนัพพสุมาตา ปิยังกรมาตา และเวมานิกเปรตที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗

๒. นานัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ สัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิ และรูปพรหมชั้นปฐมฌาน โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ ปฐมฌานภูมิ ๓

๓. เอกัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นทุติยฌานที่ปฏิสนธิด้วยทุติยฌานวิบากและตติยฌานวิบาก โดยฐานะมี ๓ ภูมิ คือ ทุติยฌานภูมิ ๓

๔. เอกัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นตติยฌาน พรหมชั้นเวหัปผลา และพรหมชั้นสุทธาวาส โดยฐานะมี ๙ ภูมิ คือ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัปผลาภูมิ ๑ สุทธาวาสภูมิ ๕

๕. อากาสานัญจายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นอากาสานัญจายตนะ

๖. วิญญาณัญจายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นวิญญาณัญจายตนะ

๗. อากิญจัญญายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ

อสัญญสัตว์ภูมิ และอรูปภูมิ ๔ ไม่นับเข้าในนานัตตกายะหรือเอกัตตกายะ เพราะอสัญญสัตว์ภูมิไม่มีนามขันธ์ และอรูปภูมิ ๔ ก็ไม่มีรูปขันธ์]

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธำ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือทุกขนิโรธ) เป็นต้น เพื่อแสดงทุกขนิโรธสัจ

ในเรื่องนั้น ศัพท์ว่า นิ แสดงความหมายว่า ความไม่มี ศัพท์ว่า โรธ แสดงความหมายว่า คุก ดังนั้น คำว่า **ทุกขนิโรธ** จึงหมายถึง ที่ไม่มีคุกคือทุกข์ที่เรียกว่าคุกสังสารวัฏ เนื่องจากดับสูญจากภพทั้งปวง หรือหมายถึง ที่ไม่มีคุกคือทุกข์ที่เรียกว่าคุกสังสารวัฏเมื่อบรรลุถึงพระนิพพานนั้นแล้ว เนื่องจากเป็นปฏิปักษ์ต่อสังสารวัฏนั้น หรือชื่อว่า **ทุกขนิโรธ** เพราะเป็นเหตุให้ทุกข์ดับสนิทโดยไม่เกิดขึ้นอีก

[คำว่า ทุกฺขนิโรธ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ที่ไม่มีคุกคือทุกข์ = ทุกฺขโรธสฺส อภาโว เอตฺถาติ ทุกฺขนิโรโธ.
  (สัตตมีพหุพพีหิสมาส นิโรธ ศัพท์แปลว่า คุกคือทุกข์ มาจาก นิ = ไม่มี, โรธ = คุก)
- ที่ไม่มีคุกคือทุกข์ = ทุกฺขโรธสฺส อภาโว ตสฺมินฺติ ทุกฺขนิโรโธ.
  (สัตตมีพหุพพีหิสมาส นิโรธ ศัพท์แปลว่า คุกคือทุกข์ มาจาก นิ = ไม่มี, โรธ = คุก)
- เหตุดับทุกข์ = ทุกฺขสฺส นิโรโธ ทุกฺขนิโรโธ.
  (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส นิโรธ ศัพท์แปลว่า เหตุดับ มาจาก นิ บทหน้า + รุธ = ปิดกั้น + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ความหมายที่ ๑ และที่ ๒ มีคำแปลเหมือนกัน แต่ตามหลักภาษา คำว่า เอตฺถ ในรูปวิเคราะห์แรกลงสัตตมีวิภัตติในอรรถโอกาสะหรืออาธาระตามปกติ ส่วนคำว่า ตสฺมึ ในรูปวิเคราะห์ที่ ๒ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถลักขณะ คือ เครื่องสังเกต แต่รูปวิเคราะห์ทั้งสองมีคำแปลเหมือนกัน เพราะบางคำไม่อาจสื่อความหมายของภาษาเดิมทั้งหมดได้ เนื่องจากภาษาแต่ละอย่างมีลักษณะต่างกัน]

ถามว่า : พระพุทธองค์ทรงประสงค์จะแสดงความดับทุกข์ แต่เหตุใดจึงตรัสความดับสมุทัยตามนัยว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย (ความดับสนิทตัณหานั้นทั้งหมด) เป็นต้น

ตอบว่า : เพราะดับทุกข์ได้เมื่อมีการดับสมุทัย ที่จริงแล้ว ผลย่อมดับลงเพราะเหตุดับ เหมือนโรคหายเพราะดับมูลเหตุของโรค ดังนั้น จึงดับทุกข์ได้เมื่อมีการดับสมุทัย ถ้าไม่ดับสมุทัย จะดับทุกข์ไม่ได้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทฬฺเห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทำ ปุนปฺปุนำ[๘๖]

"เมื่อรากยังแข็งแรงไม่ถูกทำลาย ต้นไม้ที่ถูกตัดก็งอกใหม่ได้ ฉันใด
เมื่อยังทำลายเชื้อตัณหาไม่ได้หมด ความทุกข์นี้ย่อมเกิดได้เรื่อยไป
ฉันนั้น"

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะแสดงความดับทุกข์จึงตรัสความดับเหตุ เพราะบุคคลดับทุกข์ได้เมื่อมีการดับเหตุอย่างนี้ กล่าวคือ พระตถาคตทั้งหลายทรงประพฤติเพียงดังราชสีห์ เมื่อพระองค์จะทรงดับทุกข์และแสดงความดับทุกข์ ทรงแสดงเหตุ ไม่ทรงแสดงผล ราวกะราชสีห์สำแดงพลังของตนในคนที่ยิงธนูใส่ตน มิใช่สำแดงพลังในลูกธนู ส่วนเดียรถีย์ประพฤติเพียงดังสุนัข เมื่อพวกเขาจะดับทุกข์และแสดงความดับทุกข์ ย่อมแสดงผลโดยแสดงความเพียรในการเบียดเบียนตนเองเป็นต้น ไม่แสดงเหตุ ราวกะสุนัขที่เห่าและกัดก้อนหิน เมื่อคนขว้างก้อนหินใส่ ไม่กัดคนขว้าง เหล่าเดียรถีย์ปรารถนาจะดับทุกข์ เพียรปฏิบัติให้เหนื่อยกาย แต่ไม่พยายามดับกิเลส พึงทราบประโยชน์ในการแสดงความดับทุกข์โดยดับเหตุ ด้วยประการฉะนี้

พระดำรัสว่า ตสฺสาเยว ตณฺหาย (ตัณหานั้น) หมายความว่า ตัณหานั้นที่ตรัสว่าก่อให้เกิดภพใหม่ จำแนกออกเป็นกามตัณหาเป็นต้น

มรรคได้ชื่อว่า วิราคะ (การคลายกำหนัด) ดังพระพุทธดำรัสว่า วิราคา วิมุจฺจติ [๘๗] (ย่อมหลุดพ้นเพราะการคลายกำหนัด)

คำว่า วิราคนิโรธ คือ ความดับด้วยมรรค

คำว่า อเสสวิราคนิโรธ คือ ความดับไม่มีเหลือด้วยมรรค เพราะขจัดอนุสัยได้

อีกอย่างหนึ่ง การขจัดได้ชื่อว่า วิราคะ ดังนั้น การขจัดทำให้ดับสูญไม่มีเหลือ เพราะถอนอนุสัยได้ จึงชื่อว่า อเสสวิราคนิโรธ (การขจัดทำให้ดับสูญไม่มีเหลือ)

[คำว่า อเสสวิราคนิโรธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความดับไม่มีเหลือด้วยมรรค = วิราเคน นิโรโธ วิราคนิโรโธ, อเสโส วิราคนิโรโธ อเสสวิราคนิโรโธ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นตติยาตัปปุริสสมาส)

- การขจัดทำให้ดับสูญไม่มีเหลือ = วิราโค จ นิโรโธ จ วิราคนิโรโธ, อเสโส วิราค-นิโรโธ อเสสวิราคนิโรโธ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นทวันทสมาส)

ในความหมายแรก อเสส ศัพท์มีเนื้อความสัมพันธ์กับ นิโรธ ศัพท์ ไม่สัมพันธ์ วิราค ศัพท์ จึงควรมีรูปตามปกติว่า วิราคาเสสนิโรโธ (วิราค + อเสสนิโรโธ) แต่คำนี้เป็นศัพท์พิเศษที่เรียกว่า อยุตตัตถสมาส คือ สมาสที่ไม่มีเนื้อความสัมพันธ์กัน ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปุน น คายิตพฺพาติ อปุนเคยฺยา คาถา (คาถาที่ไม่พึงสวดซ้ำ)
- จนฺทํ น อุลฺโลเกนฺตีติ อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ (ใบหน้าที่ไม่แหงนดูดวงจันทร์)
- สูริยํ น ปสฺสนฺตีติ อสูริยปสฺสา ราชกญฺญา (นางสนมที่ไม่เห็นพระอาทิตย์)
- สทฺธํ น ภุญฺชติ สีเลนาติ อสทฺธโภชี (ผู้ไม่บริโภคเครื่องเซ่น)
- ลวณํ น ภุญฺชติ สีเลนาติ อลวณโภชี (ผู้ไม่บริโภคเครื่องเกลือ)
- อตฺถํ น กาเมนฺตีติ อนตฺถกามา (ผู้ไม่ปรารถนาประโยชน์)
- หิตํ น กาเมนฺตีติ อหิตกามา (ผู้ไม่ปรารถนาความเจริญ)
- โอกาสํ น กาเรสีติ อโนกาสํ กาเรตฺวา (ไม่ขอโอกาสแล้ว)
- อนิมิตฺตํ กตฺวา (ไม่กระทำนิมิตแล้ว)
- มูลมูลํ น คจฺฉตีติ อมูลมูลํ คนฺตฺวา (ไม่ติดตามเหตุอย่างหนึ่งจากเหตุอีกอย่างหนึ่ง)

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

อเสสวิราคนิโรธสทฺโท อยุตฺตสมาโส อุตฺตรปเทน จ ตติยาสมาโสติ อาห วิราคสงฺขาเตน มคฺเคน อเสสนิโรธาติ. ตตฺถ อเสสสทฺทํ วิราคสทฺเทน สมฺพนฺธมกตฺวา นิโรธสทฺเทน สมฺพนฺธํ กตฺวา อตฺถสฺส คหณํ อยุตฺตสมาโส นาม.[๙๘]

“อเสสวิราคนิโรธ ศัพท์เป็นอยุตตสมาส และมีรูปวิเคราะห์เป็นตติยา[ตัปปุริส]สมาสกับบทหลัง ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วิราคสงฺขาเตน มคฺเคน อเสสนิโรธา (เพราะดับไม่มีเหลือด้วยมรรคที่เรียกว่าวิราคะ)”]

พระดำรัสทั้งหมดเหล่านี้ [คือ อเสสวิราคนิโรโธ, จาโค, ปฏินิสฺสคฺโค, มุตฺติ, อนาลโย] เป็นคำไวพจน์ของพระนิพพานโดยองค์ธรรม เพราะพระนิพพานได้ชื่อว่า

- ทุกขนิโรธสัจ (ความจริงคือความดับทุกข์) โดยปรมัตถ์
- วิราคะ (การคลายกำหนัด) เพราะทำให้ขจัดตัณหา
- นิโรธ (ความดับสนิท) เพราะทำให้ดับตัณหา
- จาคะ (ความสละ) เพราะทำให้สละตัณหา
- ปฏินิสสัคคะ (ความปล่อย) เพราะทำให้ปล่อยตัณหา
- มุตติ (ความวาง) เพราะทำให้พ้นไป
- อนาลยะ (ความไม่พัวพัน) เพราะไม่มีความอาลัยอันมีความอาลัยในกามคุณเป็นต้น

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า อิทำ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธคามินี (ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือมรรคอันเป็นทางดับทุกข์) เป็นต้น เพื่อแสดงอริยสัจคือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ทางแห่งความดับทุกข์) อริยสัจนั้นได้ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเข้าถึงความดับทุกข์ เนื่องจากเป็นเฉพาะหน้าต่อความดับทุกข์ (พระนิพพาน) โดยรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ [จึงได้ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินี] และเป็นทางดับทุกข์ [จึงได้ชื่อว่า ปฏิปทา]

บทที่เหลือในที่นี้มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ถามว่า : สภาพที่แท้จริงของทุกข์เป็นต้นเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : เมื่อบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาจักษุ สภาพที่ไม่แปรปรวนเหมือนมายา ไม่หลอกลวงเหมือนพยับแดด และมีจริงเหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์ แต่เป็นอารมณ์แห่งญาณของพระอริยะ โดยความเป็นสภาพที่เที่ยงแท้ ไม่แปรปรวน และมีจริง โดยประเภทที่

เบียดเบียนสัตว์ (ทุกข์) เป็นเหตุเกิดทุกข์ (สมุทัย) สงบจากทุกข์ (นิโรธ) และเป็นทางพ้นทุกข์ (มรรค)

สภาพที่เที่ยงแท้ ไม่แปรปรวน และมีปรากฏนี้ เป็นสภาพที่มีจริง ประดุจลักษณะของไฟและ[ความเกิดเป็นต้นอันเป็น]ปกติในโลก ในที่นี้ความร้อน ชื่อว่าลักษณะของไฟ เพราะไม่หลอกลวง ไม่แปรปรวน มีจริงทุกเมื่อ แม้จะมีฟืนต่างชนิดคือไม้เป็นต้น [ก็มีลักษณะเดียวคือความร้อน] ปกติมีความเกิดเป็นต้นซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่า ชาติธมฺมา ชรา-ธมฺมา, อโถ มรณธมฺมิโน[๙๙] (เหล่าสัตว์มีความเกิด ความแก่ และความตายเป็นปกติ) ชื่อว่าปกติในโลก

บางคนกล่าวว่า “ปกติในโลกอันมีการที่สัตว์ดิรัจฉานบางชนิดเติบโตทางด้านขวาง การที่มนุษย์เป็นต้นสูงขึ้นเบื้องบน การที่คนเจริญเติบโตเต็มที่แล้ว ไม่เจริญเติบโตอีก เป็นต้น ชื่อว่าปกติในโลก”

อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้[ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๐]] ว่า

นาพาธกำ ยโต ทุกฺขำ ทุกฺขา อญฺญำ น พาธกำ
พาธกตฺตนิยาเมน ตโต สจฺจมิทำ มตำ.

ตำ วินา นาญฺญโต ทุกฺขำ น โหติ น จ ตำ ตโต
ทุกฺขเหตุนิยาเมน อิติ สจฺจำ วิสตฺติกา.

นาญฺญา นิพฺพานโต สนฺติ สนฺตำ น จ น ตำ ยโต
สนฺตภาวนิยาเมน ตโต สจฺจมิทำ มตำ.

มคฺคา อญฺญำ น นิยฺยานำ อนิยฺยาโน น จาปิ โส
ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตา อิติ โส สจฺจสมฺมโต.

อิติ ตจฺฉาวิปลฺลาส- ภูตภาวำ จตูสุปิ
ทุกฺขาทีสฺววิเสเสน สจฺจฏฺฐำ อาหุ ปณฺฑิตา.

“นอกจากทุกข์ ไม่มีสิ่งที่เบียดเบียน[เหล่าสัตว์] สิ่งที่เบียดเบียนอันมิใช่ทุกข์ ก็หามีไม่ บัณฑิตจึงทราบว่าทุกข์นี้เป็นอริยสัจ เพราะนิยามว่าเป็นสิ่งที่เบียดเบียน

ไม่มีทุกข์เพราะเหตุอื่นจากตัณหานั้น และไม่มีทุกข์ที่ไม่เกิดจากตัณหา บัณฑิตจึงทราบว่าตัณหาเป็นอริยสัจ เพราะนิยามว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์

ความสงบอื่นจากพระนิพพานย่อมไม่มี และไม่มีความสงบที่มิใช่พระนิพพาน บัณฑิตจึงทราบว่าพระนิพพานเป็นอริยสัจ เพราะนิยามว่าเป็นความสงบ

ปฏิปทาอื่นจากมรรคที่นำไปสู่ความหลุดพ้นย่อมไม่มี และไม่มีปฏิปทาที่มิใช่มรรค บัณฑิตจึงทราบว่ามรรคเป็นอริยสัจ เพราะนิยามว่าเป็นหนทางนำไปสู่ความหลุดพ้น

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า สภาพที่เที่ยงแท้ ไม่แปรปรวน และมีปรากฏในอริยสัจ ๔ มีทุกขสัจเป็นต้น ชื่อว่าสภาพที่มีจริง ด้วยประการฉะนี้”

๑๕. พระดำรัสว่า ปุพฺเพ อนนุสฺสุเตสุ (ในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน) คือ ในสัจธรรม ๔ ที่ไม่เคยสดับ คือ ไม่เคยฟังในกาลก่อนจากนี้ตามนัยว่าธรรมที่มีในภูมิ ๓ นี้เป็นทุกข์ เป็นต้น

พระดำรัสว่า จกฺขุ เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของญาณ ที่จริงแล้วในที่นี้ญาณได้ชื่อว่า

- จักษุ เพราะประดุจดวงตา เนื่องจากรู้เห็นโดยประจักษ์
- ญาณ เพราะรู้เห็น
- ปัญญา เพราะรู้โดยประการต่างๆ
- วิชชา เพราะรู้แจ้ง
- อาโลกะ เพราะส่องสว่าง เนื่องจากขจัดความมืดคือโมหะซึ่งปกปิดสัจธรรม

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงแสดงญาณนั้นที่เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระในสัจธรรม ๔

๑๖. พระดำรัสว่า ยาวกีวญฺจ แปลว่า ตลอดกาลเพียงใด

พระดำรัสว่า ติปริวฏฺฏำ (มีรอบ ๓) หมายความว่า [ปัญญารู้เห็น]ที่มี ๓ โดยประเภท ๓ อย่าง คือ สัจญาณ กิจญาณ และกตญาณ เพราะปัญญารู้เห็นได้ชื่อว่า ติปริวัฏฏะ เนื่องจากมี ๓ ประเภท โดยประเภทแห่งสัจญาณเป็นต้น

สัจญาณ (การหยั่งรู้อริยสัจ) คือ การหยั่งรู้อริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริงว่า ธรรมที่มีในภูมิ ๓ นี้ เป็นทุกขสัจ ตัณหานี้เป็นสมุทยสัจ

กิจญาณ (การหยั่งรู้กิจ) คือ การหยั่งรู้กิจที่ควรทำในอริยสัจ ๔ ว่า ทุกขสัจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทยสัจเป็นธรรมที่ควรขจัด นิโรธสัจเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง มรรคสัจเป็นธรรมที่ควรอบรม

กตญาณ (การหยั่งรู้ว่าตนกระทำกิจแล้ว) คือ การหยั่งรู้ว่าตนได้ทำกิจนั้นแล้วว่า เรากำหนดรู้ทุกขสัจแล้ว ขจัดสมุทยสัจแล้ว กระทำให้แจ้งนิโรธสัจแล้ว อบรมมรรคสัจแล้ว

พระดำรัสว่า ทฺวาทสาการำ (อาการ ๑๒) หมายความว่า [ปัญญารู้เห็น]ที่มีอาการ ๑๒ โดยประเภทแห่งอาการเหล่านั้นอย่างละ ๓ (สัจญาณ กิจญาณ กตญาณ) ในอริยสัจหนึ่งๆ

พระดำรัสว่า ญาณทสฺสนำ (ปัญญารู้เห็น) หมายความว่า ปัญญารู้เห็นคือปัญญาอันเกิดขึ้นโดยอย่าง ๓ และอาการ ๑๒ เหล่านั้น

พระดำรัสว่า อนุตฺตรำ สมฺมาสมฺโพธึ แปลว่า [ตรัสรู้]อรหัตตมรรคที่รู้แจ้งเองโดยชอบ ไม่มีธรรมที่ประเสริฐกว่า คือ สูงสุดกว่าธรรมทั้งปวง

อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า อรหัตตมรรคอันประเสริฐและดีงาม โพธิ ศัพท์ในพระดำรัสนี้หมายเฉพาะอรหัตตมรรคของพระผู้มีพระภาค

ถามว่า : อรหัตตมรรคของเหล่าสาวก เป็นโพธิอันสูงสุดหรือไม่

ตอบว่า : อริยมรรคของเหล่าสาวก มิใช่โพธิอันสูงสุด

ถามว่า : เหตุใดอริยมรรคของเหล่าสาวกจึงมิใช่โพธิอันสูงสุด

ตอบว่า : อริยมรรคของเหล่าสาวกมิใช่โพธิอันสูงสุด เพราะไม่อาจก่อให้เกิดคุณทั้งปวงได้ เนื่องจากอริยมรรคของสาวกบางรูปก่อให้เกิดอรหัตตผลเท่านั้น อริยมรรคของสาวกบางรูปก่อให้เกิดวิชชา ๓ อริยมรรคของสาวกบางรูปก่อให้เกิดอภิญญา ๖ อริยมรรคของสาวกบางรูปก่อให้เกิดปฏิสัมภิทา ๔ อริยมรรคของสาวกบางรูปก่อให้เกิดสาวกบารมีญาณ อริยมรรคของปัจเจกพุทธเจ้าก่อให้เกิดปัจเจกโพธิญาณ อริยมรรคของพระพุทธเจ้าก่อให้เกิดคุณสมบัติทั้งปวง ประดุจราชาภิเษกที่ก่อให้เกิดความเป็นใหญ่ในโลกทั้งหมด ดังนั้น อริยมรรคของบุคคลอื่นจากพระผู้มีพระภาคจึงมิใช่โพธิอันสูงสุด

พระดำรัสว่า อภิสมฺพุทฺโธติ ปจฺจญฺญาสึ (ยืนยันว่าเราได้ตรัสรู้) หมายความว่า ยืนยันอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้หยั่งรู้แล้ว คือ บรรลุแล้ว กล่าวคือ ดำรงอยู่โดยแทงตลอด [สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม]แล้ว

พระดำรัสว่า ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนำ อุทปาทิ (อนึ่ง ปัญญารู้เห็นได้เกิดแก่ตถาคต) หมายความว่า เราเกิดปัจจเวกขณญาณที่สามารถรู้เห็นคุณที่บรรลุตามความเป็นจริง

พระดำรัสว่า อกุปฺปา เม วิมุตฺติ (ความหลุดพ้นของเราไม่พินาศ) หมายความว่า เราเกิดญาณขึ้นอย่างนี้ว่า วิมุตติคืออรหัตตผลของเราไม่ถูกปฏิปักษ์ธรรมเบียดเบียน

อนึ่ง อรหัตตผลไม่ถูกเบียดเบียนด้วยสภาพ ๒ อย่าง คือ เหตุอันได้แก่มรรค และอารมณ์[คือพระนิพพาน] เพราะวิมุตติคืออรหัตตผลไม่ถูกปฏิปักษ์ธรรมเบียดเบียนด้วยเหตุ[คือมรรค] เนื่องจากไม่เวียนกลับมาสู่กิเลสที่ถูกขจัดด้วยมรรคทั้ง ๔ อีก และด้วยอารมณ์ที่รับเอาพระนิพพานอันมีสภาพไม่วิบัติไปเป็นอารมณ์ เพราะโลกีย์สมาบัติที่มีอารมณ์วิบัติไม่อาจรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้

พระดำรัสว่า อนฺติมา แปลว่า [ชาตินี้]เป็นชาติสุดท้าย

พระดำรัสว่า นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว แปลว่า ไม่มีภพใหม่อีกในกาลนี้

พระดำรัสว่า อิมสฺมิญฺจ ปน เวยฺยากรณสฺมึ (เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสพระธรรมเทศนานี้อยู่) คือ พระสูตรอันไม่มีคาถานี้ เพราะพระสูตรที่ไม่มีคาถาประกอบด้วยปุจฉาและวิสัชนา ได้ชื่อว่า เวยยากรณะ

พระดำรัสว่า ภณฺฌมาเน แปลว่า ตรัสอยู่ ความหมายคือ แสดงอยู่

[คัมภีร์นี้อธิบาย ภณฺฌมาเน ว่าลง มาน ปัจจัยในปัจจุบันกาลตามหลักภาษาทั่วไป จึงมุ่งแสดงว่าท่านโกณฑัญญะบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมอยู่ นั่นหมายความว่าก่อนที่พระพุทธองค์จะแสดงพระสูตรนี้จบ ท่านโกณฑัญญะก็ได้บรรลุธรรมแล้ว แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า มาน ปัจจัยลงในอดีตกาลที่ใกล้ปัจจุบันกาล ซึ่งมีความหมายเท่ากับคำว่า ภณิเต จึงแปล ภณฺฌมาเน ว่า “ตรัสแล้ว” ตามความเห็นนี้ท่านโกณฑัญญะได้บรรลุธรรมเมื่อตอนเริ่มจบพระธรรมเทศนา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ภณฺฌมาเนติ กถิยมาเน. วตฺตมานสมีเป วตฺตมานวจนํ กตฺ. ภณิเตติ อตฺโถ.[๙๑]

“พระดำรัสว่า ภณฺฌมาเน แปลว่า ตรัสอยู่ พระพุทธองค์ทรงกระทำศัพท์ที่แสดงปัจจุบันในอดีตที่ใกล้ปัจจุบัน ความหมายคือ แสดงอยู่”]

พระดำรัสว่า วิรชํ แปลว่า อันปราศจากธุลี เพราะปราศจากราคธุลีเป็นต้นที่ทำให้ตกไปสู่อบาย

พระดำรัสว่า วีตมลํ แปลว่า ปราศจากมลทิน เพราะปราศจากมลทินคือทิฏฐิและวิจิกิจฉาทั้งสิ้น

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิรชะ (ปราศจากธุลี) เพราะไม่มีธุลีคือกิเลสที่ควรขจัดด้วยโสดาปัตติมรรค

ชื่อว่า วีตมละ (ปราศจากมลทิน) เพราะปราศจากมลทินคือความเป็นผู้ไม่มีศีล ๕

พระบรมศาสดาตรัสว่า มรรค ๓ ประเภทแรก ชื่อว่า ธรรมจักษุ ในพรหมายุสูตร[๙๒]

การหมดสิ้นอาสวธรรม ชื่อว่า ธรรมจักษุ ในจูฬราหุโลวาทสูตร[๙๓]

ในพระสูตรนี้ทรงประสงค์เอาโสดาปัตติมรรคว่าเป็นธรรมจักษุ ชื่อว่า ธรรมจักษุ เพราะเหตุที่ :-

- เป็นจักษุของสัจธรรม ๔ เหล่านั้นเพราะเป็นสภาวะรู้เห็นในธรรมที่เรียกว่าสัจจะ ๔

- เป็นจักษุหนึ่งคือโสดาปัตติมรรคในมรรคธรรม ๓ ขั้นต่ำ

- เป็นจักษุอันสำเร็จด้วยธรรม เพราะเกิดจากธรรมคือสมถะและวิปัสสนา หรือเกิดจากธรรมขันธ์ ๓ มีศีลเป็นต้น

[คำว่า ธมฺมจกฺขุ มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- จักษุของ[สัจ]ธรรม = ธมฺมานำ จกฺขุ ธมฺมจกฺขุ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- จักษุใน[มรรค]ธรรม = ธมฺเมสุ จกฺขุ ธมฺมจกฺขุ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- จักษุอันสำเร็จด้วย[สมถะและวิปัสสนา]ธรรม = ธมฺมมยำ จกฺขุ ธมฺมจกฺขุ. (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- จักษุอันสำเร็จด้วยธรรม [๓ อย่างมีศีลเป็นต้น] = ธมฺมมยำ จกฺขุ ธมฺมจกฺขุ. (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

พระพุทธองค์ตรัสว่า ยำ กิญฺจิ สมุทยธมฺมำ, สพฺพำ ตำ นิโรธธมฺมำ (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีสภาพเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นมีสภาพดับไปเป็นธรรมดา) เพื่อแสดงลักษณะแห่งการเกิดขึ้นของธรรมจักษุนั้น

ถามว่า : มรรคญาณมีอสังขตธรรมเป็นอารมณ์มิใช่หรือ ไม่มีสังขตธรรมเป็นอารมณ์มิใช่หรือ

ตอบว่า : มรรคญาณมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ก็จริง แต่พระพุทธองค์ตรัสเช่นนั้น เพราะมรรคญาณเกิดขึ้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยกิจ หยั่งรู้สังขตธรรมทั้งปวงโดยอสัมโมหปฏิเวธ (การหยั่งรู้โดยไม่สงสัย)

๑๗. ปาฐะว่า ธมฺมจกฺเก (ธรรมจักร) หมายความว่า ปฏิเวธญาณและเทศนาญาณ เป็นประดุจจักรเพราะหมุนไป จึงชื่อว่า ธรรมจักร กล่าวคือ ปฏิเวธญาณอันมีอาการ ๓๒ ในอริยสัจ ๔ ของพระพุทธองค์ขณะประทับนั่ง ณ โพธิบัลลังก์ และเทศนาญาณอันเป็นเหตุแสดงสัจธรรมที่มีอาการ ๓๒ ของพระพุทธองค์ ในขณะประทับนั่ง ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ชื่อว่า ธรรมจักร เพราะญาณทั้งสองประการนี้เกิดขึ้นในพระอุระของพระทศพล ธรรมจักรชื่อว่าให้หมุนไปโดยพระผู้มีพระภาคเพราะทรงประกาศญาณทั้งสองนั้นด้วยเทศนานี้

พระผู้มีพระภาคชื่อว่าทรงยังธรรมจักรให้หมุนไปอยู่ในขณะที่พระอัญญาโกณฑัญญเถระดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล พร้อมกับพรหม ๑๘ โกฏิ เพราะยังไม่สำเร็จกิจคือการหมุนธรรมจักร เมื่อพระอัญญาโกณฑัญญเถระดำรงอยู่ในอรหัตตผล พร้อมกับพรหม ๑๘ โกฏิแล้ว พระผู้มีพระภาคจัดว่าทรงหมุนธรรมจักรแล้ว เพราะทรงหมุนธรรมจักรที่ไม่เคยมีใครหมุนไป จำเดิมแต่กาลที่ศาสนาของพระกัสสปะอันตรธานไป จนถึงกาลอุบัติขึ้นของพระโคดม พระสังคีติกาจารย์ระบุถึงความนั้น จึงกล่าวว่า ปวตฺติเต จ ปน ภควตา ธมฺมจกฺเก ภุมฺมา เทวา สทฺทมนุสฺสาเวสุ (เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงประกาศธรรมจักรแล้ว ภุมเทวดาได้ป่าวประกาศ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า ภุมฺมา (ภุมเทวดา) คือ เทวดาที่ดำรงอยู่บนพื้น

ปาฐะว่า สทฺทมนุสฺสาเวสุ (ได้ป่าวประกาศ) หมายความว่า เมื่อกล่าวสาธุการพร้อมกันแล้ว ป่าวประกาศว่า พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมจักรอันยอดเยี่ยม

ปาฐะว่า โอภาโส (โอภาส) คือ แสงสว่างที่เกิดด้วยอานุภาพของพระสัพพัญญุตญาณ มีจิตเป็นเหตุและอุตุเป็นสมุฏฐาน (จิตตปัจจยอุตุชรูป) ในกาลนั้นแสงสว่างดังกล่าวรุ่งโรจน์ล่วงเทวานุภาพของเทวดาทั้งสิ้น

ปาฐะว่า อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ (ท่านทั้งหลาย โกณฑัญญะรู้แล้วหนอ) หมายความว่า เสียงเปล่งอุทานนี้แผ่ไปแล้วตลอดหมื่นโลกธาตุ พระผู้มีพระภาคทรงเกิดความปีติโสมนัสยิ่ง แม้ในเวลาจบพระธรรมจักรประดุจเวลาแรกเริ่ม

๑๘. ชื่อว่า ทิฏฐธัมมะ (ผู้รู้เห็นพระธรรม) เพราะรู้เห็นสัจธรรมอันประเสริฐ

แม้ปาฐะที่เหลือ [คือ ปตฺตธมฺโม, วิทิตธมฺโม, ปริโยคาฬฺหธมฺโม, ติณฺณวิจิกิจฺโฉ, วิคตกถังกโถ] ก็มีนัยเดียวกัน [คือ มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาพหุพพีหิสมาส]

พระบรมศาสดาตรัสพระดำรัสว่า

- ปตฺตธมฺโม (ผู้บรรลุธรรม) ในที่นี้ เพื่อห้ามการรู้เห็นอื่นจากญาณทัสสนะ

- วิทิตธมฺโม (ผู้รู้แจ้งธรรม) เพื่อห้ามการบรรลุอื่นจากการบรรลุด้วยญาณ

- ปริโยคาฬฺหธมฺโม (ผู้หยั่งลงสู่ธรรม) เพื่อแสดงความรู้แจ้งทั้งหมด เพราะอาจมีความรู้แจ้งเพียงบางส่วนได้

พระดำรัสเหล่านี้แสดงการหยั่งรู้สัจธรรมของพระอัญญาโกณฑัญญเถระ เพราะมรรคญาณที่ยังปริญญากิจเป็นต้นให้สำเร็จ โดยบรรลุธรรมครั้งหนึ่ง ชื่อว่า หยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ ทั้งหมด

ชื่อว่า ติณณวิจิกิจฉะ (ผู้ข้ามพ้นความสงสัย) เพราะข้ามพ้นความสงสัย ๑๖ อย่าง [มาในพระสูตร] และความสงสัย ๘ อย่าง[มาในพระอภิธรรม] ที่ประดุจกันดารอันมีเภทภัย

ชื่อว่า วิคตกถังกถะ (ผู้ปราศจากความข้องใจ) เพราะขจัดข้อข้องใจที่เกิดขึ้นในปวัตติกาลว่า เหตุใดจึงเป็นอย่างนี้หรือ เหตุใดจึงมิใช่อย่างนี้หรือ เป็นต้น

ปาฐะว่า เวสารชฺชปฺปตฺโต (ถึงความเป็นผู้แกล้วกล้า) หมายความว่า ถึงความเป็นผู้แกล้วกล้า คือ ความเป็นผู้อาจหาญ เพราะขจัดบาปธรรมที่ทำให้เป็นคนขลาดกลัว และเพราะดำรงอยู่ในคุณธรรมมีศีลเป็นต้นอันเป็นปฏิปักษ์ต่อความขลาดกลัวนั้น

พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า สตฺถุสาสเน (ในคำสอนของพระศาสดา) เพื่อเฉลยคำถามว่า ความดำรงมั่นคือการถึงความเป็นผู้แกล้วกล้านั้นมีในที่ไหน

บุคคลย่อมไม่เชื่อถือผู้อื่น เพราะบรรลุเองโดยประจักษ์ คือ ไม่มีศรัทธาต่อผู้อื่นในเรื่องคำสอนนี้ กล่าวคือ ไม่มีคนอื่นที่เชื่อได้ ดังนั้นจึงชื่อว่า อปรปัจจยะ (ผู้ไม่เชื่อตามคนอื่น)

[คำว่า อปรปจฺจย (ผู้ไม่มีคนอื่นที่เชื่อได้) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺเจตพฺโพติ ปจฺจโย (ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ปโร จ โส ปจฺจโย จาติ ปรปจฺจโย (วิเสสนุตตรบทกรรมธารยสมาส)
- นตฺถิ ปรปจฺจโย ตสฺสาติ อปรปฺปจฺจโย (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)]

ปาฐะว่า ลเภยฺยาหํ (ข้าพระองค์พึงได้รับ[การบรรพชาและอุปสมบท]) ตัดบทเป็น ลเภยฺยํ + อหํ เป็นคำอ้อนวอน

ปาฐะว่า เอหิ (เธอจงมาเถิด) แสดงอนุญาตการบรรพชาและอุปสมบทที่ทูลขอ จึงหมายความว่า เธอจงมาเถิด คือ จงรับการบรรพชาและอุปสมบทอันพิเศษตามที่ทูลขอ

อิติ ศัพท์ (ในคำว่า เอหิ ภิกฺขูติ) แสดงการลงท้ายคำอันเป็นเหตุของการได้รับเอหิภิกขุอุปสัมปทา (การอุปสมบทด้วยพระดำรัสว่า ดูกรภิกษุ เธอจงมาเถิด) ของพระอัญญาโกณฑัญญเถระ เพราะความเป็นพระภิกษุของท่าน มี อิติ ศัพท์นั้นเป็นที่สุด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอหิ ภิกฺขูติ ภควโต วจเนน อภินิปฺผนฺนา สาว ตสฺส อายสฺมโต เอหิภิกฺขูปสมฺปทา อโหสิ (การอุปสมบทของท่าน เป็นเอหิภิกขุอุปสัมปทาที่สำเร็จด้วยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคว่า ดูกรภิกษุ เธอจงมาเถิด)

พระดำรัสว่า จร พฺรหฺมจริยํ (เธอจงประพฤติพรหมจรรย์) หมายความว่า จงเข้าถึงพรหมจรรย์ คือ มรรคญาณขั้นสูง ๓ ประเภท

ถามว่า : ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อประโยชน์อะไรเล่า

ตอบว่า : เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ

พึงสัมพันธ์ปาฐะว่า อโวจ (ได้ตรัสแล้ว) แม้ในปาฐะนี้ [ว่า สมฺมา ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยาย]

อุปสมบท คือ ความบริบูรณ์อันสูงส่ง กล่าวคือ อันประเสริฐ โดยประพฤติสมาทานสังวรวินัยหลายพันข้อซึ่งพระอรรถกถาจารย์แสดงประเภทไว้ด้วยคาถาว่า นว โกฏิสหสฺสานิ (สิกขาบทเก้าพันโกฏิ) เป็นต้น

[คำว่า อุปสมฺปทา มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปริภูตา สมฺปทา อุปสมฺปทา (ความบริบูรณ์อันสูงส่ง) ตามนัยนี้ อุปสรรคคือ อุป ใช้ในความหมายว่า อุปริ (สูงส่ง) ส่วน ปพฺพชฺชา (การบรรพชา) สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + วช ธาตุ = ไป + ณฺย ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺมํ วชิตพฺพํ ปพฺพชฺชา (การถึงก่อน) หมายถึง ภาวะที่ถึงก่อนการอุปสมบท

ข้อความเต็มของคาถาข้างต้นพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคว่า

นว โกฏิสหสฺสานิ	อสีติ สตโกฏิโย
ปญฺญาส สตสหสฺสานิ	ฉตฺตึส จ ปุนาปเร.
เอเต สวรวินยา	สมฺพุทฺเธน ปกาสิตา
เปยฺยาลมุเขน นิทฺทิฏฺฐา	สิกฺขา วินยสวเร.[๙๔]

"สังวรวินัยมีสิกขาบทเก้าพันหนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ ห้าล้าน และสามหมื่นหกพันข้อ พระสัมพุทธเจ้าทรงประกาศ[อธิศีล]สิกขาคือสังวรวินัยเหล่านี้ไว้โดยพิสดาร[ในสิกขาบทนั้นๆ] [พระสังคีติกาจารย์]แสดงไว้โดยย่อด้วยเปยยาล-นัยในพระวินัยปิฎก"

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลไทย แปลคาถาแรกไว้คล้ายคลึงกันว่า

- สิกขาบททั้งหลายที่เป็นเครื่องสังวรและเป็นวินัยเหล่านี้ มี (จำนวนนับได้ถึง) เก้าพันโกฏิข้อ กับแปดสิบร้อยโกฏิข้อ กับอีกห้าสิบแสนข้อ และอื่น ๆ อีก ๓๖ ข้อ (รวมเป็นหนึ่งหมื่นเจ็ดพันโกฏิห้าล้านสามสิบหกข้อ) [วิสุทธิมรรคแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ภาค ๑ ตอน ๑ หน้า ๙๕]

- สิกขาบทที่เป็นสังวรวินัย มีจำนวนถึงเก้าพันโกฏิ กับแปดพันโกฏิ ห้าล้าน และอื่นๆ อีกสามสิบหกสิกขาบทเหล่านี้ [วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๑ หน้า ๑๖๐ ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ]

- เก้าพันโกฏิข้อ กับแปดพันโกฏิข้อ กับห้าล้านข้อ และอื่น ๆ อีกสามสิบหกข้อเหล่านี้ [วิสุทธิมรรคและมหาฎีกาแปล ภาค ๑ เล่ม ๑ หน้า ๒๐๔ ฉบับมูลนิธิแนบ มหานีรานนท์]

- เก้าพันแปดร้อยโกฏิ และห้าล้านสามสิบหกโกฏิ กับอื่นๆ อีก [ปฏิสัมภิทามรรค ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เล่ม ๗ ภาค ๑ หน้า ๕๕๑-๕๒]

คำแปลที่ถูกต้องในเรื่องนี้ คือ

๙๐,๐๐๐,๐๐ ๐,๐๐๐	นว โกฏิสหสฺสานิ
๑,๘๐๐,๐๐ ๐,๐๐๐	อสีติ สตโกฏิโย
๕,๐๐ ๐,๐๐๐	ปณฺณาส สตสหสฺสานิ
๓ ๖,๐๐๐	ฉตฺตึส จ ปุนาปเร
๙๑,๘๐๕,๐๓ ๖,๐๐๐	(เก้าพันหนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิห้าล้านสามหมื่นหกพัน)

คำว่า นว โกฏิสหสฺสานิ ทุกฉบับแปลได้ถูกต้องแล้ว แต่คำว่า อสีติ สตโกฏิโย ควรแปลว่าหนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ ไม่ใช่แปดสิบร้อยโกฏิ เพราะสังขยาในภาษาบาลีต้องเขียนตัวหลังก่อน โดยเขียนให้ครบศูนย์ ๘ ตัวเป็นโกฏิ แล้วเขียนเลข ๘ คือ อสีติ ต่อมาจากเขียนเลข ๑ คือ สต ก็จะได้จำนวน ๑,๘๐๐,๐๐๐,๐๐๐ (หนึ่งร้อยแปดสิบโกฏิ) ดังอุทาหรณ์ว่า อสีติสตํ (๑๘๐) ซึ่งอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคว่า อสีติสตนฺติ อสีติอุตฺตรํ สตํ (คำว่า อสีติสตํ แปลว่า หนึ่งร้อยเกินมาอีก ๘๐)[๙๕] อสีติสตปญฺห (ปัญหา ๑๘๐), เอกวีสสตํ (จิต ๑๒๑ ดวง)

คำว่า ปญฺญาส สตสหสฺสานิ ทุกฉบับแปลถูกว่า ห้าสิบแสน คือ ห้าล้าน

คำว่า ฉตฺตึส จ ปุนาปเร ทุกฉบับแปลว่า ๓๖ ข้อ หรือ ๓๖ สิกขาบท แต่ความจริงต้องนำเอาคำว่า สหสฺส (พัน) ที่อยู่ท้าย ปญฺญาส สตสหสฺสานิ มาแปลร่วมกับ ฉตฺตึส บาทคาถานี้จึงหมายถึงสิกขาบท ๓๖,๐๐๐ (สามหมื่นหกพันข้อ) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐิว่า

อสีติ สตโกฏิโยติ จ ฉตฺตึส สหสฺสานิ จาติปิ โยเชตพฺพํ.[๙๖]

"พึงประกอบบทว่า อสีติ สตโกฏิโย (ร้อยแปดสิบโกฏิ) และ ฉตฺตึส สหสฺสานิ จ (และสามหมื่นหกพัน)"

การประกอบคำว่า สหสฺสานิ เข้ากับ ฉตฺตึส ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ ตามหลักภาษาเรียกว่าสัมพันธสังขยา คือ สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

สตํ หตฺถี สตํ อสฺสา สตํ อสฺสตรีรถา
สตํ กญฺญา สหสฺสานิ อามุกฺกมณิกุณฺฑลา
เอกสฺส ปทวีติหารสฺส กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสึ.[๙๗]

"ช้างแสนหนึ่ง ม้าแสนหนึ่ง รถเทียมด้วยม้าอัศดรแสนหนึ่ง หญิงสาวที่สอดสวมแก้วมณีและกุณฑลแสนหนึ่ง ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ อันจำแนกแล้ว ๑๖ ครั้ง แห่งการย่างเท้าไปก้าวหนึ่ง"

คำว่า สตํ (ร้อย) ทั้ง ๓ ศัพท์แรกสัมพันธ์กับ สหสฺสานิ (พัน) ในบาทที่ ๓ อีกด้วย จึงมีความหมายว่า สตํ สหสฺสานิ หตฺถี (ช้างแสนหนึ่ง) สตํ สหสฺสานิ อสฺสา (ม้าแสนหนึ่ง) และ สตํ สหสฺสานิ อสฺสตรีรถา (รถเทียมด้วยม้าอัศดรแสนหนึ่ง)

การใช้สังขยาศัพท์ในภาษาบาลีมี ๖ ประเภท คือ

๑. คุณิตสังขยา สังขยาคูณ เช่น สมาโส จตุรฏฺฐธา (สมาสมี ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ อฏฺฐ ใน จตุรฏฺฐ (๔ x ๘) คูณกันเป็น ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ คุณิตา อฏฺฐ จตุรฏฺฐ (แปดคูณด้วยสี่) หรือดังตัวอย่างว่า ทฺวิสตํ (๒๐๐), โสฬสิตฺถิสหสฺสานิ นาริโย สมลงฺกตา (สตรี ๑๖,๐๐๐ นางประดับตกแต่งแล้ว)

๒. มิสสกสังขยา สังขยาบวก เช่น จตุทฺทส (๑๔) มาจาก จตุ (๔) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า จตฺตาโร จ ทส จ จตุทฺทส (สี่และสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ อธิกา ทส จตุทฺทส (สิบยิ่งด้วยสี่)

๓. สัมพันธสังขยา สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น เช่น จตุราสีติสหสฺสธมฺมกฺขนฺธา (พระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบ สหสฺส ศัพท์เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสหสฺส (๔,๐๐๐) และบทว่า อสีติ เป็น อสีติสหสฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสีติ สหสฺสานิ อสีติสหสฺสานิ, จตฺตาริ อสีติสหสฺสานิ จตุราสีติสหสฺสานิ (แปดหมื่นสี่พัน) หรือดังตัวอย่างว่า อฏฺฐสฏฺฐิโยชนสต-สหสฺสุพฺเพโธ คิริราชา (จอมเขาสิเนรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์) ในตัวอย่างนี้คำว่า อฏฺฐ, สฏฺฐิ และ สต สัมพันธ์กับ สหสฺส ทีละศัพท์ จึงเป็นสัมพันธสังขยา

๔. สังเกตสังขยา สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑, เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒

๕. ปริมาณสังขยา สังขยาที่แสดงจำนวน เช่น ทีโฆ (ยาว), รสฺโส (สั้น), มาโส (เดือน), สำวจฺฉรำ (ปี)

๖. อเนกสังขยา หรืออเนกปริยายสังขยา สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน เช่น สตรำสิ ทิวากโร (ดวงอาทิตย์มีรัศมีหลายร้อย), สหสฺสรำสิ (มีรัศมีหลายพัน)

คัมภีร์วจนัตถโชติกาและฉันโทสารัตถมัญชูสาแสดงถึงสังขยา ๖ ประเภท ส่วนคัมภีร์สุตต-นิเทศกล่าวถึงสังขยา ๕ ประเภทว่า

คุณมิสฺสกสมฺพนฺธ- สงฺเกตปริมาณโต
สงฺขฺยาโย ฉพฺพิธา วุตฺตา อเนกปริยายโต.[๙๘]

"สังขยามี ๖ ประเภท กล่าวไว้ตามคุณิตสังขยา, มิสสกสังขยา, สัมพันธ-สังขยา, สังเกตสังขยา, ปริมาณสังขยา และอเนกปริยายสังขยา"

มิสฺสคุณิตสมฺพนฺธ- สงฺเกตาเนกเภทโต
สงฺขฺยา ปญฺจวิธา เญยฺยา ปาฬิยา คติญายโต.[๙๙]

"สังขยามี ๕ ประเภท พึงทราบโดยจำแนกเป็นมิสสกสังขยา, คุณิตสังขยา, สัมพันธสังขยา, สังเกตสังขยา และอเนกสังขยา ตามนัยที่ดำเนินไปในพระบาลี"

อนึ่ง สังเกตสังขยาข้างต้นยังรวมถึงสังขยาศัพท์ทั่วไป เช่น เอโก (๑), เทฺว (๒), ตโย (๓) และสังขยาที่ใช้อักษรแทนศัพท์ ซึ่งโบราณาจารย์พม่าเรียกว่า ปิฏกสังขยา คือ สังขยาในพระไตรปิฎก แม้จะไม่มีใช้โดยตรงในพระไตรปิฎกก็พบในวรรณกรรมบาลีต่างๆ หรือมีชื่อเรียกว่า วัณณสังขยา คือ การนับด้วยอักษร ดังคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะกล่าวว่า

วณฺณเลขาย ลกฺเขนฺติ สงฺขฺยำ ยตฺถ วิจกฺขณา
วณฺณสงฺขฺยนฺติ ตำ พนฺธำ พนฺธญฺญู กุสลา'พฺรวุ๋.[๑๐๐]

"ปราชญ์เขียนสังขยาในบทประพันธ์ใดด้วยวัณณเลข (เลขที่กำหนดด้วยอักษร) ผู้ชำนาญรู้บทประพันธ์เรียกบทประพันธ์นั้นว่า วัณณสังขยา (การนับด้วยอักษร)"

การเรียงตัวอักษรนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. นวสังขยา นับ ๙ คือ เริ่มตั้งแต่ ก ถึง ฌ โดย ก เป็น ๑ ฌ เป็น ๙, ตั้งแต่ ฏ ถึง ธ โดย ฏ เป็น ๑ ธ เป็น ๙ และนับตั้งแต่ ย ถึง ฬ โดย ย เป็น ๑ ฬ เป็น ๙

๒. ปัญจสังขยา นับ ๕ คือ เริ่มตั้งแต่ ป ถึง ม โดย ป เป็น ๑ ม เป็น ๕

๓. สุญญะ นับศูนย์ คือ สระ ๘ เสียงอันได้แก่ อ อา อิ อี อุ อู เอ โอ และ ฌ น

พึงทราบจำนวนเลขเทียบกับอักษร ตามตารางดังนี้

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๐
ก	ข	ค	ฆ	ง	จ	ฉ	ช	ฌ	ญ
ฏ	ฐ	ฑ	ฒ	ณ	ต	ถ	ท	ธ	น
ป	ผ	พ	ภ	ม					
ย	ร	ล	ว	ศ	ษ	ส	ห	ฬ	สระ ๘

มีหลักฐานกล่าวไว้ในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

กฏยาทิฌธพนฺตา นวสงฺขฺยา ปกาสิตา
ปาทิมนฺตา ปญฺจสงฺขฺยา สุญฺญา นาม สรา ฌนา.[๑๐๑]

"อักษรมี ก, ฏ, ย เป็นต้น มี ฌ, ธ, พ เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า นวสังขยา

อักษรมี ป เป็นต้น มี ม เป็นที่สุด กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา

สระทั้งหลาย และ ฌ, น เรียกว่า ศูนย์"

กาทีริตา นวสงฺขฺยา กเมน ฏาทิ ยาทิ จ
ปาทโย ปญฺจสงฺขฺยาติ สุญฺญา นาม สรญฺญนา.[๑๐๒]

“อักษรมี ก เป็นต้น, ฏ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า นวสังขยา ตามลำดับ

อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา

สระ และ ฌ, น เรียกว่า ศูนย์”

กาที ฏาที ยการาที นวสงฺขฺยา ปกาสิตา

ปญฺจสงฺขฺยา ปการาที สุญฺญา นาม สรญฺญนา.[๑๐๓]

“อักษรมี ก เป็นต้น, ฏ เป็นต้น และ ย เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า นวสังขยา

อักษรมี ป เป็นต้น กำหนดให้ชื่อว่า ปัญจสังขยา

สระ และ ฌ, น เรียกว่า ศูนย์”

วิธีนับตามวัณณสังขยานี้ ให้นับอักษรตัวต้นเป็นหลักหน่วย อักษรตัวต่อๆ ไปเป็นหลัก ๑๐ หลัก ๑๐๐ หลัก ๑,๐๐๐ เป็นต้น แล้วแต่จะมีกี่อักษร กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ นับย้อนอักษร จากตัวท้ายมาหาตัวต้น เช่น กหำปายา นับเป็น ก = ๑, หำ = ๘, ปา = ๑, ยา = ๑ เป็น ๑๘๑๑ ถ้าอ่านย้อนจากเลขท้ายเข้ามา ก็จะเป็น ๑๑๘๑ คำว่า กหำปายา นี้เป็นเกณฑ์ลบพุทธศักราชเป็นจุลศักราช และบวกจุลศักราชเป็นพุทธศักราช เช่น ถ้าต้องการทราบว่าพุทธศักราช ๒๕๐๘ ตรงกับจุลศักราชเท่าไร ก็นำเลข ๑๑๘๑ ลบ ๒๕๐๘ ผลลัพธ์คือ ๑๓๒๗ หรือถ้านำเลขจุลศักราช ๑๓๒๗ มาบวกกับ ๑๑๘๑ ก็จะตรงกับพุทธศักราช ๒๕๐๘ ดังนี้เป็นต้น

คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะแสดงตัวอย่างของวัณณสังขยาว่า

อเจตนายำ ปถวี อวิญฺญาย สุขำ ทุขำ

เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน ฉกฺขตฺตุำ สุฏฺฐุ กมฺปยิ.[๑๐๔]

“ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขทุกข์ ได้หวั่นไหวยิ่งแล้ว ๗ ครั้งด้วยอานุภาพของพระเจ้าเวสสันดร”

คำว่า ฉ ใน ฉกฺขตฺตุำ (๗ ครั้ง) ตามปกติแปลว่า ๖ แต่ในที่เป็นวัณณสังขยา จึงแปลว่า ๗ โดยใช้แทน สตฺต คาถาข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์จริยาปิฎกว่า

อเจตนายำ ปถวี อวิญฺญาย สุขำ ทุขำ

สาปิ ทานพลา มยฺหำ สตฺตกฺขตฺตุำ ปกมฺปถ.[๑๐๕]

"ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขทุกข์ แม้ปฐพีนั้นได้หวั่นไหวแล้ว ๗ ครั้ง ด้วยทานานุภาพของเรา"]

๑๙. ปาฐะว่า นีหารภตฺโต แปลว่า ภัตที่นำมาแล้ว หมายความว่า ภัตที่เหล่าภิกษุนำภิกษาจากหมู่บ้านแล้วน้อมถวาย[พระองค์] เพราะพระผู้มีพระภาคทรงคุ้มครองภิกษุเหล่านั้นเหมือนเด็กน้อย ไม่เสด็จเข้าหมู่บ้านแม้เพื่อบิณฑบาต ได้ประทับภายในพระวิหารเท่านั้นจำเดิมแต่วันปาฏิบทเป็นต้นไป

จบ คำอธิบายเรื่องธัมมจักกัปปวัตนสูตร

คำอธิบายเรื่องอนัตตลักขณสูตร

๒๐. ปาฐะว่า อามนฺเตสิ (ตรัสแล้ว) หมายความว่า เมื่อพระปัญจวัคคีย์มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประธาน ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลตามลำดับ จำเดิมแต่กาลแสดงธรรมจักรในวันเพ็ญ เดือน ๘ [พระพุทธองค์]ทรงดำริว่า บัดนี้ เราจะแสดงธรรมเพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นขจัดอาสวธรรมได้ จึงตรัสในวันแรม ๕ ค่ำ

พระดำรัสว่า อนตฺตา (ไม่ใช่ตัวตน) หมายความว่า มิใช่ตัวตน เพราะเหตุ ๔ ประการ คือ ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่มีผู้เป็นใหญ่ ว่างเปล่า และปฏิเสธอัตตา

ในเรื่องนั้น สภาพที่อยู่ในอำนาจ คือ สภาพไม่มีใครเป็นใหญ่ในความคิดนี้ว่า "รูปที่เกิดขึ้นอย่าตั้งอยู่ รูปที่ตั้งอยู่อย่าคร่ำคร่า รูปที่คร่ำคร่าอย่าแตกสลาย อย่าลำบากเพราะการเกิดขึ้นและดับไปเลย" สภาพที่ไม่มีผู้เป็นใหญ่ คือ สภาพที่ไม่มีใครเป็นใหญ่ สภาพที่ว่างเปล่า คือ สภาพที่รูปว่างเปล่าจากผู้อาศัย ผู้กระทำ ผู้เสวย และผู้เป็นใหญ่เพราะปราศจากความเป็นบุคคลเช่นนั้น สภาพที่ปฏิเสธอัตตา คือ ความไม่มีสภาพอัตตาที่เดียรถีย์เหล่าอื่นดำริขึ้น

บัดนี้ พระบรมศาสดาตรัสว่า รูปญฺจ หิทำ ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปเป็นอัตตาแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้

เถิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย) เป็นต้น เพื่อแสดงความเป็นอนัตตานั่นเทียว

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า อตฺตา อภวิสฺส (เป็นอัตตาแล้ว) หมายความว่า ถ้าเป็นอัตตาที่มีสภาพคือ เป็นผู้กระทำ ผู้เสวย และอยู่ในอำนาจของตน เมื่อเป็นเช่นนั้น การที่รูปมีโรคาพาธก็ไม่พึงเหมาะสม

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระพุทธองค์คล้ายกับทรงแสดงว่า รูปเป็นทุกข์เพราะมิใช่อัตตา ด้วยพระดำรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปมีโรคาพาธ เพราะมิใช่อัตตา” แต่ทรงแสดงว่ารูปไม่มีแก่นสารตัวตน[คือเป็นอนัตตา] เมื่อเข้าใจว่ารูปมีโรคาพาธว่า รูปมีโรคาพาธจึงมิใช่อัตตา ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า ไม่มีใครเป็นใหญ่ในรูป และรูปก็ไม่อยู่ในอำนาจของใครๆ ด้วยพระดำรัสว่า “ไม่มีใครมีอำนาจบังคับรูปว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้ รูปของเราอย่าเป็นอย่างนี้”

เวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

๒๑. ถามว่า : เหตุใดจึงตรัสว่า ตं กึ มญฺญถ ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญความนั้นเป็นไฉน) นี้

ตอบว่า : พระองค์ตรัสลักษณะที่มิใช่อัตตาด้วยพระดำรัสก่อนๆ ยังมิได้ตรัสลักษณะของความไม่เที่ยงและความทุกข์ บัดนี้ จึงตรัสข้อความนี้เพื่อแสดงลักษณะของความไม่เที่ยงและความทุกข์แล้ว จะแสดงรวมลักษณะทั้งสามประการพร้อมกัน

ปาฐะว่า อนิจฺจํ ภนฺเต (ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า) หมายความว่า รูปเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป จึงเป็นของไม่เที่ยง หมายความว่า รูปที่ไม่เคยมีมาก่อน เกิดเพราะเหตุปัจจัยที่พร้อมเพรียงกันแล้วไม่เกิดอีกเพราะดับสูญไป จึงเป็นของไม่เที่ยง คือ ไม่คงที่ เพราะแปรปรวน อีกอย่างหนึ่ง รูปไม่เที่ยงเพราะเหตุเหล่านี้ คือ มีสภาพเกิดขึ้นและดับไป ดำรงอยู่ชั่วขณะ มีสภาพแปรปรวนเป็นที่สุด และปฏิเสธความเที่ยง

ในบรรดาเหตุเหล่านี้ พึงทราบว่า :-

- ชื่อว่า มีสภาพเกิดขึ้นและดับไป เพราะดำเนินไปด้วยการเกิดขึ้นและดับไปในทุกขณะ

- ชื่อว่า ดำรงอยู่ชั่วขณะ เพราะดำรงอยู่ชั่วคราว

- ชื่อว่า มีสภาพแปรปรวนเป็นที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่แปรปรวน โดยแท้จริงแล้ว รูปมักประสบความพินาศอันมีความแปรปรวนเป็นที่สุด เพราะถึงความเปลี่ยนแปลงด้วยการเกิดขึ้นเป็นต้น

- ชื่อว่า ปฏิเสธความเที่ยง คือ ความไม่มีสภาพคงอยู่ถาวร เพราะสภาวธรรมเป็นของไม่เที่ยง จึงปฏิเสธความเที่ยงโดยสภาพคือความไม่เที่ยงของตน

ปาฐะว่า ทุกฺขํ ภนฺเต (เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า) หมายความว่า รูปเป็นทุกข์เพราะลักษณะบีบคั้น เนื่องจากความทุกข์มักบีบคั้นรูปโดยความเกิด คร่ำคร่า และดับไป สภาพที่รูปเป็นทุกข์ก็คือลักษณะบีบคั้น

อีกอย่างหนึ่ง รูปเป็นทุกข์เพราะเหตุ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ มีสภาพเร่าร้อน ทนได้ยาก เป็นเหตุให้เกิดทุกข์[สามอย่างและสังสารทุกข์] และปฏิเสธความสุข

- ชื่อว่า มีสภาพเร่าร้อน คือ ความเร่าร้อนโดยความเป็นทุกข์ที่แท้จริงเป็นต้น

- ชื่อว่า ทนได้ยาก เพราะรูปนั้นเป็นสิ่งที่ทนได้โดยยาก เนื่องจากมีสภาพเร่าร้อน

- ชื่อว่า เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เพราะก่อให้เกิดความทุกข์ ๓ อย่าง [ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์] และสังสารทุกข์

- ชื่อว่า ปฏิเสธความสุข คือ ความไม่มีสภาพที่เป็นสุข

พระดำรัสว่า วิปริณามธมฺมํ (มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา) หมายความว่า มีสภาพแปรปรวนเพราะความแก่และความตาย

พระดำรัสว่า กลฺลํ นุ แปลว่า สมควรหรือ

พระดำรัสว่า ตं (รูปนั้น) คือ รูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีสภาพแปรปรวนอย่างนี้

พระดำรัสว่า เอตं มม (นั่นของเรา) แสดงการยึดติดด้วยตัณหา เพราะยึดติดว่าเป็นสมบัติของเรา

พระดำรัสว่า เอโสหมสฺมิ (นั่นเป็นเรา) แสดงการยึดติดด้วยมานะ เพราะยึดติดว่าเป็นเรา

พระดำรัสว่า เอโส เม อตฺตา (นั่นเป็นตัวตนของเรา) แสดงการยึดติดด้วยทิฏฐิ เพราะยึดติดอย่างผิดพลาดว่าเป็นอัตตา

การยึดติดด้วยตัณหาย่อมมีโดยประเภทของตัณหา ๑๐๘ ประเภท มีการยึดติดด้วยมานะโดยประเภทของมานะ ๙ ประเภท มีการยึดติดด้วยทิฏฐิโดยประเภทของทิฏฐิ ๖๒ ประเภท

[พระบาลีว่า กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุ] มีความหมายว่า สมควรจะรู้เห็นรูปนั้น โดยยึดติดด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐิหรือ

ด้วยเหตุดังกล่าว พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงลักษณะที่มิใช่ตัวตน โดยแสดงว่าเป็นของไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ที่จริงแล้วพระองค์ทรงแสดงความไม่ใช่ตัวตน โดยแสดงว่าเป็นของไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง หรือทั้งสองอย่างบ้าง กล่าวคือ พระพุทธองค์ทรงแสดงความไม่ใช่ตัวตน โดยแสดงว่าเป็นของไม่เที่ยงในฉฉักกสูตรนี้ว่า

จกฺขุ อตฺตาติ โย วเทยฺย, ตํ น อุปปชฺชติ, จกฺขุสฺส อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญายติ. ยสฺส โข ปน อุปฺปาโทปิ วโยปิ ปญฺญายติ, “อตฺตา เม อุปฺปชฺชติ เจว เวติ จา”ติ อิจฺจสฺส เอวมาคตํ โหติ. ตสฺมา ตํ น อุปปชฺชติ. “จกฺขุ อตฺตา”ติ โย วเทยฺย, อิติ จกฺขุ อนตฺตา.[๑๐๖]

“บุคคลใดพึงกล่าวว่าจักษุเป็นอัตตา คำนั้นไม่สมควร เพราะจักษุปรากฏความเกิดขึ้นและดับไป บุคคลใดพึงกล่าวว่าจักษุเป็นอัตตา คำนั้นไม่สมควร เพราะกล่าวสิ่งที่ปรากฏความเกิดขึ้นและดับไปนั้นว่า อัตตาของเราเกิดขึ้นและดับไป โดยประการฉะนี้ จักษุจึงเป็นอนัตตา”

นอกจากนั้น ยังทรงแสดงความไม่ใช่ตัวตน โดยแสดงว่าเป็นทุกข์ ในอนัตตลักขณสูตรนี้ว่า

รูปญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส ฯเปฯ เอวํ เม รูปํ มา อโหสิ.[๑๐๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้เป็นอัตตา...รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้”

และทรงแสดงความไม่ใช่ตัวตน โดยแสดงว่าเป็นของไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ในอรหันตสูตรนี้ว่า

รูปํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ. ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ. ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา. ยทนตฺตา. ตํ “เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เม โส อตฺตา”ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ.[๑๐๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งที่ไม่เที่ยงย่อมเป็นทุกข์ สิ่งที่เป็นทุกข์ย่อมมิใช่ตัวตน พึงรู้เห็นรูปนั้นด้วยปัญญาเห็นชอบตามความจริงอย่างนี้ว่า รูปนี้มิใช่ของเรา รูปนี้มิใช่เรา รูปนี้มิใช่อัตตาของเรา”

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร [จึงแสดงว่ามิใช่ตัวตน โดยแสดงว่าเป็นของไม่เที่ยงและเป็นทุกข์]

ตอบว่า : เพราะความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ปรากฏชัด แต่ความไม่ใช่ตัวตนไม่ปรากฏชัด เช่น เมื่อภาชนะที่ใช้สอยเป็นต้นแตกไป ชาวโลกมักกล่าวว่า ไม่เที่ยงหนอ ไม่มีคนกล่าวว่า ไม่ใช่ตัวตนหนอ เมื่อเกิดต่อมฝีขึ้นในร่างกายหรือถูกหนามตำ มักกล่าวกันว่า ทุกข์หนอ ไม่มีคนกล่าวว่า ไม่ใช่ตัวตนหนอ

ถามว่า : เหตุใด[จึงไม่กล่าวว่าไม่ใช่ตัวตนหนอ]

ตอบว่า : เพราะลักษณะของอนัตตานี้ไม่ปรากฏชัด เข้าใจยาก อธิบายได้ยาก ความจริงแม้ศาสดาอื่นมีสรภังคะเป็นต้นก็ไม่เคยเข้าใจมาก่อน แล้วจะอธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจได้อย่างไร ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงความไม่ใช่ตัวตน โดยแสดงว่าเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง หรือทั้งสองอย่างบ้าง ในพระสูตรนี้พระองค์ทรงแสดงความไม่ใช่ตัวตน โดยแสดงว่าเป็นของไม่เที่ยงและเป็นทุกข์

แม้เวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

๒๒. พระดำรัสว่า ตสฺมาติห (เพราะเหตุนั้น) เหมือนกับกล่าวว่า ตสฺมา เพราะ ติ อักษรและ ห อักษรเป็นนิบาต หมายความว่า เพราะขันธ์ ๕ เหล่านี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช่ตัวตน

พระดำรัสว่า ยํ กิญฺจิ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) นี้ เป็นคำประมวลข้อความทั้งหมด ความจริงบทว่า ยํ แสดงความไม่แน่นอนโดยสามัญทั่วไป บทว่า กิญฺจิ แสดงความไม่แน่นอนโดยระบุถึงความแตกต่างกันโดยประเภท บททั้ง ๒ [ที่ประกอบร่วมกันว่า ยํ กิญฺจิ]

ย่อมรวบรวมโดยแผ่ไปสู่ข้อความทั้งหมดที่ควรแสดงเป็นนปุงสกลิงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นอดีต...ใกล้ เล็ก หรือมาก ดังนั้น พระดำรัสว่า ยं กิญฺจิ จึงเป็นคำรวบรวมข้อความทั้งหมด

[กึ ศัพท์เป็นปุจฉาสรรพนามแปลว่า (ใคร, อะไร) แต่ถ้ามี จิ อยู่ท้าย จะมีอรรถเล็กน้อย เช่น โกจิ (บางคน) กล่าวคือคนเพียงไม่กี่คน, กฺวจิ (ในบางแห่ง) คือในที่บางที่ซึ่งมีจำนวนน้อย ส่วน กึ ศัพท์ที่มี ย ศัพท์อยู่เบื้องหน้าและมี จิ อยู่ท้าย มีอรรถว่าทั้งหมดทั้งปวง เช่น โย โกจิ (ใครๆ, ชนทั่วไป) หมายความถึง ชนทั้งหมด โดยมิได้เจาะจงผู้หนึ่งผู้ใด ดังปทรูปสิทธินิสสัยกล่าวว่า

จินฺโต กา โก จ กึสทฺโท อปฺปกตฺถสฺส วาจโก
ยการยุตฺโต อาทิมฺหิ สกลตฺถสฺส วาจโก
อจินฺโต จ อยาทิ จ ปุจฺฉาวาจกสมฺมโต.[๑๐๙]

"โก กา และ กึ ศัพท์ที่มี จิ อยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย
เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนต้น แสดงอรรถว่า ทั้งหมด
เมื่อไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนต้น ท่านย่อมสมมุติว่าแสดงคำถาม"]

เมื่อมีข้อความอื่นที่ควรแสดงเป็นนปุงสกลิงค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า รูปं [ต่อจาก ยं กิญฺจิ] เพื่อกำหนดข้อความที่ประสงค์ เพราะอาศัยข้อความที่ระบุถึงในเรื่องนั้น พระองค์ทรงรวบรวมรูปทั้งหมดด้วยคำบาลีทั้ง ๒ [คือ ยं กิญฺจิ รูปं] อย่างนี้แล้ว ทรงปรารภการจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยพระดำรัสว่า อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนं (รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน) เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า รูปบางอย่างเป็นอดีต รูปบางอย่างเป็นอนาคต เป็นต้น

แม้เวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ในบรรดารูปเหล่านั้น รูปที่มี ๔ ประเภทโดยระยะเวลา การสืบต่อ กาล และขณะ แม้ชื่อว่ารูปอดีต รูปปัจจุบันและรูปอนาคตก็มี ๔ อย่างเหมือนกัน

ในเรื่องนั้น ระยะเวลาก่อนการปฏิสนธิในภพหนึ่งของบุคคลหนึ่ง เป็นรูปอดีต ระยะเวลาหลังจากจุติ เป็นรูปอนาคต ส่วนระหว่างปฏิสนธิและจุติทั้งสอง เป็นรูปปัจจุบัน รูปที่เกิดเพราะอุตุอย่างหนึ่งและอาหารชนิดหนึ่งที่เหมือนกัน แม้จะเกิดก่อนหรือหลังก็เป็น

รูปปัจจุบันโดยการสืบต่อ รูปที่เกิดเพราะอุตุและอาหารที่ไม่เหมือนกันก่อนจากนั้น เป็นรูปอดีต รูปที่เกิดภายหลัง เป็นรูปอนาคต

จิตตชรูปที่เกิดในวิถีเดียวกัน ชวนะเดียวกัน และสมาบัติเดียวกัน เป็นรูปปัจจุบัน จิตตชรูปที่เกิดก่อนจากนั้น เป็นรูปอดีต จิตตชรูปที่เกิดภายหลังจากนั้น เป็นรูปอนาคต กรรมชรูปไม่มีประเภทมีอดีตเป็นต้น[ที่กล่าว]โดยเฉพาะด้วยการสืบต่อ

พึงทราบความเป็นอดีตเป็นต้นของกรรมชรูปนั้น โดยการอุปถัมภ์จิตตชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูปเหล่านั้น

รูปที่มีกาลนั้นๆ อันเกิดอย่างต่อเนื่องในกาลต่างๆ เช่น ขณะเดียว เช้า พลบค่ำ, กลางวันและกลางคืน เป็นรูปปัจจุบันโดยกาล รูปที่เกิดก่อนจากนั้น เป็นรูปอดีต รูปที่เกิดภายหลังจากนั้น เป็นรูปอนาคต รูปที่นับเนื่องในขณะทั้ง ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้น เป็นรูปปัจจุบันโดยขณะ รูปที่เกิดก่อนจากนั้น เป็นรูปอดีต รูปที่เกิดภายหลังจากนั้น เป็นรูปอนาคต

รูปสุดท้าย[โดยขณะ] เป็นรูปโดยตรง ส่วนรูปที่เหลือกล่าว[ว่าเป็นรูป]โดยปริยาย

พระดำรัสว่า อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา (รูปภายในหรือภายนอก) หมายความว่า รูป ๕ ประเภทมีจักขุประสาทเป็นต้น ชื่อว่า อัชฌัตตรูป (รูปภายใน) เพราะอาศัยอัตภาพ

รูปที่เหลือ [๒๓] ชื่อว่า พหิทธารูป (รูปภายนอก) เพราะเกิดภายนอกจากอัตภาพนั้น

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่เกิดในร่างกายของตน ชื่อว่า อัชฌัตตรูป ในพระสูตรนี้

รูปที่เกิดในบุคคลอื่น ชื่อว่า พหิทธารูป

พระดำรัสว่า โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา (รูปหยาบหรือละเอียด) หมายความว่า รูป ๑๒ ประเภท คือ รูป ๙ ประเภทมีจักขุประสาทเป็นต้น และธาตุ ๓ ประเภท เว้นอาโปธาตุ ชื่อว่า โอฬาริกรูป (รูปหยาบ ๑๒) เพราะรับเป็นอารมณ์ได้ด้วยการกระทบ

รูปที่เหลือ ชื่อว่า สุขุมรูป (รูปละเอียด ๑๖) เพราะตรงกันข้ามกับรูปหยาบนั้น

ความต่ำและประณีตในพระดำรัสว่า หีนํ วา ปณีตํ วา (รูปเลวหรือประณีต) นี้มีทั้งโดยตรงและโดยปริยาย

ในเรื่องนั้น รูปของพรหมสุทัสสีต่ำกว่ารูปของพรหมอกนิฏฐะ รูปนั้นประณีตกว่ารูปของพรหมสุทัสสา

พึงทราบความต่ำและประณีตโดยปริยายอย่างนี้ จนกระทั่งถึงรูปของสัตว์นรก

ความต่ำและประณีตโดยตรง คือ รูปที่เป็นอารมณ์ให้เกิดจิตที่เป็นอกุศลวิบาก ชื่อว่า หีนรูป (รูปเลว) เพราะไม่น่าปรารถนา

รูปที่เป็นอารมณ์ให้เกิดจิตที่เป็นกุศลวิบาก ชื่อว่า ปณีตรูป (รูปประณีต) เพราะน่าปรารถนา

จิตที่เป็นกุศลวิบาก เป็นจิตที่น่าปรารถนา ย่อมเกิดในอารมณ์ที่น่าปรารถนาเท่านั้น ไม่เกิดในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา เหมือนจิตที่เป็นอกุศลวิบากที่ไม่น่าปรารถนา ย่อมเกิดในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเท่านั้น ไม่เกิดในอารมณ์ที่น่าปรารถนา

พระดำรัสว่า ยं ทูเร สนฺติเก วา (รูปไกลหรือใกล้) หมายความว่า รูปละเอียด [สุขุมรูป ๑๖] ชื่อว่า ทูเรรูป (รูปไกล) เพราะรู้เห็นสภาพได้ยาก

รูปที่เหลือ [โอฬาริกรูป ๑๒] ชื่อว่า สันติเกรูป (รูปใกล้) เพราะรู้เห็นสภาพได้ง่าย

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความเป็นรูปไกลและรูปใกล้ในพระดำรัสนี้โดยอาศัยสถานที่ใกล้ไกล

พระดำรัสว่า ตं สพฺพं (รูปทั้งหมดนั้น) คือ รูปทั้งหมดนั้นที่ทรงระบุด้วยพระดำรัสว่า อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนं เป็นต้น

พระดำรัสว่า สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพं (พึงหยั่งเห็นด้วยปัญญาอันชอบ) หมายความว่า พึงหยั่งเห็นด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคปัญญา

ในพระดำรัสว่า ยา กาจิ เวทนา (เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง) พึงทราบเวทนาที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคต แตกต่างกันโดยการสืบต่อและขณะ เวทนาที่ประกอบกับศรัทธาเป็นต้น อันเกิดแก่ผู้พบเห็นพระพุทธรูปหรือฟังพระธรรมตลอดวัน ซึ่งนับเนื่องในวิถีเดียวกัน ชวนะเดียวกัน สมาบัติเดียวกัน และมีอารมณ์เดียว เป็นเวทนาปัจจุบันโดยการสืบเนื่อง เวทนาที่เกิดก่อนจากนั้น เป็นเวทนาที่เป็นอดีต ส่วนเวทนาที่เกิดหลังจากนั้นเป็นเวทนาที่เป็นอนาคต

เวทนาที่นับเนื่องในขณะทั้ง ๓ เป็นเวทนาที่เป็นปัจจุบันโดยขณะ เวทนาที่เกิดก่อนจากนั้น เป็นเวทนาที่เป็นอดีต เวทนาที่เกิดหลังจากนั้น เป็นเวทนาที่เป็นอนาคต

พึงทราบเวทนาภายในและเวทนาภายนอก แตกต่างกันโดยเวทนาที่เกิดภายในร่างกายของตน [คือ เวทนาที่เกิดภายในร่างกาย เป็นเวทนาภายใน ส่วนเวทนาที่เกิดภายนอกร่างกาย เป็นเวทนาภายนอก]

พึงทราบเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด แตกต่างกันโดยชาติ สภาพ บุคคล โลกิยะ และโลกุตตระ ดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์วิภังค์ตามนัยเป็นต้นว่า อกุสลา เวทนา โอฬาริกา, กุสลาพฺยากตา เวทนา สุขุมา[๑๑๐] (อกุศลเวทนาเป็นเวทนาหยาบ กุศลเวทนาและอัพยากต-เวทนาเป็นเวทนาละเอียด)

พึงทราบเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด แตกต่างกันโดยชาติเป็นเบื้องแรก คือ อกุศลเวทนาหยาบกว่ากุศลเวทนา เพราะมีสภาพไม่สงบ เนื่องจากทำให้มีโทษ และมีสภาพเร่าร้อนด้วยกิเลส [อกุศลเวทนานั้น]หยาบกว่าอัพยากตเวทนาที่เป็นวิบาก เพราะมีการขวนขวาย มีความพยายาม มีผล มีสภาพเร่าร้อนด้วยกิเลส และมีโทษ [อกุศลเวทนานั้น]หยาบกว่าอัพยากตเวทนาที่เป็นกิริยา เพราะมีวิบาก มีสภาพเร่าร้อนด้วยกิเลส มีการขวนขวาย และมีโทษ ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต ละเอียดกว่าอกุศลเวทนาโดยตรงกันข้ามกับนัยที่กล่าวแล้ว

เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลทั้งสองชนิด หยาบกว่าอัพยากตเวทนาทั้งสองชนิดตามสมควร เพราะมีการขวนขวาย มีความเพียร และมีวิบาก อัพยากตเวทนาทั้งสองชนิดละเอียดกว่าเวทนาเหล่านั้น โดยตรงกันข้ามกับนัยที่กล่าวแล้ว

พึงทราบเวทนาหยาบและเวทนาละเอียดแตกต่างกันโดยชาติอย่างนี้ก่อน

โดยประเภทแห่งสภาพ ทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนาสองชนิดเหล่าอื่น [คือ สุข-เวทนาและอุเบกขาเวทนา] เพราะไม่น่าปรารถนา มีการซัดส่าย ทำให้สะดุ้งกลัว และครอบงำ เวทนาเหล่าอื่นละเอียดกว่าทุกขเวทนา เพราะน่าปรารถนา สงบ ประณีต เป็นที่ชอบใจ และเป็นกลาง สุขเวทนาและทุกขเวทนาสองชนิดหยาบกว่าอุเบกขาเวทนา เพราะมีการซัดส่าย ทำให้หวั่นไหว และปรากฏชัด อุเบกขาเวทนานั้นละเอียดกว่าเวทนาทั้งสองชนิดเหล่านั้น โดยตรงกันข้ามกับนัยที่กล่าวแล้ว

พึงทราบเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด แตกต่างกันโดยสภาพอย่างนี้

[ความแตกต่างกัน]โดยประเภทแห่งบุคคล คือ เวทนาของผู้ที่ไม่เข้าสมาบัติ หยาบกว่าเวทนาของผู้ที่เข้าสมาบัติ เพราะฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ เวทนาอื่น [เวทนาของผู้ที่เข้าสมาบัติ] เป็นเวทนาละเอียดตามนัยตรงกันข้าม

พึงทราบเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด แตกต่างกันโดยบุคคลอย่างนี้

โดยประเภทแห่งโลกิยะและโลกุตตระ เวทนาที่ประกอบด้วยอาสวธรรม เป็นโลกิยะ เวทนาดังกล่าวหยาบกว่าเวทนาไม่ประกอบด้วยอาสวธรรม เพราะก่อให้เกิดอาสวธรรม เป็นอารมณ์ของโอฆะ โยคะ คันถะ นิวรณ์ อุปาทาน สังกิเลสธรรม และเกี่ยวข้องกับปุถุชน เวทนาที่ไม่ประกอบด้วยอาสวธรรม ละเอียดกว่าเวทนาที่ประกอบด้วยอาสวธรรมตามนัยตรงกันข้าม พึงทราบเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด แตกต่างกันโดยโลกิยะและโลกุตตระอย่างนี้

ในข้อนั้น พึงขจัดความระคนโดยประเภทแห่งชาติเป็นต้น กล่าวคือ เวทนาที่ประกอบกับกายวิญญาณจิตที่เป็นอกุศลวิบาก ถึงแม้จะเป็นเวทนาละเอียด เพราะเป็นอัพยากตธรรมโดยประเภทแห่งชาติ แต่กลับเป็นเวทนาหยาบโดยประเภทแห่งสภาพเป็นต้น ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อัพยากตเวทนา เป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนา เป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้ที่ไม่เข้าสมาบัติ เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่ประกอบด้วยอาสวธรรม เป็นเวทนาหยาบ” เวทนาที่เหลือมีสุขเวทนาเป็นต้นก็เป็นเวทนาหยาบโดยประเภทแห่งชาติ แต่เป็นเวทนาละเอียดโดยประเภทแห่งสภาพเป็นต้นเหมือนทุกขเวทนา ดังนั้นจึงเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด โดยไม่ระคนประเภทแห่งชาติเป็นต้น

ถามว่า : ความเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียดนี้ เป็นไฉน

ตอบว่า : อัพยากตเวทนา ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลโดยประเภทแห่งชาติ ไม่พึงจำแนกประเภทแห่งสภาพเป็นต้นในอัพยากตเวทนาเหล่านั้นว่า อัพยากต-เวทนาเป็นไฉน เป็นทุกข์หรือเป็นสุข ผู้เข้าสมาบัติและไม่เข้าสมาบัติจะมีอัพยากตเวทนาต่างกันอย่างไร อัพยากตเวทนาที่มีอาสวะและไม่มีอาสวะต่างกันอย่างไร

พระดำรัสอื่นทั้งหมด [สัญญา สังขาร และวิญญาณ] ก็มีนัยเดียวกัน

อีกอย่างหนึ่ง แม้ในบรรดาอกุศลเวทนาเป็นต้น เวทนาที่ประกอบกับโทสะ หยาบกว่าเวทนาที่ประกอบกับโลภะ เพราะเผาผลาญที่อาศัย[คือหทยวัตถุ]ของตนเหมือนไฟ[ที่เผาผลาญเชื้อเพลิง] เวทนาที่ประกอบกับโลภะ เป็นเวทนาละเอียด โดยอ้างอิงพระพุทธดำรัสว่า ตํ ตํ วา ปน เวทนํ อุปาทายุปาทาย เวทนา โอฬาริกา สุขุมา ทฏฺฐพฺพา.[๑๑๑] (พึงทราบเวทนาว่าเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด โดยอาศัยเวทนานั้นๆ)

แม้เวทนาที่ประกอบกับโทสะที่เกิดเสมอ เป็นเวทนาหยาบ ถ้าไม่เกิดเสมอ เป็นเวทนาละเอียด

แม้เวทนาที่เกิดเสมอ ถ้าดำรงอยู่ตลอดกัป เป็นเวทนาหยาบ เวทนาอื่น[คือเวทนาที่ไม่ดำรงอยู่ตลอดกัป] เป็นเวทนาละเอียด

ในบรรดาเวทนาที่ดำรงอยู่ตลอดกัป เวทนาที่เป็นอสังขาริก เป็นเวทนาหยาบ เวทนาอื่น[คือเวทนาที่เป็นสสังขาริก] เป็นเวทนาละเอียด

เวทนาที่ประกอบกับโลภะ ถ้าประกอบด้วยทิฏฐิ เป็นเวทนาหยาบ เวทนาอื่น[คือเวทนาที่ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ] เป็นเวทนาละเอียด

ถ้าเวทนานั้นเกิดเสมอ ดำรงอยู่ตลอดกัปหรือเป็นอสังขาริก เป็นเวทนาหยาบ เวทนาอื่น[คือเวทนาที่ไม่เกิดเสมอ ไม่ดำรงอยู่ตลอดกัป หรือเป็นสสังขาริก] เป็นเวทนาละเอียด [กล่าว]โดยสามัญทั่วไป

อกุศลเวทนาที่มีวิบากมาก เป็นเวทนาหยาบ ถ้ามีวิบากน้อย เป็นเวทนาละเอียด

กุศลเวทนาที่มีวิบากน้อย เป็นเวทนาหยาบ ถ้ามีวิบากมาก เป็นเวทนาละเอียด

อีกอย่างหนึ่ง กามาวจรกุศลเวทนา เป็นเวทนาหยาบ รูปาวจรเวทนา เป็นเวทนาละเอียด อรูปาวจรเวทนา เป็นเวทนาละเอียดกว่ารูปาวจรเวทนานั้น โลกุตตรเวทนา เป็นเวทนาละเอียดกว่าอรูปาวจรเวทนานั้น

อนึ่ง กามาวจรเวทนาที่สำเร็จด้วยทาน เป็นเวทนาหยาบ ถ้าสำเร็จด้วยศีล เป็นเวทนาละเอียด ถ้าสำเร็จด้วยภาวนา เป็นเวทนาละเอียดกว่าเวทนาที่สำเร็จด้วยศีลนั้น

แม้เวทนาที่สำเร็จด้วยภาวนา ถ้าเป็นทวิเหตุ ก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นติเหตุ ก็เป็นเวทนาละเอียด

แม้เวทนาที่เป็นติเหตุ ถ้าเป็นสสังขาริก ก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นอสังขาริก ก็เป็นเวทนาละเอียด

รูปาวจรเวทนาที่เกิดในปฐมฌาน เป็นเวทนาหยาบ...รูปาวจรเวทนาที่เกิดในปัญจมฌาน เป็นเวทนาละเอียดโดยแท้

อรูปาวจรเวทนาที่ประกอบกับอากาสานัญจายตนจิต เป็นเวทนาหยาบ...อรูปาวจรเวทนาที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนจิต เป็นเวทนาละเอียดอย่างแท้จริง

โลกุตตรเวทนาที่ประกอบกับโสตาปัตติมรรค เป็นเวทนาหยาบ...โลกุตตรเวทนาที่ประกอบกับอรหัตตมรรค เป็นเวทนาละเอียดที่สุด

เวทนาที่เป็นวิบากและกิริยาอันเกิดในภูมินั้นๆ และเวทนาที่ตรัสไว้โดยประเภทแห่งทุกขเวทนา เป็นต้น เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ เป็นต้น และเวทนาที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

[กล่าว]โดยประเภทแห่งสถานที่ ทุกขเวทนาในนิรยภูมิ เป็นเวทนาหยาบ ทุกขเวทนาในดิรัจฉานภูมิ เป็นเวทนาละเอียด...เวทนาที่เกิดในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวดี เป็นเวทนาละเอียดอย่างแท้จริง

พึงประกอบแม้สุขเวทนาในภูมิทั้งหมดตามสมควรเหมือนทุกขเวทนา

โดยประเภทแห่งที่ตั้ง เวทนาทั้งหมดอันมีที่ตั้งต่ำทราม เป็นเวทนาหยาบ ส่วนเวทนาอันมีที่ตั้งประณีต เป็นเวทนาประณีต

ในประเภทแห่งเวทนาต่ำทรามและประณีต เวทนาหยาบ เป็นเวทนาต่ำทราม ส่วนเวทนาละเอียด พึงทราบเป็นเวทนาประณีต

พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกพระดำรัส[ว่า ทูเร] ที่แสดงรูปไกล ด้วยพระดำรัสว่า “อกุศลเวทนาไกลจากกุศลเวทนาและอัพยากตเวทนา” ทั้งยังทรงจำแนกพระดำรัส[ว่า สนฺติเก] ที่แสดงรูปใกล้ ด้วยพระดำรัสว่า “อกุศลเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา[อื่นๆ]” ดังนั้น

อกุศลเวทนาจึงไกลจากกุศลเวทนาและอัพยากตเวทนา เพราะมีสภาพต่างกัน ไม่ระคนกัน และไม่เหมือนกัน

กุศลเวทนาและอัพยากตเวทนา ก็ไกลจากอกุศลเวทนานั้นด้วยเหตุดังกล่าว

วาระทั้งปวงก็มีนัยเดียวกัน

อกุศลเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา[อื่นๆ] เพราะมีสภาพเดียวกัน ระคนกัน และเหมือนกัน

แม้สัญญาเป็นต้นที่ประกอบด้วยเวทนานั้นๆ ก็พึงทราบเหมือนอย่างนี้

๒๓. พระดำรัสว่า สุตวา แปลว่า ผู้เป็นพหูสูต เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้สดับมาก คือ ปริยัติและปฏิบัติ

พระดำรัสว่า นิพฺพินฺทติ แปลว่า ย่อมเบื่อหน่าย พระพุทธองค์ทรงประสงค์วุฏฐานคามินีวิปัสสนาว่าเป็นความเบื่อหน่ายในที่นี้

[วุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่นำพาไปถึงมรรค อันได้แก่ สังขารุเปกขาญาณ เบื้องปลายและอนุโลมญาณ เพราะได้ออกจากนิมิตคือสังขารเนื่องจากไม่รับเอาสังขาร (อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) เป็นอารมณ์ และออกจากกระแสกิเลสและวิบากเนื่องจากระงับกระแสเหล่านั้น

ในที่นี้พระพุทธองค์ทรงตรัสเรียกวิปัสสนาดังกล่าวว่าเป็นความเบื่อหน่ายด้วยพระดำรัสว่า นิพฺพินฺทติ (ย่อมเบื่อหน่าย) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นเพียงสำนวนทางภาษา เพราะวิปัสสนาญาณเหล่านั้นไม่เพลิดเพลินยินดีในสังขารที่ปรากฏความเป็นไตรลักษณ์ จึงชื่อว่าเบื่อหน่ายสังขาร]

พระดำรัสว่า นิพฺพินฺทำ วิรชฺชติ (เมื่อเบื่อหน่ายย่อมกำจัด) นี้ กล่าวถึงอริยมรรค ๔ โดยสภาพที่ขจัดกิเลส

พระดำรัสว่า วิราคา วิมุจฺจติ (เพราะสิ้นกำหนัดจิตก็พ้น) หมายความว่า ย่อมหลุดพ้นโดยสภาพแห่งปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เพราะอริยมรรคที่ขจัดกิเลสอันเป็นเหตุอย่างแท้จริง พระดำรัสนี้ระบุถึงสามัญญผล ๔

พระพุทธองค์ตรัสแสดงปัจจเวกขณญาณด้วยพระดำรัสว่า วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ

ญาณ์ โหติ (เมื่อจิตพ้นแล้วก็รู้ว่าพ้นแล้ว) นี้ ทั้งยังตรัสอารมณ์ของปัจจเวกขณญาณนั้นด้วยพระดำรัสว่า ขีณา ชาติ (ชาติสิ้นแล้ว) เป็นต้น ที่จริงแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ว่าการเกิด[ต่อไป]สูญสิ้นแล้ว เมื่อพิจารณาด้วยปัจจเวกขณญาณนั้น

ถามว่า : ชาติของพระอริยสาวกนั้นสูญสิ้นไปอย่างไร และท่านทราบเรื่องนั้นได้อย่างไร

ตอบว่า : อดีตชาติของท่านสูญสิ้นไปไม่ได้เพราะหมดสิ้นมาก่อนแล้ว ทั้งอนาคตชาติก็สูญสิ้นไปไม่ได้ เพราะยังไม่พยายาม[ก่อให้เกิด]อนาคตชาตินั้น และปัจจุบันชาติก็ยังไม่สูญสิ้นไป ท่านพิจารณากิเลสที่ถูกขจัดแล้วด้วยมรรคภาวนา ได้ทราบว่าเมื่อไม่มีกิเลสแม้กรรมที่มีอยู่ก็ไม่อาจส่งผลให้ปฏิสนธิต่อไป จึงทราบว่าชาติที่มีขันธ์หนึ่งในเอกโวการภูมิ มีขันธ์ ๔ ในจตุโวการภูมิ และมีขันธ์ ๕ ในปัญจโวการภูมิ ที่ควรเกิดเพราะยังไม่ได้อบรมมรรค แต่กลับสูญสิ้นไปโดยถึงความเป็นสภาพไม่เกิดขึ้นอีก เพราะได้อบรมมรรคแล้ว

พระดำรัสว่า วุสิตๆ แปลว่า อยู่จบแล้ว ความหมายก็คือ กระทำแล้ว คือ ประพฤติแล้ว กล่าวคือ ให้สำเร็จแล้ว

พระดำรัสว่า พฺรหฺมจริยๆ (พรหมจรรย์) คือ มรรคพรหมจรรย์

เสกขบุคคล ๗ ประเภทและกัลยาณปุถุชน ชื่อว่า กำลังประพฤติมรรคพรหมจรรย์อยู่ พระขีณาสพเป็นผู้อยู่จบมรรคพรหมจรรย์นั้นแล้ว เมื่อพระอริยสาวกพิจารณาการอยู่พรหมจรรย์ของตน จึงทราบว่า ตนอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว

พระดำรัสว่า กตๆ กรณียๆ (กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว) หมายความว่า กิจทั้ง ๑๖ ประเภท คือการกำหนดรู้ (ปริญญากิจ) การขจัด[กิเลส] (ปหานกิจ) การกระทำให้แจ้ง (สัจฉิกิริยากิจ) และการอบรม (ภาวนากิจ) ด้วยมรรคทั้ง ๔ ในอริยสัจ ๔ อันพระขีณาสพให้สำเร็จแล้ว เพราะกัลยาณปุถุชนเป็นต้นชื่อว่า กำลังกระทำกิจนั้น ส่วนพระขีณาสพเป็นผู้กระทำกิจที่ควรทำแล้ว เมื่อพระอริยสาวกพิจารณากิจที่ควรทำของตน จึงทราบว่า ได้กระทำกิจที่ควรทำแล้ว

พระดำรัสว่า นาปรๆ อิตฺถตฺตาย (กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี) หมายความว่า ท่านทราบว่าเราไม่มีกิจในการอบรมมรรคในกาลนี้ เพื่อความเป็นเช่นนี้อีก คือ เพื่อ

ก่อให้เกิดกิจ ๑๖ ประเภทเช่นนี้ หรือเพื่อความดับกิเลส

อีกอย่างหนึ่ง พระดำรัสว่า อิตฺถตฺตาย หมายความว่า ท่านทราบว่าเราไม่มีลำดับขันธ์อื่นจากความเป็นเช่นนี้ คือ จากลำดับขันธ์เช่นนี้ที่กำลังเป็นไปในกาลนี้ ขันธ์ ๕ เหล่านี้ที่เรากำหนดรู้แล้ว ย่อมดำรงอยู่ประดุจต้นไม้ที่ถูกขุดรากเสียแล้ว ขันธ์เหล่านั้นจะดับสูญไปเพราะจุติจิตดับลง เปรียบเสมือนเปลวไฟที่ขาดเชื้อ

๒๔. ประโยคว่า อตฺตมนา เต ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุ์ (พระปัญจวัคคีย์มีใจยินดี เพลิดเพลินภาษิตของพระผู้มีพระภาค) หมายความว่า ภิกษุเหล่านั้นมีจิตของตน คือ มีจิตปลาบปลื้มยินดี หรือมีจิตที่สำเร็จด้วยปีติและโสมนัส ยอมรับพระดำรัสที่ตรัสไว้ดีของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสด้วยพระสุรเสียงอันประดุจเสียงแห่งพรหม ซึ่งไพเราะจับใจดุจเสียงร้องแห่งนกการเวก และน่าสดับตรับฟังดังเช่นราดรดน้ำอมฤตในดวงจิตของบัณฑิตชน ย่อมชื่นชมยินดีและยอมรับด้วยเศียรเกล้าว่า เอวเมตํ ภควา, เอวเมตํ สุคต[๑๑๒] (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระพุทธเจ้าข้า ข้าแต่พระสุคต พระพุทธเจ้าข้า)

กล่าวโดยพิสดาร ศัพท์ว่า อภินนฺท นี้ย่อมปรากฏในความหมายเหล่านี้ คือ

๑. ตัณหา เช่น อภินนฺทติ อภิวทติ [๑๑๓] (ย่อมเพลิดเพลิน ย่อมกล่าวด้วยความยินดี)

๒. เข้าใกล้ เช่น อนฺนเมวาภินนฺทนฺติ อุภเย เทวมานุสา[๑๑๔] (หมู่เทวดาและมนุษย์ทั้งสองพวก ย่อมเข้าใกล้โภชนาหาร)

๓. ยอมรับ, ต้อนรับ เช่น

จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ
ญาติมิตฺตา สุหชฺชา จ อภินนฺทนฺติ อาคตํ.[๑๑๕]

“ญาติมิตรและสหายย่อมต้อนรับบุรุษผู้จากไปอยู่ต่างถิ่นช้านานแล้ว
กลับมาจากทางไกลโดยสวัสดิภาพ”

๔. ชื่นชมยินดี เช่น อภินนฺทิตฺวา อนุโมทิตฺวา[๑๑๖] (ชื่นชมยินดีแล้ว อนุโมทนาแล้ว)

ในที่นี้ อภินนฺท ศัพท์นั้นเหมาะสมในความหมายว่า ชื่นชมยินดีและยอมรับ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “ชื่นชมยินดีและยอมรับ”

พระดำรัสว่า อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ (จิตพ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น) หมายความว่า จิต[ของพวกท่าน]ไม่ยึดติดสภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นเรา ของเรา หลุดพ้นจากอาสวะที่ดับสนิทไม่เกิดอีก

พระดำรัสว่า ฉ อรหนฺโต (พระอรหันต์ ๖ รูป) คือ พระอรหันต์ ๖ รูปพร้อมกับพระผู้มีพระภาค พระสังคีติกาจารย์กล่าวคำนี้โดยประสงค์เอาพระอรหันต์ผู้เป็นมนุษย์เท่านั้น เพราะยังมีเทวดาและพรหมเหล่าอื่นบรรลุอรหัตตผล ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ฉ มนุสฺสา อรหนฺโต โหนฺติ (พระอรหันต์ผู้เป็นมนุษย์มี ๖ คน)

จบ คำอธิบายเรื่องอนัตตลักขณสูตร

จบ คำอธิบายเรื่องปัญจวัคคีย์

คำอธิบายเรื่องการออกบวชของยสกุลบุตร

๒๕. บัดนี้ พระสังคีติกาจารย์ปรารภว่า เตน โข ปน สมเยน (ในสมัยนั้น) เพื่อแสดงการออกบวชของยสกุลบุตร

ข้อความต่อไปนี้เป็นคำอธิบายพระพุทธพจน์ที่เข้าใจยากในพระบาลีนั้น

พึงทราบข้อความในคำบาลีว่า เหมนฺติโก (ปราสาทฤดูหนาว) เป็นต้นดังนี้

ปราสาทที่อยู่สบายในฤดูหนาวนี้ ชื่อว่า เหมันติกะ (ปราสาทฤดูหนาว)

ปาฐะที่เหลือ [วัสสิกะ (ปราสาทฤดูฝน), คิมหิกะ (ปราสาทฤดูร้อน) ก็มีนัยเดียวกัน]

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ในศัพท์เหล่านั้น มีดังนี้

คำว่า เหมันตะ คือ การอยู่ในฤดูหนาว โดยลบบทหลัง [วาโส (การอยู่)]

คำว่า เหมันติกะ คือ ปราสาทที่ควรอยู่ในฤดูหนาว

คำบาลีที่เหลือ [คือ วัสสิกะ, คิมหิกะ] ก็มีนัยเดียวกัน

ในเรื่องนั้น ปราสาทฤดูฝนไม่สูงนัก ไม่ต่ำนัก ประตูและหน้าต่างของปราสาทนั้นก็มีไม่มากนัก ไม่น้อยนัก และผ้าปูพื้น ผ้าปูที่นอน ของเคี้ยว ของบริโภค ในปราสาทนี้ก็ระคนกัน จึงควร

ในปราสาทฤดูหนาว เสาและฝาผนังอยู่ต่ำ ประตูและหน้าต่างก็น้อย มีช่องเล็กทั้งเจาะผนังและประตูไว้เพื่อให้ความร้อนผ่านเข้าได้ ผ้าปูพื้น ผ้าปูที่นอน และผ้านุ่งห่มในปราสาทนี้ก็เป็นผ้ากัมพลเป็นต้นซึ่งระบายความร้อนได้ ของเคี้ยวของบริโภคต้องละเอียดและค่อนข้างเผ็ด

ในปราสาทฤดูร้อน ทั้งเสาและฝาต้องสูง ส่วนประตูหน้าต่างในปราสาทนี้ก็มีมากและกว้าง ผ้าปูพื้นทำด้วยผ้าเปลือกไม้ที่ระบายความเย็นได้ จึงควร ของเคี้ยวของบริโภคควรมีรสหวานระบายความเย็นได้ อนึ่ง ในปราสาทนี้ได้ตั้งตุ่มใหม่ๆ ไว้ใกล้หน้าต่าง ใส่น้ำเต็มเสมอ ใช้บัวเขียวเป็นต้นบังไว้ ในที่นั้นๆ ยังมีเครื่องพ่นน้ำที่ทำให้มีสายน้ำไหลออกเหมือนฝนตกอยู่

ปาฐะว่า นิปฺปุริเสหิ (ไม่มีบุรุษเจือปน) หมายความว่า ปราศจากบุรุษ ไม่เพียงคนขับร้องเท่านั้นที่มิใช่บุรุษ แม้ฐานะทั้งหมดก็ไม่มีบุรุษเลย ถึงคนเฝ้าประตูก็เป็นสตรี แม้คนปรนนิบัติกิจมีการอาบน้ำเป็นต้นก็เป็นสตรีทั้งหมด ดังได้สดับมาว่า บิดา[ของท่าน]ดำริว่า เมื่อบุตรเสวยความยิ่งใหญ่ ความสุข และสมบัติเช่นนั้น อาจเกิดความรังเกียจ เพราะเห็นบุรุษ ความรังเกียจนั้นอย่าได้เกิดแก่บุตรของเราเลย จึงจัดสตรีล้วนๆ ในกิจทั้งหมด

ปาฐะว่า ปญฺจหิ กามคุเณหิ (ด้วยกามคุณ ๕) หมายความว่า ด้วยส่วนที่น่ายินดี ๕ อย่างมีรูป และเสียง เป็นต้น

ปาฐะว่า สมปฺปิตสฺส แปลว่า อิ่มเอิบ

ปาฐะว่า สมงฺคีภูตสฺส (พรั่งพร้อม) เป็นคำไวพจน์ของปาฐะนั้น

ปาฐะว่า ปริจารยมานสฺส (บำเรออยู่) หมายความว่า ให้เป็นไปโดยรอบข้าง ความหมายก็คือ ยังอินทรีย์ให้เป็นไปในกามคุณอารมณ์นั้นๆ

ปาฐะว่า อาฬมฺพรํ แปลว่า กลองบัณเฑาะว์

ปาฐะว่า วิเกสิกํ แปลว่า มีผมหลุดลุ่ย คือ มีผมกระเซิง

ปาฐะว่า วิกฺเขฬิกำ แปลว่า มีน้ำลายไหล

ปาฐะว่า วิปฺปลปนฺติโย (บ่นละเมอต่างๆ) หมายความว่า พร่ำเพ้อเรื่องตรงกันข้ามหรือร่ำไห้อยู่

ในปาฐะว่า สุสานำ มญฺเญ (ดุจป่าช้าผีดิบ) พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า พบเห็นบริวารของตนเหมือนป่าช้าผีดิบ

ปาฐะว่า อุทานำ อุทาเนสิ (เปล่งอุทานแล้ว) หมายความว่า เปล่งอุทานแล้วด้วยความสังเวช ความหมายก็คือ เปล่งคำที่เป็นไปด้วยความสังเวช

๒๖. พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสว่า อิทำ โข ยส (ดูกรยสะ ที่นี่ไม่วุ่นวาย ที่นี่ไม่ขัดข้อง) เป็นต้น โดยระบุถึงพระนิพพาน เพราะพระนิพพานนั้นไม่ถูกกิเลสธรรมมีตัณหาเป็นต้นเบียดเบียนและรัดรึง

ปาฐะว่า อนุปุพฺพึ กถำ (อนุปุพพิกถา) หมายความว่า คำที่เป็นลำดับอย่างนี้ คือ เรื่องศีลต่อจากทาน เรื่องสวรรค์ต่อจากศีล และเรื่องมรรคต่อจากสวรรค์

ในอนุปุพพิกถานั้น ทานกถาเป็นคำที่แสดงคุณของการให้ทาน มีอาทิอย่างนี้ว่า ชื่อว่าทานนี้เป็นเหตุแห่งความสุข เป็นมูลเหตุแห่งสมบัติ เป็นที่ตั้งแห่งโภคทรัพย์ เป็นที่ต้านทาน ที่หลีกเร้น ที่ดำเนินไป และที่พึ่งของผู้จะไปสู่ทุคติ ไม่มีที่อาศัย ที่ตั้ง อารมณ์ ที่ต้านทาน ที่เร้น ที่ดำเนิน ที่พึ่งพิง ซึ่งเสมอกันทานในโลกนี้และโลกหน้า เพราะทานนี้เป็นเหมือน

- สิงหาสน์แก้ว เพราะเป็นที่พึ่ง
- มหาปฐพี เพราะเป็นที่ตั้ง
- เชือกยึด เพราะเป็นอารมณ์
- นาวา เพราะทำให้ข้ามพ้นความทุกข์
- ผู้กล้าในสงคราม เพราะปลอบใจได้
- นครที่สร้างไว้ดี เพราะต้านทานภัย
- ดอกปทุม เพราะไม่แปดเปื้อนด้วยมลทินมีความตระหนี่เป็นต้น
- อัคนี เพราะเผาผลาญมลทินเหล่านั้น

- อสรพิษ เพราะเข้าใกล้ได้ยาก

- ราชสีห์ เพราะไม่สะดุ้งกลัว

- ช้าง เพราะทรงพละกำลัง

- พญาโคเผือก เพราะสมมุติว่าเป็นมงคล

- พญาช้างวลาหก เพราะพาไปถึงถิ่นเกษม

ขึ้นชื่อว่าทานนี้เป็นหนทางที่เราได้ดำเนินแล้ว เป็นวงศ์ของเรา เราบำเพ็ญบารมี ๑๐ ทัศอยู่ได้บูชามหายัญมากมาย คือ มหายัญครั้งเป็นพระเจ้าเวลามะ มหายัญครั้งเป็นพระเจ้ามหาโควินทะ มหายัญครั้งเป็นพระเจ้ามหาสุทัสนะ และมหายัญครั้งเป็นพระเจ้าเวสสันดร เราเกิดเป็นกระต่ายยอมมอบตนลงในกองไฟที่ลุกโชน เอาใจผู้ขอที่มาถึง โดยแท้จริงแล้ว ทานย่อมให้สมบัติของท้าวสักกะ มาร พรหม พระเจ้าจักรพรรดิ สาวกบารมีญาณ ปัจเจกโพธิญาณ และอภิสัมโพธิญาณในโลก

พระพุทธองค์ตรัสเรื่องศีลต่อจากเรื่องทานนั้น เพราะผู้ให้ทานมักจะรักษาศีลได้ เนื่องจากทานเป็นการสละสมบัติของตนแก่บุคคลอื่น โดยประสงค์จะบำเพ็ญประโยชน์หรือบูชาผู้ควรบูชา ผู้ให้ทานจึงประสงค์จะบำเพ็ญประโยชน์อย่างแท้จริงแก่เหล่าสัตว์ ผู้ให้ทานจะไม่เบียดเบียนผู้อื่น หรือขโมยสมบัติผู้อื่น พระพุทธองค์จึงตรัสศีลต่อจากทานด้วยเหตุดังกล่าว

พระพุทธองค์ได้ตรัสเรื่องทานก่อน เพราะเกี่ยวข้องกับชนส่วนใหญ่ ทำได้ง่าย และเป็นเหตุให้ดำรงอยู่ในศีล ดังจะเห็นได้ว่า คนที่มักบริจาคทานย่อมจะสมาทานศีลได้ง่าย เพราะไม่ยึดติดในสิ่งที่ตนครอบครอง และเป็นผู้ดำรงมั่นในทานนั้นด้วยศีล อนึ่ง ได้ตรัสเรื่องศีลต่อจากทานเพราะเหตุที่ :-

- ตรัสการอนุเคราะห์บุคคลอื่นโดยความบริสุทธิ์แห่งผู้ให้และผู้รับ แล้วจึงตรัสห้ามการเบียดเบียนผู้อื่น

- ตรัสถึง[ทาน]ที่เป็นธรรมควรกระทำ แล้วจึงตรัสถึง[ศีล]ที่เป็นธรรมไม่ควรกระทำ [โดยการฆ่าสัตว์เป็นต้น]

- ตรัสเหตุแห่งโภคสมบัติและยศสมบัติ แล้วจึงตรัสเหตุแห่งภพสมบัติ

ขึ้นชื่อว่าศีลกถาเป็นคำที่แสดงคุณแห่งศีล เช่น ธรรมดาว่าศีลนี้เป็นที่อาศัย ที่ตั้ง อารมณ์ ที่ต้านทาน ที่หลีกเร้น ที่ไป ที่พึ่ง ศีลนี้เป็นวงศ์ของเรา เราได้บำเพ็ญศีลในอัตภาพมากมาย คือ เมื่อเสวยพระชาติเป็นสังขบาลนาคราช ภูริทัตนาคราช จัมเปยยนาคราช พระเจ้าสีลวะ พญาช้างที่เลี้ยงดูมารดา และพญาช้างฉัททันต์ โดยแท้จริงแล้ว ไม่มีที่อาศัยแห่งสมบัติในโลกนี้และโลกหน้าเหมือนศีล ไม่มีที่ตั้ง อารมณ์ ที่ต้านทาน ที่หลีกเร้น ที่ไป ที่พึ่ง อันเสมอกับศีล ไม่มีเครื่องประดับอันเสมอเหมือนเครื่องประดับคือศีล ไม่มีดอกไม้อันเสมอเหมือนดอกไม้คือศีล ไม่มีเครื่องหอมอันเสมอเหมือนเครื่องหอมคือศีล เพราะเมื่อชาวโลกพร้อมทั้งเทวดาทอดตาดูผู้ประดับเครื่องประดับคือศีล ทัดดอกไม้คือศีล และลูบไล้ด้วยเครื่องหอมคือศีล ย่อมจะไม่ถึงความอิ่มใจ

พระพุทธองค์ตรัสเรื่องสวรรค์ต่อจากศีล เพื่อแสดงว่าบุคคลได้รับสวรรค์สมบัติเพราะอาศัยศีลนี้ สัคคกถาเป็นคำที่ประกอบด้วยคุณของสวรรค์ เช่น ขึ้นชื่อว่าสวรรค์นี้น่าปรารถนาชอบใจ มีการละเล่นในที่นี้เป็นนิตย์ ชาวสวรรค์ได้รับสมบัติเสมอ เทวดาชั้นจาตุมหาราชเสวยทิพยสุขและทิพยสมบัติตลอด ๙ ล้านปีมนุษย์ เทวดาชั้นดาวดึงส์เสวยทิพยสมบัติตลอด ๓ โกฏิ ๖ ล้านปีมนุษย์ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องสวรรค์สมบัติ ทรงมีเรื่องพรรณามากมาย ดังพระพุทธดำรัสว่า

อเนกปริยาเยน โข อหं ภิกฺขเว สคฺคกถं กเถยฺยं.[๑๑๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตพึงกล่าวเรื่องสวรรค์ด้วยเหตุมากมาย”

เมื่อพระพุทธองค์ทรงก่อให้เกิดความยินดีในบุญด้วยเรื่องสวรรค์ดังนี้แล้ว ได้ตรัสโทษ ความต่ำทราม และความเร่าร้อนของกามคุณ ด้วยนัยเป็นต้นว่า

อปฺปสฺสาทา กามา วุตฺตา ภควตา พหุทุกฺขา พหุปายาสา. อาทีนโว เอตฺถ ภิยฺโย.[๑๑๘]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้มีมาก”

ในพระบาลีนั้น ปาฐะว่า อาทีนโว แปลว่า โทษ ความหมายก็คือ เป็นสิ่งที่ถูกเบียดเบียน โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น และความยินดีเพียงเล็กน้อยเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง การที่กามคุณเป็นของอัตคัตขัดสนยิ่ง ชื่อว่า โทษ เพราะเป็นไปจนถึงความหมดสิ้น ที่จริงแล้วกามคุณย่อมปรากฏแก่ผู้พิจารณาตามความเป็นจริงเหมือนอย่างนั้น

ปาฐะว่า โอกาโร (ความต่ำทราม) หมายความว่า ความต่ำทราม เป็นสภาพที่ผู้ต่ำทรามพึงเสพ และผู้ประเสริฐไม่พึงเสพ

ปาฐะว่า สังกิเลโส (ความเศร้าหมอง) หมายความว่า การที่เหล่าสัตว์ถูกกามคุณเหล่านั้นบีบคั้นหรือแผดเผา ความหมายก็คือ ถูกบีบคั้นหรือแผดเผาให้เร่าร้อน

เมื่อพระพุทธองค์ทรงข่มขู่ด้วยโทษของกามคุณดังนี้แล้ว ได้ทรงแสดงอานิสงส์ในเนกขัมมะ คือพรรณนาคุณในการออกบวชและบรรลุฌานว่า โทษในกามคุณมีเพียงใด อานิสงส์ในการออกบวชก็มีเพียงนั้นโดยตรงกันข้ามกัน เป็นต้น

อนึ่ง พระองค์ตรัสอานิสงส์ในการออกบวชด้วยนัยว่า การออกบวชนี้ ไม่คับแคบ ไม่เศร้าหมอง สละออกจากกามคุณ กามสัญญา กามวิตก ความเร่าร้อนในกาม และการขวนขวายในกาม เป็นต้น

ในที่นี้เมื่อพระพุทธองค์ตรัสเรื่องสวรรค์แล้ว พึงตรัสมรรคต่อจากสวรรค์เพื่อแสดงว่าสวรรค์ยังเศร้าหมองด้วยราคะเป็นต้น ส่วนพระอริยมรรคไม่เศร้าหมองโดยประการทั้งปวง เมื่อจะตรัสมรรคได้แสดงโทษ ความต่ำทราม ความเร่าร้อน และอานิสงส์ในการออกบวช[ก่อน] เพื่อแสดงเหตุแห่งการบรรลุมรรคนั้น พระองค์พึงตรัสโทษของกามคุณว่า กามคุณทั้งหมด แม้จะเกิดในสวรรค์ ก็เป็นของมีโทษมาก ไม่เที่ยงแท้แน่นอน มีสภาพแปรปรวนเป็นธรรมดา พึงตรัสความต่ำทรามของกามคุณเหล่านั้นว่า กามคุณเป็นของต่ำทราม เป็นข้อประพฤติของชาวบ้าน เป็นวิสัยของปุถุชน ไม่ประเสริฐ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ พึงตรัสความเศร้าหมองในกามคุณเหล่านั้นว่า ภพทั้งหมดเป็นที่ตั้งของกิเลส พึงตรัสอานิสงส์ในเนกขัมมะ ว่าพระนิพพานเป็นสภาพหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ดังนั้นพระองค์จึงทรงแสดงโทษของกามคุณ ความต่ำทราม ความเร่าร้อน และอานิสงส์ในเนกขัมมะด้วยประการฉะนี้

ปาฐะว่า กลฺลจิตฺตํ แปลว่า มีจิตที่ควรแก่การงาน หมายความว่า จิตที่เหมาะสมแก่การงาน เพราะรองรับพระธรรมเทศนาชั้นสูงได้ เนื่องจากปราศจากโทษของจิตมีความ

ไม่เชื่อเป็นต้น เพราะ[ฟัง]พระธรรมเทศนาที่ตรัสก่อน อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่า จิตที่ปราศจากโรค เพราะในกาลนั้นปราศจากความไม่เชื่อเป็นต้นอันประดุจโรคของจิต

ชื่อว่า มุทุจิตตะ (มีจิตอ่อนโยน) เพราะปราศจากกิเลสอันมีทิฏฐิ มานะ เป็นต้น

ชื่อว่า วินีวรณจิตตะ (มีจิตปลอดจากนิวรณ์) เพราะปราศจากนิวรณ์เหล่านั้น อันมีกามฉันทนิวรณ์ เป็นต้น

ชื่อว่า อุทัคคจิตตะ (มีจิตเบิกบาน) เพราะประกอบด้วยปีติปราโมทย์ยิ่งในการปฏิบัติชอบ

ในพระบาลีนั้น พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ในกาลใดพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า [ยสกุลบุตร]มีจิตผ่องใส เพราะบริบูรณ์ด้วยศรัทธา

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบข้อความในพระดำรัสเหล่านี้ ดังนี้

ปาฐะว่า กลฺลจิตฺตํ (จิตไม่มีโรค) หมายความว่า จิตไม่มีโรค เพราะปราศจากกามฉันทนิวรณ์

ปาฐะว่า มุทุจิตฺตํ (จิตไม่กระด้าง) หมายความว่า จิตที่ไม่กระด้างด้วยเมตตาธรรม เพราะปราศจากพยาปาทนิวรณ์

ปาฐะว่า วินีวรณจิตฺตํ (จิตปราศจากนิวรณ์) หมายความว่า จิตที่ไม่ถูกความฟุ้งซ่านครอบงำ เพราะไม่มีความฟุ้งซ่าน เนื่องจากปราศจากอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์

ปาฐะว่า อุทคฺคจิตฺตํ (จิตไม่หดหู่) หมายความว่า จิตไม่หดหู่ เพราะความอาจหาญร่าเริง เนื่องจากปราศจากถีนมิทธนิวรณ์

ปาฐะว่า ปสนฺนจิตฺตํ (จิตผ่องใส) หมายความว่า จิตดื่มด่ำในการปฏิบัติชอบ เพราะปราศจากวิจิกิจฉานิวรณ์

ปาฐะว่า สามุกฺกํสิกา ตัดบทเป็น สามํ + อุกฺกํสิกา หมายความว่า [พระธรรม-เทศนา]ที่พระพุทธองค์ทรงยกแสดงด้วยพระองค์เองนั่นเทียว คือ ทรงรู้เห็นด้วยสยัมภูญาณอันไม่สามัญทั่วไปกับบุคคลอื่น

[คำว่า สามุกฺกำสิกา แปลตามศัพท์ว่า “มีการยกแสดงด้วยพระองค์เอง” ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๐) ว่า

- อุกฺกำสนำ อุกฺขิปนำ อุกฺกำโส.

(อุ บทหน้า + กสิ ธาตุ วิทฺธำสยายเน = ทำลาย, ไป + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สามำ อุกฺกำโส เอติสฺสาติ สามุกฺกำสิกา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

ตามมติของคัมภีร์วิมติวิโนทนี กำส ธาตุที่มี อุ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า ยกแสดงอีกอย่างหนึ่ง คำว่า สามุกฺกำสิกา แปลตามศัพท์ว่า “ยกขึ้นถือเอาด้วยพระองค์เอง” โดย อุ บทหน้าใช้ในความหมายว่า ยกขึ้น ส่วน กสิ ธาตุใช้ในความหมายว่า ถือเอา ตามคำอธิบายในเรื่องนี้ว่า อุทฺธริตฺวา คหิตตฺตา (พระพุทธองค์ทรงยกขึ้นถือเอาด้วยพระองค์เอง) จะเห็นได้ว่าคำว่า คหิต เป็นบทกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์คล้อยตาม ต ปัจจัยในกรรมสาธนะว่า

- อุกฺกำสียเตติ อุกฺกำสา (อุ บทหน้า + กสิ ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สามำ อุกฺกำสา สามุกฺกำสา (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- สามุกฺกำสา เอว สามุกฺกำสิกา (สามุกฺกำส ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

ถามว่า : พระธรรมเทศนาดังกล่าวคืออะไร

ตอบว่า : พระธรรมเทศนาดังกล่าว คืออริยสัจ ๔ ฉะนั้น จึงตรัสว่า ทุกฺขำ สมุทยำ นิโรธำ มคฺคำ (คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค)

ปาฐะว่า เสยฺยถาปิ เป็นต้น แสดงการขจัดกิเลสและความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคของยสกุลบุตรนั้นโดย[แสดง]อุปมา

ปาฐะว่า อปคตกาฬกำ แปลว่า ปราศจากจุดด่างดำ

ปาฐะว่า สมฺมเทว แปลว่า เป็นอย่างดีนั่นแหละ

ปาฐะว่า รชนำ (น้ำย้อม) คือ น้ำย้อมผ้าอันมีสีเขียว สีเหลือง เป็นต้น

ปาฐะว่า ปฏิคฺคณฺเหยฺย แปลว่า ควรรับ คือ ควรเป็นสีขาวสะอาด

ปาฐะว่า ตสฺมึเยว อาสเน แปลว่า ณ ที่นั่งนั้นแล ปาฐะนี้แสดงว่ายสกุลบุตรกำหนดรู้วิปัสสนาได้โดยเร็ว มีปัญญาเฉียบแหลม ปฏิบัติง่าย และบรรลุธรรมโดยพลัน

ปาฐะว่า วิรชํ (ปราศจากมลทิน) เป็นต้น มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

พระบาลีนั้นมีอุปมาเทียบเคียงดังนี้ จิตเหมือนผ้า ความเศร้าหมองของจิตเพราะมลทินมีราคะเป็นต้น เหมือนความเศร้าหมองของผ้า เพราะมลทินที่เกิดขึ้นภายหลัง อนุปุพพีกถาเหมือนศิลาซักผ้า ศรัทธาเหมือนน้ำ ความเพียรในการชำระจิตให้บริสุทธิ์ โดยแช่น้ำคือศรัทธา กระทำให้โทษเบาบางลงด้วยสติ สมาธิ ปัญญา และอบรมศีล การสดับ-ตรับฟังเป็นต้น เหมือนความพยายามในการย้อมผ้าโดยแช่น้ำแล้วขยี้ผ้าที่ศิลาซักผ้า ด้วยดินเค็ม ขี้วัว ผงสบู่ และสบู่ การขจัดกิเลสด้วยความเพียร เหมือนการขจัดจุดด่างดำในผ้าด้วยความเพียรนั้น พระอริยมรรคเหมือนกับน้ำย้อมผ้า ความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ขจัดกิเลสด้วยมรรค เหมือนความขาวสะอาดของผ้าสะอาดนั้น

๒๗. ปาฐะว่า อสฺสทูเต (ทูตขี่ม้า) หมายความว่า ทูตมีม้าเป็นพาหนะ

ปาฐะว่า อิทฺธาภิสงฺขารํ แปลว่า อิทธิฤทธิ์ที่ควรแสดง

ปาฐะว่า อภิสงฺขเรสิ แปลว่า ทรงกระทำแล้ว

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงกระทำอิทธิฤทธิ์เพื่อประโยชน์อะไร

ตอบว่า : เพื่อห้ามอุปสรรค[ในการบรรลุ]คุณธรรมพิเศษที่บุคคลทั้งสองพึงได้รับ ถ้าบิดาของยสกุลบุตรพบเห็นบุตร ยสกุลบุตรไม่อาจบรรลุอรหัตตผล ทั้งเศรษฐีก็ไม่อาจเกิดธรรมจักษุ เพราะเศรษฐีที่ยังไม่หยั่งรู้อริยสัจ ๔ จะอ้อนวอนว่า ลูกจงประทานชีวิตแก่มารดาของตนเถิด เขาจะห้ามความฟุ้งซ่าน แล้วบรรลุธรรมจักษุโดยส่งญาณคล้อยตามพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคได้อย่างไร นอกจากนั้น เมื่อยสกุลบุตรอันบิดาอ้อนวอนอยู่ จะห้ามความฟุ้งซ่านแล้วบรรลุอรหัตตผลได้อย่างไร

ปาฐะว่า เอตทโวจ (กราบทูลคำนี้) หมายความว่า เมื่อจะแสดงความชื่นชมพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคจึงกราบทูลคำนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระธรรมเทศนาไพเราะยิ่งนัก เป็นต้น

อภิกฺกนฺต ศัพท์มีอรรถแสดงความชื่นชม จึงมีความหมายว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระธรรมเทศนาไพเราะยิ่งนัก

พึงทราบว่าเศรษฐีกล่าวซ้ำคำนี้ ๒ ครั้งในที่นี้ด้วยความเลื่อมใสและยกย่องตามลักษณะอย่างนี้ว่า

ภเย โกเธ ปสำสายำ ตุริเต โกตูหลจฺฉเร
หาเส โสเก ปสาเท จ กเร อาเมฑิตำ พุโธ.[๑๑๙]

"ผู้รู้พึงกระทำคำซ้ำในความกลัว ความโกรธ การชมเชย การรีบด่วน การโกลาหล ความอัศจรรย์ ความร่าเริง ความเศร้าโศก และความเลื่อมใส"

[อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ คือ

๑. กลัว เช่น สปฺโป สปฺโป (งูๆ) โจโร โจโร (โจรๆ)

๒. โกรธ เช่น วิชฺฌ วิชฺฌ (แทงๆ) ปหร ปหร (ตีๆ)

๓. ชมเชย เช่น สาธุ สาธุ (ดีละๆ)

๔. รีบด่วน เช่น คจฺฉ คจฺฉ (ไปๆ) อเปหิ อเปหิ (หลีกไปๆ)

๕. โกลาหล เช่น อาคจฺฉ อาคจฺฉ (มาๆ)

๖. อัศจรรย์ เช่น พุทฺโธ พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าๆ)

๗. ร่าเริง เช่น อภิกฺกมถายสฺมนฺโต อภิกฺกมถายสฺมนฺโต (เชิญพวกท่านไปข้างหน้าๆ)

๘. เศร้าโศก เช่น กหำ เอกปุตฺตก กหำ เอกปุตฺตก (ลูกน้อยอยู่ไหนๆ)

๙. เลื่อมใส เช่น อโห สุขำ อโห สุขำ (สุขหนอๆ)

นอกจากนี้การประกอบอาเมฑิตยังมีใช้ในเวลาตำหนิและบูชาอีกด้วย เช่น

ก) ตำหนิ เช่น ปาโป ปาโป (ชั่วจริงๆ)

ข) บูชา เช่น อภิรูปก อภิรูปก (รูปงามจริงๆ)

ตามธรรมเนียมของชาวมคธ คำกล่าวซ้ำ ๒ หรือ ๓ คำในขณะกลัวและโกรธเป็นต้นเรียกว่า อาเมฑิต สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + เมฑิ ธาตุ (อุมฺมาทเน = วิกลจริต) + ต ปัจจัย ส่วน เมฑิ ธาตุที่มี อา เป็นอุปสรรคอยู่หน้ามีอรรถว่า ทฺวตฺติกฺขตฺตุมฺจฺจารณ (กล่าวซ้ำ ๒-๓ ครั้ง) มีรูปวิเคราะห์ว่า อาเมฑียติ ปุนปฺปุนำ อุจฺจารียตีติ อาเมฑิตำ (คำที่กล่าวซ้ำบ่อยๆ ชื่อว่า อาเมฑิตะ) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

อาเมฑิตนฺติ วิญฺเญยฺยํ ทฺวตฺติกฺขตฺตุมุทีริตํ.[๑๒๐]

"คำที่บุคคลกล่าวซ้ำ ๒-๓ ครั้ง พึงทราบว่าชื่ออาเมฑิตะ (คำกล่าวซ้ำ)"]

เศรษฐีได้ยกย่องพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคโดยอุปมา ๔ อย่างด้วยประโยคว่า เสยฺยถาปิ เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น ปาฐะว่า นิกฺกุชฺชิตํ (ของที่คว่ำไว้) คือ ของที่บุคคลคว่ำไว้ หรือของที่มีปากคว่ำลงเอง

ปาฐะว่า อุกฺกุชฺเชยฺย แปลว่า พึงหงาย

ปาฐะว่า ปฏิจฺฉนฺนํ (ของที่ปิด) คือ ถูกปกปิดด้วยหญ้าและใบไม้เป็นต้น

ปาฐะว่า มูฬฺหสฺส แปลว่า คนหลงทาง

ปาฐะว่า มคฺคํ อาจิกฺเขยฺย (บอกทาง) หมายความว่าพึงจับแขนแล้วชี้ทางว่านี้คือทางไป

ปาฐะว่า อนฺธกาเร (ในที่มืด) คือ ความมืดมีองค์ ๔ อันได้แก่ กาฬปักษ์ ๑๔ ค่ำ เวลาเที่ยงคืน ป่าชัฏ และเมฆทึบ

[ผู้ที่อยู่ในป่าชัฏเวลาเที่ยงคืนและมีเมฆทึบในกาฬปักษ์ ๑๔ ค่ำย่อมพบเห็นแต่ความมืดจนมองไม่เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ฉันใด ผู้ที่ถูกอวิชชาปกคลุมไว้ก็เหมือนกับคนที่อยู่ในที่มืดมีองค์ ๔ ฉันนั้น

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาประพันธ์ความมืดมีองค์ ๔ เป็นคาถาว่า

จตุรงฺคตมํ เอวํ กาฬปกฺขจตุทฺทสี
วนสณฺโฑ ฆโน เมฆ- ปฏลํ จฑฺฒรตฺติ จ.[๑๒๑]

"ความมืดมีองค์ ๔ อย่างนี้ คือ กาฬปักษ์ ๑๔ ค่ำ ป่าชัฏ เมฆทึบ และเวลาเที่ยงคืน"]

เมื่อท่านเศรษฐีชมเชยพระธรรมเทศนาดังนี้แล้ว มีจิตเลื่อมใสในพระรัตนตรัยด้วยพระธรรมเทศนานี้ จึงกล่าวว่า เอสาหํ (ข้าพระพุทธเจ้านี้) เป็นต้น เพื่อแสดงความเลื่อมใส[ของตน]

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า เอสาหำ ตัดบทเป็น เอโส + อหำ

ปาฐะว่า อุปาสกำ มำ ภควา ธาเรตุ (ขอพระองค์จงทรงจำข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นอุบาสก) หมายความว่า ขอพระองค์โปรดจดจำ คือ เข้าพระทัยข้าพระพุทธเจ้าว่า เศรษฐีนี้เป็นอุบาสก

อคฺค ศัพท์ในปาฐะว่า อชฺชตคฺเค (จำเดิมแต่วันนี้เป็นต้นไป) นี้ มีความหมายว่าเบื้องต้น จึงทราบข้อความในปาฐะว่า อชฺชตคฺเค อย่างนี้ว่า จำเดิมแต่ความเป็นวันนี้

คำว่า อชฺชตำ แปลว่า ความเป็นวันนี้

มีคำบาลี[อื่น]ว่า อชฺชทคฺเค บ้าง

ท อักษร เป็นอักษรเชื่อมบท [อชฺช + อคฺค] แปลว่า จำเดิมแต่วันนี้

ปาฐะว่า ปาณุเปตำ แปลว่า ตลอดชีพ เศรษฐีได้เข้าถึงสรณะโดยมอบตนเองอย่างนี้ว่า ขอพระผู้มีพระภาคโปรดจดจำ คือเข้าพระทัยข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสก คือเป็นผู้ทำสิ่งที่เหมาะสม ผู้เข้าถึงพระรัตนตรัยตลอดชีพของข้าพระองค์ ไม่มีศาสดาอื่น เพราะแม้จะตัดศีรษะของข้าพระองค์ด้วยดาบอันคมกริบ ข้าพระองค์จะไม่กล่าวพระพุทธเจ้าว่ามิใช่พระพุทธเจ้า จะไม่กล่าวพระธรรมว่ามิใช่พระธรรม จะไม่กล่าวพระสงฆ์ว่ามิใช่พระสงฆ์

พึงทราบข้อความของปาฐะที่เข้าใจยากมี อภิกฺกนฺตำ เป็นต้นด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าจะไม่แสดงความพิสดาร[ของเนื้อเรื่อง]ในที่นี้ เพราะพบในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายเวรัญชกัณฑ์แล้ว[๑๒๒]

๒๘. ปาฐะว่า ภูมึ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส (พิจารณาเนื้อความอยู่) หมายความว่า พิจารณาเนื้อความที่ตนเข้าใจอยู่

ปาฐะว่า อิทฺธาภิสงฺขารำ ปฏิปฺปสฺสมฺเภสิ (ทรงคลายฤทธิ์ที่ควรแสดงแล้ว) หมายความว่า ทรงอธิษฐานให้เศรษฐีที่นั่งอยู่ในที่นั้นเห็นยสกุลบุตร

ปาฐะว่า อธิวาเสตุ แปลว่า ขอจงรับ

ปาฐะว่า อชฺชตนาย แปลว่า เพื่อประโยชน์แก่บุญ ความปีติ และความปราโมทย์ที่จะเกิดแก่ข้าพระองค์ผู้ถวายสักการะแด่พระองค์ในวันนี้

ปาฐะว่า อธิวาเสสิ ภควา ตุณฺหีภาเวน (พระผู้มีพระภาคทรงรับโดยดุษณีภาพ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงพอพระทัยรับโดยดุษณีภาพ ไม่ทรงแสดงอากัปกิริยาทางพระวรกายหรือพระดำรัส หมายความว่า ทรงรับคำนิมนต์ของเศรษฐีด้วยจิตเพื่ออนุเคราะห์เขา

ปาฐะว่า เอหิ ภิกฺขูติ ภควา อโวจ (เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า พระพุทธองค์ทรงตรวจดูเหตุที่ทำให้ได้รับบาตรและจีวรที่สำเร็จด้วยฤทธิ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นการถวายอัฏฐบริขารอันมีจีวรเป็นต้นในอดีตชาติเป็นอันมาก จึงตรัสว่า เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด

ในขณะนั้น ยสกุลบุตรเป็นผู้โกนศีรษะแล้ว นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ มีกายทรงบริขาร ๘ ของพระภิกษุ [มีอิริยาบถสงบเสงี่ยม]ประดุจพระเถระ ๖๐ พรรษา นั่งถวายบังคมพระผู้มีพระภาคอยู่ ความจริงแล้ว บุคคลใดเคยถวายบริขาร ๘ หรือบาตรและจีวรแด่พระอริยสงฆ์มีพระโสดาบันเป็นต้น หรือแด่ปุถุชนผู้ทรงศีล ปรารถนาว่าการถวายบริขารนี้จงเป็นปัจจัยเพื่อเป็นเอหิภิกษุในอนาคตกาล เมื่อบุคคลนั้นมีบารมีดังกล่าว จะได้รับบริขารที่สำเร็จด้วยฤทธิ์ ในเบื้องหน้าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า

๒๙. ปาฐะว่า ปณีเตน แปลว่า อันประณีต

ปาฐะว่า สหตฺถา แปลว่า ด้วยมือของตน

ปาฐะว่า สนฺตปฺเปตฺวา แปลว่า ให้อิ่มหนำด้วยดี คือ ทำให้บริบูรณ์ อิ่มหนำตามความปรารถนา

ปาฐะว่า สมฺปวาเรตฺวา แปลว่า ให้ห้ามด้วยดี คือ ให้ห้ามโดยยกมือห้ามแสดงว่าพอก่อน

ปาฐะว่า ภุตฺตาวึ แปลว่า เสวยกระยาหารเสร็จแล้ว

ปาฐะว่า โอนีตปตฺตปาณึ แปลว่า ทรงนำพระหัตถ์ออกจากบาตร คือ ทรงชักพระหัตถ์ออกจากบาตร

ยังมีคำบาลี[อื่น]ว่า โอนิตฺตปตฺตปาณึ บ้าง

ปาฐะนั้นมีข้อความว่า เรียกว่าโอนิตตปัตตปาณิ เพราะมีบาตรที่แยกจากพระหัตถ์

[เศรษฐีทราบแล้ว]ว่าทรงมีบาตรแยกจากพระหัตถ์ ความหมายก็คือ ทรงล้างพระหัตถ์และบาตร วางบาตรในที่เหมาะสมแล้วประทับนั่ง

ปาฐะว่า เอกมนฺตํ นิสีทึสุ (นั่ง ณ ที่แห่งหนึ่ง) หมายความว่า [เศรษฐี]ทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นเช่นนี้ จึงนั่ง ณ ที่แห่งหนึ่ง

พึงทราบข้อความในปาฐะว่า ธมฺมิยา กถาย (ด้วยธรรมีกถา) เป็นต้น ดังนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงประโยชน์ในปัจจุบันภพและสัมปรายภพ ทรงยังเศรษฐีให้ดำรงมั่นในกุศลธรรม ทำให้เขาอาจหาญคือมีความเพียรในกุศลธรรมนั้น และทำให้ร่าเริงด้วยคุณธรรมอื่นที่มีอยู่เพราะมีความเพียร ทรงยังฝนรัตนะคือพระธรรมให้ตกแล้วด้วยธรรมีกถาที่สมควรในขณะนั้น ทรงลุกจากอาสนะหลีกไปแล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องการออกบวชของยสกุลบุตร

คำอธิบายเรื่องการออกบวชของสหายคฤหัสถ์ ๔ ท่าน

๓๐. พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า อสฺโสสุ โข (สดับแล้ว) เป็นต้น เพื่อแสดงการออกบวชของสหายพระยสะ

คำอธิบายปาฐะที่เข้าใจยากในพระบาลีนั้น มีดังนี้

สกุลที่มีเศรษฐีและคหบดี ชื่อว่า เสฏฐานุเสฏฐี [บุตร]ของสกุลเศรษฐีและคหบดีเหล่านั้น หมายความว่า [บุตร]ของสกุลที่มีเศรษฐีและคหบดีอันสืบทอดต่อๆ มาตามประเพณี ชื่อว่า วิมละเป็นต้น เป็นชื่อของบุตรในสกุลเหล่านั้น

ปาฐะว่า เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา (ปลงผมและหนวดแล้ว) คือ ปลงผมและโกนหนวด

ปาฐะว่า กาสายานิ วตฺถานิ (ผ้าย้อมน้ำฝาด) หมายความว่า ผ้าย้อมน้ำฝาดที่เหมาะสมแก่ผู้ประพฤติพรหมจรรย์

ปาฐะว่า โอรโก แปลว่า ย่อหย่อน คือ ต่ำทราม

บทที่เหลือในที่นี้มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องการออกบวชของสหายคฤหัสถ์ ๔ ท่าน

คำอธิบายเรื่องการออกบวชของสหายพระยสะ ๕๐ คน

๓๑. ในการออกบวชของสหายพระยสะ ๕๐ คน ท่านกล่าวข้อความที่ควรกล่าวแล้ว[ในเบื้องต้น] บัดนี้ ท่านดำริว่าควรจะแสดงบารมีในกาลก่อนของบุคคลเหล่านั้น จึงกล่าวว่า ยสอาทีนำ กุลปุตฺตานำ อยำ ปุพฺพโยโค (ความเพียรในกาลก่อนของกุลบุตรมียสเป็นต้นมีดังต่อไปนี้) เพื่อแสดงบารมีที่ได้สั่งสมมาก่อน

ในพากย์นั้น คำว่า วคฺคพนฺธเนน แปลว่า ร่วมพวกกัน ความหมายก็คือ ร่วมใจกัน

คำว่า อนาถสรีรานิ (ศพคนอนาถา) คือ ศพคนที่ไม่มีญาติ

คำว่า ปฏิชคฺคนฺตา (นำออกไป) หมายความว่า นำออกไปเผาข้างนอก

จบ คำอธิบายเรื่องการออกบวชของสหายพระยสะ ๕๐ คน

คำอธิบายเรื่องมาร

๓๒. บัดนี้ พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า อถ โข ภควา (ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาค) เป็นต้น เพื่อแสดงการอุปสมบทโดยเข้าถึงไตรสรณคมน์

คำอธิบายปาฐะในพระบาลีนั้นตามลำดับ มีดังนี้

พระดำรัสว่า มุตฺตาหำ (เราพ้นแล้ว) ตัดบทเป็น มุตฺโต + อหำ

พระดำรัสว่า จาริกำ (จาริก) คือ การเที่ยวจาริกไปตามลำดับ หมายความว่า การจาริกคือเดินทางไปตามลำดับในหมู่บ้าน นิคม และราชธานี

พระดำรัสว่า จรถ (พวกเธอจงเที่ยว) หมายความว่า พวกเธอจงเที่ยวจาริกไปโดยเดินทางไม่เกินหนึ่งโยชน์ต่อวัน

พระดำรัสว่า มา เอเกน เทฺว อคมิตฺถ (พวกเธออย่าได้ไปร่วมทางเดียวกันสองรูป) หมายความว่า เมื่อภิกษุสองรูปเดินทางในหนทางเดียวกัน ขณะที่ภิกษุรูปหนึ่งแสดงธรรมอยู่ อีกรูปหนึ่งพึงอยู่เฉย พระพุทธองค์จึงตรัสไว้อย่างนี้

พระดำรัสว่า อาทิกลฺยาณ์ เป็นต้น แปลว่า [ธรรม]อันงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ก็เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดนี้ มี ๒ ประเภทโดยคำสอนและพระธรรมเทศนา

ในพากย์นั้น ศีลเป็นเบื้องต้นของศาสนา สมถะ วิปัสสนา และมรรคเป็นท่ามกลาง ผลและพระนิพพานเป็นที่สุด

อีกอย่างหนึ่ง ศีลและสมาธิเป็นเบื้องต้น วิปัสสนาและมรรคเป็นท่ามกลาง ผล และพระนิพพานเป็นที่สุด

อีกอย่างหนึ่ง ศีล สมาธิ และวิปัสสนาเป็นเบื้องต้น มรรคเป็นท่ามกลาง ผลและพระนิพพานเป็นที่สุด

บาทแรกของคาถาที่มี ๔ บาทเป็นเบื้องต้นของพระธรรมเทศนา บาทที่ ๒ และที่ ๓ เป็นท่ามกลาง บาทที่ ๔ เป็นที่สุด

บาทแรกของคาถาที่มี ๕ บาทหรือ ๖ บาทเป็นเบื้องต้นของพระธรรมเทศนา บาทสุดท้ายเป็นที่สุด บาทที่เหลือเป็นท่ามกลาง

คำนำของสูตรที่มีอนุสนธิเดียว เป็นเบื้องต้นของพระธรรมเทศนา พระดำรัสว่า อิทมโวจ เป็นที่สุด พระดำรัสที่เหลือเป็นท่ามกลาง

ในบรรดาสูตรที่มีอนุสนธิมาก อนุสนธิแม้จะมากมายก็เป็นท่ามกลางของพระธรรม-เทศนา คำนำเป็นเบื้องต้น พระดำรัสว่า อิทมโวจ เป็นที่สุด

พระดำรัสว่า สาตฺถ์ (บริบูรณ์ด้วยเนื้อความ) หมายความว่า จงแสดงให้บริบูรณ์ด้วยเนื้อความ

พระดำรัสว่า สพฺยญฺชน์ (บริบูรณ์ด้วยพยัญชนะ) หมายความว่า จงแสดงให้บริบูรณ์ด้วยบทพยัญชนะ

พระดำรัสว่า เกวลปริปุณฺณ์ แปลว่า [พรหมจรรย์]อันบริบูรณ์โดยสิ้นเชิง

พระดำรัสว่า ปริสุทฺธ์ (บริสุทธิ์) คือ ไม่เศร้าหมอง

พระดำรัสว่า พฺรหฺมจริย์ (พรหมจรรย์) หมายถึง ข้อประพฤติอันประเสริฐคือคำสอน อันนับเข้าในสิกขา ๓

พระดำรัสว่า ปกาเสถ (จงแสดง) หมายความว่า จงกระทำให้ประจักษ์[แก่มหาชน]

พระดำรัสว่า อปฺปรชกฺขชาติกา แปลว่า ผู้มีสภาพแห่งธุลีคือกิเลสเล็กน้อยในจักษุคือปัญญา หมายความว่า มีเหล่าสัตว์ผู้เหมือนห่อหุ้มด้วยผ้าที่ทำด้วยเปลือกไม้ สามารถบรรลุอรหัตตผลเมื่อจบคาถาที่มี ๔ บาท

พระดำรัสว่า ปริหายนฺติ (ย่อมเสื่อม) หมายความว่า ย่อมเสื่อมจากธรรม โดยความเสื่อมคือการไม่บรรลุธรรม ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อนธิคตๆ นาธิคจฺฉนฺตา วิเสสาธิคมโต ปริหายนฺติ (ผู้ที่ไม่อาจบรรลุคุณธรรมที่ยังไม่บรรลุ ย่อมเสื่อมจากการบรรลุคุณธรรมพิเศษ)

พระดำรัสว่า เสนานิคโม แปลว่า นิคมของกองทัพ ดังได้สดับมาว่า สถานที่นั้นเป็นที่ตั้งกองทัพของคนต้นกัป จึงได้ชื่อว่า เสนานิคม ยังมีคำบาลี[อื่น]ว่า เสนานิคาโม บ้าง หมายความว่า หมู่บ้านของนายเสนานิ ผู้เป็นบิดาของนางสุชาดา

พระดำรัสว่า เตนุปสงฺกมิสฺสามิ (เราจักเข้าไปทางเสนานิคมนั้น) หมายความว่า เราจะไม่ส่งพวกเธอไป แล้วให้ก่อสร้างกุฏิวิหารเป็นต้น จะไม่อยู่โดยรับการปรนนิบัติจากผู้อุปัฏฐากเป็นต้น แต่เราจะไปแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ ๑,๕๐๐ อย่าง และแสดงธรรมแก่ชฎิล ๓ พี่น้อง

๓๓. ปาฐะว่า มาโร ปาปิมา (มารผู้มีบาป) หมายความว่า ชื่อว่า มาร เพราะฆ่าเหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติเพื่อล่วงอำนาจของตน ชื่อว่า ปาปิมา เพราะทำบาปเองและชักชวนผู้อื่นให้ทำบาป มารยังมีชื่อเรียกอื่นหลายชื่อเป็นต้นว่า

- กัณหะ (ผู้มีธรรมอันดำ)
- วสวดี (ผู้ยังเหล่าสัตว์ให้อยู่ในอำนาจ)
- อันตกะ (ผู้ฆ่าเหล่าสัตว์)

- นมุจิ (ผู้ไม่สละบาป)
- ปมัตตพันธุ (เผ่าพันธุ์ของผู้ประมาท)

พระสังคีติกาจารย์ใช้ชื่อ ๒ อย่างเท่านั้น[ว่า มาโร ปาปิมา] ในที่นี้

ปาฐะว่า อุปสงฺกมิ (เข้าไปเฝ้า) หมายความว่า มารเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคโดยดำริว่า พระสมณโคดมนี้ประดุจผู้ตระเตรียมสงครามใหญ่ ทรงส่งพระภิกษุ ๖๐ รูปไปประกาศพระศาสนาโดยตรัสว่า พวกเธออย่าไปทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรม เมื่อภิกษุรูปหนึ่งแสดงธรรมอยู่ เราจะไม่สบายใจเลย ถ้าภิกษุหลายรูปแสดงธรรมอย่างนี้ เราจะสบายใจอย่างไร เราจักห้ามพระสมณโคดมนั้น

พระบาลีว่า สพฺพปาเสหิ (จากบ่วงทั้งปวง) คือ บ่วงกิเลสทั้งปวง

บาทคาถาว่า เย ทิพฺพา เย จ มานุสา (ที่เป็นทิพย์และเป็นของมนุษย์) หมายความว่า มารกล่าวว่าท่านถูกเรารัดรึงด้วยบ่วงกิเลสทั้งหมด คือ กามคุณในมนุษยโลกและเทวโลก

พระบาลีว่า มหาพนฺธนพทฺโธ แปลว่า ท่านถูกเราจองจำด้วยเครื่องจองจำอันใหญ่โตคือกิเลส หรือถูกผูกมัดในพันธนาคารอันกว้างใหญ่

บาทคาถาว่า น เม สมณ โมกฺขสิ (พระองค์จักไม่ข้ามพ้นไปได้) หมายความว่า แน่ะสมณะ พระองค์จักไม่ข้ามพ้นจากอำนาจของเราได้

มารกล่าวว่า แน่ะสมณะ พระองค์จะไม่ข้ามพ้นจากเราได้ เพราะไม่เชื่อพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคว่า มุตฺตาหํ ภิกฺขเว สพฺพปาเสหิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตหลุดพ้นแล้วจากบ่วงกิเลสทั้งปวง)

อีกอย่างหนึ่ง แม้จะเชื่อก็ดำรงอยู่ในความเป็นผู้อวดตัว กล่าวข่มขู่โดยคิดว่า พระสมณโคดมนี้จะไม่เกิดอุตสาหะเพื่อโปรดเหล่าสัตว์อื่น

พระดำรัสว่า นิหโต (ถูกข่มไว้แล้ว) หมายความว่า ท่านถูกเราเอาชนะแล้ว คือ ถึงความเป็นผู้ไม่มีพิษสง กล่าวคือ ได้ปราชัยแล้ว

บ่วงราคะ ชื่อว่า อันตลิกขจระ (ไปในท้องฟ้า) เพราะผูกรัดแม้กระทั่งผู้บรรลุอภิญญา ๕ ที่เหาะไปในท้องฟ้าได้ โดยแท้จริงแล้ว บ่วงราคะได้ชื่อว่า อันตลิกขจระ เพราะ

ทำหน้าที่[ของตน]ได้แม้กระทั่งในผู้ที่เหาะไปในท้องฟ้า ด้วยเหตุนั้น แม้มารก็สำคัญบ่วงราคะว่าเหมือนสิ่งที่ไปในท้องฟ้า

ชื่อว่า มานสะ (เกิดในจิต) เพราะบังเกิดขึ้นในจิต ความหมายก็คือ ประกอบกับจิต

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องมาร

คำอธิบายเรื่องการบรรพชาและอุปสมบท

๓๔. ท่านกล่าวว่า ปพฺพชฺชาเปกฺขํ กุลปุตฺตํ ปพฺพาเชนฺเตน (ให้บวชกุลบุตรที่มุ่งบรรพชา) เป็นต้น เพื่อแสดงวินิจฉัยในการบรรพชาและอุปสมบทของพระบาลีว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้พวกเธอบรรพชาอุปสมบทในทิศนั้นๆ ในแคว้นนั้นๆ) เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า เราห้ามบุคคลเหล่าใด

[การใช้คำว่า สมฺพนฺโธ (พึงสัมพันธ์) มีหลักการใช้ ๓ ประการในวรรณกรรมบาลี คือ

๑. แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้มีศัพท์ใกล้กัน เพื่อให้ความชัดเจน

๒. แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่สลับบทกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้อยู่หน้าหรือหลังตามหลักภาษาโดยทั่วไป เพื่อให้ความชัดเจน

๓. แสดงศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา (ปาฐเสสะ) ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรงในประโยค

อนึ่ง พึงโยกคำว่า กาตพฺโพ มาแปลคู่กับ สมฺพนฺโธ เป็นรูปว่า สมฺพนฺโธ กาตพฺโพ (พึงกระทำสัมพันธ์) หรืออาจเขียนเป็นรูปว่า สมฺพนฺธิตพฺพํ (พึงสัมพันธ์) ก็ได้]

คำว่า สยํ ปพฺพาเชตพฺโพ (พึงให้บรรพชาเอง) หมายความว่าภิกษุพึงให้บรรพชาโดยปลงผมเป็นต้นเอง ความจริงแล้วภิกษุผู้ทำกิจ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ปลงผม ให้ครอง

ผ้ากาสาวะ และให้ไตรสรณคมน์ ชื่อว่าเป็นผู้ให้บรรพชา แม้ภิกษุผู้ทำกิจเพียงอย่างหนึ่งหรือสองอย่างในกิจเหล่านั้น ก็เรียกได้เหมือนอย่างนั้น ดังนั้น คำว่า เอตๆ ปพฺพาเชหิ (จงยังกุลบุตรนี้ให้บรรพชา) จึงหมายถึงการปลงผมและให้ครองผ้ากาสาวะ

แม้คำว่า อุปชฺฌายๆ อุทฺทิสฺส ปพฺพาเชติ (ย่อมให้บวชอุทิศอุปัชฌาย์) ก็มีนัยเดียวกัน

ท่านกล่าวว่า ขณฺฑสีมๆ เนตฺวา (พาไปขัณฑสีมา) เพื่อหลีกเลี่ยงการบอกกล่าวภัณฑุกรรม (การปลงผม) จึงไม่ควรใช้ภิกษุอื่นในวัดที่มีภิกษุว่า ท่านจงปลงผมกุลบุตรนี้

คำว่า ปพฺพาเชตฺวา (ให้บรรพชา) หมายถึง การปลงผม

คำว่า ภิกฺขุโต อญฺโญ ปพฺพาเชตุๆ น ลภติ (บุคคลอื่นจากภิกษุให้บรรพชาไม่ได้) หมายถึง การให้ไตรสรณคมน์ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สามเณโร ปน (สามเณรหรือสามเณรีอาจให้ผ้ากาสาวพัสตร์ได้ตามคำสั่ง) เป็นต้น

คำว่า ภพฺพรูโป แปลว่า มีสภาพเหมาะสม ท่านแสดงข้อความนั้นด้วยคำไวพจน์อื่นว่า สเหตุโก (มีเหตุปัจจัย)

คำว่า ญาโต (เป็นที่รู้จัก) หมายความว่า ประจักษ์แล้ว

คำว่า ยสสฺสี (มียศ) คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยบริวารแวดล้อม

พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า ภิกษุผู้ปลงผมพึงบอกโดยชี้แจงให้ปรากฏความไม่สะอาด น่ารังเกียจ และปฏิกูลของเส้นผม โดยเนื่องด้วยสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส หมายความว่า พึงแสดงความปฏิกูลของอวัยวะมีผม...หนังเป็นต้นตามนัยว่าในบรรดาสิ่งเหล่านั้น ผมเป็นสิ่งปฏิกูลโดยสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาส เป็นต้น

ในเรื่องนั้น ธรรมดาผมเหล่านั้น แม้จะว่าโดยสีก็ดี โดยสัณฐานก็ดี โดยกลิ่นก็ดี โดยที่อาศัยก็ดี โดยโอกาสก็ดี ก็เป็นสิ่งปฏิกูล ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อบุคคลพบเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีสีคล้ายผมในภาชนะใส่ข้าวต้มหรือข้าวสวยที่แม้จะน่าปรารถนา ย่อมรังเกียจโดยกล่าวว่าสิ่งนี้ปนกับผม จงนำมันไปเสีย ผมเป็นของปฏิกูลโดยสีอย่างนี้

อนึ่ง เมื่อคนทั้งหลายรับประทานอาหารในยามราตรี แม้สัมผัสถูกเปลือกรักหรือเปลือกปออันมีสัณฐานดังผม ย่อมรังเกียจเหมือนอย่างนั้น ผมเป็นของปฏิกูลโดยสัณฐานอย่างนี้

กลิ่นผมที่ปราศจากการปรุงแต่งด้วยการทาน้ำมันและอบดอกไม้เป็นต้น ย่อมมีกลิ่นน่ารังเกียจยิ่ง เมื่อใส่ในกองไฟจะมีกลิ่นที่น่ารังเกียจยิ่งกว่านั้น เพราะผมอาจไม่เป็นของปฏิกูลโดยสีและสัณฐาน แต่เป็นของปฏิกูลโดยกลิ่นแน่แท้ เปรียบเหมือนอุจจาระของเด็กทารก โดยสีเหมือนขมิ้น แม้โดยสัณฐานก็เหมือนก้อนขมิ้น และซากสุนัขดำที่ขึ้นพองถูกทิ้งไว้ในที่ทิ้งขยะ โดยสีเหมือนผลตาลสุก โดยสัณฐานเหมือนตะโพนที่ถูกกลิ้งทิ้งไว้ แม้เขี้ยวของมันเล่าก็มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม อุจจาระเด็กและซากสุนัขทั้งสองอย่าง อาจไม่ใช่ของปฏิกูลโดยสีและสัณฐาน แต่โดยกลิ่นเป็นสิ่งปฏิกูลแท้ ฉันใด แม้ผมก็พึงเป็นฉันนั้น โดยสีและสัณฐานจะไม่เป็นของปฏิกูลก็ได้ แต่โดยกลิ่นเป็นสิ่งปฏิกูลแท้

อนึ่ง อุปมาเหมือนผักสำหรับแกงที่เกิดในน้ำคร่ำที่ไหลออกจากหมู่บ้านขังอยู่ในที่ไม่สะอาด ย่อมเป็นสิ่งน่ารังเกียจไม่น่าบริโภคของมนุษย์ชาวเมืองฉันใด แม้ผมก็ฉันนั้นเหมือนกัน จัดเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ เพราะเกิดด้วยน้ำที่ซึมออกมาจากอวัยวะมีน้ำเหลือง เลือด มูตร คูถ น้ำดี และเสมหะ เป็นต้น ข้อนี้เป็นความน่ารังเกียจโดยที่อาศัยของผมเหล่านั้น

อนึ่ง ธรรมดาผมเหล่านี้เกิดในกองอวัยวะ ๓๑ ส่วน เหมือนเห็ดเกิดที่กองคูถ ผมเหล่านั้นเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจอย่างยิ่ง เพราะเกิดในที่ไม่สะอาด เหมือนผักเกิดในป่าช้าและที่ทิ้งขยะเป็นต้น และเปรียบดังดอกบัวหลวงและดอกบัวสายเป็นต้นซึ่งเกิดในที่ไม่สะอาดมีคูเมืองเป็นต้น ผมเป็นสิ่งปฏิกูลโดยโอกาสอย่างนี้

ภิกษุผู้ปลงผมพึงชี้แจงให้ปรากฏความเป็นสิ่งปฏิกูลของเส้นผมโดยเนื่องด้วยสีเป็นต้นของกลุ่มอวัยวะ ๕ อย่างที่มีหนังอยู่ท้ายตามนัยมีอาทิข้างต้น

คำว่า นิชฺชีวนิสฺสตฺตภาวํ วา ปากฏํ กโรนฺเตน หมายความว่า แสดงความไม่มีชีวิตและไม่ใช่บุคคลตามนัยว่า ผมเหล่านี้เกิดบนหนังที่หุ้มศีรษะไว้ เมื่อมีต้นหญ้างอกบนจอมปลวก จอมปลวกไม่รู้ว่าต้นหญ้างอกบนตนเอง ต้นหญ้าก็ไม่รู้ว่าตนเองงอกบนจอมปลวก หนังและผมก็เหมือนกัน หนังที่หุ้มศีรษะไม่รู้ว่าผมงอกบนเรา ผมก็ไม่รู้ว่าเรางอกบนหนังศีรษะ สิ่งเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจและพิจารณาซึ่งกันและกัน ผมจึงเป็นอวัยวะส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอัพยากตธรรม ว่างเปล่า ไม่ใช่บุคคล เป็นปฐวีธาตุที่มีสภาพแข็ง เป็นต้น

คำว่า ปุพฺเพ (ในกาลก่อน) คือ ในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน

คำว่า มทฺทิตสงฺขาโร (ผู้กำหนดรู้สังขารแล้ว) คือ ผู้กำหนดรู้สังขารด้วยญาณที่กำหนดรูปนาม (นามรูปปริจเฉทญาณ) และญาณที่กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม (ปัจจย-ปริคคหญาณ)

คำว่า ภาวิตภาวโน (ผู้เจริญภาวนาแล้ว) คือ ผู้เจริญภาวนาอย่างบริบูรณ์โดยอบรมกุศลด้วยลักษณะทั้งปวงมีการหยั่งรู้หมู่รูปนาม (กลาปสัมมสนะ) เป็นต้น

ในคำว่า อทินฺนำ น วฏฺฏติ (เมื่อภิกษุไม่ให้ผ้ากาสาวพัสตร์ย่อมไม่สมควร) อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "[เมื่อภิกษุไม่ให้ผ้ากาสาวพัสตร์ด้วยมือของตนหรือใช้ผู้อื่น] การบรรพชาจะไม่สำเร็จ"

คำว่า อนุญฺญาตอุปสมฺปทา (ผู้ได้รับอนุญาตให้อุปสมบท) คือ ผู้ได้รับอนุญาตให้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา

ในคำว่า ฐานกรณสมฺปทำ (ความถึงพร้อมแห่งฐานและกรณ์) นี้ พึงทราบว่า อก (อุรฐาน) เป็นต้น ชื่อว่า ฐาน การปิดฐานและกรณ์ในขณะออกเสียง (สังวุตะ) เป็นต้น ชื่อว่า กรณ์ (เครื่องกระทำเสียง)

[กระบวนการในการออกเสียงนั้นประกอบด้วยฐาน กรณ์ และปยตนะ ว่าโดยโลกูปมาเปรียบเทียบได้ดังนี้

การตีระฆัง = การออกเสียง

ระฆัง = ฐาน

ไม้ตี = กรณ์

ความพยายาม = ปยตนะ

ฐาน คือ สถานที่เกิดเสียง ในขณะเปล่งเสียงนั้น จะมีลมดันขึ้นมาจากท้องผ่านปอดขึ้นไปถึงลำคอ ทำให้เส้นเสียงสองเส้นที่มีรูปร่างเหมือนตัววี (v) สั่นสะเทือน จึงเกิดเสียงผ่านฐานทั้ง ๖ คือ คอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน ริมฝีปาก และจมูก

กรณ์ คือ เครื่องกระทำเสียง หมายถึง ท่ามกลางลิ้น ใกล้ปลายลิ้น และปลายลิ้นเป็นต้น ซึ่งเป็นอุปการะในการเปล่งเสียง

ปยตนะ คือ วิธีการออกเสียง หมายถึง ความพยายามในการออกเสียง หมายถึง การปิดและเปิดฐานกรณ์เป็นต้น

ในที่นี้พระฎีกาจารย์กล่าวถึงปยตนะว่าเป็นกรณ์ เพราะเป็นคำที่ใช้คู่กับกรณ์ แต่ความจริงปยตนะแตกต่างจากกรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒) กล่าวถึงประเภทของฐาน กรณ์ และปยตนะตามลำดับว่า

ฐานมี ๖ ประเภท คือ

๑. กัณฐฐาน คอ เกี่ยวกับอักษร ๘ เสียง คือ อ วัณณะ (อ อา) ก วรรค และ ห อักษร
๒. ตาลุฐาน เพดาน เกี่ยวกับอักษร ๘ เสียง คือ อิ วัณณะ (อิ อี) จ วรรค และ ย อักษร
๓. มุทธฐาน ปุ่มเหงือก เกี่ยวกับอักษร ๗ เสียง คือ ฏ วรรค ร อักษร และ ฬ อักษร
๔. ทันตฐาน ฟัน เกี่ยวกับอักษร ๗ เสียง คือ ต วรรค ล อักษร และ ส อักษร
๕. โอฏฐฐาน ริมฝีปาก เกี่ยวกับอักษร ๗ เสียง คือ อุ วัณณะ (อุ อู) และ ป วรรค
๖. นาสิกาฐาน จมูก เกี่ยวกับอักษร ๑ เสียง คือ นิคคหิต

และท่านได้กล่าวถึงอุรฐาน คือ ฐานอก ดังนี้

หการำ ปญฺจเมเหว อนฺตฏฺฐาหิ จ สํยุตฺตำ
โอรสนฺติ วทนฺเตตฺถ กณฺฐชฺ ตทสำยุตฺ.

"ในบรรดาอักษรเหล่านี้ [นักไวยากรณ์ทั้งหลาย]กล่าวว่า ห อักษร อันประกอบกับอักษรที่ ๕ [ของวรรค] และ [ย ร ล ว] อันตั้งอยู่ในที่สุด[ของวรรคทั้ง ๕] ว่าเป็นอักษรเกิดที่อุรฐาน (ฐานคืออก) และย่อมกล่าวว่า ห อักษรอันไม่ประกอบกับอักษรเหล่านั้นว่าเป็นอักษรเกิดที่คอ"

คาถาข้างต้นแสดงความเห็นของนักไวยากรณ์บางท่านที่กล่าวถึง ห อักษรว่า ห อักษรดังกล่าวเมื่อประกอบกับปัญจมอักษรของวรรคคือ ง ญ ณ น ม และอักษรที่อยู่ท้ายวรรคคือ ย ร ล ว จะไม่เกิดที่กัณฐฐานตามปกติ แต่จะเกิดที่อุรฐานคืออก หมายความว่า ไม่เปล่งเสียง ห ออกมาทางช่องปาก แต่เป็นเสียงผสมกับอกเหมือนเสียงธนิตคือ ฆ ฌ เป็นต้น

ตัวอย่างที่กล่าวในคาถานี้ เช่น

ง = -
ญ = ปญฺหา (การถาม)
ณ = ตณฺหา (ความอยาก)
น = นฺหารุ (เอ็น)

ม = อมฺหากำ (ของพวกเรา)

ย = สงฺคยฺหติ (ย่อมรวบรวม)

ร = -

ล = วุลฺโห (ลอยไป)

ว = ชิวฺหา (ลิ้น)

กรณ์มี ๔ ประเภท คือ

๑. ชิวหามัชฌะ ท่ามกลางลิ้น เกี่ยวกับตาลุชอักษร (อักษรเกิดที่เพดาน)

๒. ชิวโหปัคคะ ใกล้ปลายลิ้น เกี่ยวกับมุทธชอักษร (อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก)

๓. ชิวหัคคะ ปลายลิ้น เกี่ยวกับทันตชอักษร (อักษรเกิดที่ฟัน)

๔. สกัฏฐานกรณะ มีกรณ์เป็นฐานของตนๆ คือ

- กัณฐชอักษร มีกรณ์คือคอ เกี่ยวกับกัณฐชอักษร (อักษรเกิดที่คอ)
- โอฏฐชอักษร มีกรณ์คือริมฝีปาก เกี่ยวกับโอฏฐชอักษร (อักษรเกิดที่ริมฝีปาก)
- นิคคหิต มีกรณ์คือจมูก เกี่ยวกับนาสิกชอักษร (อักษรเกิดที่จมูก)

ปยตนะมี ๔ ประเภท คือ

๑. สังวุตะ การปิดฐานและกรณ์ เกี่ยวกับ อ อักษร

๒. วิวฏะ การเปิดฐานและกรณ์ เกี่ยวกับสระที่เหลือ ๗ เสียงและ ส ห อักษร

๓. ผุฏฐะ การกระทบฐานและกรณ์ชัดเจน เกี่ยวกับวรรคอักษร ๒๕ เสียง

๔. อีสังผุฏฐะ การกระทบฐานและกรณ์เบาๆ เกี่ยวกับ อ วรรค ๔ เสียง คือ ย ร ล ว]

ท่านกล่าวว่า เอกสมฺพนฺธานิ (ให้เนื่องเป็นเสียงเดียวกัน) เพื่อแสดงว่า พึงให้ไตรสรณคมน์โดยไม่ตัดเสียงให้ขาดในเวลาออกเสียงขึ้นจมูก

คำว่า วิจฺฉินฺทิตฺวา หมายความว่า ตัดเสียงให้ขาดในเวลาให้ไตรสรณคมน์ โดยออกเสียงให้มี ม อักษรเป็นที่สุด

คำว่า สพฺพมสฺส กปฺปิยากปฺปิยำ อาจิกฺขิตพฺพำ (พึงบอกความประพฤติที่เหมาะสมและไม่เหมาะสมแก่สามเณรนั้น) หมายความว่า พึงบอกความประพฤติที่เหมาะสมและไม่เหมาะสมนอกเหนือไปจากสิกขาบท ๑๐ มีสิ่งที่สามเณรควรจับและไม่ควรจับ เป็นต้น

คำว่า อาภิสมาจาริเกสุ วิเนตพฺโพ (พึงปฏิบัติอาภิสมาจาริกศีล) แสดงว่า สามเณรพึงปฏิบัติอาภิสมาจาริกศีล (ศีลคือมารยาท) เช่น เสขิยสิกขาบท และอุปัชฌายวัตร เป็นต้น สามเณรจะได้รับทัณฑกรรม เพราะไม่ทำสิ่งที่ควรทำและทำสิ่งที่ไม่ควรทำ

จบ คำอธิบายเรื่องการบรรพชาและอุปสมบท

คำอธิบายเรื่องมารที่ ๒

๓๕. คำอธิบายบทที่ไม่เคยพบมาก่อนในพระบาลีว่า อถ โข ภควา วสฺสำวุฏฺโฐ (ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงจำพรรษาแล้ว) เป็นต้น มีดังนี้

พระดำรัสว่า โยนิโส มนสิการา แปลว่า โดยพิจารณาอย่างเหมาะสม คือ การพิจารณาว่าไม่เที่ยง ในสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นต้น

พระดำรัสว่า โยนิโส สมฺมปฺปธานา แปลว่า ด้วยความเพียรที่เหมาะสม คือ ด้วยความเพียรที่เกิดขึ้นโดยห้ามปรามอกุศลที่ยังไม่เกิด

พระบรมศาสดาตรัสความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอรหัตตผลว่า วิมุตฺติ โดยแสดงความหลุดพ้นที่สูงสุด

ปาฐะว่า อชฺฌภาสิ หมายความว่า มารกล่าว[คาถานี้]เพราะดำริว่าพระสมณโคดมนี้พากเพียรจนบรรลุความเป็นผู้สิ้นกิเลสแล้วไม่เพียงพอพระทัย ยังพยายามโปรดผู้อื่นในกาลนี้ โดยคิดว่าพวกท่านจงบรรลุธรรมเถิด เราจักห้ามพระสมณโคดมนั้น

พระดำรัสว่า มารปาเสน หมายถึง บ่วงคือกิเลส

บทที่เหลือในที่นี้มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องมารที่ ๒

คำอธิบายเรื่องพระภัททวัคคีย์

๓๖. ในเรื่องภัททวัคคิยราชกุมาร ๓๐ คน ปาฐะว่า ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา แปลว่า ประทับอยู่ตามพระพุทธาภิรมย์แล้ว

กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง พระองค์ไม่มีความเบื่อหน่ายเพราะร่มเงา น้ำ และเสนาสนะเป็นต้นไม่สะดวกสบาย หรือมหาชนไม่ศรัทธาเลื่อมใส และจะไม่รื่นรมย์ประทับอยู่นานโดยดำริว่าเราอยู่สบายในที่นี้ เพราะวิเวกร่มรื่นเป็นต้น พระองค์จะประทับอยู่ในสถานที่ซึ่งมหาชนดำรงอยู่ในไตรสรณคมน์ สมาทานศีล ออกบวช หรือเป็นอุปนิสัยแห่งโสดาปัตติมรรคเป็นต้น โดยประสงค์จะให้มหาชนดำรงอยู่ในองค์คุณเหล่านั้น เมื่อไม่มีองค์คุณดังกล่าว พระองค์จะทรงหลีกไป[สถานที่อื่น] ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ยถาอชฺฌาสยํ วิหริตฺวา (ประทับแล้วตามพระอัธยาศัย)

ปาฐะว่า อชฺโฌคาเหตฺวา แปลว่า เข้าไปแล้ว

ปาฐะว่า ตึสมตฺตา แปลว่า จำนวน ๓๐ คน

บทที่เหลือในที่นี้มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องพระภัททวัคคีย์

คำอธิบายเรื่องปาฏิหาริย์ที่แสดงแก่อุรุเวลกัสสปะ

๓๗-๓๘. ในเรื่องอุรุเวลกัสสปะ ปาฐะว่า ชฏิลา (ผู้ทรงชฎา) คือ ฤาษี เพราะเขามีชฎา (มุ่นผม) จึงชื่อว่า ชฏิล

ชื่อว่า นายกะ (ผู้นำ) เพราะบริหาร[หมู่คณะ]

ชื่อว่า วินายกะ (เจ้าลัทธิ) เพราะอบรมสั่งสอนเอง คือให้ศึกษาลัทธิของตน

ปาฐะว่า สเจ เต กสฺสป อครุ หมายความว่า ดูกรกัสสปะ ถ้าเธอไม่หนักใจ คือไม่มีเรื่องไม่สบายใจอย่างใดอย่างหนึ่ง

ปาฐะว่า อคฺยาคาเร แปลว่า ในโรงไฟ

ปาฐะว่า อุภินฺนำ สโชติภูตานำ หมายความว่า เมื่อพญานาคและพระผู้มีพระภาคทั้ง ๒ [แปลงร่างเป็นเปลวไฟ]ลุกโพลงแล้ว

ปาฐะว่า ยตฺร หิ นาม แปลว่า บุคคลใด

๓๙. ปาฐะว่า อชฺชณฺโห แปลว่า วันนี้[เพียง]หนึ่งวัน

ปาฐะว่า อคฺคิสาลมฺหิ แปลว่า ในโรงไฟ

ปาฐะว่า สุมนมนโส แปลว่า ผู้เบิกบานใจ

ปาฐะว่า เตโชธาตูสุ กุสโล (ในเตโชธาตุ) คือ ผู้เชี่ยวชาญเตโชกสิณสมาบัติ

ปาฐะว่า อุทิจฺฉเร แปลว่า ก้มดูแล้ว หรือแปลว่า ห้อมล้อมแล้ว

ปาฐะว่า ปตฺตมฺหิ โอทหิตฺวา แปลว่า ใส่ในบาตรแล้ว

ปาฐะว่า ธุวภตฺเตน (ภัตประจำ) คือ นิจภัต

๔๐. อภิกฺกนฺต ศัพท์ในปาฐะว่า อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา นี้ มีความหมายว่า สิ้นไป จึงแปลว่า เมื่อราตรีสิ้นไปแล้ว ความจริงแล้วท้าวจาตุมหาราชทั้ง ๔ นี้มาเฝ้าในระหว่างมัชฌิมยาม เพราะการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าหรือพบพระสาวกในระหว่างมัชฌิมยามนี้ เป็นปกติของเหล่าเทวดา

ปาฐะว่า อภิกฺกนฺตวณฺณา แปลว่า มีผิวพรรณงดงาม ความหมายก็คือ มีผิวพรรณน่าปรารถนา น่าพึงพอใจ ความจริงแล้วเมื่อเหล่าเทวดามาสู่โลกมนุษย์จะสละผิวพรรณและอิทธิฤทธิ์ตามปกติ เนรมิตอัตภาพหยาบ และเนรมิตอิทธิฤทธิ์ของเทวดาโดยเปล่งรัศมีทางผิวพรรณ เสื้อผ้า อาภรณ์ และร่างกายเป็นต้น ลงมาด้วยร่างที่ประดับตบแต่ง เหมือนมนุษย์ที่ไปสู่งานฟ้อนรำเป็นต้น

ในเรื่องนั้น กามาวจรเทวดาอาจมาด้วยร่างปกติเพราะมีรูปหยาบเนื่องจากเทวดาเหล่านั้นบริโภคกพฬีการาหาร (อาหารคือคำข้าว) ส่วนรูปาวจรเทวดาไม่อาจมาเช่นนั้นได้ เพราะมีรูปละเอียดยิ่ง เนื่องจากอัตภาพของพวกเขาละเอียดยิ่งนัก ไม่อาจเคลื่อนไหวอิริยาบถด้วยอัตภาพนั้นได้ ดังนั้น เหล่าพรหมแม้ในพรหมโลกก็มักดำรงอยู่ด้วยรูปที่เนรมิตขึ้น เพราะ

รูปเดิมที่เกิดจากปฏิสนธิของพวกเขาละเอียดยิ่งนัก เป็นเพียงรูปที่มีสัณฐานอันเป็นที่อาศัยเกิดจิตตุปบาท

เกวล ศัพท์ในปาฐะว่า เกวลกปฺปํ นี้ มีความหมายว่า ทั้งหมด กปฺป ศัพท์มีความหมายว่า รอบด้าน ดังนั้น ปาฐะว่า เกวลกปฺปํ วนสณฺฑํ จึงแปลว่า ยังป่าชัฏ[ให้สว่างไสว]รอบด้านทั้งหมด แสงสว่างที่สามารถแผ่ไปสู่สถานที่ทั้งหมด อาจแผ่ไปเพียงบางส่วนเพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงอย่างนั้น พระสังคีติกาจารย์ประกอบใช้ กปฺป ศัพท์ที่มีความหมายว่า รอบด้าน เพื่อแสดงว่าแสงสว่างนี้แผ่ไปรอบข้างทั้งหมด

อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า [แผ่ไปสู่สถานที่]เล็กน้อย ที่รัศมีของพระพุทธองค์แผ่ไปไม่ได้ ความจริงแล้วเทวดาส่องสถานที่ที่ยังไม่สว่างด้วยรัศมีของพระผู้มีพระภาคให้สว่างไสวด้วยรัศมีของตน เพราะไม่มีรัศมีไหนจะครอบคลุมรัศมีของพระผู้มีพระภาคได้รัศมีดังกล่าวครอบคลุมรัศมีของดวงอาทิตย์เป็นต้นได้

ปาฐะว่า โอภาเสตฺวา หมายความว่า แผ่ไปด้วยรัศมีที่เกิดจากเสื้อผ้า อาภรณ์และร่างกาย ความหมายก็คือ ทำให้เป็นรัศมีเดียวกันเหมือนดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ ด้วยเหตุว่ารัศมีจากร่างกาย เสื้อผ้า และอาภรณ์ของเทวดา แผ่ไปสู่สถานที่ประมาณ ๑๒ โยชน์หรือกว่านั้น

ปาฐะว่า จตุทฺทิสา แปลว่า ในทิศทั้ง ๔

ปาฐะว่า ยตฺร หิ นาม แปลว่า บุคคลใด

๔๓. ปาฐะว่า องฺคมคธา (ชาวแคว้นอังคะและมคธะ) คือ ชาวแคว้นอังคะและมคธะทั้งสอง

ปาฐะว่า อิทฺธิปาฏิหาริยํ แปลว่า ปาฏิหาริย์คืออิทธิฤทธิ์ มิใช่อาเทศนาปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์คือการแสดงธรรม) หรืออนุสาสนีปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์คือการสั่งสอน)

ปาฏิหาริย์มี ๓ ประเภท คืออิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์

อิทธิปาฏิหาริย์ คือ การแสดงอิทธิฤทธิ์ ดังตรัสไว้ตามนัยเป็นต้นว่า

อิธ ภิกฺขุ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ. พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ อาวิภาวํ ติโรภาวํ.[๑๒๓]

“ภิกษุในศาสนานี้เนรมิตจากคนเดียวเป็นหลายคน เนรมิตจากหลายคนเป็นคนเดียว เนรมิตให้มีขึ้น หรืออันตรธานไป”

อาเทศนาปาฏิหาริย์ คือ การแสดงธรรมโดยรู้จิตผู้อื่น ดังตรัสไว้ตามนัยเป็นต้นว่า

อิธ ภิกฺขุ ปรสตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ จิตฺตมฺปิ อาทิสติ, เจตสิกมฺปิ อาทิสติ, วิตกฺกิตมฺปิ อาทิสติ, วิจาริตมฺปิ อาทิสติ “เอวมฺปิ เต มโน, อิตฺถมฺปิ เต มโน”ติ.[๑๒๔]

“ภิกษุในศาสนานี้กล่าวระบุจิต สภาพอารมณ์ที่เกิดในจิต ความดำริ ความวิจารณ์ของผู้อื่นได้ว่า ท่านมีจิตดำริอย่างนี้”

อนุสาสนีปาฏิหาริย์ คือ การแสดงธรรมที่ควรแสดงอยู่เสมอของสาวกและพระ-พุทธเจ้า ดังตรัสไว้ตามนัยเป็นต้นว่า

อิธ ภิกฺขุ เอวมนุสาสติ “เอวํ วิตกฺเกถ, มา เอวํ วิตกฺกยิตฺถ. เอวํ มนสิ กโรถ, มา เอวํ มานสา กริตฺถ. อิทํ ปชหถ, อิทํ อุปสมฺปชฺช วิหรถ.[๑๒๕]

“พระภิกษุในศาสนานี้ย่อมสั่งสอนว่า พวกเธอจงดำริอย่างนี้ อย่าดำริอย่างนี้ จงพิจารณาอย่างนี้ อย่าพิจารณาอย่างนี้ จงขจัดอกุศลธรรมนี้ จงอบรมเพิ่มพูนกุศลธรรมนี้”

ในเรื่องนั้น อาจารย์ทั้งหลายแสดงความหมายของปาฐะนั้นว่า ชื่อว่า **ปาฏิหาริย์** เพราะขจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ คือขจัดกิเลสมีราคะเป็นต้น ถึงอย่างนั้นพระผู้มีพระภาคก็ไม่มีธรรมอันเป็นปฏิปักษ์มีราคะที่พึงขจัดเป็นต้น และปุถุชนก็อาจมีอิทธิฤทธิ์ได้เมื่อจิตผ่องใสปราศจากอุปกิเลส อันประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ และขจัดธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ได้ ดังนั้น จึงไม่เรียกว่าปาฏิหาริย์ในที่นี้ด้วยเหตุดังกล่าว แต่ถ้ากล่าวว่าชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะขจัดกิเลสที่มีอยู่ในเวไนยสัตว์อันเป็นปฏิปักษ์ต่อพระผู้มีพระภาคผู้ทรงพระมหากรุณาคุณ เมื่อมีข้อความเช่นนี้ก็เหมาะสม

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะปราบเดียรถีย์ผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อพระผู้มีพระภาคและพระศาสนา ความจริงแล้วเดียรถีย์เหล่านั้นถูกปราบด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ เพราะถูกขจัดลัทธิ และไม่อาจเผยแพร่ลัทธิของตนได้

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า ปฏิ นี้ มีความหมายว่า ภายหลัง ดังตัวอย่างว่า

ตสฺมึ ปฏิปวิฏฺฐมฺหิ อญฺโญ อาคญฺฉิ พฺราหฺมโณ.[๑๒๖]

"เมื่อพราหมณ์พาวรีนั้นเข้าไป[สู่อาศรม]ในภายหลังแล้ว พราหมณ์อื่นได้เข้ามาแล้ว"

ดังนั้น จึงชื่อว่า ปาฏิหาริย์ เพราะเป็นสภาวะที่พระขีณาสพผู้ปราศจากอุปกิเลสกระทำกิจสำเร็จแล้วพึงนำมาคือให้เกิดขึ้นในภายหลังเมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง การนำมาในภายหลังเมื่ออุปกิเลสของตนถูกขจัดด้วยจตุตถฌานและมรรคแล้ว ชื่อว่า **ปาฏิหาริย์**

อนึ่ง อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ อันผู้ที่มีจิตปราศจากอุปกิเลสกระทำกิจสำเร็จแล้วพึงยังให้เกิดขึ้นอีกเพื่อประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ และเป็นเครื่องขจัดอุปกิเลสของเหล่าสัตว์อื่นเมื่อขจัดอุปกิเลสของตนได้แล้ว ดังนั้นจึงชื่อว่า **ปาฏิหาริย์**

อีกอย่างหนึ่ง ปาฏิหาริย์หนึ่งๆ ที่นับเนื่องในกลุ่มอิทธิ อาเทศนา และอนุสาสนีที่ชื่อว่า ปฏิหาริย์ จึงได้ชื่อว่า **ปาฏิหาริย์**

อีกอย่างหนึ่ง จตุตถฌานและมรรค ชื่อว่า ปฏิหาริย์ เพราะขจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ ชื่อว่า **ปาฏิหาริย์** เพราะเกิดขึ้นเพราะจตุตถฌานและมรรคที่เป็นเหตุนั้น หรือเกิดจากจตุตถฌานและมรรคนั้น

[คำว่า ปาฏิหาริย มีความหมาย ๗ ประการ คือ

- สภาวะขจัดกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์[ต่อพระผู้มีพระภาค] = ปฏิปกฺเข กิเลเส หรตีติ ปาฏิหาริยํ (ปติ บทหน้า + หร ธาตุ = ขจัด + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ ปติ (ที่แปลงเป็น ปฏิ) ใช้ในความหมายว่า ปฏิปักษ์ หมายถึง กิเลส)

- สภาวะปราบเดียรถีย์ผู้เป็นปฏิปักษ์[ต่อพระผู้มีพระภาคและพระศาสนา] = ปฏิปกฺเข ติฏฺเย หรตีติ ปฏิหาริยํ, ปฏิหาริยเมว ปาฏิหาริยํ (ปติ บทหน้า + หร ธาตุ = ขจัด + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ ปติ ใช้ในความหมายว่า ปฏิปักษ์ หมายถึง เดียรถีย์)

- สภาวะที่พึงนำมาในภายหลัง[เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว] = ปจฺฉา หริตพฺพนฺติ ปฏิหาริยํ, ปฏิหาริยเมว ปาฏิหาริยํ (ปฏิหาริย = ปติ บทหน้า + หร ธาตุ = นำมา + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ อุปสรรคคือ ปติ ใช้ในความหมายว่า ภายหลัง, ปาฏิหาริย = ปฏิหาริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- การนำมาในภายหลัง[เมื่ออุปกิเลสของตนถูกขจัดด้วยจตุตถฌานและมรรคแล้ว] = ปจฺฉา หรณํ ปฏิหาริยํ, ปฏิหาริยเมว ปาฏิหาริยํ (ปฏิหาริย = ปติ บทหน้า + หร ธาตุ = นำมา + ณฺย ปัจจัยในภาวสาธนะ อุปสรรคคือ ปติ ใช้ในความหมายว่า ภายหลัง, ปาฏิหาริย = ปฏิหาริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- สภาวะมีในกลุ่มปาฏิหาริย์ = ปฏิหาริเย ภวํ ปาฏิหาริยํ.

(ปฏิหาริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต ศัพท์ว่า ปฏิหาริย หมายถึง กลุ่มปาฏิหาริย์)

- สภาวะเกิดขึ้นเพราะจตุตถฌานและมรรค = ปฏิหาริเย ชาตํ ปาฏิหาริยํ.

(ปฏิหาริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต ศัพท์ว่า ปฏิหาริย หมายถึง จตุตถฌานและมรรค)

- สภาวะเกิดจากจตุตถฌานและมรรค = ปฏิหาริยา ชาตํ ปาฏิหาริยํ.

(ปฏิหาริย ศัพท์+ ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต ศัพท์ว่า ปฏิหาริย หมายถึง จตุตถฌานและมรรค)]

ปาฐะว่า สฺวาตนาย แปลว่า เพื่อภัตที่ควรถวายในวันรุ่งขึ้น

๔๔. คำว่า ปสุกูลํ อุปฺปนฺนํ โหติ (ผ้าบังสุกุลเกิดขึ้นแล้ว) หมายความว่า เกิดขึ้น คือ ได้รับ เมื่อทรงแสวงหาอยู่ การแสวงหานั้นก็เพื่อแสดงปาฏิหาริย์อันน่าอัศจรรย์

ท่านกล่าวว่า ปาณินา โปกฺขรณึ ขณิตฺวา (ใช้พระหัตถ์ขุดสระโบกขรณี) เพราะท้าวสักกะทรงเนรมิตสระโบกขรณีขึ้น เมื่อแผ่นดินกระทบกับพระหัตถ์

๔๖-๔๙. ปาฐะว่า ชฏิลา แปลว่า ฤาษีทั้งหลาย ความจริงฤาษีเหล่านั้นได้ชื่อว่าชฎิลเพราะมีผมมุ่นเป็นชฎา

ปาฐะว่า อนฺตรฏฺฐกาสุ หิมปาตสมเย (ในกาลที่หิมะตกใน ๘ ราตรีระหว่างเดือน) หมายความว่า ในกาลที่หิมะตกใน ๘ ราตรีระหว่างเดือนทั้งสองอย่างนี้ คือ สี่ราตรีท้ายเดือน ๓ และสี่ราตรีต้นเดือน ๔ ภายในฤดูเหมันต์

ปาฐะว่า เนรญฺชราย อุมฺมุชฺชนฺติ (ผุดขึ้นในแม่น้ำเนรัญชรา) หมายความว่า ชฎิลบางพวกดำลงในน้ำที่สมมุติว่าเป็นท่าน้ำจนจมลงทั้งตัวก่อน แล้วจึงผุดขึ้นมาภายหลัง

ปาฐะว่า นิมุชฺชนฺติ (ดำลง) หมายความว่า ดำลงในน้ำจนมิดศีรษะ

ปาฐะว่า อุมฺมุชฺชนนิมุชฺชนมฺปิ กโรนฺติ (ทำการผุดขึ้นและดำลง) หมายความว่า ชฎิลบางพวกในชฎิลเหล่านั้นมีความเห็นว่าบริสุทธิ์จากบาปได้ด้วยการผุดขึ้นจากน้ำเพียงครั้งเดียว เมื่อพวกเขาผุดขึ้นจากน้ำแล้วก็หลีกไป พวกเขายังจัดว่าดำน้ำอีก เพราะการผุดขึ้นและดำลงต้องเกิดร่วมกัน เนื่องจากไม่มีการผุดขึ้นอย่างเดียวโดยไม่มีการดำลง

ชฎิลที่มีความเห็นว่าบริสุทธิ์จากบาปได้ด้วยการดำน้ำเพียงครั้งเดียว เมื่อดำน้ำครั้งหนึ่งแล้วผุดขึ้นก็หลีกไป เพราะการผุดขึ้นและดำลงต้องเกิดร่วมกัน

ชฎิลบางพวกมีความเห็นว่าบริสุทธิ์จากบาปได้เมื่ออาบน้ำโดยดำลงและผุดขึ้นหลายครั้ง พวกเขาจึงดำลงและผุดขึ้น[ในน้ำ]ในเวลาที่เหมาะสม

พระสังคีติกาจารย์หมายถึงชฎิลทั้งหมดนั้น จึงกล่าวว่า อุมฺมุชฺชนฺติปิ นิมุชฺชนฺติปิ อุมฺมุชฺชนนิมุชฺชนมฺปิ กโรนฺติ (ผุดขึ้นบ้าง ดำลงบ้าง ทำการผุดขึ้นและดำลงบ้าง)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้การผุดขึ้นจะเกิดภายหลังการดำลง แต่ผู้ดำน้ำลงอย่างเดียวมีจำนวนน้อย ส่วนผู้ที่ผุดขึ้นและทำกิจทั้งสองอย่างมีมากกว่า จึงได้กล่าวการผุดขึ้นก่อนเพื่อแสดงว่าชฎิลเหล่านั้นมีจำนวนมาก

๕๐-๕๑. ปาฐะว่า อุทกวาหโก แปลว่า ห้วงน้ำ

ปาฐะว่า เรณุหตาย แปลว่า เต็มไปด้วยฝุ่น ความหมายก็คือ เกลื่อนกล่นด้วยฝุ่น

พระดำรัสว่า เนว จ โข ตฺวํ กสฺสป อรหา (ดูกรกัสสปะ เธอมิใช่พระอรหันต์) ปฏิเสธว่าอุรุเวลกัสสปะมิใช่พระอเสกขบุคคลในกาลนั้น

พระดำรัสว่า นาปิ อรหตฺตมคฺคสมาปนฺโน (ทั้งมิใช่ผู้ดำเนินสู่ทางแห่งความเป็นพระอรหันต์) ปฏิเสธว่าท่านมิใช่พระเสกขบุคคล

พระดำรัสทั้งสอง [คือ เนว อรหา, นาปิ อรหตฺตมคฺคสมาปนฺโน (เธอมิใช่พระอรหันต์ ทั้งมิใช่ผู้ดำเนินสู่ทางแห่งความเป็นพระอรหันต์)] แสดงว่าท่านมิใช่พระอริยบุคคล

พระดำรัสว่า สาปิ เต ปฏิปทา นตฺถิ, ยาย ตฺวํ อรหา วา อสฺสสิ อรหตฺตมคฺคํ วา สมาปนฺโน (เธอไม่มีปฏิปทาที่ทำให้เป็นพระอรหันต์หรือเป็นผู้ดำเนินสู่ทางแห่งความเป็นพระอรหันต์) ปฏิเสธว่าท่านมิใช่กัลยาณปุถุชน

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า ปฏิปทา หมายความว่า วิสุทธิ ๖ มีศีลวิสุทธิเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิปทา เพราะทำให้บรรลุมรรคญาณอันประเสริฐ

พระดำรัสว่า อสฺสสิ แปลว่า พึงเป็น

พระดำรัสว่า จิรปฏิกา แปลว่า จำเดิมแต่กาลอันช้านาน หรือจำเดิมแต่กาลที่ปราบพญานาค

ในพระดำรัสว่า ขาริกาชมิสฺสํ (ผสมด้วยคานหาบอันเต็มไปด้วยบริขารของฤาษี) นี้ คำว่า ขารี คือ บริขารของฤาษีมีหินเหล็กไฟ น้ำเต้า และเข็ม คานหาบที่ใช้นำบริขารของฤาษีนั้น ชื่อว่า ขาริกาชะ (คานหาบอันเต็มไปด้วยบริขารของฤาษี)

พระดำรัสว่า อคฺคิหุตมิสฺสํ คือ เครื่องบูชาไฟมีทัพพีเป็นต้น

๕๒-๕๓. ปาฐะว่า อุปสคฺโค แปลว่า อุปสรรค

ท่านกล่าวว่า ภควโต อธิฏฺจาเนน ปญฺจ กฏฺจสตานิ น ผาลิยึสุ (ฟืน ๕๐๐ ไม่ถูกผ่าด้วยการอธิษฐานของพระผู้มีพระภาค) เป็นต้น เพื่อแสดงปาฏิหาริย์ ๑,๕๐๐ อย่างโดยนับรวมกัน ส่วนปาฏิหาริย์ ๑๖ อย่างมีการปราบพญานาคเป็นต้น ไม่นับรวมเข้าในที่นี้ ถ้านับรวมกันก็เป็นปาฏิหาริย์ ๑,๕๑๖ อย่าง

คำอธิบายเรื่องอาทิตตปริยายสูตร

๕๔. บัดนี้ พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า อถ โข ภควา (ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค) เป็นต้น เพื่อแสดงเรื่องที่ภิกษุพันรูปบรรลุอรหัตตผลด้วยอาทิตตปริยายเทศนา

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า คยายำ วิหรติ คยาสีเส (ประทับอยู่บนแผ่นหินนามว่าคยาสีสะ ใกล้หมู่บ้านคยา) หมายความว่า หมู่บ้านชื่อว่าคยา เพราะใกล้แม่น้ำคยา [พระผู้มีพระภาค]ประทับอยู่ใกล้หมู่บ้านคยานั้น

ปาฐะว่า คยายำ นี้ ลงสัตตมีวิภัตติที่มีความหมายว่า ใกล้

โดยเหตุที่ใกล้หมู่บ้านคยามีสระโบกขรณีคยาและแม่น้ำคยา และมีแผ่นหินที่เหมือนกระพองช้างนามว่าคยาสีสะที่จุภิกษุถึงพันรูป พระผู้มีพระภาคประทับอยู่บนแผ่นหินนั้น ดังนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า คยาสีเส ความหมายก็คือ ประทับอยู่บนแผ่นหินนามว่าคยาสีสะ ใกล้หมู่บ้านคยา

ปาฐะว่า ภิกฺขู อามนฺเตสิ (ตรัสกะภิกษุทั้งหลาย) หมายความว่า [พระองค์]ทรงดำริว่า เราจะเลือกแสดงพระธรรมเทศนาที่เหมาะสมแก่ภิกษุเหล่านั้น จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายกล่าวคือ พระผู้มีพระภาคทรงนำภิกษุหนึ่งพันรูป ที่ทรงบาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ไปยังคยาสีสะ ได้ประทับนั่งโดยมีภิกษุเหล่านั้นห้อมล้อมอยู่ ทรงดำริว่าธรรมกถาเช่นไรเหมาะสมแก่พวกเขา ทรงตกลงพระทัยว่า บุคคลเหล่านี้บูชาไฟตลอดเช้าและเย็น เราจะแสดงธรรมเปรียบเทียบอายตนะ ๑๒ ของพวกเขาให้เหมือนเปลวไฟที่ลุกโพลง พวกเขาจึงจะบรรลุอรหัตตผลได้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอาทิตตปริยายเทศนาว่า สพฺพำ ภิกฺขเว อาทิตฺตำ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สภาพทั้งหมดถูกไฟ ๑๑ กองเผาผลาญแล้ว) นี้ เพื่อแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้นตามที่ทรงดำริ

พึงทราบอธิบายในพระธรรมเทศนานั้นว่า สพฺพ ศัพท์มี ๔ ประเภท

๑. สัพพสัพพะ (สิ่งทั้งปวงทั้งหมด) เช่น สพฺพ ศัพท์ในตัวอย่างว่า

น ตสฺส อทฺทิฏฺฐมิธตฺถิ กิญฺจิ
อโถ อวิญฺญาตมชานิตพฺพำ

สพฺพํ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เนยฺยํ
ตถาคโต เตน สมนฺตจกฺขุ.[๑๒๗]

"พระพุทธเจ้าผู้มีพระจักษุโดยรอบ ไม่มีธรรมใดที่ไม่ทรงรู้เห็น ทรงหยั่งรู้พระธรรมทั้งปวงที่พึงหยั่งรู้ ดังนั้น จึงทรงพระนามว่าพระตถาคต (ผู้หยั่งรู้พระธรรมทั้งปวง)"

๒. อายตนสัพพะ (อายตนะทั้งหมด) เช่น สพฺพ ศัพท์ในตัวอย่างว่า สพฺพํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ, ตํ สุณาถ[๑๒๘] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจักแสดงอายตนะทั้งหมดแก่พวกเธอ จงเงี่ยโสตสดับเถิด)

๓. สักกายสัพพะ (ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมด) เช่น สพฺพ ศัพท์ในตัวอย่างว่า สพฺพธมฺมมูลปริยายํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ [๑๒๙] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจักแสดงธรรมอันเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหมด)

๔. ปเทสสัพพะ (บางส่วนทั้งหมด) เช่น สพฺพ ศัพท์ในตัวอย่างว่า สพฺพธมฺเมสุ วา ปฐมสมนฺนาหาโร อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ มโน มานสํ ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตุ [๑๓๐] (อีกอย่างหนึ่ง การนึกทีแรกในธรรมทั้งปวง จิต มโน มานัส มโนวิญญาณธาตุอันเกิดจากรูปารมณ์เป็นต้นนั้น ย่อมเกิดขึ้น)

ด้วยเหตุดังกล่าว ปเทสสัพพะ คือ อารมณ์ ๕ ประเภท สักกายสัพพะ คือ ธรรมที่มีในภูมิ ๓ อายตนสัพพะ คือ จตุภูมกธรรม (ธรรมที่มีในภูมิ ๔) สัพพสัพพะ คือ สภาวธรรมทั้งหมดที่ควรหยั่งรู้

อนึ่ง ปเทสสัพพะไม่นับเนื่องในสักกายสัพพะ เพราะมิใช่ส่วนหนึ่งในธรรมที่มีในภูมิ ๓ สักกายสัพพะไม่นับเนื่องในอายตนสัพพะ เพราะไม่รวบรวมโลกุตตรธรรม อายตนสัพพะไม่นับเนื่องในสัพพสัพพะ เพราะหมายถึงจตุภูมกธรรมเท่านั้น ไม่รวบรวมลักขณรูปและบัญญัติ พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงอายตนสัพพะในพระสูตรนี้ และเป็นอายตนะที่เป็นวิปัสสนาได้เท่านั้น

ปาฐะว่า จกฺขุ คือ จักษุ ๒ ชนิดอันได้แก่ ญาณจักษุ (จักษุคือปัญญา) และมังสจักษุ (จักษุคือตาเนื้อ)

ในเรื่องนั้น ญาณจักษุมี ๕ ประเภท ดังนี้

๑. พุทธจักษุ คือ อาสยานุสยญาณ (ญาณที่รู้อัธยาศัยและอนุสัย) และอินทริย-ปโรปริยัตตญาณ (ญาณที่รู้ความแก่กล้าของอินทรีย์) เช่น พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต[๑๓๑] (พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูหมู่สัตว์ด้วยพุทธจักษุ)

๒. ธรรมจักษุ คือ มรรคและผลขั้นต่ำ ๓ เช่น วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุ อุทปาทิ [๑๓๒] (ธรรมจักษุอันปราศจากธุลีไร้มลทินได้บังเกิดแล้ว)

๓. สมันตจักษุ คือ พระสัพพัญญุตญาณ เช่น ปาสาทมารุยฺห สมนฺตจกฺขุ[๑๓๓] (ผู้มีพระจักษุโดยรอบขึ้นสู่ปราสาท[คือปัญญา]แล้ว)

๔. ทิพยจักษุ คือ ปัญญาที่เกิดเพราะแผ่แสงสว่างออกไป เช่น ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน[๑๓๔] (ย่อมเห็นเหล่าสัตว์ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์)

๕. ปัญญาจักษุ คือ ญาณที่หยั่งรู้สัจจะ ๔ เช่น จกฺขุ อุทปาทิ [๑๓๕] (ปัญญาจักษุได้เกิดแล้ว)

แม้มังสจักษุก็มี ๒ ประเภท คือ

๑. สสัมภารจักษุ (จักษุคือดวงตา) คือ ก้อนเนื้อในเบ้าตาที่มีเปลือกตาล้อมไว้ โดยสังเขปมีส่วนประกอบ ๑๓ อย่าง คือ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส โอชา สัมภวะ (น้ำเชื้อ) ชีวิตรูป ภาวรูป จักขุประสาท และกายประสาท

โดยพิสดารมี ๔๐ อย่าง คือ รูป ๙ อย่าง คือ ธาตุ ๔ สี กลิ่น รส โอชา และสัมภวะ รวมเป็น ๓๖ โดยเนื่องด้วยสมุฏฐานทั้ง ๔ กับองค์ประกอบอีก ๔ ก่อนซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานเหล่านี้ คือ ชีวิตรูป ภาวรูป จักขุประสาท และกายประสาท

๒. ปสาทจักษุ (จักษุคือปสาทรูป) คือ รูปใสที่มองเห็นรูปารมณ์ได้ ดำรงอยู่ในบริเวณที่เห็นรูปซึ่งล้อมด้วยตาดำและมีตาขาวโอบล้อมไว้อีกชั้นหนึ่ง

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายเรื่องจักขายตนะและอายตนะอื่นโดยพิสดารไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว[๑๓๖] [ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่อธิบายซ้ำอีก]

ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาปสาทจักษุ จึงตรัสพระดำรัสว่า จกฺขุ อาทิตฺตํ (จักษุถูกไฟ ๑๑ กองเผาผลาญแล้ว) เป็นต้น

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า อาทิตฺตํ แปลว่า ถูกไฟ ๑๑ กองเผาผลาญแล้ว ความหมายก็คือ มีเปลวไฟลุกโชติช่วงแล้ว

จักขุวิญญาณ คือ วิญญาณอาศัยจักขุประสาท

อีกอย่างหนึ่ง **จักขุวิญญาณ** คือ วิญญาณของจักขุประสาทที่เป็นเหตุ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ

[คำว่า จกฺขุวิญฺญาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- วิญญาณอาศัยจักขุประสาท = จกฺขุนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณ”
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- วิญญาณของจักขุประสาท = จกฺขุสฺส วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

แม้รูปารมณ์ แสงสว่าง และมนสิการเป็นต้นจะเป็นเหตุของจักขุวิญญาณ แต่สิ่งเหล่านั้นเป็นเหตุทั่วไป จักขุประสาทเป็นเหตุเฉพาะ จึงแสดงเหตุเฉพาะ[ว่าจิตอันเป็นผลของจักขุประสาทที่เป็นเหตุ] ดังตัวอย่างว่า ยวงฺกุโร (หน่อของข้าวบาร์เลย์)

[ดินและน้ำเป็นเหตุทั่วไปที่ทำให้ต้นไม้ดำรงอยู่และเจริญเติบโต แต่เหตุเฉพาะของต้นไม้คือเมล็ดพืช ตัวอย่างว่า ยวงฺกุโร = ยวสฺส องฺกุโร (หน่อของข้าวบาร์เลย์) โดยเหตุที่ข้าวบาร์เลย์เป็นเหตุหลักให้เกิดหน่อ จึงเรียกชื่อเช่นนั้น ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๑๖) กล่าวว่า คำว่า ยวสฺส เป็นฉัฏฐีวิภัตติที่ลงในคำที่เกี่ยวเนื่องกับผลที่เกิดขึ้น (การิยสัมพันธ์) มีอุทาหรณ์อื่นว่า
- เมฆสฺส สทฺโท (เสียงของเมฆ)
- ปุตฺตาปิ ตสฺส พหโว (บุตรของท้าวกุเวรนั้นมีจำนวนมาก)
- กมฺมานํ ผลํ วิปาโก (ผลวิบากของกรรมทั้งหลาย)]

แม้โสตวิญญาณเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

จักขุสัมผัสสะ คือ ผัสสะอาศัยจักขุวิญญาณ คำนี้เป็นชื่อของผัสสะที่ประกอบกับจักขุวิญญาณ

แม้โสตสัมผัสสะเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

พระดำรัสว่า จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ (ความเสวยอารมณ์เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย) หมายความว่า เวทนาที่ประกอบกับสัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต โวฏฐัพพนจิต และชวนจิต เกิดขึ้นเพราะผัสสะอันอาศัยจักขุวิญญาณเป็นมูลเหตุ

การที่จักขุสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนาอันประกอบกับจักขุวิญญาณ เป็นเรื่องที่แน่นอนทีเดียว เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยแก่เวทนาอันเกิดร่วมกันโดยความเป็นสหชาต-ปัจจัยเป็นต้น และเป็นปัจจัยแก่เวทนาที่ไม่เกิดร่วมกันโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา.[๑๓๗]

“เวทนาที่เป็นสุข ทุกข์ หรืออุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นเหตุ”

แม้โสตทวารเวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ในข้อนี้ พระดำรัสว่า มโน (จิต) คือ ภวังคจิต เพราะทรงหมายถึงมโนทวาร หรือได้แก่ ภวังคจิต และอาวัชชนจิต เพราะรวมอาวัชชนจิตเข้าในภวังคจิต

พระดำรัสว่า ธมฺมา แปลว่า ธรรมารมณ์

พระดำรัสว่า มโนวิญฺญาณํ (มโนวิญญาณ) คือ ชวนจิตที่เกิดต่อจากอาวัชชนจิต หรือได้แก่ ชวนจิต

พระดำรัสว่า มโนสมฺผสฺโส (ผัสสะที่เกิดร่วมกับจิต) คือ ผัสสะที่เกิดร่วมกับภวังคจิต หรือได้แก่ ผัสสะที่เกิดร่วมกับภวังคจิตและอาวัชชนจิต

พระดำรัสว่า เวทยิตํ (เวทนา) คือ เวทนาที่เกิดร่วมกับชวนจิต เวทนาที่เกิดร่วมกับอาวัชชนจิต จะป่วยกล่าวไปไยในการถือเอาเวทนาที่เกิดร่วมกับภวังคจิต หรือได้แก่ เวทนาที่เกิดร่วมกับชวนจิต แม้เวทนาที่เกิดร่วมกับภวังคจิต และอาวัชชนจิตย่อมสมควรนั่นเทียว

พึงทราบข้อความในพระดำรัสว่า ราคคฺคินา เป็นต้นดังนี้

ราคะชื่อว่า ราคัคคิ (ไฟราคะ) เพราะเผาผลาญ[เหล่าสัตว์] โดยแท้จริงแล้ว เมื่อราคะเกิดขึ้นอย่างแรงกล้าย่อมเผาผลาญเหล่าสัตว์ จึงเรียกว่า ไฟ

แม้บทที่เหลือทั้ง ๒ [คือ โทสคฺคินา โมหคฺคินา] ก็มีนัยเดียวกัน

มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุณีรูปหนึ่งเดินทางไปยังโบสถ์ที่ภูเขาจิตรบรรพต ยืนดูรูปปั้นนายทวารบาล ในขณะนั้นไฟราคะของนางกำเริบอย่างแรงกล้า ไฟธาตุที่เกิดเพราะราคะนั้น เผาผลาญใจของนางพร้อมกับสหชาตธรรม เหมือนไฟภายนอกที่เผาผลาญเชื้อเพลิง เพราะไฟธาตุมีความรุนแรงยิ่ง นางถูกไฟราคะเผาผลาญจนถึงแก่ความตาย เมื่อภิกษุณีรูปอื่นจะเดินทางกลับจึงกล่าวว่า ภิกษุณีรูปนี้ยืนอยู่[ในที่นั้น] พวกเธอจงไปเรียกนางเถิด ภิกษุณีรูปหนึ่งไปจับแขนกล่าวว่า เหตุใดเธอจึงยืนอยู่ในที่นี้ เมื่อเพียงจับเท่านั้นร่างของนางก็ล้มลง สาธกนี้เป็นเรื่องที่ราคะเผาผลาญเหล่าสัตว์

สาธกที่โทสะเผาผลาญเหล่าสัตว์ คือ เรื่องมโนปโทสิกเทวดา (เทวดาที่จุติเพราะความโกรธ) ดังนี้คือ ดังได้สดับมาว่า เทพบุตรตนหนึ่งดำริว่า เราจะเล่นงานนักษัตร ได้ขึ้นรถไปตามทางพร้อมกับบริวาร ในขณะนั้นมีเทพบุตรอีกตนหนึ่งออกมาเห็นเขาไปข้างหน้า ไม่พอใจว่าผู้ยากไร้นี้เหมือนพบเห็นสิ่งที่ไม่เคยพบมาก่อน จึงตื่นเต้นชอบใจยิ่ง เทพบุตรที่ดำเนินไปข้างหน้าก็หันมาพบเทพบุตรที่โกรธนั้น แล้วโกรธตอบโดยคิดว่า เธอจะทำอะไรฉันได้ ฉันได้รับสมบัตินี้ด้วยอานุภาพของผลบุญมีทานและศีลเป็นต้น มิใช่ได้รับเพราะเธอเป็นเหตุ

เมื่อเทวดาตนหนึ่งโกรธอยู่ ส่วนเทวดาอีกตนหนึ่งไม่โกรธตอบ ก็ยังรักษา[ไม่ให้จุติ]ได้ เพราะความโกรธนั้นไม่มีเชื้อเมื่อผู้อื่นไม่โกรธ จึงไม่เป็นอาเสวนปัจจัยให้จุติ เหมือนไฟที่น้ำกระทบก็จะดับไป ผู้ไม่โกรธจึงรักษาผู้โกรธจากการจุติได้ แต่เมื่อโกรธกันทั้งสองฝ่าย ความโกรธของผู้หนึ่งจะเป็นปัจจัยแก่ผู้อื่น ความโกรธของเขาก็เป็นปัจจัยแก่ฝ่ายตรงกันข้าม เทพบุตรทั้งสองตนจึงจุติ ในขณะที่นางสนมเทพธิดาร่ำไห้คร่ำครวญอยู่ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเทพบุตรทั้งสองตนโกรธกัน ความโกรธอย่างแรงกล้าโดยเพิ่มพูนยิ่งในกันและกัน มีการเผาผลาญหทยวัตถุเป็นกิจ ได้เกิดขึ้นเผาผลาญหทยวัตถุ ย่อมทำลายกรชกายอันละเอียดยิ่ง

หลังจากนั้นอัตภาพทั้งหมดย่อมอันตรธานไป เรื่องนี้เป็นเรื่องที่โทสะเผาผลาญเหล่าสัตว์

เรื่องที่โมหะเผาผลาญเหล่าสัตว์ คือ เรื่องขิฑฑาปโทสิกเทวดา (เทวดาที่จุติเพราะการละเล่น) กล่าวคือ เทวดาเหล่านั้นมักหลงลืมสติเพราะโมหะ จึงล่วงเลยเวลาอาหารเพราะการละเล่นแล้วจุติดังนี้คือ ดังได้สดับมาว่า พวกเขาเล่นงานนักษัตรด้วยสิริสมบัติอันยิ่งใหญ่ที่ได้รับเพราะบุญพิเศษของตน ไม่รู้เวลาว่าตนบริโภคแล้วหรือยังไม่บริโภค เพราะเพลิดเพลินกับสมบัตินั้น เมื่อล่วงเลยอาหารมื้อหนึ่ง แม้พวกเขาจะกินหรือดื่มอย่างต่อเนื่องก็จะต้องจุติโดยแท้ เพราะฤทธิ์เดชที่เกิดจากกรรมมีกำลังมาก

อันที่จริง ฤทธิ์เดชของมนุษย์มีกำลังน้อย กรชกายมีกำลังมากกว่า มนุษย์จึงดำรงชีพอยู่ได้ด้วยน้ำร้อนและข้าวต้มเป็นต้นแม้จะผ่าน ๗ วันไปแล้ว ส่วนฤทธิ์เดชของเทวดามีกำลังมากกว่า เพราะเกิดจากบุญอันยิ่งใหญ่และย่อยอาหารทิพย์ที่ละเอียดอ่อนได้ กรชกายมีกำลังน้อยเพราะเป็นกายละเอียด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสกะท้าวสักกะซึ่งไม่อาจยืนบนพื้นที่ถ้ำอินทสาลคูหาว่า พระองค์จงเนรมิตกายหยาบเถิด เทวดาเหล่านั้นจึงต้องจุติเมื่อล่วงเลยเวลาอาหารมื้อหนึ่ง แม้จะดื่มกินเสมอ[ในภายหลัง]ก็จะต้องจุติโดยแท้ ประดุจดอกปทุมหรือดอกอุบลที่วางบนแผ่นหินที่ร้อนระอุ ในเวลาเที่ยงวันของคิมหันต์ฤดู

ถามว่า : อะไรคืออาหารของเทวดาเหล่านั้น และเวลาไหนเป็นเวลาอาหารของพวกเขา

ตอบว่า : กามาวจรเทวดาทั้งหมด มีอาหารทิพย์ อาหารทิพย์ของเทวดาชั้นสูงจะประณีตกว่าอาหารทิพย์ของเทวดาชั้นต่ำกว่า เทวดาจะบริโภคอาหารของตนทุกวัน

บางคนกล่าวว่า “เทวดาบริโภคอาหารทิพย์ที่มีขนาดเท่าตีนแมว เมื่ออาหารนั้นวางบนลิ้น จะแผ่ซ่านทั่วกายจรดปลายผมและปลายเล็บ อาหารดังกล่าวทำให้เทวดายังชีพอยู่ได้ตลอด ๗ วัน”

ถามว่า : ขิฑฑาปโทสิกเทวดา คือเทวดาชั้นไหน

ตอบว่า : ในคัมภีร์อรรถกถาไม่ระบุโดยตรงว่าเป็นเทวดาชั้นไหน จึงหมายถึงเทวดาทุกชั้นที่ยังชีพอยู่ได้ด้วยอาหารหยาบและจุติเพราะการละเล่น เนื่องจากท่านกล่าวโดยไม่ระบุว่า ฤทธิ์เดชที่เกิดจากกรรมของเทวดาเหล่านั้นมีกำลังมาก กรชกายมีกำลังน้อย

บางคนกล่าวว่า “เทวดาเหล่านั้นเป็นเทวดาชั้นนิมมานรดีและปรนิมมิตวสวดี เพราะได้ชื่อว่า ขิฑฑาปโทสิกา เนื่องจากจุติด้วยการละเล่น”

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า มโนปโทสิกา ปน จาตุมหาราชิกา[๑๓๘] (มโนปโทสิก-เทวดาเป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราช)

บางคนกล่าวว่า “แม้ขิฑฑาปโทสิกเทวดา ก็เป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราช”

ด้วยเหตุดังกล่าว กิเลส ๓ กองเหล่านั้น [ราคะ โทสะ โมหะ] ชื่อว่า ไฟ เพราะเผาผลาญเหล่าสัตว์ ส่วนไฟอีก ๓ กอง คือความเกิด ความแก่ ความตาย ชื่อว่า ไฟ เพราะเผาผลาญ[เหล่าสัตว์เช่นกัน] เนื่องจากเป็นเหตุให้เกิดทุกข์มากมาย การที่ความเศร้าโศกเป็นต้นเผาผลาญเหล่าสัตว์ เป็นสิ่งที่ปรากฏชัด

บทที่เหลือในที่นี้มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

พระผู้มีพระภาคตรัสลักษณะแห่งทุกข์ในพระสูตรนี้ เพราะตรัสทุกข์โดยความเป็นสิ่งที่ทนได้ยาก ด้วยเหตุที่อายตนะถูกไฟ ๑๑ กองเผาผลาญเป็นนิตย์ด้วยประการฉะนี้

จบ คำอธิบายเรื่องอาทิตตปริยายสูตร

จบ คำอธิบายเรื่องปาฏิหาริย์ที่แสดงแก่อุรุเวลกัสสปะ

คำอธิบายเรื่องการพบกับพระเจ้าพิมพิสาร

๕๕. บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ลฏฺฐิวเนติ ตาลุยฺยาเน (ปาฐะว่า ลฏฺฐิวเน คือ สวนตาล) เป็นต้น เพื่ออธิบายบทที่เข้าใจยากในพระบาลีว่า อถ โข ภควา คยาสีเส ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา (ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ คยาสีสะ ตามพระอัธยาศัยแล้ว) เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น ปาฐะว่า ตาลุยฺยาเน (สวนตาล) หมายความว่า ในสวนที่ได้รับนามเช่นนี้เพราะมีต้นตาลมาก

พึงทราบข้อความในปาฐะว่า อปฺเปกจฺเจ เยน ภควา เตนญฺชลึ ปณาเมตฺวา (บางคนประคองอัญชลีไปทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่) เป็นต้น ดังนี้

พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า อญฺชลึ ปณาเมตฺวา (ประคองอัญชลี) โดยประสงค์เอาพราหมณ์และคหบดีที่เข้าได้ทั้งสองฝ่าย ดังได้สดับมาว่า พวกเขาคิดว่าถ้าพวกมิจฉาทิฏฐิจะตำหนิเราว่า เหตุใดพวกท่านจึงกราบไหว้พระสมณโคดม เราจะตอบพวกเขาว่า การประณมมือจึงเป็นการกราบไหว้หรือ ถ้าพวกสัมมาทิฏฐิตำหนิพวกเราว่า เหตุใดพวกท่านจึงไม่กราบไหว้พระผู้มีพระภาค เราจะตอบพวกเขาว่า การจรดศีรษะกับพื้นดินเท่านั้นจึงเป็นการกราบไหว้หรือ การประณมมือก็นับเป็นการกราบไหว้มิใช่หรือ

ปาฐะว่า นามโคตฺตํ สาเวตฺวา (ประกาศชื่อและโคตร) หมายความว่า ผู้กล่าวว่าข้าแต่พระสมณโคดม ข้าพเจ้ามีนามว่าทัตตะหรือมิตตะ เป็นบุตรของคนชื่อโน้น ได้มาสู่ที่นี้ชื่อว่า ผู้ประกาศชื่อ ส่วนผู้กล่าวว่าข้าแต่พระสมณโคดม ข้าพเจ้าชื่อวาเสฏฐะหรือชื่อกัจจานะได้มาสู่ที่นี้ ชื่อว่า ผู้ประกาศโคตร

ดังได้สดับมาว่า พวกเขาเป็นคนยากจน เป็นบุตรของสกุลเก่าแก่ คิดว่าเราจะมีชื่อเสียงเลื่องลือโดยชื่อและโคตรท่ามกลางบริษัท จึงได้ทำอย่างนี้ ส่วนผู้ที่นั่งนิ่งเป็นคนเจ้าเล่ห์และคนเขลา

ในเรื่องนั้น คนเจ้าเล่ห์คิดว่าถ้าพูดหนึ่งคำหรือสองคำก็จะเป็นคนรู้จัก เมื่อรู้จักกันก็จะไม่อาจหลีกเลี่ยงการถวายภัตหนึ่งมื้อหรือสองมื้อ จึงนั่งนิ่งเพื่อไม่ให้เกิดความคุ้นเคย คนเขลานั่งก้มหน้าเพราะไม่มีปัญญา ชอบนั่งนิ่งในทุกสถานที่เหมือนก้อนดิน

ท่านกล่าวว่า ตาปสจริยาย กิสสรีรตฺตา (เพราะมีสรีระซูบผอมด้วยข้อประพฤติของดาบส) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า กิสโกวทานะ คือ ผู้สั่งสอนฤาษี ในปาฐะนี้

[คำว่า กิสโกวทาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กิสนฺตีติ กิสกา (คนผอม, กิส ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย)

- โอวทตีติ โอวทาโน (คนสอน, อว บทหน้า + วท ธาตุ = พูดชัดเจน + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ทีฆะสระ อ ใน ท เป็น อา ด้วยมหาสูตร หรือมาจาก อาน ปัจจัย)

- กิสเก โอวทาโน กิสโกวทาโน (ทุติยาตัปปุริสสมาส)]

พระดำรัสว่า อคฺคิหุตฺตํ แปลว่า การบูชาไฟ

ท่านกล่าวว่า เอเต รูปาทโย กาเม (กามคุณมีรูปารมณ์เป็นต้นนี้) เพื่อแสดงว่าอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้นได้ชื่อว่า กามคุณ ในเรื่องนี้ เพราะน่าเพลิดเพลินยินดี

พระดำรัสว่า ยญฺญา อภิวทนฺติ แปลว่า ย่อมกล่าวว่าบริบูรณ์ได้เพราะบูชาไฟ

ในพระดำรัสว่า อุปธีสุ นี้ อุปธิธรรมมี ๔ ประเภท คือ กามุปธิ (กามคุณคือวัตถุกาม) ขันธุปธิ (ขันธ์ ๕) กิเลสุปธิ (กิเลส) และอภิสังขารุปธิ (กุศลกรรมและอกุศลกรรม) ซึ่งอธิบายได้ว่า กามคุณได้ชื่อว่า **อุปธิ** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสุข เนื่องจากเป็นที่อาศัยของความสุข สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ยํ ปญฺจ กามคุเณ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ กามานํ อสฺสาโท.[๑๓๙]

“สุขและโสมนัสที่เกิดขึ้นอาศัยกามคุณ ๕ นี้ เป็นสภาวะพอใจกามคุณ”

ขันธ์ได้ชื่อว่า **อุปธิ** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ที่มีขันธ์เป็นเหตุ

กิเลสได้ชื่อว่า **อุปธิ** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย

อภิสังขารได้ชื่อว่า **อุปธิ** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ

ท่านกล่าวว่า ขนฺธุปธีสุ มลนฺติ ญตฺวา (ทราบว่ากามคุณอารมณ์เป็นมลทินในขันธ์) เพื่อแสดงว่าพระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาขันธุปธิในที่นี้

พระดำรัสว่า ยญฺญา มลเมว วทนฺติ แปลว่า ย่อมกล่าวว่าเกิดมลทินเท่านั้นเพราะบูชาไฟ

พระดำรัสว่า ยิฏฺเฐ คือ การบูชาไฟที่ยิ่งใหญ่

พระดำรัสว่า หุเต คือ การบูชาไฟที่ควรกระทำทุกๆ วัน

พระดำรัสว่า กามภเว อสตฺตํ แปลว่า ไม่ยึดติดในกามภูมิ ความหมายก็คือหลุดพ้นจากกามภูมินั้น

๕๗-๕๘. ปาฐะว่า อาสีสนา แปลว่า ความปรารถนา

ท้าวสักกะ[ที่จำแลงกายเป็นมาณพ]กล่าวว่า สิงฺคีนิกฺขสวณฺโณ เพราะทองสิงคีเป็นทองประเสริฐสุดในบรรดาทองอันเป็นทิพย์

อนึ่ง บรรดาทองที่มนุษย์ใช้สอย ทองยุตติกตะเป็นทองมีค่าน้อยที่สุด ทองรสวิทธะมีค่ากว่านั้น ส่วนทองที่เกิดในบ่อมีค่ากว่าทองนั้น ทองซึ่งเป็นทองทิพย์ทั้งหมด เลิศกว่าทองของมนุษย์ แม้ในบรรดาทองทิพย์เหล่านั้น ทองสาตกุมภะเลิศกว่าทองจามีกร ทองชมพูนุทเลิศกว่าทองสาตกุมภะ ทองสิงคีเลิศกว่าทองชมพูนุท จึงถือว่าเป็นทองเลิศที่สุด

ปาฐะว่า สิงฺคีนิกฺขํ (ทองสิงคีหนึ่งนิกขะ) หมายความว่า แผ่นทองที่ทำด้วยทองสิงคีหนักหนึ่งนิกขะ โดยแท้จริงแล้ว ทองที่ยังไม่ครบหนึ่งนิกขะจะใช้หล่อไม่ได้ ส่วนแผ่นทองหนักกว่าหนึ่งนิกขะใช้หล่อได้ก็จริง แต่ยังมีสีไม่งดงาม จัดเป็นทองหยาบ ทองที่หนักหนึ่งนิกขะเต็ม จึงจะใช้หล่อได้ดีและมีสีงดงาม

บางคนกล่าวว่า “๑ นิกขะ = ๒๐ สุวรรณะ”

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “๑ นิกขะ = ๒๕ สุวรรณะ”

ในคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกาย[๑๔๐] กล่าวว่า “๑ นิกขะ = ๕ สุวรรณะ”

บางคนกล่าวว่า “๔ ธรณะ = ๑ สุวรรณะ”

[ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงมาตราชั่งในเรื่องนี้ตามคัมภีร์อรรถกถามัชฌิมนิกายว่า

สุวณฺโณ ปญฺจธรณํ นิกฺขํ ตฺวนิตฺถิ ปญฺจ เต
ปาโท ภาเค จตุตฺเถถ ธรณานิ ปลํ ทส.[๑๔๑]

“๕ ธรณะ = ๑ สุวัณณะ
๕ สุวัณณะ = ๑ นิกขะ มิใช่อิตถีลิงค์ [คือ เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์]
ปาท ศัพท์ย่อมปรากฏในส่วนที่ ๔
๑๐ ธรณะ = ๑ ปละ”]

คำว่า ทสสุ อริยวาเสสุ วุตฺถวาโส (ผู้ประพฤติอยู่แล้วในธรรมเป็นที่อยู่ของพระอริยะ ๑๐ อย่าง) คือ ผู้ประพฤติธรรม ๑๐ อย่างของพระอริยะ ดังปรากฏในพระบาลี[๑๔๒] ว่า

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปญฺจงฺควิปฺปหีโน โหติ ฉฬงฺคสมนฺนาคโต เอการกฺโข จตุรา-ปสฺเสโน ปนุณฺณปจฺเจกสจฺโจ สมวยสฏฺเฐสโน อนาวิลสงฺกปฺโป ปสฺสทฺธกายสงฺขาโร สุวิมุตฺต-จิตฺโต สุวิมุตฺตปญฺโญ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๖ รักษาแต่อย่างเดียว มีธรรมเป็นที่พักพิง ๔ แห่ง ขจัดความเห็นส่วนตัว สละการแสวงหา มีความดำริไม่ขุ่นมัว สงบระงับกายสังขาร มีจิตหลุดพ้นด้วยดี มีปัญญาหลุดพ้นด้วยดี”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปญฺจงฺควิปฺปหีโน โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน กามจฺฉนฺโท ปหีโน โหติ. พฺยาปาโท ปหีโน โหติ. ถินมิทฺธํ ปหีนํ โหติ. อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ ปหีนํ โหติ. วิจิกิจฺฉา ปหีนา โหติ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปญฺจงฺควิปฺปหีโน โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ละองค์ ๕ อย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ละกามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้ละองค์ ๕ อย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฉฬงฺคสมนฺนาคโต โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน. โสเตน สทฺทํ สุตฺวา ฯเปฯ ฆาเนน คนฺธํ ฆายิตฺวา, ชิวฺหาย รสํ สายิตฺวา, กาเยน โผฏฺฐพฺพํ ผุสิตฺวา, มนสา ธมฺมํ วิญฺญาย เนว สุมโน โหติ น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฉฬงฺคสมนฺนาคโต โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยองค์ ๖ อย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อเห็นรูปก็ไม่ยินดียินร้าย มีอุเบกขาและสติสัมปชัญญะ เมื่อฟังเสียง...ดมกลิ่น... ลิ้มรส...กระทบสัมผัส...รับรู้ธรรมารมณ์ ก็ไม่ยินดียินร้าย มีอุเบกขาและสติสัมปชัญญะ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยองค์ ๖ อย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอการกฺโข โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สตารกฺเขน เจตสา สมนฺนาคโต โหติ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอการกฺโข โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุรักษาแต่อย่างเดียวอย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยจิตอันรักษาด้วยสติ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเป็นผู้รักษาแต่อย่างเดียวอย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จตุราปสฺเสโน โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สงฺขาเยกํ ปฏิเสวติ. สงฺขาเยกํ อธิวาเสติ. สงฺขาเยกํ ปริวชฺเชติ. สงฺขาเยกํ วิโนเทติ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ จตุรา-ปสฺเสโน โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีธรรมเป็นที่พักพิง ๔ แห่งอย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณาแล้ว ย่อมเสพสิ่งหนึ่ง อดทนสิ่งหนึ่ง หลีกเลี่ยงสิ่งหนึ่ง และบรรเทาสิ่งหนึ่ง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีธรรมเป็นที่พักพิง ๔ แห่งอย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปนุณฺณปจฺเจกสจฺโจ โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยานิ ตานิ ปุถุสมณพฺราหฺมณานํ ปุถุปจฺเจกสจฺจานิ, สพฺพานิ ตานิ นุณฺณานิ โหนฺติ ปนุณฺณานิ จตฺตานิ วนฺตานิ มุตฺตานิ ปหีนานิ ปฏินิสฺสฏฺฐานิ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปนุณฺณปจฺเจกสจฺโจ โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุขจัดความเห็นส่วนตัวอย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ขจัดความเห็นส่วนตัวเป็นอันมากของเหล่าสมณะและพราหมณ์ สละแล้ว คลายแล้ว พ้นแล้ว ละแล้ว สลัดออกแล้ว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุขจัดความเห็นส่วนตัวอย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมวยสฏฺเจสโน โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน กาเมสนา ปหีนา โหติ. ภเวสนา ปหีนา โหติ. พฺรหฺมจริเยสนา ปฏิปฺปสฺสทฺธา. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ สมวยสฏฺเจสโน โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสละการแสวงหาอย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สละการแสวงหากาม สละการแสวงหาภพ สงบระงับการแสวงหาพรหมจรรย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสละการแสวงหาอย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อนาวิลสงฺกปฺโป โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน กามสงฺกปฺโป ปหีโน โหติ. พฺยาปาทสงฺกปฺโป ปหีโน โหติ. วิหึสาสงฺกปฺโป ปหีโน โหติ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อนาวิลสงฺกปฺโป โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีความดำริไม่ขุ่นมัวอย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ละความดำริในกาม ความดำริในการปองร้าย และความดำริในการเบียดเบียน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีความดำริไม่ขุ่นมัวอย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปสฺสทฺธกายสงฺขาโร โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปสฺสทฺธกายสงฺขาโร โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสงบระงับกายสังขารอย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีสุขและทุกข์ เพราะละสุขและทุกข์ได้ ทั้งยังดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ มีสติบริสุทธิ์ประกอบด้วยอุเบกขา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุสงบระงับกายสังขารอย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุวิมุตฺตจิตฺโต โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ราคา จิตฺตํ วิมุตฺตํ โหติ. โทสา จิตฺตํ วิมุตฺตํ โหติ. โมหา จิตฺตํ วิมุตฺตํ โหติ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุวิมุตฺตจิตฺโต โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีจิตหลุดพ้นอย่างไร จิตของภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ หลุดพ้นแล้วจากราคะ โทสะ และโมหะ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีจิตหลุดพ้นอย่างนี้แล”

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุวิมุตฺตปญฺโญ โหติ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ราโค เม ปหีโน อุจฺฉินฺนมูโล ตาลาวตฺถุกโต อนภาวงฺกโต อายตึ อนุปฺปาทธมฺโมติ ปชานาติ. โทโส เม ปหีโน ฯเปฯ โมโห เม ปหีโน อุจฺฉินฺนมูโล ตาลาวตฺถุกโต อนภาวงฺกโต อายตึ อนุปฺปาทธมฺโมติ ปชานาติ. เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุวิมุตฺตปญฺโญ โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีปัญญาหลุดพ้นอย่างไร ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้หยั่งรู้ว่า เราละราคะแล้ว ตัดรากขาด ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่เกิดอีก มีสภาพไม่เกิดขึ้นต่อไป เราละโทสะแล้ว...เราละโมหะแล้ว ตัดรากขาด ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่เกิดอีก มีสภาพไม่เกิดขึ้นต่อไป

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุมีปัญญาหลุดพ้นอย่างนี้แล”

ในเรื่องนั้น คำว่า วาสะ คือ ธรรมเป็นที่อยู่

คำว่า อริยวาส คือ ธรรมเป็นที่อยู่ของพระอริยะ เพราะปุถุชนไม่มีธรรมเช่นนั้น

อนึ่ง พระอริยะในที่นี้ คือ พระขีณาสพ โดยสำนวนที่แสดงบุคคลผู้สูงสุด

[อุกกัฏฐนัย คือ สำนวนที่หมายถึงบุคคลหรือสภาพที่สูงสุด เช่นคำว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่บุรุษรูปงาม) คำว่า กญฺญา (สาวน้อย) แม้จะเป็นคำทั่วไปไม่ระบุว่าเป็น

สาวงามหรือไม่งาม ก็หมายถึงสาวงามที่สุดโดยอุกกัฏฐนัย เพราะมีคำว่า อภิรูปสฺส (แก่บุรุษรูปงาม) จึงต้องให้สาวงามที่เหมาะสมแก่บุรุษรูปงาม]

พระดำรัสว่า เอการกฺโข (ผู้รักษาแต่อย่างเดียว) หมายความว่า ชื่อว่า เอกา-รักขะ เพราะมีการรักษาอย่างเดียวคือสติ ความจริงแล้วสติของพระขีณาสพทำให้สำเร็จกิจคือการรักษาทุกเมื่อในทวารทั้ง ๓ จึงกล่าวได้ว่าปัญญาหยั่งรู้ย่อมปรากฏทุกเมื่อแก่ท่านผู้เดิน ยืน นอน และตื่นอยู่

พระดำรัสว่า จตุราปสฺเสโน (มีธรรมเป็นที่พักพิง ๔ แห่ง) หมายความว่า ชื่อว่า จตุราปัสเสนะ เพราะมีธรรมเป็นที่พักพิง ๔ แห่ง

พระดำรัสว่า สงฺขาย แปลว่า ด้วยปัญญา

พระดำรัสว่า ปฏิเสวติ (ย่อมเสพ) หมายความว่า เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ย่อมเสพที่ควรใช้สอยเท่านั้น

พึงทราบความพิสดารของเรื่องนั้นตามนัยเป็นต้นว่า

ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปริภุญฺชติ.[๑๔๓]

“ภิกษุพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ย่อมใช้สอยจีวร”

พระดำรัสว่า สงฺขาเยกํ อธิวาเสติ (เมื่อพิจารณาแล้ว ย่อมอดทนสิ่งหนึ่ง) หมายความว่า เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ย่อมอดทนสิ่งที่ควรอดทนเท่านั้น

พึงทราบความพิสดารในเรื่องนี้ตามนัยเป็นต้นว่า

ปฏิสงฺขา โยนิโส ขโม โหติ สีตสฺส.[๑๔๔]

“ภิกษุพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว เป็นผู้อดทนต่อความเย็น”

พระดำรัสว่า ปริวชฺเชติ หมายความว่า เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ย่อมหลีกเลี่ยงสิ่งที่ควรหลีกเลี่ยงเท่านั้น

พึงทราบความพิสดารของเรื่องนี้ตามนัยเป็นต้นว่า

ปฏิสงฺขา โยนิโส จณฺฑึ หตฺถึ ปริวชฺเชติ. [๑๔๕]

“ภิกษุพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ย่อมหลีกเลี่ยงช้างดุ”

พระดำรัสว่า วิโนเทติ หมายความว่า เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ย่อมบรรเทา คือ ทำลายกามวิตกเป็นต้นที่ควรขจัด กล่าวคือ ไม่ให้โอกาสเกิดขึ้นภายในตน

พึงทราบความพิสดารในเรื่องนี้ตามนัยเป็นต้นว่า อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ[๑๔๖] (ย่อมไม่อดกลั้นกามวิตกที่เกิดขึ้น)

พระดำรัสว่า ปนุณฺณปจฺเจกสจฺโจ หมายความว่า ชื่อว่า ปนุณณปัจเจกสัจจะ (ผู้ขจัดความเห็นส่วนตัว) เพราะเป็นผู้ขจัดความเห็นส่วนตัว เนื่องจากเชื่อเป็นการส่วนตัวว่า ความเห็นนี้เท่านั้นถูกต้อง

พระดำรัสว่า ปุถุสมณพฺราหฺมณานํ แปลว่า [ความเห็นส่วนตัว]ของสมณพราหมณ์เป็นอันมาก

อนึ่ง ในที่นี้บรรพชิตผู้ออกบวช ชื่อว่า สมณะ ส่วนผู้เกิดในสกุลพราหมณ์ ชื่อว่าพราหมณ์

พระดำรัสว่า ปุถุปจฺเจกสจฺจานิ แปลว่า ความเห็นส่วนตัวเป็นอันมาก หมายความว่า ความเห็นมากมายที่ยึดถือเป็นการส่วนตัวว่า ความเห็นนี้เท่านั้นถูกต้อง

พระดำรัสว่า นุณฺณานิ แปลว่า นำออกแล้ว

พระดำรัสว่า ปนุณฺณานิ แปลว่า นำออกดีแล้ว

พระดำรัสว่า จตฺตานิ แปลว่า ละแล้ว

พระดำรัสว่า วนฺตานิ แปลว่า คลายแล้ว

พระดำรัสว่า มุตฺตานิ หมายความว่า ทำให้ขาดความเกี่ยวพันแล้ว

พระดำรัสว่า ปหีนานิ แปลว่า สละแล้ว

พระดำรัสว่า ปฏินิสฺสฏฺฐานิ (สละออกแล้ว) หมายความว่า สละออกแล้วโดยไม่เกิดจิตเช่นนั้นอีก

ศัพท์เหล่านี้ทุกศัพท์เป็นคำไวพจน์ของการขจัดความเห็นที่เคยยึดติดก่อนจะบรรลุอริยมรรค

ในพระดำรัสว่า สมวยสฏฺเจสโน (ผู้สละการแสวงหา) นี้ พระดำรัสว่า อวยา แปลว่า ทั้งหมด พระดำรัสว่า สฏฺจา แปลว่า สละ ชื่อว่า สมวยสัฏเฐสนะ เพราะเป็นผู้สละการแสวงหากามคุณ ภพ และพรหมจรรย์ทั้งหมด ความหมายก็คือ ผู้สละการแสวงหากามคุณภพ และพรหมจรรย์ทั้งหมดโดยชอบ

พระดำรัสว่า ราคา จิตฺตำ วิมุตฺตำ (จิตหลุดพ้นแล้วจากราคะ) เป็นต้น แสดงความสำเร็จหน้าที่ของมรรค เพราะแสดงการขจัดราคะเป็นต้น

พระดำรัสว่า ราโค เม ปหีโน (เราขจัดราคะแล้ว) เป็นต้น แสดงอริยผลโดยมีปัจจเวกขณญาณเป็นประธาน เพราะเมื่อพระขีณาสพบรรลุอรหัตตผลแล้วย่อมรู้แจ้งว่าราคะเป็นต้นมีสภาพไม่เกิดอีก ความรู้เช่นนั้นได้ชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ

ในเรื่องนั้น การละองค์ ๕ การขจัดความเห็นส่วนตัว สละการแสวงหา[กามคุณภพ พรหมจรรย์] และการบรรเทาในธรรมเป็นที่พักพิงซึ่งตรัสว่า สงฺขาเยกำ ปฏิเสวติ อธิวาเสติ ปริวชฺเชติ วิโนเทติ.[๑๔๗] (เมื่อพิจารณาแล้ว ย่อมเสพสิ่งหนึ่ง อดทนสิ่งหนึ่ง หลีกเลี่ยงสิ่งหนึ่ง และบรรเทาสิ่งหนึ่ง) เป็นหน้าที่ของมรรคโดยแท้ ส่วนธรรมอื่นสำเร็จด้วยมรรค

ปาฐะว่า ทสพโล หมายความว่า ชื่อว่า ทสพละ (ผู้มีกำลัง ๑๐) เพราะมีกำลังกายและกำลังปัญญา ๑๐ กล่าวคือ กำลังของพระตถาคตมี ๒ ประเภท คือ กำลังกาย และกำลังปัญญา

ในเรื่องนั้น พระองค์มีกำลังกายตามลำดับตระกูลช้าง ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

กาฬาวกญฺจ คงฺเคยฺยำ ปณฺฑรำ ตมฺพปิงฺคลำ
คนฺธมงฺคลเหมญฺจ อุโปสถฉทฺทนฺติเม ทส.[๑๔๘]

"ตระกูลช้างมี ๑๐ จำพวก คือ ช้างกาฬาวกะ (ช้างสีดำธรรมดา) ช้างคังเคยยะ (ช้างคงคา) ช้างปัณฑระ (ช้างเผือก) ช้างตัมพะ (ช้างสีแดง) ช้างปิงคละ (ช้างสีดำแดง) ช้างคันธะ (ช้างที่มีกลิ่นหอม) ช้างมังคละ (ช้างมงคล) ช้างเหมวตะ (ช้างสีเทา) ช้างอุโบสถ (ช้างสีที่เรียบร้อย) และช้างฉัททันต์ (ช้างที่เกิดในสระฉัททันต์)"

[คาถาข้างต้นพบในคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมนิกายเป็นต้น ส่วนคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาประพันธ์คาถานี้ในลักษณะของมาตราพฤติว่า

กาฬาวกคงฺเคยฺยา ปณฺฑรตมฺพา จ ปิงฺคโล คนฺโธ
มงฺคลเหโมโปสถ- ฉทฺทนฺตา คชกุลานิ เอตานิ.[๑๔๙]

"ช้างกาฬาวกะ ช้างคังเคยยะ ช้างปัณฑระ ช้างตัมพะ ช้างปิงคละ ช้างคันธะ ช้างมังคละ ช้างเหมวตะ ช้างอุโบสถ และช้างฉัททันต์ เหล่านี้เป็นตระกูลช้าง [๑๐ จำพวก]"

อย่างไรก็ตาม ในอรรถกถาของมหาปรินิพพานสูตรกล่าวถึงช้าง ๑๐ จำพวกในเรื่องพละกำลังของพระตถาคต ซึ่งมีชื่อต่างไปจากข้อความข้างต้นว่า

โคจริ กาฬาโป คงฺเคยฺโย ปิงฺคโล ปพฺพเตยฺยโก.
เหมวโต จ ตมฺโพ จ มนฺทากินิ อุโปสโถ.
ฉทฺทนฺโตเยว ทสโม เอเต นาคานมุตฺตมา.[๑๕๐]

"ช้างโคจริ ช้างกาฬาปะ ช้างคังเคยยะ ช้างปิงคละ ช้างปัพพเตยยกะ ช้างเหมวตะ ช้างตัมพะ ช้างมันทากินิ ช้างอุโบสถ และช้างฉัททันต์ที่ ๑๐ ช้างเหล่านี้ประเสริฐกว่าช้างทั้งหลาย"

อนึ่ง ชื่อว่า กาฬาปะ ในบาทที่ ๑ พบในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า กาฬมฺโพ ตามนัยนี้มีชื่อว่า กาฬัมพะ นอกจากนั้น ในฎีกาของทีฆนิกาย[๑๕๑]

กล่าวว่าแม้ช้างดังกล่าวมีชื่อต่างกันในคัมภีร์อรรถกถา ก็เป็นอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงชื่อเรียกเท่านั้น]

ในเรื่องนั้น พึงทราบช้างกาฬาวกะเป็นตระกูลช้างทั่วไป

- กำลังกายของบุรุษ ๑๐ คน เท่ากับกำลังของช้างกาฬาวกะ ๑ เชือก
- กำลังของช้างกาฬาวกะ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างคังเคยยะ ๑ เชือก
- กำลังของช้างคังเคยยะ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างปัณฑระ ๑ เชือก
- กำลังของช้างปัณฑระ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างตัมพะ ๑ เชือก
- กำลังของช้างตัมพะ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างปิงคละ ๑ เชือก

- กำลังของช้างปิงคละ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างคันธะ ๑ เชือก
- กำลังของช้างคันธะ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างมังคละ ๑ เชือก
- กำลังของช้างมังคละ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างเหมวตะ ๑ เชือก
- กำลังของช้างเหมวตะ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างอุโบสถ ๑ เชือก
- กำลังของช้างอุโบสถ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของช้างฉัททันต์ ๑ เชือก
- กำลังของช้างฉัททันต์ ๑๐ เชือก เท่ากับกำลังของพระตถาคต

กำลังดังกล่าวเรียกว่านารายนสังฆาตพละ (กำลังของสายฟ้า) ในบทนั้น แสงเรียกว่านารา สายฟ้าเรียกว่านารายนะ เพราะเป็นที่เกิดแสงจำนวนมาก กำลังนั้นเป็นกำลังของช้างทั่วไปหนึ่งพันโกฏิ [๑ หมื่นล้านเชือก] และบุรุษหนึ่งหมื่นโกฏิ [๑ แสนล้านคน] กำลังที่กล่าวนี้เป็นกำลังกายของพระตถาคต

กำลังปัญญาตรัสไว้ในพระบาลี[๑๕๒] ว่า

ทส โข ปนิมานิ สาริปุตฺต ตถาคตสฺส ตถาคตพลานิ, เยหิ พเลหิ สมนฺนาคโต ตถาคโต อาสภำ ฐานำ ปฏิชานาติ. ปริสาสุ สีหนาทำ นทติ. พฺรหฺมจกฺกำ ปวตฺเตติ. กตมานิ ทส. อิธ สาริปุตฺต ตถาคโต ฐานญฺจ ฐานโต อฏฺฐานญฺจ อฏฺฐานโต ยถาภูตำ ปชานาติ. ยมฺปิ สาริปุตฺต ตถาคโต ฐานญฺจ ฐานโต อฏฺฐานญฺจ อฏฺฐานโต ยถาภูตำ ปชานาติ, อิทมฺปิ สาริปุตฺต ตถาคตสฺส ตถาคตพลำ โหติ, ยำ พลำ อาคมฺม ตถาคโต อาสภำ ฐานำ ปฏิชานาติ. ปริสาสุ สีหนาทำ นทติ. พฺรหฺมจกฺกำ ปวตฺเตติ.

“ดูกรสารีบุตร ตถาคตมีกำลัง ๑๐ เหล่านี้ ทำให้ปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ บันลือสีหนาทในบริษัท ประกาศพรหมจรรย์ กำลัง ๑๐ เหล่านั้นคืออะไร ดูกรสารีบุตร ตถาคตย่อมรู้เหตุในโลกนี้ว่าเป็นเหตุ และรู้ธรรมที่ไม่เป็นเหตุว่ามิใช่เหตุ ดูกรสารีบุตร กำลังนี้เป็นกำลังของตถาคตประการหนึ่ง ทำให้ปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ บันลือสีหนาทในบริษัท ประกาศพรหมจรรย์”

ปุน จปรำ สาริปุตฺต ตถาคโต อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานำ กมฺมสมาทานานำ ฐานโส เหตุโส วิปากำ ยถาภูตำ ปชานาติ ฯเปฯ

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตย่อมรู้วิบากของกรรมที่บุคคลสั่งสมไว้ อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยเหตุปัจจัยตามความเป็นจริง...”

ปุน จปรํ สาริปุตฺต ตถาคโต สพฺพตฺถคามินึ ปฏิปทำ ยถาภูตำ ปชานาติ ฯเปฯ

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตย่อมรู้ชัดปฏิปทาที่ยังสัตว์ให้เกิดในภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริง...”

ปุน จปรำ สาริปุตฺต ตถาคโต อเนกธาตุำ นานาธาตุำ โลกำ ยถาภูตำ ปชานาติ ฯเปฯ

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตย่อมรู้แจ้งโลก [ขันธ์ อายตนะ และธาตุ] อันมีธาตุต่างกันมากมายตามความเป็นจริง...”

ปุน จปรำ สาริปุตฺต ตถาคโต สตฺตานำ นานาธิมุตฺติกตำ ยถาภูตำ ปชานาติ ฯเปฯ

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตย่อมรู้แจ้งอัธยาศัยต่างๆ ของเหล่าสัตว์ตามความเป็นจริง...”

ปุน จปรำ สาริปุตฺต ตถาคโต ปรสตฺตานำ ปรปุคฺคลานำ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตำ ยถาภูตำ ปชานาติ ฯเปฯ

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตย่อมรู้แจ้งอินทรีย์ที่หย่อนและแก่กล้าของเหล่าสัตว์ตามความเป็นจริง...”

ปุน จปรำ สาริปุตฺต ตถาคโต ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตีนำ สำกิเลสำ โวทานำ วุฏฺฐานำ ยถาภูตำ ปชานาติ ฯเปฯ

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตย่อมรู้แจ้งความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออกของฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติตามความเป็นจริง...”

ปุน จปรำ สาริปุตฺต ตถาคโต อเนกวิหิตำ ปุพฺเพนิวาสำ อนุสฺสรติ. เสยฺยถิทำ. เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย ฯเปฯ อิติ สาการำ สอุทฺเทสำ อเนกวิหิตำ ปุพฺเพนิวาสำ อนุสฺสรติ ฯเปฯ

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง...ตถาคตย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมากพร้อมทั้งลักษณะและชื่อเรียก...”

ปุน จปรํ สาริปุตฺต ตถาคโต ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต ปสฺสติ จวมาเน อุปปชฺชมาเน หีเน ปณีเต สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ สุคเต ทุคฺคเต. ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานาติ ฯเปฯ

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติและปฏิสนธิ เลวทราม ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้แจ้งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม...”

ปุน จปรํ สาริปุตฺต ตถาคโต อาสวานํ ขยา อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเวว ธมฺเม สยं อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรติ ฯเปฯ อิทมฺปิ สาริปุตฺต ตถาคตสฺส ตถาคตพลํ โหติ, ยं พลํ อาคมฺม ตถาคโต อาสภํ ฐานํ ปฏิชานาติ. ปริสาสุ สีหนาทं นทติ. พฺรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตติ. อิมานิ โข สาริปุตฺต ทส ตถาคตสฺส ตถาคตพลานิ.

“ดูกรสารีบุตร อีกประการหนึ่ง ตถาคตบรรลุเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะหมดสิ้นไปด้วยปัญญาอันรู้ยิ่งเองในปัจจุบัน...ดูกรสารีบุตร กำลังนี้เป็นกำลังของตถาคตประการหนึ่ง ทำให้ปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ บันลือสีหนาทในบริษัท ประกาศพรหมจรรย์ ดูกรสารีบุตร กำลัง ๑๐ เหล่านี้เป็นกำลังของตถาคต”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ฐานญฺจ ฐานโต แปลว่า [ทรงรู้]เหตุว่าเป็นเหตุ คือทรงรู้ว่าเหตุคือธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดผลธรรมนั้นๆ ส่วนธรรมที่ไม่เป็นปัจจัยให้เกิดผลธรรมนั้นๆ ไม่ใช่เหตุ จึงทรงรู้เหตุว่าเป็นเหตุและรู้ธรรมที่ไม่เป็นเหตุว่ามิใช่เหตุตามความเป็นจริง

พระดำรัสว่า ยมฺปิ แปลว่า ด้วยญาณใด

พระดำรัสว่า กมฺมสมาทานานํ แปลว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่บุคคลสั่งสมไว้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กัมมสมาทาน คือ กรรมนั้นแหละ

[คำว่า กมฺมสมาทาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กรรมที่บุคคลสั่งสมไว้ = สมาทิยีสูติ สมาทานานิ, สมาทานานิ กมฺมานิ กมฺมสมาทานานิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส และสลับบทจาก สมาทานกมฺม เป็น กมฺมสมาทาน)

- กรรม = กมฺมานิ เอว กมฺมสมาทานานิ (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส สมาทาน ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ตนประกอบร่วม ไม่มีอรรถพิเศษ)]

พระดำรัสว่า ฐานโส เหตุโส แปลว่า โดยปัจจัยและเหตุ

ในเรื่องนั้น ภพ อุปธิ (กรรมในปัจจุบัน) กาลเวลา และความเพียร เป็นปัจจัยของวิบาก ส่วนกรรมเป็นเหตุของวิบากนั้น

[การที่ผลกรรมในอดีตจะให้ผลในปัจจุบันชาติได้นั้นขึ้นอยู่กับความถึงพร้อมหรือความวิบัติของภพ อุปธิ คือ กรรมในปัจจุบัน กาลเวลา และความเพียร ดังคัมภีร์ฎีกากล่าวสรุปข้อความในคัมภีร์อรรถกถาเป็นคาถาว่า

กาโลปธิปโยคานำ คติยา จ ยถารหำ
สมฺปตฺติญฺจ วิปตฺติญฺจ กมฺมมาคมฺม ปจฺจติ.[๑๕๓]

"กรรมย่อมให้ผลตามสมควร โดยอาศัยความถึงพร้อมหรือความวิบัติแห่งภพ อุปธิ กาล และความเพียร"]

พระดำรัสว่า สพฺพตฺถคามินึ (ให้ถึงที่ทั้งปวง) หมายความว่า ที่ยังเหล่าสัตว์ให้ถึงภพทั้งปวงและพระนิพพานที่ปราศจากภพ

พระดำรัสว่า ปฏิปทำ แปลว่า แนวทางปฏิบัติ

พระดำรัสว่า ยถาภูตำ ปชานาติ (ย่อมหยั่งรู้ตามความเป็นจริง) มีข้อวินิจฉัยว่า เมื่อชนเป็นอันมากฆ่าสัตว์ชนิดเดียวกัน แม้เจตนาจะมีอารมณ์คือชีวิตของสัตว์ชนิดเดียวกัน แต่กรรมของพวกเขาแตกต่างกัน เพราะคนหนึ่งก่อกรรมด้วยความเพลิดเพลิน อีกคนหนึ่งถูกบังคับให้ทำว่าจงทำกรรมนี้ ส่วนอีกคนหนึ่งมีฉันทะร่วมกัน ไม่ห้ามปรามกรรมนั้น คนแรกจึงเกิดในนรกเพราะกรรมนั้น คนที่ ๒ เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน คนที่ ๓ เกิดเป็นเปรต พระตถาคตทรงรู้กรรมนั้นในขณะก่อกรรมว่า คนแรกจะเกิดในนรกเพราะสั่งสมกรรมเช่นนี้ คนที่ ๒ จะเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน คนที่ ๓ จะเกิดเป็นเปรต ทรงรู้ผู้จะเกิดในนรกว่า ผู้นี้จะเกิดในนรกอเวจี ผู้นี้จะเกิดในอุสสทนรก

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์ทรงรู้ผู้ที่จะเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานว่า ผู้นี้จะเกิดเป็นสัตว์ไม่มีขา ผู้นี้จะเกิดเป็นสัตว์สองขา ผู้นี้จะเกิดเป็นสัตว์สี่ขา ผู้นี้จะเกิดเป็นสัตว์หลายขา ทรงรู้ผู้ที่จะเกิดเป็นเปรตว่า ผู้นี้จะเกิดเป็นนิชฌามตัณหิกเปรต ผู้นี้จะเกิดเป็นขุปปิปาสิกเปรต ผู้นี้จะเกิดเป็นปรทัตตูปชีวิกเปรต ทรงรู้กรรมเหล่านั้นว่า กรรมนี้จะส่งผลให้ปฏิสนธิ กรรมนี้จะส่งผลในปวัตติกาล เพราะกรรมอื่นส่งผลให้ปฏิสนธิแล้ว

เมื่อชาวบ้านทั้งหมดถวายบิณฑบาตร่วมกัน แม้จะมีเจตนาที่มีอารมณ์คือบิณฑบาตเหมือนกัน แต่กรรมของพวกเขาแตกต่างกัน เพราะคนหนึ่งก่อกรรมด้วยความเพลิดเพลิน... กรรมของพวกเขาทั้งหมดแตกต่างกันเหมือนในตัวอย่างก่อน บางคนจึงเกิดในเทวโลก บางคนเกิดในมนุษยโลก พระตถาคตทรงรู้ความนั้นในขณะสั่งสมกรรม ทรงรู้ความแตกต่างนั้นๆ เช่น หยาบ ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ไม่มีบริวาร หรือมีบริวารมาก เป็นต้น [ที่ปรากฏ]ในภพนั้นๆ เช่น ผู้นี้จะเกิดในมนุษยโลกเพราะสั่งสมกรรมเช่นนี้ ผู้นี้จะเกิดในเทวโลก เป็นต้น

ในเรื่องนั้น พระบรมศาสดาทรงรู้ว่าผู้นี้จะเกิดในสกุลกษัตริย์ ผู้นี้จะเกิดในสกุลพราหมณ์ ผู้นี้จะเกิดในสกุลแพศย์ ผู้นี้จะเกิดในสกุลศูทร ผู้นี้จะเกิดในสวรรค์ชั้นปรนิมมิต-วสวดี ผู้นี้จะเกิดในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี ผู้นี้จะเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต ผู้นี้จะเกิดในสวรรค์ชั้นยามา ผู้นี้จะเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ผู้นี้จะเกิดในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช ผู้นี้จะเกิดในสวรรค์เป็นภุมเทวดา

ในผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน พระบรมศาสดาทรงรู้ว่า ผู้นี้จะไม่สามารถกำหนดรู้ธรรมใดๆ ได้ ผู้นี้จะกำหนดรู้มหาภูตรูปได้เท่านั้น ผู้นี้จะกำหนดรู้รูปธรรมได้ ผู้นี้จะกำหนดรู้นามธรรมได้ ผู้นี้จะเกิดนามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรูปนาม) ผู้นี้จะเกิดปัจจยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม) ผู้นี้จะเกิดวิปัสสนาญาณขั้นสูงอันมีอารมณ์คือพระไตรลักษณ์ ผู้นี้จะบรรลุโสดาปัตติผล ผู้นี้จะบรรลุสกทาคามิผล ผู้นี้จะบรรลุอนาคามิผล ผู้นี้จะบรรลุอรหัตตผล

ในผู้เจริญกสิณอารมณ์ ทรงรู้ว่าผู้นี้จะเกิดเพียงบริกรรมนิมิต ผู้นี้จะเกิดอุคคหนิมิต ผู้นี้จะบรรลุฌาน ผู้นี้จะใช้ฌานเป็นพื้นฐานแล้ว เจริญวิปัสสนาบรรลุอรหัตตผลได้

พระดำรัสว่า อเนกธาตุ์ แปลว่า มีธาตุมากมาย เช่น จักขุธาตุ หรือกามธาตุ เป็นต้น

พระดำรัสว่า นานาธาตุ์ แปลว่า มีธาตุต่างๆ เพราะธาตุเหล่านั้นมีลักษณะที่แตกต่างกัน

พระดำรัสว่า โลกๆ (โลก) คือ โลกอันได้แก่ ขันธ์ อายตนะ และธาตุ

พระดำรัสว่า ยถาภูตๆ ปชานาติ (ย่อมหยั่งรู้ตามความเป็นจริง) หมายความว่า ย่อมหยั่งรู้สภาพของธาตุเหล่านั้นตามความเป็นจริง

พระดำรัสว่า นานาธิมุตฺติกตๆ แปลว่า ความมีอัธยาศัยแตกต่างกัน คือ อัธยาศัยที่เลวทราม เป็นต้น

พระดำรัสว่า ปรสตฺตานๆ (สัตว์เหล่าอื่น) คือ เหล่าสัตว์ผู้ประเสริฐ

พระดำรัสว่า ปรปุคฺคลานๆ (บุคคลอื่น) คือ เหล่าสัตว์ผู้เลวทรามอื่น

อีกอย่างหนึ่ง บททั้ง ๒ บทเหล่านี้ [คือ ปรสตฺตานๆ ปรปุคฺคลานๆ] มีความหมายเหมือนกัน ตรัสไว้ทั้ง ๒ บทโดยจำแนกตามเวไนยชน[ผู้ฟังธรรม]

พระดำรัสว่า อินฺทฺริยปโรปริยตฺตๆ (ความยิ่งหย่อนของอินทรีย์) คือ ความเจริญและความเสื่อมของอินทรีย์มีสัทธินทรีย์เป็นต้น

พระดำรัสว่า ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตีนๆ (ฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ) คือ ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น และวิโมกข์ ๘ เป็นต้นว่า รูปี รูปานิ ปสฺสติ.[๑๕๔] (ผู้มีรูปย่อมเพ่งรูป[ภายใน])

[ข้อความว่า “ผู้มีรูปย่อมเพ่งรูป[ภายใน]” หมายความว่า ผู้มีรูปสัญญาโดยเจริญรูปฌาน ๔ ย่อมเพ่งรูปภายในคือกสิณที่กำหนดวัตถุภายในกายของตน เช่น สีผม เป็นต้น]

สมาธิ ๓ มีสมาธิที่ประกอบด้วยวิตกและวิจาร เป็นต้น

สมาบัติ ๙ ที่เข้าตามลำดับ มีปฐมฌานสมาบัติ เป็นต้น

พระดำรัสว่า สกิเลสๆ คือ ธรรมที่เลวทราม

พระดำรัสว่า โวทานๆ คือ ธรรมที่พิเศษ

พระดำรัสว่า วุฏฺฐานำ คือ ฌานที่คล่องแคล่ว ภวังค์ และผลสมาบัติ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

โวทานมฺปิ วุฏฺฐานำ, ตมฺหา ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐานมฺปิ วุฏฺฐานำ.[๑๕๕]

“ฌานเบื้องต่ำที่คล่องแคล่ว ชื่อว่า วุฏฐาน [เพราะเป็นเหตุใกล้ของฌานเบื้องสูง] การออกจากสมาธินั้นๆ ชื่อว่า วุฏฐาน”

โดยแท้จริงแล้ว ฌานเบื้องต่ำที่คล่องแคล่ว เป็นเหตุใกล้ของฌานเบื้องสูง พระ-พุทธองค์จึงตรัสว่า “ฌานเบื้องต่ำที่คล่องแคล่ว ชื่อว่า วุฏฐาน”

นอกจากนั้น ยังมีการออกจากฌานทั้งหมดด้วยภวังคจิต และออกจากนิโรธ-สมาบัติด้วยผลจิต จึงตรัสว่า “การออกจากสมาธินั้นๆ ชื่อว่า วุฏฐาน”

พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงวินิจฉัยญาณทั้งปวงโดยพิสดารในสัมโมหวิโนทนีแล้ว[๑๕๖]

เรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทิพยจักษุญาณ และอาสวักขยญาณ ได้อธิบายไว้ในสมันตปาสาทิกา เวรัญชกัณฑ์[๑๕๗]

พระดำรัสว่า อิมานิ โข สาริปุตฺต เป็นต้น เป็นนิคมกถาของพระดำรัสที่ตรัสว่า ทส โข ปนิมานิ สาริปุตฺต ตถาคตสฺส ตถาคตพลานิ (ดูกรสารีบุตร ตถาคตมีกำลัง ๑๐ เหล่านี้)

ปรวาที (ผู้มีความเห็นขัดแย้ง) กล่าวว่า “ทศพลญาณมิใช่ญาณเฉพาะโดยพิเศษเป็นสัพพัญญุตญาณชนิดหนึ่ง” แต่บัณฑิตไม่พึงเชื่อความเห็นนั้น เพราะทศพลญาณและสัพพัญญุตญาณแตกต่างกัน เนื่องจากทศพลญาณรู้กิจเฉพาะตนได้ ส่วนสัพพัญญุตญาณสามารถรู้กิจนั้นและกิจอื่นได้ กล่าวคือ ในบรรดาทศพลญาณเหล่านั้น :-

ญาณที่ ๑ รู้เหตุและมิใช่เหตุอย่างเดียว

ญาณที่ ๒ รู้กรรมอื่นและวิบากอื่นอย่างเดียว

ญาณที่ ๓ รู้การกำหนดกรรมอย่างเดียว

ญาณที่ ๔ รู้เหตุแห่งความต่างกันของธาตุอย่างเดียว

ญาณที่ ๕ รู้อัธยาศัยและความปรารถนาของเหล่าสัตว์อย่างเดียว

ญาณที่ ๖ รู้ความแก่กล้าและความหย่อนของอินทรีย์อย่างเดียว

ญาณที่ ๗ รู้ความเศร้าหมองเป็นต้นของอินทรีย์เหล่านั้นกับฌานเป็นต้นอย่างเดียว

ญาณที่ ๘ รู้กระแสขันธ์ที่เคยอยู่มาก่อนอย่างเดียว

ญาณที่ ๙ รู้จุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์อย่างเดียว

ญาณที่ ๑๐ หยั่งรู้ขอบเขตของอริยสัจอย่างเดียว

ส่วนสัพพัญญุตญาณรู้สิ่งที่รู้ได้ด้วยญาณเหล่านั้น และรู้นอกเหนือจากนั้น กิจของทศพลญาณไม่ครอบคลุมกิจทั้งหมด เพราะเข้าฌาน แสดงฤทธิ์ และขจัดกิเลสไม่ได้ พระผู้มีพระภาคทรงได้รับพระนามว่า พระทศพล เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยกำลังกายและกำลังปัญญาดังกล่าว

พระดำรัสว่า ทสหิ อเสกฺเขหิ องฺเคหิ อุเปโต หมายความว่า ผู้ประกอบด้วยอเสกขธรรม ๑๐ ซึ่งตรัสไว้อย่างนี้ว่า

อเสกฺขา สมฺมาทิฏฺฐิ. อเสกฺโข สมฺมาสงฺกปฺโป. อเสกฺขา สมฺมาวาจา. อเสกฺโข สมฺมากมฺมนฺโต. อเสกฺโข สมฺมาอาชีโว. อเสกฺโข สมฺมาวายาโม. อเสกฺขา สมฺมาสติ. อเสกฺโข สมฺมาสมาธิ. อเสกฺขํ สมฺมาญาณนฺ. อเสกฺขา สมฺมาวิมุตฺติ.[๑๕๘]

“สัมมาทิฏฐิของพระอเสกขะ สัมมาสังกัปปะของพระอเสกขะ สัมมาวาจาของพระอเสกขะ สัมมากัมมันตะของพระอเสกขะ สัมมาอาชีวะของพระอเสกขะ สัมมาวายามะของพระอเสกขะ สัมมาสติของพระอเสกขะ สัมมาสมาธิของพระอเสกขะ สัมมาญาณของพระอเสกขะ สัมมาวิมุตติของพระอเสกขะ”

สัมมาทิฏฐิเป็นต้นทั้งหมดของอเสกขะ ก็คือสภาวธรรมที่ประกอบกับผลสมาบัติ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระบรมศาสดาตรัสปัญญาไว้ในบททั้ง ๒ คือ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาญาณ ตามความหมายว่า ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเป็นสภาวะเห็นชอบ ชื่อว่า สัมมา-ญาณ เพราะเป็นสภาวะรู้ชอบ เพราะความเห็นและความรู้มีลักษณะต่างกันเมื่อเป็นไปในอารมณ์

พระดำรัสว่า สัมมาวิมุตติ นี้ รวบรวมธรรมอื่นที่เกิดร่วมกับผลสมาบัติ เพราะ

ธรรมที่เกิดร่วมกับอริยผลควรได้ชื่อว่า วิมุตติ เนื่องจากหลุดพ้นจากปฏิปักษ์ธรรมโดยประการทั้งปวง

๕๙. คำว่า วจนสทฺเทน อปฺปสทฺทำ หมายความว่า ซึ่งปราศจากเสียงด้วยเสียงพูดของคนเดินผ่านอารามและคนเดินทาง

คำว่า นครนิคฺโฆสสทฺเทน หมายความว่า ด้วยเสียงเซ็งแซ่ของประชาชนในนคร เพราะมีความหมายไม่ชัดเจน ความจริงแล้ว เสียงเซ็งแซ่ ก็คือเสียงอื้ออึงของมหาชนที่พบปะกันแล้วพูดขึ้นพร้อมกัน

คำว่า อนุสญฺจรณชนสฺส แปลว่า ชนผู้สัญจรในภายใน

คำว่า มนุสฺสานำ รหสฺสกิริยฏฺฐานิยำ แปลว่า อันควรแก่การทำกิจที่เร้นลับของมนุษย์

คำว่า วิเวกานุรูปำ (ควรแก่ความสงัด) หมายความว่า ควรแก่การอยู่เพียงผู้เดียว บทที่เหลือในที่นี้มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องการพบกับพระเจ้าพิมพิสาร

คำอธิบายเรื่องการออกบวชของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ

๖๐. บัดนี้ ท่านกล่าวว่า สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา (สารีบุตรและโมคคัลลานะ) เป็นต้น เพื่ออธิบายบทใหม่ในพระบาลีเป็นต้นว่า เตน โข สมเยน สญฺชโย ปริพฺพาชโก (ในสมัยนั้น สญชัยปริพาชก)

ในพากย์นั้น บุตรของนางสารีพราหมณี ชื่อว่า สารีบุตร

บุตรของนางโมคคัลลีพราหมณี ชื่อว่า โมคคัลลานะ

ดังได้สดับมาว่า ก่อนที่พระผู้มีพระภาคจะทรงอุบัติ พระสารีบุตรได้ปฏิสนธิในครรภ์ของนางสารีพราหมณี ณ หมู่บ้านอุปติสสะใกล้กรุงราชคฤห์ ในวันนั้นสหายของท่านได้ปฏิสนธิในครรภ์ของนางโมคคัลลีพราหมณี ณ หมู่บ้านโกลิตะใกล้กรุงราชคฤห์

ดังได้สดับมาว่า สกุลทั้งสองสกุลเหล่านั้นเป็นสหายสนิทกันถึง ๗ ชั่วโคตร ญาติพี่น้องได้ให้เครื่องบริหารครรภ์แก่นางพราหมณีทั้งสองในวันเดียวกัน แม่นม ๖๖ คนเลี้ยงดูทารกทั้งสองที่คลอดหลังจากล่วง ๑๐ เดือนแล้ว ก็ในวันตั้งชื่อ ญาติพี่น้องตั้งชื่อบุตรของนางสารีว่าอุปติสสะ เพราะเป็นบุตรของสกุลหัวหน้าหมู่บ้านอุปติสสะ และตั้งชื่อทารกอีกคนหนึ่งว่าโกลิตะ เพราะเป็นบุตรของสกุลหัวหน้าหมู่บ้านโกลิตะ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คิหิกาเล อุปติสฺโส โกลิโตติ เอวํ ปญฺญายมานา (มีชื่ออันปรากฏว่าอุปติสสะและโกลิตะ ในกาลเป็นคฤหัสถ์)

ในบทว่า อฑฺฒเตยฺยสตมาณวกปริวารา (มีมาณพ ๒๕๐ คนเป็นบริวาร) นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า มีมาณพคนละ ๕๐๐ เป็นบริวาร ดังคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายกล่าวว่า

อุปติสฺสมาณวกสฺส กีฬนตฺถาย นที วา อุยฺยานํ วา คมนกาเล ปญฺจ สุวณฺณสิวิกาสตานิ ปริวารานิ โหนฺติ, โกลิตมาณวกสฺส ปญฺจ อาชญฺญรถสตานิ. เทฺวปิ ชนา ปญฺจปญฺจมาณวกสตปริวารา โหนฺติ.[๑๕๙]

“ในเวลาที่อุปติสสะมาณพไปสู่แม่น้ำหรืออุทยานเพื่อการละเล่น มีวอทอง ๕๐๐ ห้อมล้อม ส่วนโกลิตะมาณพมีรถเทียมม้าอาชาไนย ๕๐๐ ห้อมล้อม มาณพทั้งสองมีมาณพบริวารคนละ ๕๐๐”

ในกรุงราชคฤห์มีงานมหรสพบนภูเขาทุกปี มาณพทั้งสองจัดแจงสถานที่นั่งในที่เดียวกัน ได้ร่วมกันนั่งดูมหรสพ หัวเราะในตอนขบขัน เศร้าสลดในตอนเศร้า ให้รางวัลในตอนควรให้รางวัล เมื่อมาณพทั้งสองดูงานมหรสพเช่นนี้ ในวันหนึ่งไม่หัวเราะในตอนขบขัน ไม่เศร้าในตอนเศร้า ไม่ให้รางวัลในตอนที่ควรให้รางวัล เพราะ[ถึงเวลาที่]ปัญญาแก่กล้า พวกเขาคิดว่ามหรสพนี้จะมีอะไรน่าดูเล่า นักแสดงทั้งหมดนี้จะถึงแก่ความตายก่อนจะครบร้อยปี พวกเราควรจะแสวงหาความหลุดพ้น ทั้งสองคนต่างนั่งคิดอย่างนี้

ในขณะนั้นโกลิตะกล่าวกะอุปติสสะว่า อุปติสสะ เธอไม่หัวเราะร่าเริงเหมือนในวันก่อนๆ มีท่าทางไม่สบายใจ เธอคิดอะไรอยู่หรือ อุปติสสะตอบว่า โกลิตะ เรานั่งคิดอยู่ว่า

การชมดูพวกเขาไม่มีสาระเลย หาประโยชน์มิได้ เราควรจะแสวงหาความหลุดพ้นของตน อุปติสสะถามกลับว่า ทำไมเธอไม่สบายใจหรือ โกลิตะก็ตอบเหมือนอย่างนั้น เมื่ออุปติสสะทราบว่าโกลิตะก็มีอัธยาศัยเหมือนกับตน จึงกล่าวว่าพวกเราทั้งสองคิดดีแล้ว จึงควรจะออกบวชแสวงหาความหลุดพ้น พวกเราจะบวชในสำนักของใคร

ในสมัยนั้น สญชัยปริพาชกอยู่ในกรุงราชคฤห์ พร้อมกับบริวารปริพาชกเป็นอันมาก อุปติสสะและโกลิตะคิดว่า พวกเราจะบวชในสำนักของปริพาชกนั้น จึงออกบวชในสำนักของสญชัยปริพาชกพร้อมกับบริวารมาณพ ๕๐๐ คน สญชัยปริพาชกมีลาภยศเพิ่มพูนขึ้นจำเดิมแต่กาลที่มาณพเหล่านั้นออกบวช พวกเขาศึกษาลัทธิของสญชัยปริพาชกทั้งหมดเพียงวันเล็กน้อย หลังจากนั้นได้ถามว่า ข้าแต่อาจารย์ ลัทธิที่ท่านรู้มีเพียงเท่านี้หรือหรือมีมากกว่านี้ สญชัยปริพาชกตอบว่า ลัทธิของเรามีเพียงเท่านี้ พวกเธอรู้ลัทธิของเราหมดแล้ว

เมื่อได้ยินคำตอบของเขาแล้ว มาณพทั้งสองคิดว่าเมื่อเป็นอย่างนั้น การประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของปริพาชกนี้ก็หาประโยชน์มิได้ พวกเราออกบวชเพื่อแสวงหาความหลุดพ้น แต่ไม่อาจบรรลุในสำนักของปริพาชกนี้ ชมพูทวีปเป็นทวีปที่กว้างใหญ่ไพศาล ถ้าท่องเที่ยวไปในหมู่บ้าน นิคม และราชธานีต่างๆ ก็อาจจะพบอาจารย์ที่ชี้แนะความหลุดพ้นโดยแท้

จำเดิมแต่กาลนั้น เมื่อพวกเขาสดับว่า ที่ใดมีสมณพราหมณ์ที่เป็นบัณฑิต จะไปถามปัญหาในที่นั้นๆ แต่ไม่มีสมณพราหมณ์ที่ตอบปัญหาของพวกเขาได้ พวกเขากลับตอบปัญหาของสมณพราหมณ์อื่นได้ เมื่อท่องเที่ยวไปทั่วชมพูทวีปแล้ว ได้กลับมายังสถานที่ของตนแล้วสัญญากันว่า โกลิตะ ผู้ใดบรรลุอมตธรรมก่อน ผู้นั้นจงบอกข่าว ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตตฺร เนสํ มหาชนํ ทิสฺวา ฯเปฯ กติกํ อกํสุ (ชนทั้งสองนั้นเห็นมหาชนในที่นั้นแล้ว...ได้กระทำกติกาไว้) เพื่อแสดงเรื่องนี้โดยสังเขป

ในพากย์นั้น คำว่า ฉนฺนปริพฺพาชกสฺส (ปริพาชกผู้นุ่งผ้า) คือ ปริพาชกที่นุ่งขาวห่มขาว บทนี้แสดงว่าสญชัยปริพาชกมิใช่นักบวชเปลือยกาย

ในกลุ่มปาฐะว่า ปาสาทิเกน อภิกฺกนฺเตน เป็นต้น พึงทราบเนื้อความดังนี้

ปาฐะว่า ปาสาทิเกน แปลว่า น่าเลื่อมใส คือ เหมาะสมแก่สมณสารูป

ปาฐะว่า อภิกฺกนฺเตน แปลว่า มีการก้าวไป

ปาฐะว่า ปฏิกฺกนฺเตน แปลว่า มีการถอยกลับ

ปาฐะว่า อาโลกิเตน แปลว่า มีการแลไปข้างหน้า

ปาฐะว่า วิโลกิเตน แปลว่า มีการเหลียวดูด้านข้าง

ปาฐะว่า สมิญฺชิเตน แปลว่า มีการคู้ข้อเข้ามา

ปาฐะว่า ปสาริเตน แปลว่า มีการเหยียดข้อออกไป

บททั้งหมดลงตติยาวิภัตติที่มีความหมายว่า อิตถัมภูตลักขณะ (ลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง) จึงหมายความว่า เป็นผู้มีการก้าวไป ถอยกลับ แลเหลียว และคู้เหยียด อันน่าเลื่อมใส เพราะประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ

[คำว่า อิตฺถมฺภูตลกฺขณ มีรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถํ กิญฺจิ ปการํ ภูโต ปตฺโตติ อิตฺถมฺภูโต, อิตฺถมฺภูตสฺส ลกฺขณํ อิตฺถมฺภูตลกฺขณํ (อิตถัมภูตลักขณะ คือ เครื่องสังเกตของบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะอย่างนี้) หมายถึง เครื่องสังเกตที่เป็นคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี ในที่นี้ท่านแสดงด้วยวิภัตติที่ ๓ เวลาแปลให้แปลว่า “มี” เช่นเดียวกับพหุพพีหิสมาส คำแปลโดยพยัญชนะให้แปลว่า “ด้วยทั้ง” เวลาสัมพันธ์ เรียกชื่อสัมพันธ์ว่า อิตถัมภูตลักขณะ]

ปาฐะว่า โอกฺขิตฺตจกฺขุ แปลว่า มีนัยน์ตาทอดลง

ปาฐะว่า อิริยาปถสมฺปนฺโน (ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ) หมายความว่า เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถ เพราะมีอิริยาบถก้าวไปเป็นต้นอันน่าเลื่อมใส

ปาฐะว่า อตฺถิเกหิ อุปญฺญาตํ เป็นต้น พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ถ้ากระไร เราผู้แสวงหาพระนิพพานที่เข้าใจว่ามีจริงโดยอนุมานรู้ว่า เมื่อมีความตายก็ควรจะมีความไม่ตาย พึงติดตามภิกษุรูปนี้ไปข้างหลังๆ

[คำว่า ยํนูนาหํ อิมํ ภิกฺขุ ปิฏฺจิโต ปิฏฺจิโต อนุพนฺเธยฺยํ อตฺถิเกหิ อุปญฺญาตํ มคฺคนฺติ มีความหมาย ๒ ประการ พบในคัมภีร์อรรถกถาว่า

- ถ้ากระไรเราพึงติดตามภิกษุรูปนี้ไปข้างหลังๆ เพราะการติดตามนี้เป็นทางอันผู้มุ่งประโยชน์รู้แล้วไปตามได้ = อุป มีความหมายว่า อุปคต (ไปตาม), ญาต มีความหมายว่า รู้แล้ว, มคฺค (ทาง) เป็นลิงควิปัลลาสนัย คือ นัยที่เปลี่ยนลิงค์จากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ ส่วน อิติ ศัพท์เป็นเหตุโชตกะ คือ แสดงเหตุ

- ถ้ากระไรเราผู้แสวงหาพระนิพพานที่ผู้มุ่งประโยชน์รู้แล้วไปตามได้ พึงติดตามภิกษุรูปนี้ไปข้างหลังๆ = อุปญฺญาต มีความหมายเหมือนเดิม แต่คำว่า มคฺค (แสวงหา) มาจาก มคฺค ธาตุ = แสวงหา + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย และ อิติ ศัพท์เป็นอาการโชตกะ คือ แสดงกิริยาอาการทางกายหรือวาจา]

คำว่า สุทินฺนกณฺเฑ วุตฺตปฺปการํ (มีประการที่กล่าวไว้ในสุทินนกัณฑ์) หมายความว่า [ที่ใกล้ฝาผนัง]ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า มีโรงทานหลายแห่งที่บ้านของเหล่าทานบดี พวกเขาปูลาดอาสนะในโรงทานเหล่านี้ ตั้งน้ำดื่มและน้ำส้มไว้ พวกบรรพชิตออกบิณฑบาตแล้วมานั่งฉันในที่นั้น ถ้าต้องการก็รับเครื่องบริโภคของทานบดีได้ ดังนั้น ที่ใกล้ฝาผนัง[ซึ่งพระอัสสชินั่งฉันบิณฑบาต] จึงเป็นที่ใกล้ฝาผนังแห่งหนึ่งของโรงทานสกุลหนึ่ง

ปริพาชกดำริว่า เราชื่อว่าอุปติสสะ ท่านจะกล่าวธรรมเพียงเล็กน้อยหรือมากตามความสามารถของตน การหยั่งรู้ธรรมนั้นเป็นร้อยนัยพันนัยเป็นภาระของเรา จึงกล่าวว่า อปฺปํ วา พหุ วา ภาสสฺสุ (น้อยหรือมาก นิมนต์กล่าวเถิด)

ท่านกล่าวว่า อถ วา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าความดับทุกข์และเหตุแห่งความดับทุกข์ ได้ชื่อว่า นิโรธ โดยเอกเทสสรูเปกเสสนัย [นัยแสดงการลบศัพท์ที่เหมือนกันบางส่วน โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า นิโรโธ จ นิโรธุปาโย จ นิโรโธ ลบ นิโรธุปาย ศัพท์]

คำว่า ปฏิปาเทนฺโต แปลว่า เมื่อจะลงท้าย

ปาฐะว่า อิมํ ธมฺมปริยายํ สุตฺวา วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุ อุทปาทิ (ครั้นได้ฟังธรรมเทศนานี้ ดวงตาเห็นธรรมที่ปราศจากธุลีไร้มลทินได้เกิดขึ้น) หมายความว่า อุปติสสปริพาชกสดับสองบาทคาถาแรกแล้ว บรรลุโสดาปัตติผลที่เพียบพร้อมด้วยนัยต่างๆ หลายพันนัย สองบาทคาถาที่เหลือจบลงในกาลที่เขาเป็นพระโสดาบันแล้ว

พึงทราบเนื้อความในปาฐะว่า พหุเกหิ กปฺปนหุเตหิ (หลายหมื่นกัลป์) ดังนี้ว่า

- ๑๐ สิบ เป็น ๑๐๐
- ๑๐ ร้อย เป็น ๑,๐๐๐
- ๑๐๐ พัน เป็น แสน
- ๑๐๐ แสน เป็น โกฏิ
- ร้อยแสนโกฏิ เป็น ปโกฏิ
- ร้อยแสนปโกฏิ เป็น โกฏิปโกฏิ
- ร้อยแสนโกฏิปโกฏิ เป็น นหุตะ

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแต่งคาถาเกี่ยวกับจำนวนสังขยาตามลำดับว่า

สตๆ สหสฺสๆ นิยุตๆ ลกฺขๆ โกฏิ ปโกฏิโย
โกฏิปฺปโกฏิ นหุตๆ ตถา นินฺนหุตมฺปิ จ.
อกฺโขภิณีตฺถิยๆ พินฺทุ อพฺพุทญฺจ นิรพฺพุทๆ
อหหๆ อพพๆ เจวา- ฏฏฺ โสคนฺธิกุปฺปลๆ.
กุมุทๆ ปุณฺฑรีกญฺจ ปทุมๆ กถานมฺปิ จ
มหากถานาสงฺเขยฺยยฺยา- มิจฺเจตาสุ สตาทิ จ
โกฏฺยาทิกๆ ทสคุณๆ สตลกฺขคุณๆ กมา.[๑๖๐]

"สตะ (ร้อย) สหัสสะ (พัน) นิยุตะ (หมื่น) ลักขะ (แสน) โกฏิ (โกฏิ) ปโกฏิ โกฏิปโกฏิ นหุตะ นินนหุตะ อักโขภิณี ซึ่งเป็นไปในอิตถีลิงค์ พินทุ อัพพุทะ นิรัพพุทะ อหหะ อพพะ อฏฏะ โสคันธิกะ อุปปละ กุมุทะ ปุณฑรีกะ ปทุมะ กถานะ มหากถานะ และอสังเขยยยะ

ในบรรดาสังขยาศัพท์เหล่านี้ ศัพท์มี สต เป็นต้นคูณด้วย ๑๐ และ โกฏิ ศัพท์เป็นต้นคูณด้วย ๑๐ ล้านตามลำดับ"]

๖๑. ปาฐะว่า อถ โข สาริปุตฺโต ปริพฺพาชโก เยน โมคฺคลฺลาโน ปริพฺพาชโก เตนุปสงฺกมิ (เวลาต่อมา สารีบุตรปริพาชกเข้าไปหาโมคคัลลานปริพาชก) หมายความว่า เมื่อพระอัสสชิยังไม่แสดงธรรมชั้นสูง[ต่อจากนั้น] อุปติสสปริพาชกที่เป็นพระโสดาบันแล้ว ดำริว่าคงจักมีเหตุในเรื่องนี้ ได้เรียนพระเถระว่า พระคุณเจ้า อย่าแสดงพระธรรมเทศนา

ต่อเลย ขอจงหยุดเพียงนี้ พระศาสดาของพวกเราประทับอยู่ที่ไหนเล่า พระอัสสชิตอบว่า พระองค์ประทับอยู่ที่เวฬุวันวิหาร อุปติสสปริพาชกกล่าวว่า นิมนต์พระคุณเจ้าเดินทางก่อนเถิด ข้าพเจ้ายังมีสหายอีก พวกเราสัญญากันว่า ผู้ใดบรรลุอมตธรรมก่อน ผู้นั้นจะบอกแก่อีกผู้หนึ่ง ข้าพเจ้าจะทำตามสัญญานั้น พาสหายไปเข้าเฝ้าพระศาสดา ตามหนทางที่ท่านเดินทาง แล้วก้มกราบลงแทบเท้าของพระเถระด้วยเบญจางคประดิษฐ์ ทำประทักษิณ ๓ รอบ แล้วส่งพระเถระไปก่อน หลังจากนั้นจึงเดินมุ่งหน้าไปยังอารามของปริพาชก

๖๒. คำว่า สาริปุตฺตํ ปริพฺพาชกํ เอตทโวจ (กล่าวคำนี้กับสารีบุตรปริพาชก) หมายความว่า โมคคัลลานปริพาชกคิดว่าในวันนี้สหายของเรามีใบหน้าผ่องใส ไม่เหมือนกับวันอื่น เขาคงบรรลุอมตธรรมเป็นแน่ จึงกล่าวคำนี้เพื่อถามเรื่องการบรรลุอมตธรรม อุปติสสปริพาชกก็ปฏิญาณว่า สหายรัก เราบรรลุอมตธรรมแล้ว และบอกเล่าเรื่องราวทั้งหมดแล้วกล่าวคาถานั้น โมคคัลลานปริพาชกก็บรรลุโสดาปัตติผลเมื่อจบคาถา ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข โมคฺคลฺลานสฺส ปริพฺพาชกสฺส ฯเปฯ ธมฺมจกฺขุ อุทปาทิ (ครั้นได้ฟังธรรมเทศนานี้ ดวงตาเห็นธรรมที่ปราศจากธุลีไร้มลทินได้เกิดขึ้นแก่โมคคัลลานปริพาชกว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับไปเป็นธรรมดา)

เมื่อโมคคัลลานปริพาชกถามว่า สหายรัก พระศาสดาประทับอยู่ ณ ที่ไหน อุปติสสปริพาชกตอบว่า สหายรัก พระองค์ประทับอยู่ที่เวฬุวันวิหาร พระอัสสชิเถระอาจารย์ของพวกเรากล่าวอย่างนี้ โมคคัลลานปริพาชกจึงกล่าวว่า คจฺฉาม มยํ อาวุโส ภควโต สนฺติเก (พวกเราจะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค)

พระสารีบุตรเป็นผู้เคารพบูชาอาจารย์เสมอ จึงกล่าวกะสหายว่า พวกเราจะบอกอมตธรรมที่บรรลุแก่อาจารย์สญชัย ถ้าเขามีปัญญาหยั่งรู้ก็จะรู้แจ้งพระธรรมได้ แม้จะไม่รู้แจ้งก็จะเชื่อพวกเรา เข้าไปเฝ้าพระศาสดาพร้อมกัน จะบรรลุมรรคผลได้โดยสดับพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ ปริพาชกทั้งสองจึงเข้าไปหาสญชัยปริพาชก ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา เยน สญฺชโย ปริพฺพาชโก เตนุปสงฺกมึสุ (ในกาลนั้นสารีบุตรและโมคคัลลานะเข้าไปหาสญชัยปริพาชกแล้ว)

ครั้นพวกเขาเข้าไปหาแล้วก็กล่าวกะอาจารย์สญชัยว่า ข้าแต่อาจารย์ ท่านทำอะไรอยู่หรือ พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก พระองค์ตรัสพระธรรมไว้ดีแล้ว หมู่พระสาวกเป็นผู้ปฏิบัติชอบ มาเถิด พวกเราจะไปเฝ้าพระทศพลด้วยกัน สญชัยปริพาชกห้ามว่า พ่อคุณพวกเธอกล่าวอะไรอยู่ แล้วกล่าวถึงความมีลาภยศสูงสุดแก่พวกเขา สารีบุตรและโมคคัลลานะกล่าวต่อว่า การอยู่เป็นศิษย์เช่นนี้ของพวกเราจงมีอยู่เป็นนิตย์ทีเดียว ท่านจงรู้การไปหรือไม่ไปของท่าน สญชัยปริพาชกทราบว่า ปริพาชกเหล่านี้รู้ธรรมเพียงเท่านี้แล้วไม่เชื่อฟังเรา จึงกล่าวว่า พ่อคุณ พวกเธอจงไปเถิด เราไม่อาจอยู่เป็นศิษย์ในยามชราได้

แม้ปริพาชกทั้งสองจะอ้างเหตุเป็นอันมากหลายร้อยอย่าง ก็เกลี้ยกล่อมสญชัยปริพาชกไม่ได้ จึงพาคนที่เชื่อตนไปยังเวฬุวันวิหาร ในบรรดาศิษย์ ๕๐๐ คน ศิษย์ ๒๕๐ คนกลับไปพร้อมกับอาจารย์สญชัย ส่วนศิษย์ ๒๕๐ คนติดตามปริพาชกทั้งสอง ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา ตานิ อฑฺฒเตยฺยานิ ปริพฺพาชกสตานิ อาทาย เยน เวฬุวนํ เตนุปสงฺกมึสุ (ในกาลนั้นสารีบุตรและโมคคัลลานะปริพาชก ได้พาปริพาชก ๒๕๐ คนไปเวฬุวันวิหาร)

ปาฐะว่า วิมุตฺเต พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พระศาสดาทรงพยากรณ์สารีบุตรและโมคคัลลานะปริพาชกเหล่านั้น ผู้หยั่งรู้พระนิพพานอันมีลักษณะที่กล่าวแล้ว ด้วยผลวิมุตติอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์

เมื่อพระศาสดาตรัสดังนี้แล้ว ทรงแสดงพระธรรมเทศนาท่ามกลางบริษัท ๔ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของบริษัท ปริพาชก ๒๕๐ คนทั้งหมด เว้นพระอัครสาวกสองรูป ได้บรรลุอรหัตตผล [ในกาลนั้น]พระศาสดาตรัสว่า พวกเธอจงเป็นภิกษุมาเถิด ทรงเหยียดพระหัตถ์ออก ผมและหนวดของพวกเขาทั้งหมดอันตรธานไป พวกเขาทรงบาตรและนุ่งห่มจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ แม้พระอัครสาวกก็ทรงบาตรและนุ่งห่มจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ แต่ยังไม่บรรลุมรรคขั้นสูง ๓

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่บรรลุมรรคขั้นสูง ๓

ตอบว่า : เพราะสาวกบารมีญาณเป็นญาณที่ยิ่งใหญ่[กว่าญาณปกติ]

ในกาลต่อมา เมื่ออุปสมบทแล้ว ๗ วัน พระมหาโมคคัลลานะเจริญสมณธรรม

ที่หมู่บ้านกัลลวาฬในแคว้นมคธ เกิดความโกลาหลครอบงำ ได้รับคำแนะนำจากพระศาสดา จึงขจัดความโกลาหลได้ ในเวลาสดับธาตุกรรมฐานที่พระตถาคตตรัสสอน ได้บรรลุมรรคญาณขั้นสูง ๓ ถึงที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณ แม้พระสารีบุตรได้พำนักอยู่ในถ้ำสูกรขาตา ณ กรุงราชคฤห์ พร้อมกับพระศาสดา ในเวลาอุปสมบทได้ครึ่งเดือน เมื่อพระศาสดาทรงแสดงเวทนาปริคคหสูตรแก่ทีฆนขปริพาชกหลานชาย[ของท่าน] ได้ส่งญาณคล้อยตามพระสูตร บรรลุถึงที่สุดแห่งสาวกบารมีญาณ ประดุจบริโภคอาหารที่คดไว้เพื่อผู้อื่น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร สตฺตหิ ทิวเสหิ อรหตฺเต ปติฏฺฐิโต, สาริปุตฺตเถโร อทฺธมาเสน (พระมหาโมคคัลลานะบรรลุอรหัตตผลภายใน ๗ วัน ส่วนพระสารีบุตรบรรลุอรหัตตผลภายในครึ่งเดือน)

แม้พระมหาโมคคัลลานะบรรลุอรหัตตผลก่อนพระธรรมเสนาบดี และพระธรรมเสนาบดีบรรลุช้ากว่าพระมหาโมคคัลลานะ แต่พระสารีบุตรเป็นผู้มีปัญญามากกว่า กล่าวคือ พระมหาโมคคัลลานะพิจารณา[รูปนาม]เพียงบางส่วนเท่านั้น จึงบรรลุอรหัตตผลได้เมื่อพยายามปฏิบัติเพียง ๗ วัน ดุจค้ำ[อารมณ์ของวิปัสสนา]ด้วยปลายไม้เท้า ส่วนพระสารีบุตรพิจารณาอารมณ์ของวิปัสสนาทั้งหมด เว้นอารมณ์วิปัสสนาของพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า จึงพยายามปฏิบัติถึงกึ่งเดือนโดยพิจารณาอย่างนี้ เพราะพิจารณาอารมณ์ของวิปัสสนาทั้งหมดโดยละเอียด และอบรมสาวกบารมีญาณให้สำเร็จด้วยลักษณะนั้น

ความเพียรของพระเถระทั้งสองรูปเหล่านี้เหมือนบุรุษผู้ตัดไม้ไผ่ บุรุษคนหนึ่งคิดว่า เราจะแสวงหาลำไผ่ เขาพบเห็นต้นไผ่ที่มีกอหญ้าใหญ่ขึ้นรกรุงรัง จึงคิดว่าถ้าจะถางกอหญ้าคงจะใช้เวลานาน จึงยื่นมือเข้าไปในระหว่างกอหญ้า ตัดลำไผ่ใกล้มือที่ปลายและยอดแล้วเดินหลีกไป แม้เขาจะกลับไปได้ก่อน แต่จะไม่ได้ลำไผ่ที่ดีหรือตรง ส่วนอีกคนหนึ่งเห็นไผ่เช่นนั้น เขาคิดว่าถ้าเราจะตัดลำไผ่ที่ใกล้มือ ก็จะไม่ได้ลำไผ่ที่ดีหรือตรง จึงโจงกระเบนดายพงหญ้าด้วยมีดพร้า เมื่อเลือกลำไผ่ที่ดีและตรงได้แล้วจึงตัดออก แม้บุคคลนี้จะไปภายหลัง แต่ก็ได้รับลำไผ่ที่ดีและตรง[กว่าบุคคลแรก]

ในเรื่องนี้อารมณ์ของวิปัสสนา ชื่อว่าอารมณ์เป็นที่พิจารณา เพราะเป็นอารมณ์ที่ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ

ในอารมณ์ของวิปัสสนาเหล่านั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “อารมณ์วิปัสสนาของพระพุทธเจ้า คือ สังขารธรรมในสันดานของเหล่าสัตว์และสังขารธรรมที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ในหมื่นโลกธาตุ”

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “เป็นสังขารในแสนโกฏิจักรวาล” เพราะพระญาณอันใหญ่หลวงของพระพุทธเจ้าหยั่งลงสู่นัยปฏิจจสมุปบาท โดยความเป็นสภาวะที่เกิดในพระองค์ ด้วยนัย ๓ ล้าน ๖ แสนโกฏิ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “อารมณ์วิปัสสนาของพระปัจเจกพุทธเจ้า คือ สังขารในสันดานของบุคคลที่อยู่ในมัชฌิมประเทศ พร้อมกับสังขารในสันดานของตน และสังขารที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์”

บางคนก็กล่าวว่า “เป็นสังขารของชาวชมพูทวีป”

อารมณ์วิปัสสนาของพระสาวก คือ การพิจารณาสภาวธรรมทั้งหมดในสันดานของตนและผู้อื่น โดยความเป็นสภาวธรรมภายนอกทั่วไป ไม่จำแนกสันดาน[ของตนหรือผู้อื่นโดยเจาะจง]

พระโมคคัลลานะยกสภาวธรรมบางอย่างขึ้นพิจารณา โดยจำแนกสภาวธรรมภายนอกในสันดานของตน การพิจารณานั้นเป็นการสัมผัสด้วยญาณเท่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า “พิจารณา[รูปนาม]เพียงบางส่วน ดุจคำ้[อารมณ์ของวิปัสสนา]ด้วยปลายไม้เท้า”

ข้อความว่า “ดุจคำ้[อารมณ์ของวิปัสสนา]ด้วยปลายไม้เท้า” กล่าวไว้เพราะไม่พิจารณาสภาวธรรมที่ควรรู้ทั้งหมดด้วยวิปัสสนาญาณ

ข้อความว่า “พิจารณา[รูปนาม]เพียงบางส่วน” กล่าวไว้เพราะความไม่หยั่งรู้สภาวธรรมทุกอย่างโดยละเอียด

อารมณ์วิปัสสนาของพระสาวกดังที่กล่าวนี้ เป็นอารมณ์วิปัสสนาของพระธรรมเสนาบดี พระเถระได้หยั่งรู้สภาวธรรมทั้งหมดโดยละเอียดยิ่ง ท่านจึงกล่าวว่า “พิจารณาอารมณ์วิปัสสนาของพระสาวกทั้งหมด”

ในบรรดาบุคคล ๖ จำพวก คือ พระสุกขวิปัสสกะ พระสาวกที่บรรลุอภิญญา พระ

มหาสาวก พระอัครสาวก พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระสุกขวิปัสสกะไม่มีการภาวนาธรรมที่ต้องการในเวลาเจริญวิปัสสนา ดุจคนบอดไม่อาจเข้าไปสู่สถานที่ที่ต้องการ เพราะไม่บรรลุปัญญาอันแก่กล้าด้วยฌานอภิญญา จึงเจริญวิปัสสนาในสภาวธรรมที่ตนกำหนดรู้ได้เท่านั้น ส่วนพระสาวกที่บรรลุอภิญญา จะเจริญวิปัสสนาโดยพิสดารได้ ตามนัยอื่นจากนัยที่เคยเจริญวิปัสสนา เพราะมีปัญญามาก

พระมหาสาวกเจริญวิปัสสนาโดยพิสดารได้ยิ่งกว่านั้น เพราะบริบูรณ์ด้วยบารมี พระอัครสาวกเบื้องซ้ายเจริญวิปัสสนาได้โดยพิสดารกว่านั้น เพราะมีบารมีมากกว่า[พระมหาสาวก]

พระอัครสาวกเบื้องขวาเจริญวิปัสสนาได้โดยพิสดารกว่านั้นอีก ซึ่งแตกต่างจากสาวกอื่น เพราะมีปัญญามาก

พระปัจเจกพุทธเจ้าเจริญวิปัสสนาโดยพิสดารกว่านั้นตามบารมีของตน เพราะมีบารมีมากกว่าพระอัครสาวก

วิปัสสนาของพระพุทธเจ้าเกิดเพราะปัญญาบารมีอันเต็มเปี่ยม เกื้อกูลต่อการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ไม่ติดขัดในระหว่าง หยั่งรู้สภาวธรรมที่ควรพิจารณาด้วยนัยต่างๆ ตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนลูกศรที่ยิงออกไปโดยนายขมังธนูผู้เชี่ยวชาญในการยิงธนู ดุจนายสรภังคะ ไม่ติดขัดในระหว่างต้นไม้และเถาวัลย์เป็นต้น เข้าสู่เป้าอย่างแม่นยำ วิปัสสนานี้ได้ชื่อว่า มหาวชิรญาณ (ญาณที่คมกล้าดุจวชิระ)

ในเรื่องนั้น อารมณ์วิปัสสนาของพระสุกขวิปัสสกะ ดุจแสงหิ่งห้อย อารมณ์วิปัสสนาของพระสาวกผู้บรรลุอภิญญา ดุจแสงประทีป อารมณ์วิปัสสนาของพระมหาสาวก ดุจแสงคบเพลิง อารมณ์วิปัสสนาของพระอัครสาวก ดุจแสงดาว อารมณ์วิปัสสนาของพระปัจเจกพุทธเจ้า ดุจแสงจันทร์ อารมณ์วิปัสสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดุจดวงอาทิตย์ที่ประดับด้วยรัศมีหลายพันในฤดูสารท

อารมณ์วิปัสสนาของพระสุกขวิปัสสกะ ดุจการที่คนบอดเดินไปด้วยปลายไม้เท้า อารมณ์วิปัสสนาของพระสาวกผู้บรรลุอภิญญา ดุจการไปบนสะพานไม้[แคบ] อารมณ์วิปัสสนาของพระมหาสาวก ดุจการไปบนสะพานคนเดินทาง อารมณ์วิปัสสนาของพระอัคร-

สาวก ดุจการไปในทางเกวียน อารมณ์วิปัสสนาของพระปัจเจกพุทธเจ้า ดุจการไปบนทางคนเดินที่กว้าง[กว่านั้น] อารมณ์วิปัสสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดุจการไปในทางเกวียนที่กว้างใหญ่

นอกจากนั้น วิปัสสนาของพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นปัญญาที่เกิดเอง เพราะเกิดจากจินตามยปัญญา

วิปัสสนาของสาวกอื่นเกิดจากคำชี้แนะของผู้อื่น เพราะเกิดจากสุตมยปัญญา

ท่านกล่าวว่า อตีเต กิร (ได้สดับมาว่าในกาลก่อน) เป็นต้น เพื่อแสดงกรรมในปางก่อนของพระเถระทั้งสอง

บทอื่นทั้งหมดมีเนื้อความเข้าใจง่าย

๖๓. ปาฐะว่า คิริพฺพชนครํ (นครเหมือนภูเขาคอกวัว, นครราชคฤห์) หมายความว่า [พระมหาสมณะเสด็จมา]สู่นครราชคฤห์ ที่ได้รับชื่อว่า คิริพพชะ (ภูเขาคอกวัว) เพราะมีภูเขาล้อมรอบเหมือนคอกวัว

ท่านกล่าวว่า อุปโยคตฺเถ วา (หรือลงในอรรถทุติยาวิภัตติ) เพราะประสงค์เอาความเป็นกรรมของกิริยาความริษยา

จบ คำอธิบายเรื่องการออกบวชของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ

คำอธิบายเรื่องอุปัชฌายวัตร

๖๔. ชื่อว่า อุปัชฌาย์ เพราะสอดส่องโทษน้อยโทษใหญ่ ชื่อว่า อนุปัชฌายกะ เพราะยังไม่มีอุปัชฌาย์ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วชฺชาวชฺชํ อุปนิชฺฌายเกน ครุนา วิรหิตา (ผู้ปราศจากอาจารย์ผู้สอดส่องโทษน้อยโทษใหญ่)

ในพากย์นั้น คำว่า วชฺชาวชฺชํ แปลว่า โทษน้อยโทษใหญ่ โดยแท้จริงแล้ว อ อักษร [ในคำว่า อวชฺช] มีความหมายว่า เจริญ (วุฑฺฒิ) ดังตัวอย่างว่า ผลาผลํ (ผล + อผล = ผลไม้น้อย, ผลไม้ใหญ่)

[คัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวถึงความหมายของ อ อักษรที่แปลงมาจาก น ศัพท์ว่า

ปฏิเสเธ วุทฺธิตพฺภาเว อญฺญตฺเถ สทิเสปิ จ
วิรุทฺเธ ครเห สุญฺเญ อกาโร วิรหปฺปเก.[๑๖๑]

"อ อักษรย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปฏิเสธะ (ปฏิเสธ), วุทธิ (เจริญ), ตัพภาวะ (อรรถของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น), อัญญะ (อื่น), สทิสะ (เหมือน), วิรุทธะ (ตรงกันข้าม), ครหะ (ตำหนิ), สุญญะ (ว่างเปล่า), วิรหะ (ปราศจาก) และอัปปกะ (น้อย)"

วุทฺธิตพฺภาวสทิส- นิเสธญฺญปฺปเก'รเช
นินฺทาวิรุทฺธวิรห- สุญฺเญ อ ปทปูรเณ.[๑๖๒]

"อ อักษรย่อมเป็นไปในความหมายว่า วุทธิ (เจริญ), ตัพภาวะ (อรรถของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น), สทิสะ (เหมือน) นิเสธะ (ปฏิเสธ), อัญญะ (อื่น), อัปปกะ (น้อย), อชะ (พระวิษณุ), นินทา (ตำหนิ), วิรุทธะ (ตรงกันข้าม), วิรหะ (ปราศจาก), สุญญะ (ว่างเปล่า) และปทปูรณะ (ยังบทให้เต็ม)"

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ เช่น

๑. วุทธิ (เจริญ) เช่น อเสกฺขา ธมฺมา (เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว), ผลาผลํ (ผลน้อยผลใหญ่), วชฺชาวชฺชํ (โทษเล็กโทษใหญ่)

๒. ตัพภาวะ (อรรถของบทที่ตนประกอบนั้น) เช่น อนวชฺชํ (ไม่มีโทษ), อนมตคฺโค (มีขอบเขตอันบุคคลรู้ไม่ได้)

๓. สทิสะ (เหมือน) เช่น อพฺราหฺมโณ (ผู้มิใช่พราหมณ์), อมนุสฺโส (ผู้มิใช่มนุษย์), อสฺสมโณ (ผู้มิใช่สมณะ)

๔. นิเสธะ (ปฏิเสธ) เช่น อกตฺวา (ไม่กระทำแล้ว)

๕. อัญญะ (อื่น) เช่น อพฺยากตา (ธรรมที่มิได้ตรัสไว้[โดยความเป็นกุศลและอกุศล]), อสංกิลิฏฺจา (ธรรมที่ไม่เศร้าหมอง), อปริยาปนฺนา (ธรรมที่ไม่นับเนื่อง[ในเตภูมกธรรม])

๖. อัปปกะ (น้อย) เช่น อนุทรา กญฺญา (สาวน้อยไม่มีท้อง = มีท้องน้อย)

๗. อชะ (พระวิษณุ) เช่น คำว่า โอมฺ ในภาษาสันสกฤต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อ ศัพท์ + อุ ศัพท์ + ม ศัพท์ อ ศัพท์มีความหมายว่า พระวิษณุ (พระนารายณ์), อุ ศัพท์มีความหมายว่า พระศิวะ (พระอิศวร) ส่วน ม ศัพท์ มีความหมายว่า พระพรหม เมื่อแปลง อุ เป็น โอ จึงสำเร็จเป็น โอมฺ (ตรีเทพคือพระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหม)

๘. นินทา (ตำหนิ) เช่น อราชา (ผู้มิใช่พระราชา)

๙. วิรุทธะ (ตรงกันข้าม) เช่น อกุสลา (ธรรมที่มิใช่กุศล), อโลโภ (ความไม่โลภ, ความเอื้อเฟื้อ), อมิตฺโต (ผู้มิใช่มิตร, ศัตรู)

๑๐. วิรหะ (ปราศจาก) เช่น อปุตฺตกำ สาปเตยฺยำ (สมบัติที่ปราศจากบุตร)

๑๑. สุญญะ (ว่างเปล่า) เช่น อภาโว (ความไม่มี)

๑๒. ปทปูรณะ เช่น อมชฺชปา (นักเลงสุรา), อสิญฺจติ (ย่อมรด), อปุจฺฉติ (ย่อมถาม)]

ศัพท์ว่า อุตฺติฏฺจ ในบทว่า อุตฺติฏฺจปตฺตำ (บาตรที่ถูกทิ้ง) นี้ มีความหมายเหมือนศัพท์ว่า อุจฺฉิฏฺจ (ถูกทิ้ง) ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตสฺมึ หิ มนุสฺสา อุจฺฉิฏฺจสญฺญิโน, ตสฺมา อุตฺติฏฺจปตฺตนฺติ วุตฺตำ (มนุษย์สำคัญบาตรนั้นว่าเป็นของที่ถูกทิ้ง จึงชื่อว่าบาตรที่ถูกทิ้ง)

คำว่า ปิณฺฑาย จรณกปตฺตำ (บาตรที่เที่ยวบิณฑบาต) นี้ แสดงเหตุของการสำคัญว่าเป็นของที่ถูกทิ้ง โดยมุ่งแสดงบาตรเป็นหลัก

คำว่า ตสฺมึ คือ ในบาตรที่เที่ยวบิณฑบาตนั้น

๖๕. ปาฐะว่า สคารวา สปฺปติสฺสา นี้ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คารวะ คือ ความเป็นผู้ควรเคารพ หมายถึง ความน่าเคารพนับถือเหมือนฉัตรหิน[ที่มั่นคงไม่หวั่นไหว]

ชื่อว่า สคารวะ เพราะมีความเคารพนับถือ

คำว่า ปติสสะ คือ การเชื่อฟังโดยเคารพเมื่ออาจารย์สั่งสอน ความหมายก็คือความเคารพทุกอย่างที่เป็นการเชื่อฟังหรือคล้ายคลึงกับกิริยานั้น

ชื่อว่า สัปปติสสะ เพราะมีการเชื่อฟังโดยเคารพ ความหมายก็คือ เชื่อฟังคำสอน

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ควรเคารพนับถือ ชื่อว่า ปติสสะ เพราะเป็นที่พึ่งพิง ชื่อว่า สัปปติสสะ เพราะมีที่พึ่งพิง

[คำว่า สปฺปติสฺส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีการเชื่อฟัง, ผู้เชื่อฟัง[คำสอน] = ปติสฺสวนำ ปติสฺโส, สห ปติสฺเสน เย วตฺตนฺตีติ สปฺปติสฺสา (ปติสฺส = ปติ บทหน้า + สุ ธาตุ = ฟัง + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ผู้มีที่พึ่งพิง, ผู้พึ่งพิง = ปติสฺสียตีติ ปติสฺโส, สห ปติสฺเสน เย วตฺตนฺตีติ สปฺปติสฺสา. (ปติสฺส = ปติ บทหน้า + สิ ธาตุ = คบ, เสพ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า ครุกภาวญฺเจว เชฏฺฐกภาวญฺจ อุปฏฺฐเปตฺวา (เข้าไปตั้งความเคารพนับถือไว้) เพื่อแสดงข้อความที่กล่าวมานี้โดยไม่เน้นพยัญชนะ

คำว่า สาหุ แปลว่า ดีละ

คำว่า ลหุ (เบา) หมายความว่า ไม่หนักใจ ความหมายก็คือ การที่เราเป็นอุปัชฌาย์ของเธอ มิใช่ภาระหนัก

คำว่า โอปายิกำ (เหมาะสม) หมายความว่า การถืออุปัชฌาย์ของเธอมีเหตุที่เหมาะสม คือ เธอเป็นภาระของฉันจำเดิมแต่วันนี้ ด้วยเหตุอันเหมาะสมอย่างนี้

คำว่า ปติรูปำ แปลว่า การถืออุปัชฌาย์ของเธอเหมาะสม

คำว่า ปาสาทิเกน แปลว่า ด้วยกายกรรมและวจีกรรมที่น่าเลื่อมใส

คำว่า สมฺปาเทหิ แปลว่า จงยังสิกขา ๓ ให้ถึงพร้อมเถิด

คำว่า กาเยน วา (ด้วยกายบ้าง) หมายความว่า แสดงให้รู้ด้วยกายบ้าง โดยใช้มือส่งสัญญาณ ประโยคว่า คหิโต ตยา ฯเปฯ วิญฺญาเปติ (ย่อมแสดงการรับเอาอุปัชฌาย์ว่า ท่านได้รับเอาอุปัชฌาย์แล้ว) แสดงว่า ผู้กล่าวเพียงบทเดียวในคำว่า สาหุ เป็นต้น แสดงให้รู้ข้อความนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อิทเมว หิ (โดยแท้จริงแล้ว การแสดงให้รู้ข้อความของบทใดบทหนึ่งในบททั้ง ๕ เหล่านี้ด้วยกายหรือด้วยวาจานี้ เป็นการรับเอาอุปัชฌาย์ในเรื่องนี้) เป็นต้น

คำว่า สาธูติ สมฺปฏิจฺฉนำ สนฺธาย (ระบุคำรับว่า สาธุ) หมายความว่า ระบุคำรับว่า สาธุ ของสัทธิวิหาริกเมื่ออุปัชฌาย์กล่าวว่า สาหุ (ดีละ)

ท่านกล่าวว่า อายาจนทานมตฺเตน หิ (ความจริงกุลบุตรได้รับเอาอุปัชฌาย์แล้วด้วยการขอและการให้เท่านั้น) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า เหตุใดจึงมิใช่ประมาณ หมายความว่า โดยการที่สัทธิวิหาริกขอ[อุปัชฌาย์]ว่า อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต โหหิ (ท่านผู้เจริญ ท่านโปรดเป็นอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้า) และโดยการที่อุปัชฌาย์กล่าวอนุญาตว่า สาหุ (ดีละ)

ประโยคว่า น เอตฺถ สมฺปฏิจฺฉนฺ องฺคำ (การรับคำไม่ใช่องค์ในเรื่องนี้) หมายความว่า การที่สัทธิวิหาริกกล่าวคำรับ มิใช่องค์ในการถืออุปัชฌาย์นี้

๖๖. คำว่า สมฺมาวตฺตนา แปลว่า ปฏิบัติชอบ

คำว่า อสฺส คือ สัทธิวิหาริก[นั้น]

คำว่า ตาทิสเมว มุขโธวโนทกำ ทาตพฺพำ (พึงถวายน้ำล้างหน้าเช่นนั้น) หมายความว่า พึงถวายน้ำล้างหน้าเช่นนั้นเมื่อฤดูกาลและสภาพร่างกายเหมาะสมกัน

คำว่า เทฺว จีวรานิ (จีวรสองผืน) คือ ผ้าอุตราสงค์ และผ้าสังฆาฏิ

ท่านกล่าวว่า สพฺพำ หิ จีวรำ สงฺฆฏิตตฺตา สงฺฆาฏีติ วุจฺจติ (โดยแท้จริงแล้ว จีวรทั้งหมดได้ชื่อว่า สังฆาฏิ เพราะเย็บเข้าด้วยกัน) เพื่อเฉลยคำถามว่า เหตุใดจึงเรียกอุตราสงค์ว่าสังฆาฏิ

ในคำว่า ปทวีติหาเรหิ นี้ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า ปทวีติหาระ คือ สถานที่ย่างเท้า กล่าวคือ สถานที่มีระยะหนึ่งศอกกำ [ระยะหนึ่งศอกโดยกำมือวัด] ระหว่างเท้าทั้งสอง ในการเดินไปสม่ำเสมอไม่เดินสะบัดขาหรือลากขา

[มาตราวัดที่เรียกว่า หตฺถ (ศอก) โดยทั่วไปกำหนดวัดตั้งแต่ปลายศอกจนถึงปลายนิ้วก้อยในขณะเหยียดนิ้วทั้งหมดออก แต่ในสมัยพุทธกาลยังมีมาตราวัดอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า หตฺถมุฏฺฐิ (ศอกกำ) กำหนดวัดตั้งแต่ปลายศอกจนถึงปลายนิ้วก้อยในขณะกำมือ ศอกกำนี้สั้นกว่าศอกปกติ ๒ นิ้ว]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปทวีติหาระ คือ การย่างเท้า กล่าวคือ การยกเท้าก้าวไปเบื้องหน้าแล้วเหยียบลง

[คำว่า ปทวีติหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สถานที่ย่างเท้า = ปทำ วีติหรติ เอตฺถาติ ปทวีติหาโร.
  (ปท บทหน้า + วิ บทหน้า + อติ บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- การย่างเท้า = วีติหรณำ วีติหาโร, ปทานำ วีติหาโร ปทวีติหาโร (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

คำว่า อิโต ปฏฺจาย (ตั้งแต่สิกขาบทที่เริ่มจาก น อุปชฺฌายสฺส เป็นต้นนี้) หมายความว่า ตั้งแต่ น อักษร[นี้] ในพระดำรัสว่า น อุปชฺฌายสฺส ภณมานสฺส (เมื่ออุปัชฌาย์กำลังพูด ไม่พึงพูดสอดขึ้นในระหว่าง) เป็นต้น

[ประโยคเต็มของคัมภีร์อรรถกถาในเรื่องนี้ คือ

อิโต ปฏฺจาย จ ปน ยตฺถ ยตฺถ นกาเรน ปฏิเสโธ กริยติ, สพฺพตฺถ ทุกฺกฏาปตฺติ เวทิตพฺพา. อยญหิ ขนฺธกธมฺมตา.

"อนึ่ง ตั้งแต่สิกขาบทที่เริ่มจาก น อุปชฺฌายสฺส เป็นต้นนี้ การปฏิเสธด้วย น อักษรย่อม กระทำไว้ในสิกขาบทใดๆ พึงทราบอาบัติทุกกฏในสิกขาบทนั้นๆ ทั้งหมด การปรับอาบัติทุกกฏในที่ปฏิเสธด้วย น อักษรนี้เป็นธรรมเนียมของขันธกะ [คือ คัมภีร์มหาวรรคและจูฬวรรค]"

ประโยคข้างต้นจัดว่าเป็นปริภาสาหรือกฎครอบคลุมในคัมภีร์มหาวรรคและจูฬวรรค แม้พระพุทธองค์จะมิได้ปรับอาบัติไว้โดยตรง แต่การปฏิเสธในสิกขาบทนั้นๆ ก็ถือว่าเป็นการปรับอาบัติทุกกฏไว้โดยอ้อม ชาวพม่าจึงถือว่าผู้ที่ปรับอาบัติได้คือพระพุทธเจ้าและพระอรรถกถาจารย์ที่ปริวรรตคำอธิบายจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลีเท่านั้น มิใช่พระฎีกาจารย์เป็นต้น คัมภีร์มหาวรรคภาสาฎีกาแต่งข้อความนี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ว่า

ยตฺถ ยตฺถ นกาเรน ปฏิเสโธ กรียติ
ตตฺถ ตตฺถ ทุกฺกฏนฺติ อยํ ขนฺธกธมฺมตา.[๑๖๓]

"การปฏิเสธด้วย น อักษรย่อมกระทำไว้ในสิกขาบทใดๆ พึงทราบอาบัติทุกกฏในสิกขาบทนั้นๆ การปรับอาบัติทุกกฏในที่ปฏิเสธด้วย น อักษรนี้เป็นธรรมเนียมของขันธกะ"]

ท่านกล่าวว่า สพฺพตฺถ ทุกฺกฏาปตฺติ เวทิตพฺพา (พึงทราบอาบัติทุกกฏในสิกขาบทนั้นๆ ทั้งหมด) เพื่อแสดงว่าคิลานภิกษุก็ไม่พ้นจากอาบัติในฐานะอย่างนี้ ความจริงแล้ว ภิกษุผู้ไม่เจ็บไข้ เมื่อไม่ทำอุปัชฌายวัตรอื่นตามที่กล่าวแล้วโดยไม่เอื้อเฟื้อ จะต้องทุกกฏเพราะเสียวัตร ดังพระอรรถกถาจารย์จักกล่าวว่า

อคิลาเนน หิ สทฺธิวิหาริเกน สฏฺจิวสฺเสนปิ สพฺพํ อุปชฺฌายวตฺตํ กาตพฺพํ. อนาทเรน อกโรนฺตสฺส วตฺตเภเท ทุกฺกฏํ. น-การปฏิสํยุตฺเตสุ ปน ปเทสุ คิลานสฺสปิ ปฏิกฺขิตฺตกิริยํ กโรนฺตสฺส ทุกฺกฏเมว.[๑๖๔]

“สัทธิวิหาริกผู้ไม่เจ็บไข้ แม้มีพรรษา ๖๐ ก็ควรทำอุปัชฌายวัตรทุกอย่าง เมื่อไม่ทำโดยเอื้อเฟื้อ จะต้องทุกกฏเพราะเสียวัตร และเมื่อสัทธิวิหาริกผู้เป็นไข้ทำกิริยาที่ทรงห้ามในบททั้งหลายที่มีอักษรว่า ‘ไม่’ กำกับอยู่ [เช่น น อุปชฺฌายสฺส ภณมานสฺส อนฺตรนฺตรา กถา โอปาเตตพฺพา (เมื่ออุปัชฌาย์กำลังพูด ไม่พึงพูดสอดขึ้นในระหว่าง)] ก็เป็นทุกกฏเหมือนกัน”

[ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๔๐) กล่าวถึงการอนุญาตไม่ต้องมาอุปัฏฐากตนว่า

สเจ อุปชฺฌาโย “มยฺหํ อุปฏฺฐาโก อตฺถิ, ตุมฺเห อตฺตโน สชฺฌายมนสิการาทีสุ โยคํ กโรถา”ติ วทติ, สทฺธิวิหาริกานํ อนาปตฺติ.

“ถ้าอุปัชฌาย์กล่าวว่า เรามีผู้อุปัฏฐากอยู่ พวกเธอจงกระทำความเพียรในการสาธยายและมนสิการเป็นต้นของตนเถิด สัทธิวิหาริกไม่ต้องอาบัติ”

ข้อความข้างต้นแสดงว่าถ้าอุปัชฌาย์อนุญาต สัทธิวิหาริกก็ไม่ต้องมาอุปัฏฐากก็ได้ ไม่ต้องอาบัติ ดังนั้นในปัจจุบันที่ภิกษุบวชใหม่มีกิจในการเล่าเรียนหรือปฏิบัติธรรม จึงควรขออนุญาตอุปัชฌาย์ ชาวพม่านิยมให้สัทธิวิหาริกผู้บวชใหม่พูดว่า “กระผมขออนุญาตไม่ทำวัตรที่ควรทำแก่อุปัชฌาย์และกรรมวาจาจารย์ แม้กระผมก็อนุญาตวัตรที่ท่านควรกระทำแก่กระผม” การพูดอนุญาตเช่นนี้ส่งผลให้ไม่ต้องอาบัติที่เกี่ยวกับอุปัชฌายวัตร สัทธิวิหาริกวัตร รวมไปถึงอาจริยวัตรและอันเตวาสิกวัตร]

คำว่า อาปตฺติยา อาสนฺนวาจํ (วาจาใกล้ต่ออาบัติ) คือ วาจาที่ก่อให้เกิดอาบัติโดยแท้จริงแล้ว วาจาที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติ ชื่อว่า วาจาใกล้ต่ออาบัตินั้น

ในคำว่า จีวเรน ปตฺตํ เวเจตฺวา (ใช้จีวรห่อบาตร) ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ใช้มุมหนึ่งของจีวรห่อบาตร”

คำว่า คาเม คือ ในสถานที่แห่งหนึ่งเช่นนั้นที่นับเนื่องในหมู่บ้าน

คำว่า อนฺตรฆเร แปลว่า ภายในเรือน

คำว่า ปฏิกฺกมเน แปลว่า ในโรงฉัน

พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า พึงถามอุปัชฌาย์ถึงน้ำฉัน ๓ ครั้ง คือพึงถาม ๓ ครั้งอย่างนี้ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด [ในเวลาฉันอาหาร]

คำว่า อุปกฏฺโฐ แปลว่า ใกล้

คำว่า โธตวาลิกาย (บนทรายสะอาด) หมายความว่า [ควรวางบาตร] บนทรายสะอาด ไม่เปื้อนฝุ่น

ท่านอธิบายข้อความที่กล่าวว่า สเจ ปโหติ (ถ้าสัทธิวิหาริกยังสามารถ) ด้วยคำว่า น เกนจิ เคลญฺเญน อภิภูโต โหติ (คือไม่ถูกความเจ็บไข้บางอย่างครอบงำ)

คำว่า ปริเวณํ คนฺตฺวา (ไปถึงบริเวณ) หมายความว่า ไปถึงบริเวณของอุปัชฌาย์

จบ คำอธิบายเรื่องอุปัชฌายวัตร

---

๖๗. เรื่องสัทธิวิหาริกวัตรมีเนื้อความเข้าใจง่าย

คำอธิบายเรื่องการไม่ประพฤติชอบเป็นต้น

๖๘. ในนสัมมาวัตตนาทิกถา ความรักที่เกิดอย่างนี้ว่า อุปัชฌาย์นี้เป็นบิดาของเรา ชื่อว่า เคหัสสิตเปมะ กล่าวคือ การตั้งจิตว่าอุปัชฌาย์เป็นดุจบิดาชื่อว่าเคหัสสิตเปมะในที่นี้ เพราะคำนี้มิใช่หมายถึงเคหัสสิตเปมะที่เป็นฝ่ายอกุศล เนื่องจากพระอริยะผู้หยั่งรู้อริยสัจขจัดความผูกพันได้ย่อมไม่มีเปมะเช่นนั้น ทั้งพระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงแนะนำให้พระภิกษุเพิ่มพูนกิเลส พระพุทธองค์จึงตรัสความปรารถนาด้วยเมตตาว่าเป็นเคหัสสิตเปมะในที่นี้ โดยตรัสมุ่งถึงความรัก[ว่าเคหัสสิตเปมะ] เพราะคล้ายคลึงความรักที่อาศัยเรือน

บางคนกล่าวว่า “ถ้าภิกษุรูปหนึ่งผู้เพียบพร้อมด้วยวัตรกล่าวว่า ‘ท่านจงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย ข้าพเจ้าจักอุปัฏฐากสัทธิวิหาริกหรืออันเตวาสิกผู้เจ็บไข้ของท่าน จักสอนธรรมที่ควรสอน จักขวนขวายช่วยเหลือกิจที่ควรทำ’ หรือสัทธิวิหาริกเป็นต้นเหล่านั้นกล่าวว่า ‘ท่านจงเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย’ หรือพวกเขาไม่ยินดีวัตร[ที่อุปัชฌาย์และอาจารย์พึงปฏิบัติ] อุปัชฌาย์และอาจารย์ไม่ต้องอาบัติจำเดิมแต่กาลพูดคำนั้น ดังคำกล่าว

ว่า เตสุ เอโก วตฺตสมฺปนฺโน ภิกฺขุ ฯเปฯ เตสํ อนาปตฺติ (ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น ถ้าภิกษุผู้เพียบพร้อมด้วยวัตรรูปหนึ่งรับไว้เป็นภาระของตนปล่อยภิกษุรูปอื่นไปโดยกล่าวว่า ข้าพเจ้าจักกระทำกิจของอุปัชฌาย์ พวกท่านจงเป็นผู้ขวนขวายน้อยอยู่เถิด ภิกษุเหล่านั้นไม่ต้องอาบัติตั้งแต่การรับภาระของภิกษุนั้น)"

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องการไม่ประพฤติชอบเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องราธพราหมณ์

๖๙. ในเรื่องราธพราหมณ์ ปาฐะว่า กิโส อโหสิ (ซูบผอม) คือ เป็นคนซูบผอม กล่าวคือ มีเลือดเนื้อน้อย เพราะดื่มกินไม่ได้

ปาฐะว่า อุปฺปณฺฑุปฺปณฺฑุกชาโต (มีผิวเหลืองขึ้นๆ) หมายความว่า มีลักษณะที่มีผิวเหลืองขึ้นๆ คือคล้ายใบตอง

ปาฐะว่า ธมนิสนฺถตคตฺโต (มีเนื้อตัวสะพรั่งด้วยเส้นเอ็น) หมายความว่า มีกายสะพรั่งด้วยเส้นเอ็นดุจตาข่าย เพราะเลือดเนื้อเหือดแห้ง

พระดำรัสว่า อธิการ์ แปลว่า บุญคุณ คือ สิ่งที่เคยกระทำด้วยดี

สัตบุรุษทั้งหลาย ชื่อว่า **กตัญญู** (ผู้รู้คุณ) เพราะรู้คุณที่ผู้อื่นทำ ชื่อว่า **กตเวที** (ผู้ตอบแทนคุณ) เพราะตอบแทนคุณนั้น

ถามว่า : พระสารีบุตรไม่ทราบบรรพชาและอุปสมบท ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตด้วยไตรสรณคมน์ในกรุงพาราณสีหรือ

ตอบว่า : พระเถระทราบดี แต่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า กิญฺจาปิ อายสฺมา สาริปุตฺโต (แม้ท่านพระสารีบุตร) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า เมื่อพระเถระทราบดี เหตุใดจึงทูลว่าข้าพระพุทธเจ้าจะให้พราหมณ์นั้นบรรพชาอุปสมบทอย่างไร

คำว่า ปริมณฺฑเลหิ แปลว่า [ด้วยบทพยัญชนะ]อันเรียบร้อย

คำว่า อญฺญถา วา วตฺตพฺพำ อญฺญถา วทติ (หรือควรจะกล่าวอย่างอื่น กลับกล่าวเป็นอย่างอื่น) หมายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) แต่กล่าวผิดว่า พนฺเธ (ในเครื่องผูก)

๗๑-๗๓. คำว่า สมนนฺตรา แปลว่า ในกาลเป็นลำดับติดต่อกันไป

คำว่า ปณฺณตฺติวีติกฺกมำ กโรติ แปลว่า ย่อมทำการละเมิดพระบัญญัติ

ปัจจัย ๔ มีคำข้าวเป็นต้น ชื่อว่า **นิสสัย** เพราะเป็นที่อาศัยเพื่อรักษาอัตภาพ

ในเรื่องนั้น โภชนะคือคำข้าวที่ได้รับโดยเที่ยวบิณฑบาต ตามกำลังปลีแข้ง[ของตน] ชื่อว่า **ปิณฑิยาโลปโภชนะ**

สังฆภัตเป็นต้นอันเป็นลาภยิ่งกว่าภิกษาที่กล่าวว่าอาศัยอาหารคือคำข้าว ชื่อว่า **อติเรกลาภ**

ในบรรดาภัตเหล่านั้น **สังฆภัต** (ภัตถวายสงฆ์) คือ ภัตที่พึงถวายแด่สงฆ์ทั้งหมด

อุทเทสภัต (ภัตเฉพาะ) คือ ภัตที่พึงถวายเฉพาะภิกษุบางรูป

นิมันตนะ (ภัตนิมนต์) คือ ภัตที่ทายกนิมนต์ถวาย

สลากภัต (ภัตถวายตามสลาก) คือ ภัตที่พึงถวายโดยให้จับสลาก

ปักขิกะ (ภัตถวายในปักษ์) คือ ภัตที่พึงถวายเพียงวันหนึ่งต่อปักษ์

อุโปสถิกะ (ภัตถวายในวันอุโบสถ) คือ ภัตที่พึงถวายในวันอุโบสถ

ปาฏิปทิกะ (ภัตถวายในวันปาฏิบท) คือ ภัตที่พึงถวายในวันปาฏิบท

ข้าพเจ้าจะอธิบายความพิสดารของภัตเหล่านั้นในคำอธิบายเสนาสนขันธกะ

ปาฐะว่า วิหาโร (วัด) คือ วัดทั้งหมดที่มีกำแพงล้อมรอบ

ปาฐะว่า อฑฺฒโยโค (เรือนมุงด้านเดียว) คือ ปราสาทยาว อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “เป็นเรือนที่มีสัณฐานคล้าย[ปีก]ครุฑ”

ปาฐะว่า ปาสาโท (ปราสาท) คือ เรือนชั้น ๔ เหลี่ยม

ปาฐะว่า หมฺมิยํ แปลว่า เรือนโล้น (เรือนไม่มีหลังคาเหมือนปราสาท)

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “ปราสาทที่มีมุขยาว ชื่อว่า **วิหาร** เสนาสนะที่มุงหลังคาด้านเดียว ชื่อว่า **อัฑฒโยคะ** ดังได้สดับมาว่า ฝาผนังด้านหนึ่งของเสนาสนะนั้นสูงมาก ส่วนอีกด้านหนึ่งต่ำ เสนาสนะนั้นจึงมุงหลังคาด้านเดียว เรือน ๔ เหลี่ยมทางด้านยาว ชื่อว่า **ปราสาท** เรือนโล้นที่มีระเบียงชมแสงจันทร์ ชื่อว่า **หัมมิยะ**”

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ปาสาโท เจว ยูโปฌ มุณฺฑจฺฉโท จ หมฺมิยํ
ยูโป ตุ คชกุมฺภมฺหิ หตฺถินโข ปติฏฺฐิโต.
สุปณฺณวงฺกจฺฉทน- มฑฺฒโยโค สิยาถ จ
เอกกูฏยุโต มาโฬ ปาสาโท จตุรสฺสโก.[๑๖๕]

“ปราสาท ๒ ศัพท์ = ปาสาท, ยูป
เรือนโล้น ๒ ศัพท์ = มุณฺฑจฺฉท, หมฺมิย
ปราสาทซึ่งตั้งอยู่บนที่เหมือนกระพองช้าง ชื่อว่า หัตถินขะ
เรือนที่มีหลังคาคล้ายปีกครุฑ ชื่อว่า อัฑฒโยคะ
เรือนที่ประกอบด้วยยอดแห่งเดียว ชื่อว่า มาฬะ (เรือนยอด)
เรือนชั้นสี่เหลี่ยม ชื่อว่า ปราสาท”]

ปาฐะว่า คุหา แปลว่า ถ้ำภายในภูเขา

มูตรทุกชนิด ชื่อว่า ปูติมุตตะ (มูตรเน่า) มูตรใหม่ก็จัดเป็นมูตรเน่า เหมือนกายที่มีสีทองได้ชื่อว่า ปูติกายะ (กายเน่า)

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องราธพราหมณ์

คำอธิบายเรื่องอาจริยวัตร

๗๕. ในเรื่องอุปเสน ปาฐะว่า อาจิณฺณำ แปลว่า พุทธประเพณี คือ ข้อวัตร กล่าวคือ ข้อประพฤติอันเป็นปกติ

ปาฐะว่า กจฺจิ ภิกฺขุ ขมนียำ หมายความว่า ดูกรภิกษุ เธอรักษายนต์คือกายนี้ ซึ่งมี ๔ ล้อ [คือ อิริยาบถ ๔] ๙ ทวาร [คือ ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ทวารหนัก และทวารเบา] ได้หรือ คือ ไม่ก่อให้เกิดทุกข์ใดๆ หรือ

ปาฐะว่า กจฺจิ ยาปนียำ หมายความว่า เธอยังยนต์คือกายให้กระทำกิจทั้งปวงได้ หรือ คือไม่มีอันตรายใดๆ หรือ

พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า ชานนฺตาปิ ตถาคตา (พระตถาคตทั้งหลายแม้ทรงทราบอยู่) เป็นต้น เพื่อแสดงคำตอบพระดำรัสที่ตรัสถามว่า “ดูกรภิกษุ เธอมีกี่พรรษา”

ข้าพเจ้าจะแสดงข้อความสังเขปว่า แม้พระตถาคตจะทรงทราบก็ตรัสถามในกรณีที่มีเหตุแห่งการตรัสถามเช่นนั้น แต่เมื่อไม่มีเหตุดังกล่าว แม้จะทรงทราบก็ไม่ตรัสถาม ท่านไม่กล่าวว่า อชานนฺตาปิ (ไม่ทรงทราบอยู่) เพราะไม่มีสิ่งที่พระพุทธองค์ไม่ทรงทราบ

ปาฐะว่า กาลำ วิทิตฺวา ปุจฺฉนฺติ (ทรงทราบกาลแล้วตรัสถาม) หมายความว่า พระตถาคตตรัสถามโดยทราบกาลที่เหมาะสมแก่การตรัสถามนั้น ถ้ามิใช่กาลอันเหมาะสมก็ไม่ตรัสถาม เมื่อทรงทราบว่ามิใช่กาล อนึ่ง เมื่อจะตรัสถามอย่างนี้ ย่อมตรัสถามสิ่งที่กอปรด้วยประโยชน์ คือตรัสถามสิ่งที่มีประโยชน์เท่านั้น ไม่ตรัสถามสิ่งที่ไม่กอปรด้วยประโยชน์

ถามว่า : เหตุใดพระตถาคตจึงตรัสถามสิ่งที่กอปรด้วยประโยชน์เท่านั้น

ตอบว่า : เพราะพระตถาคตทรงขจัดคำที่ไม่กอปรด้วยประโยชน์ด้วยมรรคได้

[ในประโยคว่า อนตฺถสำหิเต เสตุฆาโต ตถาคตานำ (พระตถาคตทรงขจัดคำที่ไม่กอปรด้วยประโยชน์ด้วยมรรคได้)] มรรคได้ชื่อว่า เสตุ หมายความว่า ทรงขจัดคำเช่นนั้นได้ด้วยมรรคโดยแท้

[ในคำว่า เสตุฆาต คำว่า เสตุ แปลว่า มรรค ประกอบรูปศัพท์มาจาก สิ ธาตุ = ผูก + ตุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สิโนติ ผลำ พนฺธตีติ เสตุ (สภาวะผูกผล) หลังจากนั้นจึงมีรูปวิเคราะห์ต่อมาว่า

- ฆาตนํ ฆาโต (หน ธาตุ = เบียดเบียน + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- เสตุนา ฆาโต เสตุฆาโต (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

บัดนี้ พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า ทฺวีหิ อากาเรหิ (ด้วยเหตุ ๒) เป็นต้น เพื่อแสดงคำที่กอปรด้วยประโยชน์ที่พระตถาคตตรัสถามในบทว่า อตฺถสංหิตं (กอปรด้วยประโยชน์) นี้

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า อากาเรหิ แปลว่า [ย่อมตรัสถาม]ด้วยเหตุ

ปาฐะว่า ธมฺมं วา เทเสสฺสาม (เราจักแสดงธรรม) หมายความว่า เราจักแสดงพระสูตรที่เนื่องด้วยพุทธประวัติ หรือชาดกที่เนื่องด้วยเรื่องที่เคยประพฤติในกาลก่อน

ปาฐะว่า สาวกานं วา สิกฺขาปทं ปญฺญเปสฺสาม (เราจักบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลาย) หมายความว่า เราจักบัญญัติสิกขาบทหนักหรือเบาแก่สาวก คือ จักวางอำนาจทำการละเมิดให้ปรากฏด้วยการถามสาวกทั้งหลายนั้น

ปาฐะว่า อติลหุं แปลว่า เร็วนัก

๗๖. ในเรื่องเดียรถีย์อื่น ปาฐะว่า อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ หมายความว่า ผู้เคยเป็นเดียรถีย์อื่น เพราะเคยเป็นเดียรถีย์อื่นในกาลก่อน ในเรื่องนี้พึงทราบติตถะ (ลัทธิ) ติตถกระ (เจ้าลัทธิ) เดียรถีย์ และสาวกเดียรถีย์ ดังนี้

คำว่า ติตถะ (ลัทธิอันเหมือนท่าน้ำ) คือ ทิฏฐิ ๖๒ เพราะเป็นที่ซึ่งเหล่าสัตว์ข้ามไป คือ ลอยไป กล่าวคือ ทำการผุดขึ้นและดำลง

คำว่า ติตถกระ (เจ้าลัทธิ) คือ ศาสดาหลายคนมีปูรณกัสสปะเป็นต้น เพราะเป็นผู้ก่อตั้งลัทธิเหล่านั้น

คำว่า เดียรถีย์ คือ ผู้ออกบวชตามลัทธินั้น เพราะพวกเขาเกิดในลัทธิ หรือมีลัทธิคือความเห็นผิดที่แสดงแล้ว ผู้มีลัทธิ ชื่อว่า เดียรถีย์

คำว่า สาวกเดียรถีย์ คือ ทายกที่ถวายปัจจัย ๔ แก่เดียรถีย์

ปาฐะว่า สหธมฺมิกं วุจฺจมาโน แปลว่า [ปริพาชกนั้น]ที่เหล่าภิกษุว่ากล่าวอยู่ด้วยสิกขาบท

บทนี้ลงทุติยาวิภัตติที่มีอรรถตติยาวิภัตติ ความหมายก็คือ เมื่ออุปัชฌาย์สั่งสอนด้วยสิกขาบทที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติซึ่งได้รับนามว่า สหธรรมิก เพราะเป็นสิ่งที่สหธรรมิก ๕ [ผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน คือ ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร สิกขมานา และสามเณรี] พึงศึกษา หรือเป็นข้อประพฤติของสหธรรมิกเหล่านั้น

[คำว่า สหธมฺมิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- สิ่งที่สหธรรมิกพึงศึกษา = สหธมฺมิเกหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ สหธมฺมิกำ.
(สหธมฺมิก + ณ ปัจจัยใน สิกฺขิตพฺพ ตัทธิต)
- ข้อประพฤติของสหธรรมิก = สหธมฺมิกานำ สนฺตกำ สหธมฺมิกำ.
(สหธมฺมิก + ณ ปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต)]

คำว่า ปสูโร เป็นชื่อของปริพาชกนั้น

ปาฐะว่า ปริพฺพาชโก (ปริพาชก) คือ ผู้ออกบวชโดยสละเครื่องผูกพันของคฤหัสถ์

ในปาฐะนี้ว่า ตำเยว ติตฺถายตนำ (สู่ลัทธิต้นกำเนิดเดียรถีย์นั้น) มีรูปวิเคราะห์ว่า ลัทธิคือความเห็นผิด ๖๒ เป็นต้นกำเนิด[เดียรถีย์] จึงชื่อว่า ติตถายตนะ

อีกอย่างหนึ่ง เดียรถีย์ ชื่อว่า ติตถี เพราะเป็นเจ้าลัทธิ ต้นกำเนิดของเดียรถีย์เหล่านั้น ชื่อว่า ติตถายตนะ

[คำว่า ติตฺถายตน มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- ลัทธิต้นกำเนิด = ตรนฺติ เอตฺถาติ ติตฺถำ, ติตฺถำ วิยาติ ติตฺถำ, ติตฺถเมว อายตนนฺติ ติตฺถายตนำ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ต้นกำเนิดของเดียรถีย์ = ติตฺถำ เอเตสำ อตฺถีติ ติตฺถิโน, ติตฺถีนำ อายตนำ ติตฺถายตนำ.
(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

พึงทราบข้อความในคำว่า อายตนำ ดังนี้ว่า

๑. แหล่งกำเนิด เช่น อสฺสานำ กมฺโพโช อายตนำ, คุนฺนำ ทกฺขิณปโถ อายตนำ [๑๖๖] (แคว้นกัมโพชะเป็นแหล่งกำเนิดม้า แคว้นทักษิณาบถเป็นแหล่งกำเนิดวัว)

๒. สถานที่ชุมนุม เช่น

มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา
ฉายํ ฉายตฺถิโน ยนฺติ ผลตฺถํ ผลโภชิโน.[๑๖๗]

"เหล่าสกุณาย่อมอาศัยต้นไม้ใหญ่นั้น ในป่าอันเป็นที่ชุมนุม น่ารื่นรมย์ใจ ที่ต้องการร่ม ก็อาศัยเงา ที่ต้องการผล ก็บริโภคผล"

๓. เหตุ เช่น ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว วิมุตฺตายตนานิ[๑๖๘] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งความหลุดพ้น ๕ ประการนี้)

อายตน ศัพท์ในที่นี้มีความหมายทั้ง ๓ ประการ เพราะผู้มีความเห็นผิดทั้งหมดย่อมเกิดในทิฏฐิ ๖๒ เหล่านี้ ย่อมชุมนุมในทิฏฐิเหล่านี้ และทิฏฐิเหล่านี้เป็นเหตุในความเป็นผู้มีความเห็นผิดของพวกเขา ดังนั้น ลัทธิจึงเรียกว่า ติตถายตนะ เพราะเป็นแหล่งกำเนิดที่ชุมนุม และเหตุ หรือเพราะเป็นแหล่งกำเนิด ที่ชุมนุม และเหตุของเดียรถีย์

ปาฐะว่า อายสฺมโต ในประโยคว่า อายสฺมโต นิสฺสาย วจฺฉามิ (ข้าพเจ้าจักอาศัยท่านอยู่) ลงฉัฏฐีวิภัตติที่มีอรรถทุติยาวิภัตติ แปลว่า จักอาศัยท่านอยู่

ท่านกล่าวว่า พฺยตฺโต ฯเปฯ วุตฺตลกฺขโณเยว (ภิกษุผู้ฉลาดคือผู้ที่มีลักษณะที่ได้กล่าวแล้วในภิกขุโนวาทกสิกขาบทก่อน) โดยหมายเอาภิกษุผู้เป็นพหูสูตที่เป็นผู้บำรุงหมู่คณะ

คำที่ควรกล่าวในพระดำรัสว่า ปญฺจหุปาลิ องฺเคหิ (ดูกรอุบาลี ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕) เป็นต้น จักแจ่มแจ้งข้างหน้า

[ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๔๒) อธิบายรากศัพท์ของ อาจริย ว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว อาจริยนฺติ อาจารสมาจารสิกฺขาปนกํ อาจริยํ อนุชานามิ (พระดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว อาจริยํ = ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตอาจารย์) หมายความว่า เราอนุญาตอาจารย์ผู้ฝึกหัดความประพฤติทั่วไปและความประพฤติดี) ตามคำอธิบายนี้คำว่า อาจริย ประกอบรูปศัพท์มาจาก อาจาร บทหน้า + อิย ปัจจัยใน สิกฺขาเปติ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อาจารํ สิกฺขาเปตีติ อาจริโย (ผู้ฝึกหัดความประพฤติ) ทำรัสสะสระ อา ใน จา เป็น อ ดังคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวว่า

อิมินา อาจารํ สิกฺขาเปตีติ อาจริโยติ วจนตฺถํ ทสฺเสติ.[๑๖๙]

"ด้วยคำนี้พระอรรถกถาจารย์แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อาจารฺ สิกฺขาเปตีติ อาจริโย (ผู้ฝึกหัดความประพฤติ)"]

จบ คำอธิบายเรื่องอาจริยวัตร

คำอธิบายเรื่องการขับไล่และการขอขมา

๘๐. พึงทราบสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า ข้าพเจ้าแสดงลักษณะใดในกาลก่อน (อันเตวาสิกผู้ถือนิสัย จะไม่ต้องอาบัติด้วยลักษณะนั้น) ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับต่างๆ มีคำบาลี[อื่น] ว่า เตเนว ลกฺขเณน นิสฺสยนฺเตวาสิกสฺส อาปตฺติ เวทิตพฺพา (อันเตวาสิกผู้ถือนิสัยจะต้องอาบัติด้วยลักษณะนั้น) แต่คำบาลีที่ถูกต้องในเรื่องนี้ คือ น เตเนว ลกฺขเณน นิสฺสยนฺเตวาสิกสฺส อาปตฺติ เวทิตพฺพา (อันเตวาสิกผู้ถือนิสัย จะไม่ต้องอาบัติด้วยลักษณะนั้น) และมีข้อความ[อื่น]ในเรื่องนี้ว่า สทฺธิวิหาริกสฺส วุตฺตลกฺขเณน นิสฺสยนฺเตวาสิกสฺส อาปตฺติ น เวทิตพฺพา (อันเตวาสิกผู้ถือนิสัย จะไม่ต้องอาบัติด้วยลักษณะที่กล่าวในเรื่องสัทธิวิหาริก) มิฉะนั้นแล้วคำว่า "อันเตวาสิกผู้ถือนิสัยพึงทำอาจริยวัตรทั้งหมด ตลอดเวลาที่พำนักอาศัยอาจารย์" ก็พึงผิดพลาด เพราะคำนี้แสดงว่า อันเตวาสิกผู้ถือนิสัย ยังไม่พ้นจากนิสัย ถ้าไม่ทำวัตร[แก่อาจารย์] จะต้องอาบัติ[ทุกกฏ] ดังนั้น สัทธิวิหาริกผู้ไม่ทำวัตรดังกล่าว แม้จะพ้นแล้วหรือยังไม่พ้นจากนิสัย ก็จะต้องอาบัติ ส่วนอันเตวาสิกผู้ถือนิสัย ยังไม่พ้นจากนิสัยเท่านั้น จะต้องอาบัติ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรค ญาติปลิโพธกถา ได้แสดงจำแนกว่า

ญาตีติ วิหาเร อาจริยุปชฺฌายสทฺธิวิหาริกอนฺเตวาสิกสมานุปชฺฌายกสมานาจริยกา, ฆเร มาตา ปิตา ภคินี ภาตาติ เอวมาทิกา. เต คิลานา อิมสฺส ปลิโพธา โหนฺติ, ตสฺมา โส ปลิโพโธ อุปฏฺฐหิตฺวา เตสํ ปากติกกรเณน อุปจฺฉินฺทิตพฺโพ. ตตฺถ อุปชฺฌาโย ตาว คิลาโน สเจ ลหุ๎ น วุฏฺฐาติ, ยาวชีวํ ปฏิชคฺคิตพฺโพ. ตถา ปพฺพชฺชาจริโย อุปสมฺปทาจริโย สทฺธิวิหาริโก อุปสมฺปาทิตปพฺพาชิตอนฺเตวาสิกสมานุปชฺฌายกา จ. นิสฺสยาจริยอุทฺเทสาจริยนิสฺสยนฺเตวาสิกอุทฺเทสนฺเตวาสิกสมานาจริยกา ปน ยาว นิสฺสยอุทฺเทสา อนุปจฺฉินฺนา, ตาว ปฏิชคฺคิตพฺพา.[๑๗๐]

“คำว่า ญาติ หมายถึง อาจารย์ อุปัชฌาจารย์ สัทธิวิหาริก อันเตวาสิก ผู้มีอุปัชฌาย์เดียวกัน และผู้มีอาจารย์เดียวกันในวิหาร หรือหมายถึงมารดา บิดา พี่สาว น้องสาว และพี่ชายน้องชายในเรือน เป็นต้น พวกเขาที่เจ็บป่วยจะเป็นภาระของภิกษุนี้ ภิกษุพึงตัดภาระนั้นด้วยการอุปัฏฐากให้พวกเขาเป็นปกติ บรรดาชนเหล่านั้น ถ้าอุปัชฌาย์เจ็บป่วย ไม่หายจากโรคโดยเร็ว พึงปรนนิบัติท่านตลอดชีพ และพึงปรนนิบัติบุคคลอื่น คือ ปัพพัชชาจารย์ อุปสัมปทาจารย์ สัทธิวิหาริก อันเตวาสิกที่ตนอุปสมบทให้บรรพชาให้ และผู้มีอุปัชฌาย์เดียวกันพึงปรนนิบัตินิสสยาจารย์ (อาจารย์ให้นิสัย) อุทเทสาจารย์ (อาจารย์สอน) นิสสยันเตวาสิก (อันเตวาสิกขอนิสัย) อุทเทสันเตวาสิก (อันเตวาสิกเรียนอุเทศ) และผู้มีอาจารย์เดียวกัน จนกระทั่งครบการถือนิสัยและศึกษาเล่าเรียน”

การจำแนกอย่างนี้จะไม่เหมาะสมถ้ามีคำบาลีว่า เตเนว ลกฺขเณน นิสฺสยนฺเตวาสิกสฺส อาปตฺติ เวทิตพฺพา (อันเตวาสิกผู้ถือนิสัยจะต้องอาบัติด้วยลักษณะนั้น) เพราะคำบาลีนี้แสดงข้อความนี้ว่า แม้อันเตวาสิกผู้ถือนิสัย ผู้ไม่ทำวัตรดังกล่าว จะพ้นแล้วหรือไม่พ้นจากนิสัยก็ต้องอาบัติเหมือนสัทธิวิหาริก ดังนั้นจึงควรเชื่อปาฐะตามนัยที่กล่าวแล้วในที่นี้

ประโยคว่า ปพฺพชฺชอุปสมฺปทธมฺมนฺเตวาสิเกหิ ปน ฯเปฯ ตาว วตฺตํ กาตพฺพํ (ฝ่ายปัพพัชชันเตวาสิก อุปสัมปทันเตวาสิก และธัมมันเตวาสิก แม้พ้นนิสัยแล้ว ก็ควรทำวัตรตั้งแต่ต้นจนถึงย้อมจีวร) หมายความว่า บุคคลเหล่านี้พึงทำวัตรตามที่กล่าวนี้แก่ปัพพัชชาจารย์ (อาจารย์ผู้บรรพชา) อุปสัมปทาจารย์ (อาจารย์ผู้อุปสมบท) และธรรมาจารย์ (อาจารย์ผู้สอนธรรม)

ปัพพัชชาจารย์ คือ อาจารย์ผู้ให้สิกขาบท

อุปสัมปทาจารย์ คือ อาจารย์ผู้สวดกรรมวาจาในขณะอุปสมบท

ธรรมาจารย์ คือ อาจารย์ผู้สอนพระบาลีหรืออรรถกถา

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องการขับไล่และการขอขมา

คำอธิบายเรื่องการระงับนิสสัย

๘๓. ในเรื่องระงับนิสัย คำว่า ทิสๆ คโต (ไปสู่ทิศ) หมายความว่า จะปรารถนากลับมาอีกหรือไม่ ได้ไปสู่ทิศอื่นเพื่อจะพำนัก

คำว่า ภิกฺขุโน สภาคตๆ (ความเป็นผู้เสมือนกันของภิกษุ) คือ ความเป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก

คำว่า โอโลเกตฺวา แปลว่า ใคร่ครวญแล้ว

ในประโยคว่า วิพฺภนฺเต ฯเปฯ ตตฺถ คนฺตพฺพๆ (แต่เมื่ออุปัชฌาย์สึกหรือมรณภาพ...พึงไปในที่นั้น) นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ถ้าไม่อาจไปในวันนั้นด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ตั้งใจจะออกเดินทางว่าเราจะไปโดยไม่ชักช้า ยังไม่ต้องอาบัติ”

คำว่า มา อิธ ปฏิกฺกมิ แปลว่า อย่าเข้ามาสู่สถานที่นี้

คำว่า ตตฺเรว วสิตพฺพๆ (พึงอยู่ในที่นั้นเสียเถิด) หมายความว่า พึงถือนิสัยแล้วอยู่ในที่นั้น

คำว่า ตๆเยว วิหารๆ ฯเปฯ วสิตุๆ วฏฺฏติ (จะมายังวัดที่อยู่เดิมนั้นแล้ว ถือนิสัยอยู่ในสำนักภิกษุอื่น ก็ควร) หมายความว่า มีการไม่รักษา[คือต้องอาบัติ]เพราะพบกับอุปัชฌาย์เนื่องจากถูกอุปัชฌาย์ละเลยแล้ว ผู้ที่พบกับอุปัชฌาย์จึงไม่ระงับนิสัยที่รับจากอาจารย์

ในการระงับนิสัยจากอาจารย์ คำว่า อาจริโย ปกฺกนฺโต วา โหติ (อาจารย์หลีกไป) หมายความว่า บัณฑิตอาจทราบคำวินิจฉัยที่กล่าวไว้ในการหลีกไปของอุปัชฌาย์ได้ด้วยคำว่า ปกฺกนฺโตติ ทิสๆ คโต (คำว่า ปกฺกนฺโต แปลว่า หลีกไปสู่ทิศ[อื่น]แล้ว) ตามนัยที่แสดงในที่นั้น ท่านจึงไม่กล่าวซ้ำความนั้น และแสดงนัยอื่นด้วยคำว่า โกจิ อาจริโย อาปุจฺฉิตฺวา ปกฺกมติ (อาจารย์บางองค์บอกลาแล้วหลีกไป)

อนึ่ง นัยนี้ก็เหมือนการหลีกไปของอุปัชฌาย์ ในฐานะเช่นนี้ลักษณะที่แสดงในที่เดียว จะมีในที่อื่นอีก

คำว่า สเจ เทฺว เลฑฺฑุปาเต อติกฺกมิตฺวา นิวตฺตติ, ปฏิปฺปสฺสทฺโธ โหติ (ถ้าล่วงสองเลฑฑุบาตออกไปแล้วจึงกลับ นิสัยย่อมระงับ) หมายความว่า อุปัชฌาย์ชื่อว่าเป็นผู้

หลีกไปสู่ทิศแล้วด้วยเหตุเพียงนี้ [คือ การล่วงสองเลฑฑุบาต] ด้วยเหตุนั้น แม้อันเตวาสิกจะยังไม่ทอดธุระ นิสัยก็เป็นอันระงับไป

คำว่า อาจริยุปชฺฌายา เทฺว เลฑฺฑุปาเต อติกฺกมฺม อญฺญสฺมึ วิหาเร วสนฺติ (อาจารย์และอุปัชฌาย์อยู่ในวัดอื่นไกลกว่าสองเลฑฑุบาต นิสัยย่อมระงับ) หมายความว่า ถ้าอาจารย์และอุปัชฌาย์อยู่ในเสนาสนะอื่นที่ไกลกว่าสองเลฑฑุบาตจากสถานที่อยู่ของอันเตวาสิกและสัทธิวิหาริกในภายนอกอุปจารสีมา [นิสัยย่อมระงับ] แต่ถ้าอยู่ไกลจากสองเลฑฑุบาตในภายในอุปจารสีมา นิสัยย่อมไม่ระงับ

คำทั้งหมดว่า สเจ อาจริโย มุญฺจิตุกาโมว หุตฺวา นิสฺสยปณามนาย ปณาเมติ (ถ้าอาจารย์ประสงค์จะสลัดจริงๆ จึงไล่ออกโดยการไล่นิสัย) เป็นต้น พึงทราบแม้ในอาณัติของอุปัชฌาย์

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องการระงับนิสสัย

คำอธิบายเรื่ององค์ ๕ ของภิกษุผู้พึงให้อุปสมบท

๘๔. ในประโยคว่า ปญฺจหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคเตน (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕) เป็นต้น พระดำรัสว่า น สามเณโร อุปฏฺจาเปตพฺโพ (ไม่พึงให้สามเณรอุปัฏฐาก) หมายความว่า ไม่ควรรับสามเณรโดยเป็นอุปัชฌาย์เอง พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวข้อความนี้ไว้โดยตรงในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกาย[๑๗๑]

พระบรมศาสดาตรัสว่า น อเสกฺเขน สีลกฺขนฺเธน (ไม่ถึงพร้อมด้วยศีลขันธ์อันเป็นของพระอเสกขะ) เป็นต้น เพื่อให้ประกอบในความบริบูรณ์แห่งตนก่อนตามสมควรแก่พระดำรัสนี้ว่า

อตฺตานเมว ปฐมํ ปติรูเป นิเวสเย.
อถญฺญมนุสาเสยฺย น กิลิสฺเสยฺย ปณฺฑิโต.[๑๗๒]

"ควรปฏิบัติตนให้ดีก่อน แล้วค่อยสอนคนอื่น บัณฑิตเมื่อทำได้อย่างนี้ จึงจะไม่สร้างมลทินแก่ตัว"

พระพุทธองค์มิได้ตรัสข้อความนั้นโดยความเป็นองค์ของอาบัติ

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า อเสกฺเขน สีลกฺขนฺเธน (ศีลขันธ์อันเป็นอเสกขะ) หมายความว่า ศีลขันธ์ของพระอเสกขะ ชื่อว่าศีลขันธ์อันเป็นอเสกขะ โดยแท้จริงแล้ว ศีลขันธ์เป็นคุณธรรมของพระอเสกขะ จึงเรียกว่าอเสกขะ

บททั้งปวง [คือ อเสกฺเขน สมาธิขนฺเธน, อเสกฺเขน ปญฺญาขนฺเธน, อเสกฺเขน วิมุตฺติขนฺเธน, อเสกฺเขน วิมุตฺติญาณทสฺสนกฺขนฺเธน] ก็มีนัยเดียวกัน ดังนั้น ปัจจเวกขณญาณคือวิมุตติญาณทัสสนะจึงควรเป็นอเสกขธรรม

อเสกขศีลมิใช่หมายถึงมรรคและผลเท่านั้น แต่ยังหมายถึงศีลทั้งหมดของพระอเสกขะ เพราะทรงประสงค์เอาโลกียศีลและโลกุตตรศีลทั้งหมดในที่นี้

แม้สมาธิขันธ์เป็นต้นจนถึงวิมุตติขันธ์เป็นที่สุดก็มีนัยเดียวกัน ดังนั้น ตทังควิมุตติเป็นต้นจึงเป็นวิมุตติได้ มิใช่ปฏิปัสสัทธิวิมุตติอย่างเดียว เพราะวิมุตติขันธ์ก็ระคนทั้งโลกียวิมุตติและโลกุตตรวิมุตติ เหมือนศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์ ที่ระคนทั้งสองอย่าง ส่วนวิมุตติญาณทัสสนะเป็นโลกีย์เท่านั้น ดังคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกายกล่าวว่า

ปุริเมหิ จตูหิ ปเทหิ โลกิยโลกุตฺตรสีลสมาธิปญฺญาวิมุตฺติโย กถิตา. วิมุตฺติญาณทสฺสนํ ปจฺจเวกฺขณญาณํ โหติ. ตํ โลกิยเมว.[๑๗๓]

"พระบรมศาสดาตรัสศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติที่เป็นทั้งโลกีย์และโลกุตตระด้วย ๔ บทแรก ส่วนวิมุตติญาณทัสสนะ คือ ปัจจเวกขณญาณ เป็นโลกีย์เท่านั้น"

ปาฐะว่า อสฺสทฺโธ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

อัสสัทธะ คือ ผู้ไม่มีศรัทธาในพระไตรรัตน์

สัทธะ คือ ผู้เลื่อมใสหรือผู้มีศรัทธาในฝ่ายกุศล

อหิริกะ คือ ผู้ไม่มีความละอาย คำนี้เป็นชื่อของผู้ไม่รังเกียจการสั่งสมอกุศล

หิริมา คือ ผู้มีความละอาย

อโนตตัปปี คือ ผู้ไม่สะดุ้งกลัว ความหมายก็คือ ไม่กลัวการสั่งสมอกุศล

โอตตัปปี คือ คนที่ตรงกันข้ามกับผู้ไม่สะดุ้งกลัว

กุสีตะ คือ ผู้จมลงอย่างน่ารังเกียจ คำนี้เป็นชื่อของคนเกียจคร้าน

อารัทธวีริยะ คือ ผู้ปรารภความเพียร คำนี้เป็นชื่อของผู้ประกอบด้วยสัมมัปปธาน

มุฏฐัสสติ คือ ผู้หลงลืมสติ ความหมายก็คือ คนขาดสติ

อุปัฏฐิตัสสติ คือ ผู้มีสติที่ดำรงมั่น คำนี้เป็นชื่อของผู้มีสติเฉพาะหน้าต่ออารมณ์เป็นนิตย์

ผู้มีศีลวิบัติในอธิศีล และผู้มีอาจารวิบัติในอัธยาจาร (สิกขาบทที่ล่วงละเมิด) คือ ภิกษุที่ต้องอาบัติแล้วไม่ออกจากอาบัติ[โดยปลงอาบัติหรือเข้าปริวาส]

มิจฉาทิฏฐิ ได้ชื่อว่า อันตัคคาหิกา เพราะยึดติดหรือทำให้ยึดติดความเห็น[อันเป็นส่วน]ที่สุด คือสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ

คำว่า ปุริมานิ เทฺว ปทานิ (สองบทเบื้องต้น) คือ บทสองบทเหล่านี้อันได้แก่

- น ปฏิพโล โหติ อนฺเตวาสึ วา สทฺธิวิหารึ วา คิลานํ อุปฏฺฐาตุ วา อุปฏฺฐาเปตุ วา (ไม่สามารถจะพยาบาลเอง หรือให้ผู้อื่นพยาบาลอันเตวาสิกหรือสัทธิวิหาริกผู้อาพาธ)

- อนภิรตึ วูปกาเสตุ วา วูปกาสาเปตุ วา (ไม่สามารถระงับหรือหาผู้อื่นให้ช่วยระงับความกระสัน)

ข้อประพฤติอันประเสริฐคือสูงสุด ชื่อว่า อภิสมาจาร ข้อประพฤติอันประเสริฐ ชื่อว่า สิกขา เพราะควรอบรม ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า **อาภิสมาจาริกสิกขา** (ข้อประพฤติอันประเสริฐที่ควรอบรม)

อีกนัยหนึ่ง สิกขาบทที่ทรงบัญญัติโดยปรารภข้อประพฤติอันประเสริฐ ชื่อว่า **อาภิสมาจาริกสิกขา** (สิกขาบทที่ปรารภข้อประพฤติอันประเสริฐ)

[คำว่า อภิสมาจาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมาจริตพฺโพติ สมาจาโร.

(สํ บทหน้า + อา บทหน้า + จร ธาตุ = ประพฤติ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- อภิ วิสิฏฺโจ สมาจาโร อภิสมาจาโร (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อาภิสมาจาริกสิกฺขา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สิกขาอันเป็นข้อประพฤติอันประเสริฐ = อภิสมาจาโร เอว อาภิสมาจาริกา, อาภิสมาจาริกา สิกฺขา อาภิสมาจาริกสิกฺขา (อาภิสมาจาริก = อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- สิกขาบทที่ทรงบัญญัติโดยปรารภข้อประพฤติอันประเสริฐ = อภิสมาจารํ อารพฺภ ปญฺญตฺตา อาภิสมาจาริกา, อาภิสมาจาริกา สิกฺขา อาภิสมาจาริกสิกฺขา

(อาภิสมาจาริก = อภิสมาจาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน อารพฺภ ปญฺญตฺต ตัทธิต)]

สิกขาบทอันเป็นเบื้องต้นของมรรคพรหมจรรย์ ชื่อว่า **อาทิพรหมจริยกา** คำนี้เป็นชื่อของสิกขาบทที่นับเนื่องในอุภโตวิภังค์ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อุภโตวิภงฺคปริยาปนฺนํ อาทิพฺรหฺมจริยกํ. ขนฺธกวตฺตปริยาปนฺนํ อาภิสมาจาริกํ.[๑๗๔]

"สิกขาบทที่นับเนื่องในอุภโตวิภังค์ ชื่อว่า อาทิพรหมจริยกะ ส่วนสิกขาบทที่นับเนื่องในขันธกวัตร [มหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค] ชื่อว่า อาภิสมาจาริกะ"

[คำว่า อาทิพฺรหฺมจริยก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จริตพฺพาติ จริยา (จร ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- พฺรหฺมํ จริยา พฺรหฺมจริยา (ทุติยาตัปปุริสสมาส)
- อาทิภูตา เอว พฺรหฺมจริยา อาทิพฺรหฺมจริยา (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อาทิพฺรหฺมจริยา เอว อาทิพฺรหฺมจริยกา (อาทิพฺรหฺมจริย ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงลักษณะของสิกขาบททั้งสองอย่างนี้ว่า

ขุทฺทานุขุทฺทกํ อาภิ- สมาจาริกมุจฺจเต
อาทิพฺรหฺมจริยํ ตุ ตทญฺญํ สีลมีริตํ.[๑๗๕]

"สิกขาบทน้อยใหญ่ ชื่อว่า อาภิสมาจาริกะ ส่วนศีลอื่นจากนั้น ชื่อว่า อาทิพรหมจริยกะ"]

ด้วยเหตุดังกล่าว บทว่า เสกฺขปณฺณตฺติยํ (ในพระบัญญัติที่ควรศึกษา) นี้ จึงหมายถึงบัญญัติทั้งหมดที่นับเนื่องในอุภโตวิภังค์ เพราะเป็นสิ่งควรศึกษา

แม้ในคัมภีร์คัณฐิบทก็กล่าวว่า “คำว่า เสกฺขปณฺณตฺติยํ หมายความว่า ในบัญญัติคือสิกขาบทที่ควรศึกษา เริ่มจากปาราชิกสิกขาบทเป็นต้นไป”

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่ององค์ ๕ ของภิกษุผู้พึงให้อุปสมบท

คำอธิบายเรื่องอัญญเดียรถีย์

๘๖. ในเรื่องอัญญเดียรถีย์ (เดียรถีย์อื่น) ปริพาชกที่เปลือยกายมี ๒ ประเภท คือ อาชีวก และอเจลก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า **นคฺคปริพฺพกสฺเสว อาชีวกสฺส วา** (ควรให้ติตถิยปริวาสนี้แก่อาชีวกหรืออเจลก ผู้เป็นปริพาชกเปลือยเท่านั้น) เป็นต้น

ในพากย์นั้น **อาชีวก** คือ ปริพาชกที่พาดผ้าผืนหนึ่งเฉวียงบ่า เปลือยกายส่วนล่าง

อเจลก คือ ปริพาชกที่ไม่นุ่งห่มผ้าเลย

[คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๓๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า อาชีวกเป็นนักบวชประเภทอกิริยวาที คือ มีความเห็นว่ากรรมและผลกรรมไม่มี ส่วนนิครนถ์และเดียรถีย์เปลือยอื่นเป็นกิริยวาที คือ มีความเห็นว่ากรรมและผลกรรมมีจริง นับเข้าในบทว่า อเจลก]

๘๗. การให้สินจ้างเพียงเล็กน้อย เรียกว่า อามิสกิญจิกขสัมปทานะ

คำว่า รูปูปชีวิกา (ผู้อาศัยรูปเลี้ยงชีวิต) หมายความว่า หญิงงามเมืองที่เลี้ยงชีพโดยอาศัยรูปของตน ผู้มีหญิงงามเมืองเป็นโคจร คือเป็นสถานที่เข้าใกล้โดยสนิทสนม เรียกว่า เวสิยาโคจระ

บททั้งหมดก็มีนัยเดียวกัน

บททั้ง ๒ คือ โยพฺพนปฺปตฺตา โยพฺพนาตีตา วา (หญิงสาวที่เจริญวัยเป็นสาวแล้ว หรือผ่านวัยสาวแล้ว) หมายความว่า หญิงพรหมจารีที่สูงอายุ หญิงผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ชื่อว่า ภิกษุณี บุรุษผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ชื่อว่า ภิกษุ บุคคลเหล่านั้นพึงได้รับอันตรายต่อพรหมจรรย์เพียงสองหรือสามวัน เพราะใกล้ชิดกันด้วยความสนิทสนม เนื่องจากเป็นวิสภาคารมณ์ต่อกันและกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตาหิ สทฺธึ ขิปฺปเมว วิสฺสาโส โหติ, ตโต สีลํ ภิชฺชติ (ความคุ้นเคยกับนางภิกษุณีเหล่านั้น ย่อมมีได้เร็วนัก ศีลจึงเสียหายเพราะความคุ้นเคยกันนั้น)

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องอัญญเดียรถีย์

คำอธิบายเรื่องโรค ๕ อย่าง

๘๘. ในเรื่องอาพาธ ๕ อย่าง ในคัมภีร์คัณฐิบททั้งสามกล่าวว่า “คำว่า นข-ปิฏฺฐิปฺปมาณํ (มีขนาดเท่าหลังเล็บ) คือ หลังเล็บนิ้วก้อย”

คำว่า ตญฺเจ นขปิฏฺฐิปฺปมาณมฺปิ วฑฺฒนกปกฺเข ฐิตํ โหติ, น ปพฺพาเชตพฺโพ (ถ้าโรคเรื้อนนั้น มีขนาดเท่าหลังเล็บ ตั้งอยู่ในฝ่ายที่จะลามไปได้ กุลบุตรนั้นไม่ควรให้บวช) แสดงลักษณะทั่วไป จึงสำเร็จข้อความโดยอ้อมว่า “ถ้าโรคเรื้อนมีขนาดเท่าหลังเล็บในร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง กำลังลามอยู่ ไม่ควรให้บวช” เมื่อสำเร็จข้อความนั้นก็มีข้อความ[ใหม่]ได้ว่า แม้โรคทั้งหมดจะมีขนาดเท่าหลังเล็บ แต่ถ้าไม่ลาม จะให้บวชก็ควร

อนึ่ง ท่านมิได้หมายถึงข้อความนั้นโดยทั่วไป จึงกล่าวว่า สเจ ปน (แต่ถ้าในที่ซึ่งผ้านุ่งผ้าห่มปิดไว้โดยปกติ เป็นของมีขนาดเท่าหลังเล็บ คงอยู่ในฝ่ายที่จะไม่ลามไปได้ จะให้บวชก็ควร) เป็นต้น เพื่อระบุฐานะพิเศษ

กล่าวโดยพิสดารว่า ถ้าโรคมีขนาดเท่าหลังเล็บ ไม่ลุกลาม จะให้บวชก็ควร ท่านก็ไม่พึงกำหนดฐานะว่า “ในที่ซึ่งผ้านุ่งและผ้าห่มปิดไว้โดยปกติ จึงสำเร็จข้อความโดยอ้อม

ว่า โรคที่มีขนาดเท่าหลังเล็บ ในที่อื่นจากที่ผ้านุ่งผ้าห่มปิดไว้โดยปกติ แม้จะไม่ลามก็ไม่เหมาะจะให้บวช”

โรคที่มีขนาดเล็กกว่าหลังเล็บ จะลามอยู่หรือไม่ก็ตาม จะให้บวชก็ควร เพราะห้ามโรคเช่นนั้นในที่ต่างๆ มีใบหน้าเป็นต้น

พึงทราบข้อวินิจฉัยตามนัยนี้แม้ในโรคฝี ท่านไม่ระบุว่าฝีที่เล็กกว่าเม็ดกระเบาบนใบหน้าเป็นต้นไม่ควรแก่การบวช เพราะกล่าวในคัมภีร์อรรถกถานั้นว่า แม้โรคที่ไม่ลามในที่ไม่ปกปิดมีใบหน้าเป็นต้น ย่อมไม่ควรแก่การบวช ถึงอย่างนั้นก็ทราบข้อความโดยอ้อมว่าฝีที่เล็กกว่าเม็ดกระเบาที่ใบหน้าเป็นต้นไม่ควรแก่การบวช ตามนัยที่กล่าวแล้วในโรคเรื้อนปี ศัพท์ในคำว่า อวฑฺฒนกปกฺเข จิโตปิ (แม้คงอยู่ในฝ่ายที่จะไม่ลามไปได้) นี้ จึงมีอรรถรวบรวมข้อความอื่นที่ยังไม่กล่าว ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าท่านแสดงข้อความ[โดยอ้อม]ว่าแม้ฝีที่เล็กกว่าเม็ดกระเบา ก็ไม่ควรแก่การบวช

คำว่า ปกติวณฺเณ ชาเต (ต่อเมื่อแผลหายสนิทแล้ว) คือ การไม่มีผิวพรรณเปลี่ยนแปลงเพราะโรค

คำว่า โกลฏฺฐิมตฺตโก (มีขนาดเท่าเม็ดกระเบา) หมายความว่า มีขนาดเท่าเม็ดพุทรา

คำว่า สุฉวึ กาเรตฺวา แปลว่า ยังกายให้มีผิวเกิดขึ้น ยังมีคำ[อื่น]ว่า สญฺฉวึ กาเรตฺวา บ้าง แปลว่า ให้มีผิวขึ้นมา

คำว่า ปทุมปุณฺฑรีกปตฺตวณฺณ (มีสีคล้ายใบบัวแดงและบัวขาว) หมายความว่ามีสีคล้ายใบบัว โดยประเภทแห่งบัวแดงและบัวขาว (บัวตอง)

คำว่า โสสพฺยาธิ แปลว่า โรคมองคร่อ

จบ คำอธิบายเรื่องโรค ๕ อย่าง

คำอธิบายเรื่องราชภัฏเป็นต้น

๙๐-๙๖. ในเรื่องราชภัฏเป็นต้น คำว่า อาหำสุ หมายความว่า ชนทั้งหลายกราบทูลแล้ว

คำว่า ตสฺมา ฯเปฯ เอวมาห (ดังนั้น เมื่อจะทรงบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อต้องการมิให้ทำต่อไป จึงตรัสเช่นนั้น) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็น[ดุจ]เจ้าของแห่งพระธรรมเอง ดังนั้น จึงทรงอนุญาตให้บวชโจรองคุลีมาลที่ภิกษุไม่พึงให้บวชแล้ว เมื่อทรงประสงค์จะบัญญัติสิกขาบทแก่เหล่าภิกษุเพื่อมิให้ทำ[เช่นนั้น]ต่อไป จึงตรัสว่า

น ภิกฺขเว ธชพนฺโธ โจโร ปพฺพาเชตพฺโพ. โย ปพฺพาเชยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๑๗๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้บวชโจรที่ขึ้นชื่อโด่งดัง รูปใดให้บวช ต้องอาบัติทุกกฏ”

คำว่า อุปรมนฺติ แปลว่า ย่อมหลบหลีก คือ ย่อมหลบหนี

คำว่า ภินฺทิตฺวา (ทำลาย) หมายความว่า ทำลายเครื่องจำคือขื่อแล้ว

คำว่า ฉินฺทิตฺวา (ตัดแล้ว) หมายความว่า ตัดโซ่ตรวนแล้ว

คำว่า มุญฺจิตฺวา (แก้แล้ว) หมายความว่า แก้เชือกแล้ว

คำว่า วิวริตฺวา (เปิดแล้ว) หมายความว่า เปิดประตูหมู่บ้านในคุกหมู่บ้าน เป็นต้น

คำว่า อปสฺสมานานำ วา ปลายติ (หรือแอบหนีไปเมื่อผู้คุมไม่เห็น) หมายความว่า แอบหนีไปเมื่อผู้คุมในคุกที่มีผู้คุมไม่เห็น

คำว่า อุปฑฺฒุปฑฺฒำ แปลว่า เล็กน้อย

๙๗. ท่านกล่าวว่า สพฺพสาธารเณน วา นเยน (หรือโดยนัยสามัญทั่วไป) โดยประสงค์เอาการอภัยโทษเรือนจำเป็นต้นในพิธีราชาภิเษก เป็นต้น

ประโยคว่า สเจ สยเมว ปณฺณำ อาโรเปนฺติ, น วฏฺฏติ (ถ้าหญิงเหล่านั้นขึ้นทะเบียนเสียเอง ไม่ควรให้บุตรพวกนางบวช) หมายความว่า ถ้าหญิงที่เป็นไทให้ลงทะเบียนเองว่า พวกเราเป็นนางทาสี ไม่ควรให้บุตรของพวกนางบวช

คำว่า ตกฺกํ สีเส อาสิตฺตกสทิสาว โหนฺติ (ทาสเหล่านั้นเหมือนทาสที่ได้รับการราดเปรียงบนศีรษะ) หมายความว่า ทาสเหล่านั้นมิใช่เป็นทาสโดยแท้ เพราะถวาย[สงฆ์]ด้วยคำว่า อารามิก เหมือนผู้ทำให้เป็นไทจะราดเปรียงบนศีรษะแล้วทำให้เป็นไท

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “การราดเปรียงบนศีรษะเป็นประเพณีในลังกาทวีป”

คำว่า เนว ปพฺพาเชตพฺโพติ วุตฺตํ (กล่าวว่าไม่ควรให้บวชโดยแท้) หมายความว่า แม้จะถวายสงฆ์ด้วยคำที่เหมาะสม ท่านอธิบายอย่างนี้เพราะเป็นทาสในอารามของสงฆ์

ทาสที่นายและบุตรภรรยาเป็นต้นเสียชีวิต ชื่อว่า ทาสไม่มีนาย เขาไม่มีผู้ครอบครอง แม้ทาสนั้นก็ไม่ควรให้บวช เขาควรจะทำให้เป็นไทเอง หรือให้ผู้เป็นใหญ่ในแว่นแคว้นนั้นทำให้เป็นไท ก็ควร

ในคัมภีร์คัณฐิบททั้งสามกล่าวว่า “บุตรนางทาสีของเทวดา จะให้บวชก็ควร”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เมื่อทาสที่บวชเห็นนายของตนแล้วหลบหนีไป ไม่ต้องอาบัติ”

บทที่เหลือในประโยคทั้งหมดมีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องราชภัฏเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องการถือนิสสัยและการพ้น

๑๐๓. ในวัตรองค์ ๕ และองค์ ๖ ของภิกษุผู้พ้นจากนิสัย ในพระดำรัสว่า อุภยานิ โข ปน ฯเปฯ อนุพฺยญฺชนโส (เธอจำปาติโมกข์ทั้ง ๒ ได้ดีโดยพิสดาร จำแนกดี คล่องแคล่วดี วินิจฉัยเรียบร้อย โดยสุตตะ โดยพยัญชนะ) เป็นต้นนี้ คัมภีร์คัณฐิบททั้งสามกล่าวว่า “เมื่อเป็นผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์อรรถกถามาติกา ก็ชื่อว่าเชี่ยวชาญประเภทนี้ทั้งหมด”

อนึ่ง ในพระดำรัสว่า อาปตฺตึ ชานาติ (รู้จักอาบัติ) เป็นต้น ในคัมภีร์คัณฐิบทเหล่านั้นกล่าวว่า “แม้ท่องจำพระบาลีไม่ได้ ถ้าภิกษุรู้ว่าทำกรรมนี้แล้วต้องอาบัตินี้ ควรอยู่”

บางคนกล่าวว่า “คำนั้นหมายถึงเคยท่องจำพระบาลีจนคล่องแคล่วแล้ว และพึงทราบนัยนี้แม้ของอาจารย์และอุปัชฌาย์[ว่ามีนัยเหมือนกัน]”

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องการถือนิสสัยและการพ้น

คำอธิบายเรื่องสามเณรราหุล

๑๐๕. ในเรื่องสามเณรราหุล คำว่า ตตฺเถว วิหรึสุ (อยู่ในที่นั้นเอง) หมายความว่า อำมาตย์เหล่านั้นทั้งหมดเป็นพระอริยบุคคลจำเดิมแต่กาลบรรลุอรหัตตผล เป็นผู้วางเฉยอยู่ทีเดียว ดังนั้นจึงไม่ทูลข่าวที่พระราชาส่งไปแด่พระทศพลพากันพำนักอยู่ในกรุงราชคฤห์นั้น

คำว่า เอกทิวสํ ชาตํ กาฬุทายึ นาม อมจฺจํ (อำมาตย์ชื่อกาฬุทายีซึ่งเกิดในวันเดียวกับพระโพธิสัตว์) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า อำมาตย์กาฬุทายีนี้เคยเกิดในสกุลสูงในเมืองหงสาวดี ในสมัยพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าปทุมุตตระ ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดา เห็นพระศาสดาทรงแต่งตั้งภิกษุรูปหนึ่งในฐานะที่เป็นเลิศกว่าภิกษุผู้ยังสกุลให้เลื่อมใส จึงบำเพ็ญบุญแล้วปรารถนาฐานันดรนั้น เมื่อเขาบำเพ็ญบุญตลอดชีพแล้ว ได้เวียนเกิดในเทวดาและมนุษย์ แล้วปฏิสนธิในบ้านอำมาตย์ ณ เมืองกบิลพัสดุ์ ในวันที่พระโพธิสัตว์ทรงปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระมารดา

ในวันคลอด เขาได้คลอดพร้อมกันกับพระโพธิสัตว์ มหาชนจึงกล่อมให้นอนที่เทริดผ้าเปลือกป่านในวันนั้น แล้วนำไปเพื่อปรนนิบัติพระโพธิสัตว์ โดยแท้จริงแล้ว เจ็ดสิ่งเหล่านี้ คือ ต้นโพธิ์ พระนางยโสธรา ขุมทรัพย์ ๔ แห่ง ช้างทรง ม้ากัณฐกะ นายฉันนะ และอำมาตย์กาฬุทายี ชื่อว่า สหชาติ เพราะเกิดวันเดียวกัน[กับพระโพธิสัตว์] ต่อมาครั้นถึงวันขนานนามกุมารนั้น พวกญาติตั้งชื่อว่า อุทายี (ผู้ชื่นบาน) เพราะคลอดในวันที่ชาวนครทั้งสิ้นมีจิตชื่นบาน แต่เพราะเขามีผิวคล้ำเล็กน้อย จึงได้มีชื่อว่า กาฬุทายี (อุทายีคล้ำ) เขาเล่นสนุกกับพระโพธิสัตว์ เจริญเติบโตมาด้วยกัน

[คัมภีร์นี้กล่าวว่า สหชาติ ๗ คือ ต้นโพธิ์ พระนางยโสธรา ขุมทรัพย์ ๔ แห่ง ช้างทรง ม้ากัณฐกะ นายฉันนะ และอำมาตย์กาฬุทายี โดยคล้อยตามคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๖๘) และอรรถกถาของเถรคาถา (เล่ม ๒ หน้า ๑๘๓) ส่วนคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่นกล่าวถึงสหชาติ ๗ โดยมีพระอานนท์แทนช้างทรง พบในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๑๙) อรรถกถาของชาดก (เล่ม ๑ หน้า ๘๑-๒) อรรถกถาของพุทธวงศ์ (หน้า ๑๙๒, ๓๙๖, ๔๓๒) ตามพุทธประวัติไม่พบช้างทรงคู่บารมีของเจ้าชายสิทธัตถะ มีเพียงม้ากัณฐกะเท่านั้นที่ทรงใช้เป็นพาหนะในขณะเสด็จออกมหาภิเนกษกรม์ ดังนั้น ชื่อ อาโรหนิยหตฺถี (ช้างทรง) คงจะเปลี่ยนมาจากคำว่า อานนฺทตฺเถโร (พระอานนท์เถระ) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำว่า สฏฺฐิมตฺตาหิ คาถาหิ หมายความว่า ด้วยคาถา ๖๐ บท[๑๗๗] เป็นต้นว่า

องฺคาริโน ทานิ ทุมา ภทนฺเต
ผเลสิโน ฉทนำ วิปฺปหาย
เต อจฺจิมนฺโตว ปภาสยนฺติ
สมโย มหาวีร ภาคีรสานำ.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ หมู่ไม้ในป่าผลัดใบแก่ ผลิใบอ่อน มีสีแดงสดดังถ่านเพลิง และกำลังออกผล หมู่ไม้เหล่านั้นงามเรืองรองดุจเปลวไฟ ข้าแต่มหาวีระ กาลนี้เป็นเวลาสมควรอนุเคราะห์หมู่พระญาติ"

นาติสีตำ นาติอุณฺหำ นาติทุพฺภิกฺขฉาตกำ
สทฺทลา หริตา ภูมิ เอส กาโล มหามุนิ.

"ข้าแต่พระมหามุนี กาลนี้ไม่เย็นเกินไป ไม่ร้อนเกินไป ภิกษาหาได้ง่าย ไม่แร้นแค้น ทั้งพื้นดินก็เขียวชอุ่ม กาลนี้เป็นกาลสมควรเสด็จ"

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า "คำว่า โปกฺขรวสฺสำ คือน้ำฝนที่มีสี[เขียว]เหมือนใบบัว"

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "เป็นน้ำฝนมีขนาดเท่าใบบัว ตกลงในท่ามกลางบริษัทแล้วกลายเป็นร้อยชั้น พันชั้น" ดังได้สดับมาว่า ในขณะที่ฝนนั้นตกอยู่ ผู้ต้องการจะให้เปียกก็เปียก มิใช่ชนเหล่าอื่น

ประโยคว่า เอโกปิ ราชา วา ฯเปฯ คโต นตฺถิ (แม้พระราชาหรือราชอำมาตย์ผู้หนึ่ง ที่จะทูลว่า พระองค์โปรดรับภิกษาของข้าพระองค์ในวันพรุ่งนี้ แล้วจึงกลับไป มิได้มี) หมายความว่า ในบรรดาพระญาติทั้งหลายที่สดับพระธรรมเทศนาแล้วกลับไป ไม่มีแม้พระราชาหรือราชอำมาตย์ผู้หนึ่งทูลนิมนต์ว่า พระองค์โปรดรับภิกษาของข้าพระองค์ในวันพรุ่งนี้ แม้พระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระราชบิดาก็มิได้ทูลนิมนต์ เพราะมีพระราชดำริว่า บุตรของเราจะเสด็จไปที่ไหน ถ้าไม่เสด็จมาสู่พระราชนิเวศน์ของเรา แต่เมื่อเสด็จกลับแล้ว ได้ตระเตรียมภัตตาหารมีข้าวยาคูเป็นต้นแด่ภิกษุสองหมื่นรูปในพระราชนิเวศน์ แล้วรับสั่งให้ปูลาดอาสนะ

คำว่า กุลนคเร แปลว่า ในนครแห่งสกุล

คำว่า อุณฺหีสโต ปฏฺฐาย (จำเดิมแต่พระอุณหิส) หมายความว่า จำเดิมแต่พระ-เศียร โดยแท้จริงแล้ว ศัพท์ว่า อุณหิส นี้ เป็นชื่อของพระนลาฏและพระเศียรที่เต็มเปี่ยมของพระผู้มีพระภาค เพราะดุจพระอุณหิส (กรอบหน้า)

กล่าวโดยพิสดารว่า แผ่นพระมังสาเกิดขึ้นจำเดิมแต่ปลายพระกรรณเบื้องขวา จรดปลายพระกรรณเบื้องซ้ายของพระองค์ ห่อหุ้มพระนลาฏทั้งหมดให้เต็ม รุ่งโรจน์ประดุจกรอบพระอุณหิสของกษัตริย์ที่ครอบไว้ เพราะละเอียดอ่อนยิ่ง มีสีทอง มีรัศมีซ่านออก และเต็มเปี่ยม ดังได้สดับมาว่า มหาชนพบเห็นลักษณะนี้ของพระองค์แล้วจึงสร้างพระอุณหิสขึ้น

บางคนมีศีรษะบุ๋ม บางคนมีศีรษะคล้ายผลไม้ บางคนมีศีรษะคล้ายเมล็ดผลไม้ บางคนมีศีรษะคล้ายน้ำเต้า บางคนมีศีรษะคล้ายหม้อ บางคนมีศีรษะคล้ายหุบเหว ส่วนพระเศียรของพระผู้มีพระภาคเต็มเปี่ยมประดุจกลึงด้วยเครื่องกลึงและประดุจฟองน้ำ พระองค์จึงได้รับพระนามว่า อุณฺหีสสีโส (ผู้มีพระเศียรดุจพระอุณหิส) เพราะดุจมีพระเศียรที่ครอบด้วยพระอุณหิส และมีพระเศียรเต็มเปี่ยมในฐานะทั้งหมดประดุจพระอุณหิส

คำว่า นรสีหคาถาหิ นาม อฏฺฐหิ คาถาหิ (ด้วยคาถา ๘ บทชื่อว่า นรสีหคาถา) หมายความว่า ด้วยคาถา ๘ บทเป็นต้นว่า

สินิทฺธนีลมุทุกุณฺจิตเกโส
สูริยนิมฺมลตลาภินลาโฏ
ยุตฺตตุงฺคมุทุกายตนาโส
รสีชาลวิตโต นรสีโห.[๑๗๘]

“พระนรสีห์มีพระเกศาเป็นลอนอ่อนดำสนิท มีพื้นพระนลาฏปราศจากมลทินดุจพระอาทิตย์ มีพระนาสิกโค้งอ่อนยาวพอเหมาะ มีข่ายพระรัศมีแผ่ซ่านไป”

ในคัมภีร์คัณฐิบทพบคาถา ๙ บทเหล่านี้ [๑๗๙] ว่า

จกฺกวรงฺกิตรตฺตสุปาโท
ลกฺขณมณฺฑิตอายตปณฺหิ
จามรฉตฺตวิภูสิตปาโท
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์มีพระบาทแดงระเรื่อเพียบพร้อมด้วยกงจักรอันประเสริฐ มีส้นพระบาทยาวประดับด้วยลักษณะ มีอุ้งพระบาทประดับด้วยวาล-พีชนีและฉัตร พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

สกฺยกุมารวโร สุขุมาโล
ลกฺขณจิตฺติกปุณฺณสรีโร
โลกหิตาย คโต นรวีโร
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์เป็นเจ้าชายเชื้อศากยวงศ์อันเลอเลิศ เป็นสุขุมาลชาติ มีพระวรกายเปี่ยมด้วยลักษณะอันวิจิตรนานาประการ เสด็จไปแล้วเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลก พระนรสีห์ผู้เป็นชนประเสริฐสุดพระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

ปุณฺณสสงฺกนิโภ มุขวณฺโณ
เทวนราน ปิโย นรนาโค
มตฺตคชินฺทวิลาสิตคามี
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์มีพระพักตร์ดุจพระจันทร์เพ็ญ ทรงเป็นผู้ประเสริฐ เป็นที่เคารพรักของทวยเทพและมนุษย์ เสด็จไปงามดุจพญาช้างตกมัน พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

ขตฺติยสมฺภวอคฺคกุลีโน
เทวมนุสฺสนมสฺสิตปาโท
สีลสมาธิปติฏฺฐิตจิตฺโต
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์มีพระสกุลอันสูงส่งจากขัตติยวงศ์ ทวยเทพและเหล่ามนุษย์น้อมกราบพระบาท[ของพระองค์]เสมอ มีพระทัยดำรงมั่นในศีลและสมาธิ พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

อายตยุตฺตสุสณฺจิตนาโส
โคปขุโม อภินีลสุเนตฺโต
อินฺทธนูอภินีลภมูโก
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์มีพระนาสิกยาวงาม ดำรงอยู่ดี มีพระเนตรดำสนิทดุจนัยน์ตาโค มีพระโขนงดำโก่งโค้งดุจสายรุ้ง พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

วฏฺฏสุวฏฺฏสุสณฺจิตคีโว
สีหหนู มิคราชสรีโร
กญฺจนสุจฺฉวิอุตฺตมวณฺโณ
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์มีลำพระศอกลมกลึง มีพระหนุดุจคางราชสีห์ มีพระวรกายดุจกายราชสีห์ มีพระฉวีวรรณงามเลิศดุจทองคำ พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

สินิทฺธสุคมฺภิรมญฺชุสโฆโส
หิงฺคุลพนฺธุกรตฺตสุชิวฺโห
วีสติวีสติเสตสุทนฺโต
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์มีพระสุรเสียงอันกังวาลไพเราะอ่อนหวาน มีพระชิวหาแดงระเรื่อดุจดั่งชาดและดอกชบา มีพระทนต์ขาวเรียบเสมอ ๔๐ ซี่ พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

อญฺชนวณฺณสุนีลสุเกโส
กญฺจนปฏฺฏวิสุทฺธนลาโฏ
โอสธิปณฺหรสุทฺธสุอุณฺโณ
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์มีพระเกศางามดำสนิทดุจดอกอัญชันมีพระนลาฏผุดผ่องดุจแผ่นทอง มีพระอุณาโลมขาวสะอาดดุจดาวประจำรุ่ง พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

คจฺฉตินิลปเถ วิย จนฺโท
ตารคณาปริเวจิตรูโป
สาวกมชฺฌคโต สมณินฺโท
เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

“พระองค์ผู้เป็นประมุขแห่งพระสมณะ เสด็จไปท่ามกลางเหล่าพระสาวก เปรียบเหมือนพระจันทร์แวดล้อมด้วยหมู่ดาวโคจรบนท้องฟ้า พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ”

คาถาเหล่านั้นไม่สอดคล้องกับคำ[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า “ด้วยคาถา ๘ บท” ทั้งลำดับที่กล่าวว่า “จำเดิมแต่พระอุณหิสจนถึงฝ่าพระบาท” ก็ไม่พบในคาถาเหล่านั้น

คำว่า ภิกขาจาร คือ ผู้เที่ยวไปเพื่อภิกษา

พระดำรัสว่า อุตฺติฏฺเฉ (ในการยืนเฉพาะ[ภัต]) หมายความว่า ในบิณฑบาตอันภิกษุพึงยืนรับใกล้ประตูบ้านของผู้อื่น

[คำว่า อุตฺติฏฺฉ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทิสฺส ฐานํ อุตฺติฏฺฐ์ (การยืนเฉพาะ[ภัต]) ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายความหมายของศัพท์ มิใช่คำอธิบายรากศัพท์โดยตรง]

พระดำรัสว่า นปฺปมชฺเชยฺย (ไม่พึงประมาท) หมายความว่า ภิกษุผู้ไม่ประพฤติวัตรบิณฑบาตแล้ว แสวงหาอาหารอันประณีต ชื่อว่า ประมาทอยู่ในการยืนเฉพาะ[ภัต] ส่วนภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตตามลำดับบ้าน ชื่อว่า ไม่ประมาทอยู่ ภิกษุผู้ทำอย่างนี้ไม่พึงประมาทในการยืนเฉพาะ[ภัต]

พระดำรัสว่า ธมฺมํ (ธรรม) เป็นต้น หมายความว่า ภิกษุผู้ขจัดอเนสนาแล้ว เที่ยวบิณฑบาตตามลำดับบ้าน พึงประพฤติธรรมคือการเที่ยวบิณฑบาตนั้นโดยสุจริต

พระดำรัสว่า สุขํ เสติ (ย่อมนอนเป็นสุข) นี้ เป็นเพียงสำนวนที่กล่าวเป็นตัวอย่าง หมายความว่า ภิกษุผู้ประพฤติธรรมคือการเที่ยวไปเพื่อภิกษานี้ ย่อมอยู่เป็นสุขด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ ในโลกนี้และโลกหน้า

ในคาถาที่ ๒ พระดำรัสว่า น นํ ทุจฺจริตํ (ไม่พึงประพฤติธรรมนั้นโดยทุจริต) หมายความว่า ภิกษุผู้เที่ยวไปในอโคจรมีหญิงงามเมืองเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมประพฤติธรรมคือการเที่ยวไปเพื่อภิกษานั้นโดยทุจริต ภิกษุไม่เที่ยวไปอย่างนี้พึงประพฤติธรรมนั้นโดยสุจริต ไม่ประพฤติโดยทุจริต

บทที่เหลือในที่นี้มีเนื้อความที่กล่าวไว้แล้ว

พึงทราบพระองค์ตรัสคาถาที่ ๒ นี้ หลังจากเสด็จถึงพระราชนิเวศน์ของพระราช-บิดาแล้ว ท่านอาจารย์ธรรมบาลเถระจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของเถรคาถาว่า

ทุติยทิวเส ปิณฺฑาย ปวิฏฺโฉ “อุตฺติฏฺเฉ นปฺปมชฺเชยฺยา”ติ คาถาย ปิตรํ โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาเปตฺวา นิเวสนํ คนฺตฺวา “ธมฺมํ จเร สุจริตนฺ”ติ คาถาย มหาปชาปตึ โสตาปตฺติผเล ราชานญฺจ สกทาคามิผเล ปติฏฺฐาเปสิ.[๑๘๐]

“เมื่อพระบรมศาสดาเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในวันที่ ๒ โปรดพระราชบิดาให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลด้วยพระคาถาว่า ‘อุตฺติฏฺเฉ นปฺปมชฺเชยฺย’ เป็นต้น แล้วได้เสด็จเข้าไปสู่พระราชนิเวศน์ โปรดพระนางมหาปชาบดีโคตมีให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล และโปรดพระราชาให้ดำรงอยู่ในสกทาคามิผลด้วยพระคาถาว่า ‘ธมฺมํ จเร สุจริตํ’ เป็นต้น”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทก็กล่าวว่า

ปุนทิวเส ปิณฺฑาย ปวิฏฺโฉ “อุตฺติฏฺเฉ นปฺปมชฺเชยฺยา”ติ คาถาย ปิตรํ โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาเปตฺวา “ธมฺมํ จเร”ติ คาถาย มหาปชาปตึ โสตาปตฺติผเล ราชานญฺจ สกทาคามิผเล ปติฏฺฐาเปสิ.[๑๘๑]

“พระบรมศาสดาเสด็จบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้น โปรดพระราชบิดาให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลด้วยพระคาถาว่า อุตฺติฏฺเฉ นปฺปมชฺเชยฺย เป็นต้น แล้วโปรดพระนางมหาปชาบดีโคตมีให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล และโปรดพระราชาให้ดำรงอยู่ในสกทาคามิผลด้วยพระคาถาว่า ธมฺมํ จเร เป็นต้น”

คำว่า ธมฺมปาลชาตกํ สุตฺวา อนาคามิผเล ปติฏฺฐาสิ (ทรงสดับธัมมปาลชาดกแล้วดำรงอยู่ในอนาคามิผล) หมายความว่า ในวันรุ่งขึ้นเมื่อพระราชบิดาประทับนั่งเรียบร้อยแล้ว กราบทูลพระผู้มีพระภาคที่เสวยภัตตาหารเช้าในพระราชนิเวศน์ว่า ในกาลที่พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา มีเทวดาตนหนึ่งเข้ามาหาข้าพระองค์แล้วกล่าวว่า พระราชโอรสของพระองค์สวรรคตแล้ว แต่ข้าพระองค์ไม่เชื่อคำของเขา จึงปฏิเสธว่าพระราชโอรสของฉันจะไม่สวรรคตถ้ายังไม่บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พระองค์จะทรงเชื่ออย่างไรในกาลนี้ แม้ในกาลก่อนเมื่อแสดงให้ดูกระดูก แล้วกล่าวว่าบุตรของท่านตายแล้ว ก็ไม่เชื่อ แล้วตรัสมหาธัมมปาลชาดกเพราะเรื่องนี้ พระเจ้าสุทโธทนะสดับชาดกนั้นแล้ว ดำรงอยู่ในอนาคามิผล

คำว่า เกสวิสสัชชนะ (แก้พระเกศา) คือ การแก้พระเกศาตามประเพณีของสกุล

คำว่า ปัฏฏพันธะ (ผูกพระสุพรรณบัฏ) คือ การผูกพระสุพรรณบัฏแก่พระยุพราช

คำว่า ฆรมังคละ (ฆรมงคล) คือ งานสมโภชน์ขึ้นพระตำหนักใหม่

คำว่า อาวาหมังคละ (อาวาหมงคล) คือ งานสมโภชน์พิธีสมรส

คำว่า ฉัตตมังคละ (ฉัตรมงคล) คือ งานฉัตรมงคลแก่พระยุพราช

นางชนบทกัลยาณี คือ หญิงงามในแคว้น เพียบพร้อมด้วยความงาม ๕ อย่าง ปราศจากโทษแห่งสรีระ ๖ อย่าง เพราะนางไม่สูงเกินไป ไม่เตี้ยเกินไป ไม่ผอมเกินไป ไม่อ้วนเกินไป ไม่ดำเกินไป ไม่ขาวเกินไป นางงามล่วงผิวพรรณของมนุษย์ ยังไม่งามถึงผิวพรรณของเทวดา ดังนั้นจึงปราศจากโทษแห่งสรีระ ๖ อย่าง

นางเพียบพร้อมด้วยความงาม ๕ อย่าง เพราะประกอบด้วยความงาม ๕ อย่าง เหล่านี้ คือ งามผิว งามเนื้อ งามเอ็น งามกระดูก และงามวัย นางงามนั้นไม่ต้องอาศัยแสงสว่างภายนอก นางเปล่งแสงสว่างในที่ ๑๒ ศอกด้วยแสงจากสรีระของตน นางมีผิวพรรณดั่งดอกประยงค์ หรือมีผิวพรรณงามดั่งทองคำ ข้อนี้เป็นความงามผิวของนาง

อนึ่ง มือเท้าทั้ง ๔ ของนางและริมฝีปาก เหมือนประพรมด้วยน้ำครั่ง เหมือนกับแก้วประพาฬแดงและผ้ากัมพลแดง ข้อนี้เป็นความงามเนื้อของนาง

อนึ่ง ใบเล็บทั้ง ๒๐ ในที่ยังไม่พ้นจากเนื้อ เหมือนเต็มไปด้วยน้ำครั่ง ในที่ที่พ้นแล้วเหมือนสายน้ำนม ข้อนี้เป็นความงามเอ็นของนาง

[คัมภีร์นี้กล่าวถึงความงาม ๕ อย่าง คือ งามผิว งามเนื้อ งามเอ็น งามกระดูก และงามวัย ตามอรรถกถาของสังยุตตนิกาย[๑๘๒] อรรถกถาของชาดก[๑๘๓] และอรรถกถาของอุทาน[๑๘๔] แต่ในอรรถกถาของอุทานพบปาฐะว่า นขกลฺยาณํ (งามเล็บ) แทน นฺหารุกลฺยาณํ (งามเอ็น) นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท (ภาค ๓ หน้า ๔๘) กล่าวถึงความงาม ๕ อย่าง คือ เกสกลฺยาณํ (งามผม), มํสกลฺยาณํ (งามเนื้อ), อฏฺฐิกลฺยาณํ (งามกระดูก), ฉวิกลฺยาณํ (งามผิว), วยกลฺยาณํ (งามวัย)]

ฟัน ๓๒ ซี่เรียบสนิทดี ปรากฏเหมือนแถวเพชรที่เจียระไนดีแล้ว ข้อนี้เป็นความงามกระดูกของนาง

แม้นางมีอายุ ๑๒๐ ปีก็เหมือนยังสาวอายุ ๑๖ ปี ไม่เหี่ยวและหงอกเลย ข้อนี้เป็นวัยงามของนาง

โดยประการดังนี้ นางได้ชื่อว่า ชนบทกัลยาณี เพราะเพียบพร้อมด้วยความงาม ๕ อย่างเหล่านี้

คำว่า ตุวฏ์ แปลว่า โดยพลัน แม้พระนันทราชกุมารนั้นก็ไม่กล้ากราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์โปรดทรงรับบาตรเถิด จึงติดตามไปสู่วิหาร

ดังได้สดับมาว่า พระราชกุมารองค์นั้นไม่กล้ากล่าวว่า พระองค์โปรดทรงรับบาตรของพระองค์เถิด พระพุทธเจ้าข้า เพราะเคารพในพระตถาคต แต่ได้ดำริอย่างนี้ว่าพระองค์จะทรงรับบาตรที่หัวบันได พระศาสดาไม่ทรงรับในที่นั้น จึงดำริว่า พระองค์จะทรงรับที่เชิงบันได พระศาสดาก็ไม่ทรงรับในที่นั้น จึงดำริว่าพระองค์จะทรงรับที่พระลานหลวง พระศาสดาก็ไม่ทรงรับในที่นั้น

พระราชกุมารทรงประสงค์จะกลับ ไม่ประสงค์จะเสด็จตามไป ไม่กล้าทูลว่าพระองค์โปรดทรงรับบาตรเถิด เพราะเคารพพระศาสดา จึงเสด็จไปโดยดำริว่าพระศาสดาจะทรงรับบาตรในที่นี้ๆ ทั้งคำที่นางชนบทกัลยาณีทูลบอกก็ดำรงอยู่ในพระหฤทัย ดุจตกลงขวางพระหฤทัยของพระองค์ โดยแท้จริงแล้ว งานอภิเษกมงคลมิได้บีบคั้นพระราชกุมารเหมือนคำที่นางชนบทกัลยาณีทูลบอก พระองค์จึงทรงเกิดความเร่าร้อนพระทัยยิ่งนัก

พระศาสดาทรงนำพระราชกุมารไปวิหารแล้ว ตรัสถามพระราชกุมารนั้นที่ทรงดำริว่า เราจะกลับในที่นี้ๆ ว่า ดูกรนันทะ เธอจะผนวชหรือ พระราชกุมารนั้นไม่กล้าทูลว่าข้าพระองค์จะไม่ผนวช เพราะเคารพพระพุทธองค์ จึงทูลว่าข้าพระองค์จะผนวช พระพุทธ-เจ้าข้า พระศาสดาตรัสว่า ถ้าอย่างนั้น จงยังพระนันทกุมารให้ผนวชเถิด แล้วยังพระราชกุมารให้ผนวช ท่านจึงกล่าวว่า อนิจฺฉมานเยว ภควา ปพฺพาเชสิ (พระผู้มีพระภาคทรงยังพระนันทกุมารนั้นผู้ไม่ทรงปรารถนาเลยให้ผนวช) ดังคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทกล่าวว่า

สตฺถา กปิลปุรํ คนฺตฺวา ตติยทิวเส นนฺทํ ปพฺพาเชสิ.[๑๘๕]

“พระศาสดาเสด็จมากรุงกบิลพัสดุ์แล้ว ยังพระนันทกุมารให้ผนวชในวันที่ ๓”

ในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกายกล่าวว่า

มหาสตฺโตปิ สพฺพญฺญุตญาณปฏิเวธสงฺขาตสฺส ปตฺวา ปวตฺติตวรธมฺมจกฺโก โลกานุคฺคหกโรนฺโต ราชคหโต กปิลวตฺถุ คนฺตฺวา ปฐมทสฺสเนเนว ปิตรา โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาเปสิ. ปุนทิวเส ปิตุ นิเวสนา คนฺตฺวา ราหุลมาตาย โอวาทา กตฺวา เสสชนสฺสปิ ธมฺมา กเถสิ. ปุนทิวเส นนฺทกุมารสฺส อภิเสกเคหปฺปเวสนอาวาหมงฺคเลสุ วตฺตมาเนสุ ตสฺส นิเวสนา คนฺตฺวา กุมารา ปตฺตา คาหาเปตฺวา ปพฺพาเชตุ วิหาราภิมุโข ปายาสิ.[๑๘๖]

“เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ประกาศธรรมจักรอันประเสริฐ สงเคราะห์ชาวโลกอยู่ ได้เสด็จมาสู่กรุงกบิลพัสดุ์จากกรุงราชคฤห์ ทรงโปรดพระราชบิดาให้บรรลุโสดาปัตติผลในขณะแรกพบ แล้วเสด็จไปสู่พระราชนิเวศน์ของพระราชบิดาในวันรุ่งขึ้น ทรงประทานโอวาทแก่พระนางยโสธราและทรงแสดงธรรมโปรดชนเหล่าอื่น เมื่อจัดงานอภิเษกมงคลนันทราชกุมาร งานฆรมงคล และงานอาวาหมงคล ในวันต่อมา เสด็จไปพระตำหนักของนันทราชกุมาร รับสั่งให้พระราชกุมารถือบาตรแล้วเสด็จไปสู่วิหารเพื่อยังพระนันทกุมารให้ผนวช”

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถานี้กล่าวว่า

ภควา กปิลปุรา อาคนฺตฺวา ทุติยทิวเส นนฺทา ปพฺพาเชสิ.[๑๘๗]

“พระผู้มีพระภาคเสด็จมาสู่กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงยังพระนันทกุมารให้ผนวชในวันที่ ๒”

ท่านแสดงมติทั้งหมดเหล่านั้นในคัมภีร์อรรถกถานั้นๆ เพราะภิกษุผู้สาธยายได้รักษาข้อความมาโดยการสดับของตนๆ ดังนั้น จึงไม่มีโทษใน[การแสดง]วันก่อนและวันหลังในคำของพระอรรถกถาจารย์นี้

คำว่า พฺรหฺมรูปวณฺณา แปลว่า มีพระรูปพรรณดั่งพรหม

คำว่า ตยสฺส ตัดบทเป็น เต + อสฺส

คำว่า วฏฺฏานุคตา (ไปตามวัฏฏะ) หมายความว่า นับเข้าในวัฏฏะ

คำว่า สวิฆาตา (มีความคับแค้น) คือ มีความคับแค้นเพราะประกอบด้วยความทุกข์ ความหมายก็คือ มีความทุกข์

คำว่า สตฺตวิธํ อริยธนํ (อริยทรัพย์ ๗) หมายความว่า อริยทรัพย์ ๗ ที่พระบรมศาสดาตรัสอย่างนี้ว่า

สทฺธาธนํ สีลธนํ หิริ โอตฺตปฺปิยํ ธนํ
สุตธนญฺจ จาโค จ ปญฺญา เว สตฺตมํ ธนํ.[๑๘๘]

"ทรัพย์คือศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ การสดับ การสละ และทรัพย์ที่ ๗ คือปัญญาโดยแท้"

คำว่า อุญฺฉาจริยาย แปลว่า ด้วยภิกษาจาร

พระเจ้าสุทโธทนะทูลพระผู้มีพระภาคว่า ปุตฺตเปมํ ภนฺเต ฯเปฯ อฏฺฐิมิญฺชํ อาหจฺจ ติฏฺฐติ (ความรักบุตร...ดำรงอยู่จรดเยื่อในกระดูก) เพราะความรักบุตรที่เกิดขึ้นได้ยังกายทั้งหมดให้หวั่นไหว ดำรงอยู่จรดเยื่อในกระดูก โดยแท้จริงแล้ว ความรักบุตรยังกายทั้งหมดให้หวั่นไหว ดำรงอยู่จรดเยื่อในกระดูก เพราะรูปธรรมที่มีปีติเป็นเหตุแผ่ซ่านเนื่องจากกำลังปีติที่เกิดร่วมแผ่ซ่านทั่วกายเพราะมีกำลังยิ่ง

คำว่า ยตฺร หิ นาม แปลว่า แม้เรา[เป็นพุทธมามกะ ธัมมมามกะ และสังฆมามกะ ก็จริงหรอก]

[พระฎีกาจารย์ไข ยตฺร หิ นาม ว่า โย นาม เพื่อแสดงว่าให้ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถปฐมา และ หิ นิบาตใช้ในความหมายว่า ปทปูรณะ คือ ยังบทให้เต็มเพื่อให้คำสละสลวย ไม่มีความหมายใดๆ

ประโยคว่า ยตฺร หิ นาม นี้เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง นิยมใช้เพื่อแสดงการยกย่องหรือการตำหนิ จึงประกอบใช้ นาม ศัพท์เพื่อแสดงข้อความดังกล่าว]

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องสามเณรราหุล

คำอธิบายเรื่องสิกขาบทและทัณฑกรรม

๑๐๖. ในพระดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว สามเณรานำ ทส สิกฺขาปทานิ (ดูกร ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสิกขาบท ๑๐ แก่เหล่าสามเณร) เป็นต้น พึงทราบเนื้อความดังนี้

สิกขาบท คือ ส่วนที่ควรศึกษา หมายความว่า ส่วนหนึ่งที่ควรศึกษา

อีกอย่างหนึ่ง **สิกขาบท** คือ เหตุแห่งสิกขา หมายถึง เหตุให้บรรลุอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา โดยองค์ธรรมคือ วิรตีเจตสิกที่เกิดร่วมกับกามาวจรกุศลจิตและสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกับวิรตีเจตสิกนั้น

[คำว่า สิกฺขาปท มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- ส่วนที่ควรศึกษา = สิกฺขิตพฺพานิ สิกฺขา, สิกฺขาภูตานิ ปทานิ สิกฺขาปทานิ. (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- เหตุแห่งสิกขา = สิกฺขาย ปทานิ สิกฺขาปทานิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

คำว่า อติปาตะ คือ การยังสัตว์ที่มีสภาพล่วงไปตามสภาพของตนให้ล่วงไปในระหว่างโดยเร็ว ความหมายก็คือ การไม่ให้โอกาสล่วงไปช้า ทำให้ล่วงไปโดยเร็ว

คำว่า ปาณาติบาต คือ การยังสัตว์มีชีวิตให้ล่วงไปโดยเร็ว กล่าวคือ การฆ่าสัตว์นั้นแหละ

คำว่า ปาณะ หมายถึง สัตว์โดยโวหารและชีวิตินทรีย์โดยปรมัตถ์

คำว่า ปาณาติบาต หมายถึง เจตนาฆ่าที่ก่อให้เกิดความพยายามอันตัดรอนชีวิตินทรีย์เกิดทางกายทวารหรือวจีทวารของผู้ที่รู้ว่าสัตว์นั้นมีชีวิต, [เว้น]จากปาณาติบาตนั้น

ในพระดำรัสว่า เวรมณี พึงทราบรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า เวรมณี คือ สภาวะขจัดบาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นที่รู้กันว่าเป็นเวร เพราะเป็นเหตุแห่งเวร

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เวรมณี คือ สภาวะนำเวรออกไปเหมือนข่มขู่ว่าเมื่อเรา[คือวิรตีเจตสิก]ยังดำรงอยู่ในที่นี้ ทำไมเจ้า[คือบาป]จึงมา

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เวรมณี คือ สภาวะทำให้งดเว้น[จากบาป] เมื่อควรกล่าวว่า วิรมณี แต่กล่าวว่า เวรมณี โดยนิรุตตินัย [คือ แปลงสระ อิ ใน วิ ของ วิรมณี เป็น เอ]

[คำว่า เวรมณี อาจใช้เป็นศัพท์ อิ การันต์ คือ เวรมณิ หรือศัพท์ อี การันต์ คือ เวรมณี ก็ได้ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะขจัดเวร = เวรं มณติ หึสตีติ เวรมณิ.
  (เวร บทหน้า + มณ ธาตุ = ขจัด + อิ ปัจจัย)
- สภาวะนำเวรออกไป = เวรं มณตีติ เวรมณิ.
  (เวร บทหน้า + มณ ธาตุ = นำออก + อิ ปัจจัย)
- สภาวะทำให้งดเว้น[จากบาปธรรม] = วิรมติ เอตายาติ เวรมณี (วิ บทหน้า + รมุ ธาตุ = งดเว้น + อ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย ลง ณ อักษรเป็นอาคม และแปลงสระ อิ ใน วิ เป็น เอ ด้วย นิรุตตินัย)

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกปาฐะ ฉบับไทยทุกฉบับมีรูปว่า เวรมณี สิกฺขาปทำ แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า เวรมณิสิกฺขาปทำ ความจริงคำนี้มีศัพท์เดิมจาก เวรมณิ + สิกฺขาปทำ หรือมาจาก เวรมณี + สิกฺขาปทำ เข้าสมาสกัน ตามหลักภาษาทีฆสระคือ อี และ อู ท้ายบทที่เข้าสมาสต้องรัสสะ เป็น อิ และ อุ เช่น หตฺถิปทำ (รอยเท้าช้าง), อิตฺถิรูปำ (รูปของสตรี), ภิกฺขุนิสงฺโฆ (หมู่นางภิกษุณี) และ ชมฺพุสาขา (กิ่งหว้า) ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

เอตฺถ จ “กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานนฺ”ติอาทินา มชฺเฌ อีการูการานำ รสฺสตฺตำ.[๑๘๙]

“อนึ่ง ในอุทาหรณ์เหล่านี้ มีการรัสสะ อี อักษรและ อู อักษรซึ่งอยู่กลาง[สมาส]ด้วยสูตร เป็นต้นว่า กฺวจาทิมชฺฌุตฺตรานำ (แปลงสระต้น, กลางหรือท้ายเป็นทีฆะหรือรัสสะในเพราะปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง)]

องค์ธรรมของพระดำรัสว่า เวรมณี คือ วิรตีที่เกิดร่วมกับกามาวจรกุศลจิต

พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้ในคัมภีร์วิภังค์เป็นต้นว่า

ปาณาติปาตาทึ วิรมนฺตสฺส ยา ตสฺมึ สมเย ปาณาติปาตา อารติ วิรติ ปฏิวิรติ เวรมณี อกิริยา อกรณำ อนชฺฌาปตฺติ เวลานติกฺกโม เสตุฆาโต.[๑๙๐]

“เมื่องดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ในขณะนั้น การงด เว้น ระงับ ขจัด ไม่กระทำ ไม่สั่งสม ไม่เข้าถึง ไม่ล่วงขอบเขต ประหารด้วยมรรค [ชื่อว่าวิรตี]”

แม้วิรตีที่เป็นโลกุตตระจะมีอยู่ แต่ที่นี้หมายถึง[โลกีย์]วิรตีที่เกิดโดยสมาทาน จึงหมายถึงวิรตีที่ประกอบด้วยกามาวจรกุศลจิต เพราะโลกุตตรวิรตีไม่มีการสมาทาน

ในพระดำรัสว่า อทินฺนาทานา เวรมณิ (เว้นจากการลักทรัพย์) เป็นต้น **อทินนาทาน** คือ การถือเอาสิ่งที่เจ้าของมิได้ให้ หมายถึง การนำทรัพย์ผู้อื่นไป ความหมายก็คือ การลักขโมย

ในเรื่องนั้น พระดำรัสว่า อทินฺนํ (สิ่งที่เจ้าของมิได้ให้) คือ สิ่งที่ผู้อื่นครอบครองเป็นสิ่งที่เจ้าของประพฤติได้ตามความพอใจ ไม่ต้องอาชญาและไม่ถูกตำหนิ

อทินนาทาน หมายถึง เจตนาขโมยที่ก่อให้เกิดความอุตสาหะยึดทรัพย์ของผู้อื่นนั้น ของผู้ที่รู้ว่าเป็นสมบัติของผู้อื่น

อพรหมจริยะ คือ ข้อประพฤติที่ไม่ประเสริฐ เข้าถึงเฉพาะคนสองคน โดยแท้จริงแล้ว ข้อประพฤตินั้นไม่ประเสริฐ คือไม่น่ายกย่อง ดังพระผู้มีพระภาคทรงตำหนิไว้ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

อปฺปสฺสาทา กามา พหุทุกฺขา พหุปายาสา. อาทีนโว เอตฺถ ภิยฺโย.[๑๙๑]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามนี้มีมาก”

อีกอย่างหนึ่ง ข้อประพฤติของชายหญิงผู้ไม่ประเสริฐ คือผู้ต่ำทราม ชื่อว่า **อเสฏฐจริยะ** และเรียกว่า **อพรหมจรรย์** เพราะเป็นข้อประพฤติที่ไม่ประเสริฐหรือเป็นข้อประพฤติของชายหญิงผู้ไม่ประเสริฐ

[คำว่า อพฺรหฺมจริยา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ข้อประพฤติที่ไม่ประเสริฐ = อพฺรหฺมภูตา จริยา อพฺรหฺมจริยา. (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ข้อประพฤติของชายหญิงผู้ไม่ประเสริฐ = อพฺรหฺมานํ จริยา อพฺรหฺมจริยา. (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

โดยองค์ธรรม **อพรหมจรรย์** หมายถึง เจตนาที่ก่อให้เกิดการยังมรรคให้ถึงมรรคอันเกิดทางกายทวาร โดยประสงค์จะเสพเมถุน

เรื่องที่ไม่เป็นจริง เรียกว่า มุสา

การยังผู้อื่นให้รู้เรื่องที่ไม่เป็นจริงนั้นว่าเป็นเรื่องจริง เรียกว่า วาทะ

โดยองค์ธรรม **มุสาวาท** หมายถึง เจตนาที่ก่อให้เกิดการให้รู้เรื่องที่ไม่จริงนั้น ของผู้ประสงค์จะให้รู้เรื่องที่ไม่จริง เพราะเป็นเหตุกล่าวคำเท็จ

ในพระดำรัสว่า สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา พึงทราบเนื้อความดังนี้

สุรา คือ สุรา ๕ ชนิด ได้แก่ สุราขนม สุราแป้ง สุราข้าวสุก สุราใส่เชื้อ และสุราผสมเครื่องปรุง

เมรัย คือ น้ำดอง ๕ ชนิด ได้แก่ น้ำดองดอกไม้ น้ำดองผลไม้ น้ำดองน้ำหวาน น้ำดองน้ำอ้อย และน้ำดองผสมเครื่องปรุง

สุราขนม คือ สุราที่ทำขึ้นโดยใส่ขนมในภาชนะแล้วเติมน้ำพอสมควรแก่ขนมนั้น แล้วขยำให้เข้ากัน

แม้สุราที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน [สุราแป้ง สุราข้าวสุก]

เชื้อของสุรานั้น ชื่อว่า ส่าเหล้า

สุราใส่เชื้อ คือ สุราที่เขาทำโดยใส่เชื้อที่เรียกกันว่าแป้งเหล้าบ้าง

สุราผสมเครื่องปรุง คือ สุราที่เขาผสมด้วยเครื่องปรุงมีผลสมอไทยและเมล็ดพันธุ์ผักกาดเป็นต้น

น้ำดองดอกไม้ คือ น้ำดอกมะซาง ตาล และมะพร้าวเป็นต้นที่หมักไว้นาน

น้ำดองผลไม้ คือ น้ำผลไม้มีขนุนเป็นต้นที่หมักไว้นาน

น้ำดองน้ำหวาน คือ น้ำผลอุ่น[ที่หมักไว้นาน]

น้ำดองน้ำอ้อย คือ น้ำอ้อยงบ[ที่หมักไว้นาน]

น้ำดองผสมเครื่องปรุง คือ น้ำของเครื่องปรุงมีสมอไทย มะขามป้อมเป็นต้น และของเผ็ดที่หมักไว้นาน

วัตถุทั้ง ๑๐ อย่างเหล่านั้นทั้งหมด ชื่อว่า น้ำเมา โดยทำ[ให้เกิด]ความมึนเมา เพราะยังผู้ดื่มให้มึนเมาขาดสติ

พระดำรัสว่า ปมาทฏฺฐานำ แปลว่า เหตุแห่งความประมาท คำนี้เป็นชื่อของเจตนาอันเป็นเหตุดื่มน้ำเมา

สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานะ คือ เหตุแห่งความประมาทในของมึนเมาคือสุราและเมรัย, [งดเว้น]จากเหตุแห่งความประมาทในของมึนเมาคือสุราและเมรัยนั้น

พระดำรัสว่า วิกาลโภชนา (การบริโภคอาหารในเวลาวิกาล) หมายความว่า กาลจำเดิมแต่อรุณขึ้นจนถึงเที่ยงวัน ชื่อว่า กาล[ที่เหมาะสม]แก่การบริโภค เป็นอาจิณสมาจารของพระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น กาลอื่นจากกาลนั้น ชื่อว่า **วิกาล**

ในพระดำรัสว่า วิกาลโภชนา นี้ โภชนะ คือ ยาวกาลิกทุกประเภทมีข้าวต้มและภัตเป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่ควรบริโภค

การบริโภคอาหารก็เรียกว่า โภชนะ [โดยลบบทหลังคือ อชฺโฌหรณ = การบริโภค] เหมือนการบริโภคในยามราตรี เรียกว่า รตฺติ ในคำว่า รตฺตูปรโต[๑๙๒] (งดเว้นจากการบริโภคในยามราตรี) โดยลบบทหลัง [คือ คำว่า โภชน = การบริโภค]

คำว่า วิกาลโภชนะ คือ การบริโภคอาหารในยามวิกาล, [งดเว้น]จากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาลนั้น ความหมายก็คือ [งดเว้น]จากการบริโภคยาวกาลิกในเวลาวิกาล

อีกอย่างหนึ่ง โภชน ศัพท์ มิใช่มีความหมายว่า อาหารที่เป็นกรรมสาธนะ แต่มีความหมายว่า การบริโภคที่เป็นภาวสาธนะ จึงมีความหมายว่า วิกาลโภชนะ คือ การบริโภคในเวลาวิกาล

[คำว่า วิกาลโภชน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การบริโภคอาหารในเวลาวิกาล = โภชนสฺส อชฺโฌหรณำ โภชนำ, วิกาเล โภชนำ วิกาล โภชนำ (โภชน ศัพท์มาจาก โภชนชฺโฌหรณ โดย โภชน ศัพท์หน้าเป็นกรรมสาธนะ และลบ อชฺโฌ-หรณ ศัพท์หลัง)

- การบริโภคในเวลาวิกาล = วิกาเล โภชนำ วิกาลโภชนำ (โภชน ศัพท์เป็นภาวสาธนะ)]

ถามว่า : การบริโภคอะไร เรียกว่าวิกาลโภชนะ

ตอบว่า : การบริโภคยาวกาลิก เรียกว่าวิกาลโภชนะ เพราะพระบรมศาสดาทรงอนุญาต[การบริโภค]ยามกาลิกเป็นต้น หรือ วิกาลโภชน ศัพท์ เป็นสำนวนที่ระบุถึงการบริโภคยาวกาลิกเท่านั้น

โดยองค์ธรรม วิกาลโภชนะ หมายถึง เจตนาที่บริโภคยาวกาลิกในเวลาวิกาลอันเกิดทางกายทวาร

ในพระดำรัสว่า นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนา (จากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และชมดูการฟ้อนรำเป็นต้นที่ไม่เหมาะสม) วิสูกทัสสนะ คือ การชมดูที่ไม่เหมาะสม เพราะไม่คล้อยตามคำสั่งสอน ที่จริงแล้วการชมดูการฟ้อนรำเป็นต้น ไม่คล้อยตามคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคที่เป็นไปโดยสังเขปด้วยนัยเป็นต้นว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ [๑๙๓] (ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด)

การฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และชมดูการฟ้อนรำเป็นต้นที่ไม่เหมาะสม เรียกว่านัจจคีตวาทิตวิสูกทัสสนะ

การฟ้อนรำในพระบาลี คือ การฟ้อนรำเองหรือใช้ให้ผู้อื่นฟ้อนรำ โดยใช้ศัพท์เดียวว่า นจฺจ เพราะ[การฟ้อนรำเองหรือใช้ให้ฟ้อนรำ]ก็นับเป็นการฟ้อนรำเช่นกัน ศัพท์ว่า คีต, วาทิต ก็คือการขับร้องเองและใช้ให้ผู้อื่นขับร้อง รวมทั้งการประโคมดนตรีเองและใช้ให้ผู้อื่นประโคมดนตรี ดังนั้น จึงมีข้อความในที่นี้ว่า งดเว้นจากการฟ้อนรำเองและใช้ให้ผู้อื่นฟ้อนรำ การขับร้องเองและใช้ให้ผู้อื่นขับร้อง การประโคมดนตรีเองและใช้ให้ผู้อื่นประโคมดนตรี พร้อมกับการชมดูการฟ้อนรำเป็นต้นที่ไม่เหมาะสม แม้จะเป็นไปโดยประเภทแห่งการฟ้อนรำของนกยูง

ภิกษุและภิกษุณีไม่ควรจะฟ้อนรำเอง ใช้ให้ผู้อื่นฟ้อนรำ หรือชมดูงานฟ้อนรำ การชมดูในที่นี้ยังรวบรวมการฟังโดยวิรูเปกเสสนัย

[วิรูเปกเสสนัย คือ นัยลบศัพท์ซึ่งมีรูปต่างกันในสมาส มี ๒ ประเภท คือ

๑. ปุพพวิรูเปกเสส วิรูเปกเสสของศัพท์หน้า เช่น มาตา จ ปิตา จ = มาตโร (มาตุ คือมารดาและบิดา)

๒.ปรวิรูเปกเสส วิรูเปกเสสของศัพท์หลัง เช่น มาตา จ ปิตา จ = ปิตโร (ปิตุ คือ มารดาและบิดา)

คำว่า ทสฺสน ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ทสฺสนญฺจ สวนญฺจ ทสฺสนำ (ทัสสนะ คือ การชมดูและการฟัง) ลบ สวน ศัพท์เพื่อย่อคำ]

อีกอย่างหนึ่ง พระบรมศาสดาตรัสว่า ทสฺสนา (การดู) เพราะกิริยาการฟังก็นับเนื่องในกิริยาการดู เพราะทวิปัญจวิญญาณจิต ๕ มีสภาพดูอารมณ์ตามหน้าที่ของตน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น กญฺจิ ธมฺมำ ปฏิวิชานาติ อญฺญตฺร อภินิปาตมตฺตา.[๑๙๔]

“บุคคลไม่รับรู้ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง[ที่เป็นกุศลหรืออกุศล]ด้วยทวิปัญจวิญญาณ ๕ ยกเว้นอารมณ์มาปรากฏเท่านั้น”

[ข้อความข้างต้นมาจากคัมภีร์วิภังค์ของพระอภิธรรมปิฎก หมายความว่า วิญญาณจิต ๕ ทำหน้าที่เพียงแต่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส และกระทบสัมผัสเท่านั้น ไม่อาจรับรู้กุศลหรืออกุศลได้ เพราะการรับรู้ดังกล่าวเป็นหน้าที่ของชวนจิต ดังนั้น จึงรวมกิริยาการดูเข้าในการฟังได้]

อนึ่ง ภิกษุผู้เข้าไปดูโดยต้องการจะชมดู จะต้องอาบัติในเรื่องนี้ ส่วนภิกษุที่ชมดูการฟ้อนรำเป็นต้น ในที่ที่ตนยืน นั่ง หรือนอนอยู่ หรือภิกษุที่ชมดูสิ่งที่เห็น[โดยบังเอิญ]ในขณะเดินทาง มีเพียงความเศร้าหมอง ไม่ต้องอาบัติ

ในพระดำรัสว่า มาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสนฏฺฐานา (จากเจตนาอันเป็นเหตุแห่งการทัดทรงดอกไม้ เสริมแต่งด้วยของหอม ตบแต่งด้วยเครื่องลูบไล้) นี้ พึงทราบว่า :-

พระดำรัสว่า มาลา (ดอกไม้) คือ ดอกไม้ชนิดใดชนิดหนึ่ง แม้ มาลา ศัพท์ในโลกจะมีความหมายว่า พวงมาลัย แต่ในพระศาสนาเป็นสำนวนที่ระบุถึงดอกไม้ทั้งหมด ดอกไม้ชนิดใดชนิดหนึ่งที่ร้อยเป็นมาลัยแล้วหรือยังไม่ร้อยก็เรียกว่า มาลา

พระดำรัสว่า คนฺธำ (ของหอม) คือ ของหอมชนิดใดชนิดหนึ่งมีผงหอมที่อบไว้และธูปหอม นอกจากเครื่องลูบไล้ เป็นต้น

พระดำรัสว่า วิเลปนำ (เครื่องลูบไล้) คือ เครื่องทำให้ผิวพรรณน่าชมอย่างใดอย่างหนึ่งที่จัดบดไว้เพื่อลูบไล้

ธารณะ คือ การทัดทรง

มัณฑนะ คือ การเสริมฐานะที่พร่อง

วิภูสนะ คือ การยินดีกลิ่นและทำให้ผิวพรรณน่าชม

ดังคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายกล่าวว่า

ปิฬนฺธนฺโต ธาเรติ นาม. อูนฏฺฐานำ ปูเรนฺโต มณฺเฑติ นาม. คนฺธวเสน ฉวิราควเสน จ สาทิยนฺโต วิภูเสติ นาม.[๑๙๕]

“ผู้ประดับ ชื่อว่า ธาเรติ (ย่อมประดับ) ผู้เสริมฐานะที่พร่อง ชื่อว่า มณฺเฑติ (ย่อมเสริมแต่ง) ผู้ยินดีกลิ่นและทำให้ผิวพรรณน่าชม ชื่อว่า วิภูเสติ (ย่อมตบแต่งให้งดงาม)”

ในคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะชื่อปรมัตถโชติกาอธิบายเพียงว่า

มาลาทีสุ ธารณาทีนิ ยถาสงฺขฺยำ โยเชตพฺพานิ.[๑๙๖]

“พึงประกอบการประดับเป็นต้นในดอกไม้เป็นต้นตามลำดับจำนวนศัพท์ [คือ การทัดทรงเกี่ยวกับดอกไม้ การเสริมแต่งเกี่ยวกับของหอม การตบแต่งเกี่ยวกับเครื่องลูบไล้]”

เหตุ เรียกว่า ฐาน เจตนาทุศีลอันเป็นเหตุให้มหาชนทำการประดับดอกไม้เป็นต้น จึงเรียกว่า ธารณมัณฑนวิภูสนัฏฐานะ (เจตนาอันเป็นเหตุแห่งการประดับ, เสริมแต่ง และตบแต่ง)

ในพระดำรัสว่า อุจฺจาสยนมหาสยนา (จากที่นั่งและที่นอนอันสูงและใหญ่) นี้ พึงทราบดังนี้

พระดำรัสว่า อุจฺจา เป็นบทนิบาตอื่นที่มีความหมายเหมือนบทนามว่า อุจฺจ

สยนะ คือ ที่นอน

อุจจาสยนมหาสยนะ คือ ที่นอนอันสูงและใหญ่

อุจจาสยนะ คือ เตียงนอนเป็นต้นที่ล่วงประมาณ

มหาสยนะ คือ อาสันที (เก้าอี้ยาวสำหรับนอน) เป็นต้นที่ลาดด้วยเครื่องลาดอันไม่เหมาะสม

พึงทราบที่นอนในที่นี้ยังรวบรวมถึงที่นั่งอีกด้วย

เมื่อพระบรมศาสดาทรงปฏิเสธที่นอน ก็ชื่อว่าปฏิเสธกิริยาการนอนที่ดำรงอยู่ในที่นอนนั้นโดยแท้ จึงตรัสว่า อุจฺจาสยนมหาสยนา (จากที่นอนอันสูงและใหญ่) [ไม่ตรัสว่าจากการนอนบนที่นอนอันสูงและใหญ่]

โดยองค์ธรรมคือการงดเว้นจากการนั่งและการนอนอันใช้สอยที่นอนเหล่านั้น

อีกอย่างหนึ่ง พระองค์ทรงแสดงข้อความนี้โดยเอกเสสนัย ดังตัวอย่างว่า นามรูป-ปจฺจยา สฬายตนำ (เพราะนามรูปเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงเกิดขึ้น)

สยน ศัพท์ยังรวบรวมการนั่งอีกด้วย เพราะกิริยาการนั่งเกิดขึ้นก่อนกิริยาการนอน

[เอกเสสนัย คือ นัยลบให้เหลือเพียงศัพท์หนึ่ง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สยนญฺจ สยนญฺจ สยนำ (สยนะ คือ การนอนและที่นอน) ลบ สยน ศัพท์หน้า ดังคำว่า สฬายตน ที่มาจาก ฉอายตน (อายตนะ ๖) และ ฉฏฺฐายตน (อายตนะที่ ๖) แปลง ฉ เป็น ส และลง ฬ อักษรเป็นอาคม มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉ อายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนำ (สฬายตนะ คือ อายตนะ ๖ และอายตนะที่ ๖)]

ในพระดำรัสว่า ชาตรูปรชตปฏิคฺคหณา (การรับทองและเงิน) นี้ พึงทราบว่า :-

พระดำรัสว่า ชาตรูปำ แปลว่า ทอง

พระดำรัสว่า รชตำ (เงิน) คือ สิ่งที่ใช้ซื้อขายกันได้ทุกชนิด คือ กหาปณะ โลหมาสก (มาสกทำด้วยโลหะ) ชตุมาสก (มาสกทำด้วยครั่ง) ทารุมาสก (มาสกทำด้วยไม้)

ชาตรูปรชตปฏิคคหณะ คือ การรับทองและเงินทั้งสองอย่างนั้น

การรับในเรื่องนี้มี ๓ ประเภท คือ การรับด้วยกาย การรับด้วยวาจา และการรับด้วยใจ

การรับด้วยกาย เป็นการรับเอง

การรับด้วยวาจา เป็นการใช้ให้รับแทน

การรับด้วยใจ เป็นความยินดี[เงินทองที่ถวายเฉพาะหน้า ไม่ปฏิเสธด้วยกายหรือวาจา]

พระบรมศาสดาตรัสการรับทั้ง ๓ ประเภทว่า ปฏิคฺคหณา (การรับ) โดยสามัญญนิเทศนัย หรือเอกเสสนัย ดังนั้น พระภิกษุจึงไม่ควรรับทองและเงินเอง ใช้ให้ผู้อื่นรับแทน หรือยินดีเงินทองที่วางไว้เบื้องหน้า

[**สามัญญนิเทศนัย** คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ กล่าวคือ การแสดงโดยใช้ศัพท์เดียวกัน หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า ปฏิคฺคหณ จะมีความหมายต่างกันตามการรับทั้ง ๓ ประเภท แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายหลายอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่งเหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว

เอกเสสนัย คือ นัยที่ลบไปศัพท์หนึ่ง โดยคำว่า ปฏิคฺคหณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิคฺคหณญฺจ ปฏิคฺคหณญฺจ ปฏิคฺคหณญฺจ ปฏิคฺคหณนฺ (ปฏิคคหณะ คือ การรับด้วยกาย การรับด้วยวาจา การรับด้วยใจ) ลบ ปฏิคฺคหณ ๒ ศัพท์หน้าเพื่อย่อคำ

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ยํ ปทํ สุติสามญฺญํ อเนกอตฺถทีปกํ
ตํ สามญฺญนิทฺเทโสติ เอกเสสนโยติ วา.[๑๙๗]

"บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงเนื้อความหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่าสามัญญนิเทศนัย หรือเอกเสสนัย"]

สิกขาบททั้ง ๑๐ เหล่านี้ยังเกี่ยวเนื่องกับคฤหัสถ์ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อุปาสกอุปาสิกานํ นิจฺจสีลวเสน ปญฺจ สิกฺขาปทานิ, สติ วา อุสฺสาเห ทส, อุโปสถงฺควเสน อฏฺฐาติ อิทํ คหฏฺฐสีลนฺ.[๑๙๘]

"อุบาสกและอุบาสิกามีสิกขาบท ๕ โดยความเป็นนิจศีล มีสิกขาบท ๑๐ ถ้ามีอุตสาหะรักษา หรือมีสิกขาบท ๘ โดยความเป็นองค์แห่งอุโบสถ ศีลที่กล่าวนี้เป็นศีลของคฤหัสถ์"

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระดำรัสว่า ทส คือ ศีลที่สามเณรควรรักษาเหมือนกับศีลที่นายช่างหม้อชื่อฆฏิการรักษา

ในคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะชื่อปรมัตถโชติกากล่าวว่า

อาทิโต เทฺว จตุตฺถปญฺจมานิ อุปาสกานํ สามเณรานญฺจ สาธารณานิ นิจฺจสีล-วเสน, อุโปสถสีลวเสน ปน อุปาสกานํ สตฺตมฏฺฐมํ เจกํ องฺคํ กตฺวา สพฺพปจฺฉิมวชฺชานิ สพฺพานิปิ สามเณเรหิ สาธารณานิ, ปจฺฉิมํ ปน สามเณรานเมว วิเสสภูตํ.[๑๙๙]

“ในลำดับแรก สิกขาบทที่ ๔ และที่ ๕ ทั้งสอง เกี่ยวเนื่องกับอุบาสกและสามเณรโดยความเป็นนิจศีล

สิกขาบททั้งหมดยกเว้นสิกขาบทสุดท้ายรวมองค์ที่ ๗ และ ๘ ของอุบาสกเป็นองค์หนึ่งโดยความเป็นอุโบสถศีล เกี่ยวเนื่องกับสามเณร

สิกขาบทสุดท้ายเป็นศีลเฉพาะสามเณรเท่านั้น”

ข้อความดังกล่าวไม่สอดคล้องกับข้อความ[ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค]นี้ว่า

สติ วา อุสฺสาเห ทส.[๒๐๐]

“หรือถ้ามีอุตสาหะรักษา สิกขาบท ๑๐ ย่อมมีได้”

คำว่า นาสนวตฺถุ (เหตุแห่งนาสนา) คือ เหตุแห่งลิงคนาสนา

๑๐๗. คำว่า กินฺติ แปลว่า ด้วยเหตุใด

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า อตฺตโน ปริเวณํ คือ บริเวณส่วนบุคคล”

ผู้รจนาคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า“พระดำรัสว่า วสฺสคฺเคน ปตฺตเสนาสนํ (เสนาสนะที่ได้รับตามลำดับพรรษา) นี้ คือ เสนาสนะของสงฆ์ที่ภิกษุนั้นได้รับตามลำดับพรรษา ส่วนพระดำรัสว่า อตฺตโน ปริเวณํ (บริเวณของตน) คือ เสนาสนะส่วนบุคคลของภิกษุนั้น”

ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า “พระดำรัสว่า ยตฺถ วา วสติ (สามเณรอยู่ในที่ใดก็ดี) นี้ หมายถึง เสนาสนะที่ภิกษุพำนักอยู่เสมอ จะเป็นของสงฆ์หรือส่วนบุคคลก็ตาม ส่วนพระดำรัสว่า ยตฺถ วา ปฏิกฺกมติ (จะเข้าไปในที่ใดก็ดี) นี้ หมายถึง สถานที่พำนักของอาจารย์

และอุปัชฌาย์ที่สามเณรเข้าออกเป็นนิตย์ อันมีเหตุคือการอุปัฏฐากเป็นต้น”

ด้วยเหตุดังกล่าว ท่านจึงกล่าวว่า อุภเยนปิ อตฺตโน ปริเวณญฺจ วสฺสคฺเคน ปตฺต-เสนาสนญฺจ วุตฺตํ (ทั้งสองประโยคแสดงบริเวณของตนและเสนาสนะที่ได้รับตามลำดับพรรษา) เพื่อแสดงเสนาสนะทั้งสองแห่งเหล่านั้น

ในพากย์นั้น คำว่า อตฺตโน ปริเวณํ (บริเวณของตน) นี้ แสดงที่พำนักของอาจารย์และอุปัชฌาย์

คำว่า วสฺสคฺเคน ปตฺตเสนาสนํ แสดงที่พำนักของภิกษุนั้น

เสนาสนะทั้งสองแห่งเหล่านั้น จะเป็นของสงฆ์หรือส่วนบุคคลก็พึงทำการห้ามนั่นเทียว

คำว่า มุขทฺวาริกํ แปลว่า [อาหาร]ที่ควรบริโภคทางช่องปาก

คำว่า ทณฺฑกมฺมํ กตฺวา (ทำทัณฑกรรมแล้ว) หมายความว่า ให้ประกอบทัณฑ-กรรมแล้ว

คำว่า ทัณฑ์ คือ เครื่องลงโทษ

คำว่า **ทัณฑกรรม** คือ กรรมที่เป็นเครื่องลงโทษเพราะเป็นสิ่งที่ควรกระทำ หมายถึงการห้ามเป็นต้น

จบ คำอธิบายเรื่องสิกขาบทและทัณฑกรรม

คำอธิบายเรื่องการกักกันสามเณรต้องขออนุญาตก่อนเป็นต้น

๑๐๘. คำว่า ทณฺฑกมฺมมสฺส กโรถ (ท่านจงลงทัณฑกรรมแก่เธอ) หมายความว่า ท่านจงใช้ให้ทำทัณฑกรรม คือบังคับลงทัณฑกรรม

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ทณฺฑกมฺมํ แปลว่า การข่ม จึงหมายความว่า จงทำการข่มเธอ

[คำว่า ทณฺฑกมฺม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กรรมที่เป็นเครื่องลงโทษ = ทณฺเฑนฺติ วิเนนฺติ เอเตนาติ ทณฺโฑ, ทณฺโฑเยว กมฺมํ ทณฺฑกมฺมํ (ทณฺฑ ศัพท์เป็นกรณสาธนะ แปลว่า เครื่องลงโทษ)
- กรรมคือการข่ม = ทณฺฑนํ ทณฺโฑ, ทณฺโฑเยว กมฺมํ ทณฺฑกมฺมํ.

(ทณฺฑ ศัพท์เป็นภาวสาธนะ แปลว่า การข่ม)

การลงทัณฑกรรมสามเณรนี้ตรัสไว้โดยตรงในพระบาลีว่าเป็นการห้ามไม่ให้เข้าวัด (อาวรณ) อย่างเดียว พระสังคีติกาจารย์ได้เพิ่มเป็นการหาบน้ำ ผ่าฟืน และตักทราย (อุทกทารุวาลิกา) เป็นต้น โดยคัมภีร์อรรถกถาเน้นว่าเป็นการลงโทษเพื่อให้เข็ดหลาบ มิใช่เพื่อต้องการจะทรมานให้เป็นทุกข์หรือให้ลาสิกขาออกไป]

พึงทราบนัยนี้ในฐานะทั้งหมดอย่างนี้

คำว่า เสนาสนคฺคาโห จ ปฏิปฺปสฺสมฺภติ (การถือเสนาสนะย่อมระงับทันที) แสดงว่าสามเณรเป็นผู้ขาดพรรษาด้วย

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “คำว่า สเจ อากิณฺณโทโสว โหติ, อายติ สำวเร น ติฏฺฐติ, นิกฺกฑฺฒิตพฺโพ (ถ้าเธอมีโทษมากมาย จะไม่ดำรงอยู่ในสังวรต่อไป พึงกำจัดออกเสีย) หมายความว่า ถ้าสามเณรถูกสั่งสอนถึง ๓ ครั้งแล้วก็ยังไม่งดเว้น พึงบอกสงฆ์แล้วให้สึกเสีย ถ้ามาขอบวชอีก ก็พึงบอกสงฆ์แล้วบวชให้”

คำว่า ปจฺฉิมิกาย วสฺสาวาสิกำ ลจฺฉติ (เธอจะได้ผ้าจำนำพรรษาในวัสสูปนายิกาหลัง) หมายความว่า จะได้รับผ้าจำนำพรรษาในวัสสูปนายิกาหลัง เพราะเข้าพรรษาอีก

ท่านกล่าวว่า อปโลเกตฺวา ลาโภ ทาตพฺโพ (สงฆ์พึงอปโลกลาภให้) เพราะขาดพรรษา

คำว่า อิตรานิ ปญฺจ สิกฺขาปทานิ (ส่วนสิกขาบท ๕ เหล่าอื่น) คือ สิกขาบท ๕ มีวิกาลโภชนสิกขาบท เป็นต้น

คำว่า อจฺจยำ เทสาเปตพฺโพ (พึงให้ประกาศโทษ) หมายความว่า พึงให้ประกาศโทษตามนัยว่า โทษได้ครอบงำข้าพเจ้า เป็นต้น

จบ คำอธิบายเรื่องการกักกันสามเณรต้องขออนุญาตก่อนเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องบัณเฑาะก์

๑๐๙. ในเรื่องบัณเฑาะก์ บางคนกล่าวว่า “ปักขบัณเฑาะก์ คือคนที่เป็นสตรีในกาฬปักษ์ เป็นบุรุษในชุณหปักษ์”

อนึ่ง บุคคลทราบข้อความ[โดยอ้อม]ว่า ความเร่าร้อนกำเริบขึ้นในปักษ์ที่เป็นบัณเฑาะก์ จัดเป็นการถึงความเป็นบัณเฑาะก์ เพราะท่านกล่าวถึงภาวะที่ราคะสงบลงในปักษ์ที่ไม่เป็นบัณเฑาะก์ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า กาฬปกฺเข ปณฺฑโก โหติ, ชุณฺหปกฺเข ปนสฺส ปริฬาโห วูปสมฺมติ [๒๐๑] (บางคนเป็นบัณเฑาะก์ในกาฬปักษ์ แต่ราคะของเขาสงบลงในชุณหปักษ์) ดังนั้น จึงควรทราบข้อความนี้ว่าเป็นสาระในเรื่องนี้

ในคำว่า ตสฺมึเยวสฺส ปกฺเข ปพฺพชฺชา วาริตา (ห้ามบรรพชาแก่เขาในเฉพาะปักษ์ที่เป็นบัณเฑาะก์เท่านั้น) คำว่า อภาวกะ (ผู้ไม่มีภาวรูป) คือ ผู้ไม่มีอิตถีภาวรูปหรือปุริสภาวรูป

ในคัมภีร์คัณฐิบททั้งสามกล่าวว่า “พึงให้บวชในปักษ์ที่ไม่เป็นบัณเฑาะก์ แล้วให้สึกในปักษ์ที่เป็นบัณเฑาะก์”

บางคนกล่าวว่า “ถ้าเขาบวชในปักษ์ที่ไม่เป็นบัณเฑาะก์ สามารถขจัดกิเลสได้ ไม่พึงให้สึก” คำพูดนั้นเป็นเพียงความเห็นของพวกท่าน เพราะบัณเฑาะก์ไม่สามารถขจัดกิเลสได้ และผู้ที่จะขจัดกิเลสได้จะไม่เกิดเป็นบัณเฑาะก์ โดยแท้จริงแล้ว บัณเฑาะก์ทั้งหมดกล่าวว่าเป็นอเหตุกปฏิสนธิในเรื่องอเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “อาสิตตบัณเฑาะก์ อุสูยบัณเฑาะก์ และปักขบัณเฑาะก์เป็นบัณเฑาะก์ตั้งแต่ปฏิสนธิกาล มิใช่เป็นบัณเฑาะก์ในปวัตติกาลเท่านั้น” ดังนั้น ในนิเทศที่แสดงอเหตุกปฏิสนธิจึงไม่แสดงระบุชนิดบัณเฑาะก์เหมือนชนิดคนพิการมีคนตาบอดและคนหนวกเป็นต้น แม้ในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายจตุตถปาราชิกนี้ เมื่อท่านประสงค์จะแสดงอภัพพบุคคล จึงกล่าวโดยไม่เจาะจงว่า

อภพฺพปุคฺคเล ทสฺเสนฺเตน ปณฺฑกติรจฺฉานคตอุภโตพฺยญฺชนกา ตโย วตฺถุวิปนฺนา อเหตุกปฏิสนฺธิกา, เตสํ สคฺโค อวาริโต, มคฺโค ปน วาริโต.[๒๐๒]

“บุคคล ๓ จำพวก คือ บัณเฑาะก์ สัตว์ดิรัจฉาน และอุภโตพยัญชนก เป็นวัตถุ-

วิปันนบุคคล (ผู้วิบัติโดยวัตถุ) และเป็นอเหตุปฏิสนธิ พวกเขาอาจขึ้นสวรรค์ได้ แต่บรรลุมรรคไม่ได้”

จบ คำอธิบายเรื่องบัณเฑาะก์

คำอธิบายเรื่องเถยยสังวาสก์

๑๑๐. ในเรื่องเถยยสังวาส คำว่า โกลญฺญา (ญาติทั้งหลายผู้รู้จักกันในสกุล) หมายความว่า ญาติทุกคนมีบิดามารดาเป็นต้น ผู้เกิดในสกุลบิดาและสกุลมารดา

ผู้ขโมยสังวาส ได้ชื่อว่า เถยยสังวาสก์

ท่านกล่าวว่า ตโย เถยฺยสำวาสกา (เถยยสังวาสก์ ๓ จำพวก) เป็นต้น เพราะไม่เพียงประสงค์เอาคนลักสังวาสเท่านั้นในที่นี้ แต่ยังประสงค์เอาคนลักเพศ และคนลักทั้งเพศและสังวาส

[เถยยสังวาสก์ คือ ผู้ขโมยสังวาส แบ่งออกเป็น ๓ จำพวก ดังนี้

๑. ลิงคเถนกะ คนลักเพศ คือ ปลอมบวชเป็นพระเอง

๒. สังวาสเถนกะ คนลักสังวาส คือ สามเณรที่เข้าร่วมพิธีสงฆ์มีการฟังอุโบสถ การนับพรรษา และการไหว้ตามพรรษาเป็นต้นร่วมกับภิกษุ

๓. อุภยเถนกะ ลักทั้งเพศและสังวาส คือ ฆราวาสที่ปลอมบวชและเข้าร่วมพิธีสงฆ์]

คำว่า น ยถาวุฑฺฒํ วนฺทนํ สาทิยติ (ไม่ยินดีการไหว้ตามลำดับผู้มีพรรษามากกว่า) หมายความว่า ไม่ยินดีการไหว้ของภิกษุหรือสามเณรตามลำดับผู้มีพรรษามากกว่า

คำว่า ยถาวุฑฺฒํ วนฺทนํ สาทิยติ (ยินดีการไหว้ตามลำดับผู้มีพรรษามากกว่า) หมายความว่า ยินดีการไหว้ตามลำดับผู้มีพรรษามากกว่า ตามสมควรแก่พรรษาที่ตนพูดเท็จ

บทว่า ภิกฺขุวสฺสคณนาทิโก (มีการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้น) นี้แสดงว่า สังวาสในที่นี้มิใช่หมายถึงสังวาส ๓ มีกรรมอย่างเดียวกัน เป็นต้น

ภย ศัพท์ในบาทพระคาถาว่า ราช ฯเปฯ ภเยน ควรประกอบทุกๆ บทตามนัยว่า [ชนใดถือเพศในพระศาสนานี้] เพราะราชภัยและทุพภิกขภัย เป็นต้น

บาทคาถาว่า สำวาสำ นาธิวาเสติ ยาว โส สุทฺธมานโส (ชนนั้นมีใจบริสุทธิ์ ยังไม่ยินดีสังวาสเพียงใด) หมายความว่า เขามีใจบริสุทธิ์เนื่องด้วยถือเพศเพราะราชภัยเป็นต้น ยังไม่ยินดีสังวาสเพียงใด กล่าวคือ ชนใดหลอกลวงภิกษุโดยปราศจากเหตุมีราชภัยเป็นต้น ถือเพศเพราะประสงค์จะอยู่ร่วมกับภิกษุเหล่านั้น ชนนั้นชื่อว่า คนเถยยสังวาสก์ เพราะถือเพศด้วยความไม่บริสุทธิ์ใจ ส่วนชนนี้ไม่ชื่อว่าเถยยสังวาสก์ตราบที่ยังไม่ยินดีสังวาส เพราะไม่ประสงค์จะหลอกลวงภิกษุด้วยใจอันไม่บริสุทธิ์เช่นนั้น ในคัมภีร์คัณฐิบททั้งสามจึงกล่าวว่า “ผู้ถือเพศเพราะราชภัยเป็นต้น แม้จะมีจิตที่คิดหลอกลวงว่า คฤหัสถ์จงรู้ว่าเราเป็นสมณะ ก็ไม่มีโทษ เพราะไม่ต้องการจะหลอกลวงภิกษุ”

บางคนกล่าวว่า “ความเป็นผู้ระงับภัยแล้ว คือความเป็นคนมีใจบริสุทธิ์ในที่นี้”

เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ทราบข้อความนี้ว่า คนที่ระงับภัยได้แล้วไม่เป็นเถยยสังวาสก์ตราบที่ยังไม่ยินดีสังวาส เมื่อรู้ข้อความนี้จะทำให้มีความอื่นโดยอ้อมว่า ผู้ที่ยังไม่ระงับภัย แม้จะยินดีสังวาสก็ไม่เป็นเถยยสังวาสก์ แต่ในคัมภีร์อรรถกถามิได้กล่าวว่า “ผู้ที่ยังไม่ระงับภัย แม้จะยินดีสังวาสก็ไม่เป็นเถยยสังวาสก์”

คำว่า สพฺพปาสณฺฑิยภตฺตานิ ภุญฺชนฺโต (บริโภคอาหารสำหรับนักบวชทั่วไป) แสดงข้อความว่า ผู้ที่ยังไม่ระงับภัยและไม่ยินดีสังวาสทีเดียว อยู่ได้[โดยถือเพศสมณะ] ดังคัมภีร์คัณฐิบททั้งสามกล่าวว่า “เมื่อเขาไปวัดแล้วรับของสงฆ์ การหลีกเลี่ยงสังวาสเป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก จึงบริโภคอาหารสำหรับนักบวชทั่วไป” เขาจึงมีความบริสุทธิ์ใจในการถือเอาเพศสมณะเพราะราชภัยเป็นต้น

คำว่า สพฺพปาสณฺฑิยภตฺตานิ (อาหารสำหรับนักบวชทั่วไป) หมายความว่า อาหารที่พึงถวายแก่นักบวชเจ้าลัทธิทั่วไปทั้งหมด โดยตั้งไว้ในทาง ๔ แพร่งเป็นต้น

คำว่า กายปริหาริยานิ แปลว่า [ทำ]ให้เป็นของอันกายพึงรักษา

คำว่า อพฺภุคฺคจฺฉนฺติ แปลว่า เข้าไปต้อนรับ

คำว่า กมฺมนฺตานุฏฺฐาเนน (ด้วยการทำการงาน) หมายความว่า [เป็นผู้เบื่อหน่าย] ด้วยการทำการงานมีการทำนาและเลี้ยงวัวเป็นต้น

คำว่า ตเทว ปตฺตจีวรํ อาทาย วิหารํ คจฺฉติ (จึงถือเอาบาตรและจีวรนั้นเองไปวิหาร) หมายความว่า จึงถือเอาจีวรด้วยการนุ่งห่ม และใช้บ่าสะพายบาตรแล้วไปสู่วิหาร

คำว่า นาปิ สยํ ชานาติ (ทั้งตัวเองก็ไม่ทราบ) หมายความว่า ไม่ทราบว่าคนที่บวชเองเป็นเถยยสังวาสก์ หรือไม่ควรทำอย่างนี้ หรือว่าคนที่บวชอย่างนี้ไม่เป็นสมณะ

คำว่า โย เอวํ ปพฺพชติ, โส เถยฺยสวาสโก นาม โหติ (ผู้ใดบวชอย่างนี้ ผู้นั้นชื่อว่าเป็นเถยยสังวาสก์) เป็นเพียงสำนวนที่กล่าวเป็นตัวอย่าง

บทว่า อนุปสมฺปนฺนกาเลเยว (ในกาลเป็นอนุปสัมบัน) นี้ แสดงว่าถ้าสดับในเวลาอุปสมบทแล้ว ไม่บอกให้รู้ ก็ไม่เป็นเถยยสังวาสก์

คำว่า สิกฺขํ อปฺปจฺจกฺขาย ฯเปฯ เถยฺยสวาสโก น โหติ (ภิกษุที่ไม่ได้ลาสิกขาดำรงอยู่ในเพศของตน เสพเมถุนแล้ว เข้าถึงวิธีมีการนับพรรษาเป็นต้น ไม่เป็นเถยยสังวาสก์) นี้ กล่าวไว้เพราะเขาไม่เป็นคนลักเพศ เนื่องจากไม่สละเพศสมณะที่ภิกษุให้ ทั้งไม่เป็นคนลักสังวาส เพราะยินดีสังวาสตามสมควรแก่เพศสมณะ[ของตน]

พึงทราบเหตุนี้แม้ในคำว่า เอโก ภิกฺขุ กาสาเย สอุสฺสาโหว โอทาตํ นิวาเสตฺวา (ภิกษุรูปหนึ่งยังมีอุตสาหะในผ้ากาสาวะ นุ่งผ้าขาวเสพเมถุนแล้ว กลับนุ่งผ้ากาสาวะอีกเข้าถึงวิธีทั้งหมดมีการนับพรรษาเป็นต้น แม้ภิกษุนี้ก็ไม่เป็นเถยยสังวาสก์ ย่อมได้เพียงบรรพชา) เป็นต้น

ฝ่ายที่ไม่เป็นเถยยสังวาสก์ แม้ในวิธีต่อมาที่ระบุสามเณรด้วยคำว่า สามเณโร สลิงฺเคจิโต (สามเณรดำรงอยู่ในเพศของตน) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ท่านอธิบายข้อความที่กล่าวว่า ภิกฺขุนิยาปิ เอเสว นโย (แม้ภิกษุณีก็มีนัยเดียวกัน) ด้วยคำว่า สาปิ หิ คิหิภาวํ ปตฺถยมาโน (แม้ภิกษุณีนั้นปรารถนาจะเป็นคฤหัสถ์) เป็นต้น

คำว่า โย โกจิ วุฑฺฒปพฺพชิโต (รูปใดรูปหนึ่งที่บวชเมื่อยามแก่ชรา) ประสงค์เอาสามเณร

คำว่า มหาเปฬาทีสุ (ในลุ้งใหญ่เป็นต้น) นี้ แสดงสมบัติของคฤหัสถ์

คำว่า สยं สามเณโรว ฯเปฯ เถยฺยสංวาสโก น โหติ (เมื่อสามเณรเองนับพรรษาโกงด้วยลำดับของสามเณร รับเอาไป ยังไม่เป็นเถยยสังวาสก์) นี้ หมายความว่า แม้สามเณรนั้นจะไม่เป็นเถยยสังวาสก์ แต่ก็ขาดจากความเป็นสามเณร

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องเถยยสังวาสก์

คำอธิบายเรื่องคนเข้ารีตเดียรถีย์

ในเรื่องเข้ารีตเดียรถีย์ ท่านกล่าวว่า เตสं ลิงฺเค อาทินฺนมตฺเต ติตฺถิยปกฺกนฺตโก โหติ (เมื่อสักว่ายอมรับเพศเดียรถีย์แล้ว ก็เป็นผู้เข้ารีตเดียรถีย์) เพราะภิกษุผู้ไปโดยดำริว่าเราจะเป็นเดียรถีย์ ได้ยอมรับลัทธิของเดียรถีย์เหล่านั้น โดยการยอมรับเพศเดียรถีย์

บางคนกล่าวว่า “เมื่อยอมรับเพศเดียรถีย์แล้ว จะยอมรับลัทธิหรือไม่ก็เป็นผู้ที่เข้ารีตเดียรถีย์แล้ว” ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะภิกษุผู้ไปโดยดำริว่า เราจะเป็นเดียรถีย์ ย่อมจะไม่มีการยอมรับลัทธิอื่นจากการยอมรับเพศเดียรถีย์ ความจริงแล้วเขาเป็นผู้ยอมรับลัทธิโดยยอมรับเพศเดียรถีย์ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วีมंสนตฺถं กุสจีราทีนิ ฯเปฯ ยาว น สมฺปฏิจฺฉติ, ตาว ตं ลทฺธิ รกฺขติ. สมฺปฏิจฺฉิตมตฺเต ติตฺถิยปกฺกนฺตโก โหติ (ถ้าเธอนุ่งผ้าคากรองเป็นต้น ผูกชฎา หรือฉวยหาบบริขาร เพื่อจะลองดูว่า การบวชเป็นเดียรถีย์ของเราจะงามหรือไม่งาม ลัทธิย่อมคุ้มครองเธอไว้ ตราบเท่าที่ยังไม่ยอมรับเพศเดียรถีย์ เมื่อสักว่ายอมรับเพศแล้วก็เป็นผู้เข้ารีตเดียรถีย์)

ประโยคว่า นคฺโคว อาชีวกานं อุปสฺสยं คจฺฉติ, ปทวาเร ปทวาเร ทุกฺกฏं (คงเปลือยกายไปสู่สำนักอาชีวก ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏทุกๆ ย่างเท้า) หมายความว่า ท่านปรับอาบัติทุกกฏ เพราะไปด้วยจิตที่ไม่บริสุทธิ์ว่าเราจะเป็นอาชีวก อนึ่ง ภิกษุไม่พ้นจากอาบัติทุกกฏ แม้เพราะเดินเปลือยกายไป[ตามปกติ]

คำว่า กูฏวสฺสำ คเณนฺโต (นับพรรษาโกง) หมายความว่า นับพรรษาโกงแล้วยินดีสังวาส

จบ คำอธิบายเรื่องคนเข้ารีตเดียรถีย์

---

๑๑๑. เรื่องสัตว์ดิรัจฉานมีเนื้อความเข้าใจง่าย

คำอธิบายเรื่องคนฆ่ามารดาเป็นต้น

๑๑๒. ในเรื่องบุคคลผู้ฆ่ามารดาเป็นต้น คำว่า อปวาหนำ แปลว่า การนำออก ความหมายก็คือ การชำระสะสาง

ท่านกล่าวว่า มนุสฺสิตฺถิภูตา (ซึ่งเป็นหญิงมนุษย์) เพราะกรรมที่ฆ่ามารดาผู้มีชาติต่างกัน ไม่เป็นกรรมหนักนัก เหมือนกรรมที่ฆ่ามารดามีชาติเดียวกัน เป็นกรรมหนักยิ่ง

[คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า เมตตาเป็นต้นของมารดาผู้มีชาติมนุษย์มีสภาพแก่กล้าชัดเจนกว่ามารดาผู้มิใช่มนุษย์ เหมือนโลกุตตรคุณที่แก่กล้าชัดเจนกว่าโลกิยคุณ การฆ่ามารดาผู้มีชาติมนุษย์จึงเป็นกรรมหนักกว่าการฆ่ามารดาผู้มิใช่มนุษย์]

ท่านกล่าวว่า ชนิกา มาตา (มารดาผู้ให้กำเนิด) เพื่อแสดงว่าคำว่ามารดา[ในที่นี้]สำเร็จโดยตรง[คือเป็นมารดาจริง] เพราะในโลกปรากฏชื่อบิดามารดาโดยเกี่ยวเนื่องกับบุตรและเรียกบุตรบุญธรรมเป็นต้นว่าเป็นบุตรได้ ก็ชื่อดังกล่าวสำเร็จโดยปริยาย

การบรรลุความแก่กล้า ความบริสุทธิ์ และความอาจหาญแห่งกุศลธรรม มีอยู่แก่ผู้ดำรงอยู่ในอัตภาพมนุษย์เท่านั้น ดุจในกาลบำเพ็ญบารมี ๓ ประเภทของพระโพธิสัตว์ทั้งสามเหล่า ฉันใด การบรรลุความแก่กล้า ความบริสุทธิ์ ความอาจหาญแห่งอกุศลธรรมก็มีอยู่แก่ผู้ดำรงอยู่ในอัตภาพมนุษย์เท่านั้น ฉันนั้น จึงกล่าวว่า สยมฺปิ มนุสฺสชาติเกเนว (แม้ตนเองก็เป็นมนุษยชาติเหมือนกัน)

ผลที่ต่อเนื่องกับจุติ ชื่อว่า อนันตระ (ผลที่ไม่มีระหว่างคั่น) กรรมที่ประกอบในผลอันต่อเนื่องกับจุติ กรรมที่มักส่งผลอันต่อเนื่องกับจุติ เพราะก่อให้เกิดผลที่เนื่องด้วยจุตินั้น หรือกรรมที่มีผลอันต่อเนื่องกับจุติ ชื่อว่า อานันตริยะ, [บุคคลนี้เป็นผู้ฆ่ามารดา]ด้วยมาตุฆาตกกรรมที่มีผลอันต่อเนื่องกับจุตินั้น

พึงทราบข้อความทั้งหมดแม้ในผู้ฆ่าบิดาด้วยความเป็นต้นว่า บุคคลใดก็เป็นมนุษยชาติเองเหมือนกัน ปลงบิดาผู้ให้กำเนิดซึ่งเป็นมนุษย์จากชีวิต ด้วยปิตุฆาตกกรรมที่มีผลอันต่อเนื่องกับจุตินั้น

[คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า การทำกุศลของมนุษย์มีความแก่กล้าชัดเจนฉันใด การทำอกุศลของมนุษย์ก็แก่กล้าชัดเจน ฉันนั้น ผู้ฆ่าบิดาเป็นต้นจึงต้องเป็นมนุษย์เท่านั้น อนันตริยกรรมจึงสำเร็จ ส่วนผู้ที่ฆ่ามารดาบิดาซึ่งเป็นสัตว์ดิรัจฉานได้รับโทษไม่หนักถึงขั้นอนันตริยกรรม เพราะมีชาติต่างกัน เหมือนราชกุมารสิงหลฆ่าบิดาซึ่งเป็นราชสีห์ ไม่จัดเป็นอนันตริยกรรม]

บุคคลผู้ฆ่ามารดาหรือบิดาที่แม้จะเปลี่ยนเพศแล้ว ก็ก่ออนันตริยกรรมได้ทีเดียว เพราะแม้เขาจะเปลี่ยนเพศแล้วก็ยังมีลำดับภวังค์ และลำดับชีวิตินทรีย์ที่เกิดจากกรรมเดียวกัน มิใช่เป็นคนละคนกัน

บุคคลใดเป็นมนุษย์ฆ่าบิดาหรือมารดาที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน เป็นสัตว์ดิรัจฉานฆ่าบิดามารดาที่เป็นมนุษย์ หรือเป็นสัตว์ดิรัจฉานฆ่าบิดามารดาที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน กรรมของเขาไม่เป็นอนันตริยกรรม แต่เป็นกรรมหนักใกล้เคียงกับอนันตริยกรรม

พึงกล่าวจตุกกนัยในแกะ สงคราม และโจรในเรื่องนี้ ซึ่งอธิบายได้ว่า ผู้เป็นมนุษย์ฆ่าบิดาหรือมารดาที่เป็นมนุษย์เช่นกัน ซึ่งอยู่ในสถานที่มีแกะโดยประสงค์ว่าเราจะฆ่าแกะ จะต้องอนันตริยกรรม เพราะทำลายบุคคลผู้ก่อให้เกิดอนันตริยกรรม ผู้ฆ่าแกะโดยประสงค์ว่าจะฆ่าแกะหรือฆ่าบิดามารดา ไม่ต้องอนันตริยกรรม เพราะ[แกะ]ไม่ก่อให้เกิดอนันตริยกรรมได้ ส่วนผู้ฆ่าบิดามารดาโดยประสงค์ว่าจะฆ่าบิดามารดา จะต้องอนันตริยกรรม

แม้จตุกกะ ๒ หมวดอื่นก็มีนัยเดียวกัน

พึงทราบจตุกกะเหล่านี้แม้ในพระอรหันต์เหมือนในบิดามารดา เพราะจิตที่ประสงค์เป็นเบื้องแรก[เช่น จิตที่คิดว่าเป็นแกะ] ไม่สำคัญนัก แต่จิตที่ประสงค์จะฆ่าและชีวิตินทรีย์อันเป็นอารมณ์ของจิตนั้นเป็นประมาณในความเป็นหรือไม่เป็นอนันตริยกรรม ผู้ทำอนันตริยกรรมแล้ว แม้จะสร้างสถูปทองสูงเท่ามหาเจดีย์ให้เต็มจักรวาล จะถวายทานอันยิ่งใหญ่แด่ภิกษุสงฆ์ผู้นั่งเต็มจักรวาล จะจับชายผ้าสังฆาฏิของพระผู้มีพระภาค โดยดำริว่าเราจะขัดขวางวิบากของกรรมนั้น ก็จะต้องไปเกิดในนรกโดยแท้หลังจากเสียชีวิตแล้ว และเขาก็ไม่ได้รับอนุญาตให้บวช[ในภพนี้]

๑๑๕. คำว่า อิจฺฉมานำ (ปรารถนาอยู่) หมายความว่า ปรารถนาการนุ่งผ้าขาวอยู่ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คิหิภาเว สมฺปฏิจฺฉิตมตฺเตเยว (เมื่อสักว่ายอมรับความเป็นคฤหัสถ์แล้ว) ข้าพเจ้าจะอธิบายความเรื่องสังฆเภทโดยพิสดารต่อไป

คำว่า จตุนฺนำ กมฺมานำ (กรรม ๔) หมายความว่า คือ กรรม ๔ ประเภทมีอปโลกน-กรรม เป็นต้น

[กรรม ๔ ประเภท คือ

๑. อปโลกนกรรม การบอกให้สงฆ์ทราบโดยไม่ต้องประชุมสงฆ์

๒. ญัตติกรรม กรรมที่ทำด้วยการสวดญัตติ คือ การสวดประกาศให้สงฆ์ทราบ กล่าวคือเมื่อเข้าโรงอุโบสถประชุมสงฆ์แล้วให้ภิกษุรูปหนึ่งสวดญัตติประกาศว่าสงฆ์กำลังจะทำอะไรแก่ใคร

๓. ญัตติทุติยกรรม กรรมที่มีการสวดญัตติเป็นที่สอง คือ เมื่อตั้งญัตติ ๑ ครั้งแล้วสวดกรรมวาจา ๑ ครั้ง

๔. ญัตติจตุตถกรรม กรรมที่มีการสวดญัตติเป็นที่สี่ คือ ตั้งญัตติ ๑ ครั้งแล้วสวดกรรม-วาจา ๓ ครั้ง]

ท่านอธิบายความที่กล่าวว่า ทุฏฺฐจิตฺเตน (มีจิตประทุษร้าย) ด้วยคำว่า วธกจิตฺเตน (มีจิตประสงค์จะฆ่า) เพราะจิตที่ประทุษร้ายด้วยเจตนาที่จะฆ่า ชื่อว่า จิตประทุษร้ายในที่นี้

ในคำว่า โลหิตำ อุปฺปาเทติ (ยังพระโลหิตให้ห้อ) นี้ พระตถาคตไม่มีใครปลงพระชนม์ได้ จึงไม่มีพระโลหิตไหลออกโดยตัดพระตจะด้วยความพยายามของผู้อื่น แต่ทรง

ห้อพระโลหิตในที่หนึ่งภายในพระสรีระซึ่งเกิดจากสะเก็ดหินกระทบ สะเก็ดหินที่แตกออกจากก้อนหินซึ่งพระเทวทัตกลิ้งลง ได้กระทบปลายพระบาทของพระตถาคต พระบาทจึงเกิดห้อพระโลหิตเหมือนถูกขวานกระทบ ส่วนหมอชีวกได้กรีดพระตจะด้วยมีดเล็ก เค้นพระโลหิตเสียออกจากที่นั้นแล้ว รักษาให้หายจากประชวร ตามที่พระตถาคตทรงประสงค์ หมอชีวกประกอบกุศลกรรมด้วยการรักษานั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ชีวโก วิย (ผู้ใดใช้มีดผ่าตัดเอาเนื้อเสียและโลหิตออก ทำให้ทรงสำราญเหมือนหมอชีวกทำเพื่อให้พระโรคสงบไป ผู้นั้นย่อมได้รับบุญเป็นอันมาก) เป็นต้น

ถามว่า : เมื่อพระตถาคตเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ผู้ที่ทำลายพระเจดีย์ ตัดต้นโพธิ์ หรือทำลายพระธาตุ เป็นผู้ก่อกรรมประเภทไหน

ตอบว่า : กรรมของพวกเขาเป็นกรรมหนักคล้ายอนันตริยกรรม แต่จะตัดกิ่งโพธิ์ที่ทำลายพระสถูปหรือปฏิมาอันมีพระธาตุได้ ถ้านกในต้นโพธิ์นั้นถ่ายมูลใส่พระเจดีย์ ก็ควรตัดต้นโพธิ์ได้ เพราะสรีรเจดีย์สำคัญกว่าบริโภคเจดีย์ และยังควรตัดต้นโพธิ์จนถึงราก ถ้าต้นโพธิ์นั้นงอกขึ้นทำลายพระเจดีย์ ส่วนกิ่งโพธิ์ที่ขัดขวางเรือนโพธิ์ จะตัดกิ่งนั้นเพื่อรักษาเรือนโพธิ์ไม่ได้ เพราะปลูกเรือนโพธิ์เพื่อต้นโพธิ์ มิใช่ปลูกต้นโพธิ์เพื่อเรือนโพธิ์

แม้เรือนนั่งก็มีนัยเดียวกัน

บุคคลควรตัดกิ่งโพธิ์เพื่อรักษาพระธาตุที่ประดิษฐานไว้ในเรือนนั่ง และควรตัดกิ่งโพธิ์ที่เสียหายหรือเน่าเปื่อย[การทำเช่นนี้]เป็นบุญเหมือนรักษาพระวรกายของพระศาสดา

จบ คำอธิบายเรื่องคนฆ่ามารดาเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องอุภโตพยัญชนก

๑๑๖. ท่านแสดงว่า บทสมาส[คือ อุภโตพฺยญฺชนโก] นี้ เป็นพหุพพีหิสมาสที่มีวิภัตติต่างกัน และไม่ลบวิภัตติในบทหน้า[คืออุภโต] ด้วยคำว่า อุภโต พฺยญฺชนมสฺส อตฺถีติ อุภโตพฺยญฺชนโก (อุภโตพยัญชนก คือ ผู้มีนิมิตของทั้งสองฝ่าย)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า พฺยญฺชนำ (นิมิต) ประสงค์เอานิมิตของสตรีและนิมิตของบุรุษ

ถามว่า : อุภโตพยัญชนกมีอินทรีย์เดียวหรือสองอินทรีย์

ตอบว่า : เขามีอินทรีย์เดียว เพราะพระพุทธองค์ทรงปฏิเสธว่ามีสองอินทรีย์ในลำดับขันธ์เดียวด้วยพระดำรัสว่า

ยสฺส อิตฺถินฺทฺริยำ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปุริสินฺทฺริยำ อุปฺปชฺชตีติ. โน. ยสฺส วา ปน ปุริสินฺทฺริยำ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส อิตฺถินฺทฺริยำ อุปฺปชฺชตีติ. โน.[๒๐๓]

“ถามว่า : ‘ผู้มีอิตถินทรีย์เกิดขึ้น จะมีปุริสินทรีย์เกิดขึ้นหรือไม่’

ตอบว่า : ‘ไม่มี’

ถามว่า : ‘ผู้มีปุริสินทรีย์เกิดขึ้น จะมีอิตถินทรีย์เกิดขึ้นหรือไม่’

ตอบว่า : ‘ไม่มี’”

อินทรีย์นั้นคืออิตถินทรีย์ของสตรีอุภโตพยัญชนก และปุริสินทรีย์ของบุรุษอุภโต-พยัญชนก

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนี้ นิมิตที่ ๒ ย่อมไม่มี เพราะตรัสอินทรีย์ว่าเป็นเหตุแห่งนิมิต และอุภโตพยัญชนกก็ไม่มีอินทรีย์นั้น

ตอบว่า : อินทรีย์มิใช่เหตุแห่งนิมิตที่ ๒ ของเขา

ถามว่า : เหตุใดอินทรีย์จึงมิใช่เหตุแห่งนิมิตที่ ๒

ตอบว่า : เพราะไม่มีอินทรีย์[ทั้งสอง]เสมอ เนื่องจากเมื่ออุภโตพยัญชนกเกิดราคะจิตในสตรี จะปรากฏนิมิตของบุรุษ ส่วนนิมิตของสตรีจะเป็นของลี้ลับ เมื่อเขาเกิดราคะจิตในบุรุษ จะปรากฏนิมิตของสตรี ส่วนนิมิตของบุรุษจะเป็นของลี้ลับ ถ้าอินทรีย์ของเขาเป็นเหตุแห่งนิมิตที่ ๒ ก็ควรมีนิมิตทั้ง ๒ ทุกเมื่อ แต่กลับไม่มีเช่นนั้น จึงควรกล่าวความนี้ว่า อินทรีย์มิใช่เหตุแห่งนิมิตของเขา แต่ราคะจิตที่มีกรรมเป็นสหายเป็นมูลเหตุในที่นี้ สตรีอุภโตพยัญชนกจึงตั้งครรภ์เองและยังให้สตรีอื่นตั้งครรภ์ได้ เพราะมีอินทรีย์เดียว ส่วนบุรุษอุภโตพยัญชนกยังให้สตรีอื่นตั้งครรภ์ได้ แต่ไม่ตั้งครรภ์เอง

ในอรรถกถากุรุนทีกล่าวความมีเพศเกิดในขณะปฏิสนธิว่า ถ้าเพศชายเกิดในปฏิสนธิกาล เพศหญิงย่อมเกิดในปวัตติกาล ถ้าเพศหญิงเกิดในปฏิสนธิกาล เพศชายย่อม

เกิดในปวัตติกาล ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะเพศเกิดในปวัตติกาลเท่านั้น ไม่เกิดในปฏิสนธิกาล ในปฏิสนธิกาลมีอินทรีย์เกิดขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่เพศเป็นต้น และไม่ควรกล่าวว่าอินทรีย์กับเพศเป็นชนิดเดียวกัน เพราะทั้ง ๒ อย่างมีสภาพแตกต่างกัน ดังคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวว่า

อิตฺถตฺตํ อิตฺถิภาโวติ อุภยํ เอกตฺถํ. อิตฺถิสภาโวติ อตฺโถ. อยํ กมฺมโช ปฏิสนฺธิสมุฏฺฐิโต. อิตฺถิลิงฺคาทิ ปน อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ ปวตฺเต สมุฏฺฐิตํ. ยถา พีเช สติ พีชํ ปฏิจฺจ พีชปจฺจยา รุกฺโข วฑฺฒิตฺวา สาขาวิฏปสมฺปนฺโน หุตฺวา อากาสํ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ, เอวเมว อิตฺถิภาว-สงฺขาเต อิตฺถินฺทฺริเย สติ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ โหนฺติ. พีชํ วิย หิ อิตฺถินฺทฺริยํ. พีชํ ปฏิจฺจ วฑฺฒิตฺวา อากาสํ ปูเรตฺวา จิตรุกฺโข วิย อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ ปวตฺเต สมุฏฺฐหนฺติ. ตตฺถ อิตฺถินฺทฺริยํ น จกฺขุวิญฺเญยฺยํ, มโนวิญฺเญยฺยเมว. อิตฺถิลิงฺคาทีนิ จกฺขุวิญฺเญยฺยานิปิ มโน-วิญฺเญยฺยานิปิ.[๒๐๔]

“บททั้ง ๒ คือ อิตฺถตฺตํ อิตฺถิภาโว (ความเป็นสตรี) มีเนื้อความเหมือนกัน ความหมายก็คือ สภาพของสตรี อิตถีภาวรูปนี้เป็นกรรมชรูป เกิดในปฏิสนธิกาล ส่วนอิตถีเพศเป็นต้นเกิดในปวัตติกาล เพราะอาศัยอิตถินทรีย์ เหมือนเมื่อมีเมล็ดพืชก็จะมีต้นไม้ที่เจริญเติบโต บริบูรณ์ด้วยกิ่งและค่าคบ ดำรงอยู่เต็มท้องฟ้า เพราะอาศัยเมล็ดพืช อิตถีเพศเป็นต้นก็เหมือนกัน ย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีอิตถินทรีย์คืออิตถีภาวรูป โดยแท้จริงแล้ว อิตถินทรีย์เหมือนเมล็ดพืช อิตถีเพศเป็นต้นที่เกิดในปวัตติกาลเพราะอาศัยอิตถินทรีย์ เหมือนต้นไม้ที่เจริญเติบโตแล้วดำรงอยู่เต็มท้องฟ้า เพราะอาศัยเมล็ดพืช

ในเรื่องนั้น อิตถินทรีย์มิใช่สภาวะที่รู้ได้ด้วยจักขุทวาร แต่รู้ได้ด้วยมโนทวารเท่านั้น ส่วนอิตถีเพศ เป็นสภาวะที่รู้ได้ด้วยจักขุทวารและมโนทวาร”

ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ตตฺถ วิจารณกฺกโม วิตฺถารโต อฏฺฐ-สาลินิยา ธมฺมสงฺคหฏฺฐกถาย เวทิตพฺโพ (พึงทราบลำดับการพิจารณ์ในความเกิดแห่งเพศทั้ง ๒ นั้น ในอรรถกถาประมวลธรรมนามว่าอัฏฐสาลินีโดยพิสดาร)

จบ คำอธิบายเรื่องอุภโตพยัญชนก

คำอธิบายเรื่องการให้อุปสมบทกุลบุตรผู้ไม่มีอุปัชฌาย์เป็นต้น

๑๑๗. คำว่า สิกฺขาปทำ อปญฺญตฺตำ โหติ (พระผู้มีพระภาคยังมิได้ทรงบัญญัติสิกขาบท) หมายถึงสิกขาบทที่ทรงบัญญัติในเรื่อง[ที่ไม่มีอุปัชฌาย์]นี้

คำว่า อุปชฺฌำ อคฺคาหาเปตฺวา (ไม่ให้ถืออุปัชฌาย์) หมายความว่า ไม่ให้ถืออุปัชฌาย์อย่างนี้ว่า อุปชฺฌาโย เม ภนฺเต โหหิ (ท่านผู้เจริญ ท่านโปรดเป็นอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้า) แต่ยังอ้างถึงอุปัชฌาย์ด้วยกรรมวาจา ถ้าไม่อ้างถึงอุปัชฌาย์ด้วยกรรมวาจา กรรมก็จะวิบัติไป เพราะมีกรรมวิบัติที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ย่อมไม่ระบุบุคคล” ฉะนั้น จึงไม่กล่าวว่า อุปชฺฌายำ อกิตฺเตตฺวา (ไม่อ้างถึงอุปัชฌาย์) แต่กล่าวว่า อุปชฺฌำ อคฺคาหาเปตฺวา (ไม่ให้ถืออุปัชฌาย์)

ในเวลาอุปสมบทผู้มีบาตรและจีวรยังไม่บริบูรณ์ เมื่อสวดกรรมวาจาโดยกล่าวสิ่งที่ไม่มี[ให้เหมือนมีอยู่] ว่า ปริปุณฺณสฺส ปตฺตจีวรำ (บาตรและจีวรของเขาบริบูรณ์แล้ว) ย่อมสำเร็จการอุปสมบท โดยทำนองเดียวกัน เมื่อสวดกรรมวาจาในทำนองที่กล่าวว่ามีอยู่ โดยอ้างถึงอุปัชฌาย์ที่ไม่มีอยู่ว่า อยำ พุทฺธรกฺขิโต อายสฺมโต ธมฺมรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (พุทธรักขิตะนี้ มองหาการอุปสมบทแก่ท่านธรรมรักขิตะ) ก็สำเร็จการอุปสมบท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กมฺมำ ปน น กุปฺปติ (แต่ไม่เป็นกรรมวิบัติ)

ท่านกล่าวว่า ตำ น คเหตพฺพำ (ไม่ควรเชื่อความเห็นนั้น) เพราะพระบรมศาสดาทรงตรัสเพียงว่า น ภิกฺขเว อนุปชฺฌายโก อุปสมฺปาเทตพฺโพ. โย อุปสมฺปาเทยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส[๒๐๕] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรผู้ไม่มีอุปัชฌาย์ ภิกษุไม่พึงอุปสมบทให้ ภิกษุใดพึงให้อุปสมบท ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ) มิได้รับสั่งว่า “บุคคลนั้นไม่เป็นอุปสัมบัน” และเพราะไม่มีลักษณะของกรรมวิบัติ

ท่านกล่าวว่า อุภโตพฺยญฺชนกุปชฺฌายปริโยสาเนสุปิ เอเสว นโย (แม้ในคำอันมีอุภโตพยัญชนกเป็นอุปัชฌาย์เป็นที่สุด ก็นัยนี้แล) เพราะจะเป็นกรรมวิบัติ เมื่อมีบัณเฑาะก์เป็นต้นและอุภโตพยัญชนกเป็นที่สุดเป็นคณปูรกะ มิใช่เป็นกรรมวิบัติโดยประการอื่น ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปญฺจวคฺคกรณญฺเจ ภิกฺขเว กมฺมํ ปณฺฑกปญฺจโม กมฺมํ กเรยฺย, อกมฺมํ น จ กรณียํ [๒๐๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าสงฆ์มีบัณเฑาะก์เป็นที่ ๕ พึงทำสังฆกรรมที่ภิกษุ ๕ รูป พึงทำ กรรมนั้นเป็นกรรมวิบัติและไม่พึงทำ”

จบ คำอธิบายเรื่องการให้อุปสมบทกุลบุตรผู้ไม่มีอุปัชฌาย์เป็นต้น

คำอธิบายเรื่องการให้อุปสมบทกุลบุตรผู้ไม่มีบาตรเป็นต้น

๑๑๘. พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า หรือภิกษุเหล่าอื่นจะปรารถนาให้

คำว่า อนามฏฺฐปิณฺฑปาตํ (บิณฑบาตที่ยังมิได้แตะต้อง) คือ บิณฑบาตที่มียอดยังมิได้จับต้อง

คำว่า สามเณรภาคสมโก อามิสภาโค (ส่วนแห่งอามิสเท่ากับส่วนของสามเณร) นี้ หมายความว่า แม้จะไม่มีส่วนของสามเณรโดยเฉพาะ เพราะควรให้ส่วนอามิสแก่สามเณรโดยเท่าเทียมกัน แต่ภัตที่ได้รับในภายหลังอาจจะน้อยลงบ้าง จึงควรให้ตามลำดับสามเณรโดยไม่รับเอาก่อน

อนึ่ง ภิกษุให้ส่วนนี้แก่สามเณรที่บวชประจำเท่านั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อปกฺกํ ปตฺตํ (แต่ถ้าคนเตรียมออกบวชนั้น เป็นผู้ถือบาตรที่ยังมิได้ระบมและผ้าที่ควรแก่จีวรมา บาตรยังระบมอยู่และจีวรยังทำอยู่เพียงใด ควรจะให้อนามัฏฐบิณฑบาตแก่เขาผู้พักอยู่ในวิหารเพียงนั้น คนเตรียมออกบวชนั้นจะบริโภคในบาตรก็ควร) เป็นต้น

จบ คำอธิบายเรื่องการให้อุปสมบทกุลบุตรผู้ไม่มีบาตรเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องคนมือด้วนเป็นต้น

๑๑๙. คำว่า อชปทเก (ที่เง่าหู) หมายความว่า ในที่มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะ

คำว่า พฺรหฺมุชุคตฺโต แปลว่า [พระมหาบุรุษเท่านั้น]มีพระวรกายตรงดุจกายพรหม

คำว่า อวเสโส สตฺโต (สัตว์ที่เหลือ) คือ สัตว์ที่เว้นจากลักษณะนี้

คำนี้แสดงว่าเหล่าสัตว์นอกจากพระมหาบุรุษและพระเจ้าจักรพรรดิ จัดเป็นคนค่อมโดยแท้จริงแล้ว พวกเขามักจะค่อมลงในฐานะ ๓ แห่ง คือ ไหล่ เอว และเข่า พวกเขามักจะค่อมเอวไปด้านหลัง และค่อมที่อื่นทั้งสองแห่งไปด้านหน้า คนตัวสูงจะงอไปด้านหนึ่ง บางคนมักเงยหน้าขึ้นเที่ยวไปเหมือนตรวจดูนักษัตร บางพวกมีเลือดเนื้อน้อย [ซูบผอม] เหมือนหลาว บางพวกงอตัวลงไปด้านหน้า เดินตัวสั่นงันงก

คำว่า ปริวฏฺโม แปลว่า [ตัว]กลมรอบ

คำว่า อฏฺจิสิราจมฺมสรีโร แปลว่า [ประหนึ่ง]ร่างกายซึ่งมีแต่กระดูก เอ็น และหนัง

คำว่า กปฺปสีโส (มีศีรษะเป็นง่าม) คือ ผู้มีศีรษะเป็นสองส่วน

คำว่า เกกโร แปลว่า คนตาเหล่

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ฟองน้ำ ชื่อว่า อุทกตารกา”

คำว่า อกฺขิตารกา แปลว่า ดวงตา

คำว่า นิปฺปขุมกฺขิ (คนไม่มีขนตา) คือ คนมีดวงตาที่ไม่มีขนตา ที่จริงแล้ว ศัพท์ว่า ปขุม ปรากฏในความหมายว่า ขนตา

กบปากกว้าง ชื่อว่า ปฏังคมัณฑูกะ

คำว่า เอฬมุโข แปลว่า คนมีน้ำลายไหลเสมอ

คำว่า สพฺพญฺเจตๆ (อนึ่ง คำทั้งหมดนี้) หมายถึง คำว่า กจฺฉุคตฺโต วา (มีตัวเป็นคุดทะราดบ้าง) เป็นต้น

คำว่า วาตณฺฑิโก (คนมีอัณฑะใหญ่) คือ คนมีโรคกำเริบที่อัณฑะ

คำว่า วิกโฏ คือ คนมีเท้าไปตามขวาง คือมีเข่างอออกด้านข้างในเวลาเดิน

คำว่า ปณฺโห คือ คนมีเท้าบิดไปข้างหลัง คือมีเข่างอเข้าด้านในในเวลาเดิน

ท่านแสดงเหตุของความเป็นคนมีอุ้งเท้าคดด้วยคำว่า มชฺเฌ สงฺกุฏิตปาทตฺตา (เพราะมีเท้างอตรงกลาง)

คำว่า อคฺเค สงฺกุฏิตปาทตฺตา (เพราะมีเท้างอตรงปลาย) แสดงเหตุของความเป็นคนมีปลายเท้างอ

ท่านแสดงลักษณะการไปของคนมีปลายเท้างอด้วยคำว่า ปิฏฺฐิปาทคฺเคน จงฺกมนฺโต (เดินด้วยหลังเท้าท่อนปลาย)

คำว่า มมฺมนำ แปลว่า คำที่คลาดเคลื่อน บทนี้เป็นชื่อของคนติดอ่างที่กล่าวคำเดียวซ้ำถึงสี่ห้าครั้ง

จบ คำอธิบายเรื่องคนมือด้วนเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องการให้นิสสัยแก่พระภิกษุอลัชชี

๑๒๐. ในเรื่องที่เกี่ยวกับนิสสัย คำว่า ภิกขุสภาคะ คือ ภิกษุผู้มีส่วนแห่งคุณธรรมมีศีลเป็นต้นเสมอกับเหล่าภิกษุ

คำว่า ภิกขุสภาคตา คือ ความเป็นผู้มีส่วนเสมอกับเหล่าภิกษุ

ในประโยคว่า เทฺว ตีณิ ทิวสานิ วสิตฺวา คณฺตุกาเมน อนิสฺสิเตน วสิตพฺพำ (ปรารถนาจะค้างสองสามวันแล้วไป ไม่จำต้องถือนิสสัยอยู่) หมายความว่า ภิกษุจะไม่ขอนิสสัยอยู่ได้ [สองหรือสามวัน] แม้จะไม่ตั้งใจว่าเราจะอยู่จนรู้ความเป็นภิกษุสภาคะ แต่เมื่อรู้แล้วคิดว่าเราจะกลับในวันพรุ่งนี้ จะถือนิสสัยทำไม เธอจะยังให้อรุณขึ้นไม่ได้ เมื่อนอนโดยตั้งใจว่าเราจะลุกขึ้นก่อนอรุณแล้วกลับไป ถ้าอรุณขึ้น ควรอยู่

ประโยคว่า สตฺตาหำ วสิสฺสามีติ อาลยำ กโรนฺเตน ปน นิสฺสโย คเหตพฺโพ (แต่เมื่อตั้งใจว่าเราจะค้าง ๗ วัน ต้องถือนิสสัย) หมายความว่า ภิกษุไม่ควรทอดธุระเมื่อรู้ว่าเรา

จะอยู่สัก ๗ วัน การรู้ภิกษุสภาคะจะมีประโยชน์อะไร หมายความว่า ควรถือนิสสัยเมื่อใคร่ครวญภิกษุสภาคะแล้ว

๑๒๑. ประโยคว่า อนฺตรามคฺเค วิสฺสมนฺโต วา ฯเปฯ อนาปตฺติ (พักอยู่ในระหว่างทางหรือหาพวกอยู่สองสามวัน ไม่เป็นอาบัติ) หมายความว่า ภิกษุไม่ต้องอาบัติเมื่อไม่มีผู้ให้นิสสัย

ท่านกล่าวว่า ตสฺส นิสฺสาย ตามสมควรแก่พระบาลี[ที่ตรัสว่า อายสฺมโต นิสฺสาย] แปลว่า อาศัยภิกษุนั้น

ประโยคว่า สเจ ปน อาสาฬฺหีมาเส ฯเปฯ ตตฺถ คนฺตพฺพํ (แต่ถ้าในเดือนแปดอาจารย์ไม่มา ควรไปในที่ซึ่งตนจะได้นิสสัย) หมายความว่า ถ้าเธอประสงค์จะออกเดินทางในกาลใกล้เข้าพรรษา ได้สดับว่าจะมีพระมหาเถระชื่อนั้นมา และถ้าจะรอพระมหาเถระนั้นควรอยู่ แต่ถ้ารออยู่ วันเข้าพรรษามาถึง ก็พึงย้ายไปสถานที่ซึ่งมีผู้ให้นิสสัย

บางคนกล่าวว่า “ถ้าภิกษุนั้นเดินทางอยู่ พบอันตรายของชีวิตหรือพรหมจรรย์ก็พึงอยู่ในที่นั้นเทียว”

คำอธิบายเรื่องการสวดระบุโคตร

๑๒๒. พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้เรียกชื่อในกรรมวาจาว่า นาคชื่อนี้เป็นอุปสัมปทาเปกขะของท่านผู้มีชื่อนี้ ฉะนั้น พระอานนท์จึงทูลว่า นาหํ อุสฺสหามิ เถรสฺส นามํ คเหตุ (เกล้ากระผมไม่สามารถจะระบุนามของพระเถระได้) ความหมายก็คือ เกล้ากระผมไม่อาจระบุชื่ออย่างนี้ว่า [นาคชื่อนี้]เป็นอุปสัมปทาเปกขะของท่านปิปผลิ

มีข้อความสำเร็จโดยอ้อม[ในที่นี้]ว่าควรเรียกด้วยคำอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า โคตฺเตนปิ อนุสฺสาเวตุ [๒๐๗](ตถาคตอนุญาตให้สวดระบุโคตรได้ด้วย)

[คำว่า ปิ (ด้วย) ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๖๘) จึงอธิบายเพิ่มเติมว่า การตั้งชื่ออุปัชฌาย์ว่า อายสฺมา ติสฺโส (ท่าน

ติสสะ) และตั้งชื่ออุปสัมปทาเปกขะว่า นาโค (นาค) ในพิธีอุปสมบท มีประโยชน์ให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น ปิ ศัพท์จึงรวบรวมชื่อว่า ติสสะ และนาคะ นอกจากโคตรได้อีกด้วย ด้วยเหตุนี้ ก่อนจะเริ่มพิธีอุปสมบทในประเทศพม่าจึงนิยมตั้งชื่ออุปัชฌาย์ว่า ติสสะ และตั้งชื่ออุปสัมปทาเปกขะว่า นาคะ เพื่อแสดงความเคารพอุปัชฌาย์โดยไม่เรียกชื่อต่อหน้าท่าน และทำให้เรียกชื่อของอุปสัมปทาเปกขะได้ง่าย]

นอกจากนั้น ยังสำเร็จข้อความอีกว่า ควรตอบ[คำถาม]โดยใช้โคตรแทนชื่อ เมื่อภิกษุอื่นถามว่า อุปัชฌาย์ของท่านชื่ออะไร

[การเรียกชื่อโคตรของผู้ที่ตนเคารพนับถือนั้นเป็นธรรมเนียมมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล จะเห็นได้ว่าในเรื่องนี้พระอานนท์ไม่กล้าเรียกชื่อของพระมหากัสสปะว่า ปิปผลิ แต่เรียกชื่อโคตรว่า กัสสปะ เหมือนการเรียกว่า พระสารีบุตร (บุตรของนางสารี) โดยไม่เรียกว่า อุปติสสะ และเรียกว่า โมคคัลลานะ (บุตรของนางโมคคัลลี) โดยไม่เรียกว่า โกลิตะ

เมื่อพระโพธิสัตว์เข้าไปพบอาฬารดาบส กาลามโคตร ทรงเรียกชื่อโคตรของดาบสนั้นว่า ท่านกาลามะ โดยไม่เรียกชื่อจริงว่า ท่านอาฬาระ แม้ในเวลาพบกับอุทกดาบส รามบุตร ก็ทรงเรียกชื่อโคตรของดาบสนั้นว่า ท่านรามบุตร โดยไม่เรียกชื่อจริงว่า ท่านอุทกะ

นอกจากนั้น ธรรมเนียมการเรียกชื่อโคตรนี้ยังมีมาแต่ก่อนสมัยพุทธกาล ดังจะเห็นตัวอย่างในเรื่องวิชชาธรชาดกว่า สมัยหนึ่งเมื่อพระเจ้าพรหมทัตแห่งเมืองพาราณสีตรัสถามชื่อของพระปัจเจกพุทธเจ้ากับพระอินทร์ที่จำแลงเพศเป็นมาณพ ท้าวเธอตรัสแก่พระเจ้าพรหมทัตว่าพระสมณะเป็นผู้ควรเคารพนับถือ ข้าพเจ้าไม่ควรบอกชื่อท่านต่อหน้า ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาชาดกว่า

อถ นำ สกฺโก “มหาราช สมณา นาม ครุฏฺฐานิยา. เตน เม นามำ ลปิตุ ำ น ลพฺภติ. มยฺหำ ปน เต นามำ กเถสฺสามี”ติ วตฺวา ทุติยำ คาถมาห.[๒๐๘]

“ลำดับนั้น ท้าวสักกะตรัสกับพระราชานั้นว่า ข้าแต่มหาราช ขึ้นชื่อว่าสมณะทั้งหลายเป็นผู้ควรเคารพ ดังนั้นข้าพเจ้าจึงเรียกชื่อของท่านไม่ได้ แต่ข้าพเจ้าจักบอกชื่อของข้าพเจ้าแก่ท่าน แล้วตรัสคาถาที่ ๒ ต่อไป”

อนึ่ง ในคัมภีร์มิลินทปัญหา (หน้า ๑๕) พบเรื่องที่ศิษย์ไม่ควรเรียกชื่อของอาจารย์ต่อหน้า เพราะการเรียกเช่นนั้นแสดงความไม่เคารพ กล่าวคือ เมื่อพระโรหณะส่งศิษย์คือพระนาคเสนไปศึกษาพระไตรปิฎกจากพระอัสสคุตตะ ได้กำชับว่า ถ้าพระอัสสคุตตะถามว่า อุปัชฌาย์ของเธอชื่ออะไร

จงตอบว่า ชื่อว่าโรหณเถระขอรับ ถ้าท่านถามว่า เราชื่ออะไร จงตอบว่า อุปัชฌาย์ของกระผมทราบชื่อของท่านขอรับ แม้ในเวลาที่พระสิคควะส่งสามเณรติสสะไปศึกษากับพระจันทวัชชี พระสิคควะก็สั่งข้อความนี้เช่นกัน เรื่องนี้พบในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๗)

ธรรมเนียมข้างต้นได้สืบทอดไปจนถึงประเทศพม่าตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา ชาวพม่าจึงไม่นิยมเรียกชื่อ (ซึ่งก็คือฉายาที่อุปัชฌาย์ตั้งให้) ของพระเถระที่ตนเคารพนับถือแต่มักเรียกบ้านเกิด จังหวัดที่พักอาศัย หรือวัดที่อยู่ ฯลฯ ตามความเหมาะสม เช่น มหาสีสยาดอ (พระอาจารย์วัดมหาสี), แลดีสยาดอ (พระอาจารย์วัดแลดี) เมืองไทยก็เรียกสมณศักดิ์เป็นหลักโดยไม่เรียกชื่อต่อหน้า]

ด้วยเหตุนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า “ควรสวดกรรมวาจาด้วยชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งในชื่อ ๔ ประเภท”

อนึ่ง ภิกษุรูปหนึ่งอาจมีชื่อหลายชื่อ การสวดระบุชื่อหนึ่งในญัตติ และสวดระบุอีกชื่อหนึ่งในกรรมวาจา ไม่ควร จึงควรเป็นกรรมวาจาที่ไม่แตกต่างกันโดยความหมายและรูปศัพท์

[ชื่อ ๔ ประเภท คือ

๑. สามัญญนาม ชื่อที่มีชาติคือประเภทชนิดเดียวกันเป็นเหตุ เช่น รุกฺโข (ต้นไม้) บทว่า รุกฺโข นี้หมายถึงต้นไม้ทั้งหมด เป็นชื่อที่เกิดจากชนิดเดียวกันของต้นไม้

๒. คุณนาม ชื่อที่มีคุณลักษณะเป็นเหตุ เช่น นีโล (สีเขียว) บทว่า นีโล นี้เป็นชื่อที่เกิดจากคุณลักษณะคือสีเขียว

๓. กริยานาม ชื่อที่มีกิริยาเป็นเหตุ เช่น ปาจโก (ผู้หุง) บทว่า ปาจโก นี้เป็นชื่อที่เกิดจากกิริยาการหุง

๔. ยทิจฉานาม ชื่อที่มิได้อาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นชื่อตามความพอใจ ในบางแห่งเรียกว่า ยาทิจฉกนาม เช่น สิริวฑฺโฒ (นายเจริญศรี) บทว่า สิริวฑฺโฒ นี้มิได้เกิดจากเหตุคือการเจริญศรี แต่ตั้งตามใจชอบเท่านั้น]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ในพระบาลีว่า อิตฺถนฺนาโม อิตฺถนฺนามสฺส อายสฺมโต พระพุทธองค์ตรัสบทว่า อายสฺมโต ไว้หลัง แต่ในกรรมวาจาประกอบใช้บทนี้ก่อนว่า อยํ พุทฺธรกฺขิโต อายสฺมโต ธมฺมรกฺขิตสฺส บัณฑิตไม่พึงถือว่าคำในกรรมวาจาผิดลำดับ เพราะ

พระพุทธองค์ทรงแสดงความหมายไว้ในพระบาลีว่า อิตฺถนฺนาโม อิตฺถนฺนามสฺส อายสฺมโต [มิใช่ทรงแสดงศัพท์โดยตรง] ในกรรมวาจาจึงแสดงปาฐะว่า อยํ พุทฺธรกฺขิโต อายสฺมโต ธมฺมรกฺขิตสฺส ซึ่งแม้จะไม่ได้แสดงไว้โดยตรงในพระบาลี เพราะประกอบใช้บทว่า อายสฺมา ก่อนได้ ดังตัวอย่างว่า น เม ทิฏฺโฐ อิโต ปุพฺเพ อิจฺจายสฺมา สาริปุตฺโต (ท่านพระสารีบุตรกล่าวว่า ก่อนหน้านี้ข้าพระองค์ไม่เคยเห็น)[๒๐๙] อายสฺมา สาริปุตฺโต อตฺถกุสโล (ท่านพระสารีบุตรเป็นผู้ฉลาดในอรรถ)"

[ข้อความว่า อายสฺมา สาริปุตฺโต อตฺถกุสโล (ท่านพระสารีบุตรเป็นผู้ฉลาดในอรรถ) ไม่พบในพระไตรปิฎก แต่มีข้อความว่า อายสฺมา อานนฺโท อตฺถกุสโล (ท่านพระอานนท์เป็นผู้ฉลาดในอรรถ) พบในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต ขิปปนิสันติสูตร][๒๑๐]

บางท่านกล่าวว่า "ถ้าสวดกรรมวาจาว่า อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตสฺส ในบางแห่ง แล้วสวดว่า พุทฺธรกฺขิตตฺเถรสฺส ในบางแห่งไม่ทำให้กรรมวาจาเสีย เพราะไม่ผิดชื่อ"

บางท่านกล่าวว่า "ถ้าสวดกรรมวาจาว่า อายสฺมโต พุทฺธรกฺขิตสฺส ในบางแห่ง แล้วสวดว่า พุทฺธรกฺขิตสฺสายสฺมโต ในบางแห่ง ย่อมระบุถึงคนเดียวกัน เพราะคล้อยตามปาฐะ[เดียวกัน]"

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "การสวดเช่นนั้นไม่ควร เพราะทำให้คำของอนุสาวนาต่างกัน"

อย่างไรก็ตาม ถ้าสวดกรรมวาจาให้เหมือนกันในฐานะทุกแห่ง ควรอยู่

คำอธิบายเรื่องอุปสัมปทาเปกขะสองคนเป็นต้น

๑๒๓. ในคำว่า เอกานุสฺสาวเน นี้ คำว่า เอกานุสสาวนะ คือ ผู้มีกรรมวาจาร่วมกัน

คำนี้เป็นพาหิรัตถสมาส (พหุพพีหิสมาส) ที่มีวิภัตติต่างกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เทฺว เอกโตอนุสฺสาวเน (ทำอุปสัมปทาเปกขะสองคนให้มีกรรมวาจาร่วมกัน)

[พระพุทธองค์ทรงอนุญาตการอุปสมบทโดยสวดประกาศอุปสัมปทาเปกขะสองคน หรือสามคนในขณะเดียวกัน ญัตติและกรรมวาจาที่นำมาใช้สวดในเรื่องนี้เรียกว่า ทวันทกรรมวาจา คือ กรรมวาจาคู่ ตามหลักภาษาต้องประกอบใช้ จ ศัพท์เพื่อรวบรวมซึ่งกันและกัน โดยเหตุที่ในพระบาลีมิได้ระบุถึงทวันทกรรมวาจาไว้โดยตรง ดังนั้นในเมืองไทยจึงนิยมให้การอุปสมบทแก่อุปสัมปทาเปกขะทีละคน แต่ประเทศพม่านิยมใช้ทวันทกรรมวาจาเพื่อประหยัดเวลาในการทำสังฆกรรม มีตัวอย่างของทวันทกรรมวาจานี้ในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

"อยํ พุทฺธรกฺขิโต จ อยํ ธมฺมรกฺขิโต จ อายสฺมโต สงฺฆรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข"ติอาทินา นเยน เอเกน อาจริเยน ทฺวินฺนํ เอกสฺมึ ขเณ อนุสฺสาวนนโย ทฏฺฐพฺโพ. อิมินาว นเยน ติณฺณมฺปิ เอเกน อาจริเยน เอกกฺขเณ อนุสฺสาวนํ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๑๑]

"พึงกำหนดนัยสวดกรรมวาจาในขณะเดียวกันแก่อุปสัมปทาเปกขะสองคนโดยอาจารย์รูปเดียวตามนัยว่า อยํ พุทฺธรกฺขิโต จ อยํ ธมฺมรกฺขิโต จ อายสฺมโต สงฺฆรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (พุทธรักขิตะและธรรมรักขิตะนี้เป็นผู้มองหาการอุปสมบทแก่ท่านสังฆรักขิตะ)"

พึงกำหนดการสวดกรรมวาจาในขณะเดียวกันแก่อุปสัมปทาเปกขะสามคนโดยอาจารย์รูปเดียวตามนัยนี้"

อย่างไรก็ตาม โบราณาจารย์ชาวพม่าไม่เห็นด้วยกับประโยคว่า อยํ พุทฺธรกฺขิโต จ อยํ ธมฺมรกฺขิโต จ อายสฺมโต สงฺฆรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข โดยให้เหตุผลว่า

๑. จ ศัพท์นิยมประกอบท้ายบทวิเสสนะ ไม่นิยมประกอบไว้ท้ายบทวิเสสยะ ดังอุทาหรณ์ว่า อยญฺจ วิตกฺโก อยญฺจ วิจาโร สนฺตา โหนฺติ สมิตา[๒๑๒] (วิตกและวิจารนี้สงบแล้ว ถึงความสงบแล้ว), สงฺโฆ อิตฺถนฺนามญฺจ อิตฺถนฺนามญฺจ ภิกฺขุ สมฺมนฺเนยฺย[๒๑๓] (สงฆ์พึงสมมุติภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้ๆ)

๒. วิกติกัตตา (วิเสสกัตตา) ของปกติกัตตา (สามัญญกัตตา) ที่ประกอบร่วมกับ จ ศัพท์มักนิยมใช้เป็นพหูพจน์ เช่น สนฺตา โหนฺติ สมิตา (สงบแล้ว ถึงความสงบแล้ว)

ดังนั้น ประโยคว่า อยํ พุทฺธรกฺขิโต จ อยํ ธมฺมรกฺขิโต จ อายสฺมโต สงฺฆรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข ควรมีรูปว่า อยํ จ พุทฺธรกฺขิโต อยํ จ ธมฺมรกฺขิโต โดยประกอบ จ ศัพท์ท้ายวิเสสนะ หรือควรมีรูปว่า พุทฺธรกฺขิตธมฺมรกฺขิตา โดยใช้เป็นทวันทสมาส อีกทั้งควรมีรูปที่ประกอบวิกติกัตตาเป็นพหูพจน์ว่า อายสฺมโต สงฺฆรกฺขิตสฺส อุปสมฺปทาเปกฺขา จึงจะถูกต้องตามหลักภาษาโดยทั่วไป

กรรมวาจาบวชนาคคู่โดยประกอบใช้ จ ศัพท์

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ จ (นาโค) อยํ จ (ทตฺโต) อายสฺมโต (ติสฺสสฺส) อุปสมฺปทา-เปกฺขา ปริสุทฺธา อนฺตรายิเกหิ ธมฺเมหิ. ปริปุณฺณิเมสํ ปตฺตจีวรํ (นาโค จ ทตฺโต จ) สงฺฆํ อุปสมฺปทำ

ยาจนฺติ อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, สงฺโฆ (นาคํ จ ทตฺวา จ) อุปสมฺปาเทยฺย อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. เอสา ญตฺติ.

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ จ (นาโค) อยํ จ (ทตฺโต) อายสฺมโต (ติสฺสสฺส) อุปสมฺปทาเปกฺขา ปริสุทฺธา อนฺตรายิเกหิ ธมฺเมหิ. ปริปุณฺณิเมสํ ปตฺตจีวรํ (นาโค จ ทตฺโต จ) สงฺฆํ อุปสมฺปทำ ยาจนฺติ อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. สงฺโฆ (นาคำ จ ทตฺวำ จ) อุปสมฺปาเทติ อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. ตุณฺหสฺส. ยสฺส นกฺขมติ. โส ภาเสยฺย.

ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ ตติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ.

อุปสมฺปนฺนา สงฺเฆน (นาโค จ ทตฺโต) อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. ขมติ สงฺฆสฺส ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตำ ธารยามิ.

กรรมวาจาบวชนาคคู่โดยประกอบใช้ทวันทสมาส

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อิเม (นาคทตฺตา) อายสฺมโต (ติสฺสสฺส) อุปสมฺปทาเปกฺขา ปริสุทฺธา อนฺตรายิเกหิ ธมฺเมหิ. ปริปุณฺณิเมสำ ปตฺตจีวรำ. (นาคทตฺตา) สงฺฆำ อุปสมฺปทำ ยาจนฺติ อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลำ. สงฺโฆ (นาคทตฺเต) อุปสมฺปาเทยฺย อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. เอสา ญตฺติ.

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อิเม (นาคทตฺตา) อายสฺมโต (ติสฺสสฺส) อุปสมฺปทาเปกฺขา ปริสุทฺธา อนฺตรายิเกหิ ธมฺเมหิ. ปริปุณฺณิเมสำ ปตฺตจีวรำ. (นาคทตฺตา) อุปสมฺปาเทติ อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. ยสฺสายสฺมโต ขมติ (นาคทตฺตานำ) อุปสมฺปทา อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. โส ตุณฺหสฺส. ยสฺส นกฺขมติ. โส ภาเสยฺย.

ทุติยมฺปิ เอตมตฺถำ วทามิ. ตติยมฺปิ เอตมตฺถำ วทามิ.

อุปสมฺปนฺนา สงฺเฆน (นาคทตฺตา) อายสฺมตา (ติสฺเสน) อุปชฺฌาเยน. ขมติ สงฺฆสฺส ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตำ ธารยามิ.

กรรมวาจาบวชนาคคู่โดยประกอบใช้ จ ศัพท์ และกรรมวาจาบวชนาคคู่โดยประกอบใช้ทวันทสมาสเหล่านี้ นำมาจากหนังสืออุปสัมปทกรรมวาจา ของหลวงพ่อธัมมานันทะ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง]

ในพากย์นั้น คำว่า เอกโต แปลว่า ในขณะเดียวกัน

บทนี้แสดงไว้โดยไม่ลบวิภัตติ

[ในคำว่า เอกโตอนุสฺสาวเน ท่านเรียก โต ปัจจัยว่าเป็นวิภัตติในที่นี้ เพราะต้องตั้งชื่อเป็นวิภัตติด้วยสูตรทางไวยากรณ์ ดังกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๔๗) แสดงการตั้งชื่อไว้ด้วยสูตรว่า ตฺวาทโย วิภตฺติสญฺญาโย (ปัจจัยทั้งหลายมี โต ปัจจัยเป็นต้นมีชื่อว่า วิภัตติ)]

คำว่า ปุริมนเยเนว เอกโต อนุสฺสาวเน กาตุ (เพื่อสวดประกาศอุปสัมปทาเปกขะสองคนหรือสามคนในขณะเดียวกันตามนัยก่อน) หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้สวดกรรมวาจาในขณะเดียวกัน โดยอาจารย์สองรูป สามรูป หรือรูปเดียว ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วว่า อาจารย์รูปหนึ่งสวดแก่อุปสัมปทาเปกขะ (ผู้มองหาการอุปสมบท) คนหนึ่ง อาจารย์รูปอื่นสวดแก่อุปสัมปทาเปกขะคนอื่น

[คัมภีร์ฎีกาเก่าของกังขาวิตรณีกล่าวไว้ในคำอธิบายอูนวีสติสิกขาบทว่า กรรมวาจาจารย์และอุปัชฌาย์ต้องเป็นคนละรูปกัน อุปัชฌาย์ไม่อาจสวดกรรมวาจาได้ ดังข้อความว่า

อุปชฺฌาโย สเจ สามํ กมฺมวาจญฺจ สาเวติ
กมฺมํ รุหติ อิจฺเจเก เนติ วินยโกวิโท.
ทุกฺกฏฺ วิหิตํ ยสฺมา อาจริยสฺส คณสฺส จ
ตสฺมา ภินฺนาว อาจริย- อุปชฺฌายา วิสุ อิธ.[๒๑๔]

“บางท่านกล่าวว่า ถ้าอุปัชฌาย์สวดกรรมวาจาเอง กรรมย่อมสำเร็จ แต่ผู้เชี่ยวชาญวินัยกล่าวว่าไม่สำเร็จ เพราะอาจารย์และคณะต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น กรรมวาจาจารย์และอุปัชฌาย์ต้องเป็นคนละรูปกันโดยเฉพาะในเรื่องนี้”

อย่างไรก็ตาม ความเห็นข้างต้นถูกคัดค้านไว้ในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

สเจ ปน อุปชฺฌาโย สยเมว อตฺตโน สทฺธิวิหาริกํ อนุสฺสาเวตีติ เอตฺถ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ, กมฺมํ สุกตเมว โหติ. อนุปชฺฌายกสฺสปิ เยน เกนจิ อนุสฺสาวิเต อุปสมฺปทา โหติ, กิมงฺคํ ปน สอุปชฺฌายกสฺส อุปชฺฌาเยเนว อนุสฺสาวเนติ ทฏฺจพฺพ.[๒๑๕]

“อนึ่ง ถ้าอุปัชฌาย์สวดกรรมวาจาให้สัทธิวิหาริกของตนด้วยตนเอง ไม่มีโทษที่พึงกล่าวในเรื่องนี้ กรรมเป็นอันกระทำดีแล้วโดยแท้ พึงกำหนดว่าการอุปสมบทย่อมมีได้ในกรรมวาจาที่สวดโดยบุคคลใดบุคคลหนึ่งแม้แก่ผู้ไม่มีอุปัชฌาย์[อยู่ต่อหน้า] จะป่วยกล่าวไปใยในกรรมวาจาที่สวดโดยอุปัชฌาย์แก่ผู้มีอุปัชฌาย์[อยู่ต่อหน้า]”

คำอธิบายเรื่องวิธีอุปสมบท

๑๒๖. ประโยคว่า วชฺชาวชฺชํ อุปนิชฺฌายตีติ อุปชฺฌา (อุปัชฌา คือ ผู้เพ่งโทษน้อยโทษใหญ่) นี้ แสดงว่า อุปชฺฌา ศัพท์[ที่เป็นอาการันต์ อิตถีลิงค์] ก็มีความหมายเหมือนคำว่า อุปชฺฌาย [ที่เป็นอการันต์ ปุงลิงค์]

[คัมภีร์สารัตถทีปนีเห็นว่า อุปชฺฌา ศัพท์เป็นอาการันต์ อิตถีลิงค์ ตามหลักภาษาเรียกว่า สัททลิงค์ คือ ลิงค์โดยศัพท์ ดังคำว่า มาตุคาโม (สตรี) ที่มีรูปเป็นปุงลิงค์ แม้คัมภีร์วิมติวิโนทนีก็มีความเห็นเหมือนอย่างนี้ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อุปชฺฌาติ อุปชฺฌายสทฺทสมานตฺโถ อาการนฺโต อุปชฺฌาสทฺโทติ ทสฺเสติ. อุปชฺฌายสทฺโท เอว วา อุปชฺฌา อุปโยคปจฺจตฺตวจเนสุ ยการโลปํ กตฺวา เอวํ วุตฺโต กรณวจนาทีสุ อุปชฺฌาสทฺทสฺส ปโยคาภาวาติ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๑๖]

“พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า อุปชฺฌา ศัพท์เป็น อา การันต์ที่มีความหมายเหมือนกับ อุปชฺฌาย ศัพท์

อีกอย่างหนึ่ง อุปชฺฌาย ศัพท์มีรูปเป็น อุปชฺฌา กล่าวไว้อย่างนี้โดยลบ ย อักษรในปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติ เพราะไม่มีอุทาหรณ์ของ อุปชฺฌา ศัพท์ในตติยาวิภัตติเป็นต้น”

คัมภีร์วิมติวิโนทนีแสดงข้อความอีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า อุปชฺฌา มาจาก อุปชฺฌาย ลบ ย อักษรในปฐมาวิภัตติว่า อุปชฺฌาโย และในทุติยาวิภัตติว่า อุปชฺฌายํ ด้วยวัณณโลปนัย คือ นัยลบอักษร ดังคำว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิสงฺขาย (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)

แม้คัมภีร์ไวยากรณ์มคธ คือ ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๙๙) สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๑๔๐) และนิรุตติทีปนี (สูตร ๘๐๑) ก็กล่าวว่า อุปชฺฌา ศัพท์เป็น อา การันต์ อิตถีลิงค์ แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาและปาจิตยาทิโยชนาเห็นว่า อุปชฺฌา ศัพท์เป็นปุงลิงค์ นับเข้าในราชาทิคณะเหมือนราชา ศัพท์ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

มนสา อุเปจฺจ สิสฺสานํ วชฺชาวชฺชํ ฌายตีติ อุปชฺฌาโย, อุปชฺฌา จ. เฌ จินฺตายํ โณ. ปุพฺพตฺร เอ อาย. ปกฺเข ราชาทิปกฺเขเปน อุปชฺฌา.[๒๑๗]

“บุคคลที่เข้าถึงทางใจแล้วเพ่งโทษน้อยโทษใหญ่ของศิษย์ ชื่อว่า อุปัชฌายะ และ อุปัชฌา [สำเร็จรูปมาจาก] เฌ ธาตุ ในความคิด + ณ ปัจจัย แปลง เอ เป็น อาย ในรูปแรก[คือ อุปชฺฌาโย] ในฝ่าย[หลัง] มีรูปเป็น อุปชฺฌา โดยนับเข้าในราชาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ราช ศัพท์เป็นต้น)”

อุปชฺฌาติ จ อุปชฺฌาโยติ จ หิ อตฺถโต เอกํ. พฺยญฺชนเมว นานํ ยถา สภา สภายนฺติ. เอตฺถ อุปชฺฌาสทฺโท ราชาทิคโณ, อุปชฺฌายสทฺโท ปุริสาทิคโณ. สภาสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค, สภายสทฺโท ปุลฺลิงฺโค วา นปุสกลิงฺโค วา.[๒๑๘]

"คำว่า อุปชฺฌา และ อุปชฺฌาย มีความหมายเหมือนกัน แต่รูปศัพท์ต่างกัน ดังคำว่า สภา, สภายํ (ที่ประชุม) ในศัพท์ทั้งสองนี้ อุปชฺฌา ศัพท์เป็นราชาทิคณะ อุปชฺฌาย ศัพท์เป็นปุริสาทิคณะ ส่วน สภา ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ สภาย ศัพท์เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์"]

คำอธิบายเรื่องนิสสัย ๔ เป็นต้น

๑๓๐. คำว่า สมฺโภเค คือ ในการร่วมปฏิบัติธรรมและร่วมใช้สอยอามิส

พระดำรัสว่า อนาปตฺติ สมฺโภเค สำวาเส (ไม่เป็นอาบัติในเพราะสมโภคและสังวาส) หมายความว่าภิกษุนี้ดำรงอยู่ในฐานะแห่งภิกษุปกตัตต์ เพราะทำโอสารณกรรม (กรรมคือการเรียกเข้าหมู่สงฆ์) แล้ว จึงไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ในเพราะการร่วมปฏิบัติธรรมและร่วมใช้สอยอามิสเป็นต้นกับอุกขิตตกภิกษุ (ภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตร) และไม่ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะร่วมใช้สอยกับพระอลัชชี เนื่องจากไม่มีลักษณะของพระอลัชชี โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุผู้สำคัญว่าเคี้ยวอ้อยได้ในยามวิกาล เพราะน้ำอ้อยเป็นสัตตาหกาลิกและเปลือกอ้อยเป็นยาวชีวิก จึงเคี้ยวอ้อยแล้วคิดว่าไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะเคี้ยวอ้อยนั้น สำคัญว่าถูกต้องตามพระวินัย และภิกษุที่ยอมรับว่าตนต้องอาบัติแล้ว ดำริว่าเราจะไม่ละเมิดอีก ไม่ชื่อว่าพระอลัชชี เพราะไม่มีลักษณะ[ของพระอลัชชี]ที่กล่าวว่า

สญฺจิจฺจ อาปตฺตึ อาปชฺชติ อาปตฺตึ ปริคูหติ
อคติคมนญฺจ คจฺฉติ เอทิโส วุจฺจติ อลชฺชีปุคฺคโล.[๒๑๙]

"ภิกษุใดต้องอาบัติโดยเจตนา ปิดบังอาบัติไว้ และไปสู่อคติ ภิกษุเช่นนี้ได้ชื่อว่า พระอลัชชี"

ภิกษุจึงไม่ต้องอาบัติเพราะสมโภคและสังวาสกับภิกษุนั้น จนถึงเวลาทำอุกเขปนียกรรมแล้ว ด้วยเหตุดังกล่าว พระบรมศาสดาจึงทรงตรัสอนาบัติในฐานะที่ไม่ต้องอาบัติ

โดยประการทั้งปวง เพราะพระองค์จะไม่ตรัสว่า “อนาปตฺติ สมฺโภเค สำวาเส (ไม่ต้องอาบัติเพราะสมโภคและสังวาส)” เมื่อควรจะต้องอาบัติเพราะอยู่ร่วมกับพระอลัชชี ดังนั้นจึงไม่ควรเชื่อความเห็นของบางคนที่กล่าวอธิบายว่า “พระพุทธองค์ตรัสว่าไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ด้วยพระดำรัสว่า อนาปตฺติ สมฺโภเค สำวาเส นี้ แต่ย่อมต้องอาบัติทุกกฏโดยแท้ เพราะใช้สอยร่วมกับพระอลัชชี”

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายมหาขันธกะ

ในสารัตถทีปนีที่แสดงอรรถอันเป็นแก่นสาร

ของคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา

๒. อุโปสถขันธกะ

คำอธิบายเรื่องการอนุญาตให้สงฆ์ประชุมกันเป็นต้น

๑๓๒. ในอุโปสถขันธกะ คำว่า ติตถะ (ท่าน้ำเหมือนลัทธิ) หมายถึง ที่ข้ามไป คือลอยไปของคนเขลา

คำว่า อิโต คือ จากลัทธิในศาสนานี้

คำว่า ตำ กเถนฺติ (ย่อมชี้แจงสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำนั้น) หมายความว่า ย่อมชี้แจงด้วยคำว่าควรทำกรรมนี้ในวันนี้หรือในขณะนี้ เป็นต้น

๑๓๔. ข้าพเจ้าจะไม่อธิบายความที่ควรกล่าวในปาฐะว่า สุณาตุ เม ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ สงฆ์จงสดับคำของข้าพเจ้า) เป็นต้น เพราะพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้โดยพิสดารในคัมภีร์อรรถกถามาติกา[ชื่อว่ากังขาวิตรณี][๒๒๐] ผู้ประสงค์[ความโดยพิสดาร] พึงศึกษาจากคัมภีร์นั้นเถิด

๑๓๕. คำว่า อาปชฺชิตฺวา วา วุฏฺฐิโต (หรือต้องแล้วแต่ออกแล้ว) หมายความว่า แม้อาบัติที่แสดงแล้วก็จัดเป็นอาบัติที่ไม่มีอยู่ ดังคัมภีร์อรรถกถามาติกากล่าวว่า

ยสฺส ปน เอวำ อนาปนฺนา วา อาปตฺติ อาปชฺชิตฺวา จ ปน วุฏฺฐิตา วา เทสิตา วา อาโรจิตา วา, ตสฺส สา อาปตฺติ อสนฺตี นาม โหติ.[๒๒๑]

“อาบัติของภิกษุที่ยังไม่ต้องอาบัติอย่างนี้ หรืออาบัติที่ต้องแล้ว แต่ออกจากอาบัติแสดงอาบัติ หรือบอกกล่าวแล้ว ชื่อว่า อาบัติที่ไม่มี”

ชื่อว่ามุสาวาทย่อมมีเพราะเปล่งคำพูด จึงกล่าวว่า น มุสาวาทลกฺขเณน (มิใช่ต้องอาบัติทุกกฏตามลักษณะแห่งมุสาวาท) คำว่า ภควโต ปน วจเนน (ตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค) หมายความว่า ตามพระดำรัสนี้ว่า สัมปชานมุสาวาทเป็นอาบัติอะไร เป็นอาบัติทุกกฏ

คำว่า วจีทฺวาเร อกิริยสมุฏฺฐานา อาปตฺติ โหติ (เป็นอาบัติที่มีการไม่ทำในวจีทวารเป็นสมุฏฐาน) หมายความว่า ภิกษุผู้นั่งนิ่งด้วยปฏิญญาที่ไม่ชอบธรรม แม้จะไม่ต้องอาบัติเพราะมโนทวาร แต่ต้องอาบัติอันมีการไม่ทำในวจีทวารเป็นสมุฏฐาน เพราะไม่ประกาศอาบัติที่ควรประกาศ

พระดำรัสว่า วาจา แปลว่า ด้วยวาจา บทนี้แสดงไว้โดยลบ ย อักษร

[คำว่า วาจา ในบาทคาถานี้มีรูปเดิมมาจาก วาจาย ที่ลง นา ตติยาวิภัตติ ลบ ย อักษร ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิสงฺขาย โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา)
- สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา = สยํ อภิญฺญาย สจฺฉิกตฺวา (รู้เห็นทำให้แจ้งแล้วด้วยตนเอง)
- ปริเยสนา = ปริเยสนาย (ด้วยการแสวงหา)
- สวิทาวหาโร = สวิทายวหาโร (การนัดหมายขโมย)
- อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ = อาวิกตา มาจาก อาวิกตาย (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นเพราะการเปิดเผยอาบัติ)
- อสฺสวนตา ธมฺมสฺส ปริหายนฺติ = อสฺสวนตา มาจาก อสฺสวนตาย (ย่อมเสื่อมจากธรรมเพราะไม่ได้สดับ)
- ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ = ตทารมฺมณตา มาจาก ตทารมฺมณตาย (ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณ์)
- อนุปาทา วิมุตฺโต = อนุปาทา มาจาก อนุปาทาย (พ้นแล้วเพราะไม่ยึดมั่น)
- สทฺธา ปพฺพชิโต = สทฺธา มาจาก สทฺธาย (เลื่อมใสแล้วออกบวช)]

พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า ไม่บอกกับใครๆ

พระดำรัสว่า คิรํ โน จ ปเร ภเณยฺย (และไม่พึงบอกกะชนเหล่าอื่น) หมายความว่า ไม่พึงเปล่งเสียงโดยระบุถึงคนอื่นว่าชนเหล่านี้จะได้ยิน

พระดำรัสว่า อาปชฺเชยฺย วาจสิกํ แปลว่า พึงต้องอาบัติที่เกิดทางวาจา

คำว่า อนฺตรายกโร (ทำอันตราย) หมายความว่า ขัดขวางการบรรลุปฐมฌานเป็นต้น เพราะห้ามไม่ให้เกิดปราโมทย์เป็นต้น เนื่องจากมีวิปฏิสารเป็นมูลเหตุ

คำว่า ตสฺส ภิกฺขุโน ผาสุ โหติ (ปฏิปทาอันสะดวกย่อมมีแก่เธอ) หมายความว่า ปฏิปทาอันสะดวกย่อมมีแก่เธอ โดยเนื่องด้วยความปราโมทย์เป็นต้นที่มีมูลเหตุคือความสบายใจ

จบ คำอธิบายเรื่องการอนุญาตให้สงฆ์ประชุมกันเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องการอนุญาตสีมา

๑๓๘. คำว่า อิตโรปิ (แม้ภูเขาอื่น) คือ ภูเขาดินล้วนเป็นต้น ภูเขาสูง ๗ ศอก คืบโดยขนาดต่ำสุด ชื่อว่า ภูเขาขนาดเท่าช้าง

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) หมายความว่า เพราะไม่ควรสมมุติด้วยนิมิตเพียงหนึ่งแห่ง พึงถือเอาขนาดเท่าก้อนน้ำอ้อยหนัก ๓๒ ตำลึงโดยความหนา มิใช่โดยน้ำหนัก

คำว่า อนฺโตสารมิสฺสกานำ แปลว่า หมู่ไม้ปนไม้มีแก่น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “คำว่า สูจิทณฺฑกปฺปมาโณ (เท่าด้ามเหล็กจาร) หมายความว่า มีลำต้นเท่าด้ามเหล็กจารในลังกาทวีป”

อนึ่ง พึงทราบว่าด้ามเหล็กจารมีขนาดเท่านิ้วก้อย

คำว่า เอตำ คือ การแตกรากและกิ่งใหม่[นั้น]

คำว่า ปรภาเค กิตฺเตตุ วฏฺฏติ (แต่จะกำหนดทางที่ผ่านทะแยงมุมไปเป็นนิมิตในด้านอื่น ควรอยู่) หมายความว่า พึงทักนิมิตในทาง ๔ แพร่งอย่างนี้ คือ นิมิตหนึ่งในทิศหนึ่ง และนิมิตหนึ่งในทิศอื่น ในทาง ๘ แพร่งที่แยกออกภายนอก

คำว่า ยตฺถ กตฺถจิ อุตฺตรนฺติยา ภิกฺขุนิยา อนฺตรวาสโก เตมิยติ (กระแสน้ำพอจะเปียกอันตรวาสกของภิกษุณีที่ข้ามฝั่ง ณ ที่ใดที่หนึ่ง) หมายความว่า ภิกษุณีผู้ปกปิดที่ ๓ แห่ง [คือ สะดือ และหน้าแข้งทั้งสอง] ตามสมควรแก่เสขิยสิกขาบทแล้ว ไปสู่แม่น้ำทางท่าน้ำหรือมิใช่ท่าน้ำโดยไม่ยกอันตรวาสกขึ้น กระแสน้ำพอจะเปียกอันตรวาสกของภิกษุณี

นั้นแม้หนึ่งหรือสององคุลี ท่านระบุภิกษุณีเท่านั้นตามนัยนั้น เพราะปรากฏลักษณะของแม่น้ำในพระบาลีโดยเนื่องด้วยภิกษุณีในภิกขุนีวิภังค์

คำว่า สีมํ พนฺธนฺตานํ นิมิตฺตํ โหติ (เป็นนิมิตของผู้จะผูกสีมา) หมายความว่า แม่น้ำที่มีลักษณะดังกล่าวจะไหลไปสู่มหาสมุทรหรือสระน้ำ ก็เป็นนิมิตตั้งแต่ต้นน้ำ

คำว่า อชฺโฌตฺถริตฺวา อาวรณํ ปวตฺตติเยว (และน้ำล้นท่วมไหลไปได้) หมายความว่า [น้ำ]ล้นท่วมทำนบไหลไปได้ทีเดียว

คำว่า อปฺปวตฺตมานา (ไม่ไหลไป) หมายความว่า [แม่น้ำ]ที่มีน้ำไม่ไหลไป หมายความว่า ไม่ควรทำเป็นนทีนิมิตในแม่น้ำที่มีน้ำไม่ไหลไปอยู่ เพราะติดกับทำนบ ควรทำเป็นนทีนิมิตในที่มีน้ำไหลท่วม[ทำนบ] แต่ควรทำเป็นอุทกนิมิตในที่น้ำไม่ไหลไป โดยแท้จริงแล้ว ควรทักที่น้ำไม่ไหลไปเป็นอุทกนิมิต จะทักน้ำที่ไหลไปเป็นอุทกนิมิตไม่ได้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปวตฺตนฏฺเฐ นทีนิมิตฺตํ, อปฺปวตฺตนฏฺเฐ อุทกนิมิตฺตํ กาตุํ วฏฺฏติ (ควรทำเป็นนทีนิมิตในที่น้ำไหล ควรทำเป็นอุทกนิมิตในที่น้ำไม่ไหล)

คำว่า นทึ ภินฺทิตฺวา (เซาะแม่น้ำ) หมายความว่า เซาะฝั่งแม่น้ำตามทางลำราง

คำว่า อุกฺเขปิมํ (เกิดจากการขุด) คือ [น้ำ]ที่พึงขุดเอาเหมือนขุดจากบ่อน้ำ

คำว่า สิงฺฆาฏกสณฺฐานา แปลว่า มีสัณฐานดังทาง ๓ แพร่ง

คำว่า มุทิงฺคสณฺฐานา (มีสัณฐานดังตะโพน) หมายความว่า ดังตะโพนที่กว้างออกตรงกลาง ส่วนหัวและปลายทั้งสองแคบ

คำว่า อุปจารํ ฉเปตฺวา (เว้นอุปจาระ) หมายความว่า เว้นสถานที่จะผูกสีมาของผู้ที่จะผูกสีมาในภายหลัง

พระมหาปทุมเถระกล่าวว่า อนฺโต นิมิตฺตคเตหิ ปน (แต่เหล่าภิกษุผู้อยู่ภายในนิมิตพึงมา) เพราะเมื่อประสงค์จะทำกึ่งหมู่บ้าน[ให้อยู่]ภายในสีมา การมาของภิกษุทั้งหมดจึงไม่มีประโยชน์ ก็พระเถระนั้นกล่าวว่า อาคนฺตพฺพํ (พึงมา) โดยเคารพ[ต่อวินัยกรรม] ไม่ระบุว่าจะต้องมาแน่นอน ฉะนั้น จึงกล่าว[ต่อไป]ว่า อาคมนมฺปิ อนาคมนมฺปิ วฏฺฏติ (การมาหรือไม่มาของภิกษุเหล่านั้น ควรอยู่) ความจริงแล้ว เมื่อยังไม่ผูกสีมา กรรมก็ไม่จัดเป็น

วรรคเพราะการไม่มาของภิกษุเหล่านั้น เนื่องจากคามเขตที่ต่างกันมีสภาพเป็นสีมาต่างกัน การไม่มาของภิกษุเหล่านั้น จึงควรอยู่ แต่เมื่อผูกสีมาแล้วทำสังฆกรรมอื่นอีก ภิกษุผู้อยู่ภายในสีมาจะต้องมาโดยแท้ เพราะเป็นสีมาเดียวกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อวิปฺปวาสสีมา ฯเปฯ อาคนฺตพฺพํ (แต่ในเวลาสมมุติอวิปวาสสีมา เหล่าภิกษุผู้อยู่ภายในนิมิตต้องมา)

ในเวลาทักนิมิต แม้จะยังไม่ชำระสีมาก็ไม่มีโทษ เพราะการทักนิมิตไม่นับเนื่องในอปโลกนกรรมเป็นต้น

คำว่า ปพฺพชฺชา (การบวช) คือ การขออนุญาตภัณฑุกรรม (การปลงผม)

คำว่า สุขกรณตฺถํ (เพื่อทำโดยสะดวก) หมายความว่า เพื่อให้ภิกษุจำนวนน้อยทำสังฆกรรมสะดวก โดยขจัดความลำบากในการประชุมภิกษุทั้งหมด

คำว่า เอกวีสติ ภิกฺขู คณฺหาติ (จุภิกษุได้ ๒๑ รูป) หมายความว่า [ขัณฑสีมา] จุภิกษุได้ ๒๑ รูป พร้อมกับภิกษุที่ควรแก่กรรม[คือภิกษุผู้ขออัพภาน] เพราะสังฆกรรมมีกรรมใหญ่ที่สุดคือกรรมที่สงฆ์วีสติวรรคพึงทำ

อนึ่ง ท่านกล่าวคำนี้โดยหมายถึงภิกษุผู้นั่งอยู่[ภายในหัตถบาส] เพราะสงฆ์พึงผูกสีมาในที่มีภิกษุ ๒๑ รูปนั่งได้เป็นอย่างต่ำ

คำว่า น สกฺขิสฺสนฺติ (จักถอนไม่ได้) หมายความว่า ภิกษุไม่ทราบว่าผูกเป็นอวิปวาสสีมา พยายามถอนสีมาโดยดำริว่าเราจักถอนสมานสังวาสกสีมา จะถอนไม่ได้ เพราะเมื่อผูกอวิปวาสสีมาแล้ว ถ้าไม่ถอนสีมานั้นก่อน แม้จะสวดกรรมวาจาโดยดำริว่าเราจักถอนสมานสังวาสกสีมา ก็ไม่เป็นอันถอนสีมา เพราะควรถอนอวิปวาสสีมาก่อนแล้วจึงถอนสมานสังวาสกสีมาในภายหลัง

ท่านกล่าวว่า เอกรตนปฺปมาณา วฏฺฏติ (สีมันตริกมีขนาดศอกหนึ่งจึงควร) เพราะสีมันตริกที่มีขนาดศอกหนึ่ง เป็นสิ่งที่รู้ง่าย แม้สีมันตริกที่มีขนาดองคุลีหนึ่งก็ควรอยู่โดยแท้ เพราะสีมามิได้คาบเกี่ยวกันด้วยประมาณเพียงนั้น

[คำว่า สีมนฺตริกา มีรูปวิเคราะห์ว่า สีมานํ อนฺตรํ สีมนฺตรํ, สีมนฺตเร ปวตฺตา สีมนฺตริกา (สีมันตริก คือ เขตที่เป็นไปในสีมาอื่น) หมายความว่า เมื่อสมมุติขัณฑสีมาคือสีมาเล็กแล้ว ในขณะ

สมมุติมหาสีมาคือสีมาใหญ่ ต้องสมมุติเขตระหว่างสีมาทั้งสองเพื่อไม่ให้คาบเกี่ยวกัน เขตที่สมมุตินี้เรียกว่า สีมันตริก]

คำว่า อวเสสนิมิตฺตานิ (นิมิตทั้งหลายที่เหลือ) หมายความว่า [ทัก]นิมิตทั้งหลายในด้านข้างภายนอกมหาสีมา

ท่านกล่าวว่า ขณฺฑสีมโตว ปฏฺจาย พนฺธิตพฺพา (ควรผูกตั้งต้นแต่ขัณฑสีมาไป) เพราะการผูกสีมาตั้งต้นแต่ขัณฑสีมาไปเป็นธรรมเนียม และจะไม่เกิดความสงสัยโดยประพฤติตามธรรมเนียม

คำว่า กุฏิเคเห หมายถึง เรือนคือกุฏี ความหมายก็คือ เรือนที่ดำรงอยู่บนแผ่นดิน

คำว่า อุทุกฺขลํ (หลุมดังครก) คือ หลุมขนาดเล็ก

คำว่า นิมิตฺตํ น กาตพฺพํ (ไม่พึงทำให้เป็นนิมิต) หมายความว่า อย่าสกัดรอยหรือขุดหลุมดังครกทำให้เป็นนิมิต

คำว่า น เหฏฺจาปิ โอตรติ (ไม่หยั่งลงไปถึงข้างล่าง) หมายความว่า [สีมา]ไม่หยั่งลงไปถึงข้างล่าง เพราะทักนิมิตโดยวางนิมิตภายในฝา

คำว่า เหฏฺจาปิ โอตรติ (ย่อมหยั่งถึงภายใต้) หมายความว่า ถ้ามีที่จุภิกษุ ๒๑ รูปภายในฝาชั้นล่างสีมาย่อมหยั่งถึงภายใต้ แต่เมื่อหยั่งลงอยู่ จะไม่หยั่งลงโดยมีขนาดเท่าสีมาเบื้องบน จะหยั่งลงโดยมีขนาดฝารอบด้าน

คำว่า โอตรณาโนตรณํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ (การที่สีมานั้นจะหยั่งถึงภายใต้หรือไม่หยั่งลงไป พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว) หมายความว่า ถ้ามีที่จุภิกษุ ๒๑ ในภายใต้สีมาย่อมหยั่งลงไป ถ้าไม่มีที่ดังกล่าว สีมาย่อมไม่หยั่งลง

คำว่า สพฺโพ ปาสาโท สีมฏฺโฐ โหติ (ปราสาททั้งหมดตั้งอยู่ในสีมา) หมายความว่า ปราสาททั้งหมดจะมีฝาเนื่องเป็นอันเดียวกันกับพื้นชั้นบนหรือไม่ ก็ตั้งอยู่ในสีมา

คำว่า ตาลมูลกปพฺพเต แปลว่า บนภูเขาที่สัณฐานดังโคนต้นตาล อนึ่ง ภูเขานั้นเป็นภูเขาใหญ่ที่เชิงเขา แล้วเรียวลงตามลำดับ

คำว่า ปณวสณฺฐาโน (ภูเขามีสัณฐานดังบัณเฑาะว์) หมายความว่า มีสัณฐานเล็กตรงกลาง ส่วนปลายและหัวกว้างออก

คำว่า เหฏฺฐา วา มชฺเฌ วา (ข้างล่างหรือตรงกลาง) หมายความว่า ในข้างล่างของภูเขาที่มีสัณฐานดุจตะโพน หรือในตรงกลางของภูเขาที่มีสัณฐานดุจบัณเฑาะว์

คำว่า อากาสปพฺภารํ (เงื้อมอากาศ) หมายความว่า เงื้อมที่ไม่มีฝากั้น

คำว่า อนฺโตเลณํ โหติ (เป็นถ้ำภายใน) คือ เป็นถ้ำภายในภูเขา

คำว่า สีมามาหเก คือ ในลานขัณฑสีมา

คำว่า มหาสีมํ โสเธตฺวา วา กมฺมํ กาตพฺพํ (พึงชำระมหาสีมาให้หมดจดแล้วพึงทำกรรม) หมายความว่า พึงนำภิกษุผู้อยู่ภายในมหาสีมาสู่หัตถบาส หรือนำไปภายนอกสีมา

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ข้อความนี้มีอธิบายว่า ภิกษุผู้อยู่ในมหาสีมาไม่พึงตัดกิ่งหรือย่านไทร” บัณฑิตไม่พึงเชื่อความเห็นนั้น

คำว่า ปุริมนเยปิ (แม้ในนัยก่อน) หมายความว่า แม้ในต้นไม้ที่งอกจากขัณฑ-สีมาแล้วยื่นเข้าในมหาสีมา

คำว่า อุกฺขิปาเปตฺวา กาตุ ํ น วฏฺฏติ (ให้เธอยกขึ้นแล้วทำกรรมในขัณฑสีมานั้นไม่ควร) หมายความว่า ไม่ควรให้ยกเท้า สบง และจีวรขึ้นแล้วทำกรรม เพราะควรนำภิกษุผู้อยู่ภายในขัณฑสีมานั้นสู่หัตถบาสเสียก่อน เนื่องจากต้นไม้ดำรงอยู่ภายในขัณฑสีมา

๑๔๐. คำว่า ปารยติ แปลว่า ย่อมคร่อม

ปารา ศัพท์เป็นศัพท์ที่แสดงโดยความเป็นอิตถีลิงค์ เพราะเนื่องด้วยสีมาศัพท์ [อันเป็นอิตถีลิงค์เหมือนกัน]

คำว่า อสฺส แปลว่า พึงมี

ท่านกล่าวว่า ยา สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน ฯเปฯ ตโย ชเน วหติ (เรือใดพาคนไปได้ ๓ คนทั้งคนพายเป็นอย่างต่ำ) เพื่อแสดงขนาดของเรือที่ระบุในที่นี้ คำนั้นแสดงข้อความว่า แม้จะมีเรือที่เล็กกว่าขนาดที่กล่าวนี้ ก็ไม่นับว่ามีอยู่

พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า เป็นธุวนาวาที่พึงได้คืนเป็นแน่

มีบทที่เพิ่มเข้ามาว่า ตัดต้นไม้แล้วทำ[เป็นเรือ]

คำว่า ปรตีเร สมฺมุขฏฺฐาเน (ในที่ซึ่งตรงกันข้ามกับฝั่งโน้น) หมายความว่า ในฝั่งนี้อันเป็นที่ตรงกันข้ามต่อนิมิตอันเป็นที่สุดของนิมิตทั้งหมด

คำว่า สพฺพนิมิตฺตานํ อนฺโต จิเต ภิกฺขู หตฺถปาสคเต กตฺวา (พึงให้ภิกษุทั้งหลายซึ่งอยู่ภายในนิมิตทั้งปวงเข้าหัตถบาส) หมายความว่า ถ้าเป็นคามเขตหนึ่ง พึงสมมุตินทีปารสีมาโดยนำภิกษุผู้อยู่ภายในนิมิตทั้งหมดในฝั่งทั้งสองสู่หัตถบาส ถ้าเป็นคามเขตต่างกันภิกษุอาจจะไม่มาในเวลาผูกสมานสังวาสกสีมา แต่ในเวลาสมมุติอวิปวาสสีมาจะต้องมาโดยแท้

ท่านกล่าวว่า ทีปกสฺส โอริมนฺเต จ ปาริมนฺเต จ นิมิตฺตํ กิตฺเตตพฺพํ (พึงทักนิมิตที่ท้ายเกาะทั้งฝั่งนี้และฝั่งโน้น) เพราะควรทักนิมิตแม้ที่เกาะโดยเฉพาะ เนื่องจากไม่นับเกาะโดยสักแต่ทักนิมิตที่ฝั่งทั้งสอง

คำว่า ทีปกสิขรํ แปลว่า หัวเกาะ

ท่านกล่าวว่า ปพฺพตสณฺฐานา (ย่อมมีสัณฐานดังภูเขา) เพราะมีเกาะมากกว่าเกาะหนึ่ง

จบ คำอธิบายเรื่องการอนุญาตสีมา

คำอธิบายเรื่องโรงอุโบสถเป็นต้น

๑๔๒. ท่านกล่าวว่า วตฺถุวเสน วุตฺตํ (พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เนื่องกับเรื่อง) เพราะปรากฏการฟังปาติโมกข์ในเรื่องว่า

มยญฺจมฺหา อสมฺมตาย ภูมิยา นิสินฺนา ปาติโมกฺขํ อสฺสุมฺหา.[๒๒๒]

“พวกเรานั่งฟังปาติโมกข์ ในพื้นที่ซึ่งยังมิได้สมมุติ”

คำว่า อุโปสถัปปมุขะ คือ หน้ามุขอุโบสถ

ท่านกล่าวว่า ขุทฺทกานิ วา ฯเปฯ ยานิ กานิจิ นิมิตฺตานิ (จะทักนิมิตชนิดใดชนิดหนึ่ง มีศิลา อิฐ ท่อนไม้ และหลัก เป็นต้น ซึ่งเล็กก็ดี ใหญ่ก็ดี) เพราะพระพุทธองค์ตรัสอย่างนี้ว่า ปฐมํ นิมิตฺตา กิตฺเตตพฺพา (พึงทักนิมิตก่อน) มิได้แสดงระบุนิมิตเหมือนในเวลาสมมุติสีมาด้วยปาฐะว่า ปพฺพตนิมิตฺตํ ปาสาณนิมิตฺตํ (นิมิตคือภูเขา นิมิตคือหิน) เป็นต้น

พึงสัมพันธ์คำนี้กับคำ[ที่ห่างกัน]ว่า กิตฺเตตุ วฏฺฏติ (พึงทักเป็นนิมิต)

คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตอวิปวาสสีมา

๑๔๔. คำว่า อสฺส คือ ภิกษุณีสงฆ์

คำว่า เทฺวปิ สีมาโย (สีมาทั้งสอง) คือ อวิปวาสสีมาและสมานสังวาสกสีมาที่กล่าวไว้ก่อน

[อวิปวาสสีมา คือ สีมาที่เป็นเหตุไม่ต้องอาบัติเพราะการอยู่ปราศจากไตรจีวร ส่วนสมาน-สังวาสกสีมา คือ สีมาของภิกษุผู้มีสังวาสเสมอกัน

คำว่า อวิปฺปวาสสีมา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิปฺปวสนํ วิปฺปวาโส (วิ บทหน้า + ป บทหน้า + วส ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ) หมายถึง การอยู่ปราศจากไตรจีวร และหมายถึงอาบัติที่ภิกษุต้องด้วยการอยู่ปราศจากไตรจีวร โดยการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ = การอยู่ปราศจากไตรจีวร, ผล = อาบัติ) ดังคำว่า จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ (เห็นรูปด้วยจักษุ) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกฺขุนา แปลว่า จักษุ แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักษุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาให้หมายถึงผล

- นตฺถิ วิปฺปวาโส เอตายาติ อวิปฺปวาสา (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- อวิปฺปวาสา จ สา สีมา จาติ อวิปฺปวาสสีมา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำว่า น กมฺมวาจํ วคฺคํ กโรนฺติ (ไม่ทำกรรมวาจาให้เป็นวรรค) หมายความว่า ไม่ทำลายกรรมวาจา ความหมายก็คือ ไม่ทำให้เสียกรรม

คำว่า เอตฺถ คือ ในคำว่า ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ (เว้นหมู่บ้านและอุปจาระแห่งหมู่บ้าน) นี้

คำว่า สีมาสงฺขฺยเมว คจฺฉติ (ย่อมนับเป็นสีมาโดยแท้) หมายความว่า [แม้หมู่บ้านนั้น]ย่อมนับเป็นอวิปวาสสีมา

คำว่า เอกมฺปิ กุลํ ปวิฏฺฐํ วา (แม้มีสกุลหนึ่งเข้าไปแล้วก็ดี) หมายความว่า มีเพียงสกุลหนึ่งเข้าไปอยู่ในบ้านสร้างใหม่ก่อนสกุล[อื่น]ทั้งหมด

คำว่า อคตํ วา (ไม่ไปแล้วก็ดี) หมายความว่า มีเพียงสกุลหนึ่งไม่ไปแล้วก็ดี เมื่อสกุลอื่นในหมู่บ้านเก่าแก่ทอดทิ้งบ้านไปแล้ว

คำว่า อวิปฺปวาสสีมา น สมูหนฺตพฺพา (ไม่พึงถอนอวิปวาสสีมา) หมายถึง มหาสีมา

[อวิปวาสสีมาในที่นี้คือมหาสีมา เพราะในสมัยพุทธกาลมักสมมุติมหาสีมาเป็นอวิปวาสสีมาอีกด้วย เพื่อให้ภิกษุที่อยู่ในวัดภายในมหาสีมาไม่ต้องอาบัติเพราะอยู่ปราศจากไตรจีวร เนื่องจากมหาสีมาอาจกว้างถึง ๑ โยชน์ (๑๖ กิโลเมตร) หรือกว่านั้น]

ท่านกล่าวว่า นิราสงฺกฏฺฐาเนสุ ฐตฺวา (ดำรงอยู่ในที่ซึ่งไม่สงสัย) เพราะลานพระเจดีย์เป็นต้นมิใช่ที่ผูกขัณฑสีมาเพราะภิกษุผู้ผูกขัณฑสีมาจะผูกในที่วิเวกอื่นจากลานพระเจดีย์เป็นต้นเหล่านั้น

คำว่า อปฺเปว นาม สมูหนิตุํ สกฺขิสฺสนฺติ (อาจจะถอนได้) หมายความว่า อาจจะถอนอวิปวาสสีมาได้เท่านั้น แต่จะถอนขัณฑสีมาไม่ได้

คำว่า ปฏิพนฺธิตุํ ปน น สกฺขิสฺสนฺเตว (แต่จะผูกคืนไม่ได้) หมายความว่า จะผูกไม่ได้เพราะไม่รู้ขัณฑสีมา

คำว่า น สมูหนิตพฺพา (ไม่พึงถอนสีมา) หมายความว่า ภิกษุผู้ไม่รู้ขัณฑสีมาไม่พึงถอนสีมานั้น

[ในปาฐะว่า สมานสංวาสา เอกุโปสถา (มีสังวาสเสมอกัน มีอุโบสถเดียวกัน)] พึงทราบ

ความเป็นสมานสังวาส โดยเนื่องด้วยสังฆกรรมอื่นจากอุโบสถ เพราะพระพุทธองค์ทรงถือเอาอุโบสถกรรมโดยเฉพาะแล้ว[ด้วยปาฐะว่า เอกุโปสถา (มีอุโปสถเดียวกัน)]

คำอธิบายเรื่องอพัทธสีมามีคามสีมาเป็นต้น

๑๔๗. คำว่า อปริจฺฉินฺนาย หมายความว่า [เมื่อสีมา]ยังมิได้กำหนดเป็นพัทธสีมา

คำว่า เยน เกนจิ ขณิตฺวา อกโต หมายความว่า [ชาตัสสระ]ที่มิได้ขุดขึ้นแม้โดยสัตว์ดิรัจฉานเป็นอย่างต่ำ

คำว่า ตสฺส อนฺโตหตฺถปาสํ วิชหิตฺวา จิโต กมฺมํ โกเปติ (ภิกษุผู้ละหัตถบาสดำรงอยู่ภายในอุทกุกเขป[คือที่กวักน้ำสาดถึง]นั้น ย่อมยังกรรมให้วิบัติ) แสดงความว่า ภิกษุผู้ดำรงอยู่ภายในที่แห่งใดแห่งหนึ่งในขอบเขตภายนอก ย่อมยังกรรมให้วิบัติ

ในคัมภีร์อรรถกถามาติกากล่าวว่า

ปริจฺเฉทพฺภนฺตเร หตฺถปาสํ วิชหิตฺวา จิโตปิ ปริจฺเฉทโต พหิ อญฺญํ ตตฺตกเมว ปริจฺเฉทํ อนติกฺกมิตฺวา จิโตปิ กมฺมํ โกเปติ. อิทํ สพฺพอฏฺฐกถาสุ สนฺนิฏฺฐานนฺ.[๒๓]

“ภิกษุผู้ดำรงอยู่นอกหัตถบาสภายในขอบเขต และภิกษุผู้ดำรงอยู่ไม่ล่วงขอบเขตอื่นเพียงนั้นในภายนอกเขต ย่อมยังกรรมให้วิบัติ มตินี้เป็นมติที่ตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด”

ในเรื่องนั้น ข้อความว่า “ภิกษุผู้ดำรงอยู่ไม่ล่วงขอบเขตอื่นเพียงนั้น” ไม่พบในพระบาลีและอรรถกถา ถ้าท่านกล่าวคำนั้นโดยประสงค์ความว่า สงฆ์ที่ดำรงอยู่ไม่ล่วงอุทกุกเขปอื่นในภายนอกอุทกุกเขป เพื่อทำสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น ย่อมยังกรรมให้วิบัติ เพราะเป็นสีมาสัมเภท เนื่องจากกล่าวถึงสงฆ์สองพวกในฐานะที่ทำสังฆกรรมแยกกัน เมื่อหมายถึงความนี้ คำนั้นควรอยู่ ดังนั้น ในคัมภีร์ลีนัตถปกาสนีที่แสดงเนื้อความอันซ่อนเร้นของคัมภีร์อรรถกถามาติกาจึงกล่าวว่า

อญฺญํ ตตฺตกเยว ปริจฺเฉทนฺติ ทุติยํ อุทกุกฺเขปํ อนติกฺกนฺโตปิ โกเปติ. กสฺมา. อตฺตโน อุทกุกฺเขปสีมาย ปเรสํ อุทกุกฺเขปสีมาย อชฺโฌตฺถฏตฺตา สีมาสมฺเภโท โหติ, ตสฺมา โกเปติ.

“คำว่า อญฺญํ ตตฺตกเยว ปริจฺเฉทํ (ไม่ล่วงขอบเขตอื่นเพียงนั้น) หมายความว่า ภิกษุผู้ไม่ล่วงอุทกุกเขปที่ ๒ ย่อมยังกรรมให้วิบัติ

ถามว่า : เหตุใดภิกษุผู้ไม่ล่วงอุทกุกเขปที่ ๒ จึงยังกรรมให้วิบัติ

ตอบว่า : เพราะเป็นสีมาสัมเภท เนื่องจากทับอุทกุกเขปสีมาของสงฆ์อื่นด้วยอุทกุกเขปสีมาของตน ดังนั้นจึงยังกรรมให้วิบัติ”

[ปัจจุบันคัมภีร์อธิบายกังขาวิตรณีมี ๒ ฉบับ คือ กังขาวิตรณีปุราณฎีกา แต่งโดยพระเถระผู้ไม่ปรากฏนามซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นศิษย์ของพระวชิรพุทธิผู้แต่งคัมภีร์วชิรพุทธิ เพราะท่านผู้แต่งฎีกาเก่ามักอ้างข้อความจากคัมภีร์วชิรพุทธิมายืนยันคำอธิบายของตน อีกคัมภีร์หนึ่งคือ วินยัตถมัญชูสา หรือกังขาวิตรณีอภินวฎีกา แต่งโดยพระพุทธนาคะศิษย์ของพระสารีบุตรผู้แต่งคัมภีร์สารัตถทีปนี แต่คัมภีร์ลีนัตถปกาสนีที่พระสารีบุตรอ้างถึงในเรื่องนี้ไม่ปรากฏว่าสืบทอดมาจนถึงยุคปัจจุบัน]

อนึ่ง คำว่า อิทำ สพฺพอฏฺจกถาสุ สนฺนิฏฺจานำ (ข้อนี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด) กล่าวไว้โดยประสงค์ความนี้ เพราะคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดไม่ประสงค์สีมาสัมเภท ดังข้อความกล่าวไว้[ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา เล่ม ๓ หน้า ๑๒๖] ว่า อตฺตโน จ อญฺเญสญฺจ อุทกุกฺเขปปริจฺเฉทสฺส อนฺตรา อญฺโญ อุทกุกฺเขโป สีมนฺตริกตฺถาย ฐเปตพฺโพ (พึงเว้นอุทกุกเขปอื่นระหว่างอุทกุกเขปของตนและภิกษุพวกอื่น เพื่อประโยชน์แก่สีมันตริก)

อาจารย์ท่านอื่นอธิบายเรื่องนี้โดยประการอื่น บัณฑิตไม่พึงเชื่อความเห็นนั้น

คำว่า สพฺพตฺถ สงฺโฆ นิสีทติ (สงฆ์นั่งอยู่ในที่ทั้งปวง) หมายความว่า สงฆ์นั่งอยู่โดยไม่ละหัตถบาส

คำว่า อุทกุกฺเขปสีมากมฺมำ นตฺถิ (การทำสีมาด้วยอุทกุกเขปย่อมไม่มี) หมายความว่า ภิกษุนั่งเต็มแม่น้ำทั้งหมด จึงไม่มีประโยชน์ในการวักน้ำ เพราะไม่มีแม่น้ำรอบข้าง

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อญฺโญ อุทกุกฺเขโป สีมนฺตริกตฺถาย ฯเปฯ (ภิกษุทั้งปวงพึงเว้นอุทกุกเขปอื่นเพื่อประโยชน์แก่สีมันตริก) เพื่อแสดงความเหมาะสมว่า สีมันตริกที่มีการวักน้ำเป็นประมาณ เป็นสิ่งที่รู้ง่าย และไม่พึงสงสัยเรื่องสีมาสัมเภท สีมาสัมเภทย่อมไม่มีด้วยสถานที่เพียงใด สงฆ์พึงเว้นสถานที่เพียงนั้นนั่นเทียว ฉะนั้น โบราณาจารย์จึงกล่าวว่า “ไม่เป็นสีมาสังกระด้วยสถานที่เพียงใด พึงเว้นสถานที่เพียงนั้น”

ท่านกล่าวว่า อูนกำ ปน น วฏฺฏติ (แต่ไม่ควรเว้นอุทกุกเขปให้หย่อนกว่าอุทกุก-เขปอื่น) เพื่อห้ามความสงสัยในความเป็นสีมาสัมเภท เพราะอุทกุกเขปสีมาอาจขยายได้ตามจำนวนบริษัท

ในประโยคว่า คจฺฉนฺติยา ปน นาวาย กาตุ ำ น วฏฺฏติ (แต่ไม่ควรทำสังฆกรรมในเรือที่กำลังเคลื่อนอยู่) พึงทราบข้อความว่า จะทำสังฆกรรมในเรือที่หมุนไปไม่ล่วงอุทกุกเขปได้

ในคำว่า สีมำ วา โสเธตฺวา (ต้องชำระสีมาให้เรียบร้อย) ข้อความว่า ชำระสีมาให้เรียบร้อย หมายความว่า นำภิกษุผู้ดำรงอยู่ในคามสีมาเป็นต้นมาสู่หัตถบาส เป็นต้น

ท่านอธิบายข้อความที่กล่าวแล้วว่า นที วินาเสตฺวา ตฬากำ กโรนฺติ (ชนทั้งหลายจะกั้นแม่น้ำ ทำให้เป็นบึง) ด้วยคำว่า เหฏฺฐา ปาฬิ พนฺธา (ก่อคันนาไว้ที่ปลายน้ำ) หมายความว่า ก่อคันนาไว้กั้นแม่น้ำตอนล่าง

คำว่า ฉฑฺฑิตโมทกำ (น้ำที่เขาทิ้งแล้ว) คือ น้ำที่ทิ้งทางด้านหนึ่งเพื่อรักษาบึง

คำว่า เทเว อวสฺสนฺเต (เมื่อฝนไม่ตก) หมายความว่า เมื่อฝนไม่ตกแม้ในฤดูฝนในช่วงฝนแล้ง

คำว่า อุปฺปติตฺวา แปลว่า ท่วมขึ้นแล้ว

คำว่า คามนิคมสีมำ โอตฺถริตฺวา ปวตฺตติ (ท่วมคามสีมาและนิคมสีมาไหลไปตามฤดูกาล) หมายความว่า ย่อมไหลไปไม่ขาดสายตลอด ๔ เดือน ในฤดูฝนที่กล่าวแล้ว

คำว่า วิหารสีมำ (สีมาในวิหาร) คือ พัทธสีมา

คำว่า อคมนปเถ (ไม่เป็นทางไป) หมายความว่า ในย่านไกลที่ไม่อาจเดินทางแล้วกลับมาในวันนั้นได้

คำว่า อรญฺญสีมาสงฺขเมว คจฺฉติ (ถึงการนับว่าเป็นอรัญญสีมา) ประสงค์เอาสัตตัพภันตรสีมา

คำว่า เตสํ คือ พวกชาวประมง

คำว่า คมนปริยนฺตสฺส โอรโต (ในฝั่งนี้ของสถานที่อันเป็นที่สุดของการไป) คือ เกาะและภูเขาที่ดำรงอยู่ในฝั่งนี้ของสถานที่[ที่ไปกลับวันเดียวได้] อันเป็นที่สุดของการไป มิใช่เป็นมหาสมุทร

๑๔๘. บทว่า สํสฏฺฐวิฏปา (มีค่าคบพาดเกี่ยวกัน) นี้ แสดงความใกล้กัน[ระหว่างต้นมะม่วงและต้นหว้า]

คำว่า พทฺธา โหติ (ผูกสีมา) คือ สีมาในทิศตะวันตก

คำว่า ตสฺสา ปเทสํ (บางส่วนของพัทธสีมานั้น) หมายความว่า [ภิกษุผูกสีมาของตนโดยทับ]บางส่วนของพัทธสีมาที่ภิกษุ ๔ รูปดำรงอยู่แล้วทำกรรมได้ ส่วนภิกษุผู้ผูกสีมาโดยทับที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่แล้วทำกรรมไม่ได้ ชื่อว่า คาบเกี่ยวสีมา[ของผู้อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]

ท่านกล่าวว่า ทฺวินฺนํ สีมานํ นิมิตฺตํ โหติ (เป็นนิมิตของสีมาทั้ง ๒) เพราะไม่เป็นสีมาสัมเภท เนื่องจากนิมิตอยู่ภายนอกสีมา

ท่านกล่าวว่า สีมาสงฺกรํ กโรติ (ย่อมทำสีมาให้สังกระ) เพราะจะรู้ที่ตั้งของสีมาทั้งสองแห่งได้ยาก เมื่อต้นไม้เจริญเติบโตขึ้นแล้วยื่นเข้าไปสู่ที่ตั้งของสีมา มิใช่กล่าวเพื่อแสดงว่าไม่ควรจะทำกรรมในที่นั้น เพราะสีมาไม่วิบัติด้วยเหตุเพียงนี้ อนึ่ง ถ้าสีมาทั้งสองแห่งเนื่องเป็นอันเดียวกัน เพราะมีต้นไม้ที่เจริญเติบโตภายหลังปกคลุม ภิกษุผู้จะทำกรรมในสีมาหนึ่งพึงชำระสีมาแล้วทำ

จบ คำอธิบายเรื่องอพัทธสีมามีคามสีมาเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องประเภทของอุโบสถเป็นต้น

๑๔๙. คำว่า อธมฺเมน วคฺคํ อุโปสถกมฺมํ (อุโบสถกรรมย่อมไม่พร้อมเพรียงโดยอธรรม) หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ในที่มีภิกษุ ๔ รูป ทรงอนุญาตการทำปาริสุทธิอุโบสถในที่มีภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป แต่ในที่นี้เรียกว่าเป็นอธรรม เพราะทำปาริสุทธิอุโบสถในที่มีภิกษุ ๔ รูป และสวดปาติโมกข์ในที่มีภิกษุ ๓ รูป ทั้งยังเรียกว่าไม่พร้อมเพรียง เพราะภิกษุทั้งหมดไม่มาประชุมกัน และฉันทปาริสุทธิก็มาถึงท่ามกลางสงฆ์เท่านั้น ไม่มาถึงท่ามกลางคณะ

คำอธิบายเรื่องการสวดปาติโมกข์

๑๕๐. คำว่า เอวเมตํ ธารยามิ (ข้าพเจ้าจะทรงความนี้ไว้อย่างนี้) หมายความว่า ในฐานะที่กล่าวว่า สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ (ท่านผู้มีอายุได้สดับแล้ว) ภิกษุกล่าวว่า เอวเมตํ ธารยามิ (ข้าพเจ้าจะทรงความนี้ไว้อย่างนี้) แล้วพึงกล่าวว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ. สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา (ท่านผู้มีอายุ ข้าพเจ้าสวดนิทานแล้ว ท่านผู้มีอายุได้สดับอาบัติปาราชิก ๔ แล้ว) ดังคัมภีร์อรรถกถามาติกากล่าวว่า

ตตฺถ นิทานุทฺเทโส ตาว “สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ฯเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ. ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ทุติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต, ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามี”ติ วตฺวา “อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานนฺ”ติอาทินา นเยน อวเสเส สุเตน สาวิเต อุทฺทิฏฺโฐ โหติ.[๒๒๔]

“ลำดับแรก นิทานุเทศย่อมเป็นอันสวดโดยภิกษุที่กล่าวว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ฯเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ. อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ. ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ทุติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามิ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า... เพราะความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยการเปิดเผยอาบัติ ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดนิทาน

แล้ว ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในนิทานนั้นว่า ท่านทั้งหลายบริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายบริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายบริสุทธิ์แล้วหรือ ท่านทั้งหลายบริสุทธิ์แล้วในนิทานนี้ ดังนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าขอทรงความบริสุทธิ์นั้นไว้เป็นมติอย่างนี้) เมื่อสวดอุเทศที่เหลือแล้วด้วยสุตบท (บทที่เคยได้สดับมาแล้ว) ตามนัยว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ (ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าสวดนิทานแล้ว)"

คำว่า สุเตน แปลว่า ด้วยสุตบท (บทที่เคยสดับมาแล้ว) [คือ บทว่า สุตํ ในประโยคว่า สุตา โข เป็นต้น]

คำว่า สวรภยํ แปลว่า ภัยเกิดจากคนป่าเถื่อน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อฏวิมนุสฺสภยํ (ภัยจากคนดง)

ท่านกล่าวว่า ทุติยาทีสุ อุทฺเทเสสุ (ในบรรดาอุเทศเหล่านี้ เมื่ออุเทศใดในอุเทศที่ ๒ เป็นต้นยังสวดไม่จบ มีอันตราย แม้อุเทศนั้นพึงสวดด้วยสุตบทที่เดียว) เพราะไม่ควรสวดด้วยสุตบทเมื่อยังไม่จบนิทานุเทศ ดังพระพุทธดำรัสว่า อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพํ [๒๒๕] (พึงสวดอุเทศที่เหลือ[จากนิทานุเทศ]ด้วยสุตบท) ศัพท์ว่า อวเสส (อุเทศที่เหลือ) เกี่ยวเนื่องกับอุเทศที่สวดแล้ว ดังนั้น เมื่อสวดนิทานุเทศแล้ว ถ้าเกิดอันตรายในขณะที่อุเทศหนึ่งๆ ในปาราชิกุเทศเป็นต้นยังสวดค้างอยู่ พึงสวดอุเทศที่เหลือกับอุเทศ [ที่กำลังสวด]นั้นด้วยสุต-บท

[สมมุติว่าภิกษุกำลังสวดปาราชิกุเทศอยู่แล้วเกิดอันตราย ก็ควรสวดย่อโดยสรุปปาราชิกุเทศเป็นต้นด้วยสุตบทว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ. สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา. สุตา เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา. สุตา เทฺว อนิยตา ธมฺมา. สุตา ตึส นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา ธมฺมา. สุตา เทฺวนวุติ ปาจิตฺติยา ธมฺมา. สุตา จตฺตาโร ปาฏิเทสนียา ธมฺมา. สุตา เสขิยา ธมฺมา. สุตา สตฺต อธิกรณสมถา ธมฺม. เอตฺตกํ ตสฺส ภควโต สุตฺตาคตํ สุตฺตปริยาปนฺนํ อนฺวทฺธมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมฺโมทมาเนหิ อวิวทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ.

มีข้อสังเกตว่าต้องประกอบใช้ โข ปน ท้ายประโยคแรกที่ขึ้นต้นด้วย สุตา เท่านั้น ไม่ประกอบไว้ท้ายประโยคอื่นๆ เพราะ โข ปน เป็นนิบาตที่ไม่นิยมประกอบไว้ในประโยคหลังๆ อนึ่ง ภิกษุกำลังสวดสังฆาทิเสสุเทศอยู่แล้วเกิดอันตรายก็ควรสวดย่อโดยสรุปสังฆาทิเสสุเทศเป็นต้นด้วยสุตบทว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานนฺ. อุทฺทิฏฺฐา จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา. สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา. สุตา เทฺว อนิยตา ธมฺมา ฯเปฯ อวิวทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ.]

คำว่า ตีหิปิ วิธีหิ (ด้วยวิธี ๓ ชนิด) หมายความว่า ด้วยการสาธยายพระบาลี การอธิบายความพระบาลี และการสวดทำนองสรภัญญะ

การสาธยายพระบาลี คือ การสาธยายพระบาลีโดยประสงค์จะอธิบายความ[ต่อไป]

การอธิบายความพระบาลี คือ การแสดงข้อความของพระบาลีนั้น

การสวดทำนองสรภัญญะ คือ การสวดพระบาลีหรือคำอธิบายพระบาลีนั้น ด้วยทำนองเสียง[ที่ไพเราะ]

คำว่า สชฺฌายํ อธิฏฺฐหิตฺวา (ตั้งใจจะสาธยาย) หมายความว่า ยังจิตให้เกิดขึ้นว่าเราจะทำการสาธยาย

คำว่า โอสาเรตฺวา ปน กเถนฺเตน (ผู้สาธยายแล้วจะอธิบายความ) หมายความว่า ภิกษุผู้สาธยายก่อนแล้ว จะอธิบายความในภายหลัง

คำว่า มนุสฺสานํ ปน ภณาหีติ วตฺตุํ วฏฺฏติ (ควรกล่าวแก่มหาชนว่า ท่านจงแสดงธรรม) หมายความว่า แม้ภิกษุผู้นั่งบนอาสนะที่สูงกว่า ควรกล่าวเจาะจงแก่มหาชนว่า ท่านจงแสดงธรรม แต่ไม่ควรกล่าวโดยไม่เจาะจงมหาชน

คำว่า สชฺฌายํ กโรนฺเตน (ภิกษุผู้จะทำการสาธยาย) หมายความว่า ภิกษุผู้จะนั่งในที่แห่งใดแห่งหนึ่งแล้วทำการสาธยาย [พึงขอโอกาสพระเถระ]

คำว่า เถโร (พระเถระ) คือ พระเถระรูปใดรูปหนึ่งที่มีพรรษาแก่กว่าตน

คำว่า เอกํ อาปุจฺฉิตฺวา (ขอโอกาสพระเถระรูปหนึ่งแล้ว) หมายความว่า ขอโอกาสพระเถระรูปหนึ่งที่มีพรรษาแก่กว่าแล้ว

คำว่า อปโร อาคจฺฉติ (พระเถระรูปอื่นมาอยู่) หมายความว่า พระเถระรูปอื่นที่มีพรรษาแก่กว่าพระเถระที่ขอโอกาสนั้นมาอยู่

จบ คำอธิบายเรื่องการสวดปาติโมกข์

คำอธิบายเรื่องการเชิญภิกษุผู้สวดปาติโมกข์เป็นต้น

๑๕๕. ชื่อว่า โจทนาวัตถุ เป็นเมืองแห่งหนึ่ง

คำว่า สงฺฆอุโปสถาทิเภเทน นววิธํ (มี ๙ อย่างโดยประเภทแห่งสังฆอุโบสถเป็นต้น) หมายความว่า [อุโบสถ]มี ๙ ประเภท คือ

๑-๓. อุโบสถ ๓ โดยจำแนกตามผู้ทำ คือ สังฆอุโบสถ (อุโบสถของสงฆ์คือภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป) คณะอุโบสถ (อุโบสถของคณะคือภิกษุสองหรือสามรูป) และปุคคลอุโบสถ (อุโบสถของบุคคลคือภิกษุรูปเดียว)

๔-๖. อุโบสถ ๓ โดยจำแนกตามลักษณะที่ควรกระทำ คือ สุตตุเทศอุโบสถ (การสวดปาติโมกข์) ปาริสุทธิอุโบสถ (การบอกปาริสุทธิ) และอธิษฐานอุโบสถ (การอธิษฐาน)

๗-๙. อุโบสถ ๓ โดยจำแนกตามวัน คือ จาตุททสิกะ (วันแรม ๑๔ ค่ำ) ปันนรสิกะ (วันขึ้น ๑๕ ค่ำ) และสามัคคีอุโบสถ (อุโบสถที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน)

คำว่า จตุพฺพิธํ อุโปสถกมฺมํ (อุโบสถกรรม ๔ อย่าง) คือ

๑. อุโบสถกรรมที่เป็นวรรค ทำโดยไม่ชอบธรรม

๒. อุโบสถกรรมที่พร้อมเพรียงกัน ทำโดยไม่ชอบธรรม

๓. อุโบสถกรรมที่เป็นวรรค ทำโดยชอบธรรม

๔. อุโบสถกรรมที่พร้อมเพรียงกัน ทำโดยชอบธรรม

คำว่า ทุวิธํ ปาติโมกฺขํ (ปาติโมกข์ ๒ อย่าง) คือ ปาติโมกข์ ๒ อย่างอันได้แก่ ภิกขุปาติโมกข์ และภิกขุณีปาติโมกข์

คำว่า นวิธ ปาติโมกฺขุทฺเทสํ (ปาติโมกขุเทศ ๙ อย่าง) คือ ปาติโมกขุเทศ ๙ อย่างอันได้แก่ อุเทศ ๕ อย่างของภิกษุ และอุเทศ ๔ อย่างเว้นอนิยตุเทศของภิกษุณี

[อุเทศ ๕ อย่างของภิกษุ คือ

๑.	นิทานุเทศ	อุเทศของนิทาน
๒.	ปาราชิกุเทศ	อุเทศของปาราชิก
๓.	สังฆาทิเสสุเทศ	อุเทศของสังฆาทิเสส
๔.	อนิยตุเทศ	อุเทศของอนิยตะ
๕.	วิตถารุเทศ	อุเทศของวิตถาระ]

คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตให้เรียนการนับปักษ์เป็นต้น

๑๕๘-๖๑. คำว่า สมนุนาหรถ แปลว่า จงกำหนด

คำว่า ปริเยสิตพฺพานิ (พึงแสวงหา) หมายความว่า พึงแสวงหาด้วยภิกษาจาร

คำอธิบายเรื่องภิกษุผู้จะออกเดินทางเป็นต้น

๑๖๑. คำว่า อุตุวสฺเสเยว แปลว่า [พึงไป]ในฤดูหนาวและฤดูร้อนเท่านั้น

[แม้คำว่า อุตุ (ฤดู) จะเป็นคำทั่วไปที่เกี่ยวกับฤดูทั้ง ๓ แต่ในที่นี้หมายถึงฤดูหนาวและฤดูร้อน เพราะท่านจะกล่าวถึงฤดูฝนในประโยคต่อไป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปาริเสสนัย คือ นัยที่หมายเอาสิ่งที่เหลือจากสิ่งที่กล่าวไว้ร่วมกัน ดังคำว่า โคพลิพทฺท (วัวและวัวมีกำลัง) คำว่า โค ในที่นี้หมายถึงลูกวัว (วจฺฉ), วัวรุ่น (ทมฺม) และวัวแก่ (ชรคฺคว) เพราะกล่าวไว้ร่วมกับวัวมีกำลัง]

คำอธิบายเรื่องการให้ปาริสุทธิ

๑๖๔. คำว่า เยน เกนจิ องฺคปจฺจงฺเคน วิญฺญาเปติ (ย่อมให้ทราบด้วยอวัยวะน้อยใหญ่อย่างใดอย่างหนึ่ง) หมายความว่า ย่อมให้ทราบด้วยอวัยวะน้อยใหญ่อย่างใดอย่างหนึ่ง มีการเคลื่อนไหวมือเป็นต้น หลังจากดำริด้วยใจแล้ว

คำว่า สงฺโฆ นปฺปโหติ (สงฆ์ไม่พอ) หมายความว่า สงฆ์ไม่พอเพื่อดำรงอยู่ตามลำดับ ไม่ละหัตถบาสระหว่างภิกษุสองรูป

ในประโยคว่า อิตรา ปน พิฬาลสงฺขลิกาปาริสุทฺธิ นาม (ปาริสุทธินอกจากนี้ชื่อว่าปาริสุทธิดังโซ่ล่ามแมว) นี้ บางคนกล่าวว่า “โซ่ล่ามแมวที่ผูกแมวไว้ ใช้ผูกไว้ในเรือนเท่านั้น ฉันทปาริสุทธินั้น จะไม่ไป[สู่สงฆ์]เหมือนโซ่ล่ามแมวที่ไม่เคลื่อนไปสู่ที่ไหนๆ มิฉะนั้นแล้ว บทขยาย[คือโซ่ล่ามแมว]ก็จะไม่มีประโยชน์”

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “คนล่ามโซ่แมวของตนไว้ที่คอ เมื่อแมวไปอยู่โซ่ก็จะติดตามไปเพราะอยู่ติดกับตัวแมว แต่เมื่อแมวตัวอื่นไปจะไม่เคลื่อนตามไป เพราะไม่อยู่ติดกับแมวตัวอื่น ฉันทปาริสุทธิมากมายที่ให้ต่อๆ กันแก่ภิกษุนั้น ก็เหมือนโซ่ล่ามแมว เมื่อภิกษุนั้นไปอยู่ จะติดตามไปเหมือนโซ่ล่ามภิกษุนั้น เพราะเนื่องกับภิกษุนั้น แต่เมื่อภิกษุอื่นไปอยู่ จะไม่ติดตามไป เพราะไม่เนื่องกับภิกษุรูปอื่น”

บัณฑิตไม่พึงเชื่อความเห็นทั้งหมดนั้น ความเห็นที่เป็นแก่นสารคือห่วงโซ่ห่วงแรกจะคล้องกับห่วงโซ่ที่ ๒ เท่านั้น ไม่คล้องกับห่วงโซ่ที่ ๓ ฉันทปาริสุทธิที่ให้ต่อกันไปย่อมไม่ไป[สู่สงฆ์] จึงเรียกว่า โซ่ล่ามแมว เพราะเหมือนโซ่ล่ามแมว

อนึ่ง ศัพท์ว่าโซ่ล่ามแมวในเรื่องนี้ เป็นเพียงอุปลักขณนัยของโซ่ทั้งหมด

[อุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด เช่น อุทาหรณ์ว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่ ดังนั้น โซ่ล่ามแมวจึงหมายรวมถึงโซ่ล่ามสุนัข โซ่ล่ามช้าง เป็นต้น]

คำอธิบายเรื่องการให้ฉันทะ

๑๖๕. เมื่อควรกล่าว[เป็นรูปพหูพจน์]ว่า สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียานิ กล่าว[เป็นรูปเอกพจน์]ว่า กรณีย์ โดยวจนวิปัลลาสนัย (สำนวนที่เปลี่ยนพจน์)

ในคัมภีร์คัณฐิบทอธิบายคำว่า ตสฺส สมฺมุติทานกิจฺจ์ นตฺถิ (ไม่มีกิจที่จะให้สมมุติแก่ภิกษุบ้ารูปนั้น) โดยกล่าวว่า “พึงนำภิกษุบ้ามาสู่หัตถบาสเสีย”

คำอธิบายเรื่องสังฆอุโบสถเป็นต้น

๑๖๘. กิจที่ควรทำก่อนการประชุมสงฆ์ ได้ชื่อว่า **บุพกรณ์**

กิจที่แม้จะควรทำภายหลังบุพกรณ์ ก็ได้ชื่อว่า **บุพกิจ** เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม

อนึ่ง กิจทั้งสองอย่างนี้ได้ชื่อว่า **บุพกิจ** ในบางแห่ง เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม ดังประโยคว่า กึ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจ์ (ภิกษุทำบุพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) เป็นต้น

[ข้อความของคัมภีร์อรรถกถามีดังนี้

สมฺมชฺชนี ปทีโป จ อุทกฺ อาสเนน จ
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ.

“กิจ ๔ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพกรณ์ของอุโบสถ คือ

๑. การกวาดโรงอุโบสถ
๒. การจุดประทีป
๓. การเตรียมน้ำฉันน้ำใช้
๔. การปูอาสนะ”

คำว่า เอตานิ (กิจเหล่านี้) เป็นบทกรรม ส่วนคำว่า ปุพฺพกรณ์ (บุพกรณ์) เป็นบทอาการะ คือ บทแสดงอากัปกิริยาทางวาจาหรือใจ โดย อิติ ศัพท์เป็นอาการโชตกะ บทกิริยาคุมพากย์คือ

วุจฺจติ ประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ตามบทอาการะคือ ปุพฺพกรณ์ แม้ในคาถาต่อไปก็ประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ตามบทอาการะคือ ปุพฺพกิจฺจ์]

คำว่า อุโปสโถ (เป็นวันอุโบสถ) คือ เป็นวันอุโบสถ ๓ วัน วันใดวันหนึ่ง โดยแท้จริงแล้ว เมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ได้ชื่ออย่างนั้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

“น จ ภิกฺขเว อนุโปสเถ อุโปสโถ กาตพฺโพ. โย กเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๒๒๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงทำอุโบสถในวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถ รูปใดทำ ต้องอาบัติทุกกฏ”

ประโยคว่า ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา (ภิกษุมีประมาณเพียงใดควรแก่กรรม) หมายความว่า ภิกษุทุกรูปที่ควรเข้าร่วมอุโบสถกรรมนั้น เป็นภิกษุปกตัตต์ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำ และภิกษุเหล่านั้นก็อยู่ในสีมาเดียวกันไม่ละหัตถบาส

[ภิกษุปกตัตต์ คือ ภิกษุผู้มีสภาพปกติ หมายถึง ภิกษุผู้ไม่ต้องอาบัติปาราชิก ผู้ไม่ใช่อุกขิตตกะที่ถูกสงฆ์ยกวัตร มิใช่ผู้ประพฤติปริวาสและมานัต และมิใช่ผู้ถูกสงฆ์ห้ามอุโบสถและปวารณา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติ อตฺตา เอเตสนฺติ ปกตตฺตา (ผู้มีสภาพปกติ)]

ประโยคว่า สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ (ไม่มีสภาคาบัติ) หมายความว่า ลหุกาบัติ (อาบัติเบา) ที่สงฆ์ทั้งหมดต้องด้วยวัตถุเหมือนกันมีการฉันอาหารในยามวิกาลเป็นต้น ชื่อว่า วัตถุสภาคาบัติ (อาบัติที่เหมือนกันโดยวัตถุ) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีวัตถุวิสภาคาบัติเหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่เหมือนกัน (อาปัตติสภาคาบัติ) ก็ชื่อว่าถึงเวลาทำอุโบสถ

ประโยคว่า วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺติ (บุคคลที่ควรเว้นไม่มีในหัตถบาสของสงฆ์นั้น) หมายความว่า บุคคลที่ควรเว้นมี ๒๑ จำพวก คือ

๑. คฤหัสถ์ พบในพระพุทธดำรัสว่า น ภิกฺขเว สคหฏฺฐาย ปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพ์. โย อุทฺทิเสยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส[๒๒๗] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวด

ปาติโมกข์ในบริษัทที่มีคฤหัสถ์อยู่ รูปใดสวดต้องอาบัติทุกกฏ)

๒. ภิกษุณี

๓. สิกขมานา

๔. สามเณร

๕. สามเณรี

๖. ผู้ลาสิกขาแล้ว

๗. ผู้ต้องอาบัติปาราชิก

๘. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกวัตรเพราะไม่เห็นอาบัติ

๙. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกวัตรเพราะไม่แสดงอาบัติ

๑๐. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกวัตรเพราะไม่สละทิฏฐิอันทราม

๑๑. บัณเฑาะก์

๑๒. ผู้ลักเพศ

๑๓. ภิกษุผู้เข้ารีตเดียรถีย์

๑๔. สัตว์ดิรัจฉาน

๑๕. ผู้ฆ่ามารดา

๑๖. ผู้ฆ่าบิดา

๑๗. ผู้ฆ่าพระอรหันต์

๑๘. ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี

๑๙. ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์

๒๐. ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าห้อพระโลหิต

๒๑. คนสองเพศ

บุคคล ๒๐ จำพวก[หลัง]เหล่านี้ตรัสไว้โดยนัยว่า น ภิกฺขเว ภิกฺขุนิยา นิสินฺน-ปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ [๒๒๘] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีนางภิกษุณีนั่งอยู่) เป็นต้น

บุคคลดังกล่าวพึงถูกหลีกเลี่ยงโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส เพราะในบรรดาบุคคล

๒๑ จำพวกเหล่านี้ เมื่อมีภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตร ๓ ประเภทอยู่ สงฆ์ทำอุโบสถจะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ

อนึ่ง สัตว์ดิรัจฉานในเรื่องนี้ หมายถึง ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท [คือ ผู้ที่แปลงเพศเป็นมนุษย์ได้ มีนาคและครุฑ เป็นต้น]

เดียรถีย์นับเข้าในคฤหัสถ์ เพราะพวกเขาก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบกรรมที่ควรแก่กาลประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้

ปิ ศัพท์ ในประโยคว่า อชฺช เม อุโปสโถ ปนฺนรโสติปิ (ควรอธิษฐานว่าวันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำของเรา) แสดงข้อความว่าการกล่าวว่า อชฺช เม อุโปสโถ (วันนี้เป็นวันอุโบสถของเรา) ตามนัยที่ปรากฏในพระบาลี ย่อมสมควร

ในคัมภีร์อรรถกถามาติกากล่าวว่า

อชฺช เม อุโปสโถ จาตุทฺทโสติ วา ปนฺนรโสติ วา วตฺวา อธิฏฺฐามีติ วตฺตพฺพํ.[๒๒๙]

“ภิกษุควรกล่าวว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำของเรา แล้วกล่าวว่าเราขออธิษฐาน”

[ในพระบาลีมีเพียงประโยคว่า อชฺช เม อุโปสโถ (วันนี้เป็นวันอุโบสถของเรา) โดยไม่มีคำว่า ปนฺนรโส (๑๕ ค่ำ) ดังนั้น จึงอาจอธิษฐานตามพระบาลีโดยไม่มี ปนฺนรโส หรือจะอธิษฐานโดยเพิ่ม ปนฺนรโส เข้ามาก็ได้ เพราะ ปิ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมข้อความอื่นที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง

อนึ่ง ถ้าเป็นวัน ๑๔ ค่ำก็อาจอธิษฐานว่า อชฺช เม อุโปสโถ โดยไม่มีบทว่า จาตุทฺทโส (๑๔ ค่ำ) หรือจะอธิษฐานโดยเพิ่มบทว่า จาตุทฺทโส เข้ามาก็ได้ นอกจากนั้นในคัมภีร์กังขาวิตรณียังกล่าวถึงการเปล่งเสียงพูดอีกด้วย ดังนั้น จึงอาจอธิษฐานทางใจอย่างเดียว หรือเปล่งเสียงพูดพร้อมกับการอธิษฐานทางใจก็ได้]

จบ คำอธิบายเรื่องสังฆอุโบสถเป็นต้น

คำอธิบายเรื่องวิธีปลงอาบัติ

๑๖๙. ท่านกล่าวว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ ฯเปฯ ปญฺญตฺตํ โหตีติ เวทิตพฺพํ เพื่อเฉลยคำถามว่า อาบัติที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติโดยเฉพาะ เพราะภิกษุผู้มีอาบัติทำอุโบสถด้วยพระดำรัสว่า น ภิกฺขเว สาปตฺติเกน อุโปสโถ กาตพฺโพ. โย กเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ รูปใดทำ ต้องอาบัติทุกกฏ) ไม่พบ[ในพระบาลี]มิใช่หรือ เหตุใดจึงกล่าวว่า “ภิกษุผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ” นี้ หมายความว่า แม้จะไม่มีอาบัติที่ทรงบัญญัติโดยเฉพาะ แต่ได้รับการบัญญัติโดยเนื้อความ ดังพระพุทธดำรัสว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย (รูปใดต้องอาบัติ รูปนั้นพึงเปิดเผย)

คำว่า ปาริสุทฺธิทานปญฺญาปเนน จ (โดยบัญญัติการให้ปาริสุทธิ) นี้ แสดงข้อความว่า ภิกษุผู้ต้องอาบัติไม่พึงให้แม้กระทั่งปาริสุทธิ เพราะภิกษุผู้ยังมีอาบัติอยู่ ไม่ควรกล่าวว่า ปาริสุทฺธึ ทมฺมิ, ปาริสุทฺธึ เม หร, ปาริสุทฺธึ เม อาโรเจหิ (ข้าพเจ้าให้ปาริสุทธิ จงนำปาริสุทธิของข้าพเจ้า จงบอกปาริสุทธิของข้าพเจ้า) ด้วยเหตุนั้น ภิกษุผู้จะให้ปาริสุทธิจึงควรแสดงอาบัติที่มีก่อน

[คัมภีร์มหาวรรคภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๘๓) อธิบายเพิ่มเติมว่า คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๕-๒๖) อ้างพระบาลีว่า น สาปตฺติเกน อุโปสโถ กาตพฺโพ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ รูปใดทำ ต้องอาบัติทุกกฏ) และพระบาลีอื่นในวินัยปิฎก แล้วกล่าวว่า “ภิกษุไม่ควรทำอุโบสถร่วมกับอลัชชีบุคคลผู้ต้องอาบัติ” แต่โบราณาจารย์ชาวพม่าไม่ยอมรับความเห็นข้างต้น เพราะภิกษุที่ต้องอาบัติอยู่จะต้องอาบัติซ้ำเมื่อทำอุโบสถ แต่ภิกษุที่ทำอุโบสถร่วมกับภิกษุนั้นไม่ต้องอาบัติ การห้ามไม่ให้ทำอุโบสถร่วมกับอลัชชีบุคคลผู้ต้องอาบัติ จึงไม่สมเหตุสมผล]

[ภิกษุผู้สงสัย]พึงกล่าวว่า “แน่ะผู้มีอายุ ข้าพเจ้าสงสัยในอาบัติอย่างนี้ จะแสดงอาบัตินั้นต่อเมื่อปราศจากความสงสัยแล้ว” แล้วทำอุโบสถ ภิกษุนั้นจะรับสภาคาบัติไม่ได้ตราบเท่าที่ยังสงสัยอยู่ และจัดเป็นผู้บริสุทธิ์สำหรับกรรมอื่น ดังพระพุทธดำรัสว่า “พึงสดับพระปาติโมกข์”

อนึ่ง ในพระบาลีและอรรถกถาไม่[มีฐานะที่]แสดงว่า “เมื่อปราศจากความสงสัยแล้ว ควรจะแสดงอาบัติหรือไม่” แต่ก็ไม่มีโทษในการแสดงอาบัติ

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “พึงทราบนัยนี้แม้ในคำว่า ข้าพเจ้าจะแสดงอาบัติหลังจากลุกจากที่นี้แล้ว”

[แม้พระบาลีและอรรถกถาจะกล่าวว่าให้ภิกษุผู้ปลงอาบัติระบุอาบัติที่ต้องไว้โดยตรง แต่ในสมัยปัจจุบันที่ภิกษุเรียนรู้วินัยน้อย อาจทำให้ไม่ทราบว่าตนต้องอาบัติแล้ว และอาจต้องอาบัติจำนวนมาก ดังนั้น ในประเทศพม่าจึงมีคำปลงอาบัติโดยเพิ่ม สพฺพา (ทั้งหมด) เข้ามาว่า อหำ ภนฺเต สมฺพหุลา นานาวตฺถุกา สพฺพา อาปตฺติโย อาปชฺชึ, ตา ตุมฺห มูเล ปฏิเทเสมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากมีวัตถุต่างกันทั้งหมด ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในที่ใกล้ท่าน) คำปลงอาบัติข้างต้นพบในคัมภีร์มูลสิกขา (ข้อ ๑๒๐) ต่างกันเพียงไม่มีคำว่า สพฺพา เท่านั้น อนึ่ง คัมภีร์มูลสิกขาเป็นตำราแต่งสรุปพระวินัยที่ประพันธ์มาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๔ จึงเป็นตำราที่โบราณาจารย์ยอมรับกันมาตั้งแต่โบราณกาลจวบจนถึงปัจจุบัน]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “สงฆ์ทั้งหมดต้องสภาคาบัติแล้วตั้งญัตติว่า สุณาตุ เม ภนฺเต ฯเปฯ ปฏิกริสฺสติ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ สงฆ์โปรดสดับคำของข้าพเจ้า...จักแสดงอาบัติ) แล้วทำอุโบสถได้ ภิกษุสามรูป สองรูป หรือหนึ่งรูป ก็[มีนัย]เหมือนกัน ภิกษุสามรูปตั้งคณะญัตติว่า สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา. อิเม ภิกฺขู สภาคำ อาปตฺตึ อาปนฺนา. ยทา อญฺญ ภิกฺขุ สุทฺธ อนาปตฺติกำ ปสฺสิสฺสนฺติ, ตทา ตสฺส สนฺติเก ตำ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสนฺติ (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลายโปรดสดับคำของข้าพเจ้า ภิกษุเหล่านี้ต้องสภาคาบัติ ในกาลที่พบภิกษุอื่นผู้บริสุทธิ์ปราศจากอาบัติ จักแสดงอาบัติในสำนักของภิกษุนั้น) ภิกษุสองรูปควรทำอุโบสถโดยบอกกล่าวซึ่งกันและกัน แม้ภิกษุรูปเดียวควรตั้งเจตจำนงว่า ปาริสุทฺธึ ลภิตฺวา ปฏิกริสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักแสดงอาบัติเมื่อพบภิกษุผู้บริสุทธิ์แล้ว)”

[ถ้าภิกษุผู้ปลงอาบัติและภิกษุผู้รับอาบัติทั้งสองต้องวัตถุสภาคาบัติ กล่าวคือ อาบัติที่มีวัตถุเหมือนกัน ก็ไม่ควรปลงอาบัติแก่กันและกัน เพราะผู้ปลงอาบัติจะต้องอาบัติทุกกฏอีกเพราะวัตถุคือการปลงอาบัติ และผู้รับอาบัติก็ต้องอาบัติทุกกฏเพราะรับอาบัติ อาบัติที่ต้องใหม่เหล่านี้มีวัตถุต่างกัน ดังนั้น ถ้าภิกษุผู้รับอาบัติได้ปลงอาบัติที่ต้องเพราะวัตถุต่างกันอีกครั้งหนึ่ง ก็จะทำให้ทั้งสองรูปพ้นไปจากอาบัติดังกล่าว]

จบ คำอธิบายเรื่องวิธีปลงอาบัติ

คำอธิบายเรื่องการดูลักษณะเป็นต้น

๑๗๙. คำว่า อาจารสณฺฐานำ แปลว่า การดำรงอยู่แห่งความประพฤติ

ชื่อว่า อาการ เพราะเป็นเครื่องแสดง

ชื่อว่า ลิงค์ เพราะทำให้รู้สิ่งที่ไม่ปรากฏชัด

ชื่อว่า นิมิต เพราะเป็นเครื่องหมายรู้

ชื่อว่า อุเทศ เพราะเป็นเครื่องบ่งบอก

ชื่อว่า อัญญาตกะ เพราะไม่รู้ว่าสิ่งนี้เป็นของเรา

ท่านกล่าวว่า อญฺเญสำ สนฺตกำ (สมบัติของผู้อื่น) เพราะสิ่งที่ไม่รู้นั้นนับเป็นสมบัติของผู้อื่นโดยปกติ

๑๘๐. คำว่า นานาสำวาสกภาวำ (ความเป็นผู้มีสังวาสต่างกัน) หมายความว่า ความเป็นผู้มีสังวาสต่างกันโดยลัทธิ (ลัทธินานาสังวาสกะ) [ไม่ใช่ความเป็นผู้มีสังวาสต่างกันโดยกรรม (กัมมนานาสังวาสกะ) เพราะถูกสงฆ์ทำอุกเขปนียกรรมเป็นต้นไว้]

การกำราบความเป็นนานาสังวาส ก็คือการยังภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านั้นให้สละลัทธิ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตำ ทิฏฺจึ น นิสฺสชฺชาเปนฺตีติ อตฺโถ (หมายความว่า ให้ภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านั้นสละลัทธินั้นไม่ได้)

คำอธิบายเรื่องวาระที่ไม่ควรไปและควรไป

๑๘๑. ท่านกล่าวว่า อุโปสถาธิฏฺฐานตฺถำ สีมาปิ นทีปิ น คนฺตพฺพา (ภิกษุไม่ควรไปสู่สีมาหรือแม่น้ำ เพื่ออธิษฐานอุโบสถ) เพราะไม่ควรทำการอธิษฐานซึ่งไม่สำคัญ โดยสละปาติโมกขุทเทสที่สำคัญ

คำว่า อารญฺญเกนาปิ ภิกฺขุนา (แม้ภิกษุผู้อยู่ป่า) คือ ภิกษุผู้อยู่ในป่าผู้จาริกไปรูปเดียว หรือภิกษุผู้อยู่ในป่าที่ไม่มีภิกษุพอจะเป็นสงฆ์

[คัมภีร์นี้กล่าวว่า ภิกษุผู้อยู่ป่าในเรื่องนี้อาจเป็นผู้จาริกไปรูปเดียว หรือเป็นภิกษุผู้อยู่ในป่าที่ไม่มีภิกษุพอจะเป็นสงฆ์ ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๘) อธิบายว่าเป็นภิกษุผู้จาริกไปรูปเดียวเท่านั้น]

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ อุโปสถํ กตฺวาว คนฺตพฺพํ (พึงทำอุโบสถในวัดนั้นก่อนแล้วจึงไป) เพราะไม่มีการลงสังฆอุโบสถในที่พำนักของภิกษุผู้อยู่ป่านั้น

คำว่า อุโปสถนฺตราโย (อันตรายต่ออุโบสถ) คือ อันตรายต่ออุโบสถของตน

คำอธิบายเรื่องการแสดงบุคคลที่ควรเว้น

๑๘๓. ประโยคว่า หตฺถปาสุปคมนเมว ปมาณํ (การเข้าสู่หัตถบาสเท่านั้นเป็นประมาณ) หมายความว่า ภิกษุณีเป็นต้นจะยืนหรือนั่งก็ตาม การเข้าสู่หัตถบาสของบุคคลเหล่านั้นเป็นหลักสำคัญ [คือ ทำให้ต้องอาบัติ] ดังนั้น จึงควรทำอุโบสถโดยให้บุคคลเหล่านั้นละหัตถบาสแม้ในสีมาเดียวกัน

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายอุโปสถขันธกะ

---

๓. วัสสูปนายิกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องการอนุญาตให้จำพรรษา

๑๘๔. ในวัสสูปนายิกขันธกะ ท่านกล่าวว่า อิธ สทฺโท นิปาตมตฺโต (ศัพท์ว่า อิธ เป็นเพียงนิบาต) เพราะ อิธ ศัพท์ไม่แสดงความหมายอื่น เนื่องจากไม่แสดงสถานที่[เหมือน อิธ ศัพท์ที่แปลว่า ในที่นี้]

[นิบาต คือ ศัพท์ตกไปในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของบท เป็นศัพท์ประเภทหนึ่งในศัพท์บาลี ๔ ประเภท คือ นาม อุปสรรค นิบาต และอาขยาต นับเป็นศัพท์ที่มีมากและมีเนื้อความมาก ดังนั้น แม้คัมภีร์ไวยากรณ์จะมิได้ระบุถึง อิธ นิบาต ก็นับว่ามีได้ ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

อุปสคฺคา นิปาตา จ ปจฺจยา จ อิเม ตโย
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุ๋.[๒๓๐]

"นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า 'อุปสรรค นิบาต และปัจจัย ทั้ง ๓ เหล่านี้ มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก'"]

คำว่า อปรชฺชุ คตาย อสฺสา (วันอื่นจากวันที่ผ่านไปนั้น) นี้ แสดงว่าศัพท์ว่า อปรชฺชุคตา เป็นพาหิรัตถสมาส (พหุพพีหิสมาส) ที่มีวิภัตติต่างกัน

[ในคัมภีร์ฎีกามักเรียกชื่อพหุพพีหิสมาสว่า พาหิรัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความภายนอกหมายถึง มีความหมายไปสัมพันธ์กับบทอื่นจากบทสองบทที่ถูกย่อเข้าด้วยกัน (อัญญบท) ดังนั้น โมคคัลลานไวยากรณ์จึงเรียกสมาสประเภทนี้ว่า อัญญัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความของบทอื่น

ส่วนชื่อว่า พหุพพีหิ มาจากศัพท์บาลีว่า พหุพฺพีหิ ซึ่งเป็นชื่อทางไวยากรณ์สันสกฤตว่า พหุวฺรีหิ คำว่า พหุพฺพีหิ นี้เป็นสมาสที่เมื่อสำเร็จรูปแล้วมีความหมายไปสัมพันธ์กับบทอื่น เหมือนคำว่า พหโว วีหโย ยสฺส โส = พหุพฺพีหิ (ผู้มีข้าวเปลือกมาก ชื่อว่า พหุพพีหิ) คำว่า พหุพฺพีหิ มิได้หมายถึงข้าวเปลือกหรือคุณลักษณะ "มาก" แต่หมายถึงบุคคล (ปุคฺคโล) แทน]

คำว่า อปรชฺชุ (วันอื่น) คือ วันอื่นจากวันเพ็ญเดือน ๘ ความหมายก็คือ วันปาฏิบท

คำว่า อสฺสา (วันนั้น) คือ วันเพ็ญเดือน ๘

คำอธิบายเรื่องการทรงห้ามการจาริกไปในพรรษาเป็นต้น

๑๘๕. คำว่า อนเปกฺขคมเนน วา อญฺญตฺถ อรุณำ อุฏฺฐาปเนน วา อาปตฺติ เวทิตพฺพา (พึงทราบว่าต้องอาบัติเพราะไม่มีอาลัย หรือเพราะให้อรุณขึ้นในที่อื่น) หมายความว่า ภิกษุต้องอาบัติเพราะล่วงอุปจาระด้วยการไปที่จะไม่กลับอีก หรือเพราะให้อรุณขึ้นในที่อื่นด้วยการไปที่จะกลับอีก

คำอธิบายเรื่องการอนุญาตสัตตาหกรณียะ

๑๘๗-๘๙. คำว่า ตีณิ ปริหีนานิ (ปราศจากวัตถุ ๓ สิ่ง คือ วัจกุฏี เรือนไฟ และศาลาเรือนไฟ) หมายความว่า ปราศจากสิ่งเหล่านั้นเพราะพระพุทธองค์ทรงปฏิเสธวัจกุฏีเป็นต้นแก่ภิกษุณี

คำว่า วาเรยฺยำ (การแต่งงาน) คือ อาวาหวิวาหมงคล

คำว่า สุตฺตนฺโต (พระสูตร) คือ พระสูตรที่ตนคล่องแคล่ว

คำว่า น ปลุชฺชติ แปลว่า ย่อมไม่พินาศ คือไม่อันตรธาน

คำอธิบายเรื่องเมื่อส่งทูตมาทรงอนุญาตสัตตาหกรณียะ

๑๙๙. คำว่า ภิกฺขุคติโก (ผู้มีภิกษุเป็นที่อาศัย) คือ ผู้อาศัยภิกษุ

[คติ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้ง, ที่อาศัย คำว่า ภิกฺขุคติโก จึงแปลว่า ผู้มีภิกษุเป็นที่อาศัย ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

ภิกฺขุคติโกติ ภิกฺขุ เอว คติ ปติฏฺฐา เอตสฺสาติ ภิกฺขุคติโกติ วุตฺเต ภิกฺขุนิสฺสิตโก ปุริโสติ อาห ภิกฺขูหิ สทฺธึ วสนกปุริโสติ.[๒๓๑]

“คำว่า ภิกฺขุคติโก (ผู้มีภิกษุเป็นที่อาศัย) หมายความว่า เมื่อกล่าวว่า ภิกษุเป็นที่อาศัยของบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ภิกขุคติกะ จึงได้แก่บุรุษผู้อาศัยภิกษุ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ภิกฺขูหิ สทฺธึ วสนกปุริโส (บุรุษผู้อยู่ร่วมกับภิกษุ)”

ในคัมภีร์มหาวรรคภาสาฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๓) กล่าวว่า คำว่า ภิกฺขุคติก แปลตามศัพท์ว่า ผู้มีความเป็นไปเหมือนภิกษุ คือ ผู้มีความเป็นไปในการกิน ดื่ม และอาศัยเหมือนภิกษุ ได้แก่ เด็กวัด กัปปิยการก และไวยาวัจกร มีรูปวิเคราะห์กล่าวว่า ภิกฺขูนำ วิย คติ อสฺสาติ ภิกฺขุคติโก ตามนัยนี้จัดเป็นอุปมาบุรพบทพหุพพีหิสมาส ส่วนนัยแรกเป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส]

ท่านกล่าวว่า ภิกฺขูหิ สทฺธึ วสนกปุริโส (บุรุษผู้อยู่ร่วมกับภิกษุ) เพราะอยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลาย

การไปโดยกิจที่ควรทำในระหว่าง ๗ วัน แล้วยังอรุณให้ขึ้นในภายนอก ชื่อว่า รัตติ-เฉท (การขาดราตรี)

คำว่า อนิมนฺติเตน คนฺตุ น วฏฺฏติ (ภิกษุผู้ไม่ได้รับนิมนต์ ไม่ควรไป) หมายความว่า ภิกษุผู้ไปโดยทำกิจที่ควรทำในระหว่าง ๗ วัน ชื่อว่าขาดพรรษาและต้องอาบัติทุกกฏ เพราะไม่ได้รับนิมนต์ ดังจะเห็นได้ว่า อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ภิกษุผู้ปราศจากเหตุของการขาดราตรี ออกเดินทางโดยคิดว่า เราอยู่ภายนอกวิหารแล้วจะกลับมา ก็จัดว่าขาดพรรษา”

คำว่า คนฺตุ วฏฺฏติ (ควรไป) หมายความว่า ควรไปด้วยกิจที่ทำในระหว่าง ๗ วัน ภิกษุผู้จะไปอย่างนี้ เป็นผู้ดำรงอยู่ภายในอุปจารสีมาเท่านั้น พึงไปโดยตั้งใจว่า เราจะกลับมาภายใน ๗ วัน

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ถ้าไม่ตั้งใจเช่นนั้นแล้วออกเดินทางล่วงอุปจารสีมา เป็นผู้ขาดพรรษาทีเดียว”

คำว่า ภณฺฑกำ (สิ่งของ) คือ จีวร

คำว่า ปหิณนฺติ (ย่อมส่งไป) หมายความว่า ย่อมส่งไปด้วยกรรมมีการซักจีวรเป็นต้น

ในคำว่า สมฺปาปุณิตุ๎ น สกฺโกติ, วฏฺฏติ (ถ้าไม่สามารถจะมาถึงได้ ก็ควร) อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ถ้าภิกษุไปวัดใกล้เคียงโดยดำริว่าเราจะกลับในวันนี้ แล้วกลับมาอีก [ตามที่ตั้งใจ] ได้รับอรุณในระหว่างทาง ไม่ชื่อว่าพรรษาขาด และไม่ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะขาดราตรี”

ประโยคว่า อาจริยํ ปสฺสิสฺสามีติ ปน คนฺตุ๎ ลภติ (ไปได้โดยคิดว่าเราจะเยี่ยมอาจารย์) หมายความว่า ไปได้ด้วยสัตตาหกรณียกิจ โดยดำริว่าเราจะเยี่ยมอาจารย์หรืออุปัชฌาย์ที่แม้จะไม่เจ็บป่วย

ประโยคว่า สเจ ปน นํ อาจริโย อชฺช มา คจฺฉาติ วทติ, วฏฺฏติ (ถ้าอาจารย์กล่าวกะภิกษุนั้นว่า เธออย่ากลับไปในวันนี้ ควรอยู่) หมายความว่า ถ้าอาจารย์หรืออุปัชฌาย์กล่าวกะภิกษุผู้ไปเยี่ยมด้วยสัตตาหกรณียกิจอย่างนี้ แล้วจะกลับมาอีกภายใน ๗ วันว่า เธออย่ากลับไปในวันนี้ ควรอยู่ คือไม่ต้องอาบัติเพราะล่วง ๗ วัน แต่พึงทราบว่าขาดพรรษา เพราะล่วง ๗ วันในภายนอกอาวาส

คำอธิบายเรื่องเมื่อมีอันตรายไม่ต้องอาบัติแต่พรรษาขาด

๒๐๑. ประโยคว่า สเจ ทูรํ คโต โหติ, สตฺตาหวาเรน อรุโณ อุฏฺฐาเปตพฺโพ (ถ้าภิกษุไปหมู่บ้านไกล ก็พึงรับอรุณในวัดโดยวาระ ๗ วัน) นี้ แสดงความหมายว่า เมื่อมีเหตุแห่งการขาดพรรษา ควรไปด้วยสัตตาหกรณียกิจ

[ถ้าต้องออกเดินทางภายในพรรษาด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งมีกิจนิมนต์เป็นต้น ก็ควรอยู่ภายนอก ๖ วัน แล้วกลับมาวัดในวันที่ ๗ ก่อนอรุณขึ้น เมื่อรับอรุณในวัดแล้วจึงออกเดินทางอีกได้ การออกเดินทางภายใน ๗ วันในระหว่างพรรษานี้เรียกในปัจจุบันว่า สัตตาหะไป]

คำอธิบายเรื่องการจำพรรษาในหมู่โคต่างเป็นต้น

๒๐๓. ประโยคว่า อิธ วสฺสํ อุเปมีติ ติกฺขตฺตุ วตฺตพฺพํ (พึงกล่าว ๓ ครั้งว่า อิธ วสฺสํ อุเปมิ) หมายความว่า ภิกษุไม่พึงกล่าวว่า อิมสฺมึ วิหาเร (ในอาวาสนี้) แต่กล่าวว่า อิธ วสฺสํ อุเปมิ (จำพรรษาในที่นี้) เพราะหมู่เกวียนมิใช่อาวาส

ประโยคว่า สตฺเถ ปน วสฺสํ อุปคนฺตุ น วฏฺฏติ (แต่ไม่ควรเข้าพรรษาในหมู่เกวียน) หมายความว่า ไม่ควรเข้าพรรษาโดยเปล่งวาจาว่า อิธ วสฺสํ อุเปมิ เพราะไม่มีกุฏีเป็นต้น [ในหมู่เกวียน] แต่พึงเข้าพรรษาโดยทำความตั้งใจเท่านั้น

คำว่า วิปฺปกิรติ แปลว่า [หมู่เกวียน]แยกกันไปคนละทาง

ประโยคว่า ตีสุ ฐาเนสุ นตฺถิ วสฺสจฺเฉเท อาปตฺติ (ไม่ต้องอาบัติเพราะขาดพรรษาใน ๓ สถาน) หมายความว่า ภิกษุผู้เดินทางกับพวกโคต่าง หมู่เกวียน และเรือ ไม่ต้องอาบัติ ส่วนภิกษุผู้เดินทางแยกจาก ๓ สถานเหล่านั้น จะต้องอาบัติและจะปวารณาไม่ได้

คำอธิบายเรื่องสถานที่ไม่ควรจำพรรษา

๒๐๔. ในคำว่า เสยฺยถาปิ ปิสาจิลฺลิกา (เหมือนปีศาจ) คำว่า ปิสาจิลลิกา คือ ปีศาจนั้นแหละ [โดยลง อิลฺลิก ปัจจัยท้าย ปิสาจ ศัพท์ในอรรถสกัตถ์]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “ปิสาจิลลิกา คือ ลูกปีศาจ”

คำว่า ปวิสนทฺวารํ โยเชตฺวา (ติดประตูสำหรับเข้าออก) หมายความว่า ติดประตูที่มีบานประตู

คำว่า ปญฺจนฺนํ ฉทนานํ (เครื่องมุง ๕ ชนิด) คือ เครื่องมุง ๕ ชนิดอันได้แก่ หญ้า ใบไม้ อิฐ ศิลา และปูน พึงทราบคำนี้กล่าวไว้โดยระบุส่วนมาก เพราะทรงอนุญาตการจำพรรษาในกุฏีที่มีกระดานมุงบังบนต้นไม้เป็นต้น

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พระดำรัสว่า น ภิกฺขเว อเสนาสนิเกน วสฺสํ อุปคนฺตพฺพํ

(ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่มีเสนาสนะไม่พึงจำพรรษา) ห้ามเฉพาะการเข้าพรรษาโดยเปล่งวาจา มิใช่หมายถึงการเข้าพรรษาโดยทำความตั้งใจ”

ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า “ภิกษุผู้ไม่มีเสนาสนะไม่ควรทำความตั้งใจในการเข้าพรรษาในที่อื่นจากเรือเป็นต้น เพราะพระพุทธองค์ตรัสความนั้นโดยทั่วไปในพระบาลี” อีกทั้งพระอรรถกถาจารย์ได้ย้ำความนั้นในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายทุติยปาราชิกว่า

วสฺสำ อุปคจฺฉนฺเตน หิ นาลกปฏิปทำ ปฏิปนฺเนนปิ ปญฺจนฺนำ ฉทนานำ อญฺญตเรน ฉนฺเนเยว สทฺวารพนฺเธ เสนาสเน อุปคนฺตพฺพำ. ตสฺมา วสฺสกาเล สเจ เสนาสนำ ลภติ, อิจฺเจตำ กุสลำ. โน เจ ลภติ, หตฺถกมฺมำ ปริเยสิตฺวาปิ กาตพฺพำ. หตฺถกมฺมำ อลภนฺเตน สามมฺปิ กาตพฺพำ, น เตฺวว อเสนาสนิเกน วสฺสำ อุปคนฺตพฺพำ.[๒๓๒]

“ภิกษุผู้จะเข้าพรรษา แม้เป็นผู้ปฏิบัตินาลกปฏิปทา พึงจำพรรษาในเสนาสนะที่มีประตู มุงด้วยเครื่องมุงอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาเครื่องมุง ๕ ชนิด ดังนั้น ถ้าหาเสนาสนะได้ในฤดูฝน ก็เป็นการดี แต่ถ้าหาไม่ได้ ควรสร้างเสนาสนะแม้โดยแสวงหาหัตถกรรม ภิกษุผู้หาหัตถกรรมไม่ได้ พึงสร้างเสนาสนะเอง ภิกษุผู้ไม่มีเสนาสนะ ไม่พึงเข้าพรรษาโดยแท้”

อันที่จริง การห้ามเข้าพรรษานี้ด้วยพระดำรัสว่า น ภิกฺขเว อเสนาสนิเกน วสฺสำ อุปคนฺตพฺพำ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่มีเสนาสนะไม่พึงเข้าพรรษา) มิใช่หมายถึงการเข้าพรรษาในเรือ หมู่เกวียน และคอกวัว เพราะพระพุทธองค์ทรงอนุญาตการเข้าพรรษาโดยเฉพาะในเรือเป็นต้น ด้วยพระดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว นาวาย วสฺสำ อุปคนฺตุำ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตให้เข้าพรรษาในเรือ) เมื่อมีเสนาสนะหรือไม่ก็ตาม ดังนั้น จึงเข้าพรรษาในเรือเป็นต้นได้ ด้วยความตั้งใจ[ในการเข้าพรรษา] ถึงแม้จะไม่มีเสนาสนะก็ตาม

เตียงที่เจาะขาเตียงยาวในท่ามกลางแล้วใส่ลิ่มเข้าไป ชื่อว่า ฏังกิตมัญจะ เตียงชนิดนั้นไม่มีส่วนบนและส่วนล่าง แม้จะพลิกอีกด้านหนึ่งก็เหมือนกัน ชาวบ้านมักวางเตียงเช่นนั้นไว้ที่สุสานและเทวสถาน

อีกอย่างหนึ่ง เรือนที่สร้างขึ้นโดยปูลาดหินก้อนหนึ่งบนหิน ๔ ก้อน ชื่อว่า **ฏังกิต-มัญจะ**

จบ คำอธิบายเรื่องสถานที่ไม่ควรจำพรรษา

คำอธิบายเรื่องการตั้งกติกาไม่เป็นธรรม

๒๐๕. ประโยคว่า ตสฺสา ลกฺขณํ มหาวิภงฺเค วุตฺตํ หมายถึง ลักษณะของกติกาที่ไม่ชอบธรรม ซึ่งแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายจตุตถปาราชิกว่า

โย อิมมฺหา อาวาสา ปฐมํ ปกฺกมิสฺสติ, ตํ มยํ อรหาติ ชานิสฺสาม.[๒๓๓]

"ภิกษุใดจักออกจากอาวาสนี้ก่อน พวกเราจักทราบภิกษุนั้นว่าเป็นพระอรหันต์"

กติกาที่ไม่ชอบธรรมจะปรากฏต่อไปในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายเสนาสนขันธกะ

คำอธิบายเรื่องปรับอาบัติทุกกฏเพราะรับคำ

๒๐๗. พระบรมศาสดาตรัสว่า ตสฺส ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปุริมิกา จ น ปญฺญายติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย วันจำพรรษาต้นของภิกษุนั้นไม่ปรากฏ) เพราะในการจำพรรษาในอาวาสสองแห่งในสีมาต่างกัน เมื่อเขาดำริว่าเราจะจำพรรษาในวัดที่ ๒ การถือเอาเสนาสนะครั้งแรก ย่อมสงบลง เมื่อดำริอีกว่าเราจะจำพรรษาในวัดแรก การถือเอาเสนาสนะที่ ๒ ย่อมสงบลง

ท่านกล่าวว่า ตสฺส ตสฺส ปฏิสฺสเว ทุกฺกฏํ (ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะรับคำนั้น) เพราะเมื่อมีการรับคำ ก็จะต้องอาบัติทุกกฏ เนื่องจากทำให้คลาดเคลื่อนในภายหลัง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตญฺจ โข ฯเปฯ ปจฺฉา วิสังวาทนปจฺจยา (มีปฏิสสวทุกกฏนั้น เพราะภิกษุผู้มีจิตบริสุทธิ์ในเบื้องต้นทำให้คลาดเคลื่อนในภายหลัง)

[คำว่า ปฏิสฺสว ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + อ ปัจจัย ในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิสฺสวนํ ปฏิสฺสโว คำนี้แปลตามศัพท์ว่า การฟังเฉพาะหน้า หมายถึง การรับคำนั่นเอง ดังอุทาหรณ์ว่า สาธูติ ปฏิสุณิตฺวา (รับคำว่า ดีละ)

ภิกษุไม่ต้องอาบัติเพราะการรับคำ แต่ต้องอาบัติเพราะทำตามที่รับคำไม่ได้ การต้องอาบัติเพราะไม่รักษาสัญญาเช่นนี้เป็นอาบัติทุกกฏ เพราะไม่มีเจตนาจะกล่าวมุสาวาท]

คำว่า อกรณีโย (ไม่มีกิจจำเป็น) คือ ไม่มีกิจจำเป็นด้วยสัตตาหกรณียกิจ

คำว่า สกรณีโย (มีกิจจำเป็น) คือ มีกิจจำเป็นด้วยสัตตาหกรณียกิจ

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธองค์จึงไม่ตรัสว่า สตฺตาหกรณียเน อกรณีโย สกรณีโย (ไม่มีกิจจำเป็น มีกิจจำเป็น ด้วยสัตตาหกรณียกิจ)

ตอบว่า : เพราะเมื่อตรัสว่า อกรณีโย ก็ทราบว่าเป็นกิจที่จำเป็นและไม่จำเป็นด้วยสัตตาหกรณียกิจ

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดในวาระทั้ง ๒ ว่า สตฺตาหกรณียเน ปกฺกมติ (ย่อมหลีกไปด้วยสัตตาหกรณียกิจ) จึงไม่ตรัสพระดำรัสอย่างนี้ว่า สกรณีโย ปกฺกมติ (มีกิจจำเป็นจึงหลีกไป)

ตอบว่า : เมื่อไม่ตรัสว่า สตฺตาหกรณียเน ตรัสเพียงว่า สกรณีโย ปกฺกมติ [แสดงว่า]ไม่อาจกล่าวว่า ภิกษุผู้หลีกไปนั้น อยู่นานเกิน ๗ วันภายนอกอาราม พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สตฺตาหกรณียเน ปกฺกมติ เมื่อตรัสอย่างนี้ [แสดงว่า]กล่าวได้ว่าภิกษุนั้นอยู่นานเกิน ๗ วันภายนอกอาราม เพราะประกอบใช้ศัพท์ว่า ๗ วัน

ในที่นี้ สี่วาระแรกหมายถึงการหลีกไปโดยไม่คิดว่าจะกลับอีก ในบรรดาวาระเหล่านั้น สองวาระแรกหมายถึงภิกษุผู้ไม่เข้าพรรษา สองวาระหลังหมายถึงภิกษุผู้เข้าพรรษา สองวาระอื่นจากนั้นหมายถึงการหลีกไปโดยคิดว่าจะกลับอีก

ในวาระเหล่านั้น วาระแรกกล่าวไว้เพื่อแสดงการขาดพรรษาของภิกษุผู้ไปด้วยสัตตาหกรณียกิจแล้ว อยู่นานเกิน ๗ วันภายนอกอาราม แม้คิดว่าจะกลับมาอีกก็ตาม วาระที่ ๒ กล่าวไว้เพื่อแสดงการไม่ขาดพรรษาของภิกษุผู้ไปตามนัยนั้น แล้วกลับภายใน ๗ วัน

วาระนี้ คือ โส สตฺตาหํ อนาคตาย ปวารณาย สกรณีโย ปกฺกมติ (ภิกษุนั้นมีกิจจำเป็น หลีกไปอยู่เมื่อยังไม่ถึงวันปวารณา ๗ วัน) กล่าวไว้เพื่อแสดงการไม่ขาดพรรษาของภิกษุผู้ออกเดินทาง จำเดิมแต่วันขึ้น ๙ ค่ำ [เดือน ๑๑] แม้จะอยู่นานเกิน ๗ วัน ภายนอกอารามก็ตาม

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ภิกษุผู้ออกเดินทางจำเดิมแต่วันขึ้น ๙ ค่ำ จะออกเดินทางได้เมื่อมีกิจที่จำเป็นเท่านั้น ถ้าไม่มีกิจจำเป็นจะออกเดินทางไม่ได้ เพราะไม่ตรัสวาระที่ ๒ ว่า อกรณีโย ปกฺกมติ (ภิกษุไม่มีกิจจำเป็น หลีกไปอยู่)

วาระ ๗ เหล่านี้ตรัสขึ้นหมายเฉพาะภิกษุผู้ทำอุโบสถภายนอกอาราม วาระ ๗ เหล่าอื่น หมายเฉพาะภิกษุผู้ทำอุโบสถ หลังจากไปภายในอารามแล้ว จึงควรทราบความแตกต่างของวาระเหล่านั้นอย่างนี้ว่า พระบรมศาสดาตรัสไว้ ๑๖ วาระ โดยหมายถึงภิกษุผู้เข้าพรรษาแรก หลังจากนั้นได้ตรัสไว้ ๑๖ วาระนั้น โดยหมายถึงภิกษุผู้เข้าพรรษาหลัง

ท่านกล่าวว่า โส ตทเหว อกรณีโยติอาทีสุ (ในพระดำรัสว่า โส ตทเหว อกรณีโย เป็นต้น) เพื่อแสดงรวบรวมข้อความที่กล่าวแล้วด้วยวาระทั้งหมดนี้

ประโยคว่า โก ปน วาโท ทฺวีหตีหํ วสิตฺวา อนฺโตสตฺตาเห นิวตฺตนฺตสฺส (จะป่วยกล่าวไปไย สำหรับภิกษุผู้จำพรรษาสองสามวันแล้ว ออกเดินทางแล้วกลับมาภายใน ๗ วัน) หมายความว่า จะป่วยกล่าวไปไย คือมิต้องกล่าวอะไร สำหรับภิกษุผู้จำพรรษาแล้ว พำนักอยู่[ในอาวาส]สองสามวัน ออกเดินทางด้วยสัตตาหกรณียกิจ แล้วจึงกลับมาในระหว่าง ๗ วัน

ประโยคว่า อสติยา ปน วสฺสํ น อุเปติ (แต่ไม่เข้าพรรษาเพราะระลึกไม่ได้) หมายความว่า ไม่เข้าพรรษาโดยเปล่งวาจาว่า อิมสฺมึ วิหาเร อิมํ เตมาสํ วสฺสํ อุเปมิ.

คำว่า โกมุทิยา จาตุมาสินิยา (ในวันเพ็ญเดือน ๑๒ ที่มีดอกกุมุท) หมายถึง วันเพ็ญเดือน ๑๒ เพราะวันเพ็ญเดือน ๑๒ เรียกว่า โกมุที เนื่องจากมีดอกกุมุท และเรียกว่า จาตุมาสินี เพราะเป็นเดือนสุดท้ายของเดือนฤดูฝน ๔ เดือน โดยแท้จริงแล้ว ดอกกุมุทบานสะพรั่งในกาลนั้น จึงเรียกว่า โกมุทา (กลุ่มดอกกุมุท) ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า กุมุทานํ สมูโห โกมุทา (กลุ่มดอกกุมุท) หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า กุมุทานิ เอว โกมุทา (ดอกกุมุทนั้นแหละ)

และเรียกว่า โกมุที (มีดอกกุมุท) เพราะเป็นเดือนที่มีดอกกุมุท ความหมายก็คือ เป็นเดือนที่มีดอกกุมุทบานสะพรั่ง

[คำว่า โกมุที มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีกลุ่มดอกกุมุท = กุมุทานำ สมูโห โกมุทา (กุมุท ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสมูหตัทธิต) โกมุทา เอตฺถ อตฺถีติ โกมุที (โกมุท ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- มีดอกกุมุท = กุมุทานิ เอว โกมุทา (กุมุท ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต) โกมุทา เอตฺถ อตฺถีติ โกมุที (โกมุท ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)]

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องปรับอาบัติทุกกฏเพราะรับคำ

จบ คำอธิบายวัสสูปนายิกขันธกะ

---

๔. ปวารณาขันธกะ

คำอธิบายเรื่องอยู่จำพรรษาไม่ผาสุก

๒๐๙. ในปวารณขันธกะ **อาลาปะ** คือ การพูดก่อน (การทักทาย)

สัลลาปะ คือ การพูดคล้อยตามโดยกล่าวและกล่าวตอบ

[คำว่า อาลาป มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฐมํ ลาโป อาลาโป (อา อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ก่อน)

คำว่า สลฺลาป มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺ ลาโป สลฺลาโป (สํ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า สม่ำเสมอ, คล้อยตาม)]

คำว่า ปิณฺฑาย ปฏิกฺกเมยฺย (พึงกลับจากบิณฑบาต) หมายความว่า พึงเที่ยวไปในหมู่บ้านเพื่อบิณฑบาตแล้วกลับมา

ประโยคว่า อวกฺการปาตึ โธวิตฺวา อุปฏฺฐาเปยฺย (ล้างภาชนะสำหรับถ่ายบิณฑบาตแล้วจัดไว้) หมายความว่า พึงล้างภาชนะที่เหมือนผอบภาชนะหนึ่งแล้วจัดไว้ เพื่อถ่ายบิณฑบาตที่เกินมา ภาชนะที่เหมือนผอบ ชื่อว่า สมุคคปาติ

คำว่า อปฺปหริเต (ในที่ปราศจากหญ้า) หมายความว่า ในที่ไม่มีหญ้างอกขึ้น ความหมายก็คือ เป็นที่ไม่มีหญ้าที่จะตายเพราะการทิ้งบิณฑบาต บทนี้รวบรวมที่ซึ่งไม่มีหญ้า ป่าชัฏที่มีพงหญ้า และพงหญ้าที่หญ้าจะไม่ตาย แม้จะทิ้งบิณฑบาตมากเท่าเล่มเกวียนก็ตาม ที่จริงแล้ว บทนี้กล่าวไว้เพื่อรักษาภูตคามสิกขาบท

คำว่า อปาณเก (อันปราศจากตัวสัตว์) คือ [ในน้ำ]อันปราศจากตัวสัตว์ หรือในห้วงน้ำอันปราศจากตัวสัตว์ที่ควรจะตายเพราะทิ้งบิณฑบาตลงเนื่องจากสัตว์เล็กจะตายถ้าน้ำน้อยเกิดขุ่นขึ้นเพราะทิ้งบิณฑบาตลง มิใช่สัตว์เล็กในสระน้ำใหญ่เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว คำนี้กล่าวไว้เพื่อรักษาสัตว์เล็ก

คำว่า โอปิลาเปยฺย (พึงเททิ้ง) หมายความว่า พึงทำให้จมลง

คำว่า วจฺจฆฏึ แปลว่า หม้อน้ำชำระ

คำว่า ริตฺตํ แปลว่า ว่างเปล่า

คำว่า ตุจฺฉํ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ริตฺตํ นั้นนั่นเอง

คำว่า อวิสยฺหํ (ไม่สามารถ) หมายความว่า เป็นสิ่งที่ยกขึ้นไม่ไหว คือเป็นของหนักยิ่ง

คำว่า หตฺถวิกาเรน แปลว่า ด้วยการกวักมือ

การยกด้วยมือ[ของคนหลายคน] ชื่อว่า หัตถวิลังฆนะ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า หตฺถุกฺเขปเกน (ด้วยการยกด้วยมือ)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า หัตถวิลังฆกะ (ด้วยมือที่ช่วยกันยก) เพราะเป็นมือที่ช่วยกันยกขึ้น, [พึงยกขึ้นวาง]ด้วยมือที่ช่วยกันยกนั้น หมายความว่า ด้วยมือที่ประสานกัน โดยแท้จริงแล้ว คนสองคนที่ยื่นมือเข้าหากัน วางของลงบนมือทั้งสองแล้วช่วยกันยกขึ้น ชื่อว่ายกขึ้นด้วยมือที่ประสานกัน

[คำว่า หตฺถวิลงฺฆก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การยกด้วยมือ = วิลงฺฆนํ วิลงฺโฆ, วิลงฺโฆ เอว วิลงฺฆโก, หตฺเถหิ วิลงฺฆโก หตฺถวิลงฺฆโก (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- มือที่ช่วยกันยก = วิลงฺเฆติ เทสนฺตรํ ปาเปติ เอเตนาติ วิลงฺฆโก, หตฺโถ เอว วิลงฺฆโก หตฺถวิลงฺฆโก (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า ติตฺถิยสมาทานํ (ข้อประพฤติของเดียรถีย์) หมายความว่า [มูควัตร]อันเดียรถีย์พึงสมาทาน

มูควัตร คือ ความประพฤติเหมือนคนใบ้ โดยไม่พูดจาสั่งสอนกัน]

จบ คำอธิบายเรื่องอยู่จำพรรษาไม่ผาสุก

คำอธิบายเรื่องประเภทแห่งปวารณา

๒๑๒. พระดำรัสว่า เทฺวมา ภิกฺขเว ปวารณา จาตุทฺทสิกา จ ปนฺนรสิกา จ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย วันปวารณานี้มี ๒ วัน คือ วัน ๑๔ ค่ำ และวัน ๑๕ ค่ำ) หมายความว่า พึงทราบวันปวารณา ๓ วันเหล่านี้ คือ

๑. วันเพ็ญเดือน ๑๑ ของภิกษุผู้จำพรรษาแรก

๒. วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ หรือวันเพ็ญเดือน ๑๒ ของภิกษุเหล่านั้นที่ถูกเบียดเบียนโดยภิกษุผู้ก่อความบาดหมางกันแล้วเลื่อนวันปวารณา

๓. วันเพ็ญเดือน ๑๒ ของภิกษุผู้จำพรรษาหลัง

แม้ข้อนี้ก็เป็นธรรมเนียมปกติ แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำก่อนวันเพ็ญเดือนกัตติกะทั้งสอง [คือ เดือน ๑๑ และเดือน ๑๒]

[ข้อความว่า “เหตุอันจำเป็นเช่นนั้น” หมายความว่า ถ้าวันอุโบสถเป็นวันขึ้น ๑๔ ค่ำของภิกษุเจ้าถิ่น แต่ภิกษุอาคันตุกะที่มาจากต่างรัฐนับว่าเป็นวันเพ็ญ ถ้าภิกษุเจ้าถิ่นมีมากกว่า ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น ถ้าทั้งสองฝ่ายมีจำนวนเท่ากัน ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น ถ้าภิกษุเจ้าถิ่นมีน้อยกว่าก็พึงประพฤติตามภิกษุอาคันตุกะ

ข้อความว่า “ควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำก่อนวันเพ็ญเดือนกัตติกาทั้งสอง” หมายความว่า ภิกษุผู้จำพรรษาแรกควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำเดือน ๑๑ ส่วนภิกษุผู้จำพรรษาหลังควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำเดือน ๑๒]

ด้วยเหตุดังกล่าว ภิกษุในวัดมหาวิหารจึงปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำแล้วให้กายสามัคคีในวันเพ็ญ อีกทั้งไปดูงานฉลองที่เจติยคิรี (ภูเขาเจติยบรรพต) ในวัน ๘ ค่ำ ข้อนี้ย่อมมีแก่ภิกษุผู้ประสงค์จะปวารณาในวัน ๑๔ ค่ำเท่านั้น

[เดือนกัตติกะแบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑. ปุพพกัตติกะ เดือนกัตติกะต้น คือ เดือน ๑๑ มีชื่ออื่นว่า เดือนอัสสยุชะ

๒. ปัจฉิมกัตติกะ เดือนกัตติกะปลาย คือ เดือน ๑๒ มีชื่ออื่นว่า เดือนกัตติกะ

เดือนในสมัยพุทธกาลมี ๑๒ เดือน เริ่มตั้งแต่เดือน ๕ ในราวเดือนเมษายนที่เริ่มเปลี่ยนเป็นปีใหม่ในช่วงสงกรานต์ (สงฺกฺรานฺต = ย้ายปี) คือ

๑. เดือนจิตตะ เดือน ๕
๒. เดือนเวสาขะ เดือน ๖
๓. เดือนเชฏฐะ เดือน ๗
๔. เดือนอาสาฬหะ เดือน ๘
๕. เดือนสาวณะ เดือน ๙
๖. เดือนโปฏฐปทะ เดือน ๑๐
๗. เดือนอัสสยุชะ เดือน ๑๑
๘. เดือนกัตติกะ เดือน ๑๒
๙. เดือนมาคสิระ เดือน ๑
๑๐. เดือนผุสสะ เดือน ๒
๑๑. เดือนมาฆะ เดือน ๓
๑๒. เดือนผัคคุณะ เดือน ๔

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

จิตฺโต เวสาขเชฏฺจา จา- สาฬฺโห ทฺวีสุ จ สาวโณ
โปฏฺจปทสฺสยุชา จ มาสา ทฺวาทส กตฺติโก.
มาคสิโร ตถา ผุสฺโส กเมน มาฆ-ผคฺคุณา
กตฺติกสฺสยุชา มาสา ปจฺฉิม-ปุพฺพกตฺติกา.[๒๓๔]

“เดือน ๑๒ ตามลำดับ คือ จิตฺต (เดือน ๕) เวสาข (เดือน ๖) เชฏฺจ (เดือน ๗) อาสาฬฺห (เดือน ๘) คำนี้เป็นไปในลิงค์ทั้งสอง [คือ อาสาฬฺโห และ อาสาฬฺหี] สาวณ (เดือน ๙) โปฏฺจปท (เดือน ๑๐) อสฺสยุช (เดือน ๑๑) กตฺติก (เดือน ๑๒) มาคสิร (เดือน ๑) ผุสฺส (เดือน ๒) มาฆ (เดือน ๓) ผคฺคุณ (เดือน ๔) เดือนกัตติกะและเดือนอัสสยุชะ ชื่อว่า เดือนกัตติกะปลาย (ปัจฉิมกัตติกะ) และเดือนกัตติกะต้น (ปุพพกัตติกะ)”

ในคัมภีร์กังขาวิตรณีสุตตันตวัณณนาว่า

จิตฺโต เวสาโข เชฏฺโฐ จ อาสาฬฺโห สาวโณปิ จ
ปุพฺพุตฺตรภทฺทปโท อสฺสยุโช จ กตฺติโก
มาคสิโร ผุสฺโส มาโฆ ผคฺคุโณติ ทุเว ทส.[๒๓๕]

"เดือน ๑๒ คือ จิตฺต (เดือน ๕) เวสาข (เดือน ๖) เชฏฺฐ (เดือน ๗) อาสาฬฺห (เดือน ๘) สาวณ (เดือน ๙) เดือนที่ประกอบด้วยดาวภัททปทะดวงหน้าและดวงหลัง (เดือน ๑๐) อสฺสยุช (เดือน ๑๑) กตฺติก (เดือน ๑๒) มาฆสิร (เดือน ๑) ผุสฺส (เดือน ๒) มาฆ (เดือน ๓) ผคฺคุณ (เดือน ๔)"]

คำอธิบายเรื่องว่าด้วยการให้มอบปวารณา

๒๑๓. ประโยคว่า สเจ ปน วุฑฺฒตโร โหติ (ถ้าเป็นผู้แก่กว่า) หมายความว่า ถ้าภิกษุผู้มอบปวารณา เป็นผู้แก่กว่า

คำว่า เตน จ ภิกฺขุนา (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุผู้มอบปวารณา

คำอธิบายการไม่ต้องอาบัติ ๑๕ ข้อของภิกษุผู้ปวารณาแล้ว

๒๒๒. ในเรื่องปันนรสกะ พระดำรัสว่า ปวาริตมตฺเต (สักว่าปวารณาแล้ว) คือ ในกาลที่ถัดจากปวารณา

พระดำรัสว่า อวุฏฺฐิตาย ปริสาย (เมื่อบริษัทยังไม่ลุกขึ้น) หมายความว่า เมื่อบริษัทปวารณาแล้วพูดคุยกันอยู่ในภายหลัง

พระดำรัสว่า เอกจฺจาย วุฏฺฐิตาย (เมื่อบริษัทบางส่วนลุกขึ้นแล้ว) หมายความว่า เมื่อบริษัทบางส่วนนั่งอยู่ตามปกติ ส่วนบริษัทบางส่วนกลับไปที่ของตน

พระดำรัสว่า ปุน ปวาเรตพฺพำ (พึงปวารณาซ้ำ) หมายความว่า ภิกษุทั้งหมดพึงประชุมกันแล้วปวารณาซ้ำ

พระดำรัสว่า อาคจฺฉนฺติ สมสมา, เตสํ สนฺติเก ปวาเรตพฺพํ (มีภิกษุเจ้าถิ่นพวกอื่นที่มีจำนวนเท่ากันมาถึง พึงปวารณาในสำนักของภิกษุเหล่านั้น) หมายความว่า พึงปวารณาในสำนักของภิกษุที่นั่งแล้ว โดยไม่ต้องนิมนต์ภิกษุผู้กลับไปแล้วอีก

พระดำรัสว่า สพฺพาย วุฏฺฐิตาย ปริสาย อาคจฺฉนฺติ สมสมา, เตสํ สนฺติเก ปวาเรตพฺพํ (เมื่อบริษัททั้งหมดลุกขึ้นแล้ว มีภิกษุเจ้าถิ่นพวกอื่นที่มีจำนวนเท่ากันมาถึง พึงปวารณาในสำนักของภิกษุเหล่านั้น) หมายความว่า ถ้าภิกษุทั้งหมดลุกไปแล้วและไม่อาจนิมนต์ให้ประชุมได้ ควรนิมนต์ภิกษุบางรูปให้ประชุมกันแล้วปวารณา ไม่ชื่อว่าเป็นวรรค เพราะมิใช่สังฆกรรมที่ควรทำโดยตั้งญัตติก่อน

แม้อุโบสถก็มีนัยเดียวกัน

[คำว่า สมสมา แปลตามศัพท์ว่า สม่ำเสมอกัน คือ มีจำนวนเท่ากัน โดยทั่วไปศัพท์ซ้ำกันในลักษณะเช่นนี้มักแสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิมที่เรียกว่า อติสยัตถะ มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า สมา จ เต สมา จาติ สมสมา ดังคำว่า

- ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) = ทุกฺขญฺจ ตำ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขำ.
- รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปญฺจ ตำ รูปญฺจาติ รูปรูปำ.
- ราชราช (พระจักรพรรดิราช) = ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช.
- เทวเทว (อดิเทพ) = เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว.
- ปทฏฺฐาน (เหตุใกล้) = ปทญฺจ ตำ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานำ.
- มโนวิญฺญาณ (มโนวิญญาณ) = มโน จ โส วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณำ.

คัมภีร์มหาวรรคภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๔๓) แสดงรูปวิเคราะห์เป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า สมาเยว สมา สมสมา ดังคำว่า ทุกฺขเมว ทุกฺขำ ทุกฺขทุกฺขำ ส่วนคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๓๒๖) แสดงรูปวิเคราะห์ตติยาตัปปุริสสมาสว่า สเมน สมา สมสมา หรือ สมโต สมา สมสมา (ผู้เสมอกันโดยความเท่ากัน)]

คำอธิบายเรื่องการงดปวารณา

๒๓๗. ทิฏฐิ ๑๐ ที่เป็นไปตามนัยว่า ทานที่ให้แล้วไม่มี เป็นต้น ชื่อว่า มิจฉา-ทิฏฐิ

ทิฏฐิใดถือเอาที่สุดคือเที่ยงและขาดสูญตามนัยว่าเมื่อตายแล้วจะมีเหล่าสัตว์เกิดอีก หรือเมื่อตายแล้วจะไม่มีเหล่าสัตว์เกิดอีกเลย เป็นต้น ทิฏฐินั้นชื่อว่า อันตัคคาหิกา (ทิฏฐิที่ถือเอาที่สุด)

คำอธิบายเรื่องภิกษุผู้ก่อความบาดหมาง

๒๔๐. คำว่า จตุตฺเถ กเต สุณนฺติ (ถ้าทำอุโบสถที่ ๔ มีภิกษุผู้ก่อความบาดหมางนั้นมาฟังอยู่) หมายความว่า เมื่อทำอุโบสถที่ ๔ อันเป็นปันนรสีอุโบสถ ภิกษุผู้ก่อความบาดหมางมาฟังอยู่โดยคิดว่า เหล่าภิกษุจักงดปวารณาของพวกเรา

ประโยคว่า เอวัปิ เทฺว จาตุทฺทสิกา โหนฺติ (เมื่อเป็นอย่างนี้ สองอุโบสถย่อมเป็นจาตุททสี) หมายความว่า มีจาตุททสีสองวันกับด้วยอุโบสถที่ ๓

คำอธิบายเรื่องการเลื่อนปวารณา

๒๔๑. ท่านอธิบายว่า เอกสฺสปิ วเสน ทาตพฺโพ (ควรให้เลื่อนปวารณาโดยเนื่องด้วยภิกษุรูปเดียว) เพราะการเลื่อนปวารณานี้แม้จะให้แก่ภิกษุรูปเดียวก็จัดว่าให้แก่ภิกษุทั้งหมด

ประโยคว่า อาคนฺตุกา เตสํ เสนาสนํ คเหตุ ํ น ลภนฺติ (ภิกษุอาคันตุกะจะครอบครองเสนาสนะของภิกษุเหล่านั้นไม่ได้) หมายความว่า แม้ภิกษุผู้มีพรรษา ๖๐ จะมาอยู่ก็ครอบครองเสนาสนะของภิกษุเหล่านั้นไม่ได้

ประโยคว่า ปวาเรตฺวา ปน อนฺตราปิ จาริกํ ปกฺกมิตุ ํ ลภนฺติ (เมื่อปวารณาแล้วจะหลีกไปสู่ที่จาริกในระหว่างได้) หมายความว่า เมื่อกระทำเลื่อนปวารณาแล้ว ภิกษุผู้

ปรารถนาจะหลีกไปในระหว่าง[ที่ทำปวารณา] จะให้สงฆ์ประชุมกันแล้วปวารณาก็ได้

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่ายโดยพระบาลีและอรรถกถา

จบ คำอธิบายปวารณาขันธกะ

---

๕. จัมมขันธกะ

คำอธิบายเรื่องพระโสณโกฬิวิสะ

๒๔๒. ในจัมมขันธกะ คำว่า อุณฺณปาวารณํ แปลว่า ผ้าห่มที่ทำด้วยขนสัตว์

คำว่า วิหารปจฺฉายายํ (ณ ร่มเงาหลังวิหาร) หมายความว่า ณ ร่มเงาในชายคาวิหาร

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า “ณ ร่มเงาวิหารที่ทอดออกไป”

คำอธิบายเรื่องการบรรพชาของพระโสณโกฬิวิสะ

๒๔๓. พึงทราบข้อความพระบาลีจากคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระบาลี ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงอธิบายพระบาลีในที่นี้

ปาฐะว่า สีตวเน (ในสีตวัน) หมายความว่า ในป่าอันมีนามอย่างนี้ ได้ยินว่า มหาชนสร้างที่จงกรม ๕๐๐ แห่งตามลำดับในป่านั้น พระเถระถือเอาที่จงกรมอันเหมาะสมแก่ตนแล้วเจริญสมณธรรม ฝ่าเท้าของท่านผู้ปรารภความเพียรได้แตกออก เข่าและฝ่าเท้าแตกออกเพราะจงกรมด้วยเข่า จึงเกิดเป็นแผลขึ้น แม้พระเถระจะปรารภความเพียรอยู่อย่างนี้ ก็ไม่สามารถพบเห็นเพียงโอภาสนิมิต เมื่อท่านมีกายเมื่อยล้าด้วยความเพียร นั่งบนแผ่นศิลาท้ายที่จงกรม จึงเกิดความดำริขึ้น พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า อถ โข อายสฺมโต ฯเปฯ เพื่อแสดงความดำริของท่าน

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า อารทฺธวีริยา (ผู้ปรารภความเพียร) คือ ผู้มีความเพียรบริบูรณ์

ประโยคว่า น อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจติ (จิตไม่หลุดพ้นจากอาสวธรรมโดยไม่ยึดติด) หมายความว่า ท่านตัดสินว่า ถ้าเราเป็นอุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู หรือเนยย-

บุคคล จิตของเราพึงหลุดพ้นโดยแท้ เราคงจะเป็นปทปรมบุคคลอย่างแน่นอน เพราะจิตของเราไม่หลุดพ้นจากอาสวธรรม จึงดำริว่า สำวิชฺชนฺติ โข ปน (เรามีโภคทรัพย์ในสกุล) เป็นต้น

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า โภคา (โภคทรัพย์) ลงปฐมาวิภัตติที่มีอรรถทุติยาวิภัตติ

ปาฐะว่า ปาตุรโหสิ (ปรากฏขึ้นแล้ว) หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงรู้วาระจิตของพระเถระ ทรงดำริว่า พระโสณะนี้นั่งในที่ปฏิบัติธรรมที่สีตวัน เกิดความดำริขึ้นในวันนี้ เราจักไปขจัดความดำรินั้นแล้วแนะนำกรรมฐานอันอุปมาด้วยพิณทรงปรากฏขึ้นแล้วที่สีตวัน

ปาฐะว่า ปณฺณตฺเต อาสเน (บนอาสนะที่ปูลาดไว้) หมายความว่า เหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรมักจะปูลาดอาสนะตามที่หาได้ เพื่อเป็นที่ประทับนั่งของพระผู้มีพระภาคที่เสด็จมาประทานโอวาทในที่พำนักของตน แล้วจึงจะบำเพ็ญเพียร ถ้าหาอาสนะอื่นไม่ได้ ก็จะกองใบไม้เก่าแล้วปูผ้าสังฆาฏิทับไว้ แม้พระเถระก็ปูลาดอาสนะแล้วบำเพ็ญเพียร พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ปณฺณตฺเต อาสเน โดยระบุถึงข้อความนั้น

พระดำรัสว่า ตำ กึ มญฺญสิ (เธอสำคัญข้อนั้นอย่างไร) หมายความว่า พระศาสดาตรัสว่า ตำ กึ มญฺญสิ เพื่อแสดงอุปมาประดุจพิณว่า ภิกษุนี้ไม่จำเป็นจะต้องเจริญกรรมฐานชนิดอื่น เขาเป็นผู้เชี่ยวชาญศิลปะการดีดพิณ เมื่อตถาคตแสดงสิ่งที่ตนถนัด จักเข้าใจได้โดยพลัน

ความชำนาญในการดีดพิณ ชื่อว่า ความชำนาญในเสียงแห่งสายพิณ

อนึ่ง พระเถระเป็นผู้ชำนาญในเสียงแห่งสายพิณนั้น เพราะบิดามารดาของท่านดำริว่า ถ้าบุตรของเราศึกษาศิลปะชนิดอื่นจักลำบากกาย เขาจะศึกษาศิลปะนี้ได้โดยเพียงแต่นั่งบนอาสนะ จึงสนับสนุนให้เรียนศิลปะของนักดนตรี เขาชำนาญศิลปะของนักดนตรีทั้งหมดอันมีอาทิว่า

สตฺต สรา ตโย คามา มุจฺฉนา เอกวีสติ
ตานา เอกูนปญฺญาส อิจฺเจเต สรมณฺฑลา.[๒๓๖]

“เสียงพิณมี ๗ เสียง กลุ่มเสียงหลักมี ๓ เสียง เสียงสูงต่ำมี ๒๑ เสียง เสียงผสมมี ๔๙ เสียง เสียงทั้งหมดนี้ชื่อว่า สรมณฑล (กลุ่มเสียงดนตรี)”

[ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ได้นำข้อความข้างต้นมาจากคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกาย วีโณ-ปมสูตร[๒๓๗] เมื่อสืบค้นดูพบว่าต้นฉบับอยู่ในคัมภีร์สันสกฤตชื่อนารทศึกษา ดังหลักฐานในคัมภีร์นั้นว่า

สตฺต สรา ตโย คามา มุจฺฉนา เตฺวกวีสติ
ตานา เอกูนปญฺญาส อิจฺเจตํ สรมณฺฑลํ.[๒๓๘]

ข้อความที่นำมาอ้างไว้ในที่นี้ นำมาจากคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสัย (คำอธิบายคาถา ๑๓๑) แต่เนื่องจากสืบหาคัมภีร์นารทศึกษาไม่ได้ จึงมิได้อ้างข้อความจากสันสกฤตในเรื่องนี้ แต่ในพจนานุกรมสันสกฤตหลายฉบับ คือ ศัพทัสโตมมหานิธิ ศัพทสาคร และวาจัสปัตยะ กล่าวถึงชื่อว่า สฺวรมณฺฑลิกา (บาลีเป็น สรมณฺฑล), สฺวร (บาลีเป็น สร) มูรฺจฺฉนา (บาลีเป็น มุจฺฉนา) และ ตานา ไว้

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาฉบับฉัฏฐสังคีติ พร้อมกับฉบับมหาจุฬาฯ พบรูปว่า จานาเนกูนปญฺญาส โดยกล่าวถึง จาน ศัพท์ แต่ฉบับใบลานพม่าบางฉบับมีรูปว่า จานา เอกูนปญฺญาส บ้าง ตานา เอกูนปญฺญาส บ้าง ในที่นี้จึงใช้รูปว่า ตานา ตามต้นฉบับสันสกฤต

ระดับเสียงดนตรีของชาวอินเดียในสมัยพุทธกาลเรียกว่า สรมณฑล แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้

๑. เสียงพิณ (สระ) มี ๗ เสียง คือ เสียงโค (อุสภะ) เสียงม้า (เธวตะ) เสียงนกยูง (ฉัชชะ) เสียงแพะ (คันธาระ) เสียงนกกระเรียน (มัชฌิมะ) เสียงนกดุเหว่า (ปัญจมะ) และเสียงช้าง (นิสาทะ)

๒. กลุ่มเสียงหลัก (คามะ) มี ๓ เสียง คือ

- มีเสียงนกยูงเป็นหลัก (ฉัชชคามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงนกยูง เสียงแพะ ฯลฯ

- มีเสียงนกกระเรียนเป็นหลัก (มัชฌิมคามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงนกกระเรียน เสียงนกดุเหว่า ฯลฯ

- มีเสียงแพะเป็นหลัก (คันธารคามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงแพะ เสียงนกกระเรียน ฯลฯ

๓. เสียงสูงต่ำ (มุจฉนา) มี ๒๑ เสียง คือ เสียงสูงต่ำของเสียง ๗ เสียงในกลุ่มเสียงหลัก ๓ เสียง

๔. เสียงผสม (ตานา) มี ๔๙ เสียง โดยผสมเสียง ๗ เสียงเข้าด้วยกัน (๗ x ๗ = ๔๙)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๓๑-๓๔) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

สรา สตฺต ตโย คามา เจกวีสติ มุจฺฉนา
ตานา เอกูนปญฺญาส อิจฺเจตํ สรมณฺฑลํ.

“เสียงพิณมี ๗ เสียง กลุ่มเสียงหลักมี ๓ เสียง เสียงสูงต่ำมี ๒๑ เสียง เสียงผสมมี ๔๙ เสียง เสียงทั้งหมดนี้ชื่อว่า สรมณฑล (กลุ่มเสียงดนตรี)”

อุสโภ เธวโต เจว ฉชฺชคนฺธารมชฺฌิมา
ปญฺจโม จ นิสาโทติ สตฺเตเต คทิตา สรา.

“เสียงโค (อุสภะ) เสียงม้า (เธวตะ) เสียงนกยูง (ฉัชชะ) เสียงแพะ (คันธาระ) เสียงนกกระเรียน (มัชฌิมะ) เสียงนกดุเหว่า (ปัญจมะ) และเสียงช้าง (นิสาทะ) เสียงทั้ง ๗ เหล่านี้เรียกว่า เสียงพิณ (สระ)”

นทนฺติ อุสภํ คาโว ตุรคา เธวตํ ตถา
ฉชฺชํ มยูรา คนฺธาร- มชา โกญฺจา จ มชฺฌิมํ.
ปญฺจมํ ปรปุฏฺฐาที นิสาทมฺปิ จ วารณา
ฉชฺโช จ มชฺฌิโม คามา ตโย สาธารโณติ จ.

“โคร้องเสียงอุสภะ ม้าร้องเสียงเธวตะ นกยูงร้องเสียงฉัชชะ แพะร้องเสียงคันธาระ นกกระเรียนร้องเสียงมัชฌิมะ นกดุเหว่าร้องเสียงปัญจมะ ช้างร้องเสียงนิสาทะ

กลุ่มเสียงหลัก (คามะ) มี ๓ เสียง คือ มีเสียงนกยูงเป็นหลัก มีเสียงนกกระเรียนเป็นหลัก และมีเสียงแพะเป็นหลัก”

สเรสุ เตสุ ปจฺเจเก ติสฺโส ติสฺโส หิ มุจฺฉนา
สิยุ ตเถว ตานา จ สตฺต สตฺเตว ลพฺภเร.

“เสียงสูงต่ำ (มุจฉนา) มีอย่างละ ๓ เสียงในเสียงพิณแต่ละอย่างจากเสียงพิณเหล่านั้น และเสียงผสม (ตานะ) ย่อมมีได้อย่างละ ๗ เสียงเหมือนอย่างนั้น”]

พระดำรัสว่า อจฺจายตา คือ สายพิณที่ตึงเกินไป หมายถึง มีเสียงสูงต่ำไม่ละเอียด

พระดำรัสว่า สรวตี คือ บริบูรณ์ด้วยเสียง

พระดำรัสว่า กมฺมญฺญา แปลว่า ควรแก่การงาน

พระดำรัสว่า อติสิถิลา (หย่อนเกินไป) คือ มีเสียงสูงต่ำหย่อนเกินไป

พระดำรัสว่า สเม คุเณ ปติฏฺจิตา (ดำรงอยู่ในสายพิณที่เสมอกัน) หมายความว่า ดำรงอยู่ในเสียงปานกลาง ไพเราะจับใจ

พระดำรัสว่า อจฺจารทฺธ (ที่พยายามเกินไป) คือ [ความเพียร]ที่แก่กล้ายิ่ง

พระดำรัสว่า อุทฺธจฺจาย สวตฺตติ คือ ย่อมก่อให้เกิดความฟุ้งซ่าน

พระดำรัสว่า อติลีนำ แปลว่า [ความเพียร]ที่หย่อนเกินไป

พระดำรัสว่า โกสชฺชาย แปลว่า เพื่อความเป็นผู้เกียจคร้าน

พระดำรัสว่า วีริยสมถำ อธิฏฺจาหิ แปลว่า จงอบรมสมาธิที่ประกอบด้วยวิริยะ หมายความว่า จงประกอบความเพียรกับสมาธิ[ให้สม่ำเสมอกัน]

พระดำรัสว่า อินฺทฺริยานญฺจ สมตำ อธิฏฺจาหิ หมายความว่า จงอบรมให้อินทรีย์มีศรัทธินทรีย์เป็นต้นสม่ำเสมอกัน ผู้ที่อบรมศรัทธาให้สม่ำเสมอกับปัญญา อบรมปัญญาให้สม่ำเสมอกับศรัทธา อบรมวิริยะให้สม่ำเสมอกับสมาธิ และอบรมสมาธิให้สม่ำเสมอกับวิริยะ ชื่อว่าอบรมอินทรีย์ให้สม่ำเสมอกัน ส่วนสติเป็นธรรมที่มีประโยชน์ในธรรมทั้งปวง สตินั้นมีกำลังทุกเมื่อ

พึงทราบวิธีการอบรมอินทรีย์เหล่านั้นตามนัยที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๒๓๙]

พระดำรัสว่า ตตฺถ จ นิมิตฺตำ คณฺหาหิ (เมื่อมีความสม่ำเสมอเช่นนั้น เธอจงถือเอานิมิต) หมายความว่า พระศาสดาตรัสกรรมฐานจนถึงอรหัตตผลแก่พระโสณะอย่างนี้ว่า เมื่อมีความสม่ำเสมอเช่นนั้น เธอจงถือเอา คือ ก่อให้เกิดนิมิตซึ่งเหมือนใบหน้าในกระจก อันได้แก่สมถนิมิต วิปัสสนานิมิต มรรคนิมิต และผลนิมิต

ปาฐะว่า ตตฺถ จ นิมิตฺตำ อคฺคเหสิ (เมื่อมีความสม่ำเสมอเช่นนั้น พระเถระได้ถือเอานิมิตแล้ว) หมายความว่า พระเถระได้ถือเอาสมถนิมิตและวิปัสสนานิมิต

ปาฐะว่า เอโก (ผู้เดียว) คือ ผู้ไม่มีสหาย

ปาฐะว่า วูปกฏฺโจ (เป็นผู้สงัดแล้ว) คือ ผู้สงัดจากวัตถุกามทางกาย และสงัดจากกิเลสกามทางใจ

ปาฐะว่า อปฺปมตฺโต (เป็นผู้ไม่ประมาท) คือ ผู้ไม่ละสติในกรรมฐาน

ปาฐะว่า อาตาปี (มีความเพียรเผาผลาญกิเลส) หมายความว่า ผู้มีความเพียรเผาผลาญกิเลสทางกายและจิต ความเพียร ชื่อว่า อาตาปะ เพราะเผาผลาญกองกิเลส

ปาฐะว่า ปหิตตฺโต (สละกายแล้ว) หมายความว่า เป็นผู้ส่งอัตภาพไปแล้ว คือ ยอมสละอัตภาพโดยไม่ห่วงใยร่างกายและชีวิต

อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้ส่งจิตไปในพระนิพพานแล้ว

[คำว่า ปหิตตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ
- ผู้ส่งอัตภาพไปแล้ว = ปหิโต อตฺตา เยนาติ ปหิตตฺโต.
(อตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อัตภาพ, ร่างกาย)
- ผู้ส่งจิตไปแล้ว[ในพระนิพพาน] = ปหิโต อตฺตา เยนาติ ปหิตตฺโต.
(อตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า จิต)]

ปาฐะว่า น จิรสฺเสว (ต่อกาลไม่นานนั่นเอง) คือ โดยกาลไม่นานจากการปรารภความเพียรในกรรมฐาน

ปาฐะว่า อญฺญตโร แปลว่า รูปหนึ่ง

ปาฐะว่า อรหตๆ (ในบรรดาพระอรหันต์) หมายความว่า เป็นมหาสาวกรูปหนึ่งภายในพระอรหันตสาวกของพระผู้มีพระภาค

๒๔๔. ปาฐะว่า วุสิตฺวา (ผู้อยู่จบแล้ว) คือ ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว

ปาฐะว่า กตกรณีโย (ทำกิจที่ควรทำแล้ว) คือ ทำกิจที่ควรทำด้วยมรรคทั้ง ๔ แล้วดำรงอยู่

ปาฐะว่า โอหิตภาโร (ปลงภาระแล้ว) หมายความว่า ปลงภาระคือขันธ์ กิเลส และอภิสังขาร อยู่แล้ว

ปาฐะว่า อนุปฺปตฺตสทตฺโถ (บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว) หมายความว่า อรหัตต-ผล ชื่อว่าประโยชน์ของตน [ท่าน]บรรลุประโยชน์ของตนคืออรหัตตผลนั้นแล้ว

ปาฐะว่า ปริกฺขีณภวสโยชโน แปลว่า หมดสิ้นกิเลสที่ร้อยรัดในภพแล้ว

ปาฐะว่า สมฺมทญฺญา วิมุตฺโต (หลุดพ้นแล้วโดยรู้ชอบ) หมายความว่า หลุดพ้นแล้วโดยรู้ชอบ คือรู้ด้วยเหตุที่เหมาะสม

ปาฐะว่า ฉ ฐานานิ แปลว่า เหตุ ๖ อย่าง

ปาฐะว่า อธิมุตฺโต โหติ (หยั่งรู้แล้ว) หมายความว่า หยั่งรู้แล้ว คือทำให้ประจักษ์แล้ว

ปาฐะทั้งหมดว่า เนกฺขมฺมาธิมุตฺโต เป็นต้น ระบุถึงอรหัตตผล เพราะอรหัตตผลมีชื่อดังนี้ คือ

- เนกขัมมะ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง
- ปวิเวกะ เพราะสงัดจากกิเลสเหล่านั้น
- อัพยาปัชชะ เพราะไม่มีความพยาบาท
- อุปาทานักขยะ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดที่อุปาทานหมดสิ้นไป
- ตัณหักขยะ เพราะเกิดในที่สุดที่ตัณหาหมดสิ้นไป
- อสัมโมหะ เพราะไม่มีความหลง

ปาฐะว่า เกวลํ สทฺธามตฺตกํ (สักแต่เลื่อมใสอย่างเดียว) หมายความว่า สักแต่เลื่อมใสอย่างเดียว คือ ปราศจากปัญญาหยั่งรู้ กล่าวคือ ไม่ประกอบด้วยปฏิเวธญาณ

ปาฐะว่า ปฏิจยํ (ความเพิ่มพูน) หมายความว่า [ไม่พบเห็น]ความเพิ่มพูนโดยหมั่นอบรมเสมอ

ปาฐะว่า วีตราคตฺตา (เพราะขจัดราคะแล้ว) หมายความว่า หยั่งรู้โดยรู้แจ้งอรหัตตผลคือเนกขัมมะอยู่แล้ว เพราะขจัดราคะด้วยปฏิเวธธรรมคือมรรค พำนักอยู่ด้วยวิหารธรรมคือผลสมาบัติ เป็นผู้มีจิตน้อมไปในผลสมาบัตินั้น

พึงทราบนัยนั้นแม้ในปาฐะที่เหลือ

ปาฐะว่า ลาภสกฺการสิโลกํ (ลาภ สักการะ และสรรเสริญ) คือ ลาภอันได้แก่ปัจจัย ๔ การที่ลาภเหล่านั้นได้รับการจัดแจงไว้ดี และการยกย่องสรรเสริญ

ปาฐะว่า นิกามยมาโน แปลว่า ปรารถนาอยู่

ปาฐะว่า ปวิเวกาธิมุตฺโต (น้อมไปในอรหัตตผลแล้ว) หมายความว่า พระเถระกล่าวถึงอรหัตตผลอย่างนี้ว่า ข้าพระองค์น้อมไปในอรหัตตผลแล้ว

ปาฐะว่า สีลพฺพตปรามาสํ แปลว่า การยึดติดข้อประพฤตินอกศาสนา [เช่น ประพฤติแบบวัว สุนัข]

ปาฐะว่า สารโต ปจฺจาคจฺฉนฺโต แปลว่า รู้ว่าเป็นแก่นสาร

พระเถระกล่าวถึงอรหัตตผลที่ไม่มีความพยาบาทด้วยปาฐะว่า อพฺยาปชฺชาธิมุตฺโต (น้อมไปในอรหัตตผลที่ไม่มีความพยาบาท)

พึงทราบเนื้อความในวาระทั้งปวงตามนัยนี้

อีกอย่างหนึ่ง ในที่นี้บางท่านกล่าวว่า “พระโสณเถระกล่าวถึงอรหัตตผลในบทว่า เนกฺขมฺมาธิมุตฺโต นี้ และกล่าวถึงพระนิพพานในบทอื่น ๕ บท”

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “พระโสณเถระกล่าวถึงพระนิพพานในบทว่า อสมฺโมหา-ธิมุตฺโต นี้ และกล่าวถึงอรหัตตผลในบทอื่น”

ข้าพเจ้าขอแสดงสาระในที่นี้ว่า พระเถระกล่าวถึงอรหัตตผลและพระนิพพาน [ทั้งสองอย่าง] ในบททั้งหมดนี้

ปาฐะว่า ภุสา (แรงกล้า) หมายความว่า มีกำลังมาก คือดุจรูปอันเป็นทิพย์

ปาฐะว่า เนวสฺส จิตฺตํ ปริยาทิยนฺติ (ย่อมไม่ครอบงำจิตของพระขีณาสพนั้นได้) หมายความว่า ไม่สามารถจะครอบงำจิตของพระขีณาสพนั้นได้ เพราะกิเลสที่เกิดขึ้นอยู่ชื่อว่าครอบงำจิต

ปาฐะว่า อมิสฺสีกตํ แปลว่า ไม่ระคนแล้ว เพราะกิเลสย่อมทำจิตให้ระคนกับอารมณ์ [จิตของพระขีณาสพนั้น]ไม่ระคนกับกิเลสแล้ว เพราะไม่มีกิเลสเหล่านั้น

ปาฐะว่า จิตฺตํ แปลว่า ดำรงอยู่แล้ว

ปาฐะว่า อาเนญฺชปฺปตฺตํ แปลว่า ถึงความไม่หวั่นไหวแล้ว

ปาฐะว่า วยญฺจสฺสานุปสฺสติ แปลว่า พระขีณาสพนั้นย่อมรู้เห็นความเกิดและความดับของจิตนั้น

ปาฐะว่า ภุสา วาตวุฏฺฐิ แปลว่า กระแสลมแรง

ปาฐะว่า เนว นํ สงฺกมฺเปยฺย แปลว่า ไม่ทำให้ภูเขาหวั่นไหวเอียงไปข้างหนึ่ง

ปาฐะว่า น สงฺกมฺเปยฺย (ให้หวั่นไหวไม่ได้) หมายความว่า ไม่ทำให้หวั่นไหวเอียงไปทุกข้าง เหมือนเสาบูชายัญ

ปาฐะว่า น สมฺปเวเธยฺย (ให้คลอนแคลนไม่ได้) หมายความว่า ไม่ทำให้คลอนแคลนแล้วทรุดลง

บาทคาถาว่า เนกฺขมฺมํ อธิมุตฺตสฺส (ผู้น้อมไปในอรหัตตผล) คือ [จิต]ของพระขีณาสพผู้หยั่งอรหัตตผลอยู่แล้ว

พระเถระได้กล่าวถึงอรหัตตผลนั่นเทียวแม้ในบทที่เหลือ

บาทคาถาว่า อุปาทานกฺขยสฺส จ ลงฉัฏฐีวิภัตติที่มีอรรถทุติยาวิภัตติ

บาทคาถาว่า อสมฺโมหญฺจ เจตโส แปลว่า ผู้น้อมไปในอรหัตตผลอันไม่มีความหลงแห่งจิต

บาทคาถาว่า ทิสฺวา อายตนุปฺปาทํ แปลว่า รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของอายตนะแล้ว

บาทคาถาว่า สมฺมา จิตฺตํ วิมุจฺจติ (จิตย่อมน้อมไปโดยชอบ) หมายความว่า จิตย่อมน้อมไปในพระนิพพานด้วยผลสมาบัติ โดยเจริญวิปัสสนากรรมฐานนี้โดยชอบ คือโดยเหตุที่เหมาะสม

อีกอย่างหนึ่ง บาทคาถานี้แสดงข้อประพฤติแรกเริ่มของพระขีณาสพ เพราะจิตของพระขีณาสพนั้นหลุดพ้นจากกิเลสโดยชอบ ด้วยอานุภาพแห่งอริยมรรคที่บรรลุด้วยวิปัสสนากรรมฐานนี้ หลังจากรู้เห็นการเกิดดับของอายตนะแล้ว เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงไม่มีการเพิ่มพูนกิจที่ทำแล้วของพระขีณาสพนั้น ผู้หลุดพ้นจากกิเลสโดยชอบ มีจิตสงบ และไม่มีกิจที่ควรทำ[ด้วยอริยมรรค]

ในคาถาที่ ๓ นั้น ปาฐะว่า สนฺตจิตฺตสฺส แปลว่า ผู้มีจิตสงบแล้ว

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องการบรรพชาของพระโสณโกฬิวิสะ

คำอธิบายเรื่องการห้ามรองเท้าสีเขียวล้วนเป็นต้น

๒๔๖. คำว่า อทฺทาริฏฺฐกวณฺณา แปลว่า มีสีคล้ายสีลูกประคำดีควาย

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “มีสีเหมือนปีกกาเปียกน้ำ”

คำอธิบายเรื่องการห้ามสวมรองเท้าภายในวัด

๒๔๘. คำว่า อภิชีวนิกะ คือ เหตุเลี้ยงชีพ

ถามว่า : เหตุเลี้ยงชีพนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ ศิลปะ

ด้วยเหตุนั้น จึงกล่าวว่า เยน สิปฺเปน (ด้วยศิลปะใด)

[คำว่า อภิชีวนิก มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิชีวนฺติ เอเตนาติ อภิชีวนิกํ ตามนัยนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิ บทหน้า + ชีว ธาตุ (ปาณเน = เป็นอยู่) + อนีย ปัจจัยในกรณสาธนะ ทำรัสสะสระ อี ใน นี และแปลง ย เป็น ก ดังคำว่า นิยฺยานิก = นิยฺยานีย]

คำอธิบายเรื่องการห้ามเขียงเท้าไม้เป็นต้น

๒๕๑. คำว่า อุณฺณาหิ กตปาทุกา (เขียงเท้าที่ทำด้วยขนเจียม) หมายความว่า เขียงเท้าที่ทำด้วยผ้ากัมพลอันสำเร็จด้วยขนสัตว์ หรือเขียงเท้าที่ทำด้วยขนสัตว์

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “พระดำรัสว่า น ภิกฺขเว คาวีนำ วิสาเณสุ คเหตพฺพำ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่ควรจับเขาวัว) หมายความว่า ภิกษุจะจับที่เขาเป็นต้นได้ ถ้าต้องการจะให้พ้นไป[จากอันตราย]”

คำอธิบายเรื่องการห้ามยานเป็นต้น

๒๕๓. ในพระดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ปุริสยุตฺตำ หตฺถวฏฺฏกำ ท่านกล่าวว่า ปุริสยุตฺตำ อิตฺถิสารถิ วา ฯเปฯ ปุริสา วา (ยานที่เทียมด้วยโคคู่ แม้จะมีสตรีหรือบุรุษเป็นสารถีก็ควรอยู่) เพราะพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์การสรุปประโยคทีละประโยคอย่างนี้ว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ปุริสยุตฺตำ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตยานที่เทียมด้วยโคตัวผู้), อนุชานามิ ภิกฺขเว หตฺถวฏฺฏกำ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตอนุญาตยานที่ใช้มือลาก)

[คำว่า หตฺถวฏฺฏก (ยานที่ลากด้วยมือ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตฺเถน วฏฺฏียเตติ หตฺถวฏฺฏำ.
  (หตฺถ บทหน้า + วฏฺฏ ธาตุ อาวฏฺฏเน = เวียนไป, หมุน + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- หตฺถวฏฺฏำเยว หตฺถวฏฺฏกำ (หตฺถวฏฺฏ ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

คำว่า ปีฐกสิวิกำ แปลว่า คานหามมีตั่งนั่ง

คำว่า ปาฏงฺกึ (เปล) นี้ เป็นชื่อของเปลผ้าที่ผูกติดกับไม้คาน

คำอธิบายเรื่องการห้ามที่นั่งที่นอนสูงใหญ่

๒๕๔. คำว่า วาฬรูปานิ (รูปสัตว์ร้าย) คือ รูปสัตว์ร้ายที่นำมา[ติดไว้ที่เท้า]

ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์สารสมาสว่า “เตียงที่เป็นอกัปปิยะซึ่งเกลื่อนกล่นด้วยรูปที่ไม่เหมาะสม ชื่อว่า บัลลังก์”

[คัมภีร์สารสมาส คือ คัมภีร์สรุปแก่นสาร น่าจะเป็นตำราประมวลแก่นสารจากพระวินัย-ปิฎกและอรรถกถา แต่ไม่พบฉบับตีพิมพ์เป็นอักษรไทย พม่า หรือสิงหลในปัจจุบัน]

คำว่า ทีฆโลมโก มหาโกชโว (พรมผืนใหญ่ มีขนยาว) คือ พรมดำที่มีขนยาวเกิน ๔ นิ้ว

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พรมที่มีขนยาวต่ำกว่า ๔ นิ้วควรอยู่” ดังคำกล่าว[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า

จตุรงฺคุลาธิกานิ กิร ตสฺส โลมานิ.[๒๔๐]

“พรมผืนใหญ่นั้นมีขนเกิน ๔ นิ้ว”

คำว่า วานจิตฺโร อุณฺณามยตฺถรโณ แปลว่า เครื่องลาดที่ทำด้วยขนแกะ ซึ่งวิจิตรโดยประเภทแห่งภาพวาดที่ฝาผนัง

คำว่า ฆนปุปฺผโก อุณฺณามยตฺถรโณ (เครื่องลาดที่ทำด้วยขนแกะ มีลายดอกไม้เกี่ยวเนื่องกัน) คือ เครื่องลาดที่ทำด้วยขนแกะมีสีแดง

คำว่า ปกติตูลิกา (ฟูกที่ยัดนุ่นตามปกติ) คือ ฟูกที่ยัดนุ่นชนิดหนึ่งในนุ่น ๓ อย่าง คือ นุ่นต้นไม้ นุ่นเถาวัลย์ และนุ่นตะไคร้

ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายกล่าวว่า

อุทฺทโลมีติ อุภโตทสํ อุณฺณามยตฺถรณํ. เอกนฺตโลมีติ เอกโตทสํ อุณฺณามยตฺ-ถรณํ [๒๔๑]

“เครื่องลาดที่ทำด้วยขนแกะซึ่งมีขนทั้งสองด้าน ชื่อว่า อุททโลมี (พรมมีขน ๒ ด้าน, พรม ๒ หน้า) เครื่องลาดที่ทำด้วยขนแกะซึ่งมีขนด้านเดียว ชื่อว่า เอกันตโลมี (พรมมีขนด้านเดียว)”

ในคัมภีร์สารสมาสกล่าวว่า “เครื่องลาดมีขนด้านเดียว ชื่อว่า อุททโลมี เครื่องลาดมีขนสองด้าน ชื่อว่า เอกันตโลมี”

อาจารย์ธรรมบาลเถระกล่าวไว้[ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย]ว่า

โกเสยฺยกฏฺฏิสฺสมยนฺติ โกเสยฺยกสฏฺฐมยํ.[๒๔๒]

“คำว่า โกเสยฺยกฏฺฏิสฺสมยํ แปลว่า ผ้าปูที่นอนซึ่งทอด้วยไหมปนป่าน”

คำว่า สุทฺธโกเสยฺยํ (ผ้าปูที่นอนที่เป็นไหมล้วน) คือ ผ้าปูที่นอนซึ่งไม่ขลิบด้วยรัตนะ (เส้นทองและเส้นเงิน)

ในเรื่องนี้ ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายอธิบายว่า

ฉเปตฺวา ตูลิกํ สพฺพาเนว โคนกาทีนิ รตนปริสิพฺพิตานิ วฏฺฏนฺติ.[๒๔๓]

“เสนาสนะทั้งหมดที่ขลิบด้วยรัตนะ มีพรมผืนใหญ่มีขนยาวเป็นต้น ควรอยู่ เว้นฟูกที่ยัดนุ่น[ไม่ควร]”

ในพากย์นั้น ข้อความว่า “เว้นฟูกที่ยัดนุ่น” แสดงว่าฟูกยัดนุ่นที่แม้จะไม่ขลิบด้วยรัตนะก็ไม่ควร

ข้อความว่า “เสนาสนะที่ขลิบด้วยรัตนะ ควรอยู่” แสดงว่าเสนาสนะที่ขลิบด้วยรัตนะควรจะนำไปใช้ปูพื้นหรือเตียงนอนเป็นต้นตามความเหมาะสม

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๑๓-๑๕) กล่าวถึงเครื่องลาดหลายประเภท ดังนี้

มหนฺโต โกชโว ทีฆ- โลมโก โคนโก มโต
อุณฺณามยํ ตฺวตฺถรณํ จิตฺตกํ วานจิตฺตกํ.

“พรมผืนใหญ่มีขนยาว ชื่อว่า โคนก, พรมขนสัตว์ ชื่อว่า อัตถรณะ, พรมขนสัตว์ลายวิจิตร ชื่อว่า วานจิตตกะ”

ฆนปุปฺผํ ปฏลิกา เสตํ ตุ ปฏิกาปฺยถ
ทฺวิทเสกทสานฺยุทฺท- โลมิ เอกนฺตโลมิโน.

“พรมขนสัตว์ลายดอกไม้ ชื่อว่า ปฏลิกา, พรมขนสัตว์สีขาว ชื่อว่า ปฏิกา, พรมมีขน ๒ ด้าน ชื่อว่า อุททโลมี พรมมีขนด้านเดียว ชื่อว่า เอกันตโลมี”

ตเทว โสฬสิตฺถีนํ นจฺจโยคฺคํ หิ กุตฺตกํ
สีหพฺยคฺฆาทิรูเปหิ จิตฺตํ วิกติกา ภเว.

“พรมทั้งสองประเภทนั้นซึ่งพอจะให้หญิง ๑๖ นางฟ้อนรำได้ ชื่อว่า กุตตกะ, พรมที่วิจิตรด้วยรูปสิงห์และเสือเป็นต้น ชื่อว่า วิกติกา”

กฏฺฏิสฺสํ โกเสยฺยํ รตนปริสิพฺพิตมตฺถรณํ กมา
โกสิยกฏฺฏิสฺสมยํ โกสิยสุตฺเตน ปกตํ จ.

“พรมที่ทอด้วยไหมปนป่านและขลิบด้วยรัตนะ (เส้นทองและเส้นเงิน) ชื่อว่า กัฏฏิสสะ ส่วนพรมที่ทอด้วยเส้นไหมล้วนและขลิบด้วยรัตนะ ชื่อว่า โกเสยยะ ตามลำดับ”]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา[พระวินัย] นี้ เพราะควรดำรงอยู่ในข้อประพฤติที่เคร่งครัดในฐานะที่เนื่องด้วยพระวินัย

อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า “ในเทศนาที่เกี่ยวกับพระสูตรกล่าวว่า ‘เสนาสนะทั้งหมดที่ขลิบด้วยรัตนะมีพรมผืนใหญ่มีขนยาวเป็นต้นควรอยู่ เว้นฟูกที่ยัดนุ่น’ เพื่อรวบรวมคฤหัสถ์เหล่านั้น เพราะกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยคฤหัสถ์อีกด้วย”

คำว่า อชินจมฺเมหิ แปลว่า ด้วยหนังเสือดำ ดังได้สดับมาว่า หนังเสือดำนั้นละเอียดอ่อนยิ่งนัก จึงเย็บซ้อนกันถึงสองสามชั้นได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อชินปฺปเวณี (เครื่องลาดที่เย็บซ้อนหลายชั้นด้วยหนังเสือดำ)

เพดานชื่อว่า อุตตรัจฉทะ เพราะปกปิดส่วนบน

ท่านกล่าวว่า อุปริพทฺเธน รตฺตวิตาเนน (ที่นอนพร้อมเพดานแดงซึ่งติดไว้ข้างบน) เพราะประสงค์เพดานนั้นว่าเป็นเพดานแดง[เท่านั้น]

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ในผ้าเพดานแดง ผ้าย้อมน้ำฝาด ควรอยู่ ส่วนผ้าที่ย้อมด้วยดอกไม้ใช้ย้อมผ้าเป็นต้น ไม่ควร”

คำว่า มหาอุปธานํ คือ หมอนที่เกินประมาณ

ในเรื่องนี้แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายจะอธิบายโดยสามัญทั่วไปว่า

อโลหิตกานิ เทฺวปิ วฏฺฏนฺติเยว, ตโต อุตฺตริ ลภิตฺวา อญฺเญสํ ทาตพฺพานิ, ทาตุํ อสกฺโกนฺโต มญฺเจ ติริยํ อตฺถริตฺวา อุปริ ปจฺจตฺถรณํ ทตฺวา นิปชฺชิตุมฺปิ ลภติ [๒๔๔]

“หมอนสองข้างที่ไม่มีสีแดง ควรอยู่เทียว ถ้าภิกษุได้เพิ่มขึ้น พึงให้แก่ภิกษุอื่น ถ้าให้ไม่ได้ก็วางขวางไว้บนเตียง ปูผ้าทับแล้วนอนได้”

กระนั้นก็ตาม คิลานภิกษุเท่านั้นจึงวางขวางหมอนทั้งสองใบบนเตียงแล้วนอนได้ ดังคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายเสนาสนขันธกะกล่าวว่า

อคิลานสฺส สีสุปธานญฺจ ปาทุปธานญฺจาติ ทฺวยเมว วฏฺฏติ, คิลานสฺส พิมฺโพหนานิ สนฺถริตฺวา อุปริ ปจฺจตฺถรณํ ทตฺวา นิปชฺชิตุมฺปิ วฏฺฏติ.[๒๔๕]

“ภิกษุผู้ไม่เจ็บป่วย ควรใช้หมอนสองชนิด คือหมอนหนุนศีรษะและหมอนหนุนเท้า ส่วนคิลานภิกษุจะวางหมอนทั้งสองใบแล้วปูผ้าทับนอนได้”

จบ คำอธิบายเรื่องการห้ามที่นั่งที่นอนสูงใหญ่

คำอธิบายการอนุญาตของใช้พิเศษของคฤหัสถ์เป็นต้น

๒๕๖. คำว่า อภินิสฺสาย นิสีทิตุํ แปลว่า เพื่อนั่งพิง

คำอธิบายเรื่องการบรรพชาของพระโสณกุฏิกัณณะ

๒๕๗. ในปาฐะว่า ปปตเก ปพฺพเต (ในภูเขาชื่อปปตกะ) นี้ บางคนสาธยายว่า ปวตฺเต ปพฺพเต แปลว่า ในภูเขาชื่อปวัตตะ

ในปาฐะว่า โสโณ อุปาสโก (อุบาสกชื่อโสณะ) เป็นต้น เขามีนามว่าโสณะ เป็นอุบาสกเพราะปฏิญาณตนว่าเป็นผู้เข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยไตรสรณคมน์ และเมื่อควรเรียกเขาว่า โกฏิกัณณะ (ผู้มีต่างหูควรค่าหนึ่งโกฏิ) ก็เรียกว่า กุฏิกัณณะ[โดยแปลง โอ เป็น อุ] เพราะห้อยต่างหูควรค่าหนึ่งโกฏิเสมอ ความหมายก็คือ มิใช่โสณโกฬิวิสะผู้เป็นสุขุมาลชาติ

เขาฟังธรรมในสำนักของพระมหากัจจายนเถระ เกิดความเลื่อมใสยิ่งในพระศาสนา ดำรงอยู่ในสรณคมน์และศีล สร้างวิหารในที่อันบริบูรณ์ด้วยน้ำและร่มเงาที่ภูเขาปปตกะ

นิมนต์พระเถระให้อยู่ในวิหารนั้นแล้วอุปัฏฐากด้วยปัจจัย ๔ ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อายสฺมโต มหากจฺจานสฺส อุปฏฺฐาโก โหติ (เป็นโยมอุปัฏฐากพระมหากัจจายนะ)

เขามักไปอุปัฏฐากพระเถระโดยสม่ำเสมอ และท่านก็แสดงธรรมให้ฟัง จึงเกิดความสังเวชยิ่ง ต้องการจะพากเพียรปฏิบัติธรรม ครั้งหนึ่งได้ออกเดินทางกับหมู่เกวียนไปเมืองอุชเชนีเพื่อติดต่อค้าขาย เมื่อหมู่เกวียนพักแรมอยู่ในป่าระหว่างทาง ได้หลีกไปนอนในที่ด้านหนึ่งเพราะอึดอัดต่อคนอื่นๆ พ่อค้าเกวียนตื่นขึ้นออกเดินทางในยามเช้าตรู่ แต่ไม่มีใครปลุกให้เขาตื่น ทุกคนลืมเขาแล้วออกเดินทางไป

เมื่อเขาตื่นในเวลาเช้าก็ไม่พบเห็นใครๆ แม้สักคนหนึ่ง จึงค่อยๆ เดินตามทางที่พ่อค้าเกวียนผ่านไปจนมาถึงต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง เขาพบเห็นบุรุษรูปร่างใหญ่คนหนึ่ง รูปร่างน่ารังเกียจกำลังเคี้ยวกินเนื้อที่หลุดจากกระดูกของตน

เขาถามว่า : ท่านเป็นใคร

บุรุษนั้นตอบว่า : ฉันเป็นเปรต

เขาถามอีกว่า : เหตุใดจึงทำอย่างนี้

เปรตตอบว่า : เพราะบุพกรรมของฉัน

เขาถามว่า : บุพกรรมนั้นคือกรรมอะไรหรือ

เปรตตอบว่า : ฉันเคยเป็นนายวาณิชผู้คดโกงชาวเมืองภารุกัจฉนคร ชอบหลอกลวงสมบัติของผู้อื่นมาบริโภค อนึ่ง เมื่อพระสมณะมาบิณฑบาต ก็บริภาษว่าพวกท่านจงเคี้ยวกินเนื้อของตนเสียเถอะ ฉันต้องเสวยทุกข์นี้ในปัจจุบันเพราะกรรมนั้น โสณะได้ยินคำนั้นแล้วเกิดความสังเวชยิ่ง

เมื่อเดินทางต่อไป ได้พบเด็กเปรตสองตนมีเลือดดำไหลออกจากปาก จึงถามความนั้น เปรตเหล่านั้นได้บอกเล่ากรรมของตนแก่เขา ได้ยินว่า เปรตเหล่านั้นเคยเลี้ยงชีพด้วยการขายของหอมตอนยังเป็นเด็กที่เมืองภารุกัจฉนคร เมื่อมารดานิมนต์พระขีณาสพมาถวายอาหาร ได้กลับไปยังเรือนแล้วบริภาษว่า เหตุใดท่านจึงให้ของพวกเราแก่สมณะเลือดดำจงไหลออกจากปากสมณะที่บริโภคอาหารของท่าน เด็กทั้งสองคนตกนรกด้วย

กรรมนั้น แล้วไปเกิดเป็นเปรตด้วยวิบากที่เหลือ ได้เสวยทุกข์นี้ในกาลนั้น โสณะสดับเรื่องนั้นแล้วเกิดความสังเวชยิ่งขึ้นอีก

เขาไปเมืองอุชเชนีทำธุระจนเสร็จแล้วกลับไปเมืองกุรรฆระ ได้เข้าไปหาพระเถระทำปฏิสันถารแล้วแจ้งเรื่องนั้นให้ทราบ พระเถระได้แสดงธรรมชี้แจงโทษในสังสารวัฏ และอานิสงส์ในการหลุดพ้นจากสังสารวัฏ เขากราบพระเถระกลับไปเรือน บริโภคอาหารค่ำแล้วเข้านอน เมื่อหลับไปครู่หนึ่งก็ตื่นขึ้น นอนพิจารณาธรรมตามที่ได้สดับ เมื่อพิจารณาธรรมเช่นนั้นและระลึกถึงพวกเปรต สังสารวัฏปรากฏเป็นสิ่งที่น่าสะพรึงกลัวยิ่ง จิตของเขาน้อมไปในการบรรพชา ในเวลารุ่งเช้าเมื่อทำสรีรกิจแล้ว ได้เข้าไปหาพระเถระ แจ้งความประสงค์ของตนแล้วขอบวช ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข โสโณ อุปาสโก ฯเปฯ ปพฺพาเชตุ มํ ภนฺเต อยฺโย มหากจฺจาโน (ครั้งนั้น โสณะอุบาสก...พระมหากัจจายนะจงอนุญาตข้าพเจ้าให้บวชเถิด)

[เมืองกุรรฆระเป็นชื่อเมืองหนึ่งในแคว้นอวันตี ดังข้อความในคัมภีร์อุทานและอรรถกถาของอุทานว่า

เตน โข ปน สมเยน อายสฺมา มหากจฺจาโน อวนฺตีสุ วิหรติ กุรรฆเร ปวตฺเต ปพฺพเต.[๒๔๖]
"ในสมัยนั้นท่านพระมหากัจจายนะพำนักอยู่ในภูเขาปวัตตะใกล้เมืองกุรรฆระในแคว้นอวันตี"
กุรรฆเรติ เอวํนามเก นคเร.[๒๔๗]
"คำว่า กุรรฆเร (เมืองกุรรฆระ) คือ เมืองที่มีชื่ออย่างนี้"]

ในพระบาลีนั้นข้าพเจ้าจะอธิบายข้อความสังเขปนี้ของปาฐะมี ยถา ยถา เป็นต้นดังนี้ พระมหากัจจายนะแสดงธรรม บอกกล่าว ให้รู้ ให้ดำรงอยู่ อธิบาย จำแนก ทำให้แจ่มแจ้ง ประกาศด้วยลักษณะใด เมื่อข้าพเจ้าพิจารณาด้วยลักษณะนั้นๆ เกิดความดำริว่า พรหมจรรย์คือไตรสิกขานี้เป็นสิ่งที่บริบูรณ์โดยแท้ เพราะควรประพฤติมิให้บกพร่องเพียงวันหนึ่งจนถึงจิตดวงสุดท้าย เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์โดยแท้ เพราะควรประพฤติมิให้มัวหมองด้วยมลทินคือกิเลสจนถึงจิตดวงสุดท้าย ประดุจสังข์ที่ขัดแล้ว เพราะเหมือนสังข์ที่ได้รับการขัดแล้ว ผู้อยู่ครองเรือนยากนักที่จะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ดุจสังข์ที่ขัดแล้วได้

โสณะอุบาสกแจ้งความดำริของตนแก่พระเถระดังนี้แล้ว ต้องการจะทำตามความดำริของตนจึงกล่าวว่า อิจฺฉามหำ ภนฺเต (ข้าพเจ้าปรารถนาจะออกบวช) เป็นต้น

พระเถระใคร่ครวญว่าญาณของเขายังไม่แก่กล้า จึงห้ามความปรารถนาที่จะบวชด้วยปาฐะว่า ทุกฺกรำ โข (ทำได้ยาก) เป็นต้น เพราะประสงค์จะรอให้ญาณแก่กล้าขึ้น

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า เอกเสยฺยำ (มีการนอนคนเดียว) หมายความว่า มีการนอนอันเดียวดาย ในที่นี้พระเถระแสดงกายวิเวกในอิริยาบถทั้ง ๔ ที่กล่าวตามนัยว่า ยืนอยู่ผู้เดียว ไปอยู่ผู้เดียว นั่งอยู่ผู้เดียว เป็นต้น โดยแสดงการนอนเป็นหลัก มิใช่แสดงเพียงการนอนคนเดียวเท่านั้น

ปาฐะว่า เอกภตฺตำ (มีภัตมื้อเดียว) หมายความว่า งดเว้นจากการบริโภคในยามวิกาลที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

เอกภตฺติโก โหติ รตฺตูปรโต วิรโต วิกาลโภชนา.[๒๔๘]

“ภิกษุเป็นผู้มีภัตมื้อเดียว งดเว้นจากการบริโภคในยามราตรี เว้นจากการบริโภคในยามวิกาล”

ปาฐะว่า พฺรหฺมจริยำ คือ พรหมจรรย์ที่เรียกว่า การงดเว้นจากเมถุน หรือพรหมจรรย์ที่เรียกว่า คำสั่งสอนอันเป็นการอบรมสิกขา ๓

อิงฺฆ ศัพท์เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า เตือน

คำว่า ตตฺเถว แปลว่า ในเรือน[นั้น]นั่นแหละ

ปาฐะว่า พุทฺธานำ สาสนำ อนุยุญฺช (จงพยายามปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า) หมายความว่า จงพยายามรักษาศีล ๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐ ซึ่งจำแนกเป็นนิจศีล อุโบสถศีล นิยมศีล และพยายามอบรมสมาธิและปัญญาอันเหมาะสมแก่ศีลเหล่านั้น ความจริงแล้วข้อนี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่อุบาสกพึงพยายามปฏิบัติก่อน ฉะนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า กาลยุตฺตำ เอกเสยฺยำ เอกภตฺตำ พฺรหฺมจริยำ (เธอจงพยายามปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าอันเป็นพรหมจรรย์ ที่ควรแก่กาล มีการนอนคนเดียว มีภัตมื้อเดียว)

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า กาลยุตฺตำ (ควรแก่กาล) หมายความว่า ควรแก่กาลมีวัน

๑๔ ค่ำ วัน ๑๕ ค่ำ วัน ๘ ค่ำ และปาฏิหาริกปักษ์ หรือควรแก่เธอผู้จะปฏิบัติในกาลดังกล่าว มิใช่ควรแก่กาลทั้งปวง พระเถระกล่าวคำทั้งหมดนี้เพื่อแนะนำให้เขาประกอบความเพียรในการปฏิบัติดี เพราะกามคุณเป็นสิ่งที่สละได้ยาก เนื่องจากญาณของท่านยังไม่แก่กล้า มิใช่กล่าวเพื่อห้ามความต้องการจะบวช

ปาฐะว่า ปพฺพชฺชาภิสงฺขาโร แปลว่า ความพยายามที่จะบวช

ปาฐะว่า ปฏิปฺปสฺสมฺภิ (สงบแล้ว) หมายความว่า [ความพยายามที่จะบวช]สงบลงแล้ว เพราะอินทรีย์ยังไม่แก่กล้าและความสังเวชยังไม่มากนัก

แม้ความพยายามที่จะบวชจะสงบไป เขาก็ยังปฏิบัติตามที่พระเถระแนะนำ ได้เข้าหาพระเถระฟังธรรมในกาลอันควร จิตของเขาจึงน้อมไปเพื่อการบวชเป็นครั้งที่ ๒ ตามนัยที่กล่าวแล้ว และได้แจ้งความนั้นแก่พระเถระ พระเถระได้ปฏิเสธเป็นครั้งที่ ๒ ส่วนในครั้งที่ ๓ ทราบว่าปัญญาของเขาแก่กล้าแล้ว จึงอนุญาตให้บวชโดยดำริว่า ถึงเวลาที่จะให้บวชในกาลนี้ หลังจากนั้นจึงแสวงหาหมู่ภิกษุแล้วยังสามเณรโสณะให้อุปสมบทโดยล่วงกาลถึง ๓ ปี พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ทุติยมฺปิ โข โสโณ ฯเปฯ อุปสมฺปาเทสิ (แม้ในวาระที่ ๒ โสณะอุบาสก...ให้อุปสมบทแล้ว) โดยระบุข้อความนั้น

ในพระบาลีนั้น ปาฐะว่า อปฺปภิกฺขุโก แปลว่า มีภิกษุจำนวนน้อย ดังได้สดับมาว่าในกาลนั้นเหล่าภิกษุมักอยู่ในมัชฌิมประเทศกัน จึงมีภิกษุในแคว้นอวันตีนั้นเพียงเล็กน้อย ภิกษุเหล่านั้นแยกกันอยู่คนละแห่ง คือภิกษุรูปหนึ่งอยู่ที่หมู่บ้านหนึ่ง ภิกษุ ๒ รูปอยู่ที่นิคมหนึ่ง

ปาฐะว่า กิจฺเฉน แปลว่า โดยยาก

ปาฐะว่า กสิเรน แปลว่า โดยลำบาก

ปาฐะว่า ตโต ตโต แปลว่า [รวบรวมภิกษุ]จากหมู่บ้านและนิคมเป็นต้นนั้นๆ กล่าวคือ เมื่อพระเถระนำภิกษุบางรูปมาแล้ว จะนำภิกษุรูปอื่นมาอีก ภิกษุที่มาอยู่ก่อนได้กลับไปเพราะกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อนำภิกษุเหล่านั้นมาอีกโดยให้รอคอยชั่วขณะ ภิกษุรูปอื่นก็กลับไป จึงใช้เวลานานที่จะรวบรวมหมู่ภิกษุด้วยการนำมาบ่อยๆ อย่างนี้ แม้พระเถระก็อยู่เพียงรูปเดียวในกาลนั้น ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ติณฺณำ วสฺสานำ

ฯเปฯ สนฺนิปาตาเปตฺวา (รวบรวมหมู่ภิกษุ ๑๐ รูปจากที่นั้นๆ อย่างยากลำบาก โดยล่วงกาลถึง ๓ ปี)

ปาฐะว่า วสฺสำวุตฺถสฺส แปลว่า จำพรรษาแล้ว

ปาฐะว่า เอทิโส จ เอทิโส จ แปลว่า เห็นปานนี้ๆ หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงเพียบพร้อมด้วยความบริบูรณ์แห่งพระรูปกายและพระธรรมกายเห็นปานนี้

ปาฐะว่า สุโตเยว เม โส ภควา. น จ มยา สมฺมุขา ทิฏฺโฐ (ข้าพเจ้าสดับถึงพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น แต่มิได้เห็นเฉพาะหน้า) หมายความว่า พระโสณะประสงค์ที่จะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคด้วยศรัทธาของปุถุชนเทียว แต่ในภายหลังเมื่ออยู่ร่วมกับพระศาสดาในพระคันธกุฎีเดียวกัน ได้รับเชื้อเชิญให้สาธยายธรรมในยามรุ่งเช้า จึงสาธยายพระสูตร ๑๖ สูตรในอัฏฐกวรรค ในเบื้องหน้าพระพักตร์ของพระศาสดาและพิจารณาตามได้เกิดปัญญาหยั่งรู้อรรถและธรรม มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ โดยมีปีติที่ประกอบด้วยธรรมเป็นเหตุ เจริญวิปัสสนากรรมฐานแล้วพิจารณาสังขารธรรม บรรลุอรหัตตผลตามลำดับเมื่อสวดสรภัญญะจบลง ดังอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ท่านอยู่ในพระคันธ-กุฎีเดียวกับพระองค์เพื่อประโยชน์นั้น”

บางคนกล่าวว่า “ข้อความว่า ‘เราไม่เคยเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคในเบื้องหน้าพระพักตร์’ นี้ หมายถึงการเห็นพระรูปกาย เพราะท่านโสณะเรียนกรรมฐานจากพระมหา-กัจจายนะหลังจากบวชแล้ว พยายามปฏิบัติจนเป็นพระโสดาบันทั้งที่ยังเป็นสามเณร เมื่อบวชแล้วดำริว่าอุบาสกที่เป็นพระโสดาบันมีมากมาย เราก็เป็นพระโสดาบันเหมือนกัน จิตของเรากับผู้อื่นจะต่างกันอย่างไรในการบรรลุธรรมนี้จึงเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรคเบื้องสูง ได้บรรลุอภิญญา ๖ ภายในพรรษานั่นเอง และปวารณาด้วยวิสุทธิปวารณา (การปวารณาอันบริสุทธิ์ของพระอรหันต์) ท่านได้เห็นพระธรรมกายของพระผู้มีพระภาคแล้วด้วยการหยั่งรู้อริยสัจ ๔ ดังพระพุทธดำรัสว่า โย โข วกฺกลิ ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสติ [๒๔๙] (ดูกรวักกลิ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา) ดังนั้น พระโสณะได้เห็นพระธรรมกายของพระผู้มีพระภาคก่อนแล้ว แต่เมื่อปวารณาแล้วปรารถนาจะเห็นพระรูปกาย”

ท่านได้แสดงเนื้อความของปาฐะมี ปาสาทิกํ (นำความเลื่อมใสมา) เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถาแล้ว

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า วิสูกายิกวิปฺผนฺทิตานํ แปลว่า [ขจัด]ทิฏฐิและจิตที่ดิ้นรนอันเป็นปฏิปักษ์[ต่อธรรม]

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า ปาสาทิกํ (นำความเลื่อมใสมา) หมายความว่า นำความเลื่อมใสรอบด้านมาแก่มหาชนผู้ขวนขวายในการชมพระรูปกาย เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยพระรัศมีจากพระสรีระของพระองค์ อันก่อให้เกิดความเลื่อมใสอย่างยิ่ง ประดับด้วยพระวรลักษณ์ ๓๒ พระลักษณะย่อย ๘๐ พระรัศมีหนึ่งวา และพระเกตุมาลา

ปาฐะว่า ปสาทนียํ (น่าเลื่อมใส) คือ เป็นสิ่งที่น่าเลื่อมใส หรือก่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่บัณฑิตชน เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยความบริบูรณ์แห่งพระธรรมกาย อันประกอบด้วยหมู่คุณหาประมาณมิได้ มีทศพลญาณ เวสารัชชญาณ ๔ อสาธารณญาณ ๖ และอาเวณิกพุทธธรรม ๑๘ เป็นต้น

[ทศพลญาณ (ญาณมีกำลัง ๑๐) [๒๕๐] คือ

๑. ฐานาฐานญาณ ปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ รู้กฎธรรมชาติเกี่ยวกับขอบเขตและขีดขั้นของสิ่งทั้งหลายว่า อะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้ และแค่ไหน เพียงไร โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล และกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมเกี่ยวกับสมรรถวิสัยของบุคคล ซึ่งจะได้รับผลกรรมที่ดีและชั่วต่างๆ กัน

๒. กรรมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม คือ สามารถกำหนดแยกการให้ผลอย่างสลับซับซ้อน ระหว่างกรรมดีกับกรรมชั่ว ที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่างๆ มองเห็นรายละเอียดและความสัมพันธ์ภายในกระบวนการก่อผลของกรรมอย่างชัดเจน

๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ สุคติ ทุคติ หรือพ้นจากคติ หรือปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง กล่าวคือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือ ปรมัตถะ คือรู้ว่าเมื่อปรารถนาจะเข้าถึงคติหรือประโยชน์ใด จะต้องทำอะไรบ้าง มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติอย่างไร

๔. นานาธาตุญาณ ปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆ เป็นเอนก คือ รู้สภาวะของธรรมชาติ ทั้งฝ่ายอุปาทินนกสังขารและฝ่ายอนุปาทินนกสังขาร เช่น รู้จัก

ส่วนประกอบต่างๆ ของชีวิต สภาวะของส่วนประกอบเหล่านั้นพร้อมทั้งลักษณะและหน้าที่ของมันแต่ละอย่าง อาทิการปฏิบัติหน้าที่ของขันธ์ อายตนะ และธาตุต่างๆ ในกระบวนการรับรู้ เป็นต้น และรู้เหตุแห่งความแตกต่างกันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น

๕. นานาธิมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้อธิมุตติ คือ รู้อัธยาศัย ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ แนวความสนใจ เป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปต่างๆ กัน

๖. อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่าสัตว์นั้นๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แค่ไหน เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีอินทรีย์อ่อน หรือแก่กล้า สอนง่ายหรือสอนยาก มีความพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่

๗. ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว การออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติทั้งหลาย

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปรีชาหยั่งรู้อันทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้

๙. จุตูปปาตญาณ ปรีชาหยั่งรู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม

๑๐. อาสวักขยญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย

เวสารัชชญาณ (ปัญญาอาจหาญ) ๔ [๒๕๑] คือ

๑. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่ทำอันตราย

๒. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่นำออกจากทุกข์

๓. ปัญญาอาจหาญในความเป็นพระพุทธเจ้า

๔. ปัญญาอาจหาญในความสิ้นอาสวะ

อสาธารณญาณ (พระญาณที่เกิดเฉพาะพระพุทธเจ้า) ๖ [๒๕๒] คือ

๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา

๒. ยมกปาฏิหาริยญาณ ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหาริย์

๓. อาสยานุสยญาณ ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส

๔. อินทริยปโรปริยัตตญาณ ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์

๕. สัพพัญญุตญาณ ญาณรู้เห็นเญยยธรรมทั้งปวง

๖. อนาวรณญาณ ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง

อาเวณิกพุทธธรรม หรือพุทธธรรม ๑๘ คือ

๑. พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่ขัดข้องในส่วนอดีต

๒. พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่ขัดข้องในส่วนอนาคต

๓. พระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ไม่ขัดข้องในส่วนปัจจุบัน

๔. กายกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๓ อย่างนี้ มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๕. วจีกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๖. มโนกรรมทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง มีพระญาณเป็นเบื้องหน้า คล้อยตามพระญาณ

๗. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๖ อย่างนี้ ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะ

๘. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งพระธรรมเทศนา

๙. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะ

๑๐. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสมาธิ

๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งปัญญา

๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งความหลุดพ้น

๑๓. พระผู้มีพระภาคผู้รู้แจ้ง ทรงถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๑๒ อย่างนี้ ปราศจากการเล่นสนุก

๑๔. ปราศจากความผลุนผลัน

๑๕. ปราศจากการไม่รู้ด้วยพระญาณ

๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง

๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ขวนขวาย

๑๘. ปราศจากความวางเฉยโดยไม่รู้จริง

คัมภีร์มูลฎีกากล่าวถึงพุทธธรรม ๑๘ ประการข้างต้นว่า

อตีตํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฏิหตํ ญาณ, อนาคตํเส ฯเปฯ ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ฯเปฯ อิเมหิ ตีหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ, สพฺพํ วจีกมฺมํ ฯเปฯ สพฺพํ มโนกมฺมํ ฯเปฯ อิเมหิ ฉหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ, นตฺถิ ธมฺมเทสนาย, นตฺถิ วีริยสฺส, นตฺถิ สมาธิสฺส, นตฺถิ ปญฺญาย, นตฺถิ วิมุตฺติยา หานิ. อิเมหิ ทฺวาทสหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นตฺถิ ทวา, นตฺถิ รวา, นตฺถิ อผุฏฺ, นตฺถิ เวคายิตตฺตํ, นตฺถิ อพฺยาวฏมโน, นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขานุเปกฺขา.[๒๕๓]

ส่วนคัมภีร์อรรถกถาของปาฏิกวรรคกล่าวถึงพุทธธรรม ๑๘ ดังนี้

๑. พระตถาคตไม่มีกายทุจริต
๒. พระตถาคตไม่มีวจีทุจริต
๓. พระตถาคตไม่มีมโนทุจริต
๔. พระญาณของพระพุทธเจ้า ไม่ขัดข้องในอดีต
๕. พระญาณของพระพุทธเจ้า ไม่ขัดข้องในอนาคต
๖. พระญาณของพระพุทธเจ้า ไม่ขัดข้องในปัจจุบัน
๗. กายกรรมทั้งหมดของพระพุทธเจ้า คล้อยตามพระญาณ
๘. วจีกรรมทั้งหมดของพระพุทธเจ้า คล้อยตามพระญาณ
๙. มโนกรรมทั้งหมดของพระพุทธเจ้า คล้อยตามพระญาณ
๑๐. พระองค์ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งฉันทะ
๑๑. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งวิริยะ
๑๒. ไม่มีความเสื่อมถอยแห่งสติ
๑๓. ปราศจากการเล่นสนุก
๑๔. ปราศจากความผลุนผลัน
๑๕. ปราศจากความหวั่นไหว
๑๖. ปราศจากการรีบเร่ง
๑๗. ปราศจากจิตที่ไม่ขวนขวาย
๑๘. ปราศจากอกุศลจิต

มีข้อความในคัมภีร์ข้างต้นว่า

นตฺถิ ตถาคตสฺส กายทุจฺจริตํ, นตฺถิ วจีทุจฺจริตํ, นตฺถิ มโนทุจฺจริตํ, อตีเต พุทฺธสฺส อปฺปฏิหตญาณํ, อนาคเต, ปจฺจุปฺปนฺเน พุทฺธสฺส อปฺปฏิหตญาณํ, สพฺพํ กายกมฺมํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณานุปริวตฺติ, สพฺพํ วจีกมฺมํ, สพฺพํ มโนกมฺมํ พุทฺธสฺส ภควโต ญาณานุปริวตฺติ, นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ, นตฺถิ วีริยสฺส หานิ, นตฺถิ สติยา หานิ, นตฺถิ ทวา, นตฺถิ รวา, นตฺถิ จลิตํ, นตฺถิ สหสา, นตฺถิ อพฺยาวโฏ มโน, นตฺถิ อกุสลจิตฺตํ.[๒๕๔]

ปาฐะว่า สนฺตินฺทฺริยํ (มีอินทรีย์สงบ) คือ ทรงมีอินทรีย์ ๕ สงบ เพราะไม่มีการซัดส่ายอินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น[ไปในอารมณ์ต่างๆ]

ปาฐะว่า สนฺตมานสํ (มีพระทัยอันสงบ) คือ ทรงมีพระทัยอันสงบ เพราะอินทรีย์ที่ ๖ คือมนินทรีย์สิ้นพยศแล้ว

ปาฐะว่า อุตฺตมทมถสมถํ อนุปฺปตฺตํ (บรรลุสมาธิและปัญญาอันประเสริฐ) คือ ทรงบรรลุสมาธิคือเจโตวิมุตติและปัญญาคือปัญญาวิมุตติอันประเสริฐที่เป็นโลกุตตระ

ปาฐะว่า ทนฺตํ (สำรวมพระวรกาย) คือ ทรงสำรวมพระวรกาย เพราะไม่มีการคะนองมือคะนองเท้าและการเล่นสนุกเป็นต้น เนื่องจากมีข้อประพฤติทางกายอันบริสุทธิ์ยิ่ง

ปาฐะว่า คุตฺตํ (สำรวมพระวาจา) คือ ทรงสำรวมพระวาจา เพราะไม่มีพระดำรัสที่ไร้ประโยชน์และการตรัสโดยหุนหัน เนื่องจากมีข้อประพฤติทางวจีกรรมอันบริสุทธิ์ยิ่ง

ปาฐะว่า ยตินฺทฺริยํ (สำรวมอินทรีย์) คือ ทรงสำรวมอินทรีย์โดยประเภทแห่งมนินทรีย์ เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยพระฤทธิ์อันเลิศ ไม่มีการไม่ขวนขวาย และการไม่พิจารณาแล้ววางเฉย เนื่องจากมีข้อประพฤติทางมโนกรรมอันบริสุทธิ์ยิ่ง

ปาฐะว่า นาคํ (ผู้ประเสริฐ) หมายความว่า ชื่อว่า นาคะ เพราะเหตุเหล่านี้คือ เพราะไม่เข้าถึงฉันทาคติเป็นต้น ไม่เวียนกลับมาสู่กิเลสมีราคะเป็นต้นที่ขจัดแล้ว ไม่ทำบาปอย่างใดอย่างหนึ่งโดยสิ้นเชิง และไม่ไปสู่ภพใหม่

[คัมภีร์อรรถกถาแสดงรูปวิเคราะห์ของ นาค ว่า นตฺถิ อาคุ ยสฺสาติ นาโค (ผู้ปราศจากโทษ, ผู้ประเสริฐ) ตามนัยนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + อาคุ ศัพท์ ส่วนในคัมภีร์นี้แสดงความหมายของ นาค โดยประการอื่นจากข้างต้น ๔ อย่าง คือ

- ผู้ไม่เข้าถึง[ฉันทาคติเป็นต้น] = ฉนฺทาคตึ น คจฺฉตีติ นาโค.
  (น บทหน้า + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย)
- ผู้ไม่เวียนกลับมา[สู่กิเลสมีราคะเป็นต้นที่ขจัดแล้ว] = น อาคจฺฉตีติ นาโค.
  (น บทหน้า + อา บทหน้า + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย)
- ผู้ไม่ทำบาป = นตฺถิ อาคุ ยสฺสาติ นาโค (น ศัพท์ + อาคุ ศัพท์)
- ผู้ไม่ไป[สู่ภพใหม่] = ปุนพฺภวํ น คจฺฉตีติ นาโค (น บทหน้า + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย)]

ในที่นี้ปาฐะว่า ปาสาทิกํ แสดงว่าพระผู้มีพระภาคทรงเป็นเลิศด้วยพระรูปกาย

ปาฐะว่า ปสาทนียํ แสดงว่าพระองค์ทรงเป็นเลิศด้วยพระธรรมกาย

ปาฐะว่า สนฺตินฺทฺริยํ เป็นต้น แสดงว่าพระองค์ทรงปีนเลิศด้วยสิ่งอื่น [คือเสียงและวัตถุอันเศร้าหมอง]

ด้วยเหตุนั้น [ปาฐะเหล่านั้นทั้งหมด]แสดงว่าพระองค์ทรงเป็นเลิศกว่าชาวโลกทั้งปวงในโลกที่มีความเลื่อมใส ๔ ประเภท [คือ รูปปมาณิกา เลื่อมใสในรูป, ธรรมปมาณิกา เลื่อมใสในธรรม, โฆสปมาณิกา เลื่อมใสในเสียงพูดหรือชื่อเสียง และลูขปมาณิกา เลื่อมใสในวัตถุอันเศร้าหมอง]

ปาฐะว่า เอกวิหาเร (ในวิหารเดียวกัน) คือ ในพระคันธกุฎีเดียวกัน เพราะพระวิหารในที่นี้หมายถึงพระคันธกุฎี

ปาฐะว่า วตฺถุ แปลว่า เพื่ออยู่

๒๕๘. ปาฐะว่า อชฺโฌกาเส วีตินาเมตฺวา (ประทับในที่แจ้งแล้ว) หมายความว่า [พระผู้มีพระภาค]ประทับอยู่ในที่แจ้งแล้วด้วยอิริยาบถนั่ง

บางคนกล่าวว่า “เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงปรารถนาจะทำปฏิสันถารแก่พระโสณะด้วยการเข้าสมาบัติ ทรงเข้าสมาบัติทั้งหมดที่สาวกเข้าได้ ประทับนั่งในที่แจ้งตลอดราตรีแล้ว ทรงล้างพระบาทเสด็จเข้าสู่พระคันธกุฎี แม้พระโสณะก็ทราบความประสงค์ของพระองค์ จึงเข้าสมาบัติเหล่านั้นทั้งหมดตามสมควรแก่ตน นั่งในที่แจ้งตลอดราตรี แล้วล้างเท้าเข้าไปสู่พระคันธกุฎี”

อนึ่ง เมื่อท่านเข้าไปแล้ว ได้รับอนุญาตจากพระผู้มีพระภาค กั้นจีวรเป็นม่านนั่งใกล้พระบาทของพระองค์

ปาฐะว่า อชฺเฌสิ แปลว่า ทรงเชื้อเชิญแล้ว

พระดำรัสว่า ปฏิภาตุ ตํ ภิกฺขุ ธมฺโม ภาสิตุ (ดูกรภิกษุ เธอจงสาธยายธรรมเถิด) หมายความว่า ดูกรภิกษุ พระธรรมจงปรากฏแก่เธอ คือจงเป็นอารมณ์แห่งญาณของเธอเพื่อสาธยาย ความหมายก็คือ เธอจงสาธยายธรรมตามที่สดับเล่าเรียนมา

ปาฐะว่า สพฺพาเนว อฏฺฐกวคฺคิกานิ (พระสูตรในอัฏฐกวรรคทั้งหมด) คือ พระสูตร ๑๖ สูตรมีกามสูตรเป็นต้นที่ปรากฏในอัฏฐกวรรค[๒๕๕]

ปาฐะว่า สเรน อภาสิ (สาธยายด้วยเสียงอันไพเราะ) หมายความว่า สาธยายด้วยเสียงที่ยังพระสูตรให้น่าสดับ ความหมายก็คือ สาธยายด้วยทำนองสรภัญญะ

ปาฐะว่า สรภญฺญปริโยสาเน แปลว่า เมื่อสาธยายทำนองสรภัญญะแล้ว

ปาฐะว่า สุคฺคหิตานิ แปลว่า เรียนดีแล้ว

ปาฐะว่า สุมนสิกตานิ แปลว่า พิจารณาดีแล้ว

ภิกษุบางรูปแม้จะเรียนดีในเวลาเรียน แต่ในเวลาภายหลังที่พิจารณาโดยสาธยายทำนองสรภัญญะเป็นต้น ย่อมสาธยายบทพยัญชนะผิดพลาดหรือสาธยายสลับบท แต่พระโสณะนี้มิใช่อย่างนี้ เป็นผู้พิจารณาด้วยดีตามที่เคยศึกษา ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สุมนสิ-กตานีติ สุฏฺฐุ มนสิ กตานิ (ปาฐะว่า สุมนสิกตานิ แปลว่า พิจารณาดีแล้ว)

ปาฐะว่า สูปธาริตานิ (ทรงจำไว้ดี) หมายความว่า ทรงจำไว้ดีโดยเนื้อความ เพราะเมื่อทรงจำเนื้อความไว้ดี ก็จะสาธยายพระบาลีได้ถูกต้อง

ปาฐะว่า กลฺยาณิยาปิ วาจาย สมนฺนาคโต (มีพระวาจาไพเราะ) คือ มีวาจาของชาวนครอันมีบทพยัญชนะถูกต้อง โดยออกเสียงอักษรมีสิถิลและธนิตเป็นต้นถูกต้องตามวิธี

ปาฐะว่า วิสฺสฏฺฐาย แปลว่า [คำ]อันสละสลวย ปาฐะนี้แสดงว่าพระโสณะสามารถกล่าวคำอันสละสลวย

ในปาฐะว่า อเนลคลาย คำว่า เอละ คือ โทษ

คำว่า อเนลคลา คือ คำที่ไม่แสดงโทษนั้น ความหมายก็คือ [ประกอบด้วย]คำอันไม่มีโทษ

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า อเนลคลาย แปลว่า คำอันไม่มีโทษและไม่คลาดเคลื่อน ซึ่งอธิบายได้ว่า [ประกอบ]ด้วยคำอันไม่มีโทษและไม่มีบทพยัญชนะคลาดเคลื่อน คือ ไม่มีบทพยัญชนะขาดหายไป

[คำว่า อเนลคลา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำที่ไม่แสดงโทษ = เอลํ น ปคฺฆรตีติ อเนลคลา.

(น ศัพท์ + เอล ศัพท์ + คล ธาตุ = หลั่ง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- คำอันไม่มีโทษและไม่คลาดเคลื่อน = น เอลา เอตายาติ อเนลา, น คลา อคลา, อเนลา จ สา อคลา จาติ อเนลคลา (วิเสสโนภยบทกรรมธารยสมาส)]

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงแต่งตั้งพระโสณะนั้นในเอตทัคคะว่า

เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ กลฺยาณวากฺกรณานํ ยทิทํ โสโณ กุฏิ-กณฺโณ.[๒๕๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระโสณกุฏิกัณณะเลิศกว่าเหล่าภิกษุสาวกของเราผู้มีถ้อยคำไพเราะ”

ปาฐะว่า อตฺถสฺส วิญฺญาปนิยา (ให้รู้ความได้แจ่มชัด) หมายความว่า สามารถเพื่อทำให้รู้เนื้อความตามที่ประสงค์ได้

ในพระดำรัสว่า กติวสฺโส (เธอมีพรรษาเท่าไร) บางคนกล่าวว่า “ดังได้สดับมาว่าพระโสณะดำรงอยู่ในส่วนที่ ๓ ของมัชฌิมวัยและมีอิริยาบถน่าเลื่อมใส ทำให้ดูเหมือนพระเถระที่บวชนานกว่าภิกษุรูปอื่น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถาม[เช่นนั้น]โดยระบุข้อความนั้น” ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะพระศาสดาตรัสถามท่านว่า เธอมีพรรษาเท่าไรเพื่อถามว่าเธอควรจะเสวยสุขในสมาธิ เหตุใดจึงมัวประมาทตลอดกาลเพียงนี้ ฉะนั้น พระศาสดาจึงตรัสถาม[ต่อไป]ว่า กิสฺส ปน ตฺวํ ภิกฺขุ เอวํ จิรํ อกาสิ (ดูกรภิกษุ เหตุใดเธอจึงประพฤติชักช้าเช่นนั้นเล่า)

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า กิสฺส แปลว่า เพราะเหตุอะไร

พระดำรัสว่า เอวํ จิรํ อกาสิ แปลว่า ประพฤติชักช้าเช่นนั้น หมายความว่าเหตุใดจึงไม่ออกบวช แต่อยู่ครองเรือนเป็นเวลานานเช่นนั้น

ปาฐะว่า จิรํ ทิฏฺโจ เม แปลว่า ข้าพระองค์พบเห็นมาช้านาน

ปาฐะว่า กาเมสุ คือ กิเลสกามและวัตถุกาม

ปาฐะว่า อาทีนโว แปลว่า โทษ

ปาฐะว่า อปิ จ เป็นต้น หมายความว่า แม้จะเห็นโทษบางอย่างในกามคุณ แต่ไม่อาจออกจากเรือนได้ การที่ออกไม่ได้ก็เพราะการครองเรือนดุจที่คับแคบ ความหมายก็คือ การครองเรือนวุ่นวายด้วยกิจน้อยใหญ่ต่างๆ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า พหุกิจฺโจ พหุกรณีโย (มีกิจมาก มีธุระมาก)

ปาฐะว่า เอตมตฺถํ วิทิตฺวา (ทรงรู้ความนั้นแล้ว) หมายความว่า ทรงรู้ความนั้นโดยสิ้นเชิงว่า ผู้เห็นโทษในกามคุณตามความเป็นจริง แม้จะตัดสินใจบวชช้าก็ไม่หมกมุ่นในการครองเรือน ย่อมหวนกลับดุจหยาดน้ำบนใบบัวโดยแท้

ปาฐะว่า อิมํ อุทานํ (ทรงเปล่งอุทานนี้) หมายความว่า ทรงเปล่งอุทานนี้ที่แสดงความนี้ว่า ผู้เข้าใจสังสารวัฏที่สืบเนื่องและพระนิพพานอันระงับสังสารวัฏ ย่อมไม่รื่นรมย์ในสังสารวัฏ และกามคุณอันเป็นเหตุของสังสารวัฏนั้นเลย

ในพระบาลีนั้น บาทคาถาว่า ทิสฺวา อาทีนวํ โลเก (เพราะเห็นโทษในโลก) หมายความว่า เพราะรู้เห็นโทษในสังขารโลกนี้ด้วยปัญญาจักษุว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีสภาพแปรปรวน บทนั้นแสดงวิปัสสนาญาณ

บาทคาถาว่า ญตฺวา ธมฺมํ นิรูปธึ (เพราะหยั่งรู้ธรรมที่ปราศจากอุปธิ) หมายความว่า เพราะหยั่งรู้ธรรมคือพระนิพพานอันปราศจากอุปธิตามความเป็นจริง กล่าวคือ หยั่งรู้ด้วยมรรคญาณอันมีสภาพหลุดพ้น สงัด ไม่ปรุงแต่ง และไม่ตาย

ความมีอรรถเหตุของบทเหล่านี้ คือ ทิสฺวา (เพราะเห็น), ญตฺวา (เพราะหยั่งรู้) พึงทราบดังอุทาหรณ์ว่า

- ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ โหติ (กำลังเกิดขึ้นเพราะดื่มเนยใส)

- สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหติ (ภัยเกิดขึ้นเพราะเห็นราชสีห์)

- ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติ [๒๕๗] (อนึ่ง อาสวะของเขาหมดสิ้นแล้วเพราะหยั่งเห็นด้วยปัญญา)

[อรรถของ ตฺวา ปัจจัยมี ๕ อย่าง คือ

๑. ปุพพกาลกิริยา กิริยาที่ทำก่อนกิริยาคุมพากย์ เช่น โส กาตุน กมฺมํ คจฺฉติ (เขาทำงานเสร็จแล้ว จึงไป), อกาตุน ปุญฺญํ กิลมิสฺสนฺติ สตฺตา (สัตว์ทั้งหลายไม่กระทำบุญ จักเศร้าหมอง)

๒. อปรกาลกิริยา กิริยาที่ทำภายหลังกิริยาคุมพากย์ เช่น ทฺวารํ ปิทหิตฺวา นิกฺขมิ (ออกไปแล้วจึงปิดประตู)

๓. สมานกาลกิริยา กิริยาที่เสมอกับกิริยาคุมพากย์ เช่น ฉตฺตํ คเหตฺวา คจฺฉติ (ถือร่มไป), ธกฺกจฺจ ทณฺโฑ ปติโต (ไม้เท้าตกเสียงดังตึ๊ก)

๔. ลักขณกิริยา กิริยาที่เป็นเครื่องสังเกตของกิริยาคุมพากย์ เช่น ทิสฺวานสฺส เอต-ทโหสิ (เมื่อเห็นแล้ว ความดำรินี้ได้เกิดขึ้นแล้ว (กัตตาต้องต่างกัน)

๕. เหตุ เช่น สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหติ (ความกลัวเกิดขึ้นเพราะเห็นราชสีห์)]

บาทคาถาว่า อริโย น รมติ ปาเป (ชนผู้ประเสริฐย่อมไม่รื่นรมย์ในบาป) หมายความว่า สัตบุรุษที่ชื่อว่าชนผู้ประเสริฐเพราะห่างไกลจากกิเลส ย่อมไม่รื่นรมย์ในบาปแม้สักเล็กน้อย เพราะชนผู้บริสุทธิ์ย่อมไม่รื่นรมย์ในบาป[อันไม่บริสุทธิ์]

บาทคาถาว่า ปาเป น รมตี สุจิ หมายความว่า ชนผู้บริสุทธิ์ เพราะมีความประพฤติทางกายเป็นต้นอันบริสุทธิ์ยิ่ง ย่อมไม่รื่นรมย์ในบาป คือ ในธรรมอันเศร้าหมองดุจพญาหงส์ไม่ยินดีที่สกปรกมีคูถอยู่ ยังมีคำบาลี[อื่น]ว่า ปาโป น รมตี สุจึ ซึ่งหมายความว่า คนบาปย่อมไม่รื่นรมย์ธรรมอันสะอาด ไม่มีโทษ แต่กลับรื่นรมย์ธรรมอันไม่สะอาด คือธรรมอันเศร้าหมองนั่นเอง เหมือนสุกรบ้านเป็นต้นซึ่งชอบที่สกปรกมีคูถอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงเปลี่ยนพระธรรมเทศนาเป็นสิ่งตรงกันข้ามด้วยประการฉะนี้

จบ คำอธิบายเรื่องการบรรพชาของพระโสณกุฏิกัณณะ

---

๒๕๙. ปาฐะว่า กาฬสีโห (ค่าง) คือ วานรชนิดหนึ่งมีหน้าดำ

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่ายโดยพระบาลีและอรรถกถา

จบ คำอธิบายจัมมขันธกะ

---

๖. เภสัชชขันธกะ

คำอธิบายเรื่องเภสัช ๕ เป็นต้น

๒๖๑. ในเภสัชชขันธกะ พระดำรัสว่า นจฺฉาเทนฺติ (ไม่ชอบใจ) หมายความว่า ไม่ทำให้เกิดความพอใจ

[คำว่า นจฺฉาเทนฺติ ตัดบทเป็น น + อจฺฉาเทนฺติ คำว่า อจฺฉาเทนฺติ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ฉทิ (อิจฺฉายํ = ปรารถนา, พอใจ + เณ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ]

๒๖๒. มัจฉาชนิดหนึ่งที่อยู่ในมหาสมุทร ชื่อว่า สุสุกา (จระเข้) หรือเรียกว่า กุมภีล์ บ้าง

คำว่า สํสฏฺฐ แปลว่า ผสมแล้ว

คำว่า เตลปริโภเคน (ด้วยการบริโภคน้ำมัน) คือ การบริโภคสัตตาหกาลิก

๒๖๓. คำว่า ปิฏฺเฐหิ แปลว่า บดแล้ว เกลือที่ทำจากดินเค็ม ชื่อว่า อุพภิทะ (เกลือดินโป่ง)

๒๖๔.คำว่า ฉกณํ แปลว่า มูลโค จุณอันเป็นกากเครื่องย้อมที่ยังไม่ต้ม ชื่อว่า ปากติกจุณณะ (จุณตามปกติ)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “จุณทั้งหมดเว้นจุณหอม ควรอยู่ เพราะทรงอนุญาต จุณตามปกติ”

๒๖๕. คำว่า สุวณฺณเครุโก แปลว่า หรดาลกลีบทองเป็นต้น

คำว่า อญฺชนูปปิสนํ (จุณบดเพื่อเป็นยาหยอดตา) คือ จุณอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรบดเพื่อเป็นยาหยอดตา

๒๖๘. พระดำรัสว่า สามํ คเหตฺวา (จับเอง) หมายความว่า แม้สิ่งที่ภิกษุอื่นจับเองโดยไม่รับประเคนเพื่อภิกษุผู้ถูกงูกัด ก็จัดเป็นสิ่งที่ภิกษุจับเองเหมือนกัน

๒๖๙. คำว่า ฆรทินนกาพาธะ (อาพาธเกิดเพราะยาที่หญิงแม่เรือนให้) คือ โรคที่เกิดจากยา[เสน่ห์]ที่หญิงแม่เรือนให้เพื่อให้อยู่ในอำนาจ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วสีกรณปานก-สมุฏฺจิตโรโค (โรคที่เกิดจากน้ำซึ่งทำให้อยู่ในอำนาจ) ฆร ศัพท์[ที่แปลว่าเรือน]ในที่นี้ระบุถึงหญิงแม่เรือนโดยอเภทูปจาระ (สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน)

[คำว่า ฆรทินฺนกาพาธ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฆเรน ทินฺโน ฆรทินฺโน (ตติยาตัปปุริสสมาส) คำว่า ฆร เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่ (สถานที่ = เรือน, สิ่งที่อยู่ในสถานที่ = หญิงแม่เรือนผู้อาศัยในเรือน)

- ฆรทินฺเนน สมุฏฺจิโต ฆรทินฺนโก (ฆรทินฺน ศัพท์ + ก ปัจจัยใน สมุฏฺจิต ตัทธิต)

- ฆรทินฺนโก จ โส อาพาโธ จาติ ฆรทินฺนกาพาโธ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า อกฏฺยูเสน (น้ำถั่วเขียวต้มที่ไม่ข้น) คือ น้ำถั่วเขียวต้มที่ยังไม่กรอง คำว่า กฏฺากเฏน (น้ำถั่วเขียวต้มที่ข้นนิดหน่อย) คือ น้ำถั่วเขียวต้มที่ต้มถั่วเขียวแล้ว ไม่คนให้กระเพื่อม ตักเอาแต่ผิวน้ำส่วนบน”

คำอธิบายเรื่องพระพุทธานุญาตงบน้ำอ้อย

๒๗๒. คำว่า คุฬกรณํ แปลว่า สถานที่ทำน้ำอ้อย ความหมายก็คือ โรงหีบอ้อย

๒๗๓. คำว่า อวิสฺสฏฺจา (ไม่วางใจ) หมายความว่า มีความเคลือบแคลง

๒๗๖. พระดำรัสว่า อปฺปมตฺตเกปิ ปวาเรนฺติ แปลว่า เมื่อรับของเล็กน้อยแล้วห้ามเสีย หมายความว่า ภิกษุเหล่านั้นดำริว่าถ้ารับของมาก ภิกษุรูปอื่นจะไม่เพียงพอ จึงรับของเล็กน้อยแล้วห้ามเสีย

พระดำรัสว่า ปฏิสงฺขาปิ ปฏิกฺขิปนฺติ (รู้แล้วห้ามเสีย) หมายความว่า รู้ว่าจะเป็นของขบฉันในกลางวัน จึงห้ามเสีย

๒๗๙. กรรมคือการให้ความร้อนในที่คับแคบ (วัจมรรค) ควรอยู่ เพราะมิได้ทรงห้ามไว้[ในเรื่องนี้]

๒๘๐. ปาฐะว่า อุภโตปสนฺนา แปลว่า ผู้เลื่อมใสทั้งสองฝ่าย[คือฝ่ายอุบาสกและฝ่ายอุบาสิกา]

วันที่ป่าวประกาศไม่ให้ฆ่าสัตว์อย่างนี้ว่า พวกท่านอย่าฆ่าสัตว์[ในวันนี้] ชื่อว่ามาฆาตะ

[มหาวรรคภาสาฏีกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๒) กล่าวว่า คำว่า มาฆาต น่าจะเป็นรูปหินาม คือชื่อที่ยกขึ้นกล่าวโดยแยกรากศัพท์ไม่ได้ เพราะเป็นชื่อที่คล้อยตามคำว่า มา ฆาเตถ (อย่าฆ่า) หรืออาจวิเคราะห์ว่า หญฺญึสุ เอตฺถาติ ฆาโต (หน ธาตุ หึสายํ = เบียดเบียน + ณ ปัจจัยในอธิกรณ-สาธนะ), น ฆาโต มาฆาโต (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส แปลง น เป็น มา)]

คำอธิบายเรื่องพราหมณ์ถวายยาคู และขนมปรุงด้วยของหวานเป็นต้น

๒๘๒. คำว่า มธุโคฬกํ คือ ขนมที่ปรุงด้วยของหวานมีน้ำตาลกรวดเป็นต้น

ปาฐะว่า อายุ เทติ (ให้อายุ) หมายความว่า ให้อายุเป็นทาน

ปาฐะว่า วณฺณํ (วรรณะ) คือ ผิวพรรณของสรีระ

ปาฐะว่า สุขํ (สุข) คือ ความสุขทางกายและทางใจ

ปาฐะว่า พลํ (กำลัง) คือ กำลังกาย

ปาฐะว่า ปฏิภานํ (ปฏิภาณ) คือ ปฏิภาณปัญญาอันองอาจสมควร[แก่เหตุผล]

ปาฐะว่า วาตํ อนุโลเมติ (ทำให้ลมเดินคล่อง) หมายความว่า นำให้ลมเดินคล่อง

ปาฐะว่า วตฺถึ โสเธติ (ล้างลำไส้) หมายความว่า ล้างกระเพาะให้สะอาด

ปาฐะว่า อามาวเสสํ ปาเจติ (ย่อยอาหารใหม่ที่เหลืออยู่) หมายความว่า จะย่อยอาหารถ้ายังมีอาหารใหม่เหลืออยู่

ปาฐะว่า อนุปฺปเวจฺฉติ แปลว่า ย่อมให้

[คำว่า อนุปฺปเวจฺฉติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนุ บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ทา เป็น ปเวจฺฉ ด้วยมหาสูตรว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้น ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตรนี้) ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๖๑๑) ว่า ทาอิจฺจสฺส ทิจฺฉปเวจฺฉาเทสมฺปิ อิจฺฉนฺติ (นักไวยากรณ์ย่อมปรารถนาการแปลง ทา ธาตุนั้นเป็น ทิจฺฉ และ ปเวจฺฉ ได้บ้าง) เช่น

- วิปุลํ อนฺนํ ปานญฺจ, สมณานํ ปเวจฺฉสิ (ท่านย่อมให้ข้าวน้ำอันไพบูลย์แก่เหล่าสมณะ)
- อปฺปเสฺมเก ปเวจฺฉนฺติ, พหุเนเก น ทิจฺฉเร (บางคนย่อมให้น้อย บางคนไม่ให้มาก)
- เทโว สมฺมา ธารํ ปเวจฺฉตุ (ฝนจงหลั่งธารฝนให้โดยชอบ)
- โภชนํ โภชนตฺถีนํ, สมฺมเทว ปเวจฺฉถ (พวกท่านจงให้โภชนาหารแก่ผู้ต้องการโภชนาหารโดยชอบ)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนุ บทหน้า + ป บทหน้า + วิส ธาตุ (ปเวสเน = เข้าไป) + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ พฤทธิ์สระ อ ใน วิ เป็น เอ และแปลง สฺ ที่สุดธาตุเป็น จฺฉ ดังคำว่า คจฺฉติ (คมุ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ) หรือตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๗๓) ให้แปลง สฺ ที่สุดธาตุเป็น จฺฉงฺ (จฺฉ ที่มี งฺ เป็นอนุพันธ์) ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนในสูตรว่า คมยมิสาสทิสานำ วา จฺฉงฺ (แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุของ คมุ, ยมุ, อิสุ, อาส และ ทิส ธาตุเป็น จฺฉงฺ) การมีรากศัพท์มาจาก วิส ธาตุนี้กล่าวตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

นปฺปเวจฺฉตีติ น ปเวเสติ น เทติ.[๒๕๘]

“คำว่า นปฺปเวจฺฉติ (ย่อมไม่ใส่เข้า) หมายความว่า ย่อมไม่ยังให้เข้าไป คือ ย่อมไม่ให้”

กาเลน ตมฺหิ หพฺยํ ปเวจฺเฉติ อตฺตโน เทยฺยธมฺมฏฺฐิตกาลํ ตสฺส สมฺมุขีภาวกาลญฺจ อุปลกฺเขตฺวา เตน กาเลน ตาทิเส ทกฺขิเณยฺเย เทยฺยธมฺมำ ปเวจฺเฉยฺย, ปเวเสยฺย ปฏิปาเทยฺย.[๒๕๙]

“บาทคาถาว่า กาเลน ตมฺหิ หพฺยำ ปเวจฺเฉ (ควรถวายเครื่องไทยธรรมให้เหมาะแก่กาล แก่ทักขิไณยบุคคล) หมายความว่า พราหมณ์ผู้มุ่งบุญกำหนดหมายเวลาที่ตนมีไทยธรรมและเวลาที่อยู่ต่อหน้าทักขิไณยบุคคลแล้ว ควรใส่เข้า คือ ควรยังให้เข้าไป กล่าวคือ ควรให้สำเร็จเครื่องไทยธรรมเหมาะแก่กาลนั้นแก่ทักขิไณยบุคคลเช่นนั้น”

จตฺตาริ ฐานานิ อนุปฺปเวจฺฉตีติ จตฺตาริ การณานิ อนุปฺปเวเสติ ททาติ.[๒๖๐]

“คำว่า จตฺตาริ ฐานานิ อนุปฺปเวจฺฉติ (อริยสาวกผู้ให้โภชนะชื่อว่าให้ฐานะ ๔ ประการแก่ปฏิคาหก) หมายความว่า อริยสาวกผู้ให้โภชนะชื่อว่าย่อมใส่เข้า คือ ย่อมให้เหตุ ๔ ประการแก่ปฏิคาหก”

อนึ่ง ในฉบับพม่าบางฉบับพบรูปว่า ปวจฺฉติ แทน ปเวจฺฉติ ตามนัยนี้ควรประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + ทา ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ โดยแปลง ทา ธาตุเป็น วจฺฉ การแปลง ทา เป็น วจฺฉ นี้สอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ของสันสกฤตอีกด้วย กล่าวคือ ตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต ทา ธาตุที่เป็นชุโหยาทิคณะมีรูปสำเร็จว่า ททาติ ส่วน ทา ธาตุที่เป็นภูวาทิคณะมีรูปสำเร็จว่า ปยจฺฉติ โดยแปลง ทา เป็น ยจฺฉ ด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๗๘), จานทรไวยากรณ์ (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๑ สูตร ๑๐๖), กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓๓๙) และมุคธโพธะ (สูตร ๓๙๗) และ ย อักษรในสันสกฤตก็มีรูปเป็น ว อักษรเป็นส่วนใหญ่ในบาลี เช่น กณฺฑูยติ = กณฺฑูวติ, ชรายุ = ชราพุ, อายุธ = อาวุธ, ทีฆายุ = ทีฆาวุ, กสาย = กสาว, อุสฺสาย = อุสฺสาว ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งจึงอธิบายด้วย ทา ธาตุโดยตรง ดังหลักฐานกล่าวว่า

ปวจฺฉตีติ เทติ.[๒๖๑]

“คำว่า ปวจฺฉติ แปลว่า ย่อมให้”

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถาของเปตวัตถุ ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า ปเวจฺฉตีติ เทติ แต่ฉบับพม่าเดิมมีรูปตามที่กล่าวไว้ข้างต้น]

พึงสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า ย่อมขจัดลม

๒๘๓. ถามว่า : เหตุใดพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปรมฺปรโภชเนน กาเรตพฺโพ (พึงปรับอาบัติด้วยปรัมปรโภชนสิกขาบท)

ตอบว่า : เพราะภิกษุผู้รับนิมนต์โภชนะหนึ่งในโภชนะ ๕ ชนิด ไปฉันโภชนะชนิดอื่นอันเป็นหนึ่งในโภชนะ ๕ ชนิด โดยไม่ฉันโภชนะที่ได้รับนิมนต์ก่อน ชื่อว่าเป็นการฉันปรัมปรโภชนะ ส่วนภิกษุเหล่านี้ฉันโภชชยาคุ (ยาคูที่เหนียวเป็นก้อนหยิบด้วยมือได้) อันเป็นโภชนะหนึ่งในโภชนะ ๕ ชนิด ฉะนั้น จึงกล่าวว่า โภชฺชยาคุยา หิ ปวารณา โหติ (เพราะเป็นการห้ามโภชนะด้วยโภชชยาคุ) หมายความว่า แม้โภชชยาคุก็นับเข้าในข้าว เพราะภิกษุผู้ห้ามโภชชยาคุนั้นก็นับว่าห้ามโภชนะที่พระพุทธองค์ตรัสระบุแก่ภิกษุผู้ห้ามโภชนะอย่างหนึ่ง

ในโภชนะ ๕ ชนิด [คือ ข้าวสุก ข้าวสัตตุ ข้าวกุมมาส ปลา และเนื้อ]

๒๘๔. ปาฐะว่า สุขุโมชํ ปกฺขิปีสุ (ใส่โอชาทิพย์อันละเอียดแล้ว) หมายความว่า เทวดาสำคัญว่าพระผู้มีพระภาคจะเสวย จึงใส่โอชาทิพย์อันละเอียด

คำอธิบายเรื่องปาฏลิคาม

๒๘๕. ปาฐะว่า ปาฏลิคาโม (หมู่บ้านปาฏลี) คือ หมู่บ้านแห่งหนึ่งอันมีชื่อว่าปาฏลีในแคว้นมคธ ดังได้สดับมาว่า ในวันสถานปนาหมู่บ้านนั้น มีหน่อไม้แคฝอยสองสามหน่องอกขึ้นจากปฐพีที่ลานหมู่บ้าน จึงเรียกหมู่บ้านนั้นว่าหมู่บ้านปาฏลี (หมู่บ้านไม้แคฝอย)

ปาฐะว่า ตทวสริ (เสด็จถึงแล้ว) หมายความว่า เสด็จถึงหมู่บ้านปาฏลีนั้นแล้ว

ปาฐะว่า ปาฏลิคามิกา แปลว่า ชาวบ้านปาฏลี

ปาฐะว่า อุปาสกา (เหล่าอุบาสก) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า ชาวบ้านปาฏลีบางคนดำรงอยู่ในสรณคมน์และศีล เพราะเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแต่ครั้งแรก ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อุปาสกา

ปาฐะว่า เยน ภควา เตนุปสงฺกมึสุ (เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า ราชบุรุษของพระเจ้าอชาตศัตรูและพระเจ้าลิจฉวี ไปยังหมู่บ้านปาฏลีเป็นครั้งคราว มักบังคับให้เจ้าของเรือนออกจากเรือน แล้วพำนักอยู่ถึงกึ่งเดือนบ้าง เดือนหนึ่งบ้าง ชาวบ้านปาฏลีที่ถูกรบกวนเสมอดำริว่าควรจะมีที่พักสำหรับพวกเขาในเวลามาพัก จึงพากันสร้างศาลาใหญ่ท่ามกลางนครซึ่งจุคนได้เป็นอันมากโดยไม่แออัดกันดังนี้ คือ สร้างโรงเก็บของและที่พักสำหรับเจ้านายด้านหนึ่ง ที่พักของแขกและคนเดินทางด้านหนึ่ง ที่พักของยาจกผู้ยากไร้ด้านหนึ่ง ที่พักคนเจ็บไข้ด้านหนึ่ง อาคารพักแรมนั้น ชื่อว่า อาวสถาคาร สถานที่แขกมาพักแรม ชื่อว่า อาวสถะ อาคารเป็นที่มาพักแรมของแขก ชื่อว่า อาวสถา-คาร

อนึ่ง อาคารพักแรมนั้นเสร็จสิ้นลงในวันนั้น ชาวปาฏลีไปดูอาคารที่ก่ออิฐฉาบปูน

และทำจิตรกรรมเสร็จแล้ว จัดแจงไว้ยอดเยี่ยมเหมือนเทพพิมาน โดยเริ่มดูจากซุ้มประตู ดำริว่าอาคารนี้น่ารื่นรมย์ มีสิริมงคลยิ่ง ควรจะนิมนต์ใครให้ฉันภัตตาหารก่อน พวกเราจึงจะได้รับประโยชน์สุขตลอดราตรีอันยาวนาน

ลำดับนั้นพวกเขาสดับว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จถึงหมู่บ้านนั้น จึงเกิดปีติโสมนัส ตัดสินใจว่าพวกเราควรจะไปทูลนิมนต์พระผู้มีพระภาค แต่พระองค์เสด็จถึงที่อยู่ของพวกเราเอง พวกเราจักนิมนต์พระองค์และภิกษุสงฆ์ให้ประทับอยู่ในอาคารนี้แล้วถวายภัตตาหารก่อน เมื่อภิกษุสงฆ์มาถึงแล้ว พระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกก็จักมาถึง พวกเราจักนิมนต์พระศาสดาให้ตรัสมงคลและแสดงธรรมเทศนา เมื่อพระรัตนตรัยใช้สอยแล้ว พวกเรากับคนอื่นจักใช้สอยในภายหลัง การบำเพ็ญบุญอย่างนี้จะเป็นประโยชน์สุขแก่พวกเราตลอดกาลนาน ฉะนั้น ชาวหมู่บ้านปาฏลีจึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ว่า อธิวาเสตุ โน ภนฺเต ภควา อาวสถาคารํ (ขอพระผู้มีพระภาคทรงโปรดรับอาคารพักแรม)

ปาฐะว่า เตนุปสงฺกมึสุ (เข้าไปยังอาคารพักแรมนั้น) หมายความว่า แม้อาคารพักแรมนั้น จะจัดแจงตบแต่งเรียบร้อยดุจเทพพิมาน เพราะเพิ่งเสร็จในวันนั้นเอง แต่ยังไม่จัดแจงให้เหมาะสมแก่พระพุทธองค์ เนื่องด้วยพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงรื่นรมย์การอยู่ป่า พวกเขาสงสัยว่าพระองค์จักประทับอยู่ภายในหมู่บ้านหรือไม่ พวกเราจะทราบพุทธประสงค์แล้วจะจัดแจงต่อไป จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เมื่อทราบพุทธประสงค์แล้วต้องการจะจัดแจงเช่นนั้น จึงเข้าไปยังอาคารพักแรม

ปาฐะว่า สพฺพสนฺถรึ อาวสถาคารํ สนฺถริตฺวา (ปูลาดอาคารพักแรมตลอดทั้งหลัง) มีรูปวิเคราะห์ว่า การปูลาด ชื่อว่า สันถริ อาคารพักแรมที่มีการปูลาดตลอดทั้งหลัง ชื่อว่า สัพพสันถริ

อีกอย่างหนึ่ง อาคารพักแรมอันบุคคลปูลาดแล้ว ชื่อว่า สันถริ อาคารพักแรมอันบุคคลปูลาดแล้วตลอดทั้งหลัง ชื่อว่า สัพพสันถริ, [ปูลาด]อาคารพักแรมตลอดทั้งหลังนั้น

บทนี้แสดงโดยความเป็นบทกริยาวิเศษณ์ [จึงประกอบใช้ทุติยาวิภัตติว่า สพฺพสนฺถรึ] ความหมายก็คือ ปูลาดให้เป็นอาคารอันบุคคลปูลาดแล้วตลอดทั้งหลัง

[คำว่า สพฺพสนฺถริ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีการปูลาดทั้งหมด = สนฺถรณํ สนฺถริ (สํ บทหน้า + ถร ธาตุ = ปูลาด + อิ ปัจจัยในภาวสาธนะ), สพฺโพ สนฺถริ เอตฺถาติ สพฺพสนฺถริ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

- อันบุคคลปูลาดแล้วทั้งหมด = สนฺถตนฺติ สนฺถริ (สํ บทหน้า + ถร ธาตุ = ปูลาด + อิ ปัจจัยในกรรมสาธนะและอดีตกาล), สพฺพํ สนฺถริ สพฺพสนฺถริ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)]

มหาชนดำริก่อนว่า มูลโคเหมาะสมในงานมงคลทุกงาน จึงใช้มูลโคสดฉาบซ้ำพื้นที่ฉาบปูนแล้ว เมื่อรู้ว่าแห้งแล้วได้ฉาบทาของหอม ๔ ชนิด [คือ หญ้าฝรั่น กานพลู กฤษณา และกำยาน] ให้ปรากฏรอยเท้าในเวลาเหยียบ แล้วปูลาดเสื่อหยาบสีต่างๆ ทับไว้ หลังจากนั้นจึงปูลาดที่ทั้งหมดที่ควรปูลาดด้วยเครื่องลาดหลายสีคือหัตถัตถรณะ (ที่รองหลังช้าง) เป็นต้น เริ่มจากปูพรมผืนใหญ่บนเสื่อหยาบเหล่านั้น ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า สพฺพสนฺถรึ อาวสถาคารํ สนฺถริตฺวา (ปูลาดอาคารพักแรมตลอดทั้งหลัง)

[ของหอม ๔ ชนิดพบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

กุงฺกุมํ เจว ยวน- ปุปฺผํ จ ตครํ ตถา
ตุรุกฺโขติ จตุชฺชาติ คนฺธา เอเต ปกาสิตา.[๒๖๒]

"ของหอม ๔ ประเภทเหล่านี้ แสดงว่าเป็นหญ้าฝรั่น กานพลู กฤษณา และกำยาน"]

ปาฐะว่า อาสนานิ (อาสนะ) หมายความว่า มหาชนปูลาดอาสนะอันควรค่ายิ่งสำหรับพระพุทธเจ้าพิงเสามงคลในท่ามกลาง และปูลาดเครื่องลาดที่ละเอียดอ่อนงดงามบนอาสนะนั้น หลังจากนั้นได้วางหมอนแดงสองข้างที่สวยงาม แล้วกั้นเพดานอันวิจิตรด้วยดาราเงินและดาราทอง ประดับตบแต่งด้วยพวงไม้หอม ดอกไม้ และใบไม้ต่างๆ เป็นต้น จัดทำร่างแหบุปผาในที่ ๑๒ ศอกรอบด้าน กั้นที่ ๓๐ ศอกด้วยผ้าม่าน ปูลาดบัลลังก์ เก้าอี้มีพนักพิง และเก้าอี้ไม่มีพนักพิงเป็นต้นสำหรับภิกษุสงฆ์ โดยพิงฝาผนังทางทิศตะวันตก ให้ปูลาดเครื่องลาดสีขาวทับอาสนะเหล่านั้น และให้จัดแจงอาคารพักแรมด้านปราจีนให้เหมาะแก่การเข้าเฝ้าของตน พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อาสนานิ ปญฺญเปตฺวา (ปูลาดอาสนะ) โดยหมายถึงข้อความดังกล่าว

ปาฐะว่า อุทกมณิกำ (ตุ่มน้ำ) หมายความว่า ตุ่มน้ำใหญ่ มีลายวิจิตรงดงาม มหาชนคิดว่าเมื่อตั้งตุ่มน้ำไว้อย่างนี้พระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์จักล้างมือเท้าและบ้วนปากได้ตามความประสงค์ จึงตักน้ำอันมีสีดุจแก้วมณีใส่ในตุ่มน้ำเหล่านั้น พร้อมทั้งใส่ดอกไม้และจุณอบน้ำเพื่ออบน้ำให้หอม แล้วปิดด้วยใบตอง ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อุทกมณิกำ ปติฏฺฐาเปตฺวา (ให้จัดตั้งตุ่มน้ำ)

ปาฐะว่า เตลปทีปำ อาโรเปตฺวา (ตามประทีปน้ำมัน) หมายความว่า ได้ตามประทีปน้ำมันในคบเพลิงที่มีด้ามทำด้วยเงินและทองเป็นต้น และในถ้วยที่ทำด้วยเงินและทองเป็นต้นอันดำรงอยู่ในมือของรูปปั้นศิลปะแคว้นโยนก เป็นต้น

ปาฐะว่า เยน ภควา เตนุปสงฺกมึสุ (เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค) หมายความว่า อุบาสกชาวบ้านปาฏลีเหล่านั้น ไม่เพียงประดับตบแต่งอาคารพักแรมอย่างเดียว แต่ยังให้ประดับถนนในหมู่บ้านทั้งหมด ชักธงขึ้น ตั้งหม้อน้ำและต้นกล้วยเป็นต้นที่ประตูบ้าน จัดแจงหมู่บ้านทั้งหมดให้ประดุจดวงดาวที่แวดล้อมด้วยแถวประทีป แล้วให้ตีกลองป่าวประกาศว่า พวกท่านจงให้นมทารกที่ยังดื่มนมจงเลี้ยงอาหารเด็กแล้วให้เข้านอนไวๆ อย่าให้ส่งเสียงเอ็ดอึง พระศาสดาจักประทับภายในหมู่บ้านตลอดราตรีในวันนี้ เพราะพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงปรารถนาความวิเวก แล้วพากันถือคบเพลิงมาเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค

ปาฐะว่า อถ โข ภควา นิวาเสตฺวา ปตฺตจีวรมาทาย สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน เยน อาวสถาคารำ เตนุปสงฺกมิ (ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ทรงถือบาตรและห่มจีวรแล้ว เสด็จไปทางอาคารพักแรมพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า เมื่อชาวหมู่บ้านปาฏลีกราบทูลเวลาที่เหมาะสมอย่างนี้ว่า ถึงเวลาแล้วพระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคทรงจัดแจงผ้าสีแดงดังดอกทองหลางที่แดงชุ่มด้วยน้ำครั่ง ประหนึ่งตัดดอกปทุมด้วยกรรไกร ทรงนุ่งอันตรวาสกปกปิดมณฑลทั้ง ๓ ทรงคาดผ้าประคดมีสิริดังสายฟ้าเปรียบเหมือนคาดกำปทุมด้วยสายสร้อยทอง ทรงห่มบังสุกุลจีวรอันประเสริฐสีแดง มีวรรณะละม้ายยอดอ่อนแห่งต้นไทร ที่ทำให้มหาปฐพีซึ่งประกอบด้วยขุนเขาสุเมรุราชและเขายุคันธรในจักรวาล ให้หวั่นไหวแล้วจับไว้ ดุจคลุมตระพองช้างด้วยผ้ากัมพลแดง ดุจโปรยข่ายแก้วประพาฬในที่ควรค่าดังทองสูงร้อยศอก ราวกับเปลื้องผ้ากัมพลแดงที่สุวรรณเจดีย์ เหมือน

ปิดพระจันทร์เพ็ญที่กำลังโคจรด้วยวลาหกแดง ประหนึ่งว่ารดน้ำครั่งที่สุกดีบนยอดกาญจน-บรรพต เสมือนหนึ่งล้อมยอดเขาจิตรกูฏด้วยสายฟ้า เสด็จออกจากราวป่าที่ประทับนั่นเอง ดุจราชสีห์ออกจากถ้ำทอง และดุจพระจันทร์เพ็ญลอยขึ้นจากยอดอุทัยบรรพต

ครั้งนั้นพระรัศมีแผ่ซ่านออกจากพระวรกายของพระองค์ ประหนึ่งกลุ่มสายฟ้าลอดออกจากช่องเมฆ ทำให้พฤกษชาติรอบด้านเหมือนมีใบดอกผลกิ่งและค่าคบเรื่อเลื่อมด้วยพรายน้ำทองราดรด พร้อมกันนั้นภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ได้ถือเอาบาตรและจีวรของตนแวดล้อมพระองค์ อนึ่ง เหล่าภิกษุที่ยืนแวดล้อมพระองค์นั้นเป็นอย่างนี้ คือ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ สงัด ไม่คลุกคลีด้วยคณะ ปรารภความเพียร มักว่ากล่าวอบรม อดทนต่อคำสั่งสอนเตือนกัน ตำหนิความชั่ว ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

พระผู้มีพระภาคที่เหล่าภิกษุแวดล้อมก็งามสง่าประดุจแท่งทองที่คลุมด้วยผ้ากัมพลแดง ประหนึ่งนาวาทองที่แล่นไปกลางดงปทุมแดง และราวกะปราสาททองที่ล้อมด้วยเรือนแก้วประพาฬ แม้พระมหาเถระทั้งหลายซึ่งมีพระมหากัสสปะเป็นประมุข ห่มบังสุกุลจีวรมีสีดังเมฆ ล้วนเป็นผู้ขจัดราคะ ทำลายกิเลส สางชัฏแล้ว ตัดเครื่องผูกพันแล้ว ไม่ติดข้องในสกุลหรือคณะ พากันแวดล้อมดุจพญาช้างหุ้มเกราะแก้วมณี

พระผู้มีพระภาคเองทรงปราศจากราคะ แวดล้อมด้วยเหล่าภิกษุผู้ปราศจากราคะ ทรงปราศจากโทสะ แวดล้อมด้วยเหล่าภิกษุผู้ปราศจากโทสะ ทรงปราศจากโมหะ แวดล้อมด้วยเหล่าภิกษุผู้ปราศจากโมหะ ทรงไม่มีตัณหา แวดล้อมด้วยเหล่าภิกษุผู้ไม่มีตัณหา ทรงไม่มีกิเลส แวดล้อมด้วยเหล่าภิกษุผู้ไม่มีกิเลส ทรงตรัสรู้เอง แวดล้อมด้วยเหล่าภิกษุผู้ตรัสรู้ตาม ประดุจไกรสรราชสีห์ที่แวดล้อมด้วยฝูงมฤค ละม้ายดอกกรรณิการ์ที่เกสรล้อมไว้ ประหนึ่งพญาช้างฉัททันต์แวดล้อมด้วยโขลงช้างแปดพัน ดั่งพญาหงส์ธตรฐแวดล้อมด้วยฝูงหงส์เก้าหมื่น ดุจองค์จักรพรรดิแวดล้อมด้วยเสนานิกร เปรียบเหมือนท้าวสักกเทวราชแวดล้อมด้วยทวยเทพ ราวกะท้าวหาริตมหาพรหมแวดล้อมด้วยเหล่าพรหม ปานประหนึ่งสมบูรณจันทร์ที่แวดล้อมด้วยกลุ่มดารา เสด็จไปยังหนทางของชาวบ้านปาฏลี ด้วยลีลาแห่งพระพุทธเจ้าซึ่งไม่มีผู้เปรียบปาน ด้วยลีลาอันวิลาสของพระพุทธเจ้าอันหาประมาณมิได้ ด้วยประการฉะนี้

ครั้งนั้น กลุ่มพุทธรัศมีอันมีพรรณดังทอง พุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหน้าของพระองค์ จรดตลอดพื้นที่ ๘๐ ศอก กลุ่มพุทธรัศมีอันมีพรรณดังทองพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหลัง เบื้องขวา เบื้องซ้าย จรดตลอดพื้นที่ ๘๐ ศอก กลุ่มพุทธรัศมีอันมีพรรณดังแววหางนกยูงพุ่งออกจากวนพระเกศาทั้งหมดตั้งแต่ปลายพระเกศาเบื้องบน จรดตลอดพื้นที่ ๘๐ ศอก ณ พื้นอัมพร กลุ่มพุทธรัศมีอันมีพรรณดังแก้วประพาฬพุ่งออกจากพื้นพระบาทเบื้องล่าง จรดตลอดพื้นที่ ๘๐ ศอก ณ แผ่นพื้นปฐพีอันทึบ

กลุ่มพุทธรัศมีอันมีพรรณขาวพุ่งออกจากพระทนต์ สถานที่มีสีขาวแห่งพระเนตร และพระนขาส่วนที่พ้นจากพระมังสา จรดตลอดพื้นที่ ๘๐ ศอก กลุ่มพุทธรัศมีอันมีพรรณหงสบาทพุ่งออกจากพระวรกายที่มีสีผสมสีแดงและสีเหลือง จรดตลอดพื้นที่ ๘๐ ศอก กลุ่มพุทธรัศมีปภัสสรพุ่งไปตลอดพื้นที่ทั้งหมด กลุ่มพุทธรัศมีมีพรรณ ๖ แผ่พวยพุ่งไปจรดตลอดพื้นที่ ๘๐ ศอกโดยรอบ ประดุจแสงไฟที่พุ่งออกจากดวงประทีปด้ามทองขึ้นไปสู่นภากาศปานประหนึ่งสายฟ้าที่พุ่งออกจากก้อนเมฆใหญ่ทั้ง ๔ ทิศโดยประการฉะนี้ พระพุทธรัศมีกระจายแผ่ไปทุกทิศาภาค ประหนึ่งเกลื่อนกล่นด้วยดอกจำปาทอง ดุจราดรดด้วยสายน้ำทองที่ออกจากหม้อทอง ดั่งล้อมด้วยแผ่นทองที่คลี่แล้ว ละม้ายดารดาษด้วยละอองดอกทองกวาว ดอกกรรณิการ์ และดอกทองกวาวที่ลมกรดก่อให้เกิดขึ้น และเหมือนย้อมด้วยผงชาด

[คำว่า เวรมฺภ ในฉบับไทยบางฉบับแปลว่า ลมหัวด้วน คือ ลมพายุที่เกิดขึ้นอย่างปัจจุบันทันด่วนแล้วหายไป แต่คำนี้ควรแปลว่า ลมกรด คือ กระแสลมแรงจัดในบรรยากาศชั้นบนในระดับสูงตั้งแต่ ๑๐,๐๐๐-๑๕,๐๐๐ เมตร มีลักษณะเป็นลำคล้ายท่อรูปรีขนาดใหญ่ เพราะคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย เวรัมภสูตร อธิบายว่า

กีทิเส ปน ฐาเน เต วาตา วายนฺตีติ. ยตฺถ จิตสฺส จตฺตาโร ทีปา อุปฺปลินิปตฺตมตฺตา หุตฺวา ปญฺญายนฺติ.[๒๖๓]

“ถามว่า : ลมเหล่านั้นพัดอยู่ในที่ไหนหรือ

ตอบว่า : เมื่อนกบินไปในที่ใด ทวีปทั้ง ๔ ย่อมปรากฏเป็นเพียงใบบัว ลมเหล่านั้นพัดอยู่ในที่นั้น”]

พระสรีระของพระผู้มีพระภาคก็ประดับด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ รุ่งโรจน์ด้วยพระอนุพยัญชนะ (พระลักษณะย่อย) ๘๐ และพระรัศมีด้านละวา ปราศจากเครื่องหม่นหมอง มีไฟฝ้าและขี้แมลงวันเป็นต้น สง่างามประหนึ่งพื้นนภากาศที่มีดวงดาวสะพรั่ง ดุจป่าปทุมที่บานแล้ว คล้ายต้นปาริฉัตรสูงร้อยโยชน์ที่มีดอกบานสะพรั่งทั้งต้น ดั่งหนึ่งเอาสิริครอบงำสิริของพระจันทร์ ๓๒ ดวง พระอาทิตย์ ๓๒ ดวง พระจักรพรรดิราช ๓๒ องค์ ราชาแห่งทวยเทพ ๓๒ องค์ ท้าวมหาพรหม ๓๒ องค์ ซึ่งสถิตอยู่ตามลำดับ

อุปมาว่าทานที่ทรงถวาย ศีลที่ทรงรักษา กัลยาณธรรมที่ทรงบำเพ็ญตลอด ๔ อสงไขยแสนกัปกว่า ประดับด้วยทศบารมี ทศอุปบารมี และทศปรมัตถบารมี รวมเป็นบารมี ๓๐ ทัศถ้วนที่ทรงบำเพ็ญด้วยดี เป็นเหมือนตกอยู่ในที่คับแคบซึ่งไม่มีโอกาสจะให้วิบากได้มาประชุมลงในอัตภาพเดียว ปานประหนึ่งกาลที่ยกสิ่งของจากพันลำเรือลงสู่เรือลำเดียว เหมือนกับกาลที่ยกสิ่งของจากพันเล่มเกวียนลงสู่เกวียนเล่มเดียว เฉกเช่นกาลที่เอาแม่น้ำ ๒๕ สายมาบรรจบเป็นสายเดียวที่ปากแม่น้ำ

มหาชนตามประทีปมีด้ามหลายพันดวงไว้เบื้องหน้า เบื้องหลัง ข้างซ้าย ข้างขวาของพระผู้มีพระภาค แม้ที่ทรงเปล่งโอภาสอยู่ด้วยพระพุทธสิรินี้ ดอกไม้หลายชนิดมีดอกมะลิซ้อน ดอกจำปา ดอกมะลิป่า ดอกอุบลแดง ดอกอุบลขาว กำยาน ยางทราย และจุณหอมมีสีเขียวสีเหลืองเป็นต้นซึ่งมีกลิ่นหอมยิ่งได้กระจายไปเหมือนละอองน้ำฝนที่เกิดจากวลาหกในทิศทั้ง ๔ เสียงกึกก้องของดนตรีมีองค์ ๕ และเสียงพรรณนาคุณของพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ กระจายไปสู่ทุกสารทิศ นัยน์เนตรของทวยเทพ สุบรรณ พญานาค ยักษ์ คนธรรพ์ และมหาชน ได้เห็นเหมือนดื่มน้ำอมฤต ในฐานะเช่นนี้ควรจะพรรณนาการเสด็จไปด้วยโศลกถึงพันบท ในเรื่องนั้นจะพอกล่าวเป็นตัวอย่างดังนี้ [๒๖๔]

เอวํ สพฺพงฺคสมฺปนฺโน กมฺปยนฺโต วสุนฺธรํ
อเหฐยนฺโต ปาณานิ ยาติ โลกวินายโก.

“พระผู้นำชาวโลกผู้เพียบพร้อมด้วยพระสรรพางค์อย่างนี้ ทรงยังมหาปฐพีให้หวั่นไหว ไม่ทรงเบียดเบียนชาวโลก เสด็จไปอยู่”

ทกฺขิณํ ปจมฺ ปาทํ อุทฺธรนฺโต นราสโภ
คจฺฉนฺโต สิริสมฺปนฺโน โสภเต ทฺวิปทุตฺตโม.

“พระนราสภผู้ประเสริฐกว่ามหาชน ทรงยกพระบาทเบื้องขวาก้าวแรก เสด็จพระพุทธดำเนินอยู่ ทรงบริบูรณ์ด้วยสิริ สง่างาม”

คจฺฉโต พุทฺธเสฏฺฐสฺส เหฏฺฐาปาทตลํ มุทุ
สมํ สมฺผุสเต ภูมึ รชสานุปลิมฺปติ.

“เมื่อพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดเสด็จพระพุทธดำเนินอยู่ฝ่าพระบาทอันอ่อนนุ่มสัมผัสพื้นดินที่ราบเรียบ ไม่เปื้อนด้วยละอองธุลี”

นินฺนํ ฐานํ อุนฺนมติ คจฺฉนฺเต โลกนายเก
อุนฺนตญฺจ สมํ โหติ ปถวี จ อเจตนา.

ปาสาณา สกฺขรา เจว กถลา ขาณุกณฺฏกา
สพฺเพ มคฺคา วิวชฺชนฺติ คจฺฉนฺเต โลกนายเก.

“เมื่อพระองค์ผู้เป็นผู้นำชาวโลก เสด็จพระพุทธดำเนินอยู่ ที่ลุ่มก็ดอนขึ้น ที่ดอนก็ราบเรียบ แผ่นดิน ศิลา ก้อนกรวด กระเบื้อง ตอและหนามทุกอย่าง แม้จะไม่มีจิตใจก็เว้นทางเพื่อถวาย เมื่อพระองค์ผู้เป็นผู้นำชาวโลกเสด็จพระพุทธดำเนินอยู่”

นาติทูเร อุทฺธรติ นาจฺจาสนฺเน จ นิกฺขิปิ
อฆฏฺฏยนฺโต นิยฺยาติ อุโภ ชาณู จ โคปฺผเก.

“พระองค์ไม่ต้องยกพระบาทก้าวยาวในที่ไกล ไม่ต้องยกพระบาทก้าวสั้นในที่ใกล้ ไม่หนีบพระชานุและข้อพระบาททั้งสองเบียดเสียดกัน เสด็จพระพุทธดำเนินอยู่”

นาติสีฆํ ปกฺกมติ สมฺปนฺนจรโณ มุนิ
น จาติสณิกํ ยาติ คจฺฉมาโน สมาหิโต.

“พระมุนีผู้มีจรณะสมบูรณ์ ไม่เสด็จไปเร็วนัก พระองค์ผู้มีพระหฤทัยตั้งมั่น ไม่เสด็จไปช้านัก เมื่อเสด็จพระพุทธดำเนินอยู่”

อุทฺธ์ อโธ ติริยญฺจ ทิสญฺจ วิทิสํ ตถา
น เปกฺขมาโน โส ยาติ ยุคมตฺตญฺหิ เปกฺขติ.

"พระองค์มิได้ทรงเหลียวดูเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง และทิศานุทิศ เสด็จพระพุทธดำเนินอยู่ ทอดพระเนตรเพียงชั่วแอก"

นาควิกฺกนฺตจาโร โส คมเน โสภเต ชิโน
จารุ คจฺฉติ โลกคฺโค หาสยนฺโต สเทวเก.

"พระชินเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีอาจาระน่าชื่นชมดังพญาช้าง สง่างามในกิริยาเสด็จพระพุทธดำเนิน ทรงเป็นผู้เลิศในโลก เสด็จพระพุทธดำเนินงามนัก ทรงยังมนุษยโลกและเทวโลกให้ร่าเริงเลื่อมใส"

อุสภราชาว โสภนฺโต จาตุจารีว เกสรี
โตสยนฺโต พหู สตฺเต คามเสฏฺจ์ อุปาคมิ.

"พระองค์ทรงสง่างามปานประหนึ่งอุสภราช ดังไกรสรราชสีห์ที่เที่ยวไปทั้ง ๔ ทิศ ทรงยังเหล่าสัตว์เป็นอันมากให้ชื่นชม เสด็จถึงหมู่บ้านอันประเสริฐ"

ดังได้สดับมาว่า กาลนี้เป็นกาลแห่งการพรรณนาความสามารถของพระธรรมกถึกเองเป็นหลักสำคัญในการพรรณนาพระสรีระหรือพระคุณของพระผู้มีพระภาคในกาลเช่นนี้ พระธรรมกถึกพึงพรรณนาด้วยร้อยแก้วหรือร้อยกรองตามความสามารถ ใครๆ ไม่พึงตำหนิว่าพรรณนาไม่ดีหรือพรรณนาเกินความจริง โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระคุณหาประมาณมิได้ แม้แต่พระพุทธเจ้าด้วยกันเองก็ยังไม่สามารถพรรณนาคุณทั้งหมดของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น เพราะพระองค์แม้จะพรรณนาตลอดกัปก็ไม่อาจพรรณนาคุณให้หมดสิ้นได้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงชนเหล่าอื่น

พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าสู่หมู่บ้านปาฏลีอันประดับตกแต่งด้วยสิริวิลาสนี้ ได้รับการบูชาด้วยของหอม ธูป เครื่องอบ และจุณเป็นต้นโดยมหาชนผู้มีจิตเลื่อมใส เสด็จเข้าสู่อาคารพักแรม ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข ภควา นิวาเสตฺวา ปตฺตจีวร-

มาทาย สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน เยน อาวสถาคารํ เตนุปสงฺกมิ (ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ทรงถือบาตรและห่มจีวรแล้ว เสด็จไปทางอาคารพักแรมพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์)

ปาฐะว่า ปาเท ปกฺขาเลตฺวา (ทรงล้างพระบาท) หมายความว่า แม้ผงธุลีจะไม่เปื้อนพระบาทของพระผู้มีพระภาค แต่พระองค์ก็ทรงล้างพระบาท เพราะประสงค์จะให้อุบาสกเหล่านั้นเพิ่มพูนกุศล และเพื่อให้ภิกษุรูปอื่นปฏิบัติตามเป็นแบบอย่าง อีกอย่างหนึ่ง กายที่มีใจครอง เป็นสิ่งที่ควรทำให้เย็น พระผู้มีพระภาคจึงทรงสรงน้ำ ล้างพระบาทเพื่อประโยชน์ดังกล่าว

ปาฐะว่า ภควนฺตํเยว ปุรกฺขตฺวา แปลว่า ห้อมล้อมพระผู้มีพระภาคแล้ว พระองค์ประทับนั่งท่ามกลางภิกษุและอุบาสกในอาคารพักแรมนั้น ทรงรุ่งโรจน์ยิ่งเสมือนรูปปฏิมาที่หล่อด้วยทองคำแท่งสีแดงที่บุคคลสรงสนานด้วยน้ำหอม เช็ดทำความสะอาดด้วยผ้าเปลือกป่านจนแห้งแล้ว ฉาบทาด้วยชาดสีแดง ประดิษฐานบนแท่นที่คลุมด้วยผ้ากัมพลแดง แนวทางพรรณนาพระคุณของโบราณาจารย์ทั้งหลายในเรื่องนี้ มีดังนี้ [๒๖๕]

คนฺตฺวาน มณฺฑลมาฬึ นาควิกฺกนฺตจารโณ
โอภาสยนฺโต โลกคฺโค นิสีทิ วรมาสเน.

"พระองค์ผู้เลิศกว่าชาวโลก ทรงเพียบพร้อมด้วยจรณะอันน่าชม ดุจพญาช้าง เสด็จไปสู่โรงพิธี ทรงเปล่งพระรัศมี ประทับเหนือพุทธอาสน์อันประเสริฐ"

ตหึ นิสินฺโน นรทมฺมสารถิ
เทวาติเทโว สตปุญฺญลกฺขโณ
พุทฺธาสเน มชฺฌคโต วิโรจติ
สุวณฺณเนกฺขํ วิย ปณฺฑุกมฺพเล.

"พระองค์ผู้เป็นดุจสารถีฝึกเวไนยสัตว์ เป็นเทพผู้ยิ่งกว่าเทพ มีพระบุณยลักษณ์ร้อยหนึ่ง ประทับนั่ง ณ ที่นั้น อยู่ท่ามกลางพุทธอาสน์ ทรงรุ่งโรจน์เสมือนแท่งทองที่วางบนผ้ากัมพลเหลือง"

เนกฺขํ ชมฺโพนทสฺเสว นิกฺขิตฺตํ ปณฺฑุกมฺพเล
วิโรจติ วีตมโล มณิ เวโรจโน ยถา.

“พระองค์ผู้ปราศจากมลทิน สง่างามเหมือนแท่งทองชมพูนุทที่วางบนผ้ากัมพลสีเหลือง ละม้ายแก้วมณีส่องประกายอยู่”

มหาสาโลว สมฺผุลฺโล เมรุราชาวลงฺกโต
สุวณฺณถูปสงฺกาโส ปทุโม โกสโก ยถา.

“พระองค์ทรงสง่างามเหมือนต้นสาละใหญ่ที่ออกดอกสะพรั่ง ซึ่งเป็นเครื่องประดับขุนเขาสุเมรุราช ทรงเปล่งแสงเหมือนสถูปทองและดุจกอดอกปทุม”

ชลนฺโต ทีปรุกฺโขว ปพฺพตคฺเค ยถา สิขี
เทวานํ ปาริจฺฉตฺโตว สพฺพผุลฺโล วิโรจถ.

“พระองค์ปานประหนึ่งต้นประทีปอันสว่างไสว เปรียบดังอัคนีบนยอดเขา ดั่งต้นปาริฉัตรของทวยเทพที่ผลิดอกบานสะพรั่งฉะนั้น”

ปาฐะว่า ปาฏลิคามิเก อุปาสเก อามนฺเตสิ (ตรัสสอนอุบาสกชาวบ้านปาฏลี) หมายความว่า มหาชนเป็นอันมากในอุบาสกเหล่านั้น ดำรงอยู่ในศีล พระพุทธองค์จึงตรัสสอนอุบาสกเหล่านั้น เพื่อแสดงพระธรรมเทศนาว่า ปญฺจิเม คหปตโย เป็นต้น เพื่อจะแสดงโทษของศีลวิบัติก่อน แล้วจึงแสดงอานิสงส์ของศีลสัมปทาต่อมา

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า ทุสฺสีโล แปลว่า ผู้ไม่มีศีล โดยแท้จริงแล้ว ทุ ศัพท์ในพระดำรัสนี้มีความหมายว่า ไม่มี ดังตัวอย่างว่า ทุปฺปญฺโญ (ผู้ไม่มีปัญญา)

พระดำรัสว่า สีลวิปนฺโน (ผู้มีศีลวิบัติ) คือ ผู้มีศีลเสียหาย คือผู้ทำลายสังวร

อนึ่ง พระดำรัสว่า ทุสฺสีโล ในที่นี้แสดงความเป็นผู้ทุศีล ความไม่มีศีลของเขามี ๒ ประเภท คือ การไม่สมาทาน หรือการทำลายศีลที่สมาทานแล้ว ความไม่มีศีลประเภทแรกไม่มีโทษมากนัก เหมือนความไม่มีศีลประเภทที่ ๒ ซึ่งมีโทษมากกว่า

พระผู้มีพระภาคตรัส[ต่อไป]ว่า สีลวิปนฺโน เพื่อแสดงความไม่มีศีลอันเป็นเหตุของโทษตามที่ทรงประสงค์ ด้วยพระธรรมเทศนาอันเป็นบุคลาธิษฐาน

พระดำรัสว่า สีลวิปนฺโน (ผู้มีศีลวิบัติ) นั้น แสดงความหมายของพระดำรัสว่า ทุสฺสีโล (ผู้ไม่มีศีล)

พระดำรัสว่า ปมาทาธิกรณ์ แปลว่า เพราะความประมาทเป็นเหตุ

อนึ่ง พระสูตรนี้ปรากฏโดยระบุถึงคฤหัสถ์ แต่ก็เกี่ยวเนื่องกับบรรพชิตด้วย เพราะคฤหัสถ์ต้องดำรงชีพด้วยศิลปะมีการไถนา ค้าขาย และเลี้ยงโค เป็นต้น ผู้ที่ประมาทโดยฆ่าสัตว์เป็นต้น จะไม่สามารถทำกิจนั้นๆ ให้สำเร็จได้ตามสมควรแก่กาล และการงานของเขาย่อมวิบัติไป [โดยเฉพาะ]ในเวลาที่ป่าวประกาศห้ามฆ่าสัตว์ ผู้ที่ทำการฆ่าสัตว์และลักขโมยย่อมประสบความเสื่อมแห่งโภคทรัพย์อันใหญ่หลวงด้วยพระราชอาชญา บรรพชิตผู้ทุศีลย่อมประสบความเสื่อมจากศีล พระพุทธพจน์ ฌาน และอริยทรัพย์ ๗ เพราะความประมาทเป็นเหตุ

พระดำรัสว่า ปาปโก กิตฺติสทฺโท (ชื่อเสียงอันเสื่อมเสีย) หมายความว่า ชื่อเสียงอันเสื่อมเสียของคฤหัสถ์[ผู้ทุศีล] ย่อมฟุ้งไปในระหว่างบริษัท ๔ ว่า คนโน้นผู้เกิดในสกุลโน้นเป็นคนทุศีล มีธรรมอันต่ำช้า สละประโยชน์ในภพนี้และภพหน้า ไม่ถวายแม้เพียงสลากภัต ชื่อเสียงอันเสื่อมเสียของบรรพชิต[ผู้ทุศีล] ย่อมฟุ้งไปอย่างนี้ว่า บรรพชิตโน้นบวชในศาสนาของพระศาสดาแล้ว ไม่สามารถรักษาศีลได้ ไม่สามารถเรียนพระพุทธพจน์ได้ เขาเลี้ยงชีพด้วยเวชกรรมเป็นต้น ประกอบด้วยอคารวธรรม ๖

พระดำรัสว่า อวิสารโท (เป็นผู้ครั่นคร้าม) หมายความว่า คฤหัสถ์[ผู้ทุศีล]จะเข้าไปสู่ที่ประชุมโดยระแวงว่า อาจจะมีใครๆ ในที่ประชุมของคนหมู่มาก รู้จรรยาของเราโดยแท้ แล้วจักข่มเรา หรือจักแจ้งความแก่ราชตระกูล เขาย่อมเก้อเขิน นั่งก้มหน้าคอตก ไม่สามารถพูดจาอย่างอาจหาญได้ แม้บรรพชิต[ผู้ทุศีล]ก็เข้าไปสู่ที่ประชุมโดยระแวงว่า ภิกษุเป็นอันมากมาประชุมกัน อาจจะมีใครๆ รู้จรรยาของเราโดยแท้ แล้วจักข่มโดยห้ามอุโบสถปวารณาของเรา จักให้เคลื่อนจากสมณเพศ ไม่สามารถพูดจาอย่างอาจหาญได้ ส่วนภิกษุบางรูปแม้เป็นผู้ทุศีลก็ยังพูดเหมือนทรนงตน ภิกษุนั้นเป็นผู้เก้อเขินโดยอัธยาศัย เพราะมีวิปฏิสาร

พระดำรัสว่า สมฺมูฬฺโห กาลํ กโรติ (เป็นผู้หลงเมื่อเสียชีวิต) หมายความว่า เมื่อคนทุศีลนอนบนเตียงที่จะเสียชีวิต จรรยาที่เคยประพฤติโดยก่อกรรมชั่วย่อมปรากฏขึ้น เขาลืมตามองเห็นโลกนี้โดยเห็นบุตรและภรรยาเป็นต้นของตน แต่เมื่อปิดตาเสียแล้วจะเห็นปรโลกโดยเนื่องด้วยอารมณ์อันเป็นคตินิมิต อบายทั้ง ๔ ย่อมปรากฏแก่เขาตามสมควรแก่กรรม จะเป็นเหมือนถูกหอกร้อยด้ามทิ่มแทงอยู่ หรือถูกเปลวไฟเผาผลาญอยู่ เขาร้องครวญครางอยู่ว่า พวกท่านจงห้ามเถิดๆ จนเสียชีวิต ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า สมฺมูฬฺโห กาลํ กโรติ

พระดำรัสว่า กายสฺส เภทา (เพราะสละกาย) หมายความว่า เพราะสละอุปาทินนกขันธ์

พระดำรัสว่า ปรํ มรณา (ในขณะอื่นจากเสียชีวิต) หมายความว่า ในขณะรับเอาขันธ์ที่เกิดต่อจากนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พระดำรัสว่า กายสฺส เภทา (เพราะการสูญสิ้นแห่งกาย) หมายความว่า เพราะการสูญสิ้นแห่งชีวิตินทรีย์

พระดำรัสว่า ปรํ มรณา (หลังจากเสียชีวิต) หมายความว่า หลังจากจุติ

พระดำรัสทั้งหมดมี อปาย เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของนรก เพราะนรกชื่อว่า :-

- อบาย เพราะเป็นที่ปราศจากบุญที่ชื่อว่ากุศล อันเป็นเหตุของสวรรค์และนิพพาน หรือเป็นที่ไม่มีการมาแห่งสุข

- ทุคติ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ หรือเกิดด้วยกรรมชั่ว เนื่องจากมีโทษมาก

- วินิบาต เพราะเป็นที่ตกไปไร้อำนาจของผู้ทำกรรมชั่ว หรือเพราะเป็นที่พินาศตกไป คือถูกเชือดเฉือนอวัยวะน้อยใหญ่

- นิรยะ เพราะเป็นที่ไม่มีความเพลิดเพลิน

[คำว่า อปาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภพที่ปราศจากบุญ = ปุญฺญสงฺขาตา อยา อเปโต อปาโย.

(ปัญจมีตัปปุริสสมาส, อป = ปราศจาก, อย = บุญ)

- ภพที่ไม่มีการมา[แห่งสุข] = สุขานำ อายสฺส อภาโว อปาโย.
(ปัญจมีตัปปุริสสมาส, อป = ไม่มี, อาย = การมา)

คำว่า ทุคฺคติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภพอันเป็นที่ตั้งของทุกข์ = ทุกฺขสฺส คติ ทุคฺคติ.
(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส, ทุ = ทุกข์, คติ = ที่ตั้ง)
- ภพที่เกิดด้วยกรรมชั่ว = ทุฏฺเจน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คติ ทุคฺคติ.
(มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส, ทุ = ชั่ว, คติ = ภพ)

คำว่า วินิปาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภพเป็นที่ตกไปไร้อำนาจ = วิวสา นิปตนฺติ เอตฺถ ทุกฺกฏการิโนติ วินิปาโต.
(อธิกรณสาธนะ, วิ = ไร้อำนาจ)
- ภพเป็นที่พินาศตกไป = วินสฺสนฺตา เอตฺถ นิปตนฺติ สภิชฺชมานงฺคปจฺจงฺคาติ วินิปาโต.
(อธิกรณสาธนะ, วิ = พินาศ)

คำว่า นิรย สำเร็จรูปมาจาก นิ (ไม่มี) + อย (ความเพลิดเพลิน) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ เอตฺถ อสฺสาทสญฺญิโต อโยติ นิรโย (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อบาย แสดงภพสัตว์ดิรัจฉาน ความจริงแล้วสัตว์ดิรัจฉานจัดเป็นอบาย เพราะปราศจากคติที่ดี แต่ยังไม่ใช่ทุคติ เพราะยังมีพญานาคเป็นต้นที่มีศักดิ์ใหญ่

คำว่า ทุคติ แสดงภพเปรต โดยแท้จริงแล้ว เปรตจัดเป็นอบายเพราะปราศจากคติที่ดี และเป็นทุคติ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ แต่ยังไม่ใช่วินิบาต เพราะไม่พินาศตกไปเหมือนอสุรกาย เนื่องจากเปรตผู้มีฤทธิ์มากยังมีวิมานเกิดขึ้น

คำว่า วินิบาต แสดงอสุรกาย โดยแท้จริงแล้ว อสุรกายจัดเป็นอบายและทุคติตามข้อความที่กล่าวแล้ว และจัดเป็นวินิบาต เพราะตกไปจากกองสมบัติทั้งปวง

คำว่า นิรยะ แสดงถึงนรกมีประการต่างๆ มีอเวจีนรกเป็นต้น

พระดำรัสว่า อุปปชฺชติ แปลว่า ย่อมเกิด

พระพุทธดำรัสที่ตรัสแสดงอานิสงส์[ของคนมีศีล] มีนัยตรงกันข้ามกับนัยที่แสดงแล้ว ข้าพเจ้าจะแสดงความพิเศษนี้ว่า

พระดำรัสว่า สีลวา (คนมีศีล) คือ คนมีศีลโดยสมาทาน

พระดำรัสว่า สีลสมฺปนฺโน (ถึงพร้อมด้วยศีล) คือ คนถึงพร้อมด้วยศีลโดยรักษาศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์

พระดำรัสว่า โภคกฺขนฺธํ แปลว่า กองโภคทรัพย์

สุคติ ศัพท์ในพระดำรัสว่า สุคตึ สคฺคํ โลกํ นี้ คือ มนุษยภูมิ

สคฺค ศัพท์ คือ เทวภูมิเท่านั้น

ในพากย์นั้น ชื่อว่า สุคติ เพราะเป็นภูมิที่ดี

ชื่อว่า สัคคะ (สวรรค์) เพราะเป็นภูมิที่เลอเลิศด้วยอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น

ภูมิเหล่านั้นทั้งหมด ชื่อว่า โลก เพราะเป็นสิ่งที่พินาศย่อยยับ

ปาฐะว่า ปาฏลิคามิเก อุปาสเก พหุเทว รตฺตึ ธมฺมิยา กถาย (ทรงชี้แจงให้อุบาสกชาวบ้านปาฏลีเห็นแจ้ง...ด้วยธรรมกถาจนดึก) หมายความว่า ทรงชี้แจงให้อุบาสกเหล่านั้นเห็นแจ้ง...ด้วยธรรมกถาอื่นที่ไม่ปรากฏในพระบาลี และพระดำรัสที่อนุโมทนาอาคารพักแรม กล่าวคือ ในกาลนั้นพระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า อุบาสกชาวบ้านปาฏลี เป็นผู้หนักแน่นในศีลยิ่งนัก เพราะเห็นอานิสงส์[ในการรักษาศีล] เนื่องจากพระเจ้าอชาตศัตรูผู้ทรงสถาปนาเมืองปาฏลีบุตร ทรงนำกุฎุมพีผู้บริบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตรที่หมู่บ้าน นิคมและราชธานีอื่น [มาสู่เมืองปาฏลีบุตร] รับสั่งให้พระราชทานทรัพย์ ข้าวเปลือก ที่ดินสร้างบ้านและที่ดินทำนา เป็นต้น ทั้งยังรับสั่งให้พิทักษ์รักษาพวกเขา จึงทรงแสดงอานิสงส์แห่งศีลแก่พวกเขาก่อน เพราะศีลเป็นบ่อเกิดแห่งคุณทั้งปวง

ต่อจากนั้นได้ทรงแสดงธรรมเทศนาทั่วไปซึ่งนำประโยชน์สุขแก่อุบาสกชาวบ้านปาฏลี ประดุจยังอากาสคงคาให้ไหลลง เหมือนทรงพลิกง้วนดินขึ้น เหมือนทรงจับยอดต้นหว้าใหญ่เขย่าให้หวั่นไหว และเหมือนใช้เครื่องจักรยนต์บีบรวงผึ้งใหญ่ราวหนึ่งโยชน์ให้มหาชนดื่มมธุรสอันอร่อยดี ได้ตรัสธรรมกถาเป็นอันมากวิจิตรด้วยนัยต่างๆ อย่างนี้ว่า “ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย การถวายที่อยู่อาศัยเป็นบุญใหญ่ เราและภิกษุสงฆ์ได้ใช้สอยที่อยู่อาศัยของพวกเธอ เมื่อเราและภิกษุสงฆ์ได้ใช้สอยแล้ว ก็ย่อมเป็นอันธรรมรัตนะได้ใช้สอยเหมือนกัน เมื่อรัตนะทั้งสามใช้สอยอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมมีผลบุญหาประมาณมิได้ อีกประการหนึ่งเล่า เมื่อได้ถวายอาวาสทานแล้ว ย่อมเป็นการถวายทานทุกอย่างโดยแท้ ใครๆ ไม่อาจ

กำหนดอานิสงส์ของบรรณศาลาที่ตั้งอยู่บนพื้นดิน หรือของมณฑปที่ทำด้วยกิ่งไม้ที่สร้างอุทิศสงฆ์ เพราะแม้บุคคลผู้ที่เกิดในภพก็ไม่ถูกการอยู่ในครรภ์บีบคั้น ครรภ์มารดาของเขาย่อมไม่คับแคบเหมือนห้องมีขนาด ๑๒ ศอกด้วยอานุภาพแห่งอาวาสทาน" อีกทั้งได้ตรัสอานิสงส์แห่งอาวาสทานตลอดยามครึ่งแห่งราตรีเป็นอันมากว่า การถวายอาวาสทานมีอานิสงส์ดังนี้บ้าง การถวายอาวาสทานมีอานิสงส์ดังนี้บ้าง โดยตรัสอย่างนี้ว่า

สีตำ อุณฺหำ ปฏิหนฺติ ตโต วาฬมิคานิ จ
สรีสเป จ มกเส สิสิเร จาปิ วุฏฺฐิโย
ตโต วาตาตโป โฆโร สญฺชาโต ปฏิหญฺญติ.

"เสนาสนะย่อมป้องกันความหนาว ความร้อน และเนื้อร้าย ทั้งยังป้องกันงู ยุง และฝนในฤดูฝน วิหารยังป้องกันลมและแดดอันกล้าที่เกิดขึ้นได้"

เลณตฺถญฺจ สุขตฺถญฺจ ฌายิตุญฺจ วิปสฺสิตุำ
วิหารทานำ สงฺฆสฺส อคฺคำ พุทฺเธน วณฺณิตำ.

"การถวายวิหารแก่สงฆ์ เพื่อหลีกเร้น เพื่อความสุข เพื่อเพ่งพินิจ และเพื่อเห็นแจ้ง พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่าเป็นทานอันเลิศ"

ตสฺมา หิ ปณฺฑิโต โปโส สมฺปสฺสำ อตฺถมตฺตโน
วิหาเร การเย รมฺเม วาสเยตฺถ พหุสฺสุเต.
เตสำ อนฺนญฺจ ปานญฺจ วตฺถเสนาสนานิ จ
ทเทยฺย อุชุภูเตสุ วิปฺปสนฺเนน เจตสา.

"เพราะเหตุนั้น บัณฑิตผู้เล็งเห็นประโยชน์ตนจึงควรสร้างวิหารอันน่ารื่นรมย์ถวายภิกษุผู้เป็นพหูสูตอยู่ในวิหารนี้เถิด อนึ่ง พึงถวายข้าว น้ำ ผ้า และเสนาสนะอันเหมาะสมแก่ท่านเหล่านั้น ด้วยจิตอันเลื่อมใสในพวกท่านผู้ซื่อตรง"

เต ตสฺส ธมฺมำ เทเสนฺติ สพฺพทุกฺขาปนูทนำ
ยำ โส ธมฺมำ อิธญฺญาย ปรินิพฺพาติ อนาสโว.[๒๖๖]

“พวกท่านจะแสดงธรรมอันเป็นเครื่องบรรเทาสรรพทุกข์แก่ผู้ถวาย
เมื่อเขารู้แจ้งธรรมแล้ว จะเป็นผู้ไม่มีอาสวะ ปรินิพพานในโลกนี้”

พระคาถาเหล่านี้เท่านั้นได้รับการยกขึ้นสู่สังคายนาในพระบาลีนั้นส่วนปกิณกธรรม-เทศนาไม่ได้รับการยกขึ้นสู่สังคายนา

ปาฐะว่า สนฺทสฺเสตฺวา (ชี้แจงแล้ว) เป็นต้น มีเนื้อความที่กล่าวไว้แล้ว

ปาฐะว่า อภิกฺกนฺตา แปลว่า [ราตรี]ล่วงแล้ว หมายความว่า ยามทั้งสองยามผ่านพ้นแล้ว

พระดำรัสว่า ยสฺสทานิ ตุมฺเห กาลํ มญฺญถ แปลว่า พวกเธอจงทราบกาลที่ควรกลับ ความหมายก็คือ ถึงเวลากลับของพวกเธอแล้ว พวกเธอจงกลับเถิด

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงเชิญพวกเขาให้กลับ

ตอบว่า : เพื่ออนุเคราะห์พวกเขา ที่จริงแล้วพวกเขาที่นั่งตลอดราตรีอันประกอบด้วยยามทั้ง ๓ พึงเกิดโรคในกาย อีกทั้งภิกษุสงฆ์มีจำนวนมากควรจะได้รับที่พักผ่อน จึงทรงเชิญให้กลับโดยอนุเคราะห์อุบาสกและภิกษุสงฆ์ทั้งสองฝ่าย ด้วยประการฉะนี้

ปาฐะว่า สุญฺญาคารํ (สุญญาคาร) หมายความว่า ณ อาคารพักแรมนั้น ไม่มีสุญญาคารโดยเฉพาะ ดังได้สดับมาว่า คฤหบดีเหล่านั้นพากันกั้นม่านในที่ข้างหนึ่งของอาคารพักแรม จัดตั้งเตียงที่เหมาะสม ปูลาดเครื่องลาดที่เหมาะสมบนเตียงนั้น แล้วกั้นม่านอันประดับด้วยดาราทอง ดาราเงิน ของหอม และพวงดอกไม้เป็นต้นในเบื้องบน ตามประทีปน้ำมันหอม โดยดำริว่าพระศาสดาเสด็จจากธรรมาสน์แล้ว ถ้าประสงค์จะพักผ่อนเล็กน้อย พึงบรรทมบนเตียงนี้ เมื่อบรรทมอย่างนี้ อาคารพักแรมนี้จะเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงใช้สอยด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ จะเป็นประโยชน์สุขแก่พวกเราตลอดราตรีอันยาวนาน แม้พระศาสดาทรงปูลาดผ้าสังฆาฏิบนเตียงนั้นแล้ว ทรงบรรทมสีหไสยาสน์ ตามความประสงค์ของเหล่าคฤหบดี พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า สุญฺญาคารํ ปาวิสิ (เสด็จเข้าสุญญาคารแล้ว) โดยระบุถึงข้อความนั้น

ในอาคารพักแรมนั้น พระพุทธองค์ทรงสำเร็จอิริยาบถเดิน ในที่จำเดิมแต่ที่ล้างพระบาทจนถึงที่เสด็จไป[ประทับบน]ธรรมาสน์ ทรงสำเร็จอิริยาบทยืนเมื่อเสด็จถึงธรรมาสน์แล้วประทับยืนครู่หนึ่ง ทรงสำเร็จอิริยาบถนั่งบนธรรมาสน์ตลอดยามทั้ง ๒ ทรงบรรทมสีหไสยาสน์บนเตียงดังกล่าว เมื่อทรงเชื้อเชิญอุบาสกให้กลับแล้ว ได้เสด็จลงจากธรรมาสน์ พระผู้มีพระภาคทรงใช้สอยอาคารพักแรมนั้นด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ ดังนี้แล

จบ คำอธิบายเรื่องปาฏลิคาม

คำอธิบายเรื่องพราหมณ์สุนิธะและวัสสการะ

๒๘๖. ปาฐะว่า สุนิธวสฺสการา คือ พราหมณ์สองคนอันได้แก่ สุนิธะ และวัสสการะ

ปาฐะว่า มคธมหามตฺโต แปลว่า มหาอำมาตย์ของกษัตริย์มคธ

อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า มหาอำมาตย์ในแคว้นมคธ

คำว่า มคธมหามัตตะ คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยอิสริยยศอันยิ่งใหญ่

ปาฐะว่า ปาฏลิคาเม นครำ มาเปนฺติ (สถาปนานครใหม่ ณ หมู่บ้านปาฏลี) หมายความว่า ได้สถาปนานครใหม่ในสถานที่คือหมู่บ้านปาฏลี ความหมายก็คือ จัดสร้างสถานที่ซึ่งเคยได้รับนามว่าหมู่บ้านปาฏลีให้เป็นนครใหม่ในกาลนี้

ปาฐะว่า วชฺชีนำ ปฏิพาหาย (เพื่อป้องกันกษัตริย์แคว้นวัชชี) หมายความว่า เพื่อตัดช่องทางบุกรุกของกษัตริย์ลิจฉวี

ปาฐะว่า วตฺถูนิ แปลว่า ที่ดินปลูกบ้าน คือสถานที่เป็นที่ตั้งของบ้านเรือน

ปาฐะว่า จิตฺตานิ นมนฺติ นิเวสนานิ มาเปตุำ (น้อมจิตเพื่อสร้างนิเวศน์) หมายความว่า จิตของผู้เชี่ยวชาญศาสตร์สร้างบ้าน น้อมไปเพื่อสร้างนิเวศน์ของพวกเจ้าและราชมหาอำมาตย์ ดังได้สดับมาว่า ผู้เชี่ยวชาญศาสตร์สร้างบ้านเหล่านั้น รู้ว่าที่นี้เป็นที่พักของนาค ที่นี้เป็นที่พักของยักษ์ ที่นี้เป็นที่พักของภูต ที่นี้มีหินหรือตอไม้อยู่ ในสถานที่ ๓๐ ศอก ใต้ปฐพีด้วยอานุภาพแห่งศิลปศาสตร์ของตนในกาลนั้นพวกเขาร่ายศิลปศาสตร์แล้วหลีกเลี่ยง

ที่มีอันตราย[มีนาคเป็นต้น]เช่นนั้น สร้างเรือนไว้ในที่ปราศจากอันตราย เหมือนปรึกษากับเหล่าเทวดาที่จับจองที่ดิน

[คำว่า สารมฺภ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สห ศัพท์ + อารมฺภ ศัพท์ คำว่า อารมฺภ คือ อันตรายอันได้แก่ นาค ยักษ์ ภูต หิน หรือตอไม้ เป็นต้น ในพระวินัยปิฎก กุฏิการสิกขาบท มีข้อความกล่าวถึงการสร้างกุฏิในที่ปราศจากอันตรายคือ มด ปลวก เป็นต้นว่า สารมฺเภ วตฺถุสฺมึ (ในที่ดินซึ่งมีอันตราย)]

อีกอย่างหนึ่ง เทวดาเข้าสิงร่างของพวกเขาแล้วดลใจให้สร้างนิเวศน์ในสถานที่นั้นๆ เมื่อตอกเสาในมุมทั้ง ๔ แล้วจับจองที่ดิน เทวดาเหล่านั้นจึงหลีกไป เทวดาที่มีศรัทธาได้ทำเช่นนั้นแก่สกุลผู้มีศรัทธา ส่วนเทวดาผู้ไม่มีศรัทธาก็ทำเหมือนอย่างนั้นแก่สกุลที่ไม่มีศรัทธา

ถามว่า : เหตุใดเทวดาจึงทำเช่นนั้น

ตอบว่า : เพราะเทวดาที่มีศรัทธาดำริว่า เมื่อสร้างเรือนเสร็จแล้ว ชนผู้อาศัยในเรือนนี้ จักนิมนต์ภิกษุสงฆ์ให้นั่งแสดงธรรมอันเป็นมงคลก่อนพวกเราจักได้พบเห็นภิกษุผู้มีศีล ฟังธรรมกถา ปุจฉาวิสัชนา และอนุโมทนา พวกมนุษย์จักถวายทานแล้วอุทิศส่วนบุญแก่พวกเรา เทวดาผู้ไม่มีศรัทธาก็ทำเช่นนั้นโดยดำริว่า พวกเราจักได้โอกาสเห็นข้อประพฤติของมนุษย์และฟังคำพูดของเขาตามที่ตนต้องการ

พระดำรัสว่า ตาวตึเสหิ (เหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์) หมายความว่า กิตติศัพท์ฟุ้งขจรว่าเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์เป็นบัณฑิต เพราะ[กิตติศัพท์ของ]ท้าวสักกะและวิษณุกรรมเทพบุตร เหมือนกิตติศัพท์ที่ฟุ้งขจรว่า ชนทั้งหลายในสกุลโน้นเป็นบัณฑิต เพราะชนผู้เป็นบัณฑิตคนหนึ่งในสกุล และเหล่าภิกษุในวัดโน้นเป็นพหูสูต เพราะภิกษุพหูสูตรูปหนึ่งในวัด ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตาวตึเสหิ

พระดำรัสว่า เสยฺยถาปิ เป็นต้น แสดงว่า พราหมณ์สุนิธะและวัสสการะสร้างนครใหม่ ดุจปรึกษากับเทวดาชั้นดาวดึงส์

พระดำรัสว่า ยาวตา อริยํ อายตนํ แปลว่า สถานที่ประชุมของอารยชนมีเพียงใด

พระดำรัสว่า ยาวตา วณิปฺปโถ (ย่านค้าขายมีเพียงใด) หมายความว่า ย่านค้าขายด้วยสินค้าที่นำมาของนายวาณิช หรือที่พำนักของนายวาณิช มีอยู่เพียงใด

พระดำรัสว่า อิทำ อคฺคนครำ (พระนครนี้จักเป็นนครชั้นเอก) หมายความว่า พระนครนี้จักเป็นนครชั้นเอก คือ นครชั้นนำ กล่าวคือ นครที่ยอดเยี่ยมกว่าที่ประชุมของอารยชนและย่านค้าขาย

พระดำรัสว่า ปุฏเภทนำ แปลว่า เป็นที่แก้ห่อสินค้า ความหมายก็คือ เป็นที่เปลื้องห่อสินค้า โดยแท้จริงแล้ว แม้สินค้าที่หายากในชมพูทวีปทั้งหมด จักแสวงหาได้ในที่นี้เทียว สินค้าที่ขายไม่ออกในที่อื่นก็จักขายได้ในนครนี้ จึงมีเนื้อความว่า จักเป็นที่แก้ห่อสินค้า พระดำรัสนี้แสดงภาษีที่จักเกิดแก่พระนครนั้นว่า จักได้รับภาษี ๕ แสนในนครนั้นทุกวันอย่างนี้ คือ ภาษี ๔ แสนในประตูทั้ง ๔ ภาษี แสนหนึ่งในโรงละคร

วา ศัพท์ในพระดำรัสว่า อคฺคิโต วา มีความหมาย[รวบรวม]เหมือน จ ศัพท์

[โดยทั่วไป วา ศัพท์ในภาษาบาลีใช้ในความหมายว่า วิกัปปนะ (ต่างๆ) เช่น สมณำ วา พฺราหฺมณำ วา (สมณะก็ดี พราหมณ์ก็ดี) แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า สมุจจยะ (รวบรวม) เช่น ราชโต วา โจรโต วา (จากพระราชาและโจร) วา ในที่นี้มีความหมายเท่ากับ “และ”]

พึงทราบข้อความว่า [เมืองปาฏลีบุตร]จักพินาศเพราะไฟ น้ำ และความแตกแยก โดยแท้จริงแล้ว นครส่วนหนึ่งจักพินาศเพราะไฟ ไม่มีใครจักดับไฟนั้นได้ ส่วนหนึ่งจักถูกแม่น้ำเซาะพังไป ส่วนหนึ่งจักพินาศเพราะความแตกแยกกันของคนที่ไม่สามัคคีกันเพราะคำยุยงของคนส่อเสียด

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว เสด็จไปยังฝั่งแม่น้ำคงคาในเวลารุ่งเช้า ทรงชำระพระพักตร์แล้ว ประทับนั่งคอยเวลาภิกษาจาร แม้พราหมณ์สุนิธะและวัสสการะดำริว่า พระราชาของเราเป็นอุบาสกผู้อุปัฏฐากพระสมณโคดม พระองค์จักตรัสถามพวกเราที่เข้าเฝ้าว่า ได้ยินว่าพระศาสดาเสด็จไปหมู่บ้านปาฏลี พวกเธอไปเข้าเฝ้าพระองค์หรือไม่ เมื่อพวกเราทูลตอบว่า เข้าเฝ้าแล้วพระเจ้าข้า จักตรัสถามว่า พวกเธอนิมนต์พระองค์หรือไม่ ถ้าพวกเราทูลตอบว่า ไม่ได้นิมนต์พระเจ้าข้า ก็จักทรงอ้างโทษข่ม พวกเรากำลังสร้างนคร

ใหม่นี้ในที่ซึ่งไม่เคยสร้างนครเลย เหล่าสัตว์ผู้เป็นกาลกิณีมักจักหลีกไปในที่ซึ่งพระสมณโคดมเสด็จถึง พวกเราจักนิมนต์ให้พระองค์ตรัสมงคลแก่นคร จึงเข้าเฝ้าพระศาสดาแล้วทูลนิมนต์ ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข สุนิธวสฺสการา (ในกาลนั้น พราหมณ์สุนิธะและวัสสการะ) เป็นต้น

ปาฐะว่า ปุพฺพณฺหสมยํ แปลว่า ในเวลาเช้า

ปาฐะว่า นิวาเสตฺวา (ทรงครองผ้าอันตรวาสก) หมายความว่า ทรงครองผ้าอันตรวาสกแล้วรัดประคดเอวตามวินัยในการเข้าหมู่บ้าน

ปาฐะว่า ปตฺตจีวรมาทาย แปลว่า ทรงถือบาตรและจีวร คือทรงทำบาตรและจีวรให้เนื่องด้วยพระวรกาย ความหมายก็คือ ทรงครองจีวรแล้ว ใช้พระหัตถ์ถือบาตร

พระดำรัสว่า สีลวนฺเตตฺถ หมายความว่า [เลี้ยงภัตตาหาร]ภิกษุผู้ทรงศีลในที่อยู่ของตนนี้

พระดำรัสว่า สญฺญเต (ผู้สำรวม) คือ ผู้สำรวมด้วยกาย วาจา ใจ

บาทคาถาว่า ตาสํ ทกฺขิณมาทิเส (พึงอุทิศส่วนบุญแก่ทวยเทพผู้สถิตในที่นั้น) หมายความว่า เมื่อถวายปัจจัย ๔ แก่พระสงฆ์แล้ว พึงอุทิศส่วนบุญแก่เทวดาผู้พิทักษ์เรือนเหล่านั้น

พระดำรัสว่า ปูชิตา ปูชยนฺติ (ทวยเทพเหล่านั้นได้รับการบูชาแล้ว ย่อมบูชาตอบ) หมายความว่า ทวยเทพย่อมให้การอารักขาเป็นอย่างดีโดยสั่งว่า พวกท่านจงรักษาพวกเขาให้ดี เพราะมนุษย์เหล่านี้มิใช่ญาติของพวกเรา แต่ก็ยังอุทิศส่วนบุญให้แก่พวกเรา

พระดำรัสว่า มานิตา มานยนฺติ (ได้รับการนับถือแล้ว ย่อมนับถือตอบ) หมายความว่า ทวยเทพที่ได้รับการนับถือด้วยการบวงสรวงเป็นครั้งคราว ดำริว่ามนุษย์เหล่านี้มิใช่ญาติของพวกเรา แต่ก็ยังบวงสรวงพวกเราในระหว่าง ๔ เดือนและ ๖ เดือน ย่อมจะนับถือตอบ คือจะขจัดอันตรายที่เกิดขึ้น

พระดำรัสว่า ตโต นํ แปลว่า ฉะนั้น [ทวยเทพย่อมอนุเคราะห์]ชนผู้เป็นบัณฑิตนั้น

พระดำรัสว่า โอรสํ (บุตรผู้เกิดจากอก) คือ บุตรผู้ได้รับการกอดกับอก เลี้ยงดู

ให้เจริญเติบโต หมายความว่า ย่อมอนุเคราะห์ชนผู้เป็นบัณฑิตดุจมารดาอนุเคราะห์บุตรผู้เกิดจากอก คือขวนขวายเพื่อขจัดอันตรายที่เกิดแก่บุตร

พระดำรัสว่า ภทฺรานิ ปสฺสติ แปลว่า ย่อมพบเห็นสิ่งที่เจริญตาเจริญใจ

ปาฐะว่า อนุโมทิตฺวา (อนุโมทนาแล้ว) หมายความว่า ตรัสธรรมกถาแก่บุคคลเหล่านั้น โดยอนุโมทนาบุญที่พวกเขาสั่งสมในกาลนั้น แม้พราหมณ์สุนิธะและวัสสการะสดับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคว่า “พึงอุทิศส่วนบุญแก่ทวยเทพผู้สถิตในที่นั้น” ได้อุทิศส่วนบุญแก่เทวดาทั้งหลาย

ปาฐะว่า ตํ โคตมทฺวารํ นาม อโหสิ (ประตูด้านนั้นจะมีนามว่าประตูพระโคดม) หมายความว่า ประตูนครที่พระผู้มีพระภาคเสด็จออกได้ชื่อว่า ประตูพระโคดม แต่ไม่มีชื่อว่า ท่าน้ำพระโคดม เพราะพระองค์ไม่เสด็จลงข้ามแม่น้ำคงคา

ปาฐะว่า ปูรา แปลว่า เต็มเปี่ยม

ปาฐะว่า สมติตฺติกา (เต็มเสมอตลิ่ง) หมายความว่า เต็มด้วยน้ำที่เสมอตลิ่ง

ปาฐะว่า กากเปยฺยา (พอกาดื่มกินได้) คือ มีน้ำที่กาซึ่งดำรงอยู่บนฝั่งจะดื่มกินได้ ปาฐะทั้ง ๓ [คือ ปูรา, สมติตฺติกา, กากเปยฺยา] แสดงว่าแม่น้ำคงคาเต็มเปี่ยมเสมอทั้งสองฝั่ง

ปาฐะว่า อุฬุมฺปํ (แพ) คือ แพที่ทำแบบเรือเพื่อข้ามฝั่ง โดยเลือกเฉพาะท่อนไม้เบาๆ ตอกสลักเพื่อทำให้ติดเนื่องกันเหมือนบานประตู

ปาฐะว่า กุลฺลํ (แพลูกบวบ) คือ แพที่ทำโดยรวบรวมไม้ไผ่และไม้อ้อเป็นต้นแล้วผูกรวมกันด้วยเถาวัลย์ เป็นต้น

ปาฐะว่า เอตมตฺถํ วิทิตฺวา (ทรงทราบความข้อนี้แล้ว) หมายความว่า [พระองค์] ทรงทราบโดยประการทั้งปวงว่า มหาชนไม่สามารถข้ามแม้เพียงแม่น้ำคงคา ส่วนพระองค์และภิกษุสงฆ์ข้ามมหาสมุทรคือสังสารวัฏอันลึกล้ำกว้างขวางยิ่ง จึงทรงเปล่งพระอุทานนี้อันแสดงข้อความนั้น

อนึ่ง ข้อความของอุทานคาถาได้แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาแล้ว

ในเรื่องนั้น คำว่า อุทกฏฺฐานสฺเสตํ อธิวจนํ (ศัพท์ว่า อณฺณวํ นี้ เป็นชื่อของห้วงน้ำ) หมายความว่า ศัพท์ว่า อณฺณวํ นี้ เป็นชื่อของห้วงน้ำตามที่กล่าวมาแล้ว มิใช่ชื่อของมหาสมุทร

พระดำรัสว่า สรํ ในที่นี้ คือ แม่น้ำเพราะไหลไป

พระดำรัสว่า คมฺภีรํ วิตฺถตํ (ลุ่มลึก กว้างขวาง) หมายความว่า [แม่น้ำคือตัณหา]อันลุ่มลึกเพราะไม่มีใครหยั่งถึง และกว้างขวางเพราะแผ่ไปสู่โลก ๓ ทั้งหมด

พระดำรัสว่า วิสชฺช (สละแพแล้ว) หมายความว่า ไม่ยึดหน่วง คือไม่ขึ้นแพ เพราะคนมีปัญญาเหล่านั้นไม่ข้ามขึ้นสู่แพ

บาทคาถาว่า กุลฺลํ หิ ชโน พนฺธติ (ชนย่อมผูกแพ) หมายความว่า ย่อมอุตสาหะผูกแพ

คำว่า วินา เอว กุลฺเลน (เว้นแพเสีย) หมายความว่า [คนมีปัญญาข้าม]ห้วงน้ำเช่นนี้ได้โดยปราศจากแพเช่นนั้น

บาทคาถาว่า ติณฺณา เมธาวิโน ชนา (คนมีปัญญาข้ามได้แล้ว) หมายความว่า พระพุทธเจ้าและสาวกของพระองค์ เป็นผู้มีปัญญา เพราะมีปัญญาคืออริยมรรคญาณข้ามได้แล้ว คือดำรงอยู่ในฝั่งตรงกันข้ามได้แล้ว

จบ คำอธิบายเรื่องพราหมณ์สุนิธะและวัสสการะ

คำอธิบายเรื่องการตรัสอริยสัจในโกฏิคาม

๒๘๗. ปาฐะว่า โกฏิคาโม (หมู่บ้านโกฏิ) หมายความว่า หมู่บ้านที่สร้างใกล้ปลายปราสาทของพระเจ้ามหาปนาทะ หรือหมู่บ้านที่สร้างในที่ตั้งแห่งช่อฟ้าของปราสาทที่ทรุดลง

พระดำรัสว่า อริยสจฺจานํ (อริยสัจ) คือ สัจจะอันกระทำความเป็นพระอริยะแก่บุคคลผู้แทงตลอด

พระดำรัสว่า อนนุโพธา แปลว่า เพราะไม่หยั่งรู้

พระดำรัสว่า อปฺปฏิเวธา แปลว่า เพราะไม่แทงตลอด

ในเรื่องนี้ คำว่า อนุโพธะ (การหยั่งรู้) คือ การหยั่งรู้ซึ่งเกิดก่อน[มรรคญาณ]

คำว่า ปฏิเวธ (การแทงตลอด) คือ การแทงตลอดด้วยมรรคญาณ

ในเรื่องนั้น การแทงตลอดซึ่งเกิดภายหลังการหยั่งรู้ย่อมไม่เกิดขึ้นเมื่อไม่มีการหยั่งรู้การหยั่งรู้[คือวิปัสสนาญาณ]บางประเภทจะบริบูรณ์ได้ด้วยการแทงตลอด[คือมรรคญาณ] อนึ่ง การท่องเที่ยวเกิดในสังสารวัฏ มีมูลเหตุคือการไม่หยั่งรู้และการไม่แทงตลอดทั้งสองอย่าง ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

จตุนฺนำ ภิกฺขเว อริยสจฺจานำ อนนุโพธา อปฺปฏิเวธา เอวมิทำ ทีฆมทฺธานำ สนฺธาวิตำ สำสริตำ มมญฺเจว ตุมฺหากญฺจ.[๒๖๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะการไม่หยั่งรู้ เพราะการไม่แทงตลอดอริยสัจ ๔ เรา และพวกเธอได้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่ระยะทางนี้อันยาวไกลอย่างนี้”

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า สนฺธาวิตำ (เร่ร่อน) หมายความว่า เร่ร่อนไปโดยเข้าถึงภพใหม่จากภพเก่าด้วยการปฏิสนธิ

พระดำรัสว่า สำสริตำ (ท่องเที่ยวไป) หมายความว่า ท่องเที่ยวไปด้วยการจุติและปฏิสนธิภพแล้วภพเล่า

[คำว่า สนฺธาวิต สำเร็จรูปมาจาก สำ บทหน้า + ธาวุ ธาตุ (มชฺชนชเวสุ = เช็ดถู, แล่นไป) + ต ปัจจัย ดังนั้น คำนี้จึงหมายถึงการไปสู่ภพหนึ่งจากอีกภพหนึ่ง

คำว่า สำสริต สำเร็จรูปมาจาก สำ บทหน้า + สร ธาตุ (คติยำ = ไป) + ต ปัจจัย ดังนั้น คำนี้จึงหมายถึงการไปในภพซ้ำแล้วซ้ำเล่า]

พระดำรัสว่า มมญฺเจว ตุมฺหากญฺจ แปลว่า เราและพวกเธอ

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบเนื้อความในประโยคนี้อย่างนี้ว่า พระดำรัสว่า สนฺธาวิตำ สำสริตำ (เร่ร่อนท่องเที่ยวไป) เป็นต้น หมายความว่า การเร่ร่อนท่องเที่ยวไปได้มีแล้วแก่เราและพวกเธอ

[คำว่า สนฺธาวิตํ สสริตํ ตามนัยแรกเป็นกรรมสาธนะ และเป็นกิริยาคุมพากย์ในประโยค ตามนัยหลังเป็นภาวสาธนะ และเป็นประธานของกิริยาคุมพากย์ที่เพิ่มเข้ามาว่า อโหสิ (ได้มีแล้ว) นอกจากนั้น คำว่า มมํ และ ตุมฺหากํ ตามนัยแรกเป็นอนภิหิตกัตตาของ สนฺธาวิตํ สสริตํ ตามนัยหลังเป็นสัมปทานของ อโหสิ]

พระดำรัสว่า สสิตํ แปลว่า ท่องเที่ยวไปแล้ว

[คำว่า สสิต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + สิ ธาตุ (คติยํ = ไป) + ต ปัจจัย]

บาทคาถาว่า ภวเนตฺติ สมูหตา (กำจัดตัณหาได้แล้ว) หมายความว่า ตัณหาเป็นเหตุให้อภิสังขาร (กรรม) นำเหล่าสัตว์ที่ถูกผูกด้วยเชือกคือตัณหาไปสู่ภพต่างๆ เหมือนบุรุษถือเชือกได้นำนกที่ถูกผูกด้วยเชือกยาวไปสู่สถานที่อื่นได้ ตัณหาจึงชื่อว่า ภวเนตติ เชือกคือตัณหานั้นที่นำไปสู่ภพใหม่จากภพเก่า ถูกเราและพวกเธอทำลายด้วยดี คือ ตัด กล่าวคือทำไม่ให้เกิดอีกด้วยศาสตราคืออริยมรรค ฉะนั้น เราและพวกเธอจึงกำจัดตัณหาได้แล้ว

[คำว่า สมูหต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อุ บทหน้า + หน ธาตุ (หึสาคตีสุ = เบียดเบียน, ไป) + ต ปัจจัย ดังคัมภีร์นี้อธิบายว่า สุฏฺ หตา ฉินฺนา (ทำลายด้วยดี คือ ตัด กล่าวคือทำไม่ให้เกิดอีก) ทำทีฆะสระ อุ เป็น อู ดังคำว่า สีมาสมูหนน (การถอนสีมา)]

คำอธิบายเรื่องนางอัมพปาลี

๒๘๘. ปาฐะว่า ยานสฺส ภูมิ (พื้นที่ที่ยวดยานจะไปได้) หมายความว่า พื้นที่ที่ผู้ขับขี่ยานไปได้ด้วยยาน ชื่อว่า พื้นที่ที่ยวดยานจะไปได้

ปาฐะว่า ยานา ปจฺโจโรหิตฺวา (ลงจากยวดยานแล้ว) หมายความว่า ลงจากยวดยานใกล้ซุ้มประตูภายนอกพระวิหาร

คำอธิบายเรื่องเจ้าลิจฉวี

๒๘๙. พระดำรัสว่า นีลา (สีเขียว) นี้ เป็นคำรวบรวมสิ่งที่มีสีเขียวทั้งหมด

พระดำรัสว่า นีลวณฺณา (มีพระฉวีวรรณเขียว) แสดงประเภทของสีเขียวนั้น

ในพระดำรัสว่า นีลวณฺณา นั้น เจ้าลิจฉวีเหล่านั้นมิใช่มีพระฉวีวรรณเขียวตามปกติ แต่พระพุทธองค์ตรัสพระดำรัสนี้ไว้ เพราะพวกพระองค์ทรงลูบไล้ด้วยเครื่องลูบไล้สีเขียว

พระดำรัสว่า นีลวตฺถา (มีพระภูษาเขียว) หมายความว่า เจ้าลิจฉวีมีพระภูษาหลากชนิด มีพระภูษาทั่วไป พระภูษาที่ทำด้วยเปลือกป่าน และพระโกไสยพัสตร์ (ผ้าทอด้วยไหมปนป่านและขลิบด้วยเส้นทองและเส้นเงิน) เป็นต้น ก็เป็นสีเขียวเหมือนกัน

พระดำรัสว่า นีลาลงฺการา (มีพระปิลันธน์สีเขียว) หมายความว่า ทรงประดับด้วยพระปิลันธน์คือแก้วมณีเขียวและบุปผาเขียว ดังได้สดับมาว่า พระปิลันธน์เหล่านั้นแม้จะวิจิตรด้วยทองคำ ก็ดูเหมือนมีสีเขียวเดียวกันด้วยแสงแก้วอินทนิล พระราชรถของพวกเจ้าลิจฉวีก็ประดับด้วยแก้วมณีสีเขียว คลุมด้วยผ้าเขียว เทียมรถม้าเขียว มีอาภรณ์เขียว มีธงและเกราะเขียว แม้ด้ามปฏักก็เป็นสีเขียวเหมือนกัน

พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงตามนัยนี้

ปาฐะว่า ปฏิวฏฺเฏสิ แปลว่า กระทบแล้ว

ในปาฐะว่า กิสฺส เห อมฺพปาลิ ศัพท์ว่า เห เป็นอาลปนะ ความหมายก็คือ แม่อัมพปาลี เหตุไฉน

ในปาฐะว่า สาหารํ (พร้อมทั้งชนบท) คำว่า อาหาระ คือ ชนบทที่ราชบุรุษปกครอง เพราะเป็นเขตแดนที่ราชบุรุษได้รับภาษี

คำว่า สาหาระ (กับชนบท) คือ พระนครเวสาลีพร้อมทั้งชนบทนั้น ความหมายก็คือ พร้อมด้วยชนบท

ปาฐะว่า องฺคุลึ โผเฏสุ แปลว่า ดีดพระองคุลีแล้ว

ปาฐะว่า อมฺพกาย แปลว่า สตรี ศัพท์เหล่านี้อันได้แก่ อมฺพกา มาตุคาม และชนนิกา เป็นสำนวนที่กล่าวถึงสตรี

[คำว่า อมฺพา ใช้ในความหมายว่า มารดา เหมือน อมฺมา และเป็นสำนวนที่กล่าวถึงสตรี เพราะเหมือนกับมารดา โดยสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน คัมภีร์มหาวรรคภาสา-ฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อมฺพา เอว อมฺพกา โดยลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต ส่วนคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๓๕๒) กล่าวว่า ก ปัจจัยใช้ในความหมายว่า น้อย เพราะมีรูปร่างเล็กกว่าบุรุษ มีรูปวิเคราะห์ว่า ขุทฺทกา อมฺพา อมฺพกา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิตฺถีเยว ปุริสโต ขุทฺทกฏฺเฐน อิตฺถิกา.

“สตรีนั่นแหละชื่อว่า อิตถิกา เพราะเป็นผู้มีรูปร่างเล็กกว่าบุรุษ”]

พระดำรัสว่า โอโลเกถ แปลว่า จงแลดู

พระดำรัสว่า อปโลเกถ แปลว่า จงเหลียวดู ความหมายก็คือ จงดูซ้ำ

พระดำรัสว่า อุปสำหรถ แปลว่า จงเทียบเคียง หมายความว่า จงเทียบเคียง คือ จงเปรียบเทียบพวกเจ้าลิจฉวีเหล่านี้ เหมือนเทวดาชั้นดาวดึงส์ด้วยจิตของพวกเธอ หมายความว่า จงเทียบเคียงดูกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า พวกเจ้าลิจฉวีเหล่านี้ มีรูปงามน่าเลื่อมใส มีสีเขียวเป็นต้นเหมือนเทวดาชั้นดาวดึงส์

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไม่ให้การถือนิมิตแห่งอินทรีย์มีจักขุประสาทเป็นต้นในรูปารมณ์เป็นต้นด้วยสูตรหลายร้อยสูตร เหตุใดจึงทรงชักชวนให้ภิกษุถือนิมิตด้วยพระอุตสาหะอันใหญ่หลวงในเรื่องนี้

ตอบว่า : เพราะทรงประสงค์ประโยชน์เกื้อกูลแก่ภิกษุเหล่านั้น เหมือนทรงแสดงสวรรค์สมบัติเพราะทรงประสงค์ประโยชน์เกื้อกูลแก่พระนันทะ ดังได้สดับมาว่า ภิกษุบางรูปในหมู่ภิกษุมีความเพียรย่อหย่อน พระองค์จึงประโลมภิกษุเหล่านั้นด้วยสมบัติ ตรัสไว้เพื่อให้เกิดความอุตสาหะในการปฏิบัติธรรมว่า ผู้ที่เจริญสมณธรรมด้วยความไม่ประมาทจะได้รับอิสริยสมบัติอย่างนี้ได้ง่าย

อีกอย่างหนึ่ง พระดำรัสนี้มิใช่ชักจูงให้ถือนิมิต แต่เหมือนกับตรัสสมบัติด้วยอนุบุพพีกถาว่า อิสริยสมบัติของพวกเจ้าลิจฉวีเหล่านี้เปรียบเหมือนทิพยสมบัติ

อีกอย่างหนึ่ง พระองค์ตรัสอย่างนี้เพื่อแสดงอนิจจลักษณะอีกด้วย เพราะพวก

ท้าวเธอทั้งหมดนี้จะถึงความพินาศอีกไม่นานนักด้วยอำนาจของพระเจ้าอชาตศัตรู เมื่อเป็นอย่างนี้ พวกภิกษุที่พบเห็นสิริราชสมบัติของพวกเจ้าลิจฉวีนั้นได้เจริญอนิจจลักษณะว่าสิริราชสมบัติเช่นนั้นจักพินาศไปได้ ก็จักบรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ดังนั้น จึงได้ตรัสเพื่อแสดงอนิจจลักษณะ

ในปาฐะว่า อธิวาเสตุ (ทรงพระกรุณาโปรดรับ) พึงทราบเนื้อความดังนี้

ถามว่า : เหตุใดพวกเจ้าลิจฉวีจึงทูลนิมนต์ซ้ำ ทั้งที่รู้ว่านางอัมพปาลีนิมนต์แล้ว

ตอบว่า : เพราะไม่เชื่อถือและเป็นธรรมเนียม เนื่องจากพวกท้าวเธอดำริว่านางอัมพปาลีเป็นหญิงงามเมือง แม้จะยังไม่นิมนต์ก็พึงกล่าวว่านิมนต์แล้ว

อนึ่ง การนิมนต์แล้วกลับไปในเวลาฟังธรรมจบแล้ว เป็นธรรมเนียมของชาวบ้าน [ในสมัยนั้น]

จบ คำอธิบายเรื่องเจ้าลิจฉวี

คำอธิบายเรื่องสีหเสนาบดี

๒๙๐. ปาฐะว่า อภิญฺญาตา แปลว่า มีคนรู้จัก คือมีชื่อเสียงเลื่องลือ

ปาฐะว่า สนฺถาคาเร (ในศาลาพักร้อน) หมายความว่า ในเรือนเป็นที่พักของมหาชน คือในเรือนที่สร้างขึ้นเพื่อให้มหาชนพักผ่อน ดังได้สดับมาว่า ศาลาพักร้อนนั้นดำรงอยู่กลางนคร ประชาชนซึ่งอยู่ที่ประตูทั้ง ๔ ทิศแลเห็นได้ มหาชนที่มาจากทิศทั้ง ๔ พักแรมในศาลานั้นก่อน แล้วจึงไปสถานที่ซึ่งสะดวกแก่ตนๆ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “เป็นท้องพระโรงที่สร้างขึ้นเพื่อดำเนินพระราชกรณียกิจของพระราชสกุล เพราะพวกเจ้าลิจฉวีประทับนั่งที่ท้องพระโรงนั้นแล้วดำเนินพระราชกิจอยู่”

ปาฐะว่า สนฺนิสินฺนา (ประทับนั่งแล้ว) คือ ประทับนั่งบนอาสน์ที่กั้นเศวตฉัตร มีเครื่องลาดสูงค่าที่จัดตั้งเพื่อให้เจ้าลิจฉวีเท่านั้นประทับนั่ง

ปาฐะว่า อเนกปริยาเยน พุทฺธสฺส วณฺณํ ภาสนฺติ (ตรัสสรรเสริญพระพุทธคุณโดยอเนกปริยาย) หมายความว่า หลังจากทรงดำเนินพระราชกรณียกิจและกิจที่อนุเคราะห์ชาวนครแล้ว ตรัสสรรเสริญพระพุทธคุณด้วยเหตุมากมาย เพราะท้าวเธอเป็นบัณฑิตมีศรัทธายิ่ง เป็นพระอริยสาวกชั้นพระโสดาบันบ้าง พระสกทาคามีบ้าง พระอนาคามีบ้าง ท้าวเธอทุกพระองค์ทรงขจัดชัฏอันเป็นโลกีย์วิสัยแล้วตรัสสรรเสริญคุณของพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

ในเรื่องนั้น พระพุทธคุณมี ๓ ประเภท คือ คุณแห่งพระจรรยา คุณแห่งพระสรีระ และคุณแห่งพระพุทธคุณ ท้าวเธอเหล่านี้ทรงปรารภคุณแห่งพระจรรยาที่ศาลาพักร้อนนั้นแล้ว พากันตรัสสรรเสริญคุณของพระพุทธองค์จนกระทั่งถึงพระชาติที่ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตด้วยชาดกราว ๕๕๐ ชาติว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ คือ พระทศบารมี พระทศอุปบารมี และพระทศปรมัตถบารมี ตลอด ๔ อสงไขยแสนมหากัป ทรงบริจาคการบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ญาติ โลก และความเป็นพระพุทธเจ้าได้ทรงทำกิจที่ทำได้ยากหนอ

[การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา[๒๖๘] คือ

๑. การบริจาคอวัยวะ (องฺคปริจฺจาค)

๒. การบริจาคดวงตา (นยนปริจฺจาค)

๓. การบริจาคทรัพย์ (ธนปริจฺจาค)

๔. การบริจาคราชสมบัติ (รชฺชปริจฺจาค)

๕. การบริจาคบุตรภรรยา (ปุตฺตทารปริจฺจาค)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงการบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ โดยรวมการบริจาคดวงตาเข้าในการบริจาคอวัยวะ เพราะดวงตาก็เป็นอวัยวะอย่างหนึ่ง และแยกการบริจาคบุตรภรรยาเป็นสองข้อ โดยกล่าวว่า

ปญฺจมหาปริจฺจาโค วุตฺโต เสฏฺฐธนสฺส จ
วเสน ปุตฺตทารานํ รชฺชสฺสงฺคานเมว จ.[๒๖๙]

“การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ กล่าวไว้โดยจำแนกเป็นทรัพย์อันประเสริฐ บุตร ภรรยา ราชสมบัติ และอวัยวะ”

ความเห็นข้างต้นยังพบในคัมภีร์ปริตตฎีกาที่แต่งในสมัยอังวะในปี พ.ศ.๒๑๕๓ อีกด้วย ดังหลักฐานในคัมภีร์นั้นว่า

ปญฺจ มหาปริจฺจาเคติ องฺคธนภริยาปุตฺตรชฺชวเสน ปญฺจ เอว อุตฺตมฏฺเฐน มหนฺตา, ปริจฺจชิตพฺพฏฺเฐน ปริจฺจาคา, เต.[๒๗๐]

“คำว่า ปญฺจ มหาปริจฺจาเค (การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕) หมายความว่า ของ ๕ อย่าง คือ อวัยวะ ทรัพย์ ภริยา บุตร และราชสมบัติ ชื่อว่า มหา เพราะเป็นสิ่งที่สูงสุด และชื่อว่า การบริจาค เพราะเป็นสิ่งที่ควรสละ [เจริญพระพุทธคุณคือ]การบริจาคใหญ่เหล่านั้น”

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามีความเห็นต่างกันในเรื่องนี้หลายมติ คือ

๑. การบริจาคร่างกาย (อตฺตภาวปริจฺจาค) ใช้แทนการบริจาคอวัยวะ พบในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย[๒๗๑]

๒. การบริจาคร่างกาย ใช้แทนการบริจาคทรัพย์ พบในฎีกาของคัมภีร์มหาวรรค[๒๗๒]

๓. การบริจาคชีวิต (ชีวิตปริจฺจาค) ใช้แทนการบริจาคดวงตา พบในอรรถกถาของพุทธ-วงศ์ [๒๗๓]

๔. ในอรรถกถาของชาดก [๒๗๔] พบการบริจาค ๕ อย่าง คือ

- การบริจาคทรัพย์ (ธนปริจฺจาค)
- การบริจาคอวัยวะ (องฺคปริจฺจาค)
- การบริจาคบุตร (ปุตฺตปริจฺจาค)
- การบริจาคภรรยา (ภริยาปริจฺจาค)
- การบริจาคชีวิต (ชีวิตปริจฺจาค)

๕. ในฎีกาของสังยุตตนิกาย[๒๗๕] พบการบริจาค ๕ อย่าง คือ

- การบริจาคอวัยวะ (องฺคปริจฺจาค)
- การบริจาคทรัพย์ (ธนปริจฺจาค)
- การบริจาคราชสมบัติ (รชฺชปริจฺจาค)
- การบริจาคบุตร (ปุตฺตปริจฺจาค)
- การบริจาคภรรยา (ทารปริจฺจาค)

ในบรรดาความเห็นเหล่านี้ ความเห็นของอรรถกถาชาดกน่าจะสมบูรณ์ที่สุด เพราะกล่าวถึงการบริจาคที่ทำได้ยากตามลำดับ คือ ทรัพย์ อวัยวะ บุตร ภรรยา และชีวิต ที่จริงแล้วการบริจาคราชสมบัติตามที่พบในบางคัมภีร์นับเข้าในทรัพย์ และการบริจาคร่างกายก็คือการบริจาคชีวิตนั่นเอง ความเห็นที่กล่าวถึงการบริจาคชีวิตจึงสมบูรณ์ เพราะการบริจาคชีวิตจัดเป็นปรมัตถบารมีของทาน ตามหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตฺถ ทานปารมิยํ ตาว พาหิรภณฺฑปริจฺจาโค ปารมี นาม, องฺคปริจฺจาโค อุปปารมี นาม, ชีวิตปริจฺจาโค ปรมตฺถปารมี นามาติ.[๒๗๖]

“ในเรื่องนั้น ลำดับแรกในทานบารมี การบริจาคของใช้ภายนอก ชื่อว่า บารมี การบริจาคอวัยวะ ชื่อว่า อุปบารมี การบริจาคชีวิต ชื่อว่า ปรมัตถบารมี”

พาหิรกภณฺฑปริจฺจาโค ทานปารมี นาม, องฺคปริจฺจาโค ทานอุปปารมี นาม, ชีวิตปริจฺจาโค ทานปรมตฺถปารมี นาม.[๒๗๗]

“การบริจาคของใช้ภายนอก ชื่อว่า ทานบารมี การบริจาคอวัยวะ ชื่อว่า ทานอุปบารมี การบริจาคชีวิต ชื่อว่า ทานปรมัตถบารมี”

ปุตฺตทารธนาทิอุปกรณปริจฺจาโค ปน ทานปารมี, อตฺตโน องฺคปริจฺจาโค ทานอุปปารมี, อตฺตโน ชีวิตปริจฺจาโค ทานปรมตฺถปารมี.[๒๗๘]

“การบริจาคบุตรภรรยาและของใช้มีทรัพย์เป็นต้น ชื่อว่า ทานบารมี การบริจาคอวัยวะของตน ชื่อว่า ทานอุปบารมี การบริจาคชีวิตของตน ชื่อว่า ทานปรมัตถบารมี”

ปุตฺตทารธนาทิอุปกรณปริจฺจาโค ปารมิโย. อตฺตโน องฺคปริจฺจาโค อุปปารมิโย. อตฺตโนว ชีวิตปริจฺจาโค ปรมตฺถปารมิโย.[๒๗๙]

“การบริจาคบุตรภรรยาและของใช้มีทรัพย์เป็นต้น ชื่อว่า บารมี การบริจาคอวัยวะของตน ชื่อว่า อุปบารมี การบริจาคชีวิตของตนนั่นแหละ ชื่อว่า ปรมัตถบารมี”

แม้ความเห็นเกี่ยวกับบารมีและอุปบารมีของทานจะต่างกันในบางที่ แต่ความเห็นเกี่ยวกับปรมัตถบารมีเป็นอย่างเดียวกัน การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ จึงต้องมีการบริจาคชีวิตร่วมด้วยจึงจะสมบูรณ์]

เมื่อพวกท้าวเธอจะตรัสสรรเสริญคุณของพระธรรม ได้สรรเสริญพระธรรมคุณโดยองค์คุณว่า “พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรม มีนิกาย ๕ โดยนิกาย มีปิฎก ๓ โดยปิฎก มีองค์ ๙ โดยองค์ และมี ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์โดยธรรมขันธ์”

เมื่อจะตรัสสรรเสริญคุณของพระสงฆ์ได้สรรเสริญพระสังฆคุณโดยลักษณะแห่งการออกบวชว่า “กุลบุตรเป็นอันมากเกิดศรัทธาเพราะฟังธรรมของพระศาสดา ยอมสละกองโภคทรัพย์และหมู่ญาติ ไม่สนใจเศวตฉัตร ตำแหน่งอุปราช ตำแหน่งเสนาบดี ตำแหน่งเศรษฐี และตำแหน่งภัณฑาคาริกเป็นต้น ออกบวชในพระศาสนาอันประเสริฐของพระศาสดา ในสมัยพุทธกาลมีกษัตริย์ราวแปดหมื่นพระองค์ที่ทรงสละเศวตฉัตรออกบวช มีพระเจ้าภัททิยะ พระเจ้ามหากัปปินะ และพระเจ้าปุกกุสาติ เป็นต้น ส่วนผู้ที่ยอมสละทรัพย์สมบัติหลายโกฏิออกบวชหาประมาณมิได้ มียสกุลบุตร บุตรของโสณเศรษฐี และบุตรของรัฏฐบาลเศรษฐี เป็นต้น กุลบุตรเช่นนี้ๆ ออกบวชในศาสนาของพระศาสดา”

ปาฐะว่า สีโห เสนาปติ (สีหะเสนาบดี) คือเสนาบดีผู้มีนามอย่างนี้

กล่าวโดยพิสดารว่า ในเมืองเวสาลีมีเจ้าลิจฉวี ๗,๗๐๐ พระองค์ ท้าวเธอทั้งหมดทรงประชุมกันคัดเลือกเจ้าลิจฉวีผู้เหมาะสมว่า พวกท่านจงคัดเลือกเจ้าลิจฉวีพระองค์หนึ่งผู้สามารถปกครองแว่นแคว้น ตามพระประสงค์ของเจ้าลิจฉวีทั้งปวง ทรงพบเห็นพระราช-กุมารพระนามว่าสีหะ จึงตัดสินพระทัยว่าพระราชกุมารนี้จักปกครองแว่นแคว้นได้ จึงพระราชทานฉัตรประจำตำแหน่งเสนาบดี ที่หุ้มด้วยผ้ากัมพลสีแก้วมณีแดงแก่พระราชกุมารนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า สีโห เสนาปติ โดยระบุถึงพระราชกุมารนั้น

ปาฐะว่า นิคณฺฐสาวโก (สาวกของนิครนถ์) หมายความว่า เป็นโยมอุปัฏฐากถวายปัจจัย ๔ แก่นิครนถ์นาฏบุตร โดยแท้จริงแล้ว โยมอุปัฏฐากใหญ่ของนิครนถ์ในชมพูทวีปมี ๓ คน คือ คฤหบดีนามว่าอุบาลี เจ้าสักกะนามว่าวัปปะในกรุงกบิลพัสดุ์ และสีหะเสนาบดีในเมืองเวสาลีนี้

ปาฐะว่า นิสินฺโน โหติ (ประทับนั่งอยู่) หมายความว่า มหาชนปูลาดอาสน์ของบริษัทเจ้าลิจฉวีอื่นในระหว่าง ปูลาดอาสน์ของสีหะเสนาบดีในท่ามกลาง พระองค์จึงประทับนั่งบนอาสน์ของเจ้าลิจฉวีอันสูงค่าที่ปูลาดนั้น

ปาฐะว่า นิสฺสํสยํ แปลว่า โดยไม่สงสัย คือ โดยแท้ กล่าวคือ อย่างแน่นอน เพราะเจ้าลิจฉวีเหล่านั้นย่อมไม่ตรัสสรรเสริญคุณของบุคคลสามัญผู้มีศักดิ์น้อยด้วยเหตุหลายร้อยประการอย่างนี้

ปาฐะว่า เยน นิคณฺโฐ นาฏปุตฺโต เตนุปสงฺกมิ (เข้าไปหานิครนถ์นาฏบุตรแล้ว) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า นิครนถ์นาฏบุตรนั้นดำริว่า ถ้าสีหะเสนาบดีนี้ทรงสดับคุณของพระสมณโคดมจากใครๆ จักเสด็จเข้าเฝ้าพระสมณโคดม เราก็จักประสบความเสื่อม จึงบอกสีหะเสนาบดีก่อนว่า มหาชนกล่าวกันว่าเราเป็นพระพุทธเจ้าในโลกนี้ ถ้าพระองค์ทรงประสงค์จักเสด็จไปหาผู้ใดผู้หนึ่ง พึงแจ้งให้เราทราบก่อน เราจักแนะนำฐานะที่เหมาะสมแก่พระองค์ จักห้ามฐานะที่ไม่เหมาะสม สีหะเสนาบดีนั้นทรงระลึกถึงคำนั้นแล้วดำริว่า ถ้านิครนถ์นาฏบุตรอนุญาต เราจักไป ถ้าไม่อนุญาตเราจักไม่ไป จึงเสด็จไปหานิครนถ์นาฏบุตร

เมื่อนิครนถ์นาฏบุตรสดับพระดำรัสของสีหะเสนาบดีนั้น ได้ถูกความเศร้าโศกอันใหญ่หลวงครอบงำดั่งถูกภูเขาใหญ่ทับอก เกิดความกลุ้มใจดำริว่าสีหะเสนาบดีทรงประสงค์จะเสด็จไปสถานที่ที่เราไม่ปรารถนาจะให้เสด็จไป เราถูกประทุษร้ายเข้าแล้ว ดำริว่าเราจะออกอุบายห้ามพระองค์ จึงกล่าวว่า กึ ปน ตฺวํ (ท่านสีหะ ท่านเป็นคนกล่าวการทำ ไฉนจึงจักไปเฝ้าพระสมณโคดมผู้เป็นคนกล่าวการไม่ทำเล่า) เป็นต้น

นิครนถ์นาฏบุตรผู้กล่าวอย่างนี้ได้ทำลายปีติที่เกิดแก่สีหะเสนาบดี ประหนึ่งว่าทุบจมูกโคที่กำลังเดินไป ดับประทีปที่ลุกโชติช่วง คว่ำภาชนะที่เต็มด้วยข้าว

ปาฐะว่า คมิกาภิสงฺขาโร (การตระเตรียมในการเข้าเฝ้า) หมายความว่า ความอุตสาหะที่ให้เทียมพาหนะมีช้างเป็นต้น ถือของหอมและดอกไม้เป็นต้น

ปาฐะว่า โส ปฏิปฺปสฺสมฺภิ แปลว่า การตระเตรียมในการเข้าเฝ้านั้นล้มเลิกแล้ว

ปาฐะว่า ทุติยมฺปิ โข แปลว่า แม้ในวาระที่ ๒

อนึ่ง ในวาระนี้ เจ้าลิจฉวีที่ตรัสสรรเสริญพระพุทธคุณ ได้ตรัสสรรเสริญคุณของพระสรีระแห่งพระศาสดา ซึ่งเพียบพร้อมด้วยพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒, พระอนุพยัญชนะ ๘๐ และพระรัศมีรอบพระวรกายหนึ่งวา โดยกำหนดจากพื้นพระบาทในเบื้องล่างจนถึงปลายพระเกศาในเบื้องบน จำเดิมแต่ภพดุสิตจนกระทั่งถึงมหาโพธิบัลลังก์ เมื่อจะตรัสสรรเสริญพระธรรมคุณ ทรงสรรเสริญคุณของพระธรรมโดยเป็นธรรมที่พระองค์ตรัสดีแล้วว่า ไม่มีความผิดพลาดแม้ในบทพยัญชนะหนึ่ง เมื่อจะตรัสสรรเสริญพระสังฆคุณ ทรงสรรเสริญคุณของพระสงฆ์โดยการปฏิบัติว่า พระสงฆ์ผู้ยอมสละตำแหน่งและสมบัติอันทรงสิริอย่างนี้

เป็นผู้ไม่มีความเพียรย่อหย่อน พยายามปฏิบัติธุดงค์ ๑๓ เจริญสมณธรรมในอนุปัสสนา ๗ และกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ๓๘

[ธุดงค์ คือ องค์คุณเครื่องสลัดหรือกำจัดกิเลส, ข้อปฏิบัติประเภทวัตรที่ผู้สมัครใจจะพึงสมาทานประพฤติได้ เพื่อเป็นอุบายขัดเกลากิเลส ช่วยส่งเสริมความมักน้อยและสันโดษเป็นต้น มี ๑๓ ประการ คือ

๑. ปังสุกูลิกังคะ องค์แห่งผู้ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า คหปติจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ. ปํสุกูลิกงฺคํ สมาทิยามิ (เรางดคฤหบดีจีวร สมาทานองค์แห่งผู้ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร)

๒. เตจีวริกังคะ องค์แห่งผู้ถือทรงเพียงไตรจีวรเป็นวัตร คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า จตุตฺถจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ. เตจีวริกงฺคํ สมาทิยามิ (เรางดจีวรผืนที่ ๔ สมาทานองค์แห่งผู้ถือทรงเพียงไตรจีวรเป็นวัตร)

๓. ปิณฑปาติกังคะ องค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า อติเรกลาภํ ปฏิกฺขิปามิ. ปิณฺฑปาติกงฺคํ สมาทิยามิ (เรางดอดิเรกลาภ สมาทานองค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร)

๔. สปทานจาริกังคะ องค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเป็นวัตร คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า โลลุปฺปจารํ ปฏิกฺขิปามิ. สปทานจาริกงฺคํ สมาทิยามิ (เรางดการเที่ยวตามใจอยาก สมาทานองค์แห่งผู้ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเป็นวัตร)

๕. เอกาสนิกังคะ องค์แห่งผู้นั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร คือ ฉันวันละมื้อเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีก คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า นานาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ. เอกาสนิกงฺคํ สมาทิยามิ (เรางดการฉัน ณ ต่างอาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้นั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร)

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ องค์แห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร คำสมาทานโดยการอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า ทุติยภาชนํ ปฏิกฺขิปามิ. ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ สมาทิยามิ (เรางดภาชนะที่ ๒ สมาทานองค์แห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร)

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ องค์แห่งผู้ถือห้ามภัตที่ถวายภายหลังเป็นวัตร คือ เมื่อได้ปลงใจกำหนดอาหารที่เป็นส่วนของตน ซึ่งเรียกว่าห้ามภัต ด้วยการลงมือฉันเป็นต้นแล้ว ไม่รับอาหารที่เขานำมาถวายอีก แม้จะเป็นของประณีต คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า อติริตฺตโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ. ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ สมาทิยามิ (เรางดโภชนะอันเหลือเฟือ สมาทานองค์แห่งผู้ถือห้ามภัตที่ถวายภายหลังเป็นวัตร)

๘. อารัญญิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย ๕๐๐ ชั่วคันธนู คือ ๒๕ เส้น คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า คามนฺตเสนาสนำ ปฏิกฺขิปามิ. อารญฺญิกงฺคำ สมาทิยามิ (เรางดเสนาสนะชายบ้าน สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร)

๙. รุกขมูลิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า ฉนฺนำ ปฏิกฺขิปามิ. รุกฺขมูลิกงฺคำ สมาทิยามิ (เรางดที่มุงบัง สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร)

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ที่แจ้งเป็นวัตร คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า ฉนฺนญฺจ รุกฺขมูลญฺจ ปฏิกฺขิปามิ. อพฺโภกาสิกงฺคำ สมาทิยามิ (เรางดที่มุงบังและโคนไม้ สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่ที่แจ้งเป็นวัตร)

๑๑. โสสานิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า อสุสานำ ปฏิกฺขิปามิ. โสสานิกงฺคำ สมาทิยามิ (เรางดที่มิใช่ป่าช้า สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร)

๑๒. ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ในเสนาสนะแล้วแต่เขาจัดให้ คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า เสนาสนโลลุปฺปำ ปฏิกฺขิปามิ. ยถาสนฺตติกงฺคำ สมาทิยามิ (เรางดความเอาแต่ใจในเสนาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่ในเสนาสนะแล้วแต่เขาจัดให้)

๑๓. เนสัชชิกังคะ องค์แห่งผู้ถือการนั่งเป็นวัตร คือ เว้นนอน อยู่ด้วยเพียง ๓ อิริยาบถ คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า เสยฺยำ ปฏิกฺขิปามิ. เนสชฺชิกงฺคำ สมาทิยามิ (เรางดการนอน สมาทานองค์แห่งผู้ถือการนั่งเป็นวัตร)

อนุปัสสนา คือ การหยั่งเห็น ๗ ประการ กล่าวคือ

๑. อนิจจานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง
๒. ทุกขานุปัสสนา	การหยั่งเห็นทุกข์
๓. อนัตตานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตน
๔. นิพพิทานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย
๕. วิราคานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความคลายกำหนัด
๖. นิโรธานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความดับ
๗. ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความปล่อยวาง

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๒๘๐] แสดงสมถกรรมฐาน ๔๐ ประเภท คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูปฌาน ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตามสุตตันตนัยที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสกุลุทายิสูตร[๒๘๑] แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาบางแห่งกล่าวถึงสมถกรรมฐาน ๓๘ ประเภทโดยรวมอาโลกกสิณ (กสิณแสง) เข้าในโอทาตกสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาสกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตากาสกสิณ (กสิณอากาศหาขอบเขตมิได้) โดยถือว่ากสิณมี ๘ ประเภทตามธรรมสังคณีปกรณ์ [๒๘๒]]

ในวาระที่สาม เจ้าลิจฉวีตรัสสรรเสริญพระพุทธคุณตามสุตตันตเทศนาว่า อิติปิ โส ภควา ฯเปฯ ตรัสสรรเสริญคุณของพระธรรมตามสุตตันตเทศนาว่า สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ฯเปฯ ตรัสสรรเสริญคุณของพระสงฆ์ตามสุตตันตเทศนาว่า สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวก-สงฺโฆ ฯเปฯ ในกาลนั้น สีหะเสนาบดีดำริว่าเจ้าลิจฉวีเหล่านี้ตรัสสรรเสริญคุณของพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์มากมายจำเดิมแต่วันที่ ๓ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นคงจะเพียบพร้อมด้วยพระคุณอันสูงสุดเป็นแน่ เราจะไม่สละปีติที่เกิดในกาลนี้ จักไปเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธ-เจ้าในวันนี้ ลำดับนั้น สีหะเสนาบดีทรงดำริว่า พวกนิครนถ์จักขัดขวางเราได้อย่างไร

ในเรื่องนั้น ปาฐะว่า กึ หิ เม กริสฺสนฺติ แปลว่า พวกนิครนถ์จักขัดขวางเราอย่างไร

ปาฐะว่า อปโลกิตา วา อนปโลกิตา วา แปลว่า เราจักแจ้งให้ทราบหรือไม่ก็ตาม เพราะแม้จักแจ้งให้ทราบ พวกเขาก็จักไม่ให้ยานพาหนะ สมบัติ อิสริยยศอันพิเศษ แม้จะไม่แจ้งให้ทราบก็จะไม่มาประทุษร้ายเรา ความหมายก็คือ การบอกกล่าวพวกเขาหาประโยชน์มิได้

ปาฐะว่า ทิวา ทิวสสฺส แปลว่า ในเวลาบ่าย คือเมื่อเลยเวลาเที่ยงแล้ว

ปาฐะว่า เวสาลิยา นิยฺยาสิ (เสด็จออกจากพระนครเวสาลี) หมายความว่า กาลที่ปีติเกิดแก่สีหะเสนาบดีในวันแรกว่า เราจักเข้าเฝ้าพระทศพล ถูกนิครนถ์นาฏบุตรขัดขวางไว้ เปรียบเหมือนน้ำในขณะฝนตกในฤดูเหมันต์ ได้ไหลท่วมแม่น้ำที่ไหลอยู่เล็กน้อยแล้วหยุดอยู่ ไม่ไหลไปอีก กาลที่ปีติเกิดแก่สีหะเสนาบดีในวันที่ ๒ ว่า เราจักเข้าเฝ้าพระทศพล นิครนถ์นาฏบุตรขัดขวางไว้ เปรียบเหมือนน้ำในขณะฝนตก ได้ไหลท่วมแม่น้ำเล็กน้อยแล้วกระทบกับกองทราย ไม่ไหลไปอีก

ปีติและปราโมทย์เกิดแก่สีหะเสนาบดี เพราะสดับคุณของพระรัตนตรัยในวันที่ ๓ เปรียบเหมือนน้ำในขณะฝนตกที่ไหลท่วมแม่น้ำอันไหลไปอยู่ เซาะกองทราย ซัดสิ่งต่างๆ มีใบไม้เก่า ท่อนไม้แห้ง ไม้อ้อ และกองสวะเป็นต้นแล้วไหลลงสู่มหาสมุทร เพราะพระองค์ทรงดำริว่านิครนถ์หาประโยชน์มิได้ พวกเขาจักทำอะไรเราได้ เราจักไปสู่สำนักของพระศาสดา ทรงตระเตรียมการไปแล้วเสด็จออกจากนครเวสาลี

เมื่อพระองค์จะเสด็จออก ทรงดำริว่าเราประสงค์จะเข้าเฝ้าพระทศพลเป็นเวลาช้านาน จึงไม่ควรเข้าเฝ้าเพียงผู้เดียว ได้รับสั่งให้ป่าวประกาศว่า ชนทั้งหมดผู้ประสงค์เข้าเฝ้าพระทศพลจงไปกันเถิด แล้วรับสั่งให้เทียมรถ ๕๐๐ คัน ประทับอยู่บนรถอันเลิศแวดล้อมด้วยรถ ๕๐๐ คันเหล่านั้นและบริษัทอันยิ่งใหญ่ รับสั่งให้บริษัทถือของหอม ดอกไม้ และจุณหอมเป็นต้น เสด็จออกแล้ว

ปาฐะว่า เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ (เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว) หมายความว่า ในเวลาเสด็จเข้าสู่พระอาราม ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ พระ-อนุพยัญชนะ ๘๐ พระรัศมีหนึ่งวา พระฉัพพรรณรังสีของพระพุทธองค์ ทรงดำริว่าเรามิได้พบเห็นพระองค์ผู้ประเสริฐอย่างนี้ ผู้ประทับอยู่ใกล้กันอย่างนี้ตลอดกาลถึงเพียงนี้ เราถูกเดียรถีย์หลอกลวงแล้ว การที่เรามิได้เข้าเฝ้าพระองค์ มิใช่ลาภของเรา ทรงเกิดปีติปราโมทย์ดุจยาจกพบเห็นขุมทรัพย์ใหญ่ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว

ปาฐะว่า ธมฺมสฺส จานุธมฺมํ พฺยากโรนฺติ แปลว่า กล่าวเหตุอันสมควรแก่เหตุที่พระสมณโคดมตรัสสอน โดยแท้จริงแล้ว ธมฺม ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ดังตัวอย่างเป็นต้นว่า

เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา.[๒๘๓]

“ปัญญาหยั่งรู้เหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา”

อนึ่ง เหตุในที่นี้ คือ เนื้อความของศัพท์ซึ่งเป็นไปเช่นนั้น เพราะเป็นเหตุเกิดของเนื้อความ ที่จริงแล้ว การประกอบใช้ศัพท์เป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับเนื้อความ

พระดำรัสว่า อนุการณํ (เหตุอันสมควร) หมายความว่า เมื่อพูดกับผู้อื่นเหมือนอย่างนั้น[คือกล่าวเหตุอันสมควรแก่เหตุ]

พระดำรัสว่า สหธมฺมิโก วาทานุวาโท (พระดำรัสของพระองค์หรือคำที่ผู้อื่นกล่าวในภายหลัง อันมีเหตุที่ผู้อื่นอ้างถึง) หมายความว่า พระดำรัสของพระองค์หรือคำที่ผู้อื่นกล่าวในภายหลังจากนั้นแม้เพียงเล็กน้อย อันมีเหตุด้วยเหตุที่ผู้อื่นอ้างถึง ไม่ถึงเหตุที่วิญญูชนพึงตำหนิหรือ ความหมายก็คือ ไม่มีเหตุที่พึงตำหนิในลัทธิของพระองค์โดยประการทั้งปวงหรือ

ปาฐะว่า อนพฺภกฺขาตุกามา แปลว่า [ข้าพระองค์]ไม่ประสงค์จะกล่าวตู่[พระผู้มีพระภาค]

๒๙๑-๙๒. พึงทราบข้อความของพระดำรัสว่า อตฺถิ สีห ปริยาโย เป็นต้น ตามนัยที่พบในเวรัญชกัณฑ์ [๒๘๔]

พระดำรัสว่า ปรเมน อสฺสาเสน แปลว่า [ตถาคตเป็นผู้เบาพระทัย]ด้วยความเบาพระทัยอันสูงสุด คือมรรค ๔ และผล ๔

พระดำรัสว่า อสฺสาสาย ธมฺมํ เทเสติ แปลว่า ทรงแสดงพระธรรมเพื่อความเบาใจ

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมแก่สีหะเสนาบดีด้วยองค์ ๘ โดยประการฉะนี้

๒๙๓. พระดำรัสว่า อนุวิจฺจการึ (สิ่งที่ใคร่ครวญแล้วพึงกระทำ) หมายความว่า [เธอจงทำ]สิ่งที่ใคร่ครวญแล้ว คือ พิจารณาแล้ว พึงกระทำ

[คำว่า อนุวิจฺจการ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- อนุวิทีติ อนุวิจฺจ.
  (อนุ บทหน้า + อว บทหน้า + อิ ธาตุ (คติยํ = ไป) + ตฺวา ปัจจัย)
- อนุวิจฺจ กาตพฺโพติ อนุวิจฺจกาโร.
  (อนุวิจฺจ บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและอรหัตถะ)]

พระดำรัสว่า สาธุ โหติ แปลว่า เป็นการทำที่ดี

พระบรมศาสดาทรงชี้แนะว่า การพิจารณาก่อนทำของบุคคลเช่นพระองค์เป็นการทำที่ดี เพราะเมื่อพระองค์เข้าเฝ้าเราแล้วเข้าถึงเราเป็นสรณะ หรือเมื่อเห็นนิครนถ์แล้วเข้าถึงนิครนถ์เป็นสรณะ จะถูกตำหนิว่าเหตุใดสีหะเสนาบดีนี้จึงเข้าถึงผู้ที่ตนเห็นทุกคนเป็นสรณะ

ปาฐะว่า ปฏฺฐากํ ปริหเรยฺยุ (พึงยกธงเที่ยวประกาศ) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า เมื่อเดียรถีย์เหล่านั้นได้รับสาวกอย่างนี้ จะยกธงเที่ยวประกาศในพระนครว่า พระราชาราชมหาอำมาตย์ หรือเศรษฐีโน้น เป็นสาวกที่เข้าถึงพวกเราเป็นสรณะ

ถามว่า : เหตุใดเดียรถีย์จึงยกธงเที่ยวประกาศ

ตอบว่า : เพราะดำริว่าเมื่อยกธงเที่ยวประกาศอย่างนี้ พวกเราจะปรากฏความยิ่งใหญ่ และถ้าบุคคลนั้นเกิดวิปฏิสารว่า เหตุใดเราจึงเข้าถึงเดียรถีย์เป็นสรณะ เขาจะไม่อาจเปลื้องความเห็นถอนตัวออกได้ เพราะคิดว่าชนจำนวนมากรู้ว่าเราเข้าถึงเดียรถีย์เป็นสรณะ บัดนี้ยากที่จะถอนตัว ฉะนั้น สีหะเสนาบดีจึงทูลว่า ปฏฺฐากํ ปริหเรยฺยุ

พระดำรัสว่า โอปานภูตํ (เป็นประดุจบ่อน้ำ) หมายความว่า [พระราชนิเวศน์ของพระองค์]ดำรงอยู่ประดุจบ่อน้ำที่จัดแจงไว้[สำหรับนิครนถ์]

[คำว่า โอปาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อว บทหน้า ปา ธาตุ (ปาเน = ดื่ม) + ยุ ปัจจัย ในอธิกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า โอสริตฺวา ปิวนฺติ เอตฺถาติ โอปาโน (ที่ประชุมดื่มน้ำ, บ่อน้ำ)]

พระดำรัสว่า กุลํ คือ พระราชนิเวศน์ของพระองค์

พระดำรัสว่า ทาตพฺพํ มญฺเญยฺยาสิ (พระองค์พึงสำคัญว่าควรให้ไทยธรรม) หมายความว่า ในกาลก่อนพระองค์ทอดพระเนตรเห็นเดียรถีย์ ๑๐ คน ๒๐ คน หรือ ๖๐ คน ไม่เคยตรัสว่าไม่มี ทรงบริจาคแก่พวกเขา ในกาลนี้อย่าทรงเลิกไทยธรรมแก่เดียรถีย์เพราะเข้าถึงเราว่าเป็นสรณะ พระพุทธองค์ตรัสสอนว่า พึงบริจาคไทยธรรมแก่เดียรถีย์ที่มาถึงพระราชนิเวศน์

ในปาฐะว่า สุตํ เม ตํ ภนฺเต (ข้าพระองค์เคยสดับคำนั้น) พึงทราบเนื้อความดังนี้

ถามว่า : สีหะเสนาบดีเคยสดับจากที่ไหน

ตอบว่า : พระองค์เคยสดับจากสำนักของนิครนถ์ ได้ยินว่าเดียรถีย์เหล่านั้นประกาศในสกุลอย่างนี้ว่า พวกเรากล่าวว่าควรบริจาคทานแก่นักบวชทั่วไปที่มาถึงเรือน ส่วนพระสมณโคดมตรัสว่า ควรบริจาคทานแก่เราเท่านั้น...ทานที่บริจาคแก่สาวกอื่นไม่มีผล

มาก สีหะเสนาบดีนี้จึงทูลคำว่า สุตๆ เม ตๆ เป็นต้น โดยระบุถึงข้อความนั้น

๒๙๔. ปาฐะว่า ปวตฺตมๆสๆ แปลว่า [จงรู้]เนื้ออันเหมาะสมที่ขายตามปกติ ความหมายก็คือ จงรับค่าซื้อเนื้อแล้ว แสวงหาเนื้อที่ขายตามปกติในท้องตลาด

ปาฐะว่า สมฺพหุลา นิคนฺถา (นิครนถ์มากมาย) คือ นิครนถ์จำนวน ๕๐๐ คน

ปาฐะว่า ถูลๆ ปสุๆ (ฆ่าสัตว์ ๔ เท้าอ้วนๆ) หมายความว่า ฆ่าสัตว์ ๔ เท้าตัวใหญ่อ้วนๆ คือ กวาง กระบือ และสุกร

ปาฐะว่า อุทฺทิสฺสกตๆ แปลว่า [เสวยเนื้อ]ที่ปรุงหมายเฉพาะพระองค์ คือ เนื้อที่ถูกฆ่า

กมฺม ศัพท์ในปาฐะว่า ปฏิจฺจกมฺมๆ (ปรุงขึ้นเจาะจงพระองค์แล้ว) มีอรรถกรรมสาธนะและเป็นไปในอดีตกาล ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อตฺตานๆ ปฏิจฺจ กตๆ (ปรุงขึ้นหมายเฉพาะพระองค์แล้ว)

[กมฺม ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + รมฺม ปัจจัย ลง รมฺม ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๑) ว่า ธราทีหิ รมฺโม (ลง รมฺม ปัจจัยท้าย ธร ธาตุเป็นต้น) โดยทั่วไป กิตก์ปัจจัยมักลงในกาลทั้ง ๓ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๐) ว่า ณาทโย เตกาลิกา (ปัจจัยมี ณ เป็นต้นเป็นปัจจัยที่ลงในสามกาล) ความหมายของกาลทั้ง ๓ คือ กาลสามัญทั่วไปที่มิได้ระบุกาลไว้โดยเฉพาะว่าเป็นปัจจุบัน อดีต หรืออนาคต อย่างไรก็ตาม กฎไวยากรณ์เป็นเพียงหลักภาษาที่นิยมใช้โดยมาก จึงอาจมีข้อยกเว้นในบางแห่ง ดังเช่น รมฺม ปัจจัย ใน กมฺม ลงในอดีตกาลได้]

คำนี้เป็นชื่อของกรรมที่ควรได้รับโดยความเป็นเครื่องหมาย [คือ บอกพูดเป็นนัยให้รู้ มิได้ทำเองหรือใช้โดยตรง] ดังตัวอย่างเป็นต้นว่า

ปฏิจฺจ กมฺมๆ ผุสติ.[๒๘๕]

“ย่อมสั่งสมกรรมเพราะอาศัยข้าพเจ้า”

คำว่า นิมิตฺตกมฺมสฺส แปลว่า กรรมที่ควรได้รับโดยความเป็นเครื่องหมาย มิใช่กรรมที่ควรได้รับโดยทำเองหรือใช้ให้ผู้อื่นทำ

ในรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิจฺจกมฺมํ เอตฺถ อตฺถิ คำว่า ปฏิจจกรรม (ปรุงขึ้นเจาะจง) คือ เนื้อสัตว์ ดังตัวอย่างว่า พุทฺธ์ เอตสฺส อตฺถีติ พุทฺโธ (ผู้มีความรู้) [โดยลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต]

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบบทที่เพิ่มเข้ามา[คือ ผุสติ] ว่า ปฏิจฺจกมฺมํ ผุสติ (ย่อมสั่งสมกรรมเพราะอาศัยเนื้อสัตว์) ความหมายก็คือ พระสมณโคดมนั้นได้สั่งสมปาณาติบาต-กรรมเพราะอาศัยเนื้อสัตว์นั้น โดยแท้จริงแล้ว เดียรถีย์เหล่านั้นมีลัทธิว่าทายกผู้ถวายเนื้อได้รับอกุศลกึ่งหนึ่ง ผู้รับทานได้รับอกุศลกึ่งหนึ่ง

[คำว่า ปฏิจฺจกมฺม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีเนื้อสัตว์อันบุคคลปรุงขึ้นเจาะจงแล้ว = ปฏิจฺจ กรียิตฺถาติ ปฏิจฺจกมฺมํ (กมฺม ศัพท์เป็นกรรมสาธนะ อดีตกาล), ปฏิจฺจกมฺมํ เอตฺถ อตฺถีติ ปฏิจฺจกมฺมํ (ปฏิจฺจกมฺม + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- กรรมเพราะอาศัย[เนื้อสัตว์] = ปฏิจฺจ กมฺมํ ปฏิจฺจกมฺมํ (กรรมธารยสมาส, กมฺม ศัพท์เป็นกรรมสาธนะ อนามัฏฐกาล)]

ปาฐะว่า อุปกณฺณเก แปลว่า [ทูลกระซิบ]ใกล้พระกรรณ

ศัพท์ว่า อลํ เป็นคำห้ามปราม หมายความว่า ช่างเถิด คำนี้หาสาระมิได้

ปาฐะว่า น จ ปน เต หมายความว่า เดียรถีย์เหล่านั้นมุ่งจะตำหนิเป็นเวลาช้านาน แม้จะกล่าวตู่ตำหนิก็ไม่เสียใจ คือ ไม่ถึงที่สุดแห่งการกล่าวตู่

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบปาฐะว่า ชิริทนฺติ มีความหมายว่า ละอาย จึงแปลว่า [เดียรถีย์เหล่านั้น]ย่อมไม่ละอาย

[คำว่า ชิริทนฺติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ชิริท ธาตุ ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของ ชร ธาตุ (วโย-หานิมฺหิ = เสื่อมวัย) + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ เสียใจ และละอาย]

จบ คำอธิบายเรื่องสีหะเสนาบดี

คำอธิบายเรื่องทรงพุทธานุญาตกัปปิยภูมิ

๒๙๕. ปาฐะว่า อภิลาปมตฺตํ แปลว่า เป็นเพียงคำแสดงตัวอย่าง

คำว่า อามิสขาทนตฺถาย (เพื่อกินเหยื่อ) คือ เพื่อกินเหยื่อที่ถูกทิ้งในที่นั้นๆ

คำว่า อนุปฺปเคเยว แปลว่า ในเวลาเช้ามืดทีเดียว

คำว่า โอรวสทฺทํ แปลว่า เสียงร้องอันดัง

คำว่า ตํ ปน อวตฺวาปิ (แม้ไม่กล่าวเรื่องนั้น) หมายความว่า แม้ไม่กล่าวตามนัยที่กล่าวแล้วในอรรถกถาอันธกะ ปิ ศัพท์อนุญาตการกล่าวเช่นนั้นด้วย

คำว่า อฏฺฐกถาสุ วุตฺตนเยน (ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย) หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอื่น

ลักษณะทำกุฏิอุสสาวนันติกาที่กล่าวในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด คือ ลักษณะทั่วไป เมื่อกล่าวว่า กปฺปิยกุฏึ กโรม (เราทำกัปปิยกุฏิ) หรือกล่าวว่า กปฺปิยกุฏิ (เป็นกัปปิยกุฏิ)

[กัปปิยภูมิ คือ พื้นที่สมควรเก็บโภชนะไว้แก่ภิกษุและภิกษุณี เพื่อให้พ้นจากอาบัติประเภทอันโตวุตถะ คือ เก็บโภชนะไว้ภายใน ๑ คืน และสามังปักกะ คือ หุงต้มโภชนะเอง กัปปิยภูมินี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัปปิยกุฏิ คือ กุฏิอันสมควรเก็บโภชนะไว้ได้

กุฏิอุสสาวนันติกา แปลว่า กุฏิอันมีการพูดว่า กปฺปิยกุฏึ กโรม (เราทำกัปปิยกุฏิ) พร้อมกับการยกเสาเป็นต้นขึ้นตั้งไว้เบื้องบนเป็นที่สุด มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วินยาลังการฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๘๓) ว่า

- อุทฺธํ สาวนา อุสฺสาวนา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อุสฺสาวนา อนฺโต ยสฺสา กปฺปิยภูมิยาติ อุสฺสาวนนฺติกา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

คำว่า จยํ แปลว่า ใต้ถุนกุฏิ

คำว่า ยโต ปฏฺฐาย แปลว่า ตั้งแต่อิฐ ศิลา หรือก้อนดินใด

คำว่า ปจมิฏฺฐกาทีนํ เหฏฺฐา น วฏฺฏนฺติ (อิฐเป็นต้นที่ก่อบนพื้นภายใต้อิฐก้อนแรกเป็นต้นของฝาผนัง ไม่ควร) หมายความว่า อิฐเป็นต้นที่จะก่อบนพื้นภายใต้อิฐก้อนแรกเป็นต้นของฝาผนัง ไม่ควรก่อโดยกล่าวว่าเราทำกัปปิยกุฏิ เพราะนับเนื่องในแผ่นดิน

ท่านกล่าวว่า ถมฺภา ปน ฯเปฯ วฏฺฏนฺติ เพื่อเฉลยคำถามว่า เมื่อไม่ควรก่ออิฐเป็นต้นดังกล่าวเหตุใดจึงควรให้ตั้งเสาที่ขุดฝังบนแผ่นดินโดยกล่าวเหมือนอย่างนั้น[คือกล่าวว่าเราทำกัปปิยกุฏิ]

ท่านกล่าวว่า สงฺฆสนฺตกเมว (เป็นสมบัติของสงฆ์ทีเดียว) โดยหมายถึงเสนาสนะของสงฆ์ที่สร้างเพื่อให้สงฆ์พำนัก

ท่านกล่าวว่า ภิกฺขุสนฺตกํ (เป็นสมบัติของภิกษุ) โดยหมายถึงเสนาสนะส่วนตัวของภิกษุที่สร้างเพื่อให้เป็นที่พำนักส่วนตัว

ท่านแสดงอาบัติทุกกฏ เพราะการเก็บโภชนะไว้ภายใน (อันโตวุตถะ) ด้วยคำว่า มุขสนฺนิธิ (สันนิธิอาบัติที่ต้องเพราะใส่เข้าปาก)

[สัตตาหกาลิกและยาวชีวิกที่เก็บไว้ในอกัปปิยกุฏิ เมื่อนำมาผสมกับภัตเป็นต้น ทำให้ภัตเป็นต้นนั้นจัดเป็นสันนิธิ คือ สิ่งที่เก็บไว้เกินเวลาบริโภค ภิกษุผู้ฉันภัตเป็นต้นที่ผสมกับสิ่งเหล่านั้นต้องอาบัติทุกกฏเพราะใส่เข้าในปาก ไม่ต้องอาบัติเพราะนำมาผสมกัน คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๔๙) แสดงรูปวิเคราะห์ของ มุขสนฺนิธิ ว่า

- มุขสฺส ปเวสนํ มุขํ (อันตโลปสมาส)
- มุเข สนฺนิธิ มุขสนฺนิธิ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

จบ คำอธิบายเรื่องทรงพุทธานุญาตกัปปิยภูมิ

คำอธิบายเรื่องเกณิยชฎิล

๓๐๐. ในปาฐะว่า เยน อาปณํ ตทวสริ (เสด็จถึงอาปณนิคมแล้ว) เป็นต้น อาปณ ศัพท์ เป็นชื่อของนิคมแห่งหนึ่ง

ดังได้สดับมาว่า ในนิคมนั้นมีตลาด ๒,๐๐๐ แห่งได้จัดตั้งไว้ นิคมนั้นเรียกว่าอาปณะ เพราะมีตลาดมากด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในราวป่าใหญ่ มีร่มเงาทึบ น่ารื่นรมย์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำซึ่งไม่ไกลนิคมนั้น

ปาฐะว่า เกณิโย เป็นชื่อของดาบสนั้น

ปาฐะว่า ชฏิโล คือ ดาบสที่ทรงชฎาสวมไว้ [ไม่ใช่ชฎาคือมวยผม]

ดังได้สดับมาว่า ชฎิลนั้นเป็นพราหมณ์ผู้มั่งคั่ง เขาบวชเป็นดาบสเพื่อรักษาทรัพย์สมบัติ ได้ทูลเกล้าถวายบรรณาการแด่พระราชาแล้ว เลือกที่สร้างอาศรมในที่นั้น ติดต่อค้าขายกับพ่อค้า ๕๐๐ เล่มเกวียน เป็นหัวหน้าสกุลหนึ่งพัน

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “ณ ที่ใกล้อาศรมของเขา มีต้นตาลต้นหนึ่งผลิผลตาลทองคำวันละผล เขานุ่งห่มผ้ากาสาวะในเวลากลางวัน เสวยกามสมบัติในยามราตรี”

พระดำรัสว่า ปวตฺตาโร แปลว่า ผู้สอนพระเวท ความหมายก็คือ ผู้สอนพระเวทโดยความเป็นคำอันประเสริฐ

พระดำรัสว่า เยสํ แปลว่า [พระเวท]อันเป็นสมบัติของฤาษีเหล่าใด

พระดำรัสว่า มนฺตปทํ (คำคือพระเวท) หมายความว่า คำคือพระเวทชื่อว่า มันต-ปทะ เพราะพระเวทนั่นแหละชื่อว่ามันตะ เนื่องจากมีความหมายว่าเป็นสิ่งที่พึงกล่าวสอนในที่ลับ และชื่อว่าปทะ เพราะเป็นเหตุให้บรรลุประโยชน์นั้นๆ

พระดำรัสว่า คีตํ (สาธยายแล้ว) คือ สาธยายไว้โดยพราหมณ์ในกาลก่อน ๑๐ คนมีอัฏฐกะเป็นต้น ด้วยความบริบูรณ์แห่งเสียงสูงและเสียงต่ำเป็นต้น

[พราหมณ์ในกาลก่อน ๑๐ คนมีอัฏฐกะเป็นต้น พึงทราบตามข้อความในคัมภีร์อภิธานัป-ปทีปิกาว่า

อฏฺฐโก วามโก วาม- เทโว จงฺคีรโส ภคุ
ยมทคฺคิ จ วาสิฏฺโฐ ภารทฺวาโช จ กสฺสโป
เวสฺสามิตฺโตติ มนฺตานํ กตฺตาโร อิสโย อิเม.[๒๙๖]

“ฤาษีเหล่านี้ คือ อัฏฐกะ วามกะ วามเทวะ อังคีรส ภคุ ยมทัคคิ วาสิฏฐะ ภารทวาชะ กัสสปะ และเวสสามิตร เป็นผู้แต่งพระเวท”]

พระดำรัสว่า ปวุตฺตํ (สอนแล้ว) คือ สอนแก่ผู้อื่นแล้วโดยความเป็นคำอันประเสริฐ

พระดำรัสว่า สมิหิตๆ แปลว่า รวบรวมแล้ว ความหมายก็คือ รวบรวมไว้โดยประเภทแห่งฤคเวท ยชุรเวท และสามเวทเป็นต้น และรวบรวมไว้โดยแบ่งเป็นพราหมณ์ผู้สอนพระเวท การสาธยาย และการกล่าวสอนเป็นต้น

พระดำรัสว่า ตทนุคายนฺติ (สาธยายพระเวทนั้น) หมายความว่า พวกพราหมณ์ในปัจจุบันสาธยายพระเวทนั้นที่พราหมณ์ ๑๐ คนเคยสาธยายมาก่อน

พระดำรัสว่า ตทนุภาสนฺติ (สวดพระเวทนั้น) ตัดบทเป็น ตๆ + อนุภาสนฺติ คำนี้เป็นคำไวพจน์ของศัพท์แรก [ตทนุคายนฺติ]

พระดำรัสว่า ภาสิตมนุภาสนฺติ แปลว่า สวดพระเวทที่สาธยายไว้โดยพราหมณ์เหล่านั้น

พระดำรัสว่า วาจิตมนุวาเจนฺติ แปลว่า สอนพระเวทที่พราหมณ์เหล่านั้นเคยสอนแก่ผู้อื่น

ศัพท์ว่า เสยฺยถิทๆ แปลว่า พราหมณ์เหล่านั้นคือใคร

พระดำรัสว่า อฏฺจโก เป็นต้นเป็นชื่อของพราหมณ์เหล่านั้น ดังได้สดับมาว่าพราหมณ์เหล่านั้นตรวจดูเรื่องที่เหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเป็นต้นด้วยยถากัมมูปคญาณอันเป็นส่วนประกอบของทิพยจักษุ และวิธีสาธยายพระเวทของพราหมณ์ในกัปที่ล่วงมาแล้ว จึงแต่งพระเวทโดยเทียบเคียงกับพระดำรัสที่อิงวัฏฏะของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่แนะนำให้ฆ่าสัตว์อื่น ส่วนพวกพราหมณ์ต่อๆ มา ที่เกิดในรัชสมัยพระเจ้าโอกกากราชเป็นต้น เพิ่มการฆ่าสัตว์เป็นต้นเข้าไป แยกพระเวทเป็น ๓ ทำให้ขัดแย้งกับพระพุทธพจน์

คำว่า รัตติ คือ การบริโภคในยามราตรี

คำว่า รัตตูปรตะ คือ ผู้งดเว้นจากการบริโภคในยามราตรีนั้น

คำว่า วิกาลโภชนะ คือ การบริโภคเมื่อเลยเวลาเที่ยงวันจนถึงพระอาทิตย์อัสดง [ก่อนอรุณขึ้น]

[ฤๅษีเหล่านั้น]เรียกว่า วิรตา วิกาลโภชนา (เป็นผู้งดเว้นจากการบริโภคในยามวิกาล) เพราะงดเว้นจากการบริโภคในยามวิกาลนั้น

ปาฐะว่า ปฏิยาทาเปตฺวา (ให้จัดแจงแล้ว) หมายความว่า ให้จัดแจงน้ำปานะที่ระคนกับเนยใส น้ำผึ้ง น้ำตาลกรวดเป็นต้น และพริก

บางคนแสดงคำถามว่า “เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงปฏิเสธซ้ำว่า มหา โข เกณิย ภิกฺขุสงฺโฆ (ดูกรเกณิยะ ภิกษุสงฆ์มีจำนวนมาก) แล้วจึงตอบว่า เพราะเดียรถีย์เป็นผู้เลื่อมใสการปฏิเสธ เนื่องจากพวกเดียรถีย์เลื่อมใสการปฏิเสธของผู้ได้รับนิมนต์โดยคิดว่าผู้ได้รับนิมนต์แต่กลับไม่ยินดีนี้จึงเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย” ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะพระพุทธองค์ไม่ทรงมีมารยาอย่างนี้โดยหวังปัจจัย ทรงดำริว่าฤาษีนี้พบเห็นภิกษุ ๑,๒๕๐ รูปแล้ว จักจัดแจงภิกษาเพื่อภิกษุเพียงเท่านี้ แต่ในวันพรุ่งนี้เสละพราหมณ์กับบุรุษ ๓๐๐ คนจักออกบวช การไปรับภิกษากับภิกษุเหล่านี้โดยส่งภิกษุผู้บวชใหม่ไปสถานที่อื่นไม่เหมาะสม หรือการไปรับภิกษากับภิกษุผู้บวชใหม่โดยส่งภิกษุเหล่านี้ไปสถานที่อื่น ก็ไม่เหมาะสมเช่นกัน

ถ้าพระพุทธองค์จักพาภิกษุทั้งหมดไป ภิกษาก็จะไม่เพียงพอ เมื่อภิกษุเที่ยวออกบิณฑบาตเพราะภิกษาไม่เพียงพอ ชาวบ้านจะตำหนิว่า นานครั้งนักที่เกณิยชฎิลจะนิมนต์พระสมณโคดม แต่ไม่อาจถวายภิกษาให้เพียงพอ เกณิยชฎิลก็จักไม่สบายใจเอง เมื่อเราปฏิเสธแล้ว เขาจะดำริว่าพระสมณโคดมกล่าวชื่อของพราหมณ์ว่าเธอเลื่อมใสพวกพราหมณ์ คงจักมีพุทธประสงค์ให้นิมนต์พราหมณ์อีก หลังจากนั้นเขาจักนิมนต์พราหมณ์โดยเฉพาะ พราหมณ์เหล่านั้นก็จักเป็นภิกษุที่เกณิยชฎิลนั้นนิมนต์ฉันภิกษา เมื่อเป็นอย่างนี้จักรักษาศรัทธาของเขา ดังนั้นจึงทรงปฏิเสธซ้ำ

ปาฐะว่า กิญฺจาปิ โข โภ โคตม นี้ แสดงข้อความนี้ว่า ข้าแต่พระสมณโคดม แม้ข้าพระองค์จะเลื่อมใสพราหมณ์ จะเป็นเช่นไรเล่า พระสมณโคดมทรงโปรดรับเถิด ข้าพระองค์จะถวายแด่พระองค์และพราหมณ์ได้

ในคำว่า ฐเปตฺวา ธญฺญผลรสํ (เว้นน้ำเมล็ดข้าวเปลือก) อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “แม้น้ำต้มเมล็ดข้าวเปลือก ก็คือน้ำเมล็ดข้าวเปลือก”

ในพระดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว อุจฺฉุรสํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตน้ำอ้อยสด) น้ำอ้อยที่ไม่มีกากเป็นสัตตาหกาลิก

ปาฐะว่า อิมาหิ คาถาหิ (ด้วยคาถาเหล่านี้) คือ ด้วยคาถาที่เกณิยชฎิลพึงพอใจเหล่านี้

ในคาถาเหล่านั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญา (ยัญทั้งหลายมีการบูชาไฟเป็นประธาน) เพราะพวกพราหมณ์ไม่มีการบูชายัญที่ปราศจากการบูชาไฟ ความหมายก็คือ มีการบูชาไฟเป็นสิ่งที่เลิศสุด คือมีการบูชาไฟเป็นประธาน ดังจะเห็นได้ว่า พวกพราหมณ์ตระเตรียมยัญซึ่งมีการบูชาไฟก่อนโดยดำริว่าทวยเทพผินหน้าไปสู่ไฟ

สาวิตรีคาถากล่าวว่าเป็นเบื้องต้นของพระเวท เพราะพวกพราหมณ์ที่จะสาธยายพระเวทต้องสาธยายสาวิตรีคาถาก่อน ความหมายคือ สาวิตรีคาถาเป็นเบื้องแรกของพระเวท เพราะการสดับพระเวทมีสาวิตรีฉันท์เป็นเบื้องแรก

[ในบาทคาถาว่า สาวิตฺตี ฉนฺทโส มุขํ (สาวิตรีเป็นเบื้องต้นของพระเวท) คำว่า ฉนฺท ใน ฉนฺทโส ต้องแปลว่า พระเวท จึงจะเหมาะสมกับข้อความในคาถานี้

สาวิตรีคาถาเป็นคาถาประเภทหนึ่งที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์ ชาวฮินดูถือว่าคาถานี้สำคัญมาก จึงมักสาธยายคาถานี้ก่อนที่จะสาธยายพระเวทเพื่อนอบน้อมสุริยเทพที่เชื่อกันว่าเป็นผู้ประทานปัญญาอันเปรียบเหมือนแสงสว่างแก่ชาวโลก

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๑๗) ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

คายตฺติปฺปมุขํ ฉนฺทํ จตุวีสกฺขรํ ตุ ยํ
เวทานมาทิภูตํ สา สาวิตฺตี ติปทำ สิยา.

"คายัตรีเป็นต้น ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนคาถาใดมี ๒๔ พยางค์ เป็นเบื้องต้นของพระเวท คาถานั้นชื่อว่า สาวิตรี มี ๓ บาท"

ตัวอย่างของสาวิตรีคาถาพบในคัมภีร์ฤคเวท (มัณฑละ ๓ สูตร ๖๒ คาถา ๑๐) ว่า

สันสกฤต	**บาลี**
ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยํ	ตำ รวิโน ปธานกำ
ภรฺโค เทวสฺย ธีมหิ	ทิตฺตึ เทวสฺส จินฺตเย
ธิโย โย นะ ปฺรโจทยาตฺ.	ธิโย โย โน ปโจทเย.

"สุริยเทพพระองค์ใดย่อมก่อให้เกิดปัญญาแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าขอรำลึกถึงแสงสว่างอันยิ่งใหญ่แห่งสุริยเทพพระองค์นั้น"

(โย รวิ อ.สุริยเทพพระองค์ใด ปโจทเย ย่อมชักนำ [คือ ก่อให้เกิดคำนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + จุท ธาตุ + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ติ เป็น เอ] ธิโย ซึ่งปัญญา ท. โน แก่ข้าพเจ้า ท. มยํ อ.ข้าพเจ้า ท. จินฺตเย ย่อมรำลึก [คำนี้สำเร็จรูปมาจาก จินฺต ธาตุ + ณย ปัจจัย + เอยฺยาม วิภัตติ แปลง เอยฺยาม เป็น เอ] ทิตฺตึ ซึ่งแสงสว่าง ปธานกํ อันยิ่งใหญ่ ตสฺส เทวสฺส แห่งเทพพระองค์นั้น รวิโน ผู้เป็นสุริยเทพ)

อนึ่ง บาทแรกว่า ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยํ มีเพียง ๗ พยางค์ แต่ก็ถือว่าเป็น ๘ พยางค์โดยอ่าน ณฺ เป็น ณ ที่ไม่ใช่สังโยค หรืออ่านเป็น วเรณิยํ บางมติก็กล่าวว่าเป็น ๘ พยางค์โดยรวมคำว่า “โอมฺ” ที่กล่าวก่อนว่า โอมฺ ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยํ ดังมีปรากฏในยชุรเวท (อัธยายะ ๓๖ มันตบท ๓) นอกจากนี้ ชาวฮินดูมักนิยมกล่าวคำว่า “โอมฺ ภูรฺ ภุวะ สฺวะ” ก่อนที่จะสาธยายสาวิตรีคาถา บางคราวก็ดีดพิณบรรเลงไปพร้อมกับการสาธยาย

นอกจากนี้ เรื่องสาวิตรีคาถายังมีปรากฏในคัมภีร์สุตตนิบาตว่า

พฺราหฺมโณ เจ ตฺวํ พฺรูสิ มญฺจ พฺรูสิ อพฺราหฺมณํ
ตํ ตํ สาวิตฺตึ ปุจฺฉามิ ติปทำ จตุวีสตกฺขรำ.[๒๘๗]

“ถ้าท่านกล่าวว่าตนเป็นพราหมณ์ แต่กล่าวว่าเรามิใช่พราหมณ์ เราขอถามท่านถึงสาวิตรีคาถาที่มีบาท ๓ มีพยางค์ ๒๔”

คัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาตอธิบายเพิ่มเติมว่า สาวิตรีคาถาที่พระพุทธเจ้าทรงหมายถึง คือ อริยสาวิตรีคาถาที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์ รวมเป็น ๒๔ พยางค์เช่นกัน อันได้แก่คำว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ และ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เอตฺถ จ ภควา ปรมตฺถเวทานํ ติณฺณํ ปิฏกานำ อาทิภูตำ ปรมตฺถพฺราหฺมเณหิ สพฺพพุทฺเธหิ ปกาสิตำ อตฺถสมฺปนฺนำ พฺยญฺชนสมฺปนฺนำ “พุทฺธํ สรณำ คจฺฉามิ, ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ, สงฺฆำ สรณำ คจฺฉามี”ติ อิมำ อริยสาวิตฺตึ สนฺธาย ปุจฺฉติ.[๒๘๘]

“อนึ่ง ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถามหมายเอาสาวิตรีคาถาของพระอริยะนี้ คือ พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ, ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ และ สงฺฆำ สรณำ คจฺฉามิ ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ซึ่งเป็นเบื้องแรกของพระไตรปิฎกอันเป็นพระเวทโดยปรมัตถ์ อันพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ผู้เป็นพราหมณ์โดยปรมัตถ์ทรงประกาศไว้”]

พระราชากล่าวว่าเป็นประมุขของมนุษย์ เพราะเป็นผู้เลิศที่สุด

สาครกล่าวว่าเป็นประธานของแม่น้ำ เพราะเป็นที่อาศัย ที่ไป และที่พึ่งของแม่น้ำที่ไหลไปอยู่

พระพุทธองค์ตรัสว่า นกฺขตฺตานำ มุขำ จนฺโท (พระจันทร์เป็นประมุขของนักษัตร) ดังคำกล่าวขานว่า มีฤกษ์กัตติกาในวันนี้ มีฤกษ์โรหิณีในวันนี้ เพราะนักษัตรโคจรร่วมกับพระจันทร์ พระจันทร์ส่องแสงครอบคลุมนักษัตร และพระจันทร์ก็มีรัศมีเย็นกว่านักษัตรอื่น

พระอาทิตย์กล่าวว่าเป็นประธานของความร้อนเพราะเป็นยอดของสิ่งที่มีความร้อน เหมือนสายฟ้าแลบมีอาทิอย่างนี้ว่า เปลวประทีป เปลวไฟ และฟ้าผ่า เป็นต้น

พระพุทธองค์ตรัสว่า ปุญฺญำ อากงฺขมานานำ สงฺโฆ เว ยชตำ มุขำ (พระสงฆ์เป็นประธานของทายกผู้หวังบุญ บำเพ็ญทานอยู่) โดยหมายถึงพระสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขในขณะนั้นโดยพิเศษ เพราะพระสงฆ์เป็นผู้เลิศกว่าทักขิไณยบุคคลอื่น ปาฐะนั้นแสดงว่าพระสงฆ์เป็นประธานของการบำเพ็ญบุญ เพราะเป็นทักขิไณยบุคคลผู้ประเสริฐสุด

จบ คำอธิบายเรื่องเกณิยชฎิล

คำอธิบายเรื่องโรชะมัลลกษัตริย์

๓๐๑. ในเรื่องโรชะมัลลกษัตริย์ ภิกษุทั้งหลายถวายพระพร[เจ้าโรชะ]ว่า วิหาโร (พระวิหาร) โดยหมายเอาพระคันธกุฎี

ปาฐะว่า อตรมาโน แปลว่า ค่อยๆ เข้าไป หมายความว่า เหยียบพระบาทบนที่ควรต่อการย่างพระบาท ไม่ทรงคุ้ยทรายที่กวาดไว้ดีดุจเครื่องลาดที่ละม้ายมุกดาและดอกยางทราย

ปาฐะว่า อาฬินฺทำ คือ หน้ามุข

ปาฐะว่า อุกฺกาสิตฺวา (ทรงกระแอมแล้ว) หมายความว่า ทรงทำเสียงกระแอมแล้ว

ปาฐะว่า อคฺคฬำ แปลว่า [ทรงเคาะ]พระทวาร

ปาฐะว่า อาโกเฏหิ (ทรงเคาะเถิด) หมายความว่า ทรงเคาะใกล้ช่องกุญแจอย่างแผ่วเบาด้วยปลายพระนขา ดังได้สดับมาว่า เหล่าอมนุษย์มักเคาะประตูในที่สูงเกินไป สัตว์ดิรัจฉานมักเคาะต่ำเกินไป ส่วนมนุษย์จะไม่เคาะสูงหรือต่ำนัก มักเคาะใกล้ช่องประตูกลาง เหล่าภิกษุถวายพระพรคำนี้เพื่อแสดงธรรมเนียมในการเคาะประตู

ปาฐะว่า วิวริ ภควา ทฺวารํ (พระผู้มีพระภาคทรงเปิดพระทวารรับ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคมิได้เสด็จลุกขึ้นเปิดพระทวาร เพียงเหยียดพระหัตถ์ออกโดยตั้งพระทัยว่า ประตูจงเปิดเถิด ประตูได้เปิดออกเองด้วยการเหยียดพระหัตถ์นั้น ดุจดำริว่าข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงบำเพ็ญทานบารมีหลายโกฏิกัป มิได้ทรงทำกรรมเพื่อการเปิดพระทวารด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า วิวริ ภควา ทฺวารํ เพราะพระทวารเปิดออกด้วยพระทัยของพระผู้มีพระภาค

จบ คำอธิบายเรื่องโรชะมัลลกษัตริย์

คำอธิบายเรื่องพระขรัวตา

๓๐๓. ในเรื่องอาตุมานคร ปาฐะว่า อญฺญตโร วุฑฺฒปพฺพชิโต (พระขรัวตารูปหนึ่ง) คือ ภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าสุภัททะ ชื่อว่าเป็นพระขรัวตา เพราะออกบวชในยามแก่ชรา

ปาฐะว่า เทฺว ทารกา (เด็กสองคน) คือ บุตรชายสองคนที่เป็นสามเณร

ปาฐะว่า นาฬิยาวาปเกน แปลว่า กับทะนานและถุง

ปาฐะว่า สหรึสุ (รวบรวมแล้ว) หมายความว่า มหาชนเห็นพวกเด็กพูดจาอ่อนหวาน มีไหวพริบดี คนที่ต้องการและไม่ต้องการให้โกนผม ก็ใช้ให้โกนผม และถามในเวลาทำงานเสร็จว่าจะรับเอาอะไรหรือ พวกเขากล่าวว่าเราไม่ต้องการอะไรอื่น ส่วนบิดาของพวกเราต้องการถวายข้าวยาคู ในเวลาที่พระผู้มีพระภาคเสด็จถึงนครนี้ เมื่อมหาชนได้ยินคำนั้น จึงไม่คิดเป็นค่าจ้าง พากันให้สิ่งทั้งหมดที่พวกเขานำไปได้และยังส่งคนช่วยนำสิ่งที่นำไปไม่ได้ ดังนั้น พวกเขาจึงรวบรวมเกลือ น้ำมัน เนยใส ข้าวสาร และของควรเคี้ยว

ปาฐะว่า อาตุมายं วิหรติ แปลว่า ประทับอยู่ใกล้อาตุมานคร

ปาฐะว่า ภุสาคาเร แปลว่า ในเรือนที่สร้างด้วยฟาง ดังได้สดับมาว่า มหาชนดึงฟางจากภายในกองฟางใหญ่ สร้างให้เป็นดั่งสถานที่ซึ่งบรรพชิตควรพำนัก มีลักษณะคล้ายศาลา ในกาลนั้นพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในเรือนนั้น

ลำดับนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จถึงอาตุมานครแล้ว ได้เสด็จเข้าไปประทับในเรือนฟาง ฝ่ายพระสุภัททะเข้าไปสู่ประตูหมู่บ้านในเวลาเย็นแล้วบอกมหาชนว่า เราไม่ต้องการอะไรอื่นจากสำนักของพวกท่าน สิ่งของมีน้ำมันเป็นต้นที่บุตรของเรานำมาเพียงพอแก่พระสงฆ์ พวกท่านจงให้เพียงหัตถกรรมเถิด มหาชนถามว่า พวกข้าพเจ้าจะทำอะไร พระสุภัททะตอบว่า พวกท่านจงถือเอาสิ่งนี้ๆ แล้วใช้ให้ขนเครื่องมือทั้งหมด ให้ตั้งเตาไฟในวิหาร นุ่งห่มผ้ากาสาวะสีดำ จัดแจงตลอดราตรีว่า พวกท่านจงทำกิจนี้ๆ ใช้เงินแสนกหาปณะ ให้จัดแจงโภชชยาคูและขนมก้อนผสมน้ำผึ้ง

ข้าวยาคูที่ควรบริโภคก่อนแล้วดื่มในภายหลังชื่อว่า โภชชยาคู มหาชนใส่ของควรเคี้ยวทุกอย่างมีเนยใส น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ปลา เนื้อ น้ำดอกไม้ และน้ำผลไม้เป็นต้นในโภชชยาคูนั้น เป็นอาหารที่มีกลิ่นหอมหวานยิ่งนัก เด็กที่อยากเล่นสนุกจะใช้ทาหัวเล่นได้

ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคทรงชำระล้างพระสรีระในยามเช้าตรู่ มีภิกษุสงฆ์แวดล้อม มุ่งพระพักตร์เสด็จไปสู่อาตุมานครเพื่อบิณฑบาต มหาชนแจ้งพระสุภัททะว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จไปหมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต ท่านจัดแจงข้าวยาคูเพื่อใคร พระสุภัททะนั้นนุ่งห่มผ้ากาสาวะสีดำเหล่านั้นตามที่นุ่งห่มมาก่อน ใช้มือถือทัพพีและช้อนนั่งคุกเข่าบนพื้นเหมือนพรหม ถวายบังคมแล้วทูลว่า พระผู้มีพระภาคทรงโปรดรับข้าวยาคูของข้าพระองค์ พระพุทธเจ้าข้า ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า อถ โข โส วุฑฺฒปพฺพชิโต ตสฺสา รตฺติยา อจฺจเยน พหุตรํ ยาคุ์ ปฏิยาทาเปตฺวา ภควโต อุปนาเมสิ (ในกาลนั้น พระขรัวตานั้นสั่งให้จัดแจงข้าวยาคูเป็นอันมาก ในกาลล่วงไปแห่งราตรี ได้น้อมถวายพระผู้มีพระภาค)

ปาฐะว่า ชานนฺตาปิ ตถาคตา ปุจฺฉนฺติ (แม้พระตถาคตทรงทราบอยู่ ก็ตรัสถาม) มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

๓๐๔. ปาฐะว่า ทสภาคํ ทตฺวา แปลว่า ให้ส่วนที่ ๑๐ แล้ว ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ทส โกฏฺฐาเส กตฺวา เอโก โกฏฺฐาโส ภูมิสามิกานํ ทาตพฺโพ (พึงแบ่งเป็น ๑๐ ส่วนแล้วให้แก่เจ้าของที่ดินส่วนหนึ่ง)

จบ คำอธิบายเรื่องพระขรัวตา

คำอธิบายเรื่องมหาปเทส ๔

๓๐๕. คำว่า ปริมทฺทนฺตา แปลว่า ใคร่ครวญอยู่

ปัตตุณณะ คือ ผ้าที่ผลิตในแคว้นปัตตุณณะ ดังคัมภีร์อภิธานโกสกล่าวว่า “เป็นผ้าไหมพิเศษ”

ผ้าเมืองจีน คือ ผ้าที่ผลิตในประเทศจีน

ผ้าแคว้นโสมาร คือ ผ้าที่ผลิตในแคว้นโสมาร

ผ้าปัตตุณณะเป็นต้น ๓ ชนิดย่อมอนุโลมเข้ากับผ้าไหม เพราะผลิตจากด้ายที่ตัวไหมทำขึ้น

ผ้าสำเร็จด้วยฤทธิ์ คือ จีวรที่สำเร็จด้วยบุญฤทธิ์ของเอหิภิกษุ จีวรดังกล่าวเป็นผ้าชนิดหนึ่งในผ้าที่ทำด้วยเปลือกไม้เป็นต้น จึงอนุโลมในผ้าเหล่านั้น

ผ้าเทวดาให้ คือ จีวรที่เทวดาถวาย ผ้าเช่นนั้นเกิดที่ต้นกัลปพฤกษ์ ดุจผ้าที่ชาลินีเทพธิดาถวายแก่พระอนุรุทธเถระ แม้ผ้านั้นก็อนุโลมในผ้าเปลือกไม้เป็นต้น เพราะเป็นผ้าชนิดหนึ่งในผ้าเหล่านั้น

ประโยคว่า เทฺว ปฏฺฏา เทสนาเมเนว วุตฺตา (ผ้าสองชนิดเรียกตามชื่อของสถานที่นั่นเอง) นี้ แสดงตัวอย่างของผ้าเหล่านั้น[คือผ้าเมืองจีนและผ้าแคว้นโสมาร] มิใช่ห้ามผ้าชนิดอื่น เพราะผ้าปัตตุณณะก็ได้รับการเรียกตามชื่อของสถานที่แล้วนั่นเทียว

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงผ้าชนิดต่างๆ กันว่า

โขมํ ทุกูลํ โกเสยฺยํ ปตฺตุณฺณํ กมฺพโล จ วา
สาณํ โกฏุมฺพุรํ ภงฺคนฺ- ตฺยาทิ วตฺถนฺตรํ มตํ.[๒๘๙]

"พึงทราบประเภทของผ้า มีอาทิว่า โขมะ (ผ้าเปลือกไม้), ทุกูละ (ผ้าเปลือกป่าน), โกเสยยะ (ผ้าไหม, ผ้าแพร), ปัตตุณณะ (ผ้าไหมที่ซักแล้ว, ผ้าไหมแคว้นปัตตุณณะ), กัมพล (ผ้าขนสัตว์) เป็นนปุงสกลิงค์ได้บ้าง, สาณะ (ผ้าป่าน), โกฏุมพระ (ผ้าขนสัตว์เนื้อละเอียด, ผ้าเกิดในแคว้นโกฏุมพระ) และภังคะ (ผ้าผสมด้ายหลายชนิด)"]

คำว่า ตุมฺพา แปลว่า ภาชนะ

คำว่า ผลตุมฺโพ (ภาชนะผลไม้) คือ น้ำเต้าเป็นต้น

คำว่า อุทกตุมฺโพ (กระติกน้ำ) คือ กระติกใส่น้ำ

คำว่า กิลญฺชจฺฉตฺตํ (ร่มรำแพน) คือ ร่มที่ทอด้วยไม้ไผ่และไม้อ้อ

คำว่า สมฺภินฺนรสํ แปลว่า รสที่ผสมกัน[ในภาชนะหรือในปาก]

คำว่า ปานกํ ปฏิคฺคหิตํ โหติ (ถ้ารับประเคนน้ำปานะ) หมายความว่า ถ้ารับประเคนน้ำปานะมีน้ำมะม่วงเป็นต้น น้ำปานะนั้นควรแม้ในยามวิกาล เพราะไม่มีรสผสมกัน

คำว่า เตน ตทหุปฏิคฺคหิเตน สทฺธึ (ปนกับสัตตาหกาลิกนั้นที่รับประเคนในวันนั้น) หมายความว่า [ยาวชีวิกที่รับประเคนในวันนั้น หรือรับประเคนในวันก่อนๆ] ปนกับสัตตาหกาลิกนั้นที่ประเคนในวันนั้น

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องมหาปเทส ๔

จบ คำอธิบายเภสัชชักขันธกะ

๗. กถินขันธกะ

คำอธิบายเรื่องพุทธานุญาตกฐิน

๓๐๖. ในกถินขันธกะ คำว่า สีสวเสน แปลว่า [กล่าว]โดยเนื่องด้วยธุดงค์ที่เป็นประธาน

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า กถินำ หมายความว่า มั่นคง เพราะทำอานิสงส์ ๕ ประเภทให้มีอยู่ภายใน[วัดของตน]ได้”

[คำว่า กถิน เป็นรูพหิศัพท์ หรืออนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษา อย่างไรก็ตาม คัมภีร์วินยาลังการ (เล่ม ๒ หน้า ๗๙-๘๐) กล่าวถึงความหมายและรูปวิเคราะห์ของ กถิน ศัพท์ ๓ ประการ คือ

- วินัยกรรมที่เกื้อกูลไม่ให้อานิสงส์ ๕ ไปสู่ที่อื่น = ปญฺจานิสำเส อญฺญตฺถ คนฺตุ์ อทตฺวา กถติ สงฺคณฺหาตีติ กถินำ (กถ ธาตุ สงฺคณฺหเน = เกื้อกูล + อิน ปัจจัย)

- วินัยกรรมที่มีความมั่นคง = กจติ กิจฺเฉน ชีวตีติ กถิโน รุกฺโข, กถินสฺส เอโสติ กถิโน ถิรภาโว, โส เอตสฺส อตฺถีติ กถินำ (กถิน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แปลง จ ของ กจ ธาตุ เป็น ถ)

- วินัยกรรมที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงสรรเสริญ = กถียเต สิลาฆเต ปสำสียเต พุทฺธา-ทีหีติ กถินำ (กตฺถ ธาตุ สิลาฆายำ = สรรเสริญ + อิน ปัจจัย)]

ประโยคว่า โส เนสำ ภวิสฺสตีติ ยุชฺชติ (คำว่า โส เนสำ ภวิสฺสติ จะสมกัน) หมายความว่า การกล่าวว่า เนสำ โดยไม่กล่าวว่า โส ตุมฺหากำ จะสมกัน

ประโยคว่า เย อตฺถตกถินา (ภิกษุเหล่าใดกรานกฐินแล้ว) เป็นต้น หมายความว่า จีวรที่เกิดขึ้นนั้นจักเป็นของภิกษุเหล่าอื่นผู้กรานกฐินแล้ว มิใช่ของของพวกท่านเท่านั้น

คำว่า อนามนฺเตตฺวา จรณำ (การเที่ยวไปไม่บอกลา) หมายความว่า การเที่ยวไปในสกุลโดยไม่บอกลา ตามนัยที่ทรงบัญญัติในจาริตตสิกขาบท

คำว่า มตกจีวรำ (จีวรของผู้มรณภาพ) คือ จีวรอันเป็นสมบัติของภิกษุสามเณรผู้มรณภาพ

คำว่า ตตฺรุปฺปาเทน อาภตำ (จีวรที่จ่ายมาด้วยค่ากัลปนาของสงฆ์ซึ่งเกิดในสีมานั้น) หมายความว่า จีวรที่นำมาด้วยที่ธรณีสงฆ์มีนาและที่ดิน เป็นต้น

คำว่า ปฐมปวารณาย ปวาริตา (ปวารณาในวันปฐมปวารณาแล้ว) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงการจำพรรษาโดยไม่ขาดพรรษา เพราะภิกษุผู้จำพรรษาแล้วแม้จะไม่ได้ปวารณาเพราะอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็สามารถจะกรานกฐินได้ ฉะนั้น ท่านจึงไม่กล่าวว่า อปวาริตา วา (หรือยังไม่ปวารณา) แต่กล่าวว่า ฉินฺนวสฺสา วา ปจฺฉิมิกาย อุปคตา วา น ลภนฺติ (ภิกษุผู้พรรษาขาดหรือจำพรรษาในปัจฉิมพรรษา จะกรานกฐินไม่ได้)

ประโยคว่า อญฺญสฺมึ วิหาเร วุตฺถสฺสาปิ น ลภนฺติ (แม้ภิกษุที่จำพรรษาในวัดอื่นก็กรานกฐินไม่ได้) หมายความว่า ภิกษุผู้จำพรรษาในวัดอื่น จะกรานกฐินในวัดนี้ไม่ได้เพราะสีมาต่างกัน

คำว่า ขลิมกฺขิตสาฏโก (ผ้าเปื้อนน้ำข้าว) คือ ผ้าใหม่[ที่เปื้อนน้ำข้าว]

คำว่า ทานกมฺมวาจา (กรรมวาจาสำหรับให้) คือ กรรมวาจาสำหรับให้ผ้ากฐิน

คำว่า อกาตุ ำ น ลพฺภติ (จะไม่ช่วยทำไม่ได้) แสดงว่าภิกษุผู้ไม่ช่วยทำโดยไม่เอื้อเฟื้อต้องอาบัติทุกกฏ

ประโยคว่า กมฺมวาจา ปน เอกาเยว วฏฺฏติ (ส่วนกรรมวาจาคงใช้ได้ครั้งเดียวเท่านั้น) หมายความว่า กรรมวาจาเพียงครั้งเดียวที่สวดในขณะให้ผ้ากรานกฐิน ควรอยู่ หมายความว่า เมื่อให้ผ้าอื่นแก่ภิกษุนั้นอีก ไม่ต้องสวดกรรมวาจาซ้ำ อปโลกนกรรมนั่นแหละย่อมเพียงพอ

[คำว่า กมฺมวาจา แปลว่า วาจาอันเป็นเหตุกระทำกรรม มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมภูตา วาจา กมฺมวาจา (สัมภาวนาบุรพพทกรรมธารยสมาส)]

๓๐๘. คำว่า มหาภูมิกำ แปลว่า มีฐานะกว้างขวาง ความหมายก็คือ เป็นสิ่งกว้างขวางยิ่งเพราะมีอาการ ๒๔

คำว่า ปญฺจกํ แปลว่า จีวรห้าขัณฑ์

แม้บทอื่น [คือ สตฺตกํ (จีวรเจ็ดขัณฑ์) นวกํ (จีวรเก้าขัณฑ์) และ เอกาทสกํ (จีวรสิบเอ็ดขัณฑ์) ก็มีนัยเดียวกัน]

คำว่า ปจมจิมิลิกา (ผ้าดามผืนแรก) คือ ผ้าดามตามสภาพเดิมนอกจากผ้ากฐิน

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “คำว่า กุจฺฉิจิมิลิกํ กตฺวา สิพฺพิตมตฺเตน (ด้วยสักว่าเย็บผ้ากฐิน ทำให้เป็นผ้าดาม) นี้เป็นชื่อของการเย็บผ้ากฐินรวมผ้าดามซึ่งยังมั่นคงและเก่าไว้ด้วยกัน”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พระอรรถกถาจารย์แสดงคำที่กล่าวในมหาปัจจรีและกุรุนที เพื่อแสดงว่ารูปศัพท์เท่านั้นแตกต่างกัน ส่วนความหมายไม่ต่างกัน”

คำว่า ปิฏฺจิอนุวาตาโรปนมตฺเตน แปลว่า ด้วยสักว่าติดอนุวาต (ผ้าดามขอบ) ด้านยาว

คำว่า กุจฺฉิอนุวาตาโรปนมตฺเตน แปลว่า ด้วยสักว่าติดอนุวาตด้านกว้าง

คำว่า สารุปฺปํ โหติ (เหมาะสม) หมายความว่า เหมาะสมแก่สมณเพศ

คำว่า รตฺตินิสฺสคฺคิเยน แปลว่า ด้วยผ้าที่ข้ามราตรี

จบ คำอธิบายเรื่องพุทธานุญาตกฐิน

คำอธิบายเรื่องการถือเอาผ้ากฐินจีวรแล้วหลีกไป ๗ ข้อเป็นต้น

๓๑๑. คำว่า อยํ คือ การรื้อกฐินที่มีการสิ้นหวังเป็นที่สุด

คำว่า อิธ น วุตฺโต (ไม่ตรัสไว้ในที่นี้) หมายความว่า ไม่ตรัสต่อจากการรื้อกฐินที่มีการฟังเป็นที่สุด ในปทภาชนีย์ที่อธิบายมาติกาในพระบาลี

คำว่า ตตฺถ แปลว่า ในการรื้อกฐินที่มีการล่วงจีวรกาลนอก[อุปจาร]สีมา

บางคนกล่าวว่า “การรื้อกฐินที่มีการล่วงเขตของจีวรกาล [คือวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ]

ชื่อว่า สีมาติกกันติกะ แต่ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า “ชื่อว่า สีมาติกกันติกะ (มีการล่วงจีวรกาลนอก[อุปจาร]สีมา) เพราะล่วงจีวรกาลแล้วภายนอก[อุปจาร]สีมา”

[คำว่า สีมาติกฺกนฺติโก คัมภีร์วชิรพุทธิ (หน้า ๖๓๓) แปลว่า มีการล่วงเขต[ของจีวรกาล] แต่คัมภีร์นี้แปลว่า มีการล่วงจีวรกาลนอก[อุปจาร]สีมา ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๕๕) แปลว่า มีการล่วงเขต[คือวันสุดท้ายของเดือนเก็บจีวร] โดยเดือนเก็บจีวร คือ เดือนหนึ่งหลังออกพรรษาแล้วที่ทรงอนุญาตให้เก็บจีวรได้โดยไม่ต้องอธิษฐานหรือทำวิกัป มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์เหล่านั้นว่า

- มีการล่วงเขต[ของจีวรกาล] = (จีวรกาลสฺส) สีมาย อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺกนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (สัมพันธ์ของ สีมา คือ จีวรกาล)

- มีการล่วงจีวรกาลนอก[อุปจาร]สีมา = สีมาย พหิ อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺกนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (ลบ พหิ ศัพท์กลางสมาสใน สีมาติกฺกนฺต)

- มีการล่วงเขต[คือวันสุดท้ายของเดือนเก็บจีวร] = (จีวรมาสสฺส) สีมาย อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺกนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (สัมพันธ์ของ สีมา คือ เดือนเก็บจีวร)]

ในการรื้อกฐินที่มีการรื้อพร้อมกัน มีคำบาลี[อื่น]ว่า โส กตจีวโร (ภิกษุนั้นทำจีวรแล้ว) คำนี้ทำให้รู้เนื้อความว่า จีวรปลิโพธจะขาดก่อนอาวาสปลิโพธ แต่ปาฐะนั้นไม่สมกัน ดังพระดำรัสในที่นี้และพระบาลีบริวารว่า

เทฺว ปลิโพธา อปุพฺพำ อจริมำ ฉิชฺชนฺติ.[๒๙๐]

“ปลิโพธทั้งสองขาดพร้อมกัน ไม่ก่อนไม่หลัง”

บัณฑิตพึงใคร่ครวญเหตุในเรื่องนี้

๓๑๒. ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “สมาทายวาระก็เหมือนอาทายวาระ ต่างกันเพียงอุปสรรค[คือ สำ] เท่านั้นในที่นี้”

บางคนกล่าวว่า “ภิกษุผู้หลีกไปโดยนำบริขารของตนทั้งหมดไป เรียกว่า สมาทาย ปกฺกมติ (ถือเอาทั้งหมดแล้วหลีกไป)”

พึงทราบสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า พระผู้มีพระภาคแสดงกถินุทธาระเหล่านั้น แม้ในสมาทายวาระอีก

ท่านกล่าวไว้ว่า ยถาสมฺภวำ (ตามความเหมาะสม) เพราะไม่มีการรื้อกฐินที่มีการหลีกไปเป็นที่สุดในจีวรที่ทำค้าง โดยแท้จริงแล้ว การรื้อกฐินที่มีการหลีกไปเป็นที่สุดกล่าวไว้โดยประเภทแห่งจีวรที่สำเร็จแล้วเท่านั้น การรื้อกฐินจึงไม่ควรเป็นจีวรที่ทำค้าง ดังพระพุทธดำรัสว่า

ภิกฺขุ อตฺถตกถิโน กตจีวรำ อาทาย ปกฺกมติ.[๒๙๑]

“ภิกษุผู้กรานกฐินแล้ว นำจีวรที่ทำแล้วหลีกไป”

ด้วยเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงแสดงการรื้อกฐิน ๖ อย่างเท่านั้นในจีวรที่ทำค้างนั้น

ข้าพเจ้าจะแสดงวาระจำเดิมแต่เบื้องต้นในพระบาลีนั้นดังนี้ว่า

- สัตตกวาระ ๒ วาระ คือ อาทายวาระ ๗ สมาทายวาระ ๗

- ฉักกวาระ ๒ วาระ คือ อาทายวาระและสมาทายวาระ ที่ถือเอาจีวรซึ่งทำค้าง โดยเว้นการรื้อกฐินที่มีการหลีกไปเป็นที่สุด

- ติกวาระ ๓ ต่อจากนั้น คือ นิฏฐานันติกะ (มีจีวรทำเสร็จเป็นที่สุด) สันนิฏฐานันติกะ (มีความตกลงใจเป็นที่สุด) และนาสนันติกะ (มีผ้าเสียหายเป็นที่สุด)

ติกะแรกไม่เกี่ยวกับวิธีนี้ คือ ปจฺเจสฺสำ (เราจักกลับ), น ปจฺเจสฺสำ (เราจักไม่กลับ) ภายในสีมา แต่เกี่ยวกับวิธีว่า น ปจฺเจสฺสำ ภายนอกสีมาเท่านั้น ปักกมนันติกะ (การรื้อกฐินอันมีการหลีกไปเป็นที่สุด) สีมาติกกันติกะ (มีการล่วงสีมาเป็นที่สุด) และสอุพภาระ (มีการเดาะพร้อมกัน) จึงไม่ประกอบในติกะแรกนั้น

ติกะที่ ๒ เกี่ยวกับวิธีว่า น ปจฺเจสฺสำ (เราจักไม่กลับ) ภายในสีมา

ติกะที่ ๓ เกี่ยวกับบทพิเศษว่า อนธิฏฺจิต (ไม่ได้ตั้งใจ) มีความหมายเหมือนติกะแรก

คำว่า อนธิฏฺจิเตน (ด้วยไม่ได้ตั้งใจ) หมายความว่า มิได้กำหนดอย่างนี้ว่า ปจฺเจสฺสำ, น ปจฺเจสฺสำ

เมื่อควรมีติกะที่ ๔ ต่อจากติกะที่ ๓ ก็ควรมีด้วยคำพิเศษว่า ปจฺเจสฺสำ (เราจักกลับ) ภายในสีมา แต่เมื่อประกอบใช้เช่นนั้นก็จะไม่ผิดกับการรื้อกฐินอันมีการได้ยินข่าวเป็น

ที่สุด (สวนันติกะ) จึงไม่มีติกะที่ ๔ มีเพียงฉักกะ เมื่อรวมติกะ ๓ วาระและฉักกะ ๖ วาระ ก็เป็นปันนรสกะแรก

๓๑๖-๒๐. เพราะเหตุนั้น ปันนรสกะนี้ได้จำแนกเป็นสมาทายปันนรสกะที่ ๒ และเป็นปันนรสกะที่ ๓ ที่ประกอบด้วยพระดำรัสว่า วิปฺปกตจีวรํ อาทาย (ถือเอาจีวรที่ทำค้างไว้) และยังเป็นปันนรสกะที่ ๔ ที่ประกอบด้วยพระดำรัสว่า สมาทาย (ถือเอา) จึงมีปันนรสกะทั้งหมด ๔ หมวดอย่างนี้

ในเรื่องนั้น พระพุทธองค์ทรงประสงค์จีวรที่ยังไม่ทำทั้งหมด ในปันนรสกะที่ ๑ และที่ ๒ ทรงประสงค์จีวรที่ทำค้างในปันนรสกะอื่น ทั้งสองหมวด[คือปันนรสกะที่ ๓ และที่ ๔] ต่อจากนั้น วาระหนึ่งโดยเกี่ยวกับการรื้อกฐินที่กำหนดด้วยจีวรทำเสร็จ ความตกลงใจ ผ้าเสียหายและความสิ้นหวัง ตามนัยเป็นต้นว่า จีวราสาย ปกฺกมติ (ภิกษุหลีกไปด้วยความหวังในจีวร) กลายเป็นจตุกกะหนึ่ง ดังนั้น ติกะที่กล่าวไว้ในตอนต้นและ ๓ ติกะที่กำหนดด้วยความสิ้นหวัง ทั้งหมดนี้พึงทราบว่าเป็นทวาทสกะแห่งความสิ้นหวัง

ในทวาทสกะแห่งความหวังต่อจากนั้น แม้จะมีทวาทสกะแรกแต่ไม่พิเศษ จึงตรัสว่า อนฺโตสีมายํ ปจฺเจสฺสํ (เราจักกลับภายในสีมา) จำเดิมแต่เบื้องต้น เพื่อแสดงทวาทสกะหนึ่งนั้นโดยพิเศษด้วยอวุตตสิทธินัย (นัยที่สำเร็จโดยไม่กล่าวโดยตรง) คำนั้นมีประโยชน์แก่การอนุญาตพระดำรัสว่า โส พหิสีมคโต สุณาติ (ภิกษุนั้นอยู่นอกสีมาย่อมได้ยินข่าวมา) เป็นต้นในจตุกกะที่ ๒ และในสวนันติกะเป็นต้นในจตุกกะที่ ๓ ส่วนทวาทสกะนี้แม้จะปรากฏโดยประเภทแห่งอนาสายะ ก็มิได้แสดงไว้โดยอวุตตสิทธินัย

พึงแสดงทวาทสกะ ๒ วาระในที่นี้ด้วยประการฉะนี้

แม้ในกรณียทวาทสกะ (หมวด ๑๒ ที่พึงกระทำ) ก็พึงแสดงทวาทสกะ ๒ วาระ คือ ทวาทสกะแห่งความสิ้นหวังที่ตรัสไว้โดยตรง และทวาทสกะแห่งความหวังที่สำเร็จโดยมิได้ตรัสไว้ (อวุตตสิทธินัย)

[อวุตตสิทธินัย คือ การสำเร็จแห่งข้อความโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง ดังคำว่า เทวทตฺโต ทิวา น ภุตฺโต ถูโล (เทวทัตไม่บริโภคในตอนกลางวัน เป็นคนอ้วน) ที่กล่าวโดยอ้อมว่าเทวทัตบริโภคในตอนกลางคืน หรือเหมือนเมื่อตั้งชื่อพยัญชนะ ๒๕ เสียงว่าเป็นวรรคอักษรแล้ว พยัญชนะ ๘ เสียง

มี ย เป็นต้นก็ได้ชื่อว่า อ วรรค (ไม่ใช่วรรค) ดังคัมภีร์การิกากล่าวว่า

ตโต อญฺเญ อวคฺคาติ อวุตฺตสิทฺธิ ญายเต
วคฺคสญฺญิกสุตฺเตน อวคฺคาปิ กถียเร.[๒๙๒]

"การสำเร็จแห่งข้อความที่มิได้กล่าวไว้ อันบุคคลย่อมรู้ได้ว่า อักษรอื่นจากวรรคนั้นชื่อว่า อ วรรค แม้ อ วรรคย่อมกล่าวไว้[โดยปริยาย]ด้วยสูตรที่ตั้งชื่อวรรค"]

๓๒๑-๑๒. ในนวกะของภิกษุผู้ไปสู่ทิศ พระดำรัสว่า น ปจฺเจสฺสํ (เราจักไม่กลับ) นี้ ก็สำเร็จได้โดยมิได้ตรัสไว้ (อวุตตสิทธินัย) ด้วยพระดำรัสว่า ทิสํคมิโก ปกฺกมติ (ภิกษุผู้จะไปสู่ทิศย่อมหลีกไป) ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ตรัสความนั้นโดยตรง และทรงแสดงความไม่มีอาวาสปลิโพธด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้

คำว่า จีวรปฏิวีสํ อปวิลายมาโน (ปรารถนาส่วนแห่งจีวร) แสดงว่าภิกษุนั้นมีจีวรปลิโพธ

ในเรื่องนั้น คำว่า จีวรปฏิวีสํ คือ ส่วนแห่งจีวรที่ภิกษุควรได้รับ

คำว่า อปวิลายมาโน แปลว่า ปรารถนาอยู่

พึงทราบนวกะหนึ่งโดยประเภทแห่งติกะ ๓ วาระว่า ติกะหนึ่งโดยประเภทแห่งนิฏฐานะ สันนิฏฐานะ และนาสนันติกะ ในอาวาสที่จำพรรษาเมื่อภิกษุได้รับจีวร ติกะหนึ่งในระหว่างทางโดยประเภทแห่งติกะเหล่านั้น และติกะหนึ่งในสถานที่ที่ไปถึง

๓๒๔. ต่อจากนั้น พระพุทธองค์ตรัสผาสุวิหารปัญจกะ (หมวด ๕ แห่งการอยู่เป็นสุข) โดยเนื่องด้วยจีวรทำเสร็จ การตกลงใจ การมีผ้าเสียหายเป็นที่สุด การก้าวล่วงสีมา และมีการรื้อพร้อมกัน

บทที่เหลือในเรื่องนี้พึงเข้าใจง่ายตามพระบาลีและอรรถกถา

จบ คำอธิบายเรื่องการถือเอาผ้ากฐินจีวรแล้วหลีกไป ๗ ข้อเป็นต้น

จบ คำอธิบายกถินขันธกะ

๘. จีวรขันธกะ

คำอธิบายเรื่องหมอชีวก

๓๒๙-๓๐. ในจีวรขันธกะ คำว่า กมฺมวิปากำ (ผลกรรม) คือ โรคที่เกิดจากกรรม

[คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๕๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า โรคที่เกิดจากกรรมโดยตรงไม่มี แต่เป็นโรคที่เกิดจากจิต อุตุ หรืออาหารซึ่งมีกรรมเป็นเหตุ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ = กรรม, ผล = จิต อุตุ หรืออาหารซึ่งมีกรรมเป็นเหตุ)]

คำว่า สำยมสฺส แปลว่า อานิสงส์[ของการลิ้มเนยใส] บทนี้ลงฉัฏฐีวิภัตติที่มีอรรถทุติยาวิภัตติ

[คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๕๗) อธิบาย สำยม ศัพท์ว่า ปาฬิยำ สำยมสฺสาติ สงฺคหณสฺส. อวิสชฺชนสฺสาติ อตฺโถ (คำว่า สำยมสฺส ในพระบาลี แปลว่า การเก็บไว้ ความหมายก็คือการไม่ทิ้งไป)] คำอธิบายของคัมภีร์วิมติวิโนทนีสอดคล้องกับความหมายทั่วไปของ สำยม ศัพท์ว่า ความสำรวม]

คำอธิบายเรื่องพระเจ้าปัชโชตเป็นต้น

๓๓๔-๓๖. คำว่า วิจฺฉิกสฺส ชาโต (มีกำเนิดแห่งแมลงป่อง) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า เมื่อพระราชชนนีของพระองค์เสด็จเข้าที่บรรทมในเวลามีพระอุหลบ (ระดู) แมลงป่องได้คลานขึ้นบนพระนาภี พระนางตั้งพระครรภ์เพราะสัมผัสของแมลงป่องนั้น จึงกล่าวว่า วิจฺฉิกสฺส ชาโต โดยระบุถึงข้อความนั้น

คำว่า อุสฺสนฺนโทโส (หมักหมมด้วยสิ่งอันเป็นโทษ) คือ โทษมีดีที่หมักหมม[ในพระวรกายของพระตถาคต] เป็นต้น

คำอธิบายเรื่องขอพร

๓๓๗. คำว่า อิตรีตเรน แปลว่า [ด้วยจีวร]อย่างใดอย่างหนึ่ง

อิตร ศัพท์ที่กล่าวซ้ำสองครั้งแสดงความหมายว่า ไม่มีกำหนด มีอรรถเหมือนศัพท์ว่า ยं กิญฺจิ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อปฺปคฺเฆนปิ มหคฺเฆนปิ เยน เกนจิ (ด้วยจีวรอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีค่าน้อยหรือมีค่ามาก)

[ในประโยคว่า อิตรีตเรน สนฺตุฏฺฐึ วณฺเณมิ (เราสรรเสริญความสันโดษด้วยจีวรอย่างใดอย่างหนึ่ง) โดยทั่วไป อิตร ศัพท์แปลว่า อื่น, นอกจากนี้ หมายถึง นอกจากข้อความที่กล่าวไว้ในประโยคต้น ดังปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๐๗) กล่าวว่า

อิตรสทฺโท วุตฺตปฺปฏิโยควจโน.

“อิตร ศัพท์ แสดงฝ่ายประกอบร่วมกันของสิ่งที่กล่าวถึง”

อิตร ศัพท์มีความหมายเหมือน อญฺญ แต่ใช้ในกรณีที่กล่าวถึงสิ่งที่ประกอบร่วมกัน เช่น ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๑) กล่าวว่า

เอตฺถ จ วคฺคานं ทุติยจตุตฺถา ธนิตาติปิ วุจฺจนฺติ. อิตเร สิถิลาติ.

“อนึ่ง ในบรรดาโฆสะและอโฆสะเหล่านี้ อักษรที่ ๒ และที่ ๔ ของวรรค ยังเรียกว่า ธนิต อีกด้วย อักษรเหล่าอื่นนอกจากนี้ เรียกว่า สิถิล”

ในเบื้องแรกท่านกล่าวถึงธนิตว่าคืออักษรที่ ๓ และที่ ๔ ของวรรค แล้วกล่าวถึงอักษรอื่นจากนี้ว่าชื่อสิถิล จึงใช้ อิตเร ที่หมายถึงอักษรที่ ๑ และที่ ๓ ของวรรค ถ้าท่านใช้ อญฺเญ ศัพท์ก็จะสื่อความถึงพยัญชนะ อ วรรคอีกด้วย จึงใช้ อิตเร ในที่นี้

นอกจากนั้น ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๗-๑๙) ได้กล่าวว่าพระพุทธพจน์แบ่งออกเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ครั้นอธิบายความหมายของคำว่า วินย แล้ว ต่อไปจะอธิบายความหมายของพระสูตร จึงกล่าวว่า อิตรं ปน (ส่วน

พระสูตรอื่น) และเมื่อจะอธิบายความหมายของพระอภิธรรมต่อจากพระสูตร ได้กล่าวว่า อิตโร ปน (ส่วนพระอภิธรรมอื่น)

อย่างไรก็ตาม อิตร ศัพท์ที่กล่าวซ้ำสองครั้งเป็นรูปว่า อิตรีตร หรือ อิตเรตร แสดงความหมายว่า ไม่มีกำหนด มีอรรถเหมือนศัพท์ว่า ยं กิญฺจิ (อย่างใดอย่างหนึ่ง)]

คำว่า มหาปิฏฺจิยโกชวं (พรมผืนใหญ่) คือ พรมที่มีดอก มีขนยาว ๔ นิ้ว ได้ชื่อว่าพรมผืนใหญ่ เพราะพึงลาดบนหลังช้างได้

คำอธิบายเรื่องทรงอนุญาตผ้ากัมพลเป็นต้น

๓๔๐. คำว่า อุปจาเร (ในที่ใกล้) คือ ในที่ใกล้สุสาน

คำว่า ฉฑฺเฑตฺวา คตา (ทิ้งแล้วไป) หมายความว่า ทิ้งแล้วไปโดยไม่กล่าวคำอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า โส เอว สามี (ภิกษุผู้ถือเอาเท่านั้นเป็นเจ้าของ) หมายความว่า ภิกษุผู้ถือเอา[ผ้าบังสุกุล]เท่านั้นเป็นเจ้าของ เพราะมิได้ทำกติกาไว้

คำอธิบายเรื่องการสมมุติภิกษุผู้รับจีวรเป็นต้น

๓๔๑-๔๓. คำว่า ธุรวิหารฏฺจาเน (สถานที่ใกล้วัด) คือ สถานที่เฉพาะต่อประตูวัด

คำว่า วิหารมชฺเฌเยว สมฺมนฺนิตพฺพं (ต้องสมมุติในท่ามกลางวัดเท่านั้น) หมายความว่า ภิกษุผู้นั่งในท่ามกลางวัดเท่านั้น พึงสมมุติเพื่อให้ภิกษุทั้งหมดรู้

คำว่า ตุลาภูโต แปลว่า เป็นผู้เที่ยงตรงดุจตราชั่ง

คำว่า วณฺณาวณฺณं กตฺวา (ตีราคาคิดเฉลี่ยกัน) แปลว่า ทำให้ส่วนแบ่งทุกอย่างเสมอภาคกันโดยค่า ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สเม ปฏิวีเส จเปตฺวา (จัดส่วนเท่าๆ กัน)

[คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๕๘) อธิบายว่า วณฺณาวณฺณํ กตฺวาติ ปฏิวีสปฺปโหนกตาชานนตฺถํ หลิทฺทิยาทีหิ ขุทฺทกมหนฺตวณฺเณหิ ยุตฺเต สเม โกฏฺจาเส กตฺวา (คำว่า วณฺณาวณฺณํ กตฺวา หมายความว่า ทำส่วนแบ่งที่ประกอบด้วยขมิ้นเป็นต้นอันมีขนาดเล็กและใหญ่ให้เสมอกัน เพื่อให้รู้ความพอของส่วนแบ่ง) ตามนัยนี้คำว่า วณฺณาวณฺณ ตัดบทเป็น วณฺณ + อวณฺณ คำว่า อ ในวณฺณ ใช้ในความหมายว่า วุทฺธิ (เจริญ) คำนี้จึงแปลตามศัพท์ว่า ขนาดเล็กและขนาดใหญ่ แม้คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาก็กล่าวว่า วณฺณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ขนาด (ปมาณ) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

วณฺณาวณฺณํ กตฺวาติ วณฺณญฺจ อวณฺณญฺจ ขุทฺทกญฺจ ปมาณํ มหนฺตญฺจ ปมาณํ กตฺวาติ อตฺโถ. เอกจฺจานิ จีวรานิ อปฺปคฺฆานิ โหนฺติ, เอกจฺจานิ มหคฺฆานีติ วุตฺตํ โหติ.

“คำว่า วณฺณาวณฺณํ กตฺวา (ตีราคาคิดเฉลี่ยกัน) หมายความว่า ทำให้เป็นขนาดเล็กและขนาดใหญ่ ความหมายก็คือ ทำให้จีวรบางผืนมีค่าน้อย บางผืนมีค่ามาก”]

คำว่า อิทำ คือ การให้กึ่งส่วนแก่สามเณร

คำว่า ผาติกมฺมำ (ผาติกรรม) คือ หัตถกรรมมีการผูกไม้กวาด เป็นต้น

[ผาติกรรม คือ การทำให้เจริญ หมายถึง การจำหน่ายครุภัณฑ์เพื่อประโยชน์สงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเอาของราคาแพงมีผ้ากัมพลเป็นต้นแลกเปลี่ยนเอาของที่เหมาะสมแก่สงฆ์มีไม้กวาดเตียง และตั่งเป็นต้น โดยไม่ทำให้เสียราคาเดิม หรือเอาของของตนถวายสงฆ์เป็นการทดแทนที่ตนทำของสงฆ์ชำรุดไปบ้าง ดังคัมภีร์วิมติวิโนทนีอธิบายว่า

ผาติกมฺมนฺติ ปโหนกกมฺมำ. ยตฺตเกน วินยาคเตน สมฺมุญฺชนีพนฺธนาทิหตฺถกมฺเมน วิหารสฺส อูนกตา น โหติ, ตตฺตกำ กตฺวาติ อตฺโถ.[๒๙๓]

“คำว่า ผาติกรรม (การกระทำให้เจริญ) คือ การกระทำให้[ใช้สอยได้]พอเพียง หมายความว่า ความพร่องแห่งวัดย่อมไม่มีด้วยหัตถกรรมมีการผูกไม้กวาดเป็นต้นอันปรากฏในพระวินัยเพียงใดกระทำให้มีหัตถกรรมเพียงนั้น”

คำว่า ผาติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ผายี ธาตุ (วุทฺธิยำ = เจริญ) + ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ ลบ ย อักษรใน ผายี ธาตุ คำว่า ผาติกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ผายนำ ผาติ (ผายี ธาตุ + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ผาตึ กมฺมำ ผาติกมฺมำ (ทุติยาตัปปุริสสมาส)]

คำว่า อุกฺกุฏฺจึ กโรนฺติ แปลว่า ส่งเสียงเอ็ดอึง

คำว่า สมปฏิวีโส ทาตพฺโพ (พึงให้ส่วนเท่ากัน) หมายความว่า พึงให้ส่วนเท่ากัน แม้ด้วยคำรับรองของสามเณรผู้ขอร้องว่าพวกข้าพเจ้าจักทำ

คำอธิบายเรื่องการย้อมจีวร

๓๔๔. คำว่า รชนกุมฺภิยา มชฺเฌ ฐเปตฺวา (ตั้งไว้กลางหม้อน้ำย้อมแล้ว) หมายความว่า เมื่อใส่เครื่องกันกลมๆ ภายในหม้อน้ำย้อมอย่างนี้ โดยวางในท่ามกลางหม้อน้ำย้อม น้ำจะดำรงอยู่ในท่ามกลาง สะเก็ดน้ำย้อมภายในหม้อน้ำจะอยู่รอบข้างภายนอกเครื่องกันกลมๆ

คำว่า รชนํ ปกฺขิปิตุํ แปลว่า เพื่อใส่น้ำย้อม

คำอธิบายเรื่องการอนุญาตไตรจีวร

๓๔๖. ปาฐะว่า อุทฺธเสฺต อรุเณ (เมื่ออรุณทอแสงแล้ว) หมายความว่า เมื่อแสงอรุณขึ้นแล้ว

ปาฐะว่า นนฺทิมุขิยา แปลว่า [เมื่อราตรี]อันเป็นเหมือนบ่ายหน้าสู่ทิศที่น่ายินดี [คือทิศตะวันออกที่เริ่มสว่าง]

[โปรดดูคำอธิบายของ อุทฺธสฺต และ นนฺทิมุขี ศัพท์ในคำอธิบายจูฬวรรค ข้อ ๓๘๓]

คำอธิบายเรื่องอดิเรกจีวรเป็นต้น

๓๔๘. คำว่า อจฺฉุเปยฺยํ แปลว่า เราพึงดาม

[คำว่า อจฺฉุเปยฺยํ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ฉุป ธาตุ ผสฺเส = กระทบ + อ ปัจจัย + เอยฺยํ วิภัตติ]

คำว่า หตวตฺถกานํ (ผ้าที่ทุบซักแล้ว) หมายความว่า ผ้าเก่าที่ล่วงเวลาแล้ว

คำว่า อุทฺธริตฺวา อลฺลียปนขณฺฑํ (ท่อนผ้าที่ภิกษุยกให้ติดกัน) หมายความว่า ท่อนผ้าที่ทาบให้ติดกันหลังจากนำส่วนที่ชำรุดออกแล้ว

คำอธิบายเรื่องนางวิสาขา

๓๔๙-๕๐. ในเรื่องนางวิสาขา ปาฐะว่า กลฺลกายา (มีร่างกายสดชื่น) หมายความว่า มีร่างกายไม่เหน็ดเหนื่อย คือ มีสรีระประกอบด้วยปีติและโสมนัส

ปาฐะว่า คติ (การหยั่งรู้) คือ การดำเนินไปแห่งญาณ กล่าวคือ การบรรลุญาณ

ปาฐะว่า อภิสมฺปราโย (ภพหน้า) หมายความว่า ภาวะที่ล่วงลับไปอันประกอบด้วยญาณ มีญาณเป็นเบื้องหน้า

ปาฐะว่า ตํ ภควา พฺยากริสฺสติ (พระผู้มีพระภาคจักทรงพยากรณ์ภิกษุนั้น) หมายความว่า จักทรงพยากรณ์การบรรลุญาณนั้นของเธอด้วยพระดำรัสว่า ภิกษุนั้นเป็นพระโสดาบันหรือเป็นพระสกทาคามี เป็นต้น หลังจากนั้นจักทรงพยากรณ์อนาคตอันประกอบด้วยญาณด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

นิยโต สมฺโพธิปรายโณ สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสติ.[๒๙๔]

“เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ข้างหน้า มาสู่โลกนี้ครั้งหนึ่งแล้วจักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”

ปาฐะว่า โสวคฺคิกํ (ควรแก่สวรรค์) หมายความว่า อันให้เกิดในสวรรค์

[คำว่า โสวคฺคิก มีศัพท์เดิมมาจาก สุ + อคฺค อาจสนธิเป็น สคฺค หรือ สุวคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า
- สุฏฺฐุ อคฺคา รูปาทโย ยตฺถาติ สคฺโค, สุวคฺโค (สวรรค์, ที่มีรูปารมณ์เป็นต้นอันเลิศยิ่ง)
- สุวคฺคํ อรหตีติ สุวคฺคิกํ (ควรแก่สวรรค์)]

[ทาน]ชื่อว่า โสกนุทะ (บรรเทาความโศก) เพราะเป็นสภาพบรรเทา คือปลดเปลื้องความโศก

คำอธิบายเรื่องผ้านิสีทนะเป็นต้น

๓๕๓. พระดำรัสว่า ทุกฺขํ สุปติ (หลับเป็นทุกข์) หมายความว่า ผู้เห็นความฝันต่างๆ ย่อมชื่อว่าหลับเป็นทุกข์

พระดำรัสว่า ทุกฺขํ ปฏิพุชฺฌติ (ตื่นเป็นทุกข์) หมายความว่า แม้ผู้ตื่นอยู่ก็ตกใจกลัวจนขนลุกชูชันก็ชื่อว่าตื่นเป็นทุกข์

คำอธิบายเรื่องจีวรที่ควรทำวิกัปปนาในภายหลัง

๓๕๙-๖๒. คำว่า อฏฺฐปทกจฺฉนฺเนน ปตฺตมุขํ สิพฺพิตุํ (เพื่อเย็บหน้าผ้าด้วยตะเข็บอย่างรอยในกระดานหมากรุก) หมายความว่า เพื่อเย็บหน้าผ้าให้เห็นเป็นช่องในฐานะนั้นๆ อย่างรอยในกระดานหมากรุก

คำว่า อคฺคหฏคุตฺติเยว ปมาณํ (กุฏีที่มีลิ่มเป็นเครื่องคุ้มครองเท่านั้นเป็นประมาณ) หมายความว่า ภิกษุผู้จะเก็บของด้วยเหตุแห่งการเก็บ ๔ อย่างเหล่านี้ ควรเก็บในกุฏีที่มีลิ่มเป็นเครื่องคุ้มครองเท่านั้น

คำอธิบายเรื่องจีวรของสงฆ์เกิดขึ้น

๓๖๓. คำว่า ปญฺจ มาเส (ตลอด ๕ เดือน) ลงทุติยาวิภัตติที่มีอรรถอัจจันตสังโยค

คำว่า วุฑฺฒึ ปโยเชตฺวา ฐปิตอุปนิกฺเขปโต (จากทุนทรัพย์ที่ไวยาวัจกรตั้งไว้ประกอบดอกเบี้ย) หมายความว่า จากทุนทรัพย์ที่ไวยาวัจกรตั้งไว้ประกอบดอกเบี้ย เพื่อประโยชน์แก่ผ้าจำนำพรรษา

[คำว่า วสฺสาวาสิก (ผ้าจำนำพรรษา) คือ ผ้าที่ถวายแด่ภิกษุผู้จำพรรษาโดยถวายภายในพรรษาหรือหลังออกพรรษาแล้ว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ผู้มีการอยู่ตลอดพรรษา = วสฺสำ อาวาโส ยสฺสาติ วสฺสาวาโส.
  (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)
- ผ้าที่ถวายแก่ภิกษุผู้มีการอยู่ตลอดพรรษา = วสฺสาวาสสฺส ทินฺนำ วสฺสาวาสิกำ.
  (วสฺสาวาส ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ทินฺน ตัทธิต)]

คำว่า ตตฺรุปฺปาทโต (กัลปนาสงฆ์อันเกิดในวัดนั้น) หมายความว่า จากกัลปนาสงฆ์อันเกิดในวัดนั้น มีมะพร้าวและสวน เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า ยำ ปน อิทำ เป็นต้น เพื่อแสดงลาภพิเศษที่ได้รับ อันเกิดอีกด้วยการได้ผ้าจำนำพรรษา แม้กล่าวโดยทั่วไปแล้วว่า จีวรทั้งหมดที่เกิดโดยเจาะจงสงฆ์ด้วยการได้รับผ้าจำนำพรรษา จีวรมรดก กัลปนาสงฆ์ หรือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมถึงแก่ภิกษุผู้กรานกฐินแล้วนั้นตลอด ๕ เดือน ย่อมถึงแก่ภิกษุผู้มิได้กรานกฐินตลอดจีวรมาสเดือนหนึ่ง

ในพากย์นั้น คำว่า อิธ เป็นเพียงศัพท์เท่านั้น [คือ เป็นบทนิบาตที่กล่าวไว้เพื่อให้คำสละสลวย ไม่มีอรรถพิเศษ] ประโยคว่า อนตฺถตกถินสฺสปิ ปญฺจ มาเส ปาปุณาติ (ผ้านั้นย่อมถึงแก่ภิกษุผู้มิได้กรานกฐินตลอด ๕ เดือน) หมายความว่า ผ้านั้นย่อมถึงแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแล้วตลอด ๕ เดือน แม้เธอจะมิได้กรานกฐิน เพราะเกิดโดยความเป็นลาภของภิกษุผู้จำพรรษา

บางคนกล่าวเหตุว่า “เพราะระบุไว้ด้วย อิธ ศัพท์” เหตุนั้นไม่สมควร ด้วยว่าแม้จะไม่ระบุด้วย อิธ ศัพท์ จีวรที่ถวายโดยความเป็นลาภของภิกษุผู้จำพรรษาภายในฤดูเหมันต์ด้วยคำว่า ข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษา หรือว่า ข้าพเจ้าถวายผ้าจำนำพรรษาย่อมถึงแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแล้วตลอด ๕ เดือน แม้เธอจะมิได้กรานกฐินก็ตาม ดังนั้น ในมาติกาแปดที่จะกล่าวต่อไป ในคำวินิจฉัย[๒๙๕] ของบทมาติกาว่า วสฺสำวุตฺถสงฺฆสฺส เทติ (ถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษา) นี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เมื่อกล่าวคำถวายว่า ‘ข้าพเจ้า

ถวายผ้าจำนำพรรษา' ในระหว่างจีวรมาสจนถึงวันสุดท้ายของฤดูเหมันต์ จีวรย่อมถึงแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแล้ว ไม่ว่าจะกรานกฐินแล้วหรือไม่ก็ตาม

คำว่า ตโต ปรं (หลังจากนั้น) คือ หลังจาก ๕ เดือน ความหมายก็คือ หลังจากวันแรกของฤดูเหมันต์

คำว่า กสฺมา. ปิฏฺจิสมเย อุปฺปนฺนตฺตา (ถามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะจีวรนั้นเกิดภายหลังสมัย) เป็นสิ่งที่พึงทราบต่อจากคำว่า อุทาหุ อนาคตวสฺเส (หรือในปีต่อไป) นี้ โดยแท้จริงแล้ว จีวรที่เกิดจำเดิมแต่วันแรกของฤดูคิมหันต์ พึงได้รับการถามด้วยนัยว่า ผ้าจำนำพรรษานี้เกิดในพรรษาก่อนหรือ เพราะเกิดขึ้นภายหลังสมัย เป็นต้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวต่อไปว่า คิมฺหานํ ปจมทิวสโต ปฏฺจาย วุตฺเต ปน มาติกา อาโรเปตพฺพา "อตีตวสฺสาวาสสฺส ปญฺจ มาสา อติกฺกนฺตา, อนาคโต จาตุมาสจฺจเยน ภวิสฺสติ, กตรวสฺสา-วาสสฺส เทสี"ติ. สเจ "อตีตวสฺสํวุตฺถานํ ทมฺมี"ติ วทติ, ตำอนฺโตวสฺสํวุตฺถานเมว ปาปุณาติ (อนึ่ง เมื่อเขากล่าวจำเดิมแต่วันแรกแห่งฤดูคิมหันต์ พึงยกมาติกาขึ้นว่า "สำหรับการจำพรรษาที่เป็นอดีตล่วงแล้ว ๕ เดือน การจำพรรษาที่เป็นอนาคตต่อล่วงไป ๔ เดือน จึงจักมี ท่านถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษาไหน" ถ้าเขากล่าวว่า "ถวายแก่ภิกษุผู้จำพรรษาที่ล่วงแล้ว" ย่อมถึงแก่ภิกษุผู้อยู่จำตลอดภายในพรรษานั้นเท่านั้น)

ในฉบับใบลานหลายฉบับเขียนคำว่า กสฺมา. ปิฏฺจิสมเย อุปฺปนฺนตฺตา (ถามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะจีวรนั้นเกิดภายหลังสมัย) ต่อจากคำว่า อนตฺถตกถินสฺสปิ ปญฺจ มาเส ปาปุณาติ (ย่อมถึงแม้แก่ภิกษุผู้ยังมิได้กรานกฐินตลอด ๕ เดือน) คำนั้นไม่สมควร เพราะท่านไม่กล่าวว่าย่อมถึงแม้แก่ภิกษุผู้ยังมิได้กรานกฐินตลอด ๕ เดือน โดยประสงค์เอาจีวรที่เกิดภายหลังสมัย และจีวรที่เกิดภายหลังสมัยย่อมไม่ถึงแก่ภิกษุผู้จำพรรษาเท่านั้น แต่ถึงแก่ภิกษุทุกรูปที่อยู่พร้อมหน้ากันในวัดนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวต่อไปว่า ถ้าเขากล่าวว่า 'ถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษาในวัดโน้น' ย่อมถึงแก่ภิกษุผู้จำพรรษาในวัดนั้นเท่านั้นจนกว่าจะรื้อกฐิน ถ้าเขากล่าวอย่างนั้น จำเดิมแต่วันแรกแห่งฤดูคิมหันต์ ย่อมถึงแก่ภิกษุทุกรูปที่อยู่พร้อมหน้ากันในวัดนั้น เพราะจีวรนั้นเกิดภายหลังสมัย

ประโยคว่า จิติกา ปน น ติฏฺจติ (ส่วนลำดับไม่คงอยู่) หมายความว่า เมื่อลำดับ

ไม่คงอยู่และเกิดจีวรอื่นขึ้นอีก ถ้ามีภิกษุรูปหนึ่งมาถึง ภิกษุทั้งสองรูปพึงตัดแบ่งในท่ามกลาง แต่เมื่อลำดับคงอยู่และมีจีวรอื่นเกิดขึ้นอีก ถ้ามีภิกษุผู้มีพรรษาน้อยกว่ามาถึง ลำดับจะถึงเบื้องล่าง ถ้ามีภิกษุพรรษาแก่กว่ามาถึง ลำดับจะถึงเบื้องบน ถ้าไม่มีภิกษุอื่นมาถึง พึงรับเอาเป็นสมบัติของตนอีก

[คำว่า จิติกา แปลว่า ที่/เหตุตั้งอยู่ คือ ลำดับพรรษา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ติฏฺฐติ เอตฺถาติ จิติ หรือ ติฏฺฐติ เอตายาติ จิติ (ฐา ธาตุ คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป, ยืน, ตั้งอยู่ + ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะหรือกรณสาธนะ

- จิติเยว จิติกา (จิติ ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)]

คำว่า ทุคฺคหิตานิ โหนฺติ (รับเอาจีวรโดยไม่ชอบธรรม) หมายความว่า จีวรเหล่านั้นเป็นจีวรของสงฆ์

คำว่า คหิตเมว นาม (ภิกษุทุกรูปรับเอาจีวรแล้วโดยแท้) หมายความว่า แม้จะไม่ปรากฏว่า จีวรผืนนี้ถึงแก่ภิกษุรูปนี้ แต่ส่วนเหล่านั้นย่อมถึงแก่ภิกษุทุกรูปโดยปกติ

คำว่า อิโตว คือ จากส่วนที่ควรถวายแก่พระเถระเทียว

จบ คำอธิบายเรื่องจีวรของสงฆ์เกิดขึ้น

คำอธิบายเรื่องพระอุปนันทะศากยบุตร

๓๖๔. ประโยคว่า สตฺตาหวาเรน อรุณเมว อุฏฺฐาเปติ (รับแต่อรุณเท่านั้น หนึ่งครั้งต่อ ๗ วัน) เป็นเพียงสำนวนเท่านั้น เพราะไม่มีกิจตลอด ๗ วันในเสนาสนะแห่งหนึ่ง

[คัมภีร์นี้เห็นว่า ภิกษุผู้อยู่ในวิหารคือเสนาสนะ ๒ แห่งภายในวัดเดียวกัน ไม่มีประโยชน์ที่จะรับอรุณหนึ่งครั้งต่อ ๗ วันในเสนาสนะ ๒ แห่งนั้น เพราะนับว่าอยู่ในวัดเดียวที่มีอุปจาระอย่างเดียวกัน ดังนั้น คำว่า สตฺตาหวาเรน (หนึ่งครั้งต่อ ๗ วัน) จึงเป็นเพียงสำนวนที่ไม่มีความหมาย

พิเศษ แต่คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๑) กล่าวว่า คำนี้แสดงถึงการอยู่ในเสนาสนะ ๒ แห่งภายในวัดเดียวตามนัยที่พึงกระทำในเสนาสนะ ๒ แห่งซึ่งมีอุปจาระต่างกัน คือ อยู่ในเสนาสนะ ๒ แห่งซึ่งมีกำแพงหรือรั้วกั้นแยกกัน]

คำว่า อิทำ คือ การให้ส่วนที่ประสงค์อันเดียวนี้

ในบทว่า นานาลาเภหิ เป็นต้น เสนาสนะ ๒ แห่งเรียกว่า นานาลาภา (ต่างลาภ) เพราะเป็นที่มีลาภต่างกัน, [ตรัสด้วยเสนาสนะหลายแห่งมีสีมาเดียวกัน] ต่างลาภกัน

เสนาสนะหลายแห่งชื่อว่า นานูปจาระ (ต่างอุปจาระกัน) เพราะมีอุปจาระที่กำหนดด้วยกำแพงเป็นต้นต่างกัน, [ตรัสด้วยเสนาสนะหลายแห่งมีสีมาเดียวกัน] ต่างอุปจาระกัน

คำว่า เอกสีมวิหาเรหิ (ด้วยเสนาสนะหลายแห่งมีสีมาเดียวกัน) คือ เสนาสนะ ๒ แห่งในอุปจารสีมาเดียวกัน

คำอธิบายเรื่องภิกษุอาพาธ

๓๖๕. คำว่า ปลิปนฺโน แปลว่า จมแล้ว[ในกองมูตรกองคูถ] ความหมายก็คือ เปื้อนแล้ว

คำว่า อุจฺจาเรตฺวา แปลว่า ยกขึ้นแล้ว

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “คำว่า สมานาจริยโก (มีภิกษุผู้ร่วมอาจารย์) หมายความว่า ถ้าอาจารย์รูปหนึ่งมีอันเตวาสิกรูปหนึ่งและสัทธิวิหาริกรูปหนึ่ง อันเตวาสิกและสัทธิวิหาริกทั้งสองรูปเป็นผู้มีอาจารย์ร่วมกัน”

๓๖๖. คำว่า เภสชฺชํ โยเชตุ์ อสมตฺโถ โหติ (เป็นผู้ไม่สามารถเพื่อประกอบยา) หมายความว่า เป็นผู้ไม่สามารถเพื่อประกอบยาตามที่หมอสั่งว่า พึงจัดยาแขนงนี้ๆ แล้วพึงผสมกับยานี้

คำว่า นีหาตุ์ แปลว่า เพื่อนำออก ความหมายก็คือ เพื่อทิ้ง[อุจจาระ ปัสสาวะ เขฬะ หรือของที่อาเจียน]

คำอธิบายเรื่องสิ่งของของภิกษุผู้มรณภาพ

๓๖๗-๖๙. กาลกต ศัพท์ในคำว่า ภิกฺขุสฺส กาลกเต (เพราะการมรณภาพของภิกษุ) เป็นภาวสาธนศัพท์ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า กาลกิริยาย (เพราะการมรณภาพ)

[ในคำว่า กาลกต กาล ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ความตาย คำนี้จึงแปลตามศัพท์ว่า การกระทำความตาย มีรูปวิเคราะห์ว่า กรณ์ กตํ, กาลสฺส กตํ กาลกตํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส) คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงคำไวพจน์ของความตายว่า

มรณ์ กาลกิริยา ปลโย มจฺจุ อจฺจโย
นิธโนนิตฺถิยํ นาโส กาโลนฺโต จวนํ ภเว.[๒๙๖]

"ความตาย ๑๐ ศัพท์ = มรณ, กาลกิริยา, ปลย, มจฺจุ, อจฺจย, นิธน เป็นไปในลิงค์ที่มิใช่อิตถีลิงค์ [ปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์] นาส, กาล, อนฺต, จวน"]

คำว่า ตตฺถ ตตฺถ สงฺฆสฺส แปลว่า แห่งสงฆ์ในวัดนั้นๆ

คำอธิบายเรื่องจีวรเกิดขึ้นเมื่อสงฆ์แตกกัน

๓๗๖. ประโยคว่า ยตฺถ ปน ทกฺขิโณทกํ ปมาณ์ (อนึ่ง ในที่ใดน้ำทักษิโณทกเป็นประมาณ) หมายความว่า ในแคว้นใดภิกษุเป็นเจ้าของไทยธรรม เพราะได้รับน้ำทักษิโณทก

[คำว่า ทกฺขิโณทก แปลตามศัพท์ว่า น้ำที่ประกอบด้วยเจตนาทำให้เหล่าสัตว์เจริญในภพหน้า มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทกฺขนฺติ วฑฺฒนฺติ เอตายาติ ทกฺขิณา (ทกฺข ธาตุ วุฑฺฒิยํ = เจริญ + อิณ ปัจจัย)
- ทกฺขิณาย ปฏิสํยุตฺตํ อุทกํ ทกฺขิโณทกํ (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)

การหลั่งน้ำทักษิโณทกนี้เป็นธรรมเนียมในการให้ทานอย่างหนึ่งของชาวอินเดีย ซึ่งก็มีความหมายว่า น้ำจากหม้อน้ำหรือคนโฑนี้ไหลออกจากหม้อนี้แล้วย่อมไม่ไหลกลับ ฉันใด ทานที่ให้ก็เหมือนกัน เป็นทานที่ให้ขาดไม่รับคืน ฉันนั้น คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๓) กล่าวว่า ปจฺมํ อุทกํ ปาเตตฺวา ปจฺฉา เทนฺติ (หลั่งน้ำก่อนแล้วให้ในภายหลัง) ข้อนี้แสดงว่าผู้ให้ทานมักเทน้ำออกจากหม้อหรือคนโฑก่อนแล้วค่อยมอบให้ในภายหลัง จะเห็นได้ว่าในเรื่องพระเจ้าเวสสันดรที่พบในคัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๑๐ หน้า ๓๐๐) พระเจ้าเวสสันดรก็ทรงจับงวงช้างมงคลวางไว้ในมือของพราหมณ์ที่มาขอแล้วเทน้ำลงบนพื้นแผ่นดิน นับเป็นการมอบช้างให้แก่พราหมณ์เหล่านั้น]

คำว่า ปรสมุทฺเท (ในมหาสมุทรอื่น) คือ ในชมพูทวีป

๓๗๘. ประโยคว่า มตกจีวรํ อธิฏฺฐาติ (อธิษฐานเป็นจีวรมรดก) หมายความว่า ภิกษุผู้รับฝากออกเดินทางอยู่ สดับว่าภิกษุผู้จะรับมรณภาพแล้ว ถ้าหากอยู่ภายนอกวิหารระหว่าง ๑๒ ศอก รู้ว่าไม่มีภิกษุรูปอื่น อธิษฐานว่าจีวรผืนนี้ถึงแก่เรา จัดเป็นการอธิษฐานดีแล้ว

คำอธิบายเรื่องมาติกาแห่งจีวร ๘

๓๗๙. คำว่า ปุคฺคลาธิฏฺฐานนเยน วุตฺตํ (ตรัสไว้โดยบุคลาธิษฐาน) หมายความว่า พระดำรัสว่า สีมาย เทติ (ย่อมถวายแก่สีมา) ตรัสไว้โดยสำนวนบุคลาธิษฐาน เมื่อควรจะตรัส[โดยธรรมาธิษฐาน]ว่า สีมาย ทานํ (การถวายแก่สีมา) เป็นต้น

คำว่า ปริกฺเขปารหฏฺฐาเนน ปริจฺฉินฺนา (กำหนดด้วยสถานที่ควรล้อม) นี้แสดงว่า ภายในเลฑฑุบาตแรกจากสถานที่เหล่าภิกษุประชุมกันเป็นนิตย์เป็นต้นของวัดที่ไม่ได้ล้อม เป็นอุปจารสีมา

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อปิ จ เป็นต้นเพื่อแสดงว่าภายในเลฑฑุบาตที่ ๒ ก็เป็นอุปจาร-สีมาทีเดียว แม้สถานที่ซึ่งเหล่าภิกษุประชุมกันเป็นนิตย์ก็พึงถือเอาสถานที่อยู่ริมเขตวัดเท่านั้น วิธีทั้งหมดเหล่านี้ คือ การที่ภิกษุณีเข้าไปสู่อาราม การบอกกล่าวเสนาสนะเป็นต้น การบอก

ปริวาส การบอกมานัต การขาดพรรษา การถือนิสัย และการครอบครองเสนาสนะเป็นต้น เนื่องด้วยอุปจารสีมานี้

สีมาที่กำหนดเพื่อประโยชน์แก่ลาภ ชื่อว่า ลาภสีมา

[ลาภสีมา คือ เขตที่กำหนดว่า สิ่งที่มาจากที่ดิน อุทยาน สวน เป็นต้นภายในสถานที่ ๑ คาวุตเป็นต้น เป็นสมบัติของวัด]

ความแตกต่างระหว่างลาภที่ถวายแก่สมานสังวาสสีมาและอวิปวาสสีมามีดังนี้

ทานที่ถวายด้วยคำว่า ข้าพเจ้าขอถวายแก่อวิปวาสสีมา ย่อมไม่ถึงแก่ภิกษุผู้อยู่ในหมู่บ้าน

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ (เว้นหมู่บ้านและอุปจาระของหมู่บ้าน)

ทานที่ถวายด้วยคำว่า ข้าพเจ้าขอถวายแก่สมานสังวาสกสีมา ย่อมถึงแม้แก่ภิกษุผู้อยู่ในหมู่บ้าน

คำว่า พุทฺธาธิวุตฺโถ คือ วัดที่พระพุทธเจ้าเคยประทับอยู่

คำว่า เอกสฺมึ แปลว่า ในวัดหนึ่ง

คำว่า ปากวฏฺฏํ คือ ทานที่เวียนเป็นวาระ

คำว่า วตฺตติ แปลว่า ย่อมเป็นไป

คำว่า ปสุกูลิกานมฺปิ วฏฺฏติ (ย่อมควรแม้แก่ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุล) หมายความว่า ย่อมควรแก่ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุล เพราะกล่าวว่า ข้าพเจ้าถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ถวายแก่พระเถระทั้งหลาย มิได้กล่าวว่าถวายแก่ท่าน

[คัมภีร์นี้เห็นว่า การกล่าวว่า ข้าพเจ้าถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ถวายแก่พระเถระทั้งหลาย ย่อมควรแก่ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุล เพราะไม่เป็นคหบดีจีวร เนื่องจากมิได้กล่าวว่า ข้าพเจ้าถวายแก่ท่าน แต่คัมภีร์วิมติวิโนทนีไม่เห็นด้วยกับข้อความนี้ จึงกล่าวว่า

ปสุกูลิกานมฺปิ วฏฺฏตีติ เอตฺถ “ตุยฺหํ เทมา”ติ อวุตฺตตฺตาติ การณํ วทนฺติ. ยทิ เอวํ “สงฺฆสฺส เทมา”ติ วุตฺเตปิ วฏฺเฏยฺย, “ภิกฺขูนํ เทม, เถรานํ เทม, สงฺฆสฺส เทมา”ติ วจนโต เภโท น ทิสฺสติ. วีมํสิตพฺพเมตฺถ การณนฺ.[๒๙๗]

“ในคำว่า ปสุกูลิกานมฺปิ วฏฺฏติ (ย่อมควรแม้แก่ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุล) นี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวเหตุว่า ‘เพราะมิได้กล่าวว่าถวายแก่ท่าน’ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้บุคคลกล่าวว่า ‘ข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์’ ก็พึงสมควร ความต่างกันย่อมไม่ปรากฏในคำว่า ภิกฺขูนํ เทม (ถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย, เถรานํ เทม (ถวายแก่พระเถระทั้งหลาย), สงฺฆสฺส เทม (ถวายแก่สงฆ์) บัณฑิตพึงใคร่ครวญเหตุในเรื่องนี้”]

คำว่า วิจาริตเมว (จัดการเองนั่นแหละ) หมายความว่า จัดการเองนั่นแหละเพื่อทำเป็นถุงใส่รองเท้าเป็นต้น

คำว่า อุปฑฺฒํ ทาตพฺพํ (พึงให้กึ่งหนึ่ง) หมายความว่า พึงให้ทานที่ถวายแก่สงฆ์ทั้งสองฝ่าย แก่ภิกษุกึ่งหนึ่งและภิกษุณีกึ่งหนึ่งจากทานนั้น ถ้ามีภิกษุหรือภิกษุณีเพียงรูปเดียว พึงให้กึ่งหนึ่งเป็นอย่างต่ำแม้แก่อนุปสัมบัน

ประโยคว่า ภิกฺขุสงฺฆสฺส จ ภิกฺขุนีนญฺจ ตุยฺหญฺจาติ วุตฺเต ปน ปุคฺคโล วิสุํ น ลภติ (เมื่อกล่าวว่าถวายแก่ภิกษุสงฆ์ ภิกษุณีทั้งหลาย และท่าน บุคคลไม่ได้รับส่วนโดยเฉพาะ) พึงเชื่อโดยมีคัมภีร์อรรถกถาเป็นหลักสำคัญ เพราะหาเหตุพิเศษไม่ได้ในเรื่องนี้โดยแท้จริงแล้ว เมื่อกล่าวว่า ถวายแก่สงฆ์ทั้งสองฝ่ายและท่าน บุคคลย่อมได้รับส่วนโดยเฉพาะ เพราะนับเข้าด้วยคำทั่วไปและคำพิเศษ ในที่นี้บุคคลก็พึงได้รับส่วนโดยเฉพาะเช่นกัน เพราะมีคำทั่วไปและคำพิเศษว่า ถวายแก่ภิกษุสงฆ์และท่าน ดังนั้น คำของคัมภีร์อรรถกถาจึงเป็นหลักสำคัญในที่นี้โดยแท้

ประโยคว่า ปาปุณนฏฺฐานโต เอกเมว ลภติ (ย่อมได้รับเฉพาะส่วนเดียวจากฐานะที่ถึงเท่านั้น) หมายความว่า ย่อมได้รับส่วนเดียวเท่านั้นจากฐานะที่ถึงตามลำดับพรรษาของตน ท่านกล่าวเหตุในเรื่องนั้นว่า กสฺมา. ภิกฺขุสงฺฆคฺคหเณน คหิตตฺตา (ถามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่า เพราะรวมบุคคลด้วยศัพท์ว่าภิกษุสงฆ์) หมายความว่า เพราะรวมแม้กระทั่งบุคคลด้วยศัพท์ว่า ภิกษุสงฆ์

ประโยคว่า ภิกฺขุสงฺฆสฺส หราติ วุตฺเตปิ หริตพฺพํ (แม้เมื่อเขากล่าวว่า จงนำไปเพื่อภิกษุสงฆ์ ควรนำไป) กล่าวไว้เพราะไม่มีการขวนขวายของฆราวาสอย่างนี้

คำว่า ลกฺขณญฺญู วทนฺติ (อาจารย์ผู้เข้าใจลักษณะกล่าวไว้) นี้ เป็นคำตัดสินท่านกล่าวคำอย่างนี้ เพราะไม่พบในคัมภีร์อรรถกถา[เดิม]ทั้งหลาย

ประโยคว่า พหิอุปจารสีมายํ ฯเปฯ สพฺเพสํ ปาปุณาติ (ถ้าทายกอยู่นอกอุปจารสีมากล่าวว่า ข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษา จีวรนั้นย่อมถึงแก่ภิกษุทุกรูปผู้มาถึง) หมายความว่า ย่อมถึงแก่ภิกษุทุกรูปผู้จำพรรษาในวัดใดวัดหนึ่ง แม้ในคัมภีร์อรรถกถามาติกาก็กล่าวว่า

สเจ ปน พหิอุปจารสีมายํ จิโต “วสฺสำวุตฺถสงฺฆสฺสา”ติ วทติ, ยตฺถ กตฺถจิ วุตฺถวสฺสานำ สพฺเพสำ สมฺปตฺตานำ ปาปุณาติ.[๒๙๘]

“ถ้าทายกอยู่ภายนอกอุปจารสีมากล่าวว่า ‘ข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษา’ จีวรนั้นย่อมถึงแก่ภิกษุทุกรูปผู้จำพรรษาในวัดใดวัดหนึ่ง”

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “จีวรย่อมถึงแก่ภิกษุทุกรูปผู้จำพรรษาและไม่จำพรรษา เพราะทายกอยู่ในที่ไม่ควรแก่การจำพรรษากล่าวไว้” ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะจีวรย่อมไม่ถึงแก่ภิกษุผู้ไม่จำพรรษา เมื่อกล่าวคำถวายว่า ข้าพเจ้าถวายแก่สงฆ์ผู้จำพรรษา

คำว่า อุทฺเทสำ คเหตุำ อาคโต (ภิกษุผู้มาเรียนอุเทศ) กล่าวไว้เพราะภิกษุนั้นแม้จะไม่เคยเรียนอุเทศในสำนักของพระเถระนั้น ก็จัดว่าเป็นอันเตวาสิกจำเดิมแต่กาลที่มาถึงโดยดำริว่าเราจักเรียนอุเทศ

บทที่เหลือในเรื่องนี้พึงเข้าใจง่าย

จบ คำอธิบายเรื่องมาติกาแห่งจีวร ๘

จบ คำอธิบายจีวรขันธกะ

๙. จัมเปยยขันธกะ

คำอธิบายเรื่องภิกษุกัสสปโคตร

๓๘๐. ในจัมเปยยขันธกะ ปาฐะว่า จมฺปายํ (ใกล้จัมปานคร) หมายความว่า ใกล้นครอันมีนามอย่างนี้ เพราะนครนั้นมีต้นจำปามากในสถานที่มีสวนและสระโบกขรณีเป็นต้น จึงได้ชื่อว่า จัมปานคร

ปาฐะว่า คคฺคราย โปกฺขรณิยา ตีเร (ริมฝั่งสระโบกขรณีชื่อคัคครา) หมายความว่า ในที่ไม่ไกลจัมปานครนั้น มีสระโบกขรณีที่ได้ชื่อว่า คัคครา เพราะพระมเหสีทรงพระนามว่าคัคคารับสั่งให้ขุดขึ้น อนึ่ง ณ ริมฝั่งสระโบกขรณีนั้น มีป่าจำปาใหญ่อันสะพรั่งด้วยดอกไม้ ๕ สีมีสีเขียวเป็นต้นรอบแนวป่า พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ป่าจำปาอันมีกลิ่นดอกไม้หอมตลบอบอวล พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า คคฺครายา โปกฺขรณิยา ตีเร (ริมฝั่งสระโบกขรณีชื่อคัคครา) โดยระบุถึงป่าจำปานั้น

ปาฐะว่า ตนฺติพทฺโธ (เป็นผู้อุตสาหะในการขวนขวาย) หมายความว่า การขวนขวายชื่อว่า ตันติ [ภิกษุชื่อว่า กัสสปโคตร]เป็นผู้อุตสาหะ คือถึงความเพียรในการขวนขวายนั้น ความหมายก็คือ สร้างเสนาสนะใหม่ ปรับปรุงเสนาสนะเก่าในอาวาสนั้น เมื่อสร้างอาวาสเสร็จก็เป็นเจ้าของอาวาสที่สร้างขึ้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตสฺมึ อาวาเส กตฺตพฺพตฺตา ตนฺติ-ปฏิพทฺโธ (เป็นผู้อุตสาหะในการขวนขวาย เพราะควรทำกิจในอาวาสนั้น) ความหมายก็คือถึงความอุตสาหะในกิจที่ควรทำ

[คัมภีร์มหาวรรคภาสาฏีกา (เล่ม ๒ หน้า ๓๒๙) กล่าวว่า ตนฺติ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า การขวนขวาย เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ หรืออีกอย่างหนึ่งประกอบรูปศัพท์มาจาก ตนุ ธาตุ (วิตฺถาเร = แผ่ไป) + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตนียเต ตนฺติ (การแผ่, การขยาย) คือ ขยายกิจที่ควรทำเรื่อยๆ ไปไม่จบสิ้น จัดเป็นการขวนขวายนั่นเอง]

คำอธิบายเรื่องกรรมมีญัตติวิบัติเป็นต้น

๓๘๕-๘๗. คำว่า ปฏิกฺโกสนฺเตสุ แปลว่า คัดค้านอยู่

ประโยคว่า หาปนํ วา อญฺญถา กรณํ วา นตฺถิ (ไม่มีความลดหย่อนหรือกระทำโดยประการอื่น) หมายความว่า ไม่ลดหย่อนจากญัตติหนเดียวนั้น เพราะควรทำญัตติกรรมด้วยญัตติหนเดียวเท่านั้น หรือไม่มีการกระทำโดยประการอื่น โดยตั้งญัตติไว้หลังหรือทำกรรมด้วยญัตติสองหน เพราะไม่มีอนุสาวนา (การสวดประกาศ)

คำอธิบายเรื่องกรรมที่สงฆ์จตุวรรคพึงทำเป็นต้น

๓๘๙. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม ชื่อว่า กัมมนานาสังวาสกะ (ผู้มีสังวาสต่างกันเพราะกรรม) ภิกษุผู้คล้อยตามอุกขิตตกภิกษุ (ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกวัตร) ชื่อว่า ลัทธิ-นานาสังวาสกะ (ผู้มีสังวาสต่างกันเพราะลัทธิ)

คำอธิบายเรื่องนิสสารณา ๒ อย่างเป็นต้น

๓๙๕. พระดำรัสว่า อปฺปตฺโต นิสฺสารณํ (มีบุคคลที่ยังไม่ถึงการขับออก) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตนิสสารณกรรม (กรรมคือการขับออก) แก่ภิกษุผู้ประทุษร้ายสกุลเท่านั้น ส่วนภิกษุนี้ได้รับการแสดงว่าเป็นพาลไม่ฉลาดเป็นต้น มิใช่ผู้ประทุษร้ายสกุล จึงตรัสว่า ยังไม่ถึงการขับออก

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น ภิกษุถูกสงฆ์ขับออกดีแล้วอย่างไร

ตอบว่า : เพราะพระพุทธองค์ตรัสถึงภิกษุผู้ประกอบด้วยความเป็นคนพาลไม่ฉลาดไว้ในกัมมขันธกะว่า อากงฺขมาโน สงฺโฆ ปพฺพาชนียกมฺมํ กเรยฺย[๒๙๙] (สงฆ์หวังอยู่พึงลงปัพพาชนียกรรม) เป็นต้น ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ตญฺเจส ฯเปฯ ตสฺมา สุนิสฺสาริโต โหติ (ภิกษุนั้นไม่ถึงปัพพาชนียกรรม เพราะไม่เป็นผู้ประทุษร้ายสกุลด้วย

ลักษณะเฉพาะ แต่ก็เป็นผู้ถูกสงฆ์ขับออกดีแล้ว เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสว่า สงฆ์หวังอยู่ พึงลงปัพพาชนียกรรมแก่ภิกษุนั้น)

ในพากย์นั้น บทว่า ตํ คือ ปัพพาชนียกรรม[นั้น]

บทว่า เอโส คือ ภิกษุผู้ได้รับการแสดงไว้ด้วยพระดำรัสว่าเป็นคนพาล เป็นต้น

คำว่า อาเวณิเกน ลกฺขเณน (ด้วยลักษณะเฉพาะ) คือ ลักษณะคือความเป็นผู้ประทุษร้ายสกุล อันเป็นลักษณะเฉพาะของปัพพาชนียกรรม

พระดำรัสว่า ตญฺเจ สงฺโฆ นิสฺสาเรติ, สุนิสฺสาริโต (ถ้าสงฆ์ขับเธอออก เป็นอันขับออกดีแล้ว) หมายความว่า เมื่อท่านแสดงข้อความโดยเนื่องด้วยปัพพาชนียกรรมที่ประสงค์แล้ว บัดนี้ กล่าวข้อความต่อไปว่า ตญฺเจ สงฺโฆ นิสฺสาเรติ เพื่อแสดงข้อความโดยระบุถึงความขัดแย้งว่า ถ้าพระดำรัสว่า ถ้าสงฆ์ขับเธอออก หมายถึงการขับออกโดยเนื่องด้วยตัชชนียกรรมเป็นต้น ภิกษุนั้นย่อมถึงการขับออก ได้ถูกสงฆ์ขับออกดีแล้วด้วยตัชชนียกรรมเป็นต้น

ภิกษุผู้ไม่มีขอบเขตคือที่สุดของอาบัติ ชื่อว่า อนปทานะ

[คำว่า อนปทาน ตัดบทเป็น น + อปทาน มีรูปวิเคราะห์ว่า
- อปทียเตติ อปทานํ.
(อป บทหน้า + ทา ธาตุ อวขณฺฑเน = ตัด + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- นตฺถิ อปทานํ เอตสฺสาติ อนปทาโน (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)]

ประโยคว่า เอเกเกนปิ องฺเคน นิสฺสารณา อนุญฺญาตา (พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตนิสสารณาแม้ด้วยองค์หนึ่งๆ) หมายความว่า ทรงอนุญาตแล้วในกัมมขันธกะ

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่ายตามพระบาลีและอรรถกถา

จบ คำอธิบายเรื่องนิสสารณา ๒ อย่างเป็นต้น

จบ คำอธิบายจัมเปยยขันธกะ

---

๑๐. โกสัมพกขันธกะ

คำอธิบายเรื่องการทะเลาะกันของภิกษุชาวโกสัมพี

๔๕๑. ในโกสัมพกขันธกะ คำว่า สเจ โหติ, เทเสสฺสามิ (ถ้ามี ผมจักแสดง) หมายความว่า ท่านรู้เห็นอาบัติเพราะเป็นผู้ว่ากล่าวง่ายและใคร่ต่อสิกขา

พระวินัยธรกล่าวว่า นตฺถิ อาปตฺติ (ไม่มีอาบัติ) โดยประสงค์ว่า แม้ฝ่ายที่ไม่เป็นอาบัติคงจะมีในเรื่องนี้ แต่อาบัตินั้นก็เป็นอาบัติโดยแท้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า โส ตสฺสา อาปตฺติยา อนาปตฺติทิฏฺฐิ อโหสิ (พระสุตตันติกะนั้นสำคัญอาบัติว่ามิใช่อาบัติ)

๔๕๓-๕๔. คำว่า สมฺภมอตฺถวเสน แปลว่า [พึงทราบอาเมฑิตะ]โดยความเป็นข้อความที่เป็นไปรีบด่วน

[พระดำรัสว่า ภินฺโน ภินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ, ภินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ (ภิกษุสงฆ์แตกแล้วๆ) นี้เป็นคำอาเมฑิตะ คือ คำกล่าวซ้ำ ๒ หรือ ๓ คำในขณะกลัว โกรธ หรือรีบด่วน เป็นต้น (พึงเทียบดูข้อ ๒๗)]

ประโยคว่า อการเณ ตุมฺเหหิ โส ภิกฺขุ อุกฺขิตฺโตติ วเทยฺย (ถ้าพระผู้มีพระภาคพึงตรัสว่า พวกเธอยกวัตรภิกษุนั้นโดยมิใช่เหตุ) หมายความว่า พระสุตตันติกะนี้ปฏิญาณว่า ถ้ามีอาบัติผมจะแสดงตามคำของพระวินัยธรในกาลก่อน แม้ในกาลนี้ก็สำคัญว่าตนไม่ต้องอาบัติโดยดำริว่าไม่มีอาบัติในเรื่องนี้ตามคำของพระวินัยธรนั้น เพราะทำโดยไม่ตั้งใจขาดสติด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสกะเหล่าภิกษุผู้ยกวัตรว่า พวกเธอยกวัตรภิกษุนั้นโดยมิใช่เหตุ

ประโยคว่า อุกฺขิตฺตานุวตฺตเก วา ตุมฺเห อาปตฺตึ อาปนฺนาติ วเทยฺย (หรือจะพึงตรัสกะเหล่าภิกษุผู้คล้อยตามภิกษุผู้ถูกยกวัตรว่า พวกเธอต้องอาบัติ) หมายความว่า อาบัติเช่นนี้เป็นสจิตตกอาบัติ เพราะมีจิตที่รู้วัตถุ อนึ่ง พระสุตตันติกะนี้รู้ว่ามีน้ำเหลืออยู่ในขัน

ที่มีน้ำเหลือ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสกะเหล่าภิกษุผู้คล้อยตามภิกษุผู้ถูกยกวัตรว่า พวกเธอต้องอาบัติ โดยมีพุทธประสงค์ว่า พวกเธอเข้าถึงฉันทาคติต่อพระสุตตันติกะผู้มีอาบัติติดตัวทีเดียว

๔๕๕-๕๖. คำว่า กมฺมํ โกเปติ (ย่อมยังกรรมให้เสีย) หมายความว่า ถ้าสงฆ์ทำกรรมโดยทำภิกษุนานาสังวาสนั้นเป็นคณปูรกะ แม้ภิกษุนี้จะนั่งในสงฆ์นั้นก็จะยังกรรมนั้นให้เสีย ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

นานาสංวาสกจตุตฺถโ เจ ภิกฺขเว กมฺมํ กเรยฺย, อกมฺมํ น จ กรณียं.[๓๐๐]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้ากรรมที่สงฆ์จตุรวรรคพึงทำ สงฆ์มีภิกษุนานาสังวาสเป็นที่ ๔ ทำกรรม กรรมนั้นใช้ไม่ได้ และไม่ควรทำ"

คำว่า อุปจารं มุญฺจิตฺวา (เว้นอุปจาระไว้) หมายความว่า สถานที่ซึ่งยื่นมือถึงกันได้ ชื่อว่า อุปจาระ

[คัมภีร์นี้กล่าวว่าอุปจาระก็คือสถานที่ซึ่งยื่นมือถึงกันได้ จึงต้องนั่งห่างกันเพื่อไม่ให้ภิกษุผู้บาดหมางยื่นมือถึงจนทำร้ายกันได้ แต่สถานที่ดังกล่าวอาจได้ยินเสียงพูดได้ จึงควรเป็นสถานที่ห่างไกลจากนั้นซึ่งไม่ได้ยินเสียงพูดอีกด้วย ดังคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๗๐) กล่าวว่า ทูเร นิสีทิตพฺพํ (พึงนั่งในที่ไกล)]

๔๕๗. ในปาฐะว่า ภณฺฑนชาตา เป็นต้น พึงทราบว่า :-

คำว่า ภัณฑนะ คือ ความบาดหมางอันเป็นส่วนเบื้องต้นของการทะเลาะ

คำว่า ภัณฑนชาตะ คือ ภิกษุผู้เกิดความบาดหมางนั้น

คำว่า กลหชาตะ คือ ภิกษุผู้เกิดการทะเลาะอันถึงที่สุด โดยทำร้ายร่างกายด้วยมือเป็นต้น

คำว่า วิวาทาปันนะ คือ ภิกษุผู้ถึงการวิวาทซึ่งเป็นการโต้แย้ง

ปาฐะว่า มุขสตฺตีหิ แปลว่า ด้วยหอกคือคำพูด

ปาฐะว่า วิตุทนฺตา แปลว่า ทิ่มแทงกัน

ปาฐะว่า ภควนฺตํ เอตทโวจ (กราบทูลคำนี้แด่พระผู้มีพระภาค) หมายความว่า กราบทูลคำเป็นต้นว่า พระพุทธเจ้าข้า ภิกษุทั้งหลายในเมืองโกสัมพีนี้ ภิกษุนั้นกราบทูลคำนี้โดยมิใช่ประสงค์จะให้ทรงพอพระทัย หรือปรารถนาความแตกแยก แต่กราบทูลโดยใคร่ประโยชน์เกื้อกูล ดังได้สดับมาว่า ภิกษุนั้นเป็นผู้ก่อความสามัคคี จึงเกิดความดำรินี้ว่า เราและภิกษุอื่นไม่อาจสมานสามัคคีภิกษุเหล่านี้ผู้วิวาทกันให้พร้อมเพรียงได้ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นผู้เลิศในมนุษยโลกและเทวโลก อาจจะเสด็จไปโดยพระองค์เอง หรือรับสั่งเรียกมาสู่สำนักของพระองค์ ตรัสพระธรรมเทศนาเตือนสติอันประกอบด้วยขันติและเมตตา แล้วพึงสมานสามัคคีกันได้ จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลคำนี้โดยใคร่ประโยชน์เกื้อกูล

ปาฐะว่า ตสฺมา เอวมาห (เพราะเหตุนั้น เธอจึงกราบทูลเช่นนั้น) หมายความว่า เธอได้กราบทูลเช่นนั้นเพราะใคร่ประโยชน์ มิใช่ไม่เชื่อพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค ส่วนภิกษุผู้ไม่เชื่อฟังพระดำรัสของพระศาสดาในกาลนั้นไม่กราบทูลคำใดๆ เป็นผู้นิ่งเก้อเขินอยู่ ดังนั้น ภิกษุทั้งสองฝ่ายจึงเป็นผู้เคารพพระศาสดา

จบ คำอธิบายเรื่องการทะเลาะกันของภิกษุชาวโกสัมพี

คำอธิบายเรื่องทีฆาวุกุมาร

๔๕๘. ในปาฐะว่า อถ โข ภควา ภิกฺขู อามนฺเตสิ (ในครั้งนั้นพระผู้มีพระภาครับสั่งกะภิกษุทั้งหลาย) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสว่า ภูตปุพฺพํ (เรื่องเคยมีมาแล้ว) เพื่อแสดงเรื่องที่เคยเกิดมาก่อนซึ่งถูกภพชาติปกปิดไว้ ประดุจขุดขุมทรัพย์ในปฐพีขึ้นมากองไว้ข้างหน้า

ปาฐะว่า อฑฺโฒ แปลว่า มั่งคั่ง

บางคนมั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติส่วนตัว ส่วนพระเจ้าพรหมทัตพระองค์นี้มิใช่เป็นเพียงกษัตริย์มั่งคั่ง แต่ยังมีพระราชทรัพย์มาก ทรงเพียบพร้อมด้วยพระราชทรัพย์มากมายหาประมาณมิได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า มหทฺธโน (มีพระราชทรัพย์มาก)

กามคุณอารมณ์ ชื่อว่า โภคะโดยพิเศษ เพราะเป็นสิ่งควรเสพ พระเจ้าพรหมทัตจึงได้ชื่อว่า มหาโภคะ (ผู้มีกามคุณอารมณ์มาก) เพราะมีกามคุณอารมณ์มากมายด้วยกามคุณ ๕ ประเภท

พระองค์ได้ชื่อว่า

- มหัพพละ (มีกำลังมาก) เพราะมีกำลังพลและกำลังแห่งความอุตสาหะมาก

- มหาวาหนะ (มีพระราชพาหนะมาก) เพราะมีพระราชพาหนะมากมายมีช้างและม้า เป็นต้น

- มหาวิชิตะ (มีพระราชอาณาจักรใหญ่) เพราะมีพระราชอาณาจักรยิ่งใหญ่ไพศาล

ในปาฐะว่า ปริปุณฺณโกสโกฏฺฐาคาโร (มีท้องพระคลังและยุ้งฉางบริบูรณ์) โกสะ คือ ท้องพระคลัง

โกฏฐะ คือ สถานที่เก็บธัญญาหาร

โกฏฐาคาระ คือ ยุ้งฉางอันเป็นที่เก็บธัญญาหาร

[ปาฐะนี้]หมายความว่า พระองค์มีท้องพระคลังบริบูรณ์ด้วยทรัพย์ที่เก็บไว้ และมียุ้งฉางอันบริบูรณ์ด้วยธัญญาหาร

อีกอย่างหนึ่ง กองทัพมี ๔ เหล่าคือ พลช้าง พลม้า พลรถ และพลเดินเท้า โดยแท้จริงแล้ว จตุรังคินีเสนา ชื่อว่า โกสะ เพราะรักษาความเข้มแข็งของกษัตริย์ ดุจฝักดาบซึ่งรักษาความคมของดาบ คลังมี ๓ อย่างคือ คลังทรัพย์ คลังธัญญาหาร และคลังผ้า พระเจ้าพรหมทัต เรียกว่า ปริปุณณโกสโกฏฐาคาร (มีกองทัพและคลังบริบูรณ์) เพราะทรงมีกองทัพและคลังทั้งหมดบริบูรณ์

ปาฐะว่า จตุรงฺคินึ เสนำ (กองทัพมีองค์ ๔) หมายความว่า กองทัพที่ประกอบด้วยองค์ ๔ คือ กองช้าง กองม้า กองรถ และกองทหารราบ

[กองทัพในปัจจุบัน คือ หน่วยทหารที่ประกอบด้วยทหาร ๓ กองพล และมีทหารหน่วยอื่นๆ เช่น หน่วยทหารช่าง หน่วยทหารสื่อสาร หน่วยทหารรถถัง หน่วยทหารปืนใหญ่ เป็นส่วนประกอบ

มีแม่ทัพเป็นผู้บังคับบัญชา ส่วนกองทัพในสมัยก่อนแบ่งออกเป็น ๔ กอง คือ

๑. หัตถานีกะ กองช้าง ประกอบด้วยช้าง ๓ เชือกเป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาเชือกละ ๑๒ นาย

๒. หยานีกะ กองม้า ประกอบด้วยม้า ๓ ตัวเป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาตัวละ ๓ นาย

๓. รถานีกะ กองรถ ประกอบด้วยรถ ๓ คันเป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาคันละ ๔ นาย

๔. ปัตตานีกะ กองทหารราบ ประกอบด้วยทหารถืออาวุธ ๔ นายเป็นอย่างต่ำ

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

หตฺถี ทฺวาทสโปโส ติ- ปุริโส ตุรโค รโถ
จตุโปโสติ เอเตน ลกฺขเณนาธมนฺตโต.
หตฺถานีกำ หยานีกำ รถานีกำ ตโย ตโย
คชาทโย สสตฺถา ตุ ปตฺตานีกำ จตุชฺชนา.[๓๐๑]

"กองช้างเป็นต้นอย่างละสาม คือ กองช้าง กองม้า กองรถ ตามลักษณะอย่างต่ำดังนี้ว่า ช้างเชือกหนึ่งมีทหาร ๑๒ นาย ม้าตัวหนึ่งมีทหาร ๓ นาย รถคันหนึ่งมีทหาร ๔ นาย ส่วนทหาร ๔ นายมีอาวุธ ชื่อว่า กองทหารราบ"]

ปาฐะว่า สนฺนยฺหิตฺวา (สวมเกราะแล้ว) หมายความว่า รับสั่งให้สวมเกราะด้วยการหุ้มเกราะเป็นต้นแล้ว

ปาฐะว่า อพฺภุยฺยาสิ แปลว่า ยาตราทัพแล้ว ความหมายก็คือ มุ่งตรงออกไป

ปาฐะว่า เอกสงฺฆาตมฺปิ แปลว่า แม้ศึกเดียว

ปาฐะว่า โธวนำ แปลว่า น้ำล้างพระแสงขันธ์

ปาฐะว่า ปริเนตฺวา แปลว่า นำออกแล้ว

ท่านกล่าวว่า อถ วา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นต้น เพราะเมื่อควรกล่าวว่า อนตฺถโท แต่กล่าวว่า อนตฺถโต โดยแปลง ท อักษรเป็น ต อักษร [ดังคำว่า สุคโต ที่มาจาก สุคโท (ผู้ตรัสดี) = สุ บทหน้า + คท ธาตุ = พูดชัดเจน + อ ปัจจัย]

๔๖๔. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปุถุสัททะ คือ ภิกษุผู้มีเสียงเซ็งแซ่โดยแยกเป็นกลุ่ม

[ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ปุถุ ศัพท์ใน ปุถุสทฺท (ผู้มีเสียงดังเอ็ดอึง) ใช้ในความหมายว่า ดังเอ็ดอึง (มหา) เพราะท่านอธิบายว่า ปุถุ มหา สทฺโท อสฺสาติ ปุถุสทฺโท (ภิกษุผู้มีเสียงดังเอ็ดอึง) โดยไข ปุถุ ศัพท์ด้วย มหา ศัพท์ แต่คัมภีร์นี้ไข ปุถุ ศัพท์เป็นอีกอย่างหนึ่งว่ามีความหมายว่า นานา (เซ็งแซ่)]

. พระดำรัสว่า สมชโน (เป็นชนผู้มีอัธยาศัยเสมอกัน) หมายความว่า เป็นชนผู้มีอัธยาศัยเสมอกันในความบาดหมาง

พระดำรัสว่า ตตฺถ แปลว่า ในหมู่ชนนั้น

ประโยคว่า อหํ พาโลติ น มญฺญิตฺถ (ไม่สำคัญตนว่าเราเป็นพาล) หมายความว่า แม้จะดำรงอยู่ในลักษณะของคนพาล ก็ไม่สำคัญว่าเราเป็นพาล

[คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย มญฺญถ ในบาทคาถาว่า น พาโล โกจิ มญฺญถ (ใครๆ ไม่สำคัญตนว่าเราเป็นพาล) ด้วยคำที่แสดงอดีตกาลว่า มญฺญิตฺถ การอธิบายอย่างนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าคำว่า มญฺญถ มีความหมายเหมือน มญฺญิตฺถ ประกอบรูปศัพท์มาจาก มน ธาตุ ญาเณ = รู้ + ย ปัจจัย + อา วิภัตติ แปลง อา เป็น ตฺถ แล้วแปลง ตฺถ เป็น ถ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ (การทีฆะ, การทำวิปรีตะ, การอาเทศ, การลบ และการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๙) กล่าวว่าเมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า มญฺญิตฺถ แล้ว ให้แปลงสระ อิ เป็น อ และลบ ต อักษรด้วยสูตรว่า อิกาโร อการํ ตนฺนิมิตฺตํ ตการโลโป (อิ อักษรย่อมถึงความเป็น อ อักษร และลบ ต อักษรในเพราะการอาเทศนั้นเป็นเหตุ) เช่น

อิมา คาถา อภาสิตฺถ = อิมา คาถา อภาสถ (ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้)

อุทเกนาภิสิญฺจถ = อุทเกนาภิสิญฺจิตฺถ (รดด้วยน้ำแล้ว)

วิทฺเธยฺยํ มํ อมญฺญถ = วิทฺเธยฺยํ มํ อมญฺญิตฺถ (ได้สำคัญเราว่าควรยิง)

เมทนี สมฺปกมฺปถ = เมทนี สมฺปกมฺปิตฺถ (แผ่นดินหวั่นไหวแล้ว)

ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์เห็นว่าให้ลบ ตฺ หรือแปลง ตฺถ เป็น ถ ด้วยมหาสูตรโดยไม่ต้องลบ อิ อาคม คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๓๔๖) ได้แสดงความเห็นว่า วิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง อิ อาคมแล้วลบไปตามมติของสัททนีติปกรณ์ เป็นวิธีที่ยุ่งยากสับสน]

คำว่า ภิยฺโย จ เป็นต้น หมายความว่า ยิ่งกว่านั้นยังไม่สำนึกถึงเหตุแห่งความบาดหมาง คือไม่รู้ว่าตนเป็นเหตุให้สงฆ์แตกแยกกันดุจแผลที่บวมขึ้น เพราะไม่รู้ว่าตนเป็นคนพาล

ภิกษุเหล่านั้นมีอารมณ์คือคำอันเป็นไปโดยความบาดหมาง ชื่อว่า วาจาโคจระ (ผู้มีอารมณ์คือคำ)

พระดำรัสว่า มุขายามํ (ยื่นปาก) หมายความว่า เป็นผู้พูด[ไปตามที่ตนปรารถนา] โดยยื่นปากพูดด้วยการโต้เถียง

คำว่า น ตํ ชานนฺติ แปลว่า ย่อมไม่รู้ความบาดหมางนั้น

อนึ่ง เมื่อภิกษุทำความบาดหมางอยู่ ขึ้นชื่อว่าจะรู้ความบาดหมางนั้นก็หามีไม่

ท่านกล่าวว่า เอวํ สาทีนโว อยํ (การทะเลาะนี้มีโทษอย่างนี้) เพื่อแสดงอาการที่ภิกษุไม่รู้ความบาดหมาง หมายความว่า ความบาดหมางนี้มีโทษทั้งในปัจจุบันภพและสัมปรายภพ เพราะทำลายประโยชน์และก่อให้เกิดโทษแก่ตนเองและผู้อื่น

[คำว่า น ตํ ชานนฺติ แปลว่า ย่อมไม่รู้ความบาดหมางนั้น ท่านกล่าวว่า เอวํ สาทีนโว อยํ เพื่อเฉลยคำถามว่า ภิกษุเหล่านั้นย่อมไม่รู้อย่างไร ความหมายก็คือ ย่อมไม่รู้ความบาดหมางนั้นอย่างนี้ว่า ความบาดหมางนี้มีโทษอย่างนี้]

ในคาถาว่า อกฺโกจฺฉิ มํ เป็นต้น มีคำอธิบายดังนี้

พระดำรัสว่า อกฺโกจฺฉิ แปลว่า ด่าแล้ว

พระดำรัสว่า อวธิ แปลว่า ตีแล้ว

พระดำรัสว่า อชินิ (ชนะแล้ว) หมายความว่า ชนะแล้วด้วยการอ้างพยานโกงบ้าง ด้วยการกล่าวโต้ตอบบ้าง ด้วยการข่มเหงรังแกบ้าง

พระดำรัสว่า อหาสิ (ลักแล้ว) หมายความว่า ลักสมบัติของเราอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาบาตรเป็นต้น อนึ่ง ชนเหล่าใดเข้าไปผูกความโกรธนั้นไว้ว่า ผู้โน้นด่าเรา ผู้โน้นตีเรา ผู้โน้นชนะเรา ผู้โน้นลักสิ่งของของเราแล้ว เวรของชนเหล่านั้นย่อมไม่ระงับได้

พระดำรัสว่า เย จ ตๆ เป็นต้น หมายความว่า ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นเทวดา มนุษย์ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต ย่อมจองเวร คือติดตามจองเวร ผูกความโกรธนั้นที่มีเหตุว่า คนโน้นด่าเรา เป็นต้น ดุจคนขับเกวียนขันทูบเกวียนด้วยชะเนาะ หรือห่อปลาเน่าเป็นต้นด้วยหญ้าคาเป็นต้นเสมอ เวรที่เกิดเพียงครั้งเดียวของพวกเขาย่อมไม่สงบ

บาทคาถาว่า เย จ ตๆ นุปนยฺหนฺติ (คนเหล่าใดไม่จองเวร) หมายความว่า คนเหล่าใดไม่จองเวรความโกรธนั้นที่มีเหตุคือการด่าเป็นต้น เพราะระลึกไม่ได้ ไม่ใส่ใจ หรือพิจารณากรรมเป็นต้นอย่างนี้ว่า ท่านอาจจะเคยด่าใครๆ ที่ไม่มีโทษในชาติก่อน อาจจะเคยทุบตี อาจจะเคยชนะโดยใช้พยานเท็จ อาจจะเคยข่มเหงลักขโมยสิ่งของของใครๆ ดังนั้น แม้จะไม่มีโทษก็ได้รับการด่าเป็นต้น เวรที่เกิดโดยความพลั้งเผลอในคนเหล่านั้นย่อมสงบเหมือนไฟที่หมดเชื้อด้วยการไม่จองเวรนี้

บาทคาถาว่า น หิ เวเรน เวรานิ (เวรทั้งหลายในโลกนี้ย่อมไม่ระงับด้วยเวรเลย) หมายความว่า คนที่ล้างสถานที่เปื้อนของไม่สะอาดมีน้ำมูกและน้ำลายเป็นต้นด้วยของไม่สะอาดเหล่านั้น ย่อมไม่อาจล้างสถานที่นั้นให้สะอาดหายกลิ่นเหม็นได้ แต่สถานที่นั้นยิ่งจะสกปรกมีกลิ่นเหม็นมากขึ้น คนที่ด่าตอบคนด่าและตีตอบคนตีก็เหมือนบุคคลนั้น จะระงับเวรด้วยเวรไม่ได้ แต่จะทำให้เกิดเวรมากขึ้น เวรย่อมไม่ระงับด้วยเวรในกาลไหนๆ แต่จะเพิ่มพูนขึ้นด้วยประการฉะนี้

บาทคาถาว่า อเวเรน จ สมฺมนฺติ (แต่ย่อมระงับได้ด้วยความไม่มีเวร) หมายความว่า ของไม่สะอาดเหล่านั้นมีน้ำลายเป็นต้นที่ถูกชำระล้างด้วยน้ำสะอาด ย่อมจะหมดสิ้นไป สถานที่นั้นจะสะอาดไม่มีกลิ่น เวรย่อมระงับ คือไม่เกิดอีกด้วยการไม่จองเวร คือด้วยน้ำคือขันติและเมตตา ด้วยโยนิโสมนสิการ ด้วยการใคร่ครวญ และด้วยการพิจารณา

บาทคาถาว่า เอส ธมฺโม สนนฺตโน (ธรรมนี้เป็นของเก่า) หมายความว่า ธรรมนี้คือการระงับเวรด้วยการไม่จองเวร เป็นของเก่า คือเป็นหนทางที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจก-พุทธเจ้า และพระขีณาสพทั้งหมดดำเนินไปแล้ว

พระดำรัสว่า น ชานนฺติ (ย่อมไม่รู้สึก) หมายความว่า ย่อมไม่ก่อให้เกิดความรู้สึกว่าไม่เที่ยง

บาทคาถาว่า ตโต สมฺมนฺติ เมธคา แปลว่า ความบาดหมางย่อมสงบ คือถึงความสงบลงเพราะการปฏิบัติของชนพวกนั้น

ท่านกล่าวว่า เอวญฺหิ (โดยแท้จริงแล้ว เมื่อบัณฑิตเหล่านั้นทราบเช่นนั้น ยังโยนิโสมนสิการให้เกิดขึ้น ย่อมปฏิบัติเพื่อความระงับความบาดหมาง) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า ความบาดหมางนั้นย่อมสงบได้อย่างไร

ในพากย์นั้น คำว่า เอวญฺหิ เต ชานนฺตา (โดยแท้จริงแล้ว เมื่อบัณฑิตเหล่านั้นทราบเช่นนั้น) หมายความว่า บัณฑิตเหล่านั้นทราบเช่นนั้นว่า พวกเราดำเนินไปใกล้มัจจุราช ยังโยนิโสมนสิการให้เกิดขึ้น ย่อมปฏิบัติเพื่อระงับความบาดหมาง ในกาลนั้นความบาดหมางเหล่านั้นย่อมสงบลงด้วยความดำริของพวกเขา

บาทคาถาว่า เตสมฺปิ โหติ สงฺคติ (คนเหล่านั้นถึงช่วงชิงแว่นแคว้นกัน ก็ยังคบหาสมาคมกันได้) หมายความว่า ชนเหล่าใดตัดกระดูกของบิดามารดา ผลาญชีวิตช่วงชิงสมบัติมีโคเป็นต้น ชนเหล่านั้นที่ช่วงชิงแว่นแคว้นกันอย่างนี้ ก็ยังคบหาสมาคมกันได้ เหตุไฉนพวกเธอจึงคบหากันไม่ได้เล่า

คำว่า วณฺณาวณฺณทีปนตฺถํ วุตฺตา (ตรัสเพื่อแสดงคุณและโทษ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัส[ว่า สเจ ลเภถ เป็นต้น] เพื่อแสดงคุณแห่งสหายผู้เป็นบัณฑิตและโทษแห่งสหายผู้เป็นพาลว่า ภิกษุเหล่านี้ขวนขวายในความบาดหมาง เพราะมีสหายเป็นพาล ส่วนภิกษุผู้มีสหายเป็นบัณฑิต ไม่พึงมีความประพฤติอย่างนี้

พระดำรัสว่า นิปกํ (มีปัญญา) คือ ผู้ประกอบด้วยปัญญาอันเฉียบแหลม

พระดำรัสว่า สาธุวิหาริ ธีรํ คือ ปราชญ์ผู้มีวิหารธรรมอันดีงาม

คำว่า ปากฏปริสฺสเย จ ปฏิจฺฉนฺนปริสฺสเย จ อภิภวิตฺวา (ย่ำยีอันตรายที่ปรากฏและอันตรายที่ซ่อนเร้น) หมายความว่า ย่ำยีอันตรายทุกอย่าง คือ อันตรายที่ปรากฏมีราชสีห์ และพยัคฆ์ เป็นต้น และอันตรายที่ซ่อนเร้น มีภัยคือราคะ และภัยคือโทสะ เป็นต้น

คำว่า เอกกา จรึสุ (เที่ยวไปตามลำพัง) หมายความว่า พระมหาชนกและพระเจ้าอรินทมะเหล่านั้นดำริว่า ราชสมบัตินี้เป็นเหตุแห่งความประมาทอันใหญ่หลวง การครอง

ราชสมบัติจะมีประโยชน์อะไรแก่เรา จึงสละแว่นแคว้นแล้วเข้าไปสู่ป่าใหญ่จากนครนั้น บวชเป็นฤาษีเที่ยวไปตามลำพังในอิริยาบถทั้ง ๔

[เรื่องพระมหาชนกพบในคัมภีร์มหาชนกชาดก[๓๐๒] ส่วนเรื่องพระเจ้าอรินทมะพบในโสณก-ชาดก[๓๐๓]]

บาทคาถาว่า เอกสฺส จริตํ เสยฺโย (การเที่ยวไปคนเดียวดีกว่า) หมายความว่า จำเดิมแต่การออกบวชเป็นบรรพชิต การเที่ยวไปของบุคคลผู้เดียว ผู้ยินดีการอยู่ตามลำพังดีกว่า[การคบคนพาลเป็นสหาย]

บาทคาถาว่า นตฺถิ พาเล สหายตา (เพราะไม่มีความเป็นสหายในคนพาล) หมายความว่า ความเป็นสหายคือคุณธรรมเหล่านี้อันได้แก่ จูฬศีล มัชฌิมศีล มหาศีล กถาวัตถุ ๑๐ ธุดงค์ ๑๓ วิปัสสนาญาณ มรรค ๔ ผล ๔ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ และพระนิพพานอันประเสริฐซึ่งเป็นอมตะ บุคคลไม่สามารถบรรลุคุณธรรมความเป็นสหายนั้นเพราะอาศัยคนพาล ดังนั้น จึงไม่มีความเป็นสหายในคนพาล

พึงทราบการเชื่อมบทโดยลบสระว่า มาตงฺโค + อรญฺเญ = มาตงฺครญฺเญ

ยังมีคำบาลี[อื่น]ว่า มาตงฺครญฺโญ (มาตงฺโค + อรญฺโญ) ความหมายก็คือ ดุจช้างป่า

ท่านกล่าวว่า นาโคติ มหนฺตาธิวจนเมตํ (คำว่า นาค นี้เป็นชื่อของสิ่งที่ประเสริฐ) เพราะ นาค ศัพท์แสดงความประเสริฐของช้างนั้น เนื่องด้วย มาตงฺค ศัพท์ระบุถึงช้างแล้ว โดยแท้จริงแล้ว นาค ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ มหนฺต ศัพท์ ดังตัวอย่างว่า

เอตํ นาคสฺส นาเคน อีสาทนฺตสฺส หตฺถิโน
สเมติ จิตฺตํ จิตฺเตน ยเทโก รมตี วเน.[๓๐๔]

“จิตของพญาช้างผู้มีงาเช่นกับงอนรถนี้ ย่อมเสมอกับจิตของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ เพราะยินดีอยู่ในป่าเพียงลำพัง”

[คำว่า นาค ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ มหนฺต (ผู้ประเสริฐ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + อาคุ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อาคุ ยสฺสาติ นาโค (นาค คือ ผู้ปราศจากโทษ, ผู้ประเสริฐ) คำนี้ยังใช้เกี่ยวกับพระอรหันต์ผู้ปราศจากโทษคือกิเลส ในบางแห่งหมายถึงอุปสัมปทาเปกขะ คือ ผู้กำลังจะเข้าพิธีอุปสมบท ซึ่งปราศจากโทษในการบวชคือความมีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี เป็นต้น ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

นาโค ตุรคหตฺถีสุ นาครุกฺเข ตถุตฺตเม.[๓๐๕]

"นาค ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ม้า, ช้าง, ต้นกากะทิง และผู้ประเสริฐ"]

จบ เรื่องทีฆาวุกุมาร

คำอธิบายเรื่องการเสด็จพาลกโลณการ

๔๖๕. ปาฐะว่า พาลกโลณการคาโม (หมู่บ้านพาลกโลณการ) หมายความว่า บ้านส่วยอันมีนามอย่างนี้ซึ่งเป็นสมบัติของอุบาลีคฤหบดี

ปาฐะว่า เตนุปสงฺกมิ (เสด็จพุทธดำเนินไปทางหมู่บ้านพาลกโลณการนั้น) หมายความว่า พระองค์ไม่ตรัสบอกพระธรรมเสนาบดี พระมหาโมคคัลลานะ มหาสาวก ๘๐ รูปใดรูปหนึ่ง แม้กระทั่งพระอานนท์เถระผู้เป็นธรรมภัณฑาคาริก ทรงถือบาตรและจีวรด้วยพระองค์เองแล้วเสด็จเข้าไปหมู่บ้านพาลกโลณการตามลำพัง เหมือนช้างหลีกจากโขลง ค่างหลีกจากฝูง และเมฆถูกลมพัดไป

ถามว่า : เหตุใดจึงเสด็จเข้าไป

ตอบว่า : ดังได้สดับมาว่า พระพุทธองค์ทรงเห็นโทษในหมู่คณะ เกิดพุทธประสงค์จะพบภิกษุผู้อยู่ตามลำพัง จึงเสด็จเข้าไป ดุจบุรุษที่ถูกความเย็นเป็นต้นบีบคั้น ปรารถนาจะได้รับความอบอุ่นเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเห็นโทษนั้นก่อนแล้ว มิใช่ทรงรำคาญเพราะ

โทษดังกล่าว แต่ไม่มีเวไนยสัตว์ที่ควรโปรดภายในพรรษานั้น จึงทรงดำริว่า การเสด็จไปสถานที่อื่นจะเป็นอุบายสั่งสอนภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะเสด็จมุ่งหน้าไปยังป่าปาลิไลยก์ จึงเสด็จพุทธดำเนินถึงหมู่บ้านพาลกโลณการนั้น เพื่อแสดงพระธรรมเทศนาโปรดพระภคุผู้อยู่ลำพังรูปเดียวให้อาจหาญร่าเริง

เมื่อพระศาสดาเสด็จไปแล้วอย่างนี้ ภิกษุ ๕๐๐ รูปกล่าวกับพระอานนท์ว่า พระ-ศาสดาเสด็จไปเพียงลำพัง พวกเราจักติดตามไป พระอานนท์ห้ามว่าเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเก็บเสนาสนะด้วยพระองค์เอง ถือบาตรและจีวร ไม่ตรัสเรียกอุปัฏฐาก ไม่ตรัสบอกภิกษุสงฆ์ เสด็จไปเพียงลำพัง พระองค์มีพระอัธยาศัยจะประทับตามลำพัง อนึ่ง ชื่อว่าสาวกพึงปฏิบัติตามอัธยาศัยของพระศาสดา พวกท่านจึงไม่ควรติดตามพระผู้มีพระภาคในวันเหล่านี้ และท่านก็ไม่ติดตามเอง

ปาฐะว่า ธมฺมิยา กถาย (ด้วยธรรมีกถา) คือ พระธรรมกถาอันเนื่องด้วยอานิสงส์ในการอยู่ตามลำพัง

จบ คำอธิบายเรื่องการเสด็จพาลกโลณการ

คำอธิบายเรื่องการเสด็จป่าปาจีนวังสะ

๔๖๖. ในปาฐะว่า เยน ปาจีนวํสทาโย พึงทราบเนื้อความดังนี้

ถามว่า : เหตุใดพระองค์จึงเสด็จพุทธดำเนินไปทางปาจีนวังสทายวัน

ตอบว่า : เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพบเห็นภิกษุชาวเมืองโกสัมพีวิวาทกัน อยู่กันด้วยความไม่สามัคคี จึงทรงพิจารณาผู้ที่อยู่ด้วยความสามัคคี กุลบุตรสามท่านเหล่านี้ได้ปรากฏแก่พระองค์ ดุจคนหิวต้องการ[จะกิน]อาหาร คนกระหายต้องการ[จะดื่ม]น้ำ คนสัมผัสความเย็นต้องการความร้อน คนสัมผัสความร้อนต้องการความเย็น คนมีทุกข์ต้องการสุข ลำดับนั้น ทรงประสงค์จะอนุเคราะห์กุลบุตรเหล่านั้น จึงเสด็จพุทธดำเนินไปทางปาจีน-วังสทายวันโดยทรงดำริว่า การเสด็จเพียงพระองค์เดียวอย่างนี้ จะเป็นอุบายสั่งสอนภิกษุชาวเมืองโกสัมพีตามลำดับ

ปาฐะว่า วิหรนฺติ (พักอยู่) คือ พักอยู่โดยเสวยรสแห่งความสามัคคี

ปาฐะว่า ทายปาโล แปลว่า คนเฝ้าป่า เขาได้ชื่อว่า คนเฝ้าป่า เพราะคอยเฝ้าป่าอยู่ใกล้ประตูที่ติดไว้ของป่าซึ่งใช้รั้วล้อมรอบ โดยห้ามคน[ภายนอก]เข้ามาสู่ป่าในสถานที่ที่ต้องการ แล้วขโมยดอกไม้ ผลไม้ ยางไม้ หรือสิ่งอื่นในป่านั้น

ปาฐะว่า อตฺตกามรูปา วิหรนฺติ แปลว่า ต่างมุ่งประโยชน์ตนอยู่ ความจริงแล้ว ภิกษุที่บวชในศาสนานี้แล้ว ซึ่งเลี้ยงชีพด้วยอเนสนา (การแสวงหาที่ไม่เหมาะสม) ๒๑ มีการรักษาคนป่วย การเป็นทูต และการรับส่งสิ่งของ เป็นต้น มิใช่ผู้มุ่งประโยชน์ตน ส่วนภิกษุผู้บวชในศาสนานี้ ละอเนสนา ๒๑ ดำรงอยู่ในปาริสุทธิศีล ๔ ศึกษาเล่าเรียนพระพุทธพจน์ สมาทานธุดงค์อันสัปปายะแก่ตน เจริญกรรมฐานที่เหมาะสมในอารมณ์ ๓๘ [กรรมฐาน ๔๐ ที่แสดงในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เว้นอากาสกสิณและอาโลกกสิณ] สละหมู่บ้านเข้าไปสู่ป่า อบรมสมาบัติ เจริญวิปัสสนากรรมฐานอยู่ ชื่อว่าผู้มุ่งประโยชน์ตน กุลบุตรสามท่านเหล่านั้นมีสภาพอย่างนี้ ฉะนั้น คนเฝ้าป่าจึงกล่าวว่า อตฺตกามรูปา วิหรนฺติ (ต่างมุ่งประโยชน์ตนอยู่)

คนเฝ้าป่าห้ามพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์อย่าทำความไม่สำราญแก่พวกท่านเหล่านั้นเลยด้วยปาฐะว่า มา เตสํ อผาสุมกาสิ (พระองค์อย่าทำความไม่สำราญแก่ท่านเหล่านั้น) ดังได้สดับมาว่า เขาเกิดความคิดอย่างนี้ว่า กุลบุตรเหล่านี้พำนักอยู่โดยพร้อมเพรียงกัน

อนึ่ง ในที่ซึ่งคนบางคนไปถึง จะเกิดความบาดหมาง การแก่งแย่ง การวิวาท บางคนชอบระรานผู้อื่นเหมือนวัวดุที่มีเขาแหลมคม ในขณะนั้นคนสองคนจะไปทางเดียวกันไม่ได้ แม้พระสมณะนี้อาจจะทำอย่างนี้ในบางโอกาส พึงทำลายสามัคคีของกุลบุตรเหล่านี้ พระสมณะนี้น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณดุจทอง คงจะลุ่มหลงในกามคุณ อาจจะทำลายการพำนักอยู่โดยไม่ประมาทของกุลบุตรเหล่านี้ ด้วยการพรรณนาอุบาสกของตนผู้ถวายอาหารอันประณีต จำเดิมแต่กาลที่ไปถึงแล้ว

อนึ่ง สถานที่อยู่ของกุลบุตรเหล่านี้มีครบจำนวนแล้ว คือมีบรรณศาลา ๓ หลัง ที่จงกรม ๓ แห่ง ที่พักในเวลากลางวัน ๓ แห่ง เตียงและตั่ง ๓ ตัว ส่วนพระสมณะนี้

มีกายใหญ่ เห็นจะมีพรรษามากกว่า ท่านจักเรียกกุลบุตรเหล่านี้ให้ลุกจากเสนาสนะในกาลอันไม่เหมาะสม กุลบุตรเหล่านี้จะไม่เป็นสุขโดยประการทั้งปวงอย่างนี้ เขาไม่ปรารถนาความนั้น จึงห้ามพระผู้มีพระภาคว่า มา เตสं อผาสุมกาสิ (พระองค์อย่าทำความไม่สำราญแก่ท่านเหล่านั้น)

ถามว่า : เขาห้ามทั้งที่รู้ หรือห้ามทั้งที่ไม่รู้อยู่

ตอบว่า : เขาห้ามทั้งที่ไม่รู้อยู่ กล่าวคือ เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีเหล่าภิกษุเป็นบริวาร เสด็จพุทธดำเนินแสดงพุทธานุภาพด้วยพระรัศมีหนึ่งวา พระลักษณะย่อย ๘๐ และสิริในมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ มหาชนย่อมรู้จักพระองค์โดยแท้ โดยไม่ต้องถามว่าพระสมณะนี้เป็นใคร แต่ในกาลนั้นพระองค์ดำริว่า อย่าให้ผู้ใดผู้หนึ่งรู้พุทธานุภาพของเรา ทรงปิดบังพุทธานุภาพทั้งหมดด้วยอิทธิฤทธิ์อย่างนี้ดุจทรงปิดบังด้วยผ้าจีวร เปรียบเหมือนพระจันทร์เพ็ญที่ถูกก้อนเมฆบดบัง ทรงถือบาตรและจีวรด้วยพระองค์เอง เสด็จดำเนินโดยลักษณะที่ไม่มีใครรู้จัก คนเฝ้าป่าจึงห้ามพระองค์ทั้งที่ไม่รู้อยู่ด้วยประการฉะนี้

ปาฐะว่า เอตทโวจ (กล่าวคำนั้นกับคนเฝ้าป่า) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่าพระอนุรุทธเถระได้ยินคำของคนเฝ้าป่าว่า ข้าแต่พระสมณะ ท่านอย่าเข้ามาสู่ป่านี้ ได้ดำริว่าพวกเราพำนักอยู่ในป่านี้เพียง ๓ รูป ไม่มีบรรพชิตรูปอื่นจากนี้ แต่ดูเหมือนคนเฝ้าป่าจะพูดกับบรรพชิตอยู่ บรรพชิตรูปนั้นเป็นใครเล่า จึงลุกออกจากที่พักในเวลากลางวัน ยืนดูทางที่ประตูทางเข้า ได้พบเห็นพระผู้มีพระภาค แม้พระองค์ก็ทรงเปล่งพระฉัพพรรณรังสีจากพระวรกายในขณะที่ทอดพระเนตรเห็นพระเถระ พระรัศมีหนึ่งวาอันรุ่งโรจน์ด้วยพระลักษณะย่อย ๘๐ รุ่งโรจน์แล้วดุจสุวรรณพัสตร์ที่คลี่ออก

พระเถระดำริว่า คนเฝ้าป่านี้สนทนาอยู่กับผู้ประเสริฐสุดในโลกก็ยังไม่รู้ตัว ดุจยื่นมือไปจับอสรพิษที่แผ่พังพานอยู่ เขาคิดว่าสนทนาอยู่กับภิกษุสามัญ เมื่อจะห้ามจึงกล่าวว่า มาวุโส ทายปาล (คนเฝ้าป่า ท่านอย่าห้ามพระผู้มีพระภาคเลย) เป็นต้น

ในปาฐะว่า เตนุปสงฺกมิ พึงทราบเนื้อความดังนี้

ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธะจึงไม่เข้าไปต้อนรับพระผู้มีพระภาค

ตอบว่า : ดังได้สดับมาว่า ท่านดำริว่าพวกเราสามคนอยู่กันด้วยความพร้อมเพรียง ถ้าเราต้อนรับพระองค์เพียงผู้เดียว จักไม่เป็นการอยู่โดยพร้อมเพรียงกัน เราจักพาปิยมิตรมาต้อนรับพระองค์ด้วยกัน เพราะพระองค์ก็เป็นที่เคารพรักของสหายทั้งหลายเหมือนเป็นที่เคารพรักของเรา ท่านประสงค์จะต้อนรับพระองค์พร้อมกับภิกษุผู้เป็นสหายเหล่านั้น จึงไม่เข้าไปต้อนรับเองก่อน

บางคนกล่าวว่า “หนทางที่พระผู้มีพระภาคเสด็จมา อยู่ใกล้ที่สุดที่จงกรม ในที่ใกล้ประตูบรรณศาลาของพระเถระเหล่านั้น พระอนุรุทธะจึงไปบอกพวกท่าน”

ปาฐะว่า อภิกฺกมถ แปลว่า จงรีบออกมาจากสถานที่นี้เถิด

ปาฐะว่า ปาเท ปกฺขาเลสิ (ทรงล้างพระบาทยุคล) หมายความว่า ทรงตักน้ำอันมีสีประหนึ่งว่าแก้วมณีด้วยพระหัตถ์ดุจตาข่าย ละม้ายดอกปทุมบาน ทรงรดน้ำที่หลังพระบาทอันมีสีดั่งสีทอง ทรงใช้พระบาทถูกันและกัน ได้ทรงล้างแล้ว

ถามว่า : พระวรกายของพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่เปื้อนละอองธุลีมิใช่หรือ เหตุใดพระองค์จึงทรงล้างพระบาทยุคล

ตอบว่า : เพื่อให้พระสรีระมีอุณหภูมิสม่ำเสมอกัน และเพื่อยังจิตของพระเถระเหล่านั้นให้ร่าเริง [โดยแท้จริงแล้ว] ภิกษุเหล่านั้นจะมีจิตร่าเริงโดยประกอบด้วยความโสมนัสยิ่งว่า พระผู้มีพระภาคทรงล้างพระบาทยุคลด้วยน้ำที่พวกเราตักมาถวาย ทรงใช้สอยน้ำนั้น ดังนั้น จึงทรงล้างพระบาทยุคล

ปาฐะว่า อายสฺมนฺตํ อนุรุทฺธํ ภควา เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้กับพระอนุรุทธะ) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า พระเถระนั้นมีพรรษาแก่ที่สุด เมื่อทรงอนุเคราะห์พระเถระนั้น ก็ได้ทรงอนุเคราะห์ภิกษุอื่น จึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า ดูกรอนุรุทธะ พวกเธอยังพอทนได้หรือ เป็นต้น กับพระเถระเพียงรูปเดียว

อีกอย่างหนึ่ง ปาฐะว่า อนุรุทฺธา ได้รับการตรัสโดยเอกเสสนัย [สำนวนที่ลบให้เหลือเพียงศัพท์หนึ่ง] เพราะควรประกอบใช้วิรูเปกเสสนัย [เอกเสสนัยของของศัพท์ที่มีรูปไม่เสมอกัน โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อนุรุทฺโธ จ นนฺทิโย จ กิมิโล จ อนุรุทฺธา] การแสดงเป็นรูปพหูพจน์[ว่า อนุรุทฺธา] จึงสมควร

[คำว่า เอกเสส มีรูปวิเคราะห์ว่า เอกสฺส เสโส เอกเสโส (เอกเสส คือ การเหลืออยู่แห่งศัพท์เดียว) แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สรูเปกเสส เอกเสสของศัพท์ที่มีรูปเสมอกัน มี ๓ ชนิด คือ

- สัททสรูเปกเสส สรูเปกเสสโดยศัพท์ หมายความว่า มีศัพท์เหมือนกัน แต่อรรถต่างกัน เช่น มาโส จ มาโส จ มาสา (มาสะ คือ เดือนและถั่วราชมาส)

- อัตถสรูเปกเสส สรูเปกเสสโดยอรรถ หมายความว่า มีอรรถเหมือนกัน แต่ศัพท์ต่างกัน เช่น วงฺโก จ กุฏิโล จ กุฏิลา (กุฏิละ คือ โค้ง[เหมือนพระจันทร์]และโค้ง[เหมือนงอนไถ])

- สัททัตถสรูเปกเสส สรูเปกเสสโดยศัพท์และอรรถ หมายความว่า มีศัพท์และอรรถเหมือนกัน เช่น ปุริโส จ ปุริโส จ ปุริสา (ปุริสะ คือ บุรุษและบุรุษ, บุรุษหลายคน)

๒. วิรูเปกเสส เอกเสสของศัพท์ที่มีรูปไม่เสมอกัน มี ๒ ชนิด คือ

- ปุพพวิรูเปกเสส วิรูเปกเสสของศัพท์หน้า เช่น มาตา จ ปิตา จ มาตโร (มาตุ คือ มารดาและบิดา)

- ปรวิรูเปกเสส วิรูเปกเสสของศัพท์หลัง เช่น มาตา จ ปิตา จ ปิตโร (ปิตุ คือ มารดาและบิดา)

ดังหลักฐานในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สรูปสฺเสว สทฺทตฺถ- สทฺทตฺถานํ สภาวโต
ติพฺพิธตฺตํ ยถา มาสา กุฏิลา ปุริสาติ จ.[๓๐๖]

"สรูเปกเสสมี ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็นสัททสรูเปกเสส, อัตถสรูเปกเสส และสัททัตถสรูเปกเสส ดังอุทาหรณ์ว่า มาสา (เดือนและถั่วราชมาส), กุฏิลา (โค้ง[เหมือนพระจันทร์]และโค้ง[เหมือนงอนไถ]), ปุริสา (บุรุษและบุรุษ, บุรุษหลายคน)"

มาตโร ปิตโร สาริ- ปุตฺตา ปุตฺตาติอาทิสุ
เอกเสโส วิรูปานํ วุตฺโต โยควิภาคโต.[๓๐๗]

"เอกเสสของศัพท์ที่มีรูปไม่เสมอกันกล่าวไว้ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า มาตโร (มารดาบิดา), ปิตโร (บิดามารดา), สาริปุตฺตา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ) ด้วยการแบ่งสูตร"

โยควิภาคโต เจตฺถ เอกเสสฺวสกึ อิติ
วิรูเปกเสโส โหติ วา “ปิตูนนฺ”ติอาทิสุ.[๓๐๘]

“อนึ่ง เอกเสสของศัพท์ที่มีรูปไม่เสมอกันย่อมมีได้บ้างในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปิตูนำ (ของบิดามารดา) โดยการแบ่งสูตรว่า เอกเสโส อสกึ (การเหลืออยู่ศัพท์เดียวย่อมมีในที่กล่าวถึงจำนวนมาก) ในสูตรนี้”]

กจฺจิ ศัพท์เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า ถาม

บทว่า โว ลงฉัฏฐีวิภัตติ

[บทว่า โว อาจเป็นบทที่ลงทุติยาวิภัตติหรือจตุตถีวิภัตติก็ได้ ดังอุทาหรณ์ว่า ปหาย โว คมิสฺสามิ (เราจักละทิ้งพวกท่านไป), ธมฺมำ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย) ท่านจึงระบุว่าเป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในเรื่องนี้ ดังกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๔๗) กล่าวว่า ปทโต ทุติยาจตุตฺถีฉฏฐีสุ โวโน (แปลง ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์ท้ายบทกับวิภัตติเป็น โว และ โน ในเพราะทุติยาวิภัตติ จตุตถีวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ในบางแห่ง)]

พระดำรัสนี้มีคำอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถามภิกษาจารวัตรว่า ดูกรอนุรุทธะ อิริยาบถของพวกเธอพอทนได้หรือ ชีวิตของพวกเธอพอสืบเนื่องได้หรือ พวกเธอไม่ลำบากด้วยอาหารบิณฑบาตหรือ คือพวกเธอหาบิณฑบาตโดยง่ายหรือ มนุษย์ทั้งหลายเห็นพวกเธอผู้เข้ามาถึง ต่างสำคัญว่าพึงถวายข้าวยาคูหนึ่งกระบวย หรือภิกษาหนึ่งทัพพีหรือ

ถามว่า : เหตุใดจึงตรัสถามเช่นนั้น

ตอบว่า : เพราะบรรพชิตผู้ไม่ลำบากด้วยปัจจัยจึงจะบำเพ็ญสมณธรรมได้ อีกอย่างหนึ่ง คำถามนี้เป็นธรรมเนียมของบรรพชิตทั้งหลาย

ในครั้งนั้น เมื่อพระอนุรุทธะทูลตอบแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสว่า กจฺจิ ปน โว อนุรุทฺธา สมคฺคา (ดูกรอนุรุทธะ พวกเธอยังพร้อมเพรียงกันหรือ) เป็นต้น เพื่อตรัสถามความสามัคคีว่า “ดูกรพวกอนุรุทธะ พวกเธอเป็นราชบรรพชิต มีบุญมาก มนุษย์ทั้งหลายไม่ถวายแก่พวกเธอผู้พำนักอยู่ในป่า แล้วจักสำคัญใครว่าควรถวายเล่า พวกเธอฉันภัตตาหารนี้แล้ว กระทบกระทั่งกันอยู่เหมือนลูกเนื้อหรือมีความสามัคคีกันอยู่”

ในพระบาลีนั้น พระดำรัสว่า ขีโรทกีภูตา (เป็นประดุจน้ำนมสดผสมน้ำ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า พวกเธอมีจิตเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยความสามัคคี ประดุจนมสดและน้ำกลมกลืนกัน ไม่แยกจากกัน ประกอบเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือ

พระดำรัสว่า ปิยจกฺขูหิ (ด้วยดวงตาอันเป็นที่รัก) อธิบายว่า ดวงตาอันแสดงความรัก ชื่อว่าดวงตาอันเป็นที่รัก เพราะแลดูโดยประกอบด้วยเมตตาจิต พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “พวกเธอมองดูกันด้วยดวงตาเช่นนั้นหรือ”

ตคฺฆ ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถแน่นอน ความหมายก็คือ ที่จริงแล้วพวกข้าพระองค์เป็นผู้พร้อมเพรียงกันโดยแท้ พระพุทธเจ้าข้า

ยถา ศัพท์ในพระดำรัสว่า ยถา กถํ ปน เป็นเพียงนิบาต [ไม่มีอรรถพิเศษ] กถํ ศัพท์เป็นนิบาตที่ถามเหตุ ความหมายก็คือ พวกเธออยู่อย่างนี้ได้อย่างไร คือ อยู่กันด้วยเหตุอะไร จงบอกเหตุนั้นแก่เรา

พระดำรัสว่า เมตฺตํ กายกมฺมํ (เมตตากายกรรม) คือ กายกรรมที่เป็นไปโดยประกอบด้วยเมตตาจิต

พระดำรัสว่า อาวิ เจว รโห จ (ทั้งในที่แจ้งและในที่ลับ) หมายความว่า ทั้งในที่ต่อหน้าและที่ลับหลัง

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ในเรื่องนั้น กายกรรมและวจีกรรมในที่ต่อหน้า มีได้ในขณะอยู่ร่วมกัน กายกรรมและวจีกรรมในที่ลับหลัง มีได้ในขณะแยกกันอยู่ ส่วนมโนกรรมมีได้ทั้งต่อหน้าและลับหลัง

ผู้มีเมตตากายกรรมในที่ต่อหน้า คือ ในบรรดาภิกษุผู้อยู่ร่วมกัน ถ้ารูปหนึ่งวางของไว้ไม่ดี จะเป็นเตียงตั่ง ภาชนะไม้ หรือภาชนะดินไว้ภายนอก ภิกษุเห็นสิ่งเหล่านั้นแล้วมิได้ทำการดูหมิ่นว่าใครใช้ของสิ่งนี้ ยกเอาไปเก็บไว้เหมือนตนวางไว้ไม่ดี หรือดูแลสถานที่ควรแก่การดูแล

ผู้มีเมตตากายกรรมในที่ลับหลัง คือ ภิกษุผู้เก็บบริขารในเสนาสนะที่ภิกษุนั้นลืมทิ้งไว้เหมือนอย่างนั้น หรือภิกษุผู้ดูแลสถานที่ควรรักษา เมื่อภิกษุรูปหนึ่งหลีกไปแล้ว

ผู้มีเมตตาวจีกรรมในที่ต่อหน้า คือ ภิกษุผู้ทำกิจมีการทักทายปราศัย กล่าวปฏิสันถาร กล่าวสารณียกถา กล่าวธรรมกถา สวดทำนองสรภัญญะ สนทนาธรรม ถามปัญหาและตอบปัญหากับพระเถระ[ผู้อยู่ร่วมกัน] เป็นต้น เมื่อพำนักอยู่ร่วมกัน

ผู้มีเมตตาวจีกรรม [ในที่ลับหลัง] คือ ภิกษุผู้พรรณนาคุณว่า พระนันทิยะและพระกิมพิละผู้เป็นปิยมิตรของเรา เพียบพร้อมด้วยศีลอย่างนี้ เพียบพร้อมด้วยอาจาระอย่างนี้ เมื่อพระเถระหลีกไปแล้ว เป็นต้น

ผู้มีเมตตามโนกรรมทั้งในที่ต่อหน้าและลับหลัง คือ ผู้ประกอบด้วยเมตตาอย่างนี้ว่า พระนันทิยะและพระกิมิละผู้เป็นปิยมิตรของเรา อย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย อย่าได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย จงมีความสุขกายสุขใจเถิด

ปาฐะว่า นานา หิ โข โน ภนฺเต กาโย (กายของพวกข้าพระพุทธเจ้าต่างกันก็จริงแล) หมายความว่า ร่างกายนี้ขยำทำให้รวมกันไม่ได้เหมือนแป้งบดหรือดินก็จริงแล

ปาฐะว่า เอกญฺจ ปน มญฺเญ จิตฺตํ (แต่จิตเป็นเหมือนดวงเดียวกัน) แสดงความว่า จิตของข้าพระพุทธเจ้าเป็นเหมือนดวงเดียวกัน เพราะหวังประโยชน์แก่กันและกันเหมือนหวังประโยชน์ตน ไม่ขัดแย้งแตกแยกกัน มีความสามัคคี

ถามว่า : พระเถระเหล่านั้นวางจิตของตนแล้วคล้อยตามจิตของผู้อื่นอย่างไร

ตอบว่า : พระเถระรูปหนึ่งมีบาตรขึ้นสนิม รูปหนึ่งมีจีวรสกปรก รูปหนึ่งมีงานซ่อมแซมกุฏิ บรรดาพระเถระเหล่านั้น เมื่อพระเถระที่มีบาตรขึ้นสนิมกล่าวว่า กระผมมีบาตรขึ้นสนิมแล้ว ควรจะระบมบาตร ภิกษุรูปอื่นไม่กล่าวว่า กระผมจะต้องซักจีวรสกปรกหรือกระผมจะต้องซ่อมแซมกุฏิ ต่างเข้าไปป่าหาไม้ หักไม้แล้วใช้ดินเหนียวที่บางและหนาทากะทะระบมบาตร หลังจากนั้นจึงซักจีวรหรือชำระกุฏิ

แม้เมื่อภิกษุกล่าวก่อนว่า จีวรของกระผมสกปรกควรจะซักก่อน หรือบรรณศาลาของกระผมมีขยะมาก ควรจะชำระก่อน ก็มีนัยเดียวกัน

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กจฺจิ ปน โว อนุรุทฺธา (ดูกรพวกอนุรุทธะ พวกเธอเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส ส่งจิตในอารมณ์กรรมฐานอยู่หรือ) เป็นต้น เพื่อตรัสถามลักษณะแห่งความไม่ประมาทของพระเถระเหล่านั้น

ในพระบาลีนั้น โว ศัพท์เป็นเพียงนิบาต [ไม่มีอรรถพิเศษ] หรือลงปฐมาวิภัตติ มีความเท่ากับ กจฺจิ ตุมฺเห (พวกเธอหรือ)

ปาฐะว่า อมฺหากำ (บรรดาพวกข้าพระพุทธเจ้า) คือ บรรดาพวกข้าพระพุทธเจ้า อันได้แก่ ภิกษุสามรูป

ปาฐะว่า ปิณฺฑาย ปฏิกฺกมติ (บิณฑบาตกลับจากหมู่บ้าน) หมายความว่า เที่ยวไปบิณฑบาตในหมู่บ้านแล้วกลับมา[ก่อน]

ปาฐะว่า อวกฺการปาตึ (สำรับกับข้าว) หมายความว่า ล้างสำรับกับข้าวสำรับหนึ่ง แล้วเก็บไว้ เพื่อถ่ายบิณฑบาตที่เกินมา

ปาฐะว่า โย ปจฺฉา (รูปใดบิณฑบาตกลับจากหมู่บ้านทีหลัง) หมายความว่า ดังสดับมาว่า พระเถระเหล่านั้น มิได้เข้าไปแสวงหาภิกษาพร้อมกัน โดยแท้จริงแล้ว พวกท่านเพลิดเพลินในผลสมาบัติ เมื่อทำสรีรกิจในเวลาเช้า บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติแล้ว เข้าไปสู่เสนาสนะ นั่งเข้าผลสมาบัติโดยกำหนดระยะเวลา

ในบรรดาพระเถระเหล่านั้น รูปที่นั่งเข้าผลสมาบัติก่อน จะลุกก่อนรูปอื่นตามเวลาที่กำหนด ท่านเที่ยวบิณฑบาตแล้วกลับมาที่พำนักทำภัตกิจ เมื่อทราบว่าภิกษุอีกสองรูปจะมาในภายหลัง เรามาก่อนภิกษุรูปอื่น จึงเก็บบาตร ปูลาดอาสนะเป็นต้น ถ้ามีเพียงส่วนเฉพาะภิกษุรูปเดียวในบาตร ก็นั่งฉัน[ส่วนนั้น] ถ้ามีส่วนเกินก็ใส่ไว้ในสำรับกับข้าว ปิดฝาแล้วฉัน[ส่วนนั้น] ภิกษุผู้ทำภัตกิจเสร็จแล้ว จะล้างบาตรและเช็ดบาตรให้แห้ง ใส่ในถลกบาตร ถือบาตรและจีวรแล้วเข้าไปสู่ที่พำนักของตน

เมื่อพระเถระรูปที่สองมาถึงก็ทราบว่า ภิกษุรูปหนึ่งมาถึงก่อนแล้ว รูปหนึ่งจะมาถึงภายหลัง ถ้าท่านมีภัตพอประมาณในบาตรก็จะฉันเอง ถ้าได้ภัตน้อย จะตักจากสำรับกับข้าวแล้วฉันภัตนั้น ถ้ามีภัตเกินความต้องการ ก็จะถ่ายไว้ในสำรับกับข้าว ฉันเพียงพอประมาณแล้วเข้าไปสู่ที่พำนักดุจพระเถระรูปแรก

พระเถระรูปที่ ๓ มาถึงแล้วทราบว่า ภิกษุสองรูปมาถึงก่อน เราเป็นรูปสุดท้าย ท่านจะทำภัตกิจเหมือนพระเถระรูปที่สอง หลังจากทำภัตกิจแล้ว จะล้างบาตรและเช็ดบาตร

ให้แห้ง ใส่บาตรในถลกบาตรแล้วเก็บอาสนะ จะทิ้งน้ำที่เหลือในหม้อน้ำฉันและหม้อน้ำใช้ คว่ำหม้อลงแล้วเทภัตที่เหลือในสำรับกับข้าวทิ้งตามนัยที่กล่าวนั้น ล้างสำรับกับข้าวเก็บไว้ กวาดโรงฉัน กวาดขยะ เก็บไม้กวาดแล้ววางในที่พ้นจากปลวก ถือบาตรและจีวรเข้าไปสู่ที่พำนัก วัตรที่กล่าวมานี้เป็นข้อวัตรปฏิบัติในโรงฉันของพระเถระเหล่านั้น ในฐานะที่ทำภัตกิจในป่าภายนอกวิหาร พระอนุรุทธะกราบทูลว่า โย ปจฺฉา เป็นต้น โดยระบุถึงข้อความนั้น

ปาฐะว่า โย ปสฺสติ (รูปใดเห็น) เป็นต้น เป็นข้อวัตรปฏิบัติภายในวัดของพระเถระเหล่านั้น ในพระบาลีนั้น ปาฐะว่า วจฺจฆฏึ แปลว่า หม้อน้ำในวัจกุฎี

ปาฐะว่า ริตฺตํ แปลว่า ว่างเปล่า

ปาฐะว่า ตุจฺฉํ เป็นคำไวพจน์ของปาฐะ[ว่า ริตฺตํ] นั้น

ปาฐะว่า อวิสยฺหํ (ไม่สามารถ) หมายความว่า ไม่สามารถยกขึ้นได้ คือเป็นของหนักยิ่ง

ปาฐะว่า หตฺถวิกาเรน (ด้วยการกวักมือ) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า พระเถระเหล่านั้นหยิบหม้อเปล่าหม้อหนึ่งในหม้อน้ำฉันเป็นต้น เดินไปยังสระโบกขรณี ล้างหม้อทั้งภายในและภายนอก กรองน้ำแล้ววางไว้บนฝั่ง แล้วจึงกวักมือเรียกภิกษุรูปอื่น พวกท่านจะไม่ส่งเสียงเรียกโดยเจาะจงหรือไม่เจาะจง

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่เจาะจงส่งเสียงเรียก

ตอบว่า : เพราะเสียงเรียกจะรบกวนภิกษุนั้น

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่ส่งเสียงเรียกโดยไม่เจาะจง

ตอบว่า : เมื่อส่งเสียงเรียกโดยไม่เจาะจงอย่างนี้ ก็จะมากันทั้งสองรูปโดยคิดว่าเราจะไปถึงก่อน เมื่อเป็นเช่นนั้นภิกษุรูปที่ ๓ จะเสียการงานของตน เพราะภิกษุสองรูปทำกิจได้ ท่านจะค่อยๆ เดินไปที่พักในเวลากลางวันของภิกษุรูปอื่น เมื่อทราบว่าเห็นตนจึงกวักมือเรียก ภิกษุรูปอื่นจะมาหาด้วยสัญญาณนั้น หลังจากนั้นทั้งสองรูปจะช่วยกันยกวางไว้ในมือทั้งสอง พระอนุรุทธะหมายเอาข้อความนั้นจึงกราบทูลว่า หตฺถวิกาเรน ทุติยํ อามนฺเตตฺวา หตฺถวิลงฺฆเกน อุปฏฺฐาเปม (พวกข้าพระพุทธเจ้าก็กวักมือเรียกเพื่อนมาแล้วช่วยกันยกเข้าไปตั้งไว้)

ปาฐะว่า ปญฺจาหิกํ โข ปน (แม้พวกข้าพระพุทธเจ้านั่งประชุมกันด้วยธรรมีกถาตลอดราตรีทุกๆ ๕ วัน) เป็นต้น หมายความว่า วันฟังธรรมในวัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ และ ๘ ค่ำ เป็นวันฟังธรรมตามปกติ พระเถระมิได้ขาดการฟังธรรมในวันเหล่านั้น [นอกจากนั้น]ทุกๆ ๕ วัน พระเถระสองรูปจะสรงน้ำเช้ากว่าเวลาเดิม แล้วไปที่พำนักของพระอนุรุทธะ พระเถระทั้งสามจะนั่งถามปัญหาและตอบปัญหาเรื่องปิฎกใดปิฎกหนึ่งในปิฎกสามในที่นั้น เมื่อพระเถระเหล่านั้นถามตอบปัญหาอย่างนี้ แสงอรุณได้ทอแสงแล้ว พระอนุรุทธะกราบทูลคำนี้โดยระบุถึงข้อความนั้น

พระอนุรุทธะที่พระผู้มีพระภาคตรัสถามถึงความไม่ประมาท ได้ทูลตอบความไม่ประมาทในฐานะอันเป็นที่ประมาทด้วยคำมีประมาณเพียงนี้ ความจริงแล้วฐานะเหล่านี้คือการเข้าไปแสวงหาภิกษา การออกจากหมู่บ้าน การเปลี่ยนผ้าอันตรวาสก การห่มผ้าอุตราสงค์ การเที่ยวไปภายในหมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต การแสดงธรรม การอนุโมทนา การออกจากภายในหมู่บ้านแล้วทำภัตกิจ การล้างบาตร การเช็ดบาตร และการเก็บบาตร เป็นฐานะที่ทำความเนิ่นช้า[ในธรรม]แก่ภิกษุเหล่าอื่น ดังนั้น พระเถระจึงทูลตอบลักษณะความไม่ประมาทอย่างยิ่งของตน ในฐานะที่ภิกษุเหล่าอื่นมักจะประมาทว่า พวกข้าพระองค์มิได้ปฏิบัติสิ่งที่ตรงกันข้ามกับกรรมฐาน แม้ในฐานะแห่งความประมาทในกรรมฐาน เพราะการสนทนาปราศัยกันตามความพอใจในฐานะอื่นนอกจากฐานะอย่างนี้

ด้วยคำนี้ พระอนุรุทธะย่อมแสดงว่า ข้าพระองค์ไม่มีเวลาประมาท เพราะเข้าสมาบัติอันเป็นวิหารธรรมในฐานะอื่นจากฐานะเหล่านี้

จบ คำอธิบายการเสด็จป่าปาจีนวังสะ

คำอธิบายเรื่องการเสด็จไปหมู่บ้านปาลิไลยก์

๔๖๗. ปาฐะว่า ธมฺมิยา กถาย (ด้วยธรรมีกถา) คือ พระดำรัสที่ตรัสแสดงพระธรรม อันเนื่องด้วยอานิสงส์ในการอยู่โดยพร้อมเพรียงกัน

ปาฐะว่า อนุปุพฺเพน จาริกํ จรมาโน (เสด็จจาริกตามลำดับ) หมายความว่า เสด็จจาริกตามลำดับ คือตามลำดับหมู่บ้านและนิคม

ปาฐะว่า เยน ปาลิเลยฺยกํ ตทวสริ (เสด็จพุทธดำเนินไปทางหมู่บ้านปาลิไลยก์) หมายความว่า เสด็จพุทธดำเนินไปทางหมู่บ้านปาลิไลยก์เพียงลำพัง แม้ชาวบ้านปาลิไลยก์ก็พากันต้อนรับ ถวายทานแด่พระผู้มีพระภาค สร้างบรรณศาลาในไพรสณฑ์รักขิตวัน ใกล้หมู่บ้านปาลิไลยก์ กราบทูลอ้อนวอนให้พระองค์ประทับอยู่ว่า พระผู้มีพระภาคโปรดประทับในสถานที่นี้

ปาฐะว่า ภทฺทสาโล (ไม้สาละอันน่ารื่นรมย์) คือ ไม้สาละหนุ่มอันน่ารื่นรมย์ต้นหนึ่งในไพรสณฑ์รักขิตวันนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่โคนไม้สาละ ใกล้บรรณศาลาในไพรสณฑ์ติดหมู่บ้านนั้น ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า ปาลิเลยฺยเก วิหรติ รกฺขิต-วนสณฺเฑ ภทฺทสาลมูเล (ประทับอยู่ที่โคนไม้สาละอันน่ารื่นรมย์ ในไพรสณฑ์รักขิตวัน ใกล้หมู่บ้านปาลิไลยก์)

ปาฐะว่า อถ โข ภควโต รโหคตสฺส (ในครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเสด็จไปในที่สงัด ทรงหลีกเร้นอยู่ เกิดความปริวิตกแห่งพระทัยอย่างนี้) เป็นต้น แสดงการพิจารณาความสุขในความสงัดของพระผู้มีพระภาค

พระดำรัสว่า อากิณฺโณ น ผาสุ วิหาสึ (เราอยู่ร่วม[กับภิกษุชาวเมืองโกสัมพี] ไม่สำราญเลย) หมายความว่า เรามีความอึดอัดใจ อยู่ร่วมคลุกคลีกับภิกษุชาวเมืองโกสัมพี

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงมีความอึดอัดพระทัย หรือมีการคลุกคลีหรือ

ตอบว่า : พระองค์ไม่มีสภาพเช่นนั้นเลย ทั้งนี้ไม่มีใครสามารถเข้าไปเฝ้าพระองค์โดยที่พระองค์ไม่ทรงประสงค์ โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นผู้ที่เข้าเฝ้าได้ยาก และไม่ทรงยึดติดในบุคคลทั้งปวง ทรงอนุญาตให้บริษัท ๘ เข้าเฝ้าพระองค์ในกาลอันควร เพื่อนำเหล่าสัตว์ให้หลุดพ้นจากโอฆะ ๔ ตามสมควรแก่พระดำรัสที่ปฏิญาณว่าเราหลุดพ้นแล้ว จักแนะนำผู้อื่นให้หลุดพ้น เพราะทรงอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ เนื่องจากทรงเป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล

อนึ่ง พระองค์ได้รับการกระตุ้นด้วยพระมหากรุณาคุณ ทรงทราบกาลอันควรเข้าไปหาบริษัทเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง ข้อวัตรปฏิบัตินี้เป็นอาจิณของพระพุทธเจ้าทั้งปวง การอนุญาตให้เข้าเฝ้าและเสด็จไปเองนี้ มิใช่หมายถึงการอยู่โดยคลุกคลีกับผู้อื่น ส่วนในเรื่องนี้พระองค์ประทับอยู่ในวัดเดียวกันร่วมกับภิกษุชาวเมืองโกสัมพีเหล่านั้นผู้ก่อความบาดหมาง จึงตรัสพระพุทธดำรัสว่า เมื่อก่อนเราอยู่ร่วมกับผู้อื่น ไม่สำราญเลย โดยระบุถึงการคลุกคลีกับผู้อื่น เพราะไม่มีเวไนยสัตว์ในกาลนั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัส[ต่อไป]ว่า เตหิ โกสมฺพเกหิ ภิกฺขูหิ ภณฺฑนการเกหิ (กับด้วยภิกษุชาวเมืองโกสัมพีผู้ก่อความบาดหมางเหล่านั้น)

พระดำรัสว่า ทหรโปตเกหิ คือ ลูกช้างน้อย ลูกช้างเหล่านั้นยังมีชื่ออื่นว่า ภิงฺกา

พระดำรัสว่า เตหิ แปลว่า ด้วยช้างเหล่านั้น

พระดำรัสว่า กทฺทโมทกานิ แปลว่า น้ำอันผสมตม

พระดำรัสว่า โอคาหา นี้ยังมีคำบาลี[อื่น]ว่า โอคาหำ

พระดำรัสว่า อสฺส แปลว่า [แห่งพญาช้าง] นั้น

พระดำรัสว่า อุปนิฆฺสนฺติโย แปลว่า เดินเสียดสีอยู่ แม้พญาช้างจะถูกเดินเสียดสีกายอยู่ก็ไม่โกรธ เพราะตนเป็นผู้มีจิตใจสูงส่ง ช้างพังจึงเดินเสียดสีกายไป

พระดำรัสว่า วูปกฏฺโจ (หลีกออกแล้ว) หมายความว่า หลีกไปแล้ว คือหลีกออกไปไกลแล้ว

พระดำรัสว่า ยูถา แปลว่า [หลีกออก]จากโขลง

ปาฐะว่า เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ (เข้าไปหาพระผู้มีพระภาค) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า พญาช้างนั้นอึดอัดในการอยู่ร่วมกับโขลง เข้าไปสู่ไพรสณฑ์นั้น พบเห็นพระผู้มีพระภาคในที่นั้น เกิดความสบายใจดุจคนที่ระงับความร้อนด้วยหม้อน้ำหนึ่งพัน จึงมีจิตเลื่อมใสเข้าไปยืนใกล้พระผู้มีพระภาค หลังจากนั้นก็คอยเฝ้าปรนนิบัติ ใช้กิ่งไม้กวาดสถานที่รอบข้างต้นสาละอันน่ารื่นรมย์และบรรณศาลา ถวายน้ำล้างพระพักตร์แด่พระผู้มีพระภาค นำน้ำสรงมาถวาย ถวายไม้ชำระฟัน นำผลไม้น้อยใหญ่อันมีรสหวานจากป่ามาถวายพระศาสดา พระศาสดาเสวยผลไม้เหล่านั้น ฉะนั้น พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวว่า

โสณฺฑาย ภควโต ปานียํ ปริโภชนียํ อุปฏฺฐาเปติ (ใช้งวงตักน้ำฉันน้ำใช้เข้าไปตั้งไว้เพื่อพระผู้มีพระภาค)

ดังได้สดับมาว่า พญาช้างนั้นใช้งวงดึงท่อนไม้มาเสียดสีกันแล้วก่อไฟขึ้น เผาท่อนไม้แล้วเผาแผ่นหินในท่อนไม้เหล่านั้น ใช้ท่อนไม้กลิ้งแผ่นหินลงในหนองน้ำ เมื่อรู้ว่าน้ำร้อนจึงเดินไปอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงเข้าพระทัยว่า พญาช้างประสงค์ให้เราสรงน้ำ จึงเสด็จไปที่นั้นแล้วสรงน้ำ แม้น้ำดื่มก็มีนัยเดียวกัน แต่เมื่อน้ำดื่มเย็นแล้ว พญาช้างจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระสังคีติกาจารย์จึงกล่าวปาฐะว่า โสณฺฑาย ภควโต ปานียํ ปริโภชนียํ อุปฏฺฐาเปติ (ใช้งวงตักน้ำฉันน้ำใช้เข้าไปตั้งไว้เพื่อพระผู้มีพระภาค)

ปาฐะว่า อตฺตโน จ ปวิเวกํ วิทิตฺวา (ทรงทราบความวิเวกของพระองค์แล้ว) หมายความว่า ทรงทราบกายวิเวกที่ทรงได้รับเพราะไม่คลุกคลีกับผู้อื่น ส่วนวิเวกที่เหลือ [จิตตวิเวกและอุปธิวิเวก] มีอยู่ทุกเมื่อแก่พระผู้มีพระภาค

ปาฐะว่า อิมํ อุทานํ อุทาเนสิ (ทรงเปล่งอุทานนี้) หมายความว่า ทรงเปล่งอุทานนี้ที่แสดงว่า พระองค์และพญาช้างมีอัธยาศัยเสมอกันในความเพลิดเพลินวิเวก

พึงทราบการประกอบความในคาถาอย่างนี้ว่า จิตของพญาช้างผู้มีงาเช่นกับงอนรถ คือ ผู้มีงาเสมอด้วยงอนรถนี้ ย่อมเสมอกับจิตของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ

[คำว่า นาเคน ลงตติยาวิภัตติในอรรถฉัฏฐี ดังคัมภีร์นี้และคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๗๒) อธิบายว่า พุทฺธนาคสฺส (ของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ) ที่จริงแล้ว นาค ศัพท์ในที่นี้มีความหมายตามศัพท์ว่า ผู้ไม่มีโทษ ซึ่งก็คือ ผู้ประเสริฐนั่นเอง ตามหลักภาษาทั่วไป บทหลังมี สีห, วสภ, ปุงฺคว, นาค, กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น เมื่ออยู่เป็นบทหลังในสมาส มักแสดงความหมายว่าประเสริฐ มิได้แสดงความหมายเดิมว่า ราชสีห์, โค, ช้าง หรือเสือดาว เช่น มุนิสีโห, มุนิวสโภ, มุนิ-ปุงฺคโว (มุนีผู้ประเสริฐ), สกฺยสีโห (เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ), พุทฺธนาโค (พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ), กวิกุญฺชโร (จอมกวี), ปุริสสทฺทูโล (บุรุษผู้ประเสริฐ), ปุริสวราโห (บุรุษผู้ประเสริฐ), ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สีหกุญฺชรสทฺทูลา- ที ตุ สมาสคา ปุเม.[๓๐๙]

"ศัพท์มี สีห, กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น ซึ่งอยู่ในสมาส [แสดงความหมายว่า ประเสริฐ] ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อมรโกษว่า

อุตฺตรสฺมึ ปเท พฺยคฺฆ- ปุงฺคโว'สภกุญฺชรา
สีหสทฺทูลนาคาที ปุเม เสฏฺฐตฺถโคจรา.[๓๑๐]

"พฺยคฺฆ, ปุงฺคว, อุสภ, กุญฺชร, สีห, สทฺทูล และ นาค เป็นต้น ที่มีความหมายว่า ประเสริฐ เป็นที่ตั้ง ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์"

ข้อความในสันสกฤตต้นฉบับ มีดังนี้

สฺยุรุตฺตรปเท วฺยาฆฺร- ปุงฺควรฺษภกุญฺชราะ
สึหศารฺทูลนาคาทฺยาะ ปุสิ เศฺรษฺฐารฺถโคจราะ.

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๖๙๗) ปริวรรตบาทที่ ๓ ว่า สีหสทฺทูลนาคาทฺยา แต่ศัพท์ว่า อาทิ มีรูปพหูพจน์ว่า อาที, อาทโย ไม่มีรูปว่า อาทฺยา ซึ่งคล้ายกับสันสกฤตที่มีรูปว่า อาทฺยาะ ในที่นี้จึงปริวรรตเป็น สีหสทฺทูลนาคาที]

ถามว่า : เสมอกันอย่างไรเล่า

ตอบว่า : เพราะยินดีอยู่ในป่าเพียงลำพัง

ข้อนี้หมายความว่า พญาช้างนี้รังเกียจการที่ตนอยู่ร่วมกับช้าง[พัง]เป็นต้นในกาลก่อน ยินดีการอยู่เพียงลำพังในป่า เหมือนพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทรงรังเกียจการคลุกคลีกับผู้อื่นที่เคยเกิดขึ้นว่า "เมื่อก่อนเราอยู่คลุกคลีกับภิกษุชาวเมืองโกสัมพี" เป็นต้น บำเพ็ญความวิเวก ทรงรื่มรมย์ในป่าเพียงลำพังในกาลนี้ ดังนั้น จิตของพญาช้างนั้นจึงเสมอกับจิตของพระองค์ ด้วยเหตุนั้นจึงเป็นเหมือนจิตดวงเดียวกันโดยรื่นรมย์การอยู่ตามลำพัง

จบ คำอธิบายเรื่องการเสด็จไปหมู่บ้านปาลิไลยก์

คำอธิบายเรื่องวัตถุ ๑๘

๔๗๓. พระดำรัสว่า โย ปฏิพาเหยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส (รูปใดห้าม ต้องอาบัติทุกกฏ) หมายความว่า ภิกษุรูปใดห้ามเสนาสนะของภิกษุผู้มีพรรษามาก ผู้ควรแก่เสนาสนะ

ภิกษุรูปนั้นต้องอาบัติทุกกฏ ส่วนภิกษุผู้บอกกติกาของสงฆ์ว่าไม่มีสถานที่ เป็นต้น แล้วไม่ปูลาดอาสนะแก่ภิกษุผู้ก่อความบาดหมางเป็นต้น และภิกษุผู้ห้ามภิกษุผู้ปูลาดอาสนะของตนแล้วจับจองอยู่ว่า “ท่านจงจับจองตามความเหมาะสม” ไม่ต้องอาบัติ

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า “ภิกษุที่ห้ามภิกษุอื่นผู้ให้เสนาสนะโดยจัดแจงให้ว่างต้องอาบัติ เพราะทรงอนุญาตปัพพาชนียกรรมแก่ภิกษุผู้ประทุษร้ายสกุล ตามพระพุทธดำรัสว่า ภณฺฑนการกํ นิกฺกฑฺฒติ (ไล่ภิกษุผู้ก่อความบาดหมางออก) ทั้งยังตรัสว่า วิวิตฺเต อสติ วิวิตฺตํ กตฺวาปิ ทาตพฺพํ (ถ้าไม่มีเสนาสนะว่าง พึงให้เสนาสนะโดยจัดแจงให้ว่าง) โดยไม่ตรัสว่า พึงให้เสนาสนะตามลำดับผู้มีพรรษามาก แก่ภิกษุชาวเมืองโกสัมพีผู้มาเมืองสาวัตถีนี้เพื่อระงับความบาดหมาง”

จบ คำอธิบายเรื่องวัตถุ ๑๘

คำอธิบายเรื่องพระอุบาลีทูลถามสามัคคีของสงฆ์

๔๗๖. พระดำรัสว่า น มูลา มูลํ คนฺตฺวา แปลว่า ยังไม่สาวเข้าไปถึงมูลเหตุจากมูลเหตุ

คำว่า อตฺถโต อปคตา (ปราศจากอรรถ) หมายความว่า ปราศจากอรรถคือความสามัคคี

๔๗๗. พึงทราบสัมพันธ์บท[ที่ห่างกัน]ว่า เธอไม่มีความผิดที่ฝ่ายศัตรูจะพึงกล่าวถึง

คำว่า อนปคตํ (ไม่ปราศจาก) คือ ไม่ปราศจากเหตุ ความหมายก็คือ ประกอบด้วยเหตุ

คำว่า อคติคมเนน (ด้วยการถึงอคติ) แสดงการถึงอคติอื่นจากโทสาคติ เพราะถือเอาการถึงโทสาคติด้วยบทนี้ว่า อุสูยาย (ด้วยความริษยา)

พระดำรัสว่า อฏฺหิ ทูตงฺเคหิ (ด้วยองค์แห่งทูต ๘) คือ องค์แห่งทูต ๘ ที่ตรัสไว้

อย่างนี้ว่า ผู้รับฟัง ผู้บอกกล่าวคนอื่น ผู้ศึกษา ผู้ทรงจำ ผู้เข้าใจ ผู้แนะนำคนอื่นให้เข้าใจ ผู้ชำนาญ ผู้ฉลาดต่อคุณและโทษ และผู้ไม่ก่อความทะเลาะ)

[ในคัมภีร์บริวารมีข้อความว่า

อฏฺฐหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคโต สาริปุตฺโต ทูเตยฺยํ คนฺตุมรหติ. กตเมหิ อฏฺฐหิ. อิธ ภิกฺขเว สาริปุตฺโต โสตา จ โหติ, สาเวตา จ, อุคฺคเหตา จ, ธาเรตา จ, วิญฺญาตา จ, วิญฺญาเปตา จ, กุสโล จ สหิตาสหิตสฺส, โน จ กลหการโก. อิเมหิ โข ภิกฺขเว อฏฺฐหงฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ทูเตยฺยํ คนฺตุมรหติ.[๓๑๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ ควรทำหน้าที่ทูต องค์ ๘ เป็นไฉน คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ :-

๑. ผู้รับฟัง
๒. ผู้บอกกล่าวคนอื่น
๓. ผู้ศึกษา
๔. ผู้ทรงจำ
๕. ผู้เข้าใจ
๖. ผู้แนะนำคนอื่นให้เข้าใจ
๗. ผู้ฉลาดต่อคุณและโทษ
๘. ผู้ไม่ก่อความทะเลาะ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แล ควรทำหน้าที่ทูต”]

บทที่เหลือในเรื่องนี้มีเนื้อความเข้าใจง่ายตามพระบาลีและอรรถกถา

จบ คำอธิบายโกสัมพกขันธกะ

จบ คำอธิบายมหาวรรค

ในสารัตถทีปนีที่แสดงอรรถอันเป็นแก่นสาร

ของคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา

เชิงอรรถ

มหาวรรควรรณนา

๑ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๑๘๓

๒ ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๒๑.๒๔๑

๓ ที. ปา. ๑๑.๒๑๗.๑๓๗

๔ ขุ. อุ. ๒๕.๒.๙๔

๕ ม. ม. ๑๓.๘๘.๖๖

๖ อภิ. อ. ๒.๑๙๔

๗ ที. มหา. ๑๐.๒๒๑.๑๓๗

๘ ขุ. มหา. ๒๙.๕.๑๐

๙ สำ. นิ. ๑๖.๕๒.๘๒

๑๐ ม. มู. ๑๒.๑๐๓.๗๔

๑๑ สำ. นิ. ๑๖.๕๑.๘๐

๑๒ วิสุทฺธิ. ๒.๑๙๕

๑๓ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๐.๘๕

๑๔ ม. มู. ๑๒.๑๐๓.๗๔

๑๕ ขุ. ธ. ๒๕.๔๐.๒๓

๑๖ สำ. นิ. ๑๖.๑๒.๑๔

๑๗ สำ. นิ. ๑๖.๓๕.๕๙

๑๘ ม. มู. ๑๒.๑๘.๑๑, สำ. นิ. ๑๖.๒๐.๒๗

๑๙ บันทึกนิกายชเวจิน. เล่ม ๔ หน้า ๑๐๗

๒๐ สำ. ฏี. ๒.๖๔

๒๑ ขุ. สุ. ๒๕.๔๔๖.๔๑๖, ขุ. มหา. ๒๙.๒๘.๗

๒๒ บันทึกนิกายชเวจิน. เล่ม ๔ หน้า ๑๐๗

๒๓ สำ. สฬา. ๑๘.๓๓๑.๒๓๙

๒๔ ขุ. อุ. ๒๕.๑.๙๓

๒๕ อภิ. อ. ๑.๑๔

๒๖ อุทาน. อ. ๕๔

๒๗ อภิ. อ. ๑.๑๔

๒๘ ข้อวินิจฉัยพระวินัย. หน้า ๒๙๙

๒๙ รวมบทสวดมนต์วัดแลดี หน้า ๒๖๕

๓๐ บทสวดมนต์วัดติปิฏกะ หน้า ๒-๘

๓๑ ขุ. อุ. ๒๕.๗.๙

๓๒ อุทาน. อ. หน้า ๖๙

๓๓ ที. อ. ๓.๑๙๑

๓๔ ที. ฏี. ๓.๒๕๐

๓๕ สำ. ส. ๑๕.๑๙๕.๒๐๓

๓๖ สำ. อ. ๑.๒๒๔

๓๗ ขุ. ธ. ๒๕.๓๙๖.๘๖, ขุ. สุ. ๒๕.๖๒๖.๔๕๗

๓๘ ม. อ. ๒.๙๓

๓๙ ม. ฏี. ๒.๑๗๓

๔๐ บทสวดมนต์ของชาวพม่า หน้า ๘๓

๔๑ บทสวดมนต์ของชาวพม่า หน้า ๘๔

๔๒ สำ. มหา. ๑๙.๑๑๑๕.๓๙๔

๔๓ ขุ. พุทฺธ. ๓๓.๕๕.๔๕๓

๔๔ วิสุทฺธิ. ๑.๒๓๐-๓๑, วิ. อ. ๑.๑๑๗

๔๕ ขุ. ธ. ๒๕.๒๘.๒๐

๔๖ ขุ. ธ. ๒๕.๓๐๔.๖๙

๔๗ อภิ. วิ. ๓๕.๘๒๖-๒๗.๔๑๗

๔๘ องฺ. ทุก. ๒๐.๑๒๗.๘๓

๔๙ ม. อ. ๒.๙๔, ชา. อ. ๑.๘๔, อป. อ. ๑.๗๓

๕๐ วิ. มหาวิ. ๒.๒๑๘.๒๑๙

๕๑ อภิธาน. คาถา ๑๙๖

๕๒ สํ. ส. ๑๕.๕๐,๑๐๕.๓๙,๗๑

๕๓ ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๕-๓๖

๕๔ ม. มู. ๑๒.๓๑๑.๒๗๙

๕๕ ที. สี. ๙.๒๓๔.๗๗

๕๖ องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๙๖.๒๒๕

๕๗ ม. มู. ๑๒.๓๒๘.๒๙๑

๕๘ วิ. มหา. ๔.๑๖.๑๕, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๙

๕๙ วิ. มหา. ๔.๑๐.๑๐, ม. มู. ๑๒.๒๘๔.๒๔๕,
ม. ม. ๑๓.๓๔๐.๓๒๒

๖๐ พาลาวตาร. หน้า ๗

๖๑ อภิ. ธ. ๓๔.๑๐๖๓.๒๕๐

๖๒ อภิธาน. คาถา ๑๓๙

๖๓ อภิ. ธ. ๓๔.๑๐๓๙.๒๔๗

๖๔ ที. สี. ๙.๓๑,๒๔๔.๑๓,๘๑

๖๕ องฺ. ติก. ๒๐.๗๑.๒๐๐

๖๖ อภิ. ธ. ๓๖.๗๑.๑๓

๖๗ วิ. มหา. ๔.๑๒๔.๑๓๕

๖๘ ที. มหา. ๑๐.๓๑.๓๑, ม. อุ. ๑๔.๒๐๗.๑๗๓

๖๙ ที. สี. ๙.๓๐๓.๑๑๒

๗๐ อภิ. วิ. ๓๕.๑๙๐.๑๐๑

๗๑ ม. อุ. ๑๔.๒๔๖.๒๑๓

๗๒ วิสุทฺธิ. ๒.๑๔๗

๗๓ วิสุทฺธิ. ๒.๑๔๘-๔๙

๗๔ อภิ. ธ. ๓๖.๗๑.๑๓

๗๕ ขุ. สุ. ๒๕.๕๘๒.๔๕๑, ขุ. ชา. ๒๗.๘๘.๒๔๘

๗๖ วิสุทฺธิ. ๒.๑๔๙

๗๗ ที. อ. ๒.๔๑๔, อภิ. อ. ๒.๒๐๔

๗๘ ที. อ. ๒.๔๑๔, อภิ. อ. ๒.๒๐๔

๗๙ วิ. มหา. ๔.๑๓-๗.๑๓-๖,
สํ. มหา, ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๙-๗๐,
ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๐.๓๕๘-๖๑

๘๐ ที. มหา. ๑๐.๓๘๗.๒๗๓

๘๑ อภิ. วิ. ๓๕.๑๙๐.๑๐๑

๘๒ วิสุทฺธิ. ๒.๑๕๒

๘๓ วิสุทฺธิ. ๒.๑๕๒

๘๔ วิสุทฺธิ. ๒.๑๕๓

๘๕ วิสุทฺธิ. ๒.๑๕๓

๘๖ ขุ. ธ. ๒๕.๓๓๘.๗๕

๘๗ ม. มู. ๑๒.๒๔๕.๒๐๗,
สํ. ข. ๑๗.๑๒, ๕๙.๑๘,๕๖

๘๘ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๑๘๗

๘๙ องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๕๗.๖๙

๙๐ วิสุทฺธิ. ๒.๑๔๑-๔๒

๙๑ ปฏิสํ. อ. ๒.๒๕๓

๙๒ ม. ม. ๑๓.๓๘๓.๓๖๖

๙๓ ม. อุ. ๑๔.๔๑๖.๓๕๖

๙๔ วิสุทฺธิ. ๑.๔๘, ปฏิสํ. อ. ๑.๒๑๘

๙๕ ปฏิสํ. อ. ๒.๑๕๖

๙๖ ปฏิสํ. คณฺจิ. หน้า ๑๖๑

๙๗ สํ. ส. ๑๕.๒๔๒.๒๕๔

๙๘ วจนตฺถโชติกา. คำอธิบายคาถา ๑๐,
ฉนฺโทสารตฺถมญฺชูสา. คำอธิบายคาถา ๙

๙๙ สุตฺตนิทฺเทส. คำอธิบายสูตร ๓๙๒

๑๐๐ วชิรสารตฺถสงฺคห. คาถา ๑๐๖

๑๐๑ วชิรสารตฺถสงฺคหฏีกา. คำอธิบายคาถา ๑๐๖

๑๐๒ สทฺทพินฺทุ. คาถา ๒

๑๐๓ ฉนฺโทสารตฺถมญฺชูสา. คำอธิบายคาถา ๙

๑๐๔ วชิรสารตฺถสงฺคห. คาถา ๑๑๑

๑๐๕ ขุ. จริยา. ๓๓.๑๒๔.๕๙๖

๑๐๖ ม. อุ. ๑๔.๔๒๒.๓๖๒

๑๐๗ วิ. มหา. ๔.๒๐.๑๗

๑๐๘ สำ. ข. ๑๗.๗๖-๗๗.๖๗-๖๙

๑๐๙ ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ สูตร ๒๒๖

๑๑๐ อภิ. วิ. ๓๕.๑๑.๔

๑๑๑ อภิ. วิ. ๓๕.๑๑.๔

๑๑๒ สำ. ส. ๑๕.๑๑๐.๗๗

๑๑๓ สำ. ข. ๑๗.๕.๑๒, สำ. สฬา. ๑๘.๑๑๔,๑๑๘.๘๖,๙๖

๑๑๔ สำ. ส. ๑๕.๔๓.๓๖

๑๑๕ ขุ. ธ. ๒๕.๒๑๙.๕๕, ขุ. วิมาน. ๒๖.๘๗๑.๘๗

๑๑๖ ม. มู. ๑๒.๒๐๕.๑๗๕

๑๑๗ คเวสิตพฺพำ

๑๑๘ ม. มู. ๑๒.๒๓๕-๓๗.๑๙๘-๒๐๐

๑๑๙ วิ. อ. ๑.๑๗๒, ที. อ. ๑.๒๐๕, ม. อ. ๑.๑๔๐, องฺ. อ. ๒.๑๖, สุตฺตนิ. อ. ๑.๑๕๗

๑๒๐ อภิธาน. คาถา ๑๐๖

๑๒๑ อภิธาน. คาถา ๗๑

๑๒๒ วิ. อ. ๑.๑๗๑

๑๒๓ ที. สี. ๙.๒๓๘-๓๙-๗๘-๗๙, ม. มู. ๑๒.๑๔๗.๑๐๖, สำ. นิ. ๑๖.๗๐.๑๒๒, สำ. มหา. ๑๙.๘๓๔.๒๔๗

๑๒๔ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๔๓๗

๑๒๕ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๔๓๗

๑๒๖ ขุ. จูฬ. ๓๐.๔.๑

๑๒๗ ขุ. มหา. ๒๙.๑๕๖.๓๐๐, ขุ. จูฬ. ๓๐.๓๒.๙๗, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๒๑.๑๓๖

๑๒๘ สำ. สฬา. ๑๘.๒๓.๑๔

๑๒๙ ม. มู. ๑๒.๑.๑

๑๓๐ อภิ. วิ. ๓๕.๑๘๔.๙๑

๑๓๑ ที. มหา. ๑๐.๖๙.๓๓, ม. มู. ๑๒.๒๘๓.๒๔๔

๑๓๒ ที. สี. ๙.๓๕๕.๑๔๙, สำ. มหา.๑๙.๑๐๘๑.๓๖๙

๑๓๓ ที. มหา. ๑๐.๖๙.๓๓, ม. มู. ๑๒.๒๘๙.๒๔๔

๑๓๔ ม. มู. ๑๒.๑๔๘, ๒๘๔.๑๐๙, ๒๔๕

๑๓๕ วิ. มหา. ๔.๑๔.๑๕, สำ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๘

๑๓๖ วิสุทฺธิ. ๒.๘๕

๑๓๗ ม. อุ. ๑๔.๔๒๙.๓๗๔

๑๓๘ ที. อ. ๑.๑๐๕

๑๓๙ ม. มู. ๑๒.๑๖๖.๑๒๙

๑๔๐ ม. อ. ๔.๑๐๕

๑๔๑ อภิธาน. คาถา ๔๘๐

๑๔๒ ที. ปา. ๑๑.๓๔๘.๒๓๘, องฺ.ทสก. ๒๔.๒๐.๒๔

๑๔๓ ม. มู. ๑๒.๒๓.๑๔, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๕๘.๓๗๒

๑๔๔ ม. มู. ๑๒.๒๔.๑๔, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๕๘.๓๗๓

๑๔๕ ม. มู. ๑๒.๒๕.๑๕, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๕๘.๓๗๓

๑๔๖ ม. มู. ๑๒.๒๖.๑๕, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๔.๑๘, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๕๘.๓๗๓

๑๔๗ ที. ปา. ๑๑.๓๔๘.๒๓๘, องฺ. ทสก. ๒๔.๒๐.๒๔

๑๔๘ ม. อ. ๑.๓๔๖, สำ. อ. ๒.๕๐, องฺ. อ. ๓.๓๒๕, อภิ. อ. ๒.๔๒๕, อุทาน. อ. ๔๓๐, พุทฺธวำ. อ. หน้า ๗๕, ปฏิสำ. อ. ๒.๒๖๙, จูฬนิ. อ. หน้า ๕๓

๑๔๙ อภิธาน. คาถา ๓๖๑

๑๕๐ ที. อ. ๒.๑๗๘

๑๕๑ ที. ฏี. ๒.๒๑๕

๑๕๒ ม. มู. ๑๒.๑๔๘.๑๐๗, องฺ. ทสก. ๒๔.๒๑.๒๗

๑๕๓ อภิ.วตารฏี. ๒.๒๔, มณิมญฺชู. ๑.๗๒

๑๕๔ องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๖๖.๒๕๓
๑๕๕ อภิ. วิ. ๓๕.๘๒๘.๔๑๙
๑๕๖ อภิ. อ. ๒.๔๒๗-๒๘
๑๕๗ วิ. มหาวิ. ๑.๑๒-๑๔.๕-๗
๑๕๘ ที. ปา. ๑๑.๓๔๘,๓๖๐.๒๔๐,๒๘๒
๑๕๙ องฺ. อ. ๑.๑๔๑
๑๖๐ อภิธาน. คาถา ๔๗๔-๗๗
๑๖๑ นฺยาส. สูตร ๑
๑๖๒ เอกกฺขรโกส. คาถา ๑๓
๑๖๓ มหาวรรคภาสาฎีกา. ๑.๑๐๐
๑๖๔ วิ. อ. ๓.๓๖
๑๖๕ อภิธาน. คาถา ๒๐๘-๙
๑๖๖ คเวสิตพฺพ...
๑๖๗ องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๓๘.๓๗
๑๖๘ องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๒๖.๑๘
๑๖๙ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๒๒๘
๑๗๐ วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๘
๑๗๑ องฺ. อ. ๓.๙๕
๑๗๒ ขุ. ธ. ๒๕.๑๕๘.๔๕
๑๗๓ สํ. อ. ๑.๑๕๘
๑๗๔ วิสุทฺธิ. ๑.๑๔
๑๗๕ อภิธาน. คาถา ๔๓๑
๑๗๖ วิ. มหา. ๓.๙๑.๑๐๘
๑๗๗ ขุ. เถร. ๒๖.๕๒๗.๓๕๕, ชา. อ. ๑.๑๒๗, อป. อ. ๑.๑๑๐
๑๗๘ ชา. อ. ๑.๑๓๑, อป. อ. ๑.๑๑๓
๑๗๙ ชา. อ. ๑.๑๓๒
๑๘๐ เถร. อ. ๑.๔๒๖
๑๘๑ ธมฺม. อ. ๑.๑๐๖
๑๘๒ สํ. อ. ๓.๓๐๒
๑๘๓ ชา. อ. ๒.๒๐๘
๑๘๔ อุทาน. อ. หน้า ๑๗๘
๑๘๕ ธมฺม. อ. ๑.๑๐๗
๑๘๖ องฺ. อ. ๑.๒๘๐
๑๘๗ อภิ. อ. ๓.๗๓
๑๘๘ องฺ. สตฺตก. ๒๓.๕.๔
๑๘๙ รูป. สูตร ๓๕๑
๑๙๐ อภิ. วิ. ๓๕.๗๐๔.๓๕๐
๑๙๑ ม. มู. ๑๒.๒๓๕-๓๗.๑๙๘-๒๐๐
๑๙๒ ที. สี. ๙.๑๐,๑๙๔.๕,๖๔, ม. มู. ๑๒.๒๙๓.๒๕๗, ม. อุ. ๑๔.๑๔.๑๓
๑๙๓ ที. มหา. ๑๐.๙๐.๔๓, ขุ. ธ. ๒๕.๑๘๓.๔๙
๑๙๔ อภิ. วิ. ๓๕.๑๔.๒๗๘
๑๙๕ ที. อ. ๑.๗๕, ม. อ. ๒.๑๑๖
๑๙๖ ขุทฺทก. อ. หน้า ๒๘
๑๙๗ สีลักขันธ์ภาสาฎีกา. ๑.๑๒๘
๑๙๘ วิสุทฺธิ. ๑.๑๘
๑๙๙ ขุทฺทก. อ. หน้า ๑๕
๒๐๐ วิสุทฺธิ. ๑.๑๘
๒๐๑ วิ. อ. ๓.๘๒
๒๐๒ วิ. อ. ๑.๕๕๘
๒๐๓ อภิ. ย. ๓๙.๑๘๘.๑๕๑
๒๐๔ อภิ. อ. ๑.๓๘๐
๒๐๕ วิ. มหา. ๔.๑๑๗.๑๒๙
๒๐๖ วิ. มหา. ๕.๓๙๐.๑๙๑
๒๐๗ วิ. มหา. ๔.๑๒๒.๑๓๔
๒๐๘ ชา. อ. ๕.๘๙
๒๐๙ ขุ. สุ. ๒๕.๙๖๑.๕๒๐
๒๑๐ องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๑๖๘.๑๘๘
๒๑๑ วิมติ. ๒.๑๗๐
๒๑๒ อภิ. วิ. ๓๕.๕๗๒.๒๓๔
๒๑๓ วิ. จูฬ. ๖.๒๓๒.๒๕๘

๒๑๔ กงฺขา. ปุราณฏี. หน้า ๑๐๖
๒๑๕ วิมติ. ๒.๑๗๐-๗๑
๒๑๖ วิมติ. ๒.๑๗๑
๒๑๗ ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๔๑๐
๒๑๘ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๒๗๗
๒๑๙ วิ. ป. ๘.๓๕๙.๓๓๓
๒๒๐ กงฺขา. หน้า ๑๐๗
๒๒๑ กงฺขา. หน้า ๑๒๔
๒๒๒ วิ. มหา. ๔.๑๔๒.๑๕๓
๒๒๓ กงฺขา. อ. หน้า ๑๑๔
๒๒๔ กงฺขา. อ. หน้า ๑๐๖
๒๒๕ วิ. มหา. ๔.๑๕๐.๑๕๘, วิ. ป. ๘.๓๒๕.๒๘๓
๒๒๖ วิ. มหา. ๔.๑๘๓.๒๐๑
๒๒๗ วิ. มหา. ๔.๑๕๔.๑๖๓
๒๒๘ วิ. มหา. ๔.๑๘๓.๒๐๐
๒๒๙ กงฺขา. อ. หน้า ๑๑๘
๒๓๐ รูป. สูตร ๒๘๒
๒๓๑ ปาจิตฺยาทิโยชนา. หน้า ๓๑๘
๒๓๒ วิ. อ. ๑.๓๐๘
๒๓๓ วิ. มหาวิ. ๑.๒๒๗.๑๕๘
๒๓๔ อภิธาน. คาถา ๗๔-๕
๒๓๕ กัจจายนสุตฺตตัตถะ. สูตร ๕๒๔
๒๓๖ องฺ. อ. ๓.๑๓๖
๒๓๗ องฺ. อ. ๓.๑๓๖
๒๓๘ นารทศึกษา
๒๓๙ วิสุทฺธิ. ๑.๑๖๔-๖๕
๒๔๐ วิ. อ. ๓.๑๖๙
๒๔๑ ที. อ. ๑.๘๓
๒๔๒ ที. ฏี. ๑.๑๕๕
๒๔๓ ที. อ. ๑.๘๓
๒๔๔ ที. อ. ๑.๘๓
๒๔๕ วิ. อ. ๓.๓๒๑
๒๔๖ ขุ. อุ. ๒๕.๔๖.๑๗๑
๒๔๗ อุทาน. อ. หน้า ๓๑๘
๒๔๘ ที. สี. ๙.๑๐,๑๙๔.๕,๖๔,
ม. มู. ๑๒.๒๙๓.๒๕๗,
องฺ. ติก. ๒๐.๗๑.๒๐๖
๒๔๙ สำ. ข. ๑๗.๘๗.๙๖
๒๕๐ องฺ. ทสก. ๑๐.๒๑.๒๗
๒๕๑ ม. มู. ๑๒.๑๕๐.๑๑๑
๒๕๒ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๒๑.๑๓๗, องฺ. อ. ๓.๒๗๐
๒๕๓ มูลฏี. ๒.๒
๒๕๔ ที. อ. ๓.๑๘๘-๘๙
๒๕๕ ขุ. มหา. ๒๙.๑.๑
๒๕๖ องฺ. เอกก. ๒๐.๒๐๖.๒๔
๒๕๗ ม. มู. ๑๒.๒๗๑.๒๓๓
๒๕๘ ชา. อ. ๔.๒๐๓
๒๕๙ สุตฺตนิ. อ. ๒.๒๒๙-๓๐
๒๖๐ องฺ. อ. ๒.๓๕๑
๒๖๑ เปต. อ. หน้า ๑๕๔
๒๖๒ อภิธาน. คาถา ๑๔๓
๒๖๓ สำ. อ. ๒.๒๓๐-๑
๒๖๔ ม. อ. ๓.๑๘, อุทาน. อ. หน้า ๔๔๐-๔๑
๒๖๕ ม. อ. ๓.๑๙-๒๐, อุทาน. ๔๔๒-๔๓
๒๖๖ วิ. จูฬ. ๗.๒๙๕,๓๑๕.๖๑,๘๖
๒๖๗ วิ. มหา. ๕.๒๘๗.๖๕, ที. มหา. ๑๐.๑๕๕.๘๒,
สำ. มหา. ๑๙.๑๐๙๑.๓๗๗
๒๖๘ ที. อ. ๑.๕๙, ม. อ. ๑.๕๐, องฺ. อ. ๑.๙๔,
มหานิ. อ. หน้า ๑๗๔, ม. ฏี. ๑.๑๒๔
๒๖๙ อภิธาน. คาถา ๔๒
๒๗๐ ปริตฺตฏีกา. หน้า ๓
๒๗๑ อิติวุตฺ. อ. หน้า ๘

๒๗๒ สำ. ฏี. ๒.๒๓
๒๗๓ พุทฺธวำ. อ. หน้า ๒๒
๒๗๔ ชา. อ. ๑๐.๓๙๖
๒๗๕ สำ. ฏี. ๑.๓๗
๒๗๖ พุทฺธวำ. อ. หน้า ๙๗
๒๗๗ ชา. อ. ๑.๔๐
๒๗๘ ที. ฏี. ๑.๑๑๓
๒๗๙ องฺ. ฏี. ๑.๒๗๐
๒๘๐ วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๙
๒๘๑ ม. ม. ๑๓.๒๕๐.๒๒๖
๒๘๒ อภิ. สำ. ๓๔.๒๐๓.๖๓
๒๘๓ อภิ. วิ. ๓๕.๗๒๐.๓๖๐
๒๘๔ วิ. อ. ๑.๑๒๖
๒๘๔ ขุ. ชา. ๒๗.๗๕.๑๐๕
๒๘๖ อภิธาน. คาถา ๑๐๙
๒๘๗ ขุ. สุตฺต. ๒๕.๔๖๐.๔๒๑
๒๘๘ สุตฺตนิ. อ. ๒.๒๒๖
๒๘๙ อภิธาน. คาถา ๒๙๑
๒๙๐ วิ. ป. ๘.๔๑๕.๑๗๑
๒๙๑ วิ. มหา. ๕.๓๑๑.๑๐๑
๒๙๒ การิกา. คาถา ๑๐๑
๒๙๓ วิมติ. ๒.๒๕๘
๒๙๔ สำ. มหา. ๑๙.๑๐๐๔.๓๐๘
๒๙๕ วิ. อ. ๓.๒๓๗
๒๙๖ อภิธาน. คาถา ๔๐๔
๒๙๗ วิมติ. ๒.๒๖๔-๖๕
๒๙๘ กงฺขา. อ. หน้า ๑๙๓
๒๙๙ วิ. จูฬ. ๖.๒๗.๓๘
๓๐๐ วิ. มหา. ๕.๓๘๙.๑๙๐
๓๐๐ วิ. มหา. ๕.๓๘๙.๑๙๐
๓๐๑ อภิธาน. คาถา. ๓๘๒-๘๓
๓๐๒ ขุ. ชา. ๒๘.๑๒๓.๑๓๙
๓๐๓ ขุ. ชา. ๒๘.๑.๒๖
๓๐๔ ขุ. อุ. ๒๕.๓๕.๑๕๐
๓๐๕ อภิธาน. คาถา ๘๔๙
๓๐๖ สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๒๘๔
๓๐๗ สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๒๘๑
๓๐๘ ปทรูปสิทธิปกรณ์. สูตร ๖๘
๓๐๙ อภิธาน. คาถา ๖๙๖
๓๑๐ อมรโกษ. กัณฑ์ ๓ วรรค ๒๑ คาถา ๕๙
๓๑๑ วิ. ป. ๗.๓๔๗.๑๔๓

ดัชนีค้นคำ

มหาวรรควรรณนา

ก-ค

กตญาณ ๑๑๐
กตัญญูกตเวที ๒๑๕
กรณ์ ๑๕๘
กรรม ๔ ๒๖๖
กามตัณหา ๑๐๒
การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ ๓๙๔
การรับ ๓ ๒๕๔
การหลั่งน้ำทักษิโณทก ๔๓๘
กิจญาณ ๑๑๐
กุมุท ๓๒๒
ขันธกะ ๒
ความสงสัย ๑๖ ๒๓
คุณิตสังขยา ๑๑๘

จ-ฐ

จักขุวิญญาณ ๑๗๓
จักขุสัมผัสสะ ๑๗๓
จาริตตสิกขาบท ๒
ชรา ๙๖
ชาติ ๙๓
ชื่อ ๔ ๒๗๖
ญาณจักษุ ๕ ๑๗๒
ญาณทัสสนะ ๘๓,๘๔
ฐาน ๕๒,๑๕๘

ด-น

ติณณวิจิกิจฉะ ๑๑๕
ตัณหา ๑๗
ทศพลญาณ (ญาณมีกำลัง ๑๐) ๓๕๑
ทสพละ ๑๘๖
ทัณฑกรรม ๒๕๗
ทานกถา ๑๓๙
ทิฏฐธัมมะ ๑๑๔
ทุกข์ ๙๓
ทุกขทุกข์ ๙๓
ทุกขนิโรธ ๑๐๔
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๑๐๗
ทุกขสัจ ๙๒
ทุคติ ๓๗๘

โทมนัส ๑๘
ธรรมจักร ๑๑๓
ธรรมจักษุ ๑๑๒
ธรรมาจารย์ ๒๒๓
ธัมมจักกัปวัตนสูตร ๘๕
ธุดงค์ ๑๓ ๓๙๙
นาม ๑๖
นิปริยายทุกข์ ๙๔
นิพพาน ๕๓
นิมันตนะ ๒๑๖
นิรยะ ๓๗๘
นิสสัย ๒๑๖
เนยยะ ๖๗

บ-ผ

บุญญาภินิหาร ๖ ๖๐
บุพกรณ์ ๓๐๕
บุพกิจ ๓๐๕
ปฏิจจสมุปบาท ๕๒
ปฏิจจฉันนทุกข์ ๙๔
ปทปรมะ ๖๗
ปทปูรณะ ๔
ปยตนะ ๑๕๙
ปราสาท ๒๑๗
ปริเทวะ ๑๘
ปริมาณสังขยา ๑๑๙
ปริยายทุกข์ ๙๔
ปักขิกะ ๒๑๖
ปัจจยาการ ๑๐
ปัจจัย ๑๖
ปัพพัชชาจารย์ ๒๒๓
ปาฏิปทิกะ ๒๑๖
ปาฏิหาริย์ ๑๖๔
ปาณาติบาต ๒๔๖
ปิณฑิยาโลปภาชนะ ๒๑๖
ผัสสะ ๑๗
ผ้าจำนำพรรษา ๔๓๓
ผาติกรรม ๔๒๙

พ-ภ

พระพุทธคุณ ๓ ประเภท ๓๙๔
พุทธธรรม ๑๘ ๓๕๔
โพธิ ๖
ภคธรรม ๖ ๖๐
ภพ ๑๗
ภวตัณหา ๑๐๒
ภัพพบุคคล ๖๘
ภิกษุปกตัตต์ ๓๐๖
ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ ๔๗๒

ม

มรณะ ๙๗
มรรค ๘๙
มรรคพรหมจรรย์ ๑๓๕
มังสจักษุ ๒ ๑๗๒
มัชฌิมาปฏิปทา ๘๗

มิสสกสังขยา ๑๑๘
มุสาวาท ๒๔๙
มูควัตร ๓๒๔
เมรัย ๒๔๙

ร-ล

รัตนฆรเจดีย์ ๓๒
รูป ๑๒๗
ลักขณูปนิชฌาน ๒๑
โลก ๓๘๐

ว

วาริตตสิกขาบท ๒
วิกาลโภชนา ๒๕๐
วิคตกถังกถะ ๑๑๕
วิญญาณ ๑๖
วิญญาณฐิติ ๑๐๓
วินิบาต ๓๗๘
วิปจิตัญญู ๖๗
วิปริณามทุกข์ ๙๓
วิภวตัณหา ๑๐๓
วิมุตติ ๕ ๘
วิมุตติสุข ๙
วิราคะ ๑๙
วิหาร ๒๑๗
วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ๑๓๔
เวทนา ๑๒๙
เวทางค์ ๗๒
เวรมณี ๒๔๖
เวสารัชชญาณ ๔ ๓๕๒

ศ-ห

ศีลกถา ๑๔๑
สมานสังวาสกสีมา ๒๙๓
สมุทยสัจ ๑๐๑
สลากภัต ๒๑๖
สัคคกถา ๑๔๑
สังเกตสังขยา ๑๑๙
สังขาร ๑๖
สังขารทุกข์ ๙๔
สังฆภัต ๒๑๖
สัจญาณ ๑๑๐
สัมพันธสังขยา ๑๑๙
สัลลาปะ ๓๒๓
สามัญญนิเทศนัย ๒๕๕
สิกขาบท ๒๔๖
สุคติ ๓๘๐
สุรา ๒๔๙
เสนามาร ๑๐ ๒๙
โสกะ ๑๘
หัตถวิลังฆกะ ๓๒๔
หัมมิยะ ๒๑๗

อ

อเจลก ๒๒๙
อติเรกลาภ ๒๑๖

อทินนาทาน ๒๔๘
อนิปผันนปาฏิปทิกะ ๕
อนุปัสสนา ๗ ๔๐๐
อนุสาสนียปาฏิหาริย์ ๑๖๕
อเนกสังขยา ๑๑๙
อปฏิจจฉันนทุกข์ ๙๔
อปาย ๓๗๘
อพรหมจรรย์ ๒๔๙
อพรหมจริยะ ๒๔๘
อภัพพบุคคล ๖๘
อเภโทปจาระ ๑
อริยสัจ ๙๒
อวยวสัมพันธ์ ๑๐
อวิชชา ๑๔
อวิปวาสสีมา ๒๙๓
อสัมโมหปฏิเวธ ๑๑๓
อสาธารณญาณ ๖ ๓๕๒
อเสฏฐจริยะ ๒๔๘
อเสสนิโรธะ ๑๙
อเสสวิราคนิโรธ ๑๐๖
อัจจันตสังโยค ๒๗
อัฑฒโยคะ ๒๑๗

อา-อิ

อาชีวก ๒๒๙
อาทิพรหมจริยกา ๒๒๘
อาเทศนาปาฏิหาริย์ ๑๖๕
อาภิสมาจาริกสิกขา ๒๒๗
อายตนะ ๑๗
อารัมมณูปนิชฌาน ๒๑
อาลาปะ ๓๒๓
อาเวณิกพุทธธรรม ๑๘ ๓๕๒
อิทัปปัจจยตา ๕๒
อิทธิปาฏิหาริย์ ๑๖๕

อุ

อุคฆฏิตัญญู ๖๗
อุทเทสภัต ๒๑๖
อุเทศ ๕ ๓๐๓
อุโบสถ ๙ ๓๐๒
อุโบสถกรรม ๔ ๓๐๒
อุปธิธรรม ๔ ๑๗๙
อุปลักขณนัย ๓๐๓
อุปสมบท ๑๑๖
อุปสัมปทาจารย์ ๒๒๓
อุปาทาน ๑๗
อุปายาส ๑๘
อุโปสถิกะ ๒๑๖

เอ

เอกเสส ๒ ๔๖๐
เอกเสสนัย ๒๕๕

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

เกลาสะ, พระ. **มหาวิสุตารามนิกายสาสนวงศ์.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๔.

โกสัลลาภิวงศ์, พระ. **มหารูปสิทธินิสสัย [ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, ๒๕๐๘.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. **ปทรูปสิทธิมัญชรี.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๗.

_____. **วุตโตทยมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

_____. **สุโพธาลังการมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

_____. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๒.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จาสะวา, กษัตริย์. “สัททพินทุ” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **จูฬวรรคภาสาฎีกา.** อมรปูระ: โรงพิมพ์นิวภามา, ๒๕๓๗.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **ปริวารวรรคภาสาฎีกา.** อมรปูระ: โรงพิมพ์นิวภามา, ๒๕๔๓.

ชาคราภิวงศ์, พระ. **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

ญาณินทะ, พระ. **ฉันโทสารัตถมัญชูสา.** ม.ป.ท. ม.ป.ป.

ตาราณาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

_____, **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

_____, **อาศุโพธวยากรณะ.** พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสังสถาน, ๒๕๓๕.

ตริโลจนทาสะ, “กาตันตรวฤตติปัญชิกา” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ตะขินโกต่อไมย. **บทสวดมนต์ของชาวพม่า [โต่เมียร์ม่าร์วุดยุตเสน].** มันดเลย์: โรงพิมพ์จีปวาเยซาอุตไต้, ๒๕๓๓.

ทาฐานาคะ, พระ. **นิรุตติสารมัญชูสา.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

ทุรคสิงหะ, “กาตันตรวฤตติ” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

_____, “กาตันตรฎีกา” ใน **กาตนฺตฺรวฺยากรณ.** โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน **ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

รัตนปัญญะ, พระ. **วชิรสารัตถสังคหะ.** กรุงเทพฯ: วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี: โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

“วจนัตถโชติกา” ใน **ฉันท์ฎีกา ๓ จองตะแว [คัมภีร์รวมฉันท์ฎีกา ๓ คัมภีร์].** มันดเลย์: โรงพิมพ์ปเทสาปิฎกัต, ๒๕๐๕.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี: โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาเสฏฐาภิวงศ์ และอื่นๆ, พระ. **หนังสือประมวลธรรมและพระพุทธคุณ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี. ๒๕๑๐.

วิจิตตสาราภิวงศ์ และอื่นๆ, พระ. **บทสวดมนต์วัดติปิฏกะ.** ย่างกุ้ง: วัดติปิฏกะ. ๒๕๓๔.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ข้อวินิจฉัยพระวินัย [วิสุทธาโยงวินีอะโซงอะผยัด].** มันดเลย์: คณะคุ้มครองวรรณกรรมแห่งนิกายชเวจิน, ๒๕๒๘

_____. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฎกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

_____. **กัจจายนสุตตัตถะ [วิสุทธาโยงกัสสีตุตแนะ].** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธรรมวตี. ๒๕๐๕.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. **สุตตนิเทศ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฎกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมสิริ, พระ. “สัททัตถเภทจินตา” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพอิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

เสนาปติ, พระ. “การิกา” ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

อมรสิงหะ และอัคคธัมมะ. **อมรโกษ และอมรารถประกาศิกา ภาษาฎีกา.** ฉบับโรเนียว, ๒๔๘๒.

อัคคธัมมาภิวงศ์, พระ. **อภิธานัปปทีปิกานิสสัย.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์รตนาวาที. ๒๕๑๒.

_____. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อานันทปัณฑิตาภิวงศ์, พระ. **บันทึกนิกายชเวจิน.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๑.